

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO**

ZGODOVINO

2006

1

.....

**KRESALOV
ZBORNIK**

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

KRESALOV ZBORNIK

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Jerca Vodusek Starič (glavna urednica), dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik),
dr. Damijan Guštin (pomočnik odgovornega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Avgustin Malle, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 3. 5. 2006

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina, Amidas d.o.o., - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus, Igor Zemljčič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 4200 SIT - 17,32 €

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

Zdenko Čepič, Sedem desetletij dr. Franceta Kresala 9	9
<i>France Kresal - 70th anniversary</i>	
UDK 929 Kresal F.	
Andrej Pančur, Slovenski pogled na skupni srednjeevropski gospodarski prostor v drugi polovici 19. stoletja 23	23
<i>The Slovene Attitude Towards the Common Central European Economic Area in the Second Half of the Nineteenth Century</i>	
UDK 339.923(4-191.2)"1850/1900"	
Jasna Fischer, Promet in zaposleni v njem od 1869 do 1910 na slovenskem ozemlju 37	37
<i>Transport and its Employees between 1869 and 1910 on the Slovene Territory</i>	
UDK 656(497.4)"1869/1910"	
Andrej Studen, Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju 51	51
<i>The Influence of Railways on the Culture of Travel and the Beginnings of Tourism in the Nineteenth Century</i>	
UDK 656.2:796.5(497.4)"18"	
Peter Vodopivec, Ruski "mir", južnoslovanska zadruga in slovenski liberalci 65	65
<i>Russian "mir", South Slavic Cooperative and Slovene Liberals</i>	
UDK 330.82:330.877(497.4)"18"	
Aleksander Panjek, Gradnja in stanovanja v Trstu: gospodarska gibanja in socialna vprašanja 1890-1913 79	79
<i>Construction of Apartment Blocks in Trieste: Economic Trends and Social Issues between 1890 and 1913</i>	
UDK 358.778.53(450 Trst)"1890/1913"	
Klemen Pust, Gospodarske razmere v Osmanskem cesarstvu v 19. in 20. stoletju 97	97
<i>The Economic Situation in the Ottoman Empire in the Nineteenth and Twentieth Century</i>	
UDK 338.1(560)"18/19"	
Eva Holz, Vihar v kozarcu vode? : spopadi v Celju leta 1899 v očeh češkega časopisa Politik 111	111
<i>A Storm in a Teacup? Riots in Celje in 1899 as Seen by the Czech Daily, Politik.</i>	
UDK 323.1(497.4 Celje)"1899"	

Karla Oder, Rudarji rudnika Mežica in njihovo delo v obdobju 918 do 1947	125
<i>Miners from Mežica Mine and their Work between 1918 and 1947</i>	
UDK 622.344.000.39(497.4 Mežica)"1918/1947"	
Žarko Lazarevič, Stvarnost dojemanja-dojemanje stvarnosti	145
<i>The Reality of Perception - the Perception of Reality</i>	
<i>(The Great Depression and the economic situation of Slovenes)</i>	
UDK 338.124.4(497.4)"1918/1941"	
Miroslav Stiplovšek, Prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za omilitve posledic gospodarske krize z banovinskim proračunom za leto 1933/34	155
<i>Attempts by the Dravska Banovina Council to Alleviate</i>	
<i>the Consequences of the Great Depression through the 1933/34</i>	
<i>Banovina Budget</i>	
UDK 354.81:338.124.4(497.4)"1933/1934"	
Marija Počivavšek, Vpliv velike gospodarske krize na razvoj trgovine	169
<i>The Influence of the Great Depression on the Development</i>	
<i>of Trade in Slovenia</i>	
UDK 339:338.124.4(497.4)"193"	
Katarina Kresal Šoltes, Razvoj in ureditev sodišč za reševanje socialnih sporov v prvi Jugoslaviji	183
<i>Development and Organisation of Courts for Settling Social Disputes</i>	
<i>in the First Yugoslavia</i>	
UDK 349.3(497.1)"1918/1941"	
Barbara Kresal, Brezposelnost in zaposlovanje na Slovenskem do druge svetovne vojne	195
<i>Unemployment and Employment Policy in Slovenia before</i>	
<i>the Second World War</i>	
UDK 331.56(497.4)"185/1941"	
Marjan Drnovšek, Jugoslovansko-nemška sporazuma o sezonskem delu med svetovnima vojnama	219
<i>Yugoslav-German Agreements on Seasonal Work between the World Wars</i>	
UDK 331.5(497.1:430)"1918/1941"	
Milica Kacin Wohinz, Utrinek o socialnem položaju primorskih emigrantov v Kraljevini Jugoslaviji	235
<i>A Thought on the Social Situation of Emigrants from Venezia Giulia</i>	
<i>in the Kingdom of Yugoslavia</i>	
UDK 325.252(497.1)"1918/1941"	

Jure Gašparič, Uvedba diktature kralja Aleksandra	241
<i>The Introduction of King Alexander's Dictatorship</i>	
UDK 321.6(497.1)"1929"	
Jurij Perovšek, Slovenski liberalci in narodno vprašanje v letih 1931-1933	255
<i>Slovene Liberals and the National Question between 1931 and 1933</i>	
UDK 329.12:323.1(497.4)"1931/1933"	
Petra Svoljšak, Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije Zveza bojevnikov. "Organizacija Bojevnikov je trdna in močna, je zveza src in duš. Je temelj prijateljstva in ljubezni med narodi"	277
<i>Some Aspects of the Operation of the League of Combatants of War.</i>	
<i>"The Organisation of Combatants is Steady and Strong.</i>	
<i>It is a Union of Hearts and Souls. It is a Foundation of Friendship</i>	
<i>and Love between Nations"</i>	
UDK 329.75(497.4)"1931/1941"	
Anka Vidovič-Miklavčič, Segmenti iz preteklosti okraja Slovenske Konjice v letih 1929-1941	289
<i>Segments from the Past of the Slovenske Konjice District between</i>	
<i>1929 and 1941</i>	
UDK 323(497.4-11)"1929/1941"	
Bojan Godeša, Možnosti za Zedinjeno Slovenijo med drugo svetovno vojno: med pričakovanji in stvarnostjo	309
<i>Possibilities for Unified Slovenia During the Second World War:</i>	
<i>Between Expectations and Reality</i>	
UDK 323.1(497.4)"1941/1945"	
Dušan Biber, Poveljnik ameriške obveščevalne misije ALUM o Sloveniji 1943-1944	329
<i>Commanding Officer of the American Intelligence Mission ALUM</i>	
<i>on Slovenia 1943-1944</i>	
UDK 355.40:94(497.1)"1943/1945"	
Gorazd Bajc, Načrti Special Operations Executive za sabotaže proti nemškim železniškim komunikacijam na Slovenskem od pomladi 1943 do poletja 1944	341
<i>Plans by the Special Operations Executive for Sabotaging German Railway</i>	
<i>Communications in Slovenia between Spring 1943 and Summer 1944</i>	
UDK 355.40SOE:94(497.1)"1943/1944"	
Nevenka Troha, Slovenci in Hrvati v "slovanskih četah" na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji (1944-1945).....	351
<i>Slovenes and Croats in Slav Companies in Sardinia, Corsica</i>	
<i>and Southern France (1944-1945)</i>	
UDK 355.24(453.3:163.6)"1940/1945"	

- Boris Mlakar, Sanitetna služba in zdravniki v okviru
slovenskega domobranstva 363
Medical Services and Doctors in the Slovene Home Guard
UDK 355.72(497.4)"1944/1945"
- Damijan Guštin, Dr. Milan Lemež, Denarni zavod Slovenije
in koncepti valutne reforme nove države leta 1944 377
*Dr Milan Lemež, the Monetary Institute of Slovenia, and the Concepts
of Currency Reform in the New State in 1944*
UDK 339.743(497.4)"1944"
- Mojca Šorn, Preskrba Ljubljane s plinom, elektriko, petrolejem,
vodo in bencinom v času 2. svetovne vojne 387
*The Supplying of Ljubljana with Gas, Electricity, Kerosene, Water
and Petrol during the Second World War*
UDK 354.86:662.6(497.4 Ljubljana)"1941/1945"
- Zdenko Čepič, Politika življenjske ravni v prvem desetletju socializma
v Jugoslaviji 397
*Policy of the Standard of Living in the First Decade of Socialism
in Yugoslavia*
UDK 32:330.59(497.1)"1945/1955"
- Jože Prinčič, Obmejno gospodarsko sodelovanje Slovenije z Avstrijo,
Italijo in Madžarsko (1945-1991) 413
*Transboundary Economic Cooperation of Slovenia With Austria,
Italy and Hungary (1945-1991)*
UDK 339.9(497.:436:450:439)"1945/1991"
- Franc Rozman, Slovensko-bolgarski odnosi od samostojnosti
Slovenije do leta 2001 425
Slovene - Bulgarian Relations from Slovene Independence in 1991 to 2001
UDK 327(497.4:497.2)"1991/2001"
- Janja Slabe, Slovenska narodna sprava v časopisju 1984-1997 431
*Slovene National Reconciliation, Reflected in the Mirror
of Newspapers (1984-1997)*
UDK 323(497.4)"1941/1945":070(497.4)"1984/1997"

Princeta Kresda, na karu
divrke in velikih strkova
so jih vključili kotgi, ki so
polec, so Franc Kmal sica
predstavoy in umljenoy
znanstvenoy delu.

A handwritten signature in black ink, featuring a stylized, cursive script. The signature is written over a horizontal dashed line.

Sedem desetletij dr. Franceta Kresala

"Marsikdaj gresta človekov poklic in njegovo delo vzporedno z njegovim značajem in temperamentom", je bila misel, ki jo je ob šestdesetletnici dr. Franceta Kresala zapisal njegov dolgoletni kolega in prijatelj dr. Janko Prunk. S tem se ni težko strinjati, ko gre za zgodovinarja Franceta Kresala. Prav tako se ne da oporekati dejstvu, da mora imeti gospodarski in socialni zgodovinar poleg znanja za to tudi smisel in voljo do dela, pa tudi potrpežljivost, vztrajnost in osebno ter strokovno umirjenost. S temi odlikami, ki jih je navedel dr. Prunk in so značilne za našega jubilaranta, smo se lahko srečevali vsi, ki ga že dolgo poznamo.

Letos mineva trideset let, kar sem se seznanil s Francetom Kresalom. Tedaj je bil direktor Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, predhodnika Inštituta za novejšo zgodovino. Ker kot študent zgodovine njegovega strokovnega dela takrat nisem poznal, saj je bila gospodarska in socialna zgodovina pri študiju zgodovine na zgodovinskem oddelku ljubljanske Filozofske fakultete nekako zapostavljena, mi je predvsem vzbudila veliko zanimanje njegova osebna umirjenost in preudarnost v razpravljanjih o tematiki t. i. poveljne zgodovine. Obdobje po drugi svetovni vojni naj bi dobilo svoje mesto v slovenskem znanstvenem zgodovinopisju. Odločno je zastopal mnenje, da je to zgodovino, ki je bila tedaj predvsem v domeni politike in njenih ocen, treba obravnavati s tehniko in metodami zgodovinopisja in da bo inštitut, ki ga je vodil, pripravil raziskovalni projekt. Dr. Kresal je bil tako eden tistih, ki so s svojim nastopom odločilno posegli, da se je obdobje po koncu druge svetovne vojne, kljub mnogim pomislekom tudi iz vrst univerzitetnih učiteljev, začelo preučevati na znanstven način. Raziskovalni načrt za zgodovino Slovencev 1945-1976 smo na inštitutu pripravili mladi raziskovalci, katerim je dr. Kresal kljub naši strokovni neizkušenosti povsem zaupal. Vzpodbujal nas je in nam stal ob strani s strokovnimi nasveti, kako politične teme predstaviti v zgodovinopisje. Ob tem delu, ki je potekalo mnogokrat ob kavi v t. i. "Kresalovem kofetarskem krožku, na katerem smo se pod "mentorstvom" starejših kolegov seznanjali s stroko in zgodovinarsko srenjo, je bilo mogoče spoznati tiste značilnosti Franceta Kresala, na katere je mislil Janko Prunk, ko je označil jubilaranta kot vrlega človeka in velikega strokovnjaka. V mnogokrat razgretih razgovorih in sodbah, ki so jih izkušenejši kolegi, ki so "vedeli" domala vse o vsem in vsakomur, izrekli kar počez, se France Kresal sicer ni pretirano oglašal, a ko se je, je bil to glas "razuma", preudarnosti in umirjenosti. Te značajske poteze se kažejo tudi v njegovem znanstvenem delu.

Mnoge življenjske lastnosti, kot že omenjena umirjenost, preudarnost, dobrodušnost in hkrati gospodarnost ter življenjska treznost in modrost, ki ga vodijo skozi življenje in poklicno dejavnost, so mu podarile "vile rojenice". Za Franceta Kresala je mogoče reči, da je v svojem bistvu in v plemenitem smislu pravi Dolenec, čeprav ni "podlegel" kultu lastnega vinograda in priseganja na cviček. Življenjsko veselje mu dajejo druge vrednote, ki so pomembnejše od teh. Delo, dom, družina!

Rojen je bil 7. avgusta 1935 v Grmu pri Trebnjem kot drugi otrok kmečke družine. Kmetija je bila sorazmerno velika, po tedanjih merilih je spadala s 17 ha skupne površine, od tega 6 ha njiv, med srednje velike kmetije. Oče kot podjeten gospodar, ki se je na kmetijo priženil, je kmetijo večal z dokupovanjem zemlje, predvsem gozdov. Ukvarjal se je namreč tudi z oglarstvom in oglje v večjih količinah prodajal v Ljubljano. Poleg podjetnosti je imel smisel tudi za napredek in je sodeloval v zadrugi za elektrifikacijo domačega območja in skrbel za modernizacijo kmetije z nakupi takrat modernih kmetijskih strojev. France je očeta izgubil v času vojne in mnogo let ni vedel za njegovo usodo. Zanj je zvedel pred nekaj leti, čeprav sta očetova smrt in mesto pokopa ostala še vedno neznanki.

Kot partizan je bil njegov oče konec marca 1944 pri Škofljici ujet in nato zaprt v Ljubljani do avgusta, ko so ga poslali v Begunje. Od tam so ga poslali v koncentracijsko taborišče Mauthausen, od koder pa se ni vrnil. Njegova usoda je ostala skrivnostna do danes. France Filipič, pesnik, publicist in zgodovinar, je odkril ob raziskavi o Slovencih, interniranih v Mauthausnu, da je bil konec marca 1945 Francetov oče med štirimi begunci iz taborišča, z dvema Rusoma in Litvancem, ki pa jih niso ujeli. Za njim se je izgubila vsaka sled.

Po vojni je bilo življenje na kmetiji zelo težko. Na kmetiji je ostala mati z dvema otrokoma, Francetom, ki je imel ob koncu vojne deset let, in njegovo dve leti starejšo sestro. Zaradi pomanjkanja delovne sile zemlje niso mogli sami obdelovati, zato so morali zemljo oddati drugim v obdelovanje.

Osnovno šolo je France Kresal obiskoval v Dolenji Nemški vasi. Šolanje je od leta 1948 nadaljeval na gimnaziji v Novem mestu, kamor se je vsak dan vozil z vlakom. V gimnazijskih letih je bil s številkami v "dobrih odnosih", njegov najljubši šolski predmet je bila fizika, zato se je odločil za študij elektrotehnike. Vendar je "usoda" hotela drugače. Maturiral je leta 1956. In prav matura je povzročila, da je postal zgodovinar. Matura mu je ostala v spominu tudi zato, ker je bil predsednik maturitetne komisije, matura je bila tudi takrat eksterna, zgodovinar prof. dr. Metod Mikuž. S poznavanjem razmejitvene črte med italijanskim in nemškim okupacijskim območjem je Mikuža navdušil. Na zabavi, ki je sledila po opravljanju mature, je profesor Mikuž Franceta, ki mu je povedal za odločitve, da bo študiral elektrotehniko, prepričeval, naj gre raje študirat zgodovino. Povabil ga je celo, da naj ga obišče na fakulteti, vendar se je Kresal odločil za študij elektrotehnike. Ko pa je jeseni vseeno obiskal profesorja Mikuža (takrat je bil zgodovinski oddelek v Narodni in univerzitetni knjižnici), se je po prvem semestru odločil za študij zgodovine. Všeč mu je bilo prijateljsko vzdušje, kakršno je bilo med študenti zgodovine. Vsekakor ni edini med mnogimi danes priznanimi zgodovinarji, ki so se najprej odločili za kakšen drug študij, in so nato postali zgodovinarji. Morda je to celo bolj pravilo kot izjema?

Poleti 1956 v Trebnjem

Zgodovino je študiral z radostjo in zavzetostjo, tako zaradi zanimanja zanjo kot zaradi družbe, saj je imel v letniku dobre kolege, z mnogimi še danes poklicno sodeluje. Zaradi študijske zavzetosti je bil med kolegi študenti opazen. Bil je tudi predsednik Kluba študentov zgodovine. Čeprav je sprva kazal zanimanje za starejšo zgodovino in arheologijo, nameraval je napisati diplomsko nalogo o arheološkem odkrivanju na trasi avtoceste Ljubljana-Zagreb, ki so jo takrat gradili, je spet posegla vmes "usoda". Če je bilo prvi "usodi" ime Metod Mikuž, ji je bilo glede odločitve za diplomsko delo, kar je Franceta Kresala zaznamovalo za vse življenje, ime Vasilij Melik. Na prigovarjanje dr. Vasilija Melika se je namreč odločil za diplomsko nalogo, ki ga je opredelila kot gospodarskega in socialnega zgodovinarja. Ko je predilnica iz Litije ob svoji petinsedemdesetletnici nameravala preučiti svojo preteklost, se je obrnila na oddelek za zgodovino, da bi kdo od študentov opravil zanje takšno raziskavo. (Hvalevredna odločitev vodstva tovarne, pa ne le za tedanji čas, marveč tudi za današnje razmere!). Zanj se je odločil France Kresal in začel brskati po arhivu tovarne. Spoznal je osnovni vir za zgodovino tovarne, t. i. moštvene knjige, vendar so ga bolj kot te zanimali lastniški, kapitalski odnosi, menjavanje lastnikov tovarne in vložki vanjo. Pri raziskovalnem delu je Kresalu zelo pomagal z nasveti Jože Šorn, ki je imel tedaj že izkušnje s tovarniškim arhivom, saj je obdelal zgodovino papirnice Vevče in je bil nasploh najboljši strokovnjak za preteklost slovenskega gospodarstva do prve svetovne

vojne. Za strokovno mentorstvo in prijateljsko pomoč pa je France Kresal Šornu še danes hvaležen, saj mu je "izdal" osnove raziskovanja gospodarske in socialne zgodovine, namreč da se vse "skriva" v arhivskem gradivu. Preden je preprosto postavil fascikel arhivskega gradiva in mu pokazal, kje in kako naj išče v gradivu. Mogoče je reči, da je bilo Kresalovo srečanje s Šornom tretji prst "usode", da je France postal gospodarski in socialni zgodovinar. S Šornom sta postala v času, ko sta se oba zaposlila na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja pglavitna raziskovalca gospodarske in socialne zgodovine, dejanska oblikovalca te smeri slovenskega zgodovinopisja.

Na arhivskem gradivu tovarne je Kresal zgradil svoje prvo raziskovalno delo, ki ga je predložil tudi kot diplomsko. Zanj je prejel študentsko Prešernovo nagrado ljubljanske univerze. Predvsem pa je, najbrž kot prvi (morda do danes edini) študent, še preden je diplomiral uspel izdati knjigo - monografijo iz svoje raziskave. Knjiga *Razvoj predilnice Litija* je izšla leta 1961. O knjigi je v oceni Jože Šorn (Zgodovinski časopis, 1963), ki je bil strog kritik in natančen raziskovalec, zapisal, da se vidi "da se je pisec lotil naloge z velikim poletom, vztrajnostjo in težnjo dati iz rok čim boljšo razpravo. Za sestavo svojega spisa je preštudiral Kresal kar precej virov in literature". Knjiga je izšla nato še leta 1976 ob 90-letnici litijske predilnice in nato ob stoletnici, spremenjena in dopolnjena s prispevki delavcev tovarne, ki jim je bil pri raziskovanju in pisanju Kresal mentor. Zgodovina tekstilne industrije na Slovenskem ga je ob tem prvem delu tako prevzela in opredelila njegovo nadaljnje delo zgodovinarja raziskovalca.

*Absolventi zgodovine na izletu na Pohorju konec petdesetih let
(dr. France Kresal je tretji z desne)*

Po diplomi februarja 1963 se je France Kresal zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (sedaj Inštitut za novejšo zgodovino). To mu je bila edina služba, kar tudi kaže na njegovo osebnostno stanovitnost. Najprej je bil asistent, ko je leta 1972 doktoriral znanstveni sodelavec, nato 1976 višji znanstveni sodelavec, maja 1982 pa ga je fakultetni svet Filozofske fakultete ljubljanske univerze izvolil za znanstvenega svetnika. Kot je bil stanoviten glede zaposlitve, inštitutu je ostal zvest do svojega zadnjega dne službene poti, v pokoj je odšel februarja 2004, je bilo tudi njegovo znanstveno delovanje glede problematike, ki jo je preučeval in predstavljal brez odstopanj, opredeljeno s tematskimi sklopi: zgodovina tekstilne industrije, socialne politike in sindikatov.

France Kresal je tako med redkimi slovenskimi zgodovinarji, ki so vse svoje raziskovalno delovanje namenili preučevanju gospodarske in socialne zgodovine. Zato je eden redkih oblikovalcev podobe slovenske gospodarske in socialne preteklosti in eden nosilcev te zvrsti zgodovinopisja pri nas. Je eden od stebrov gospodarskega in socialnega zgodovinopisja na Slovenskem ob sicer ne preveč številnih t. i. gospodarskih zgodovinarjih.

Iz gospodarske zgodovine je največ pozornosti namenil tekstilni industriji. Ta njegova izbira je bila sicer pogojena z diplomskim delom o litijski predilnici. O tem je v poročilu o Kresalovi knjigi Šorn zapisal: "Ne bi bilo nápak, če bi se Kresal temeljito lotil monografije o tekstilni industriji. To bi ga sicer stalo 3-4 leta napornega študija virov in literature, bi pa s tem obogatil znanje o naši gospodarski zgodovini. Osnovo za tako delo si je pridobil že s pisanjem tu ocenjene knjige". Seme je bilo s tem posejano! Te vzpodbudne besede izkušenega gospodarskega zgodovinarja in prijateljevanje z njim so bile najbrž odločilne pri njegovi nadaljnji odločitvi za preučevanje razvoja tekstilne industrije na Slovenskem. Pri tem je igrala vlogo tudi zavest, da je ta industrijska panoga ena temeljnih pri industrializaciji Slovenije. Tekstilna industrija je bila namreč simbol druge stopnje industrializacije pri nas in je bila zato "markantna" tema, kot jo je označil v recenziji Jože Šorn (Zgodovinski časopis, 1977, str. 232-235). To je bila zaradi načina razvoja tekstilne industrije na ozemlju Slovenije v okviru prve jugoslovanske države, ki je "boom" doživela med obema vojnoma, številčnosti tekstilnih tovarn (leta 1918 jih je bilo 5, leta 1941 pa 67), pa tudi glede na število zaposlenih v letih. Kresal je s to temo in načinom raziskave bil tisti, ki je začel sistematično preučevati gospodarsko zgodovino obdobja po prvi svetovni vojni. Bil je nekakšen pionir tovrstnega raziskovanja. Zgodovino tekstilne industrije je Kresal obdelal v doktorski disertaciji, ki jo je zagovarjal na ljubljanski univerzi leta 1972. V knjižni obliki je izšla leta 1976 pri založbi Borec (408 strani) in je "ena izmed tistih solidnih monografij, ki bo nedvomno še dolgo časa ostala na vrhu temeljnih del v naši gospodarski in delavski zgodovini", je o njej menil Šorn ter, da "kdor bo v bodoče še razglabljal o delavskem vprašanju, bo moral najprej vzeti v roke to Kresalovo delo". In Šorn se ni zmotil. V tem delu je Kresal združil gospodarsko zgodovino, ko je prikazal razvoj tekstilne industrije, pa tudi socialno s prikazom tekstilnega delavstva in njegovega socialnopolitičnega položaja. Razvoj tekstilne industrije na Slovenskem in v njej zaposlene je Kresal obravnaval v mnogih znanstvenih, strokovnih in poljudnih člankih.

Aprila 1966 je dr. France Kresal nastopil na znanstvenem simpoziju ob 25-letnici OF z referatom Nastajanje akcijske enotnosti slovenskega delavstva

Poleg razvoja gospodarstva v času med svetovnima vojnama, s poudarkom na tekstilni industriji, je velik del svojega raziskovalnega dela posvetil predstavitvi drugega pola - socialni zgodovini s poudarkom na zgodovini socialnega položaja delavstva, njegovih organizacij, ki so skrbele za izboljšanje tega položaja, torej strokovnih organizacij oziroma sindikatov. To je mogoče strniti v pojem socialna politika kot sistem prizadevanj in ukrepov države, družbe in posameznikov za izboljšanje življenjskih in delovnih razmer prebivalstva. Zgodovina socialne politike je postala Kresalu vodilna tematika njegovih raziskav.

Socialno politiko je obdelal v širokem časovnem loku več kot stotih let, od druge polovice 19. stoletja pa do konca 20. stoletja. Predstavil je t. i. delavsko zakonodajo, ki je vplivala na socialni položaj in na življenjske razmere delojemalcev, predvsem delavstva. Šlo je za delovno-pravne odnose, ki so se razvijali in spreminjali pod vplivom politične oziroma od nje odvisne državne oblasti. Ti so imeli odločilni vpliv na socialni položaj delavstva, katerega je predstavil v obdobju med svetovnima vojnama.

Zaposleni Inštituta za zgodovino delavskega gibanja 6. novembra 1979.

V prvi vrsti direktorji Inštituta od 1971 dalje: na sredini dr. France Kresal, direktor v letih 1975-1979; desno dr. Milica Kacin Wohinz, direktorica 1979-1983, dr. Tone Ferenc direktor 1971-1975, levo dr. Jasna Fischer, direktorica 1983-2005; skrajno desno dr. Jerca Vodušek Starič, direktorica od leta

Obdeloval je gmotni položaj delavstva in delovne razmere ter socialno zakonodajo. V študiji *Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnoma* (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1968-1969, št. 1-2) je poleg pregleda zakonov predstavil tudi obseg in učinkovitost njihovega izvajanja, s čimer je to problematiko prikazal celovito. Poleg tega je obdeloval vprašanja plačevanja delavstva, torej mezd, stanovanjsko problematiko od stanovanjske zaščite do gradenj stanovanj, pri čemer je ugotovil, da so bili mnogi ukrepi državnih oblasti glede stanovanjske problematike in omejevanja stanovanjskih lastniških pravic omejevalni tudi po prvi svetovni vojni in ne le po drugi. Pri preučevanju socialne politike in zakonodaje, ki jo je usmerjala, je segel tudi v 19. stoletje, v čas ko je bila zakonodaja, s katero je država urejala in reševala socialna vprašanja zaposlenih v gospodarstvu, torej delavcev ali natančneje proletariata, v pravem smislu tega pojma. Položaj delavstva in njegovo sestavo, delovne pogoje, mezdni sistem, zaslužke, življenjske stroške je predstavil v številnih razpravah. Najtesneje pa je s temi temami povezoval delovanje delavskih strokovnih, tj. sindikalnih organizacij kot tistega načina delovanja delavstva, prek katerega so se borili za svoj položaj in prisiljevali državo in delodajalce. O delovanju sindikatov med svetovnima vojnoma je napisal vrsto razprav in sodeloval pri samostojnih publikacijah o zgodovini sindikalnega gibanja na Slovenskem. Posebno pozornost je pri tem posvetil enotnosti delavstva v tridesetih letih

20. stoletja, posebej še stavkovnemu gibanju in stavkovnim bojem. Pri teh so imeli vodilno vlogo delavci zaposleni v tekstilni industriji. Stavki delavcev, zaposlenih v kranjskih tekstilnih tovarnah, ki je bila leta 1936 in je bila ena najdaljših stavk v vsem obdobju med vojnami, je dal tudi ime. Poimenoval jo je "velika" stavka, kar ni politična oznaka, ampak se je zanj odločil zaradi stvarnih dejstev, predvsem zaradi dolgotrajnosti stavke, njene dobre organiziranosti in vodenja, vključno z logističnimi zadevami prehranjevanja delavcev, ki so živeli v tovarni ves čas stavke.

Povedati je treba, da so njegove raziskave in predstavitev za vrsto tem iz gospodarske, predvsem pa socialne zgodovine, pionirsko delo v slovenskem zgodovinarstvu.

Najpoglavnejše ugotovitve dolgoletnega raziskovalnega dela gospodarske in socialne zgodovine je predstavil v knjigi *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne* (Ljubljana 1998). V knjigi je zbral svoj raziskovalni opus. Prikazal je značilnosti socialne politike in z njo ozko povezane gospodarske politike v obdobju stotih let, od srede 19. stoletja dalje, ko se je zaradi industrializacije v Avstriji začela razvijati tudi socialna politika oziroma zakonodaja, ki je imela s strani države nalogo zaščititi delojemalce in jih obvarovati pred pretiranim izkoriščanjem s strani nosilcev kapitala. Iz objavljenih študij lahko spoznamo tudi, kakšna je bila gospodarska podoba slovenske družbe med svetovnimi vojnami, kako je bila bogata in kako revna. Na osnovi podatkov je predstavljen značilen slovenski podjetnik in prevladujoči tip podjetja, kakršen je bil v času med svetovnimi vojnami. To so bila podjetja, v katerih je bilo zaposlenih do 200 delavcev, po pravnem položaju družbe z omejeno zavezo, ki jih je vodil lastnik sam; leta 1938 je bilo takšnih podjetij v Sloveniji 70%, 20% je bilo manjših in 10% večjih. Delniških družb je bilo malo - le 56. Domačih podjetij je bilo 86%, tuj kapital pa je bil zlasti v večjih podjetjih. Za Slovenijo je bilo značilno tudi to, da je bila polovica tovarniških obratov zgrajenih po prvi svetovni vojni, največ do leta 1925. Poleg te podobe gospodarskega stanja, pa je v tem Kresalovem delu mogoče dobiti tudi odgovore na vse pojme oziroma pojavne oblike socialne politike od njenih začetkov na naših tleh, npr. glede mezd in plač. Vsebinsko gre za resnično zgodovino delavskega gibanja iz vidika, kako so delavci na eni in država kot inštitucija na drugi strani reševali socialna vprašanja. Večji del knjige obravnava odnose med delodajalci, režim dela, kako so bili zaščiteni v odnosu do delodajalca in kako so se prebijali skozi življenje.

Na sistematičen in poveden ter predvsem pregleden način je predstavil bistvene pojme oziroma pojavne oblike socialne politike v geslih, ki jih je napisal za Enciklopedijo Slovenije. S tem je obogatil splošno vedenje marsikomu, ki ne posega po znanstvenih študijah, ki jih je napisal. Vsako geslo je na enciklopedičen, torej sistematičen in pregleden način predstavljen pojem in pojav, npr. mezdnostno gibanje, mezdnostno razmerje, osebni dohodek, plača itd. Poleg takšnih gesel je prispeval tudi pregledna gesla iz naše gospodarske preteklosti. Njegovo delo pri Enciklopediji Slovenije ima zato velik pomen za poznavanje problematike iz gospodarske, posebej pa še socialne zgodovine oziroma socialne politike.

Ob 20-letnici Inštituta za zgodovino delavskega gibanja na svečani seji v dvorani ljubljanskega magistrata; desno od Franceta Kresala soodlikovanca dr. Tone Ferenc, levo Miha Parkelj

Potem, ko se je spomladi 2004 upokojil, je sodeloval kot eden od štirih avtorjev pri knjigi o pravni zaščiti in organiziranosti vojnih invalidov, torej s temo, ki jo je začel obdelovati v prvem obdobju svojega raziskovalnega dela kot prvi med slovenskimi zgodovinarji. Napisal je poglavje, dolgo študijo o državni zaščiti invalidov prve svetovne vojne v prvi jugoslovanski državi. Kot avtor je sodeloval tudi pri obsežni Slovenski novejši zgodovini 1848-1992 (Ljubljana 2005), ki so jo napisali sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino.

France Kresal je mnogo nastopal tudi na različnih znanstvenih srečanjih, simpozijih, konferencah, na katerih je podajal referate, ki so bili zaradi svoje preglednosti in povednosti dobro sprejeti in so mnogim, ki niso gospodarski in socialni zgodovini dajali pravega pomena, širili njihovo "obzorje". Mnogi so šele tako začeli razumevati socialno in gospodarsko zgodovino in njen pomen za celovito podobo preteklosti.

V slovenskem sodobnem zgodovinopisju, ki ga morda celo neustrezno delimo na politično ter na gospodarsko in socialno, ima dr. France Kresal pomembno mesto. Mogoče ga je umestiti med tiste zgodovinarje, ki so gospodarsko zgodovino na Slovenskem utemeljili, glede socialne zgodovine oziroma zgodovine socialne politike pa je nedvomno njen utemeljitelj in še vedno vodilni strokovnjak. S svojim delom je veliko pripomogel, da se je gospodarska in socialna zgodovina umestila v slovenskem zgodovinopisju kot njegov pomemben del.

*Ob Kresalovi 60-letnici na Inštitutu za novejšo zgodovino leta 1995.
V prvi vrsti sedijo dr. Jasna Fischer, dr. France Kresal in dr. Miroslav Srtiplovšek.*

France Kresal ni pustil svojega pečata le na Inštitutu za novejšo zgodovino, ampak še bolj v vsem slovenskem zgodovinopisju. In še vedno ga pušča, kajti kljub temu, da je upokojenec, še vedno najde čas za zgodovino oziroma zgodovinopisno delo. Njegovo delo, ki ga kljub prislovični prezaoplenosti upokojencev in pomanjkanju časa še nadaljuje, pomeni za slovensko zgodovinopisje in poslanstvo letga velik prispevek. Za dr. Franceta Kresala je zato mogoče reči, da je pomemben del slovenskega zgodovinopisja.

Poleg znanstvenega, raziskovalnega dela je bil France Kresal dejaven tudi na drugih področjih. Bil je predsednik Sveta IZDG (1972-1974) v letih 1975 do 1979 je bil direktor Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Odločitev, da je postal direktor inštituta, je mogoče razumeti kot priznanje njegovemu dotedanjemu delu in njegovi osebnosti. Zavedal se je namreč, da voditi ustanovo, v kateri je sicer skupno zanimanje in skupen namen, a vsakdo je imel različen način dela, pomeni "nositi štrihan lavor vode, tako da ta ne pljuska čez rob ali se ne polije", so bile njegove besede, ko je označil direktorovanje inštituta, na katerem so bili resnično v veliki meri zbrani individualisti. Funkcijo direktorja, ali kot se je tedaj v samoupravnem besednjaku reklo "individualnega poslovnega organa", je opravljal zelo uspešno, saj je v tistih letih inštitut dokončno postal del slovenskega raziskovalnega zgodovinopisja, in je "plul" v sorazmerno mirnih vodah tako glede finančnega položaja, kot tudi glede odnosa do politike in njenih zahtev po "angažiranem" zgodovinopisju. Kresal je željal politike sicer rad ustregel, vendar le tako, da je imelo značaj znanstvenega dela. Na ta način je politikom vcepil v njihov siceršnji pogled na zgodovino pomen znanstvenega zgodovinopisja novejše

zgodovine. Značilnost njegovega direktorovanja je bila tudi kadrovska okrepitev inštituta z diplomanti zgodovinskega oddelka ljubljanske Filozofske fakultete in odločitev, da inštitut postane nosilec t. i. povojne zgodovine. Tedaj mladi zgodovinarji so danes "okostje" inštituta. Leta 1980 je prevzel vodenje znanstveno-raziskovalnega oddelka inštituta in ga je uspešno vodil skoraj celo desetletje, potem je zaradi različnega razumevanja načina vodenja direktorica sama prevzela to delo. France Kresal je z vodenjem raziskovalnega oddelka in znanstvene politike inštituta tvorno sooblikoval njegovo podobo znanstvene ustanove. Ob dvajsetletnici inštituta je leta 1979 za svoje delo, tako znanstveno kot "menedžersko" dobil priznanje države oziroma družbe v obliki državnega odlikovanja Red republike s srebrnim vencem.

France Kresal je bil tudi svojevrsten mentor mnogim mlajšim kolegom, ki so se odločili za preučevanje gospodarske in socialne zgodovine. Skozi navidez nevezan pogovor nam je namreč podajal mnoge napotke in "skrivnosti" raziskovanja. Dr. France Kresal je vsekakor zanimiv sogovornik, s katerim je mogoče po več ur "reševati" mnoge zgodovinske probleme, pa tudi druge. Pri tem ga odlikuje umirjenost in jasnost misli, ki je izraz njegove življenjske filozofije, ki bi jo lahko strnili v stavek: "Živi in pusti živeti". Ta žlahtna lastnost je zelo pomembna in takšen je bil tudi kot direktor in kot vodja znanstvenega oddelka. V strokovnih pogovorih, so so bili prijateljski in poučni, je izrekel mnoge sodbe in iskrive misli, ki bi bile vredne, da jih spozna več ljudi kot le trenutni sogovornik.

Dr. France Kresal v zavzetem pogovoru z dr. Dušanom Bibrom decembra 1997

V letih 1980 do 1982 je bil predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije, nato pa še štiri leta podpredsednik in član predsedstva zveze jugoslovanskih zgodovinarjev. Ob sedemdesetletnici je tudi zato postal častni član ZZDS. Od leta 1983 do razpada jugoslovanske države je predsedoval jugoslovansko-češkoslovaški zgodovinski komisiji, ki je bila tudi zaradi njegovega zavzemanja med bolj aktivnimi podobnimi komisijami, ki so jih imeli jugoslovanski zgodovinarji s kolegi iz mnogih držav.

Francetu pomeni poleg predanosti svojemu poklicnemu delu veliko vrednoto predvsem družina. Družinsko življenje mu veliko pomeni, zato je v vsem svojem poklicnem delovanju iskal in našel način pravišnega usklajevanja svojega življenja, razpetega med domom in službo. Kljub temu da se hčeri nista odločili slediti očetu po zgodovinarskih poteh, je delo obeh tematsko zelo povezano z delom Franceta Kresala, vendar na področju pravnih znanosti. To je nedvomno posledica njegovega očetovskega vpliva. Sedaj, ko je v pokoju se lahko še več posveča družini in "funkciji" dedka, vendar še vedno najde čas in zadovoljstvo v raziskovalnem delu na inštitutu, ki mu je bil hote ali nehote drugi dom.

Ob življenjskem jubileju mu kolegi in prijatelji želimo vse najboljše. Predvsem zdravja, ki je pogoj osebne sreče, in še veliko ustvarjalnih let.

* * *

Dr. France Kresal in dr. Miroslav Stiplovšek, kolega in prijatelja od študentskih let dalje, oktobra 2000

Ker je med slovenskimi zgodovinarji v zadnjem desetletju nastal lep in za zgodovinopisje tudi koristen običaj, da ob življenjskih jubilejih zgodovinarjev, ki so v svojem znanstvenem in strokovnem delu prispevali k novim spoznanjem slovenskega zgodovinopisja, objavimo zbornik znanstvenih razprav, smo v uredništvu Prispevkov za novejšo zgodovino, član uredništva je bil vrsto let tudi Kresal, sklenili objaviti takšen jubilejni zbornik tudi ob njegovi sedemdesetletnici. To je na neki način izraz spoštovanja do njegovega poklicnega dela in njega samega, ki nam je bil ljub sodelavec in prijatelj. Namen te številke Prispevkov za novejšo zgodovino je torej dvojen, jubilejen in strokoven. V Kresalovem zborniku namreč združiti "prijetno s koristnim". Zato smo zasnovali vsebino tako, da smo povabili k pisanju jubilarntove prijatelje in sodelavce, tako z Inštituta za novejšo zgodovino, kateremu je dal s svojim delom pečat, kot tudi iz drugih znanstvenih "središč". Na vabilo uredništva se je odzvala večina povabljenih, tako da smo dobili 30 znanstvenih člankov. Večina avtorjev je obravnavala teme iz gospodarske in socialne zgodovine, čeprav se mnogi s to tematiko v svojem delu običajno ne ukvarjajo. Vsem, ki so s svojim prispevkom sodelovali v tem jubilejnem zborniku, ki je zaradi organizacijskih razlogov izšel leto kasneje, kot je imel France Kresal svoj okrogli jubilej, in so na ta način dodali nove kamenčke v mozaik spoznanj slovenskega zgodovinopisja, se v imenu uredništva revije zahvaljujem.

Dr. France Kresal in dr. Žarko Lazarević, gospodarski zgodovinar, oktobra 2000

Dr. France Kresal sprejema čestitke direktorice Inštituta za novejšo zgodovino dr. Jasne Fischer ob svoji 60-letnici

Zbornik, posvečen dolgoletnemu sodelavcu in prijatelju, s katerim sem sodeloval od začetkov svoje raziskovalne oziroma znanstvene poti, sem uredil s posebnim veseljem, iz spoštovanja do jubilaranta in do kolegov, ki so s svojimi znanstvenimi članki prijazno sodelovali. Za bogato vsebino zbornika gre zahvala vsem.

Zdenko Čepič

Bibliografija dr. Franceta Kresala

Prispevki za novejšo zgodovino, 1989, št. 1 (Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja : bibliografija)

Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 1 (Inštitut za novejšo zgodovino; 40 let : bibliografija 1989-1999)

COBISS - bibliografije (<http://cobiss.izum.si>)

1.01
Prejeto 13. 7. 2005

UDK 339.923(4-191.2)"1850/1900"

Andrej Pančur^{*}

Slovenski pogled na skupni srednjeevropski gospodarski prostor v drugi polovici 19. stoletja

IZVLEČEK

Avtor v članku analizira vpliv nacionalnih sporov v habsburški monarhiji (predvsem nemško-slovenskih) v drugi polovici 19. stoletja pri oblikovanju slovenskega pogleda na potencialno carinsko unijo med Nemčijo in habsburško monarhijo, na obstoječo avstro-ogrsko carinsko unijo in na gospodarske odnose v avstrijski polovici habsburške monarhije. Pri tem ugotovi, da so bili slovenski pogledi na skupni srednjeevropski gospodarski prostor prej izraz želja o politični in nacionalni ureditvi tega prostora kot pa izraz ekonomske realnosti.

Ključne besede: Srednja Evropa, habsburška monarhija, Nemčija, Slovenci, ekonomske integracije, ekonomsko sodelovanje, mednacionalni odnosi, 19. stoletje

ABSTRACT

THE SLOVENE ATTITUDE TOWARDS THE COMMON CENTRAL EUROPEAN ECONOMIC AREA IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

In the paper, the author analyses the effect of interethnic conflicts in the Habsburg Empire in the second half of the nineteenth century, with particular reference to German-Slovene conflicts, on the shaping of Slovene opinion regarding a possible customs union between Germany and the Habsburg Empire, the existing Austro-Hungarian union, and economic relations within the Austrian half of the Empire. He concludes that Slovene views on a common Central European economic area reflected aspirations for the political and ethnic re-arrangement of the area, rather than economic reality.

Key words: Central Europe, Habsburg Empire, Germany, Slovenes, economic integrations, economic cooperation, international relations, nineteenth century

^{*} Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: andrej.pancur@inz.si

Pojem Srednja Evropa

Skozi zgodovino so se s pojmom Srednja Evropa označevale geografsko zelo raznolike skupine dežel. Oznake so se spreminjale glede na različne politične, zgodovinske, kulturnozgodovinske in gospodarske danosti. Zato je nemogoče dati kakršnokoli enotno in nesporno definicijo geografskega pojma Srednja Evropa. Vsebina vsake dane definicije je odvisna predvsem od stališča posameznikov, ki definicijo uporabljajo v okviru svojih konkretnih političnih, kulturnih in gospodarskih predstav. V tem članku je predstavljen slovenski pogled na skupni srednjeevropski gospodarski prostor v drugi polovici 19. stoletja.

Nikakor pa ne moremo govoriti o Srednji Evropi v 19. stoletju brez upoštevanja Nemcev. Prav nemški prostor in nemška kultura sta bila osrednji del te regije.¹ Zato sta bili osrednji srednjeevropski državi tako Nemčija kot Avstro-Ogrska in osrednji problem skupnega srednjeevropskega gospodarskega prostora je bil prav potencialna možnost nastanka skupne gospodarske unije med obema državama. Ta možnost se nazadnje ni nikoli uresničila in vsaka od obeh držav je funkcionirala kot posebna gospodarska enota. Dejansko je bila tako Avstro-Ogrska skupno srednjeevropsko gospodarsko območje za vse narode, ki so živeli v njenem okviru. Vendar tudi v tem primeru skupno gospodarsko življenje ni bilo samo po sebi umevno. Večnacionalna sestava habsburške Srednje Evrope je bila njena glavna značilnost in hkrati njena glavna šibkost. Mednacionalni spori so ogrožali tako obstoječo avstroogrsko carinsko unijo kot enoten gospodarski prostor avstrijske polovice habsburške monarhije. Tudi v tem primeru se je jasno pokazalo, da je bila v drugi polovici 19. stoletja tako imenovana centralna Evropa kot večnacionalen prostor med Nemčijo in Rusijo le iluzija. Realnost je bila Srednja Evropa, v kateri so bili Nemci poglobitvi integracijski in dezintegracijski dejavnik.

Širši srednjeevropski gospodarski prostor

V 19. stoletju se je na podlagi različnih konceptov poskušalo povezati v skupni gospodarski prostor srednjeevropske nemške države skupaj s habsburško monarhijo. V predmarčni dobi je Friedrich List dal prvo pobudo za priključitev habsburške monarhije k Nemški carinski zvezi. Vendar je razen nekaterih redkih izjem pri merodajnih faktorjih v habsburški monarhiji naletel na gluha ušesa.² Šele v petdesetih letih je pobudo za gospodarsko sodelovanje prevzela tudi uradna avstrijska politika. Avstrijski trgovski in finančni minister Karl Ludwig Bruck si je kot vnet pristash velikonemške ideje silno prizadeval uresničiti svoje zamisli o veliki srednjeevropski carinski zvezi.³ Zaradi pruskega političnega nasprotovanja in avs-

¹ Rudolf Jaworski: *Zentraleuropa - Mitteleuropa - Ostmitteleuropa : Zur Definitionsproblematik einer Großregion*. V: Kakanien Revisted, 25. 4. 2002 (www.kakanien.ac.at); John Neubauer: *What's in a name? Mitteleuropa, Central Europe, Eastern Europe, East-Central Europe*. V: Kakanien Revisted, 7. 5. 2003 (www.kakanien.ac.at).

² Herman Freudenberger: *Lost Momentum : Austrian Economic Development 1750s-1830s*. Wien, Köln, Weimar 2003, str. 125.

³ Bruck je zamisli o srednjeevropskem gospodarskem prostoru izražal že v štiridesetih letih 19. stoletja kot ravnatelj avstrijskega Lloydja v Trstu. Glej Peter Vodopivec: *Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2000, št. 1, str. 57.

trijske gospodarske šibkosti so ti načrti nazadnje žalostno propadli.⁴ Le na področju denarne ureditve je uspelo Avstriji z ostalimi nemškimi državami skleniti prav tako tesno zvezo kot Prusija. Avstrija, Nemška carinska zveza in Lichtenstein so namreč leta 1857 sklenili denarno pogodbo, na podlagi katere so srednje-evropske (nemške) države poskusile poenotiti svoje raznolike denarne sisteme. S tem so ustvarile temelje za nastanek skupne denarne enote na vsem prostoru med Baltikom in Jadranom. Toda po prusko avstrijski vojni leta 1866 se je ta možnost naposled izkazala za prazno in poražena Avstrija je morala zapustiti denarno zvezo.⁵

Tudi po nastanku združene Nemčije so se pojavljale vedno nove zamisli o oblikovanju srednjeevropske carinske unije. Po teh načrtih bi bila morebitna carinska unija nujno sestavljena iz Nemčije in Avstro-Ogrske ter glede na geopolitične predstave posameznih avtorjev morebiti še iz balkanskih držav, Švice, Nizozemske, Belgije in celo Francije. Poleg tega, da avtorji teh načrtov niso imeli nobenega skupnega stališča glede geografske sestave načrtovanih gospodarskih unij, so si bili tudi njihovi nameni in cilji pogosto povsem nasprotujoči. Ko je po nastopu gospodarske depresije leta 1873 vse več držav začelo zviševati svoje carine, so tako privrženci svobodne trgovine kot protekcionisti pričakovali, da bo gospodarsko povezovanje Srednje Evrope služilo njihovim interesom. Pristaši svobodne trgovine so hoteli odpraviti carine ne le znotraj gospodarske unije, temveč sčasoma tudi navzven. Protekcionisti so pričakovali, da bo gospodarstvo carinske unije navzven zavarovano z visokimi carinami.⁶

Slovenci do vseh teh pobud niso čutili prav nobenih simpatij in so odločno odklanjali kakršnokoli gospodarsko povezovanje z Nemčijo. Nekateri slovenski gospodarski krogi so se preprosto bali konkurence bolj razvite zahodnoevropske industrije. V šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja je npr. slovenski trgovec in desetletni predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice Valentin C. Supan odločno nasprotoval svobodni trgovinski politiki in se je zavzemal za "zaščito domačega dela".⁷

Tudi v kasnejših letih se Slovenci večinoma niso navduševali za svobodne trgovinske povezave, še najmanj z Nemčijo. Nasprotniki gospodarskega povezovanja z Nemčijo so svarili, da če "se odpravi carina na nemški meji, potem nas

⁴ Hans-Werner Hahn: *Geschichte des Deutschen Zollvereins*. Göttingen 1984, str. 140-151; Helmut Böhme: *Deutschlands Weg zur Grossmacht : Studien zur Verhältniss von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848-1881*. Köln 1974, str. 19-49; Vera Vomáčeková: *Österreich und der deutsche Zollverein*. V: *Historica*, 1963, str. 138-145; Klaus Koch: *Österreich und der Deutsche Zollverein (1848-1871)*. V: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918: Band VI/1 : Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. Wien 1993, str. 539-548.

⁵ Andrej Pančur: V pričakovanju stabilnega denarnega sistema. Celje 2003, str. 136-166, 226.

⁶ Henry Cord Meyer: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945*. Hague 1955, str. 57-81.

⁷ Valentin C. Supan: *Schutz der heimischen Arbeit*. Ljubljana 1869; Valentin C. Supan: *Reflexionen über die österreichische Handelspolitik und Ideen, wie es bald "besser werden" kann*. Ljubljana 1876; Valentin C. Supan: *Oesterreich Volkswirtschaft : Handelspolitische Schriften mit Bezug auf die Zollverhandlungen mit Deutschland und Wendung der Handelspolitik am ganzen Kontinent England gegenüber*. Ljubljana 1877; Peter Vodopivec: O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana. V: *Gestrinov zbornik*. Ljubljana 1999, str. 335-349; Žarko Lazarevič: Friedrich List : Spurensuche in Slowenien. V: *Die Vereinigung des europäischen Kontinents : Friedrich List: Die gesamteuropäische Wirkungsgeschichte seines ökonomischen Denkens*. Stuttgart 1996, str. 534-536.

preplavijo nemški tovarnarji s svojim blagom".⁸ Nekateri so celo panično prerokovali: "Obrtnost avstrijska, ki ni skoraj na nobeno stran tako razvita in priskrbljena kot nemška, ona bi vzdihovala pod peto nemške konkurence in naposled bi tudi izdihnila."⁹ "S takšno carinsko zvezo bi postali mi podložniki in vazali nemškega cesarstva, česar nas Bog varuj."¹⁰

Podjetja iz slovenskega ozemlja so bila večinoma usmerjena na domači, se pravi notranji avstroogrski trg, čeprav je v letih pred prvo svetovno vojno veliko podjetij svoje blago izvažalo tudi v tujino, predvsem v Zahodno in Vzhodno Evropo, na Balkan in Bližnji Vzhod.¹¹ Za razliko od Avstro-Ogrske kot celote, za katero je bila Nemčija daleč najpomembnejši trgovinski partner,¹² so bile slovenske dežele izvozno veliko manj odvisne od nemškega tržišča. Glavna izvozna postavka je bil les in lesni izdelki, ki so se večinoma izvažali v sredozemske dežele. Slovenska industrija je svoje kupce ponavadi našla na manj zahtevnih tujih tržiščih, kot je bilo nemško tržišče. Tudi slovensko kmetijstvo ni imelo veliko upov na izvoz v Nemčijo, saj je bilo zaradi svojih strukturnih šibkosti usmerjeno pretežno na notranji trg.¹³

Ekonomsko gledano Slovenci torej niso čutili večjih potreb po sklenitvi carinske unije z Nemčijo, čeprav bi odprava carin dolgoročno nedvoumno okrepila gospodarsko rast. Vendar slovenska javnost avstrijskega povezovanja z Nemčijo nikoli ni presojala le z ekonomskimi, temveč pretežno z nacionalno-političnimi argumenti. Slovenski konservativno katoliški časopis *Slovenec* je npr. leta 1880 izrecno zapisal, da nam Nemčija "hoče usiliti colno zvezo. S tem hoče Avstrijo vso v svoj žep vtakniti in vso kupčijo v orientu na se potegniti." Hkrati pa se je bal, da bo carinska unija samo še nadaljnji korak pri nemškem podrejanju Avstrije, "dokler ne pridemo popolnoma pod prusko oblast."¹⁴ Tudi v slovenskem liberalnem taboru so bili prepričani, da bi "carinska zveza z Nemčijo /.../ za Avstrijo pomenila toliko kot politično odvisnost, vazalnost Avstrije", ter so pozivali ostale Slovence: "*Nobene zveze z Nemštvom hohencolerskim, óno je naš smrtni sovražnik*".¹⁵

Ta strah Slovencev pred gospodarsko in s tem posledično politično prevlado Nemčije nad Avstrijo lahko razumemo samo v okviru hudih nemško slovenskih nacionalnih bojov, ki so razjedali sožitje obeh narodov v habsburški monarhiji. Ker so bili Nemci v času slovenskega narodnega prebujanja politično, gospodarsko in kulturno nesporno vodilni narod v monarhiji, so sami sebe smatrali za civilizacijsko najbolj razvit narod habsburške monarhije. Zato so sveto verjeli v naravno in s tem večno prevlado nemške kulture in nemškega jezika v Avstriji. Za večino Nemcev je bila nemška prevlada v državi in s tem pogojena narodnostna neenakopravnost povsem normalno stanje. Obratno so se Slovenci v tem času narodnostno šele začeli

⁸ Slovenski narod, 23. 7. 1885, št. 165, Trgovinska zveza med Avstrijo in Nemčijo.

⁹ Slovenski narod, 9. 5. 1885, št. 105, M.: K avstrijski-nemški carinski pobratimiji.

¹⁰ Slovenec, 24. 5. 1879, št. 57.

¹¹ Jasna Fischer: Odprtost slovenske industrije v letih pred prvo svetovno vojno. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1994, št. 1, str. 35-43.

¹² Magnus Tessen: Der Außenhandel Österreich-Ungarns von 1867 bis 1913. Köln 1989, str. 65-71, 82-85, 93-94.

¹³ Milko Brezigar: Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje 1918; Josip Agneletto: Gospodarski položaj Slovencev. V: Veda, 1914, št. 4, str. 368-381.

¹⁴ Slovenec, 28. 10. 1880, št. 120.

¹⁵ Slovenski narod, 7. 5. 1879, št. 104, Nemčija, nje stiske in nje namere.

razvijati. Pri tem so se vneto zavzemali za narodno enakopravnost, ter so od države zahtevali povsem enake nacionalne pravice, kot so jih imeli Nemci.

Glavni problem teh mednacionalnih odnosov je bilo obojestransko občutenje nacionalne ogroženosti in nepopustljivo zavzemanje za svoje neodtujljive pravice, kar je porajalo vedno nove nacionalne konflikte. Zaradi vedno večjih slovenskih političnih uspehov (posebno na Kranjskem) in slovenskega priseljevanja v pretežno nemška naselitvena območja (posebno v mesta na Kranjskem in spodnjem Štajerskem)¹⁶ so se Nemci od osemdesetih let 19. stoletja počutili nacionalno vedno bolj ogrožene. Obratno so bili Slovenci trdno prepričani, da bodo pretežno nemška mesta na Slovenskem zaradi slovenskega priseljevanja postala slej ko prej spet pretežno slovenska. Tako imenovano nemško posestno stanje je bilo zanje le časovno omejen fenomen. Sveto so bili prepričani, da bodo nekoč slovenske dežele postale nacionalno spet povsem slovenske, kakršne so bile že pred nemškim priseljevanjem v srednjem veku. Po drugi strani pa so se tudi Slovenci počutili ogrožene s strani Nemcev. Na Štajerskem in še v večji meri na Koroškem nemška prevlada sploh ni bila omajana in na prenekaterih območjih se je germanizacijski proces nemoteno nadaljeval. Čeprav se je Slovincem v desetletjih pred prvo svetovno vojno uspelo izoblikovati v kulturno in politično že povsem razvit narod, so se prav zaradi napredujoče germanizacije čutili nacionalno ogrožene.¹⁷

Glede na takšne nacionalne razmere v slovenskih deželah ni bilo čudno, da so se Slovenci bali, da bo gospodarsko močna Nemčija delovala kot zaščitnik nemških nacionalnih interesov v monarhiji.¹⁸ Ti njihovi strahovi so bili povsem upravičeni. Tudi po nastanku združene Nemčije so različni načrti avstrijskih Nemcev za preureditev "nemške" srednje Evrope predvidevali nemški dostop do Jadrana in s tem izginotje "majhnega in kulturno nerazvitega" slovenskega naroda. Nemški nacionalni načrti niso zahtevali le prednostnega položaja za nemški del prebivalstva v Avstriji, temveč so se ponavadi tudi zavzemali za oblikovanje nemško-avstrijske carinske unije. Pri oblikovanju teh načrtov so prednjačili nemški nacionalci na Štajerskem.¹⁹ Že kmalu pa so jim sledili tudi bolj liberalno usmerjeni Nemci. 26. februarja 1871 so npr. avstrijski Nemci na drugem nemško avstrijskem strankarskem kongresu na Dunaju poudarili, da so z ozirom na kulturo, zgodovino in politiko temelji Avstrije nesporno nemški. Zato so hoteli te temelje ohraniti in utrditi s

¹⁶ Berthold Sutter: Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918. V: Die Habsburgermonarchie 1848-1918 : Band III/1 : Die Völker des Reiches. Wien 1980, str. 248-256; Fran Zwitter: O slovenskem narodnem vprašanju. Ljubljana 1990, str. 26-42; Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik : politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914). Maribor 1997, str. 152-156; isti, Deželna in narodna zavest na (Spodnjem) Štajerskem. V: Avstrija, Jugoslavija, Slovenija : slovenska narodna identiteta skozi čas. Ljubljana 1997, str. 74-84; Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 545-548.

¹⁷ Prim. Vasilij Melik: O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861-1918. V: Zgodovinski časopis, 1970, št. 1-2, str. 39-47; Bogo Grafenauer: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje. Ljubljana 1994, str. 22-24; Matjaž Klemenčič: Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1979, št. 1-2, str. 350-369; Vasilij Melik: Nemci in Slovenci (1815-1941). V: Zgodovinski časopis, 1992, št. 2, str. 171-174.

¹⁸ Slovenski narod, 9. 5. 1885, št. 105, M.: K avstrijski-nemški carinski pobratimiji; Slovenski narod, 22. 1. 1892, št. 17, Po debati o trgovinskih pogodbah; Edinost, 1. 10. 1890, št. 79, Avstrijsko - nemška zveza.

¹⁹ Janez Cvirn: Slovenci in nemški državnopravni programi (1848-1918). V: Slovenci in država. Ljubljana 1995, str. 73-82.

pomočjo tesne zveze z nemškim cesarstvom na političnem in gospodarskem področju.²⁰ Avstrijski Nemci so se za najtesnejše povezave z Nemčijo zavzemali tudi v vseh kasnejših pomembnejših programih nemških strank, npr. v Linškem programu iz leta 1882 in v Binkoštnem programu iz leta 1899.²¹ In tudi še leta 1916 je bila nesporna skupna točka velikonočnega programa nemških strank prav približevanje Nemčiji s pomočjo oblikovanja srednjeevropske gospodarske skupnosti.²²

Vsi ti programi so imeli velik vpliv na Nemce na Slovenskem. Ti so jih večinoma navdušeno podpirali. Podobno kot so se Slovenci iz strahu pred narodnim poginom zatekali v vseslovanstvo, so predvsem spodnještajerski Nemci zaradi strahu pred slovenizacijo iskali duhovno oporo pri rojakih v mogočem nemškem rajhu. Pri tem pa večina Nemcev ni pristajala na vsenemški program politične vključitve Avstrije v nemško cesarstvo, temveč so se zavzemali za ohranitev neodvisne Avstrije, kjer bi bili Nemci prevladujoči dejavnik.²³

Velika večina avstrijskih Nemcev se je namreč z nastankom združene Nemčije začela duhovno in kulturno distancirati od nemškega rajha. Čeprav so avstrijski Nemci hkrati tudi občudovali nemško nacionalno državo, so bili samo nekateri pripravljeni žrtvovati (nemško) habsburško monarhijo in se priključiti Nemčiji.²⁴ Na Slovenskem je bil eden od najbolj vnetih zagovornikov takšnega nemško-avstrijskega povezovanja Paul Samassa, brat uspešnega nemškega podjetnika Maxa, ki je vodil staro družinsko tovarno kovinskih proizvodov v Ljubljani. Kot publicist in politik je bil Paul ena najpomembnejših osebnosti Vsenemške zveze. V Nemčiji je deloval kot priznan strokovnjak za politične razmere v Avstro-Ogrski. Leta 1916 se je skupaj z nemškonacionalnim zgodovinarjem in publicistom Heinrichom Friedjungom zavzel, da bi po koncu (zmagovite) vojne suvereni državi Avstrija in Nemčija oblikovali jedro avtarktične Srednje Evrope.²⁵

Skrajno nemško nacionalistična Vsenemška zveza je že od leta 1890 vneto agitirala za nemško kolonialno ekspanzijo (predvsem na Bližnji vzhod) in za razširitev nemške države na vsa območja Srednje Evrope, kjer so živeli Nemci. V sklopu teh prizadevanj se je Vsenemška zveza zavzemala za oblikovanje obsežnega strnjene srednjeevropskega gospodarskega območja (od Severnega morja do Perzijskega zaliva) pod nemškim vplivom. Za oblikovanje prav takšnega gospodarskega območja se je od leta 1904 navsezadnje zavzemala tudi Srednjeevropska gospodarska zveza, čeprav je bila pri svoji argumentaciji veliko bolj umirjena ter je bila zaradi svojega koncepta postopne graditve odnosov med državama dokaj realistično usmerjena.²⁶ Čeprav obe zvezi nista bili deležni uradne podpore nemške

²⁰ Leopold Kammerhofer: Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873-1879. Wien 1992, str. 249.

²¹ Klaus Berchtold: Österreichische Parteiprogramme 1868-1966. Wien 1967, str. 198-203, 210-225.

²² Lothar Höbelt: Kornblume und Kaiseradler : Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882-1918. Wien, München 1993, str. 313-314.

²³ Cvirn, Trdnjavski trikotnik, str. 231-237

²⁴ Helmut Rumpel: Das Deutsche Reich aus der Sicht Österreich-Ungarns. V: Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914. Wien, München 1991, str. 220-233.

²⁵ Günther Schödl: Paul Samassa : biografski prispevek k predzgodovini ekstremnega nacionalizma v Nemčiji in Avstriji. V: Zgodovinski časopis, 1989, št. 3, str. 365-385.

²⁶ Hans Patzauer: Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein. V: Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, 1907, str. 321-325; Hans Patzauer: Die Berliner Mitteleuropäische Wirtschaftskonferenz. V: Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, 1910, str. 653-656.

države, pa njun neformalni vpliv na nemško javnost in na nekatere vidnejše politike in gospodarstvenike ni bil nezanemarljiv.²⁷

Kljub temu ti nemški srednjeevropski gospodarski koncepti pred prvo svetovno vojno niso imeli večjega vpliva na nemško zunanjo politiko.²⁸ Poleg tega različne politične zamisli o ureditvi odnosov z Avstro-Ogrsko sploh niso bile pretirano konsekventne. Nemška zunanja politika, politične stranke in javnost so vedno samo dosledno podpirale stališče, da imajo avstrijski Nemci ne glede na nacionalni vzpon nenemških narodov neodtujljivo pravico do vodilnega položaja v avstrijski polovici habsburške monarhije in da mora zato monarhija na vsak način ostati nemška država. V okviru takšnih razmišljanj bi morebitna carinska unija med Nemčijo in Avstro-Ogrsko pripomogla k večji navezanosti habsburške monarhije na nemško cesarstvo, s čimer bi se okrepil nemški vpliv v monarhiji.²⁹

V resnici so bile takšne sodbe povsem nerealistične. Glede na takratne aktualne trgovinske odnose med Nemčijo in Avstro-Ogrsko je bilo vsako upanje na skorajšnje sklenitev carinske zveze povsem prazno. Po eni strani so bila gospodarska nasprotja med obema državama preprosto prevelika, po drugi strani je bila Nemčija usmerjena pretežno na svetovno tržišče.³⁰

Z izbruhom prve svetovne vojne so se politične in gospodarske razmere povsem spremenile. Nemčija je bila odrezana od svetovnega tržišča, Avstro-Ogrska je bila vojaško, gospodarsko in politično vse bolj odvisna od Nemčije. Različni načrti³¹ o preureditvi Srednje Evrope v nemško korist so doživeli pravi razcvet. Za sklenitev carinske unije med Nemčijo in Avstro-Ogrsko se je predvsem zaradi političnih razlogov začela zavzemati tudi nemška država. Veliko manj navdušenja za sklenitev carinske unije je bilo zaslediti na avstrijski in ogrski strani. Nemčiji in Avstro-Ogrski je uspelo podpisati ustrezno carinsko pogodbo šele po dolgotrajnih pogajanjih 11. oktobra 1918 v Salzburgu.³² Toda takrat so bile centralne sile že pred vojaškim zlomom, sama Avstro-Ogrska pa pred razpadom.

Glede na vse te nemške načrte o ureditvi Srednje Evrope in na globoko zakoreninjen slovenski strah pred germanizacijo ni čudno, če so Slovenci že pred prvo svetovno vojno odločno nasprotovali kakršnemu koli tesnejšemu gospodarskemu povezovanju z Nemčijo. Tako so bili slovenski zunanjetrgovinski upi med drugim usmerjeni v sredozemski prostor. Leta 1898 je npr. slovenski zdravnik

²⁷ Klaus Thörner: "Der ganze Südosten ist unser Hinterland". Deutsche Südosteuropapläne von 1840 bis 1945. Oldenburg 1999, str. 171-195 (doktorska disertacija); Hans-Ulrich Wehler: Deutsche Gesellschaftsgeschichte: Von der "Deutschen Doppelrevolution" bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849-1914. München 1995, str. 1073-1075.

²⁸ Wolfgang Mommsen: Die Mitteleuropaidee und die Mitteleuropaplanungen im Deutschen Reich vor und während des Ersten Weltkrieges. V: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Wien 1995, str. 11.

²⁹ Mommsen, Österreich-Ungarn aus der Sicht des Deutschen Kaiserreichs. V: Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914, str. 205-220.

³⁰ Eugen Philippovich: Die österreichisch-ungarische Handelspolitik und die Interessen Österreichs. V: Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, 1902, str. 488-491.

³¹ Oktobra 1915 je izšla knjiga nemškega poslanca Friedricha Naumanna z naslovom Mitteleuropa, ki je doživela velikanski odziv v nemški in avstroogrski javnosti. Glej Janez Cvirn, Jure Gašparič: Odmevi na Naumannov koncept Mitteleurope v habsburški monarhiji. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2004, št. 2-3, str. 365-374; Peter Vodopivec: Srednja Evropa: mit ali (tudi) stvarnost? V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2003, št. 2, str. 11-12.

³² Eduard März: Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende: Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe. München 1981, str. 260-264.

Karol Pečnik iz Aleksandrije poučil svoje rojake v domovini, da je "srečna usoda [...] namestila slovenski narod ob morskih obrežjih, dala mu pod roko svetovno znana trgovska mesta" in s tem možnost za prodajo domačih izdelkov v arabskih deželah Azije in Afrike - *tu je naša bodočnost*.³³ Spet drugi so se navduševali nad možnostmi izvoza avstrijskih in s tem tudi slovenskih izdelkov na velikanski ruski trg.³⁴

Predvsem pa so bili slovenski zunanjetrgovinski upi usmerjeni na Balkan, kjer naj bi na novo pridobljena dežela (Bosna) in novoustanovljene države (Srbija, Bolgarija, Črna gora in Romunija) ponujale neizmerne možnosti. Tu naj bi ležali še neizkoriščeni trgi za konkurenčno šibko avstrijsko in hkrati tudi slovensko gospodarstvo:³⁵ "Obrtnišva na slovanskem jugu skoraj nič ni, in mi kot sosedje bomo lahko prodali svoje obrtniške izdelke, in bomo pri tem bolje živeli".³⁶

Poleg tega je bil marsikateri Slovenec (in tudi domači Nemec) trdno prepričan, da je domače gospodarstvo blagoslovljeno z ugodno gospodarsko lego. Slovenske dežele naj bi služile kot tranzitno ozemlje med industrijsko razvitimi nemškimi in češkimi deželami na eni in agrarnimi balkanskimi in bližnjevzhodnimi deželami na drugi strani. Zgraditi bi bilo treba samo še dobre železniške povezave, Trst pa naj bi postal glavno tranzitno pristanišče.³⁷

Vsi ti upi so se na koncu izkazali za preveč optimistične. Predvsem trgovina s slovanskimi državami na Balkanu je bila daleč od pričakovanj. Nacionalno politični motivi so imeli namreč tudi v tem primeru prednost pred gospodarsko realnostjo. Slovenci so mnogokrat naivno pričakovali, da bodo v slovanskih državah zaradi svojega slovanstva gospodarsko uspešnejši kot drugi tujci.

Naposled ni bil uresničen nobeden od srednjeevropskih gospodarskih načrtov. Velika večina Slovencev ob tem ni pokazala niti najmanjšega obžalovanja, saj niso čutili nikakršne potrebe po širjenju svojega gospodarskega prostora. Še leta 1910 je bilo na Slovenskem 67% prebivalcev kmetov,³⁸ ki so svoje pridelke prodajali na lokalnih trgih. Tudi večina mestnega prebivalstva je bila gospodarsko vezana le na bližnjo okolico. Gospodarsko so bili od širšega prostora odvisni le večji trgovci, nekateri obrtniki in tovarnarji ter posledično njihovi delavci. Ti pa so vse do konca prve svetovne vojne imeli na razpolago obsežen skupni gospodarski prostor v okviru habsburške monarhije.

³³ Karol Pečnik: Slovenci in mednarodni promet : migljaji iz Egipta slovenskim rodoljubom v domovini. Gorica 1898.

³⁴ Slovenec, 4. 4. 1882, št. 38, Avstrija in vzhod; Edinost, 1. 10. 1890, št. 79, Avstrijsko - nemška zveza.

³⁵ Novice, 4. 10. 1876, št. 40, A. T.: Avstrijska industrija in pa Turške homatije; Slovenski narod, 27. 1. 1880, št. 21, F[ran] Š[uklje]: Colne obravnave z Nemčijo; Slovenec, 17. 6. 1879, št. 65, Bis-markova nova colna postava in Avstrija.

³⁶ Slovenec, 16. 1. 1879, št. 5.

³⁷ Peter Vodopivec: Kako so slovenski vodniki v 19. stoletju videli svojo gospodarsko in družbeno prihodnost? V: O okolju : zbornik predavanj 1993/1994, 1. del. Ljubljana 1995, str. 83-94; isti, Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2000, št. 1, str. 49-62.

³⁸ Ferdo Gestrin: Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918). V: Kronika, 1969, št. 3, str. 132.

Avstroogrska carinska in monetarna unija

Habsburška monarhija je v večji meri postala enotno trgovinsko območje šele leta 1851, ko je bila ukinjena carinska meja med Ogrsko in ostalimi avstrijskimi deželami.³⁹ Po letu 1867 je dualistična Avstro-Ogrska sicer še naprej delovala kot carinska in monetarna unija, vendar jo je bilo treba obnoviti vsakih deset let.⁴⁰ Gospodarska nagodba je bila nazadnje vedno obnovljena,⁴¹ toda dolgotrajna in mučna pogajanja med obema polovicama monarhije so sprostila toliko strasti in sovraštva,⁴² da je večina sodobnikov dobila vtis, da jim je bil kompromis vsiljen in so zato svoje interese le težko poistovetili z interesi obstoječe carinske in monetarne unije. Slovenci tako niso postavljali pod vprašaj političnega obstoja habsburške monarhije in niso dvomili v smiselnost skupnega gospodarskega prostora, vendar večina Slovencev tudi ne bi imela nič proti preoblikovanju avstroogrske carinske unije v svoj prid, čeprav bi bilo v skrajnem primeru zato treba postaviti nove carinske pregrade.⁴³

Ukinitev carinske unije je bila zlasti privlačna za slovensko kmetijstvo, ki bi se zne bilo močne ogrske konkurence.⁴⁴ Ravno obratno so meščani in predvsem delavci⁴⁵ v času naraščanja cen živil pričakovali, da bo razpad carinske unije omogočil uvoz še cenejših agrarnih proizvodov iz tujine.⁴⁶ Glavni pomisleki proti obstoječi carinski uniji pa zopet niso bili gospodarski, temveč predvsem politični. V predstavah Slovencev je bila dualistična Ogrska personifikacija šovinističnega madžarskega nacionalizma, ki z agresivno in brutalno madžarizacijo kruto zatira slovanske narode. Slovenci Madžarov niso dojemali le kot krut narod, temveč hkrati še kot ohol in ošaben, ki na same sebe sicer gledajo kot na viteški narod s plemenitim poslanstvom širjenja kulture, toda v resnici so samo grd, umazan in divjaški narod.⁴⁷ Zato je večina slovenske javnosti vsako obnovev nagodbe med

³⁹ John Komlos: Die Habsburgermonarchie als Zollunion: Die Wirtschaftsentwicklung Österreich-Ungarns im 19. Jahrhundert. Wien 1983, str. 27-28; Ferdinand Tremel: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. Wien 1969, str. 326. Še naprej pa so obstajala prosta carinska območja (Istra, Dalmacija, Brodi v Galiciji) in svobodna pristanišča (Trst, Rijeka, Bakar, Kraljevica, Karlobag in Senj). Večino teh carinskih mej znotraj države je bilo odpravljenih do leta 1880. Carinsko avtonomijo Trsta in Rijeke so povsem odpravili šele leta 1891.

⁴⁰ József Galántai: Der österreichisch-ungarische Dualismus 1867-1918. Wien, Budapest 1985, str. 37-68; Krisztina Maria Fink: Die österreichisch-ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft. München 1968; Ákos Paulinyi: Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik in Österreich-Ungarn. V: Die Habsburgermonarchie 1848-1918 : Band 1 : Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien 1973, str. 567-604.

⁴¹ Berthold Sutter: Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867-1918. V: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867 : Seine Grundlage und Auswirkungen. München 1968, str. 71-111.

⁴² Stourzh, Die dualistische Reichsstruktur, Österreichbegriff und Österreichbewusstsein 1867-1918. V: Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914, str. 63.

⁴³ Avstrijsko-ogrska pogodba in Slovenci. V: Naši zapiski, 1907, št. 11, str. 161-163; št. 12, str. 181-184.

⁴⁴ Slovenski narod, 18. 7. 1885, št. 161, Avstro-ogrska carinska zveza.

⁴⁵ Socialdemokrati so zahtevali odpravo visokih carin za žita in meso zlasti v letih pred prvo svetovno vojno, ko so se živila začela hitro dražiti. Prim. Abditus [Albin Prepeluh]: Bilanca agrarnega demagošta. V: Naši zapiski, 1913, str. 297-302.

⁴⁶ Agneletto, Gospodarski položaj Slovencev, str. 372, 379; Slovenski narod, 3. 11. 1884, št. 253, Q: O avstro-ogrskega izravnani.

⁴⁷ Tone Kregar: Nekater primerjave slovenskega in slovaškega narodnega razvoja ter slovenski pogled na Sloake v drugi polovici 19. stoletja. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2004, št. 2-3,

Avstrijo in Ogrsko dojemala kot vdajo pred madžarskimi nacionalnimi interesi.

Cislitanija

Mednacionalna nasprotja so negativno vplivala še na enotnost gospodarskega prostora v avstrijski polovici habsburške monarhije, kjer so se narodi posluževali tudi ekonomskih orožij.⁴⁸ Mednacionalni boji niso ogrožali samo prostega pretoka blaga in storitev, temveč tudi prosti pretok kapitala in ljudi. Nacionalna politika je predvsem poskušala ograditi gospodarski vpliv svojih nacionalnih nasprotnikov na ozemlju, ki si ga je lastila za svojega. Po njenih predstavah je bila gospodarska moč neposredno povezana s politično močjo. Franc Podgorni je tako leta 1885 zapisal, da "v novejšem času se Slovenci pogostoma javno pritožujejo, da obračajo proti njim svojo politično moč ravno oni tujci, ki se redé in bogaté s kruhom slovenskega truda. Rodoljubi obžalujejo, da se tujci vedno bolj naseljujejo v najboljših krajih slovenske zemlje, kjer se s svojo podjetnostjo pospenjajo do velikega bogastva, in da s tem gmotno podjarmljajo in ob enem narodno-politično prezirajo slovensko ljudstvo."⁴⁹

Hudi mednacionalni boji so na nacionalno mešanih ozemljih privedli ne samo do nacionalno politične diferenciacije, temveč tudi do poskusov družbene in gospodarske diferenciacije. Zato je slovenska politična javnost vsak neslovenski gospodarski dejavnik, ki je deloval na "slovenskem" nacionalnem ozemlju, presojala s stališča mednacionalnih odnosov. Po češkem vzoru⁵⁰ je slovenske potrošnike poskušala odvrniti od nemških in italijanskih trgovcev in obrtnikov v korist slovenskih.⁵¹

Tako so se npr. slovenski časopisi leta 1875 lotili tudi Alberta Samasse,⁵² ki je bil oče prej omenjenega Paula. Albert je bil kot uspešen tovarnar v tem času dejaven tudi kot politik vladajočega nemškega tabora v Ljubljani. Čeprav so bili ljubljanski Nemci številčno gledani manjšina, so bili zaradi kurialnega volilnega sistema in svoje gospodarske in družbene moči v teh letih vodilni politični dejavnik v Ljubljani. Samassa naj bi bil zato v očeh svojih političnih nasprotnikov "protiven vsemu, kar je slovenskega. Protiven domačej zemlji, slovenskemu rodu, ki je po starih očetih tudi njegov rod, - potujčen sorodnik naš, a glasujoč z tujci Nemci". Čeprav so se Samassovi predniki že v 18. stoletju priselili v Ljubljano iz Italije, so bili Slovenci prepričani, da je bil nekoč njihov materin jezik slovenščina. Ker pa je bil materin jezik za Slovence edini faktor, na podlagi katerega so Slovenci določali narodnostno pripadnost posameznika, so vse sodeželane, ki so se izjasnili za nasproten narodnostni tabor, smatrali za nemškutarje, narodnostne izdajalce ali

str. 347-362; Igor Grdina: Slovenci med tradicijo in perspektivo : politični mozaik 1860-1918. Ljubljana 2003, str. 25-28; Anton Šepetavc: Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovencih, ki niso vedno (bili) taki. V: Zgodovina za vse, 1994, št. 1, str. 29.

⁴⁸ Jürgen Nautz: Ethnische Konfliktlage in der österreichisch-ungarischen Währungsunion. V: Bernhard Nagel in Jürgen Nautz: Nationale Konflikte und monetäre Einheit. Wien 1999, str. 49-55.

⁴⁹ Slovenec, 12. 1. 1885, št. 8, Fran Podgornik: Podjetništva na slovenskih tleh.

⁵⁰ Richard L. Rudolph: Banking and Industrialization in Austria-Hungary : The role of banks in the industrialization of the Czech Crownlands 1873-1914. Cambridge 1976, str. 64.

⁵¹ Dragan Matić: Svoji k svojim ali: V štacuno nemškutarjevo ne hodi! V: Slovenska kronika XIX. stoletja: 2. del 1861-1883. Ljubljana 2003, str. 279-280.

⁵² Rudolf Andrejka: Najstarejše ljubljanske industrije. V: Kronika slovenskih mest, 1934, št. 1, str. 59; št. 2, str. 135.

celo za tujce.⁵³ V očeh Slovencev so bili to zaničevanja vredni ljudje, ki so se pridružili tujcem, ki "se smatrajo pionirje zveličane nemške "kulture" in hočejo zidati nemštvu "most do sinje Adrije", hodijo po naših glavah, in psujejo kar je nam sveto. Takim velja naš boj, hud boj do zadnjega izdihljaja!" Pod vplivom tega boja so pozivali svoje rojake, naj ne kupujejo ničesar "pri nemškutarjih! Svoji k svojim! Mi vkup, oni pa vkup, ali kakor hočejo."⁵⁴

Največ pozornosti so Slovenci posvečali ustanavljanju denarnih zavodov. Pri tem so jih v glavnem vodili gospodarski razlogi. Slovenski narodnjaki so tako od 70. let 19. stoletja začeli vzpostavljati razvejano mrežo posojilnic predvsem kot odgovor na rastočo agrarno krizo slovenskega podeželja.⁵⁵ Vendar so se pri tem ozirali tudi na nacionalne interese. Prepričani so bili, da "narod, ki je gmotno odvisen od drugega naroda, ne more postopati samostojno, niti se razvijati po svoje. Zlasti pa vplivajo denarni zavodi, če so v tujih rokah, na ljudstvo in tako je postal veliki kapital mogočen in včasih odločilen faktor"⁵⁶ pri volitvah poslancev. Nemci naj bi tako prek svojih denarnih zavodov izvajali politični in narodnostni pritisk na Slovence, ki so bili od njih odvisni, čeprav naj bi te denarne ustanove večino denarnih vlog dobile prav od slovenskih varčevalcev.⁵⁷ Zato so vsi slovenski narodni krogi poudarjali, da potrebujejo domače denarne zavode, "da bomo svoji lastni gospodarji na svoji zemlji".⁵⁸

Tako so Slovenci namesto obstoječih denarnih zavodov, ki so bili v rokah domačih Nemcev in Italijanov, ustanavljali konkurenčne slovenske denarne zavode. Narodno zavedni Slovenci so že od leta 1872 poskušali ustanoviti slovensko poslovno banko, vendar jim vlada zaradi političnih razlogov in naposled borznega zloma ni podelila koncesije.⁵⁹ Istočasno pa je Slovincem uspelo ustanoviti Prvo občno zavarovalno banko Slovenija, ki pa je že leta 1876 žalostno propadla. Velike izgube, ki so jih utrpeli narodno zavedni delničarji, so povzročile nezaupanje, ki je za nekaj desetletij preprečevalo snovanje novih delniških finančnih zavodov.⁶⁰

Večje uspehe so Slovenci beležili pri ustanavljanju hranilnic, ki so delovale kot protiutež nemškim hranilnicam. Ker so bili Slovenci nezadovoljni, kako je Kranjska hranilnica, ki je bila v rokah ljubljanskih Nemcev, dodeljevala subvencije nemškim ustanovam, čeprav naj bi bila večina hranilnih vlog slovenskih,⁶¹ so leta 1889 v

⁵³ Vasilij Melik: Nemci in Slovenci (1815-1941). V: Zgodovinski časopis, 1992, št. 2, str. 171-174; isti, Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941). V: Avstrija. Jugoslavija. Slovenija : slovenska narodna identiteta skozi čas, str. 46-48; Janez Cvirn: Tujčeva peta. V: Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. del, str. 173-174.

⁵⁴ Slovenski narod, 28. 4. 1875, št. 95, Prvi sad; Prim. Beilage zu Novice, 1875, št. 24, Noch ein Wort zum Abwehr; Slovenec, 14. 1. 1874, št. 6; 10. 6. 1875, št. 67; 17. 6. 1875, št. 70; 18. 9. 1875, št. 110; 11. 1. 1875, št. 5.

⁵⁵ Dolf Schauer: Prva doba našega združništva (Od nastanka do leta 1895). Ljubljana 1945; Walter Lukan: The Second Phase of Slovene Cooperativism (1894-1918). V: Slovene Studies, 1989, št. 1-2, str. 83-96; Žarko Lazarevič: Kmečki dolgovi na Slovenskem : socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana 1994, str. 11-33.

⁵⁶ Slovenski narod, 20. 6. 1885, št. 138, Slovenske posojilnice.

⁵⁷ Slovenski narod, 28. 12. 1888, št. 297, Ljubljanska mestna hranilnica; Slovenski narod, 13. 5. 1890, št. 109, V Ljubljani.

⁵⁸ Slovenski narod, 4. 10. 1884, št. 229, Pozdrav slovenskim posojilnicam.

⁵⁹ Stane Granda: Poskus organiziranja slovenske ljubljanske občne banke (1872). V: Zgodovinski časopis, 1984, št. 3, str. 165-170.

⁶⁰ Stane Granda: Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani v drugi polovici 19. stoletja. V: Zgodovina Ljubljane. Ljubljana 1984, str. 238-244.

⁶¹ Dragan Matić: Nemci v Ljubljani 1861-1918. Ljubljana 2002, str. 274-286.

Ljubljani ustanovili Mestno hranilnico. Ker niso bili zadovoljni s protislovensko naravnostjo obstoječih nemških hranilnic na Štajerskem, so Slovenci istega leta v Celju ustanovili Južnoštajersko hranilnico.⁶² Dlje so Slovenci čakali na delniške banke. Šele leta 1900 je Slovincem v Ljubljani uspelo ustanoviti Ljubljansko kreditno banko, ki je v naslednjih letih razvila živahno poslovno dejavnost.⁶³ Podobno so tudi v Trstu na začetki 20. stoletja nastale prve slovenske banke in posojilnice, med drugim s pomočjo Ljubljanske kreditne banke leta 1905 Jadranska banka.⁶⁴

Slovenci so v nacionalnem duhu sodili tudi kapitalske naložbe na slovenskem ozemlju. Slovenci določenemu kapitalu niso prilepili negativne oznake tujosti glede na njegovo geografsko poreklo, temveč glede na nacionalno pripadnost nosilcev tega kapitala. Sovražni tuji kapital tako ni prihajal samo iz Nemčije, temveč tudi od avstrijskih Nemcev. Obratno je češki kapital sicer veljal za tujega, vendar hkrati tudi zelo zaželenega, saj naj bi pomagal utrjevati slovenske gospodarske pozicije nasproti nemštvu. Tako je češka Živnostenska banka prispevala polovico kapitala, ki so ga Slovenci potrebovali pri ustanovitvi Ljubljanske kreditne banke.⁶⁵

Mednacionalni odnosi so ideološko nujno obremenjevali tudi prosti pretok ljudi. Slovenska politična javnost je množično slovensko izseljevanje dojemala kot "rak rano" na narodnem telesu, saj naj bi narodno, gospodarsko in moralno oslabilo že tako maloštevilen slovenski narod.⁶⁶ Pri tem so gladko spregledali prav vse gospodarske prednosti izseljevanja. Izseljevanje je bilo v najboljšem primeru tolerirano kot nujno zlo. Zato so slovenski politiki izseljencem priporočali, naj se namesto v neslovenske dežele, kjer bodo kmalu izgubili svojo nacionalno pripadnost, raje izseljujejo v Bosno, Srbijo, Bolgarijo in celo Rusijo,⁶⁷ kjer bodo lahko ohranili svojo slovansko nacionalno zavest.

Zaključek

Slovenska družba je bila torej gospodarsko pretežno orientirana na notranji trg in zato ni kazala pretiranega navdušenja za širše srednjeevropske gospodarske integracije. Hkrati so Slovenci svoj položaj v srednjeevropskem prostoru presojali predvsem z nacionalno-političnega stališča. Zaradi slovensko nemških nacionalnih konfliktov so Slovenci odklanjali vsako tesnejše gospodarsko povezovanje z Nemčijo in so se navduševali za tesnejše gospodarske stike s slovanskimi državami.

⁶² Branko Goropevšek: Južnoštajerska hranilnica, V: Slovenska kronika XIX. stoletja: 3. del: 1884-1899. Ljubljana 2003, str. 122-124; Josip Sernek: Spomini. Celje 2003, str. 36-37.

⁶³ Drago Potočnik: Ljubljanske banke 1900-1913. V: Kronika slovenskih mest, 1937, št. 4, str. 241-242; Toussaint Hočvar: Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik 1900-1930. V: Zgodovinski časopis, 1984, št. 3, str. 185-188; Žarko Lazarevič, Jože Prinčič: Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana 2000, str. 36-37.

⁶⁴ Milan Pahor: Slovensko denarništvo v Trstu: Denarne zadruge, hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880-1918. Trst 1989, str. 18-21; isti, Jadranska banka v Trstu. Trst 1996, str. 11-20.

⁶⁵ Ctibor Nečas: Na pragu češko-slovenskih finančnih stikov. V: Zgodovinski časopis, 1989, št. 1, str. 52-55; Toussaint Hočvar: Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik 1900-1930, str. 187.

⁶⁶ Marjan Drnovšek: "Izseljevanje je rak rana na telesu našega naroda". V: Historični seminar 4 : zbornik predavanja 2001-2003. Ljubljana 2003, str. 7-33.

⁶⁷ Marjan Drnovšek: Hajdimo v Bosno! V: Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. del, str. 322-323; isti, Stenograf in profesor Anton Bezenšek v Bolgariji. V: Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. del, str. 327; isti, Matevž Rutar najde nov dom v Vladikavkazu. V: Slovenska kronika XIX. stoletja: 2. del, str. 343-344.

Zaradi madžarskega nacionalizma so lahko brez večjih pomislekov dvomili v obstoj avstroogrške carinske in monetarne unije. Nacionalni spori so obremenjevali gospodarske stike znotraj Cislitvanije in celo na samem slovenskem nacionalnem ozemlju.

V resnici pa ves ta nacionalno politični balast Slovencev ni pretirano obremenjeval pri vsakdanjih gospodarskih stikih s srednjeevropskim prostorom. Slovenska podjetja so brez pomislekov trgovala z Nemčijo. Avstroogrška carinska in monetarna unija vse do propada monarhije ni bila nikoli resno ogrožena. Slovenski potrošniki so še naprej kupovali pri "tujih" trgovcih in obrtnikih. Podjetja s slovenskim nacionalnim značajem so gospodarsko sodelovala tudi z nemškimi podjetji. Tuji kapital je na slovenskih tleh kupoval stara in odpiral nova podjetja. Slovenski izseljenci so se v veliki večini izseljevali v Združene države Amerike in navsezadnje v velikem številu celo v Nemčijo.

Andrej Pančur

THE SLOVENE ATTITUDE TOWARDS THE COMMON CENTRAL EUROPEAN ECONOMIC
AREA IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

S u m m a r y

While it is recognised that all views on Central Europe have always been subject to individual political, cultural and economic concepts about the area, the Slovene viewpoint differed in many ways from those of other nations in the area. Economically, Slovene society was orientated mainly towards the internal market and, consequently, showed no particular enthusiasm for wider economic integrations. At the same time, Slovenes viewed their position in Central Europe mainly with regard to the ethnic and political aspects. Due to ethnic conflicts, Slovenes opposed closer economic links with Germany, favouring links with Slavic states instead. In the face of Hungarian nationalism, they seriously doubted the possibility of an Austro-Hungarian customs and monetary union. Interethnic conflicts hampered any moves towards forming economic links, both within the Austrian half of the Habsburg Empire, and in Slovene ethnic territory. Although, economically, Slovenia was an inseparable part of the Central European area until the end of the First World War, Slovene views on Central Europe were by and large a reflection of unrealistic aspirations for the political and ethnic re-arrangement of the area.

SLOVENSKA NOVEJŠA ZGODOVINA : od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana : Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, 1509 strani

1.01
Prejeto 20. 2. 2006

UDK 656(497.4)"1869/1910"

Jasna Fischer*

Promet in zaposleni v njem od 1869-1910 na slovenskem ozemlju

IZVLEČEK

Autorica v članku prikazuje razvoj kopenskega in vodnega prometa na slovenskem ozemlju na podlagi uradnih statističnih podatkov o aktivnem prebivalstvu, zaposlenem v tej storitveni dejavnosti. Kratko oriše razvoj kopenskega (cestnega in železniškega) in vodnega (pomorskega) prometa ter infrastrukturnih dejavnosti pošte, telefona in telegrafa na slovenskem narodnostnem ozemlju po pokrajinah in okrajnih glavarstvih. S pomočjo tabel in grafikonov analizira gibanje zaposlenosti v omenjenih panogah v letih 1869-1910. Najpomembnejša ugotovitev, ki jo je avtorici omogočila analiza avstrijskih uradnih podatkov poklicne statistike, je, da je bil promet tista gospodarska dejavnost, v kateri je število aktivnega zaposlenega prebivalstva z redkimi izjemami raslo ne glede na gospodarska gibanja v drugih sektorjih gospodarstva, in ni poznala kriz in ne stagnacij.

Ključne besede: Austro-Ogrska, Slovenija, 19. stoletje, storitvene dejavnosti, cestni promet, železniški promet, pomorski promet, zaposlenost

ABSTRACT

TRANSPORT AND ITS EMPLOYEES BETWEEN 1869 AND 1910 ON THE SLOVENE TERRITORY

In the paper, the author shows the development of land and water transport on the Slovene territory, based on official statistical data on the active population employed in this service activity. The development, by provinces and district governments on the Slovene ethnic territory, of land (road and rail) and water (sea) transport as well as infrastructural activities of the Post, Telephone and Telegraph, is briefly outlined. The employment dynamics in the said branches between 1869 and 1910 are analysed using tables and graphs. The most significant finding, at which the author arrives, thanks to the analysis of official Austrian professional statistics data, is that transport was one economy sector in which, with rare exceptions, the rate of the active employed population grew regardless of economic trends in other economy sectors, experiencing no crisis or stagnation.

Key words: Austria-Hungary, Slovenia, nineteenth century, service activities, road transport, railway transport, sea transport, employment

* Dr., znanstvena svetnica v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Hudovernikova 4; e-mail: jasna.fischer@inz.si

V strokovni literaturi precej pogosto naletimo na dognanja o gospodarskem zaostajanju slovenskih dežel v zadnjih desetletjih življenja v habsburški monarhiji. Ugotovitve raziskovalci povežejo še s posledicami dunajskega borznega zloma v letu 1873. Ta trditev lahko velja, če gledamo gospodarstvo slovenskih dežel na narodnostnem ozemlju v celoti, oziroma v tistem delu ozemlja, za katerega imamo na voljo dobre podatke, torej za ozemlje zgodovinskih dežel Koroške, Kranjske, Primorske in Štajerske, žal pa ne za Prekmurje, Beneško Slovenijo in Rezijo, ki so bile ali v ogrski polovici države ali v Kraljevini Italiji. Znotraj tako omejenega ozemlja pa so pomembne razlike po posameznih pokrajinah in celo okrajnih glavarstvih. Pomembne razlike lahko ugotovimo tudi v razvoju znotraj posameznih gospodarskih panog.¹ Med gospodarskimi panogami, ki izstopajo zaradi dinamičnega razvoja v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno, so storitvene dejavnosti, med njimi poleg trgovine še posebno promet v celoti. Razvoj prometa bom v tem sestavku prikazala s pomočjo podatkov avstrijske poklicne statistike o številu aktivnega prebivalstva v kopenskem in vodnem prometu, ki so nam na voljo v avstrijskih uradnih statističnih publikacijah o rezultatih petih popisov prebivalstva v letih med 1869 in 1910.²

Glede na to, da sem o razvoju prometa že nekajkrat pisala, naj tokrat zadostuje zelo kratek okviren prikaz.³ Promet delimo na kopenski, to je cestni in železniški, vodni, to je pomorski, rečni in jezerski, ter zračni promet. V tem sestavku prikazujem samo prvi dve obliki prometa, saj o zračnem prometu pred razpadom Avstro-Ogrske še ne moremo govoriti kljub vsem inovacijskim naporom Edvarda Rusjana. Zanimljivo majhen je bil pri nas tudi jezerski promet. Cestni promet je bil vse od druge polovice 19. stoletja v senci hitrega razvoja železniškega prometa. Posodabljanje cest je po obnovitvi starih cestnih povezav v letih pred marčno revolucijo med Podonavjem in lukami severnega Jadrana, prekinjenimi v času Ilirskih provinc, zastalo v obdobju druge polovice 19. stoletja in ostalo takšno vse do izuma modernega prometnega sredstva - avtomobila. Podatek, da je bila vso dobo slabo vzdrževana tudi najpomembnejša državna cesta Dunaj - Trst in so za

¹ Janko Pleterski: Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno. V: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat. Beograd 1967, str. 768; Jože Šorn o gospodarstvu Slovenije med obema vojnoma. V: Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1978, str. 686; Vasilij Melik: Železnice in Slovenci. V: Zbornik predavanj : seminar slovenskega jezika, literature in kulture pri Oddelku za slovanske jezike in književnost. Ljubljana 1994, str. 24; Jasna Fischer: Družba, gospodarstvo, prebivalstvo : družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije. Ljubljana 2005, str. 93-98 in 182-213 (dalje Fischer, Družba, gospodarstvo, prebivalstvo).

² Bevölkerung und Viehstand im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgränze. Nach der Zählung vom 31. Dezember 1869, Bd. 2 : Bevölkerung nach dem Berufe und der Beschäftigung. Wien: K.u.k. Central-Comission, 1871; Österreichischer Statistik, Bd. 1 : Bevölkerung nach dem Beruf und der Beschäftigung. Hft. 2, 3, 4. Wien: Bureau der k.k. statistischen Zentralkommission, 1882; Österreichische Statistik, Bd. 33: Berufstatistik nach den Ergebnissen der Völkzählung vom 31. Dezember 1890. Hft. 4, 5, 6. Wien: Bureau der k.k. statistischen Zentralkommission, 1894; Österreichische Statistik, Bd. 66: Berufstatistik nach Ergebnissen der Völkzählung vom 31. Dezember 1900 in den Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. Hft. 4, 5, 6. Wien: Bureau der k.k. statistischen Zentralkommission, 1904; Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd. 3: Berufstatistik nach den Ergebnissen der Völkzählung vom Dezember 1910 in den Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. Hft. 4, 5, 6. Wien: Bureau der k.k. statistischen Zentralkommission, 1915.

³ Jasna Fischer: Izgradnja gospodarske infrastrukture v Sloveniji do druge svetovne vojne. V: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika 1998, str. 31-47; ista, The Slovenian Economy under Austrian Rule (1750-1918). V: The Economic History of Slovenia (1750-1991). Vrhnika 1999, str. 40-47; ista, Družba, gospodarstvo, prebivalstvo, str. 190-197.

pot med obema mestoma vozila potrebovala kar celih sedem do osem dni, je dovolj zgovoren. Tudi cestam, ki so jih imenovali neerarske in so jih vzdrževali dežele, okraji in občine, se ni godilo nič bolje in so se lotili popravil šele, ko je bil ogrožen gospodarski razvoj. Na Kranjskem niso bile redke občine, do katerih niso mogle priti konjske vprege. Dolenjska in velik del Gorenjske sta bili oddaljeni od železnice vse do konca stoletja, najslabše so bile cestne povezave na Notranjskem. Povsem drugačno podobo je kazala izgradnja slovenskega železniškega omrežja. Po slabem začetku s precejšnjim časovnim zamikom glede na izgradnjo železniškega omrežja v Evropi, ki ga lahko opazujemo še sredi 19. stoletja, je dograditvi Južne železnice v letih 1839-1957 hitro sledila v naslednjih dveh desetletjih dograditev železniških povezav z Ogrsko (proga Ptuj - Kaniža - Budimpešta), s Hrvaško (proga Zidani most - Zagreb - Sisak), z Istro (proga Divača - Pula) in Benečijo (proga Trst Gorica - Videm). Pomembne so bile tudi proge po Savski dolini do Planice, imenovana Rudolfova, in iz Maribora po Dravski dolini do Prevalj s povezavo do Celovca in Beljaka ter bohinjska železnica od predora Karavanke prek Jesenic in Gorice do Trsta, končana pa v prvem desetletju 20. stoletja do Celovca. Od zadnjega desetletja 19. stoletja do začetka prve svetovne vojne so zgradili le še lokalne proge, kamniško, dolenjsko do Kočevja, vrhniško, vipavsko med Gorico in Postojno prek Ajdovščine, istrsko obalno progo Trst - Poreč, progo med Lescami in Tržičem, progo po Mirenski dolini, belokranjsko progo med Novim mestom in Črnomljem, ljutomersko, progo med Špiljami in Radgono, savinjsko od Celja prek Velenja do Dravograda, konjiško med Poljčanami in Zrečami, rogaško do Rogatca s povezavo do Krapine pa šele med prvo svetovno vojno ter hodoško med Mursko Soboto in Hodošem.

Razvoj vodnega prometa je bil osredotočen predvsem na Trst in istrska obalna mesta Koper, Izolo in Piran. Rečni promet je bil v tem času že v upadanju. Vzporedno z dograditvijo železniških prog se je namreč hitro zmanjševal promet po rekah. Po reki Dravi je začel upadati po dograditvi železnice med Mariborom in Celovcem v šestdesetih letih, povsem je prenehal v devetdesetih, promet med Mariborom in Ptujem pa nikoli ni dobro zaživel. Zaradi visokih stroškov je zamrl tudi promet po Muri. Promet po reki Savi, ki je bil še v prvi polovici 19. stoletja živahen in obsežen predvsem zaradi žitne trgovine, se je zmanjšal po prihodu Južne železnice do Ljubljane in po zgraditvi železniške povezave iz Zidanega mosta do Zagreba. Še najdlje, skoraj do konca 19. stoletja, je bil rečni promet živahen po Ljubljani med Ljubljano in Vrhniko. Povsem drugačno sliko nam kaže razvoj pomorskega prometa na kratkem delu jadranske obale med Trstom in Piranom. Pravni okvir za razcvet Trsta v najpomembnejše pristanišče habsburške monarhije sta postavila patenta cesarja Karla VI. o svobodni plovbi po Jadranskem morju in z razglasitvijo Trsta in Reke za svobodni pristanišči v letih 1717 in 1719, v naslednjih desetletjih pa so ju nadgradili še drugi gospodarski in zakonodajni dekreti. Pravi razcvet je sledil v desetletjih po končanih napoleonskih vojnah, ko je bila ukinjena Beneška republika in so Benetke izgubile svoje prvo mesto v Severnem Jadranu. Raziskovalci so precej enotnega mnenja, da je Trst, skupaj z zaledjem v Slovenski Istri, dobro izkoristil položaj, ki ga je dobil z ukrepi državne politike znotraj gospodarskega sistema habsburške monarhije, ni pa povsem izkoristil možnosti, ki mu jih je ponudilo odprtje Sueškega kanala leta 1869 glede na ugoden zemljepisni položaj. Hkrati popravljajo tudi do sedaj ukoreninjeno mnenje, da so

istrska mesta Koper, Izola, Piran imela glede na Trst podrejeno vlogo in nove študije dokazujejo, da so kljub vsemu bila "pomemben člen celotnega avstrijskega pomorskega prometa", predvsem, poudarjam, glede na število plovil so bila enakovredna Trstu ali pa so ga celo prehitela. Druga zgodba je seveda skupna tonaža vseh plovil, ta je bila v Trstu večja. Tonaža je hkrati tisti bistveni element, ki je določal stopnjo razvitosti pomorskega prometa. Tu je bil Trst vsekakor prvi med pristanišči Severnega Jadrana in od tod njegova vodilna vloga. Njegova prednost je bila tudi hitro sledenje novim tehničnim izumom. Med prvimi je bil v Sredozemlju, kjer so uspešno preizkusili ladjo s parnim strojem s pogonskimi bočnimi kolesi v letu 1821 in leta 1829 tudi tehnični izum našega rojaka Josefa Resslera - ladijski vijačni pogon s parnim strojem. Sredi 19. stoletja je imela avstrijska trgovska mornarica 60 parnikov, tik pred prvo svetovno vojno leta 1912 pa že 394. Pomorski promet, ki so ga opravljale jadrnice in parniki, je bil potniški in tovorni.⁴

Tretja panoga v okviru prometa so bile tri infrastrukturne dejavnosti - pošta, telegraf in telefon, ki so bile poleg kopenskega prometa močni integracijski dejavniki v gospodarskem življenju slovenskih dežel pred prvo svetovno vojno. Njihov razvoj je potekal v senci razvoja prometa, hkrati pa je izkoristil možnosti, ki mu jih je lahko nudil, da je lahko povečeval hitrost in obseg svoje dejavnosti.⁵

Tabela številka 1 prikazuje členitev v statističnem razredu C, tabela 2 pa je točen nov posnetek načina prikazovanja rezultatov vseh popisov prebivalstva. Tak način mi je omogočil prikaz podatkov po okrajnih glavarstvih in s tem tudi vpogled v razlike med njimi ter razvojem po desetletjih med posameznimi popisi. Prva tabela prikazuje vse spremembe v členitvah posameznih storitvenih panog in težave s primerljivostjo podatkov, ki izhajajo iz njih. Res pa je, da v prometu metodološke spremembe obdelave niso tako velike, da ne bi omogočale korektnih primerjav.

Tabela 1: Členitev podatkov v storitvenih dejavnostih po panogah

1869	1880	1890	1900	1910
trgovina	trgovina	trgovina	trgovina	trgovina
banke,	banke,	banke,	banke,	banke,
kreditni zavodi	kreditni zavodi	kreditni zavodi	kreditni zavodi	kreditni zavodi
promet	kopenski	kopenski	kopenski	kopenski, vodni
	promet	promet	promet	promet
	vodni promet	vodni promet	vodni promet	
		posebne	posebne	železnica
		trgovine	trgovine	posebne
				trgovine in
				promet. podjetja
				gostilne in
				točilnice
			hišne službe,	hišne službe,
			najemno delo	najemno delo

⁴ Podatke o razvoju pomorskega prometa sem povzela po literaturi: Nadja Terčon: Z barko v Trst : pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta : (1850-1918). Koper, Piran 2004; Ferdo Gestrin, Pomorski promet. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 9, Ljubljana 1995, str. 129-130.

⁵ Kratek strnjen pregled razvoja pošte, telegrafa in telefona sem podala v knjigi Družba, gospodarstvo, prebivalstvo, str. 195-197. Tam je navedena tudi vsa osnovna strokovna literatura.

Zbirna tabela 2, v kateri so po okrajnih glavarstvih navedena absolutna števila oseb, ki so bile aktivne v prometu, je zelo povedna. Pokaže nam, kako so se v dobrih štirih desetletjih oblikovala posamezna pomembnejša prometna središča in tista, ki so z leti izgubljala svojo vlogo. Med leti 1869 in 1910 je naraslo število aktivnih v prometu na slovenskem narodnem ozemlju za skoraj trikrat, za dobrih 284%. Porast po deželah pa je bil zelo različen. Na slovenskem Koroškem se je povečalo število aktivnih za dobrih 619%, na Kranjskem za dobrih 283%, na Primorskem za dobrih 141% in na Štajerskem za dobrih 284%. Da je bila najnižja rast na Primorskem, je razumljivo, Južna železnica je bila v celoti dograjena že pred prvim popisom prebivalstva. Najvišje stopnje rasti so imela okrajna glavarstva Beljak, 1144%, Radovljica prav tako izjemno visokih 1878% in Gorica okolica celo neverjetnih 2103%. Tako visoka povečanja lahko razložimo s postavitvijo železniških delavnic v Beljaku in z izgradnjo novega železniškega vozlišča v Radovljici zaradi izgradnje železniške proge proti Jesenicam in naprej proti Beljaku ter bohinjske železnice do Gorice. Podrobnosti po deželah pa so naslednje: v Celovcu se je število aktivno pridobitnih povečalo za dobrih 490%, v okrajnem glavarstvu Celovec okolica pa za dobrih 364%. Na Kranjskem se je v Ljubljani število zaposlenih v prometu povečalo za 117%, v okrajnem glavarstvu Ljubljana pa za 605%. Pri tem velikem povečanju ne smemo pozabiti na izgradnjo lokalne proge Ljubljana-Vrhnika. Rasti zaposlenosti v prometu so bile v vsem obdobju velike tudi na Primorskem: v Trstu se je število oseb povečalo za 233%, v Gorici za dobrih 595%, v Kopru se je podvojilo in v Sežani povečalo za skoraj 200%. V rasti števila pa ni zaostajala niti Štajerska: v Mariboru je naraslo za 232%, v okrajnem glavarstvu Mariboru okolici za dobrih 468%, v Celju za skoraj 122% in v okrajnem glavarstvu Celje okolica za dobrih 240%.

Nekatera okrajna glavarstva pa so v teh desetletjih beležila tudi padce v absolutnem številu aktivnih. Tako se je v letu 1880 zmanjšalo število aktivnih na Koroškem v okrajnem glavarstvu Šmohor, na Kranjskem v okrajnih glavarstvih Kočevje in Ljubljana okolica ter na Štajerskem v okrajnih glavarstvih Celje okolica, Ptuj in Slovenj Gradec. V letu 1890 so beležila manj zaposlenih okrajna glavarstva v Postojni, Kopru, Mariboru okolici in na Ptuj. V letu 1900 je bilo največ padcev v številu aktivnih na Primorskem, zmanjšalo se je število oseb v prometu v okrajnih glavarstvih Gorica okolica, Sežana in Tolmin. Zmanjševalo se je tudi število zaposlenih v okrajnih glavarstvih Velikovec, Litija, Ljutomer in Maribor okolica. V letu 1910 se je zmanjšalo število aktivnih v prometu samo v Ljubljani. Posebej zanimiv primer je mesto Ptuj. V samem mestu se je število aktivnih v prometu v dobrih štirih desetletjih skoraj prepolovilo. Vzrok je zaradi načina prikazovanja podatkov: leta 1890 so namreč ustanovili novo okrajno glavarstvo Ptuj okolica. Če seštejmo obe novi okrajni glavarstvi, vidimo, da stagnacija le ni tako huda, v vsem obdobju se je število aktivnega prebivalstva na istem ozemlju povečalo za dobrih 87%. Rast je bila kljub vsemu precej pod povprečjem.

Tabela 2: *Aktivno prebivalstvo v prometu po okrajnih glavarstvih v slovenskih pokrajinah 1869-1910*

Pokrajina	Okr. glavarstvo	Kopenski promet		Vodni promet		Železnica		skupaj
		moški	ženske	moški	ženske	moški	ženske	
1869								
Koroška	Beljak							229
	Celovec							118
	Celovec okolica							207
	Šmohor							5
	Velikovec							131
	Volšperk							62
Kranjska	Črnomelj							0
	Kamnik							11
	Kočevje							16
	Kranj							37
	Krško							13
	Litija							80
	Ljubljana							527
	Ljubljana okolica							193
	Logatec							90
	Novo mesto							5
	Postojna							107
	Radovljica							28
Primorska	Gorica							114
	Gorica okolica							29
	Koper							593
	Sežana							166
	Tolmin							5
	Trst							3441
Štajerska	Brežice							86
	Celje							60
	Celje okolica							248
	Ljutomer							4
	Maribor							477
	Maribor okolica							262
	Ptuj							180
	Slovenj Gradec							148
1880								
Koroška	Beljak	476	22	7	0			505
	Celovec	143	13	1	0			157
	Celovec okolica	158	33	2	0			193
	Šmohor	2	1	0	0			3
	Velikovec	163	29	4	0			196

	Volšperk	90	13	0	0		103
Kranjska	Črnomelj	13	3	0	0		16
	Kamnik	18	7	5	0		30
	Kočevje	0	0	0	0		0
	Kranj	62	8	0	0		70
	Krško	16	11	3	0		30
	Litija	119	8	1	0		128
	Ljubljana	584	7	2	0		593
	Ljubljana okolica	149	0	11	0		160
	Logatec	7	15	11			107
	Novo mesto	0	0	0	0		5
	Postojna	155	23	0	0		178
	Radovljica	115	2	0	0		117
Primorska	Gorica	208	3	1	0		212
	Gorica okolica	55	0	2	0		57
	Koper	91	2	841	3		937
	Sežana	184	2	5	0		191
	Tolmin	5	2	0	0		7
	Trst	2348	31	1671	14		4064
Štajerska	Brežice	74	0	2	0		76
	Celje	72	3	0	0		75
	Celje okolica	122	22	44	11		199
	Ljutomer	5	0	2	0		7
	Maribor	1194	7	11	0		1212
	Maribor okolica	637	3	59	0		699
	Ptuj	79	12	0	0		91
	Slovenj Gradec	59	3	18	1		81
1890							
Koroška	Beljak	914	53	6	1		974
	Celovec	231	20	1	0		252
	Celovec okolica	275	23	7	2		307
	Šmohor	14	7	3	1		25
	Velikovec	194	35	4	0		233
	Volšperk	167	19	11	0		187
Kranjska	Črnomelj	6	12	0	0		18
	Kamnik	55	13	3	0		71
	Kočevje	21	15	0	0		36
	Kranj	108	28	1	1		138
	Krško	34	13	4	0		51
	Litija	132	13	1	0		146
	Ljubljana	740	42	6	3		791
	Ljubljana okolica	444	36	3	2		485
	Logatec	124	10	0	0		134
	Novo mesto	28	11	0	0		39
	Postojna	123	17	1	0		141

	Radovljica	154	23	0	1		178
Primorska	Gorica	194	11	6	2		213
	Gorica okolica	70	46	3	1		120
	Koper	130	10	680	37		857
	Sežana	277	30	7	0		314
	Tolmin	60	9	0	1		70
	Trst	3194	112	1866	103		5275
Štajerska	Brežice	74	27	3	0		104
	Celje	83	5	3	1		92
	Celje okolica	306	74	74	10		464
	Ljutomer	31	6	2	0		39
	Maribor	1438	41	11	2		1492
	Maribor okolica	544	101	17	1		663
	Ptuj	51	9	0	0		60
	Ptuj okolica	89	20	5	1		115
	Slovenj Gradec	116	16	39	3		174
1900							
Koroška	Beljak	1453	82	2	0		1537
	Celovec	373	35	1	0		409
	Celovec okolica	413	39	2	0		454
	Šmohor	43	11	0	0		54
	Velikovec	199	28	4	0		231
	Volšperk	254	20	1	2		277
Kranjska	Črnomelj	14	5	0	0		19
	Kamnik	65	27	0	0		91
	Kočevje	102	18	0	0		120
	Kranj	159	29	0	0		188
	Krško	55	31	3	0		89
	Litija	124	13	1	0		138
	Ljubljana	1097	76	2	1		1176
	Ljubljana okolica	788	30	3	1		822
	Logatec	124	28	0	1		153
	Novo mesto	75	22	7	0		104
	Postojna	338	29	0	0		367
	Radovljica	188	23	4	0		215
Primorska	Gorica	339	61	1	0		401
	Gorica okolica	70	27	0	0		97
	Koper	229	18	698	89		1034
	Sežana	268	16	0	0		284
	Tolmin	31	11	0	0		42
	Trst	4705	241	2265	95		7306
Štajerska	Brežice	82	22	0	0		104
	Celje	107	8	0	1		116
	Celje okolica	389	54	85	0		528
	Ljutomer	28	3	1	0		32

	Maribor	1260	50	6	0		1316
	Maribor okolica	573	46	10	0		629
	Ptuj	60	7	0	0		67
	Ptuj okolica	109	28	3	0		140
	Slovenj Gradec	168	13	24	2		207

1910						
Pokrajina	Okrajno glavarstvo	Kopenski in vodni promet		Železnica		skupaj
1910		moški	ženske	moški	ženske	
Koroška	Beljak	520	75	2197	57	2849
	Celovec	376	59	250	12	697
	Celovec okolica	292	41	608	21	962
	Šmohor	40	13	21	1	82
	Velikovec	190	39	212	15	456
	Volšperk	137	16	208	2	363
Kranjska	Črnomelj	15	8	1	0	24
	Kamnik	29	23	53	0	105
	Kočevje	66	21	82	2	171
	Kranj	84	30	171	6	291
	Krško	35	22	54	1	112
	Litija	33	10	187	8	238
	Ljubljana	362	59	678	15	1114
	Ljubljana okolica	102	21	1222	16	1361
	Logatec	64	16	148	4	232
	Novo mesto	45	17	84	0	146
	Postojna	60	20	324	9	413
	Radovljica	86	20	687	13	806
Primorska	Gorica	346	25	413	9	793
	Gorica okolica	99	18	518	4	639
	Koper	976	33	179	1	1189
	Sežana	44	9	441	3	497
	Tolmin	36	12	206	8	262
	Trst	7453	602	3315	91	11461
Štajerska	Brežice	43	21	91	5	160
	Celje	61	14	56	2	133
	Celje okolica	150	52	628	14	844
	Konjice	31	14	18	0	63
	Ljutomer	19	9	21	0	49
	Maribor	304	38	1233	9	1584
	Maribor okolica	122	53	1286	29	1490
	Ptuj	44	3	50	0	97
	Ptuj okolica	50	28	155	8	241
	Slovenj Gradec	92	20	234	7	353

Tabeli 3 in 4 prikazujeta rast aktivnega prebivalstva v prometu po pokrajinah in po spolu v absolutnih in relativnih številih. Skupno število vseh v tej analizi obdelanih oseb, zaposlenih v prometnih panogah, je bilo v letih 1869 do 1910 81.637. Opozarjam, da nam tabela številka 3 kaže nizko število zaposlenih žensk v prometnih panogah. V letu 1910 je bilo žensk namreč zaposlenih le med najmanj 5,5% do največ 6,8%. Najmanj jih je bilo na Primorskem, največ na Kranjskem, vmes so podatki o zaposlenih ženskah na Koroškem, bilo jih je 6,4% in na Štajerskem, bilo jih je 6,5%. Slovensko povprečje je bilo 6%. Ko pa povežemo podatke v tabeli številka 4, lahko opazimo prav zanimiv paradoks. Indeksi za leta, ko jih sploh lahko izračunamo, nam kažejo, da so bila povečanja zaposlenosti žensk večja od povečanja zaposlenosti moških na Kranjskem, Primorskem in Štajerskem ter na slovenskem ozemlju v celoti. Na Kranjskem jih je bilo več za skoraj štirikrat, na Štajerskem in slovenskem ozemlju za precej več kot za petkrat. Na Primorskem je bilo povečanje največje, bilo jih je kar za zaokroženo 1.430% več. Pri tem pa se je treba zavedati, da je bilo v vsem obdobju v prometu zaposlenih žensk samo med nekaj deset v letu 1869 in nekaj sto v letu 1910. Govorimo lahko o zelo majhni skupini zaposlenih žensk.

Tabela 3: *Aktivno prebivalstvo v prometu po spolu po deželah*

Pokrajine		1869	1880	1890	1900	1910
Koroška	skupaj	752	1157	1978	2962	5409
	vsota ž	NiP*	111	161	217	349
	vsota m	NiP	1046	1817	2745	5060
Kranjska	skupaj	1307	1434	2228	3483	5013
	vsota ž	NiP	87	240	334	341
	vsota m	NiP	3149	1347	1988	4672
Primorska	skupaj	4348	5451	6849	9164	14841
	vsota ž	NiP	57	362	558	815
	vsota m	NiP	5394	6487	8606	14026
Štajerska	skupaj	1465	2440	3203	3139	5014
	vsota ž	NiP	62	317	234	326
	vsota m	NiP	2378	2886	2.905	4688
Sl. nar. ozemlje skupaj	skupaj	7872	10482	14258	18748	30277
	vsota ž	NiP	317	1080	1343	1.831
	vsota m	NiP	10165	13.178	17405	28446

*ni podatka

Tabela 4: *Indeksi glede na leto 1880=100*

Pokrajine		1869	1880	1890	1900	1910
Koroška	skupaj	65,9		170,9	256	467,5
	vsota ž	-		145	195,5	314,4
	vsota m	-		173,7	262,4	378,4
Kranjska	skupaj	91,1		155,4	242,9	349,6
	vsota ž	-		510,6	383,9	391,9
	vsota m	-		147,6	233,8	346,8
Primorska	skupaj	79,7		125,6	168,1	272,3
	vsota ž	-		635,1	978,9	1429,8
	vsota m	-		120,3	159,5	260
Štajerska	skupaj	60		131,3	128,6	205,5
	vsota ž	-		511,3	377,4	525,8
	vsota m	-		121,4	122,2	197,1
Sl. nar. ozemlje skupaj	skupaj	75		136	178,8	288,8
	vsota ž	-		340,7	423,6	577,6
	vsota m	-		129,6	171,2	279,9

Tabela 5 nam kaže izračunane verižne indekse in s tem porast med posameznimi desetletji pač tam, kjer imamo podatke. Izračuni nam tudi tu dokazujejo visoke stopnje rasti, spet najvišje med zaposlenimi ženskami.

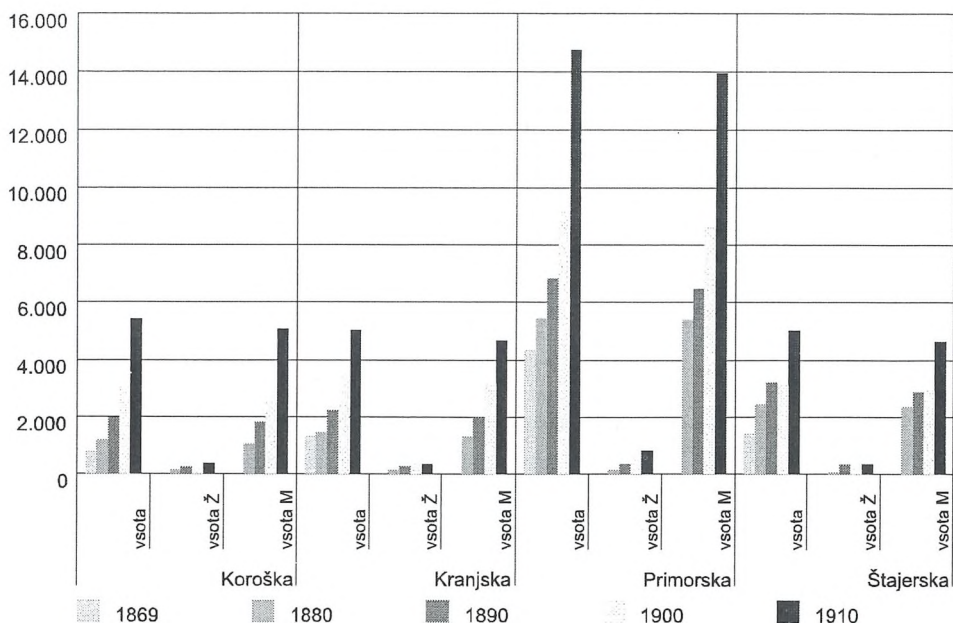
Tabela 5: *Aktivno prebivalstvo po spolu po prometnih panogah*

Panoge		1869	1880	1890	1900	1910
kop. promet	moški	-	7445	10421	14282	-
	ženske	-	277	907	1151	-
	skupaj	-	7752	11328	15433	-
promet	moški	-	10165	13178	17405	28390
	ženske	-	317	1080	1343	1831
	skupaj	7872	10482	14258	18748	30221
vod. promet	moški	-	2960	2757	3123	-
	ženske	-	40	173	192	-
	skupaj	-	2730	2930	3315	-
železnica	moški	-	-	-	-	15976
	ženske	-	-	-	-	371
	skupaj	-	-	-	-	16347

Grafikon 1 najlepše potrjuje mojo trditev, da je bil promet skozi vse obdobje, ki ga obravnavam, v vseh deželah brez izjeme tista storitvena gospodarska panoga, kjer je število aktivnih ves čas raslo ne glede na konjunktorna gibanja v drugih sektorjih gospodarstva. V grafikonu so zaradi boljše ponazoritve združeni podatki o aktivnih za vse oblike prometa. Ti nam pokažejo, da promet ni zaznal posledic dunajskega finančnega zloma, ne krize oziroma stagnacije v začetku devetdesetih

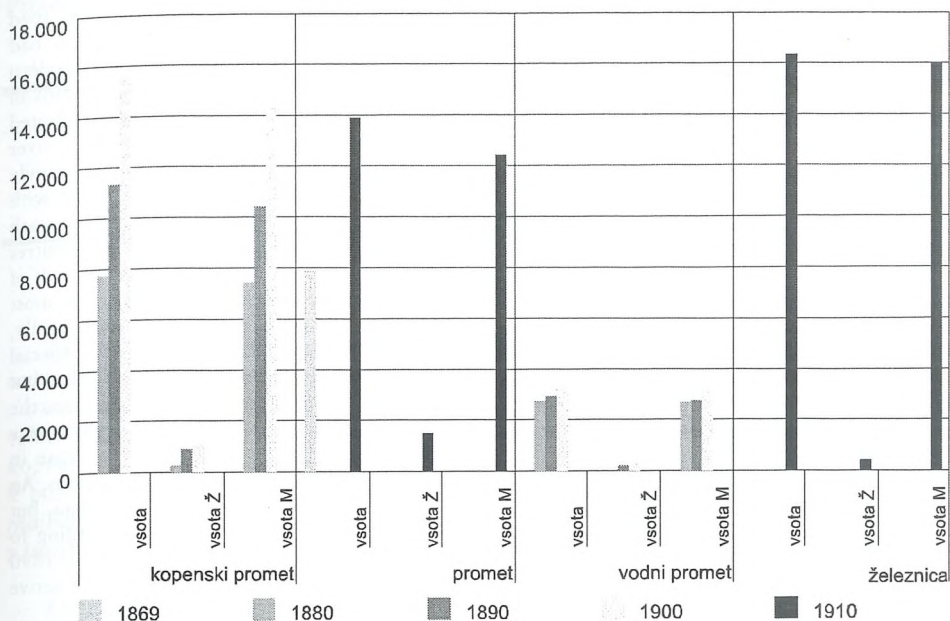
let, pa tudi ne velikih skokov v času gospodarskega razcveta v drugih cikličnih obdobjih. Razvijal se je precej enakomerno. Velike skoke rasti lahko v grafikonu opazimo le v letu 1910.

Grafikon 1: *Aktivno prebivalstvo v prometu po pokrajinah*

V grafikonu 2 so prikazani isti podatki, vendar členjeni tako, kot jih je prikazala avstrijska statistična služba, torej po posameznih vrstah prometa: kopenski in vodni promet vključno z aktivnimi na železnici v letih 1880, 1890 in 1900, ves promet v letih 1869 in 1910, vendar za leto 1910 brez aktivnih na železnici, saj so prikazani posebej. Glede na to, da se je v vsem obravnavanem obdobju najhitreje razvijal železniški promet, lahko samo obžalujemo, da nam niso na razpolago podatki o številu zaposlenih na železnici tudi za druga leta popisov prebivalstva. Šele takrat bi lahko tudi s pomočjo statističnih podatkov najlepše prikazali pomen razvoja železniškega prometa v celotnem gospodarskem razvoju slovenskih dežel v letih pred prvo svetovno vojno.

Grafikon številka 2: Aktivno prebivalstvo po posameznih prometnih panogah

Na kratko povzamam najpomembnejše ugotovitve o razvoju prometa, kot se nam kažejo skozi podatke o zaposlenem prebivalstvu: promet, kopenski in vodni, je bil tista gospodarska panoga znotraj storitvenih dejavnosti, ki se je v primerjavi z drugimi gospodarskimi panogami znotraj slovenskega narodnostnega ozemlja v vsem obdobju druge polovice 19. stoletja in v prvem desetletju 20. stoletja razvijal hitro in padcev ni poznal, razen v redkih posebej omenjenih primerih v posameznih okrajnih glavarstvih. V kopenskem prometu je bil najhitreje razvijajoč se železniški promet, čeprav lahko to sklepamo samo posredno, trdno vemo le za leto 1910, ko imamo o tem tudi statistične podatke o aktivnem prebivalstvu na železnici. V vodnem prometu je seveda najpomembnejši pomorski v Trstu in treh istrskih mestih Koper, Izola in Piran. Rečni promet pa je v tem obdobju že skoraj povsem zamrl.

Jasna Fischer

TRANSPORT AND ITS EMPLOYEES BETWEEN 1869 AND 1910 ON THE SLOVENE TERRITORY

Summary

The study of transport as a service activity that experienced the fastest development in this economy sector, is an important research question for anyone dealing with analyses of economic development in the Slovene provinces in the decades preceding the disintegration of the Habsburg Empire. The rich Austrian occupational statistics data provide an account of its development, through the growth in the number of employees. Although frequent methodological modifications by the Austrian statistics service in the presentation of data on the number of active earners in land and water

transport, make accurate comparisons more difficult, they are not so great as to render such comparisons impossible. On the basis of technical literature, the author initially outlines the development of all modes of transport on the Slovene ethnic territory. Within land transport, road transport lagged behind the extremely rapid development of the railway which, at the time, had already basic regional and local networks in place. This remained so until the invention of the modern mode of transport - the automobile which, however, in our lands only prevailed over other means in the second half of the twentieth century. The development of water transport was mostly concentrated on Trieste and the Istrian coastal city of Koper and the towns of Izola and Piran. At the time, river transport was in rapid decline. Infrastructural activities of the Post, Telegraph and Telephone slowly followed the rapid development of railway transport. The author illustrates the development with tables and graphs. In the composite table, absolute figures for all recorded years are given for each district board in an individual province. The data from this table illustrate how new transport centres developed and how the old ones were gradually losing their role. The two tables show the growth of active population in transport by province and gender, in absolute and relative figures. The most interesting here is the paradox that the number of women employed in this sector grew very rapidly, while at the same time we speak about a very low female employment rate in this sector. A special table shows calculations of chain indexes, i.e. the growth between individual recorded decades, but only where such data are available. For the sake of better illustration, in one of the two graphs, the data on the actively employed for all types of transport are merged. Its development and growth were quite even. These data indicate that transport was largely unaffected by the financial collapse in Vienna, the stagnation in the early 1890's and the great jumps during the economic boom periods. An exceptionally high growth was recorded only in 1910. The second graph shows the same data, but broken down according to the processing model of the Austrian statistics service, i.e. according to individual types of transport, land and water, including active population in railways in 1880, 1890 and 1900, and the entire transport in 1869 and 1910. The year 1910 includes no data on the active population in the railways, as it is presented separately.

1.01
Prejeto 15. 2. 2006

UDK 656.2:796.5(497.4)"18"

Andrej Studen^{*}

Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju

IZVLEČEK

Železnica je v 19. stoletju prekinila monopol, ki ga je v prometu ljudi in blaga dolga leta imela pošta. Potovanja so se pocenila, postala udobnejša in hitrejša ter vsakdanja in dostopnejša tudi preprostim ljudem, ki so prej v glavnem potovali peš. S postopno izgradnjo železniškega omrežja so vlaki postali prevladujoče prevozno sredstvo za potovanja po kopnem. Z železnico se je spremenilo tudi doživljanje potovanja. Železnica je prispevala tudi k postopnemu razcvetu turizma, ki je bil pred pred dobo železnice omejen samo na zelo majhen krog premožnejših oseb. Z neprestano širitvijo železniškega omrežja so bile povezave s turističnimi kraji vedno bolj ugodne, potovanja pa hitrejša in cenejša.

Ključne besede: 19. stoletje, železnica, potovanja, turizem, bralna kultura, turistični vodniki.

ABSTRACT

THE INFLUENCE OF RAILWAYS ON THE CULTURE OF TRAVEL AND THE BEGINNINGS OF TOURISM IN THE NINETEENTH CENTURY

In the nineteenth century the railways put an end to the monopoly of passenger and goods transport that had been held by the Post Office for many years. Travelling became cheaper, more comfortable, faster, commonplace and accessible to the general populace which had hitherto travelled on foot. With the gradual construction of the railway network, trains became the prevailing means of land transport. Railways changed the travelling experience. Railways also contributed to the gradual bloom of tourism which, before the advent of the railway era, had been limited to a very small circle of the affluent. A constant expansion of the railway network made tourist destinations ever more accessible and journeys faster and cheaper.

Key words: Nineteenth century, railways, travelling, tourism, reading culture, tourist guides

^{*} Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: andrej.studen@inz.si

Dolgo 19. stoletje kot stoletje meščanstva, gibanja, napredka in čudežev je prineslo tudi korenite spremembe na področju potovalne kulture. Pred prihodom železnice so popotniki pešali, jezdili ali potovali s pošno kočijo. Le-ta je bila do srede 19. stoletja najobičajnejše prometno sredstvo. Omogočila je premagovanje velikih razdalj. Že v 18. stoletju, ko so bili izpolnjeni tehnični pogoji za boljše vzmetenje kočij, so s pošno kočijo lahko potovali tudi starejši ljudje, ženske in otroci. Potovanje s pošno kočijo pa vsekakor ni bila preprosta zadeva, saj ni bilo poceni, zanj pa so bile potrebne posebne potne listine, ki so dovoljevale prehod bodisi prek deželnih bodisi prek državnih meja. Potne listine so popotnikom povzročale kar precej sitnosti. Kdor je potoval s pošno kočijo, je moral spoštovati tudi posebne predpise, npr. glede prtljage. Ceste so bile bolj ali manj slabo vzdrževane. Pogoste so bile tudi pritožbe o neredu na cestah. Potniki so morali na poti večkrat izstopati ob težjih prehodih in slabše grajenih mostovih, neredko tudi ob srečanju dveh vozov, pri čemer je pogosto prihajalo do nesreč. Včasih se je precej neudobno potovanje s pošno kočijo po luknjasti cesti z vsemi njenimi nevarnostmi sprevrglo v pravo, najpogosteje nezaželeno pustolovščino. Polomljene ojnice in kolesa, ponesrečeni konji in prevrnjene kočije so še v času romantičnega bidermajerja pripadali potovalnemu vsakdanjiku. Na potnike so vseskozi prežali nadležni berači, grozili pa so jim tudi napadi cestnih razbojnikov.¹

Ker je bilo potovanje s pošno kočijo precej drago, je bilo rezervirano predvsem za tiste popotnike, ki jim tudi drugače ni bilo treba skopariti z denarjem. Naslednja slabost poštnih kočij je bila, da so lahko sprejele le majhno, omejeno število potnikov. Poleg tega niso vozile dovolj pogosto, tako da o kakršnemkoli množičnem prevozu potnikov ne moremo govoriti. V drugi polovici 18. stoletja se je poštna kočija na poti iz Trsta proti Dunaju ali z Dunaja proti Trstu ustavljala v Ljubljani enkrat tedensko.² Potem ko so po koncu Ilirskih provinc (1813) v naših krajih obnovili potovanja s pošno kočijo, je ta "potovala od Trsta do Ljubljane ob petkih, od Ljubljane proti Dunaju vsako soboto in od Ljubljane do Trsta vsako sredo. Ta vozni red, ki je bil postavljen v dobro trgovine in občinstva, so še dopolnili z vožnjo od Trsta do Ljubljane vsak četrtek, od Ljubljane do Dunaja vsak petek, od Ljubljane do Trsta vsak ponedeljek. 22. januarja 1814 je bila uvedena poštna povezava med Ljubljano in Celovcem in naprej do Spittala in Salzburga, ki se je navezala na zvezo proti Trstu."³

Šele železnica je prekinila monopol, ki ga je v prometu ljudi in blaga dolga leta imela pošta. Potovanja so se pocenila, postala udobnejša in hitrejša ter vsakdanja in dostopnejša tudi preprostim ljudem, ki so prej v glavnem potovali peš.

Pri potovanju z železnico ali parnikom je bilo precej manjše tudi nadzorstvo nad potnimi listinami kot pri potovanju s pošno kočijo. "Potniki so se legitimirali z

¹ Prim. Eva Holz: Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju. Ljubljana 1994, (dalje Holz, Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju) str. 143-150; ista, Ljudje in cesta : razmere od Marije Terezije do leta 1848. V: Pot na grmado, Historični seminar, Ljubljana 1994, str. 139; Peter Vodopivec: Evropa v drugi polovici 18. stoletja. V: Mozart - kdo je to. Ljubljana 1989, (dalje Vodopivec, Evropa v drugi polovici 18. stoletja) str. 10; Andrej Studen: K zgodovini potovanj in o začetkih turizma pred prvo svetovno vojno. V: To in ono o meščanstvu v provinci, Celje 1995, (Studen, K zgodovini potovanj) str. 71; Ursula Becher: Geschichte des modernen Lebensstils. München 1990, (dalje Becher, Geschichte des modernen Lebensstils) str. 207-208.

² Vodopivec, Evropa v drugi polovici 18. stoletja, str. 10.

³ Holz, Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju, str. 147.

zelo različnimi listinami, ki pa niso bile žigosane. Zato je dvorna pisarna izdala dekret, da mora železniška direkcija poskrbeti tudi za potne listine, ki so za železnico veljavne le tri dni. Potovanje, ki je bilo daljše kot tri dni, je bilo dovoljeno le osebam, ki so imele pravilno žigosane potne listine.⁴ Leta 1857 je bilo potovanje ljudi po cesarstvu precej olajšano, sitnih pregledov na deželni mejah, kjer si moral prej pokazati potni list, je bilo konec. Za potovanje po cesarstvu si odslej potreboval le še osebno izkaznico (Legitimationskarte), ki so jo smela izdajati okrajna glavarstva, veljala pa je eno leto. V njej so morali biti ime in priimek potnika, poklic, stalno bivališče in starost lastnika. Za potovanje v tujino pa je bil potreben potni list, ki je veljal največ tri leta.⁵ "Ko je bil leta 1860 sprejet nov obrtni zakon, so se spremenile tudi odredbe, ki so do tedaj urejale potovalne knjižice. Od marca 1860 so bile v monarhiji v veljavi nove delavske knjižice, ki so veljale tudi kot potni in osebni dokument."⁶

Bralci časopisja so se lahko že veliko pred prihodom prvega vlaka na Slovensko seznanili z vtisi vožnje z železnico, ki so si bili na moč nasprotujoči. Brali so lahko o na moč grozljivi vožnji skozi predor med Leedsom in Selbyjem v Angliji,⁷ ali pa nadvse navdušujoč opis vožnje z vlakom v Belgiji, zlasti o srečanju z nasproti vozečim vlakom na poti iz Antwerpna proti Bruslju. Občudovali so zlasti hitrost vlaka, ki je bil podoben "drveči podivjani vojski". Vtis hitrosti novega prevoznega sredstva, ki je švigalo kot veter skozi pokrajino, je bil za tiste čase vrtoglav, skorajda omamljajoč. S srečanjem dveh nasproti drvečih vlakov pa se je ta vtis navidezno še podvojil. "Pri tem oba vlaka tako sopihata, da se komaj ubranimo misli, da pred nami sopiha živo bitje - vse je tako, kot da bi pošasten konj v topotajoči vihravosti pihal skozi nozdrvi."⁸

Še z večjim navdušenjem je leta 1843 v Carnioli svojo prvo vožnjo z vlakom opisal neki Heinrich iz Ljubljane, ki je lokomotivo poimenoval kar "železni slon". Pohvalil je železniške naprave, češ da jim ne manjka udobja in da z njimi ravna po vseh ozirih po strogih pravilih. "Vagoni za sprejem potnikov vsakokrat stojijo na tranzitni točki pokrite proge železniške postaje, kjer potniki vstopajo. Po štirih ali petih železnih stopnicah se povzpnejo v vagon, ki so razdeljeni na tri razrede. Notranja oprema vagonov prvih dveh razredov, lahko rečemo, pretirano elegantna. Opremljeni so z rdečimi oblazinjenimi sedeži, stenski naslanjaji in velikimi ogledali. Cena vožnje znaša 5 gld, 3 gld in 1 gld 30 kr. Zadnja cena velja za vagon 3. razreda, ki se od tistih prvih dveh razredov razlikujejo po tem, da potniki v njih namesto na oblazinjenih sedežih sedijo na lesenih klopih in da v njih ni ne ogledal in tudi druge luksuzne opreme. Vagoni tretjega razreda pa so zato vedno najbolj obiskani, medtem ko so tisti prvega razreda pogosto popolnoma prazni. V vagonu tretjega razreda izgleda kot v parterju gledališča: kavalirji, kmetje, ženske s košarami, ki gredo na trg, dame s pajčolani; vse pomešano sedi na klopih, ki se nahajajo na obeh straneh. Nekateri se med njimi, kadar vagon ni prepoln, sprehajajo

⁴ Prav tam, str. 146.

⁵ Novice, 25. 2. 1857; Josip (Jožef) Apih: Naš cesar : spomenica ob petdesetletnici njegove vlade. Celovec 1898, (dalje Apih, Naš cesar) str. 65; Nataša Budna Kodrič: Popotništvo in popotniki v Ljubljani od 16. do 19. stoletja. V: Kronika, 2002, št. 3, (dalje Budna Kodrič, Popotništvo in popotniki v Ljubljani) str. 263-264.

⁶ Holz, Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju, str. 150.

⁷ Illyrisches Blatt, 23. 1. 1836, Tunnels bei Eisenbahnen,

⁸ Illyrisches Blatt, 21. 10. 1837, Die Eisenbahnen in Belgien.

gor in dol. Krepak udarec po velikem zvonu na železniški postaji je znak za vstop v vagone. Ko so bili vsi potniki v vagonih, je sprevodnik, ki je stal zunaj, zatrobil v rog, se zavihtel na eno stran /železnega/ slona, ki je začel kašljati ter sikati in vlak je speljal. Pri tem nisi občutil nikakršnih treslajev, samo trušč in vidno izginjanje predmetov so spomnili na to, da se pomikamo naprej. Hitrost je bila sprva zmerna, toda vedno bolj je naraščala; sprva sem skušal prešteti pred mano ležeča polja, kar pa kmalu, ker je hitrost vedno bolj naraščala, ni bilo več mogoče."⁹

Še pred prihodom železnice do Celja (1846) in Ljubljane (1849) so se lahko z vožnjo po železni cesti seznanili tudi drugi. Čeprav je bil na začetku povsem v ospredju tovarni železniški promet, se je tudi potniški promet hitro razvijal. V mestih ob Južni železnici je bilo opaziti vedno več tujcev, pa tudi domačini so se kaj hitro navadili na "luka matijo". Že prvo nedeljo po odprtju proge so se ljubljanski meščani z vlakom odpravili na izlete do bližnjih krajev ob progi.¹⁰ Večina jih je bila navdušena nad novim prevoznim sredstvom, ki je brez odvečnega tresenja dirjal s "hitrostjo ptice", nekateri pa so bili ob prvi vožnji z vlakom tako šokirani, da se niso hoteli peljati z njim nikoli več v življenju.

Takšen je bil očitno ljubljanski gimnazijski profesor Karl Melzer, ki se je - kot v spominih navaja Fran Šuklje - z vlakom peljal le enkrat - in še to le od Ljubljane do Zaloga. Tudi njega je v tistih jesenskih dneh 1849 radovednost gnala na ljubljanski kolodvor. Kupil si je vozovnico in se v velikem pričakovanju udobno namestil na oblazinjene sedeže, toda ko se je vlak začel premikati, je začel ves obupan kričati: "Ustaviti, ustaviti!" "Seveda se ni nihče oziral na njegove proteste in moral je vzdržati do Zaloga. Tam je razburjen izstopil in je potem peš krenil do Ljubljane, kajti nobena moč na svetu ga ne bi več spravila nazaj v ta preklicani železniški voz!"¹¹

Toda ljudi, kakršen je bil ljubljanski profesor Melzer, je bilo iz meseca v mesec manj. Ko je na začetku marca 1850 neki pridigar v ljubljanski frančiškanski cerkvi železnico poimenoval "hudičevo delo" (enako pač, kot nekaj let prej papež Gregor XVI.), je bila razburjena cela Ljubljana. Novice so njegovo pridigo pikro komentirale: "Če se je pridigar v pravični jezi razsrdil čez nakladanje blaga ob nedeljah in praznikih, bi se ne bi smel tako daleč spozabiti, da je celo napravo 'hudičevo delo' imenoval."¹²

Strahu pred "hudičevim konjem" pa se je kmalu otreslo tudi kmečko prebivalstvo, kajti že kmalu po odprtju proge do Ljubljane so Novice z zadovoljstvom ugotavljale, da se tudi kmetom "vožnja dopade" in da jih je mnogo videti v vlakih.

Bolj kot se je uveljavljala meščanska družba s svojimi dosežki in standardi, bolj je bila pomembna tudi hitrost prometa. Odslej je nekaj veljala samo še hitra in neproblematična vožnja med vstopno in zaželeno izstopno postajo. Že pred prihodom železnice so se, kot omenjeno, v prometu uveljavile hitre poštne kočije, ki so bile bolje opremljene, potovalni čas se je zmanjšal, nadzorovali pa so tudi točnost. Toda vtis o potovalni hitrosti se je poglobil šele z izgradnjo železnic, v času, ko so vlaki postali prevladujoče prevozno sredstvo za potovanja po kopnem.¹³

⁹ Carniola, 27. 3. 1843, Eine Reise von Laibach nach Wien.

¹⁰ Novice, 26. 9. 1849.

¹¹ Fran Šuklje: Iz mojih spominov. I. Ljubljana 1926, str. 15.

¹² Novice, 13. 3. 1850.

¹³ Prim. Becher, Geschichte des modernen Lebensstils, str. 208-209.

Potovanje v neko z železnico dosegljivo okolje v predstavah 19. stoletja ni bilo videti dosti drugačno kot obisk gledališča. Nakup železniške vozovnice je pomenil isto kot nabava vstopnice za gledališče. Pokrajina, ki jo priporočajo takratni potovalni priročniki in katere ogled si je takratni izletnik pridobil z nakupom vozovnice, je postala predstava. Pripadala je železniški progi, kot je oder pripadal gledališču.¹⁴

Za potovanja konca 18. in začetka 19. stoletja je značilna nepretrgana vrsta vtisov, ki kažejo izredno intenzivno doživljanje prostora. Popotniki ne popisujejo samo pokrajine ter mest in vasi na svoji poti, temveč se večkrat do najmanjših detajlov dotikajo tudi drugih plati vsakdanjega življenja. Intenzivnost potovanja, ki je svoj kulturni višek dosegla ravno v omenjenem času in za sabo zapustila trajen spomenik v potovalnih romanih kot posebnem literarnem žanru, se je s prihodom železnice končala. "Hitrost in matematična premočrtnost, s katero železnica šviga skozi pokrajino, uničujeta notranje razmerje med popotnikom in prepotovanim prostorom. Prostor pokrajine je postal geografski prostor. /.../ Moderna oblika potovanja, v okviru katerega je vmesni prostor tako rekoč preskočen, prevožen ali celo prespan, poudarjeno jasno oblikuje sistematično zaprt in konstruktiven značaj geografskega prostora, v katerem živimo kot ljudje. Pred izumom železnice se je za popotnike geografska povezanost razvijala iz menjavanja pokrajin. Železniški potnik pa prispe samo še iz kraja v kraj. Zjutraj se lahko npr. povzpne na vlak, na katerem (torej tako rekoč "nikjer") se nato nahajamo 12 ur, zvečer pa izstopimo v Parizu. Pri stari obliki potovanja je bil odnos med pokrajino in geografijo torej bolj skladen."¹⁵

Skoraj vsi zgodnji opisi potovanja z železnico poročajo o pokrajini, ki beži mimo. Opozarjajo na težavo, da razen grobih obrisov v prepotovani pokrajini še komaj kaj prepoznamo. Zaradi povečane hitrosti so nekateri potovanje z vlakom doživljali kot obremenitev. Temeljna izkušnja je bilo razočaranje nad tem, da se predmeti zaradi hitrosti izmikajo pogledu, čeprav jih ta hoče zajeti.¹⁶

Medtem ko so se nekaterim nostalgikom zdela potovanja z železnico povsem apatična (še vedno so prisegali na "predindustrijska" potovanja s kočijo ali na potovanja peš, ki so bila izredno modna na prelomu 18. in 19. stoletja), so bili nekateri nad t.i. "panoramskim potovanjem" z vlakom bolj navdušeni. Moderni promet z železnico na prvem mestu je ustvaril novo doživljanje, t.i. "panoramizacijo sveta".¹⁷ Železnica je ustvarila nov empiričen svet samih dežel in morja v panoramo. "Izostreno predindustrijsko doživljanje se tu dobesedno porazgubi, saj se zaradi hitrosti bližnji objekti razpršijo. To pomeni konec ospredja, tiste dimenzije prostora, ki je določala bistveno doživljanje predindustrijskega potovanja."¹⁸

Z vidika zgodovine doživetja je bila potnikom na Južni železnici, ki so stopili na vlak npr. z Mandlovim vodičem v roki (izšel je leta 1856), ponujena nova potovalna izkušnja.¹⁹ Detajlni opisi železniške proge od Dunaja do Trsta so obogateni z

¹⁴ Prim. Wolfgang Schivelbusch: *Geschichte der Eisenbahnreise : Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert.* Frankfurt am Main 1989, str. 40.

¹⁵ Prav tam, str. 52.

¹⁶ Janez Cvirn, Andrej Studen: "Ko vihar dirjajo hlaponi" : k socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju. Ljubljana 2001, (dalje Cvirn, Studen, "Ko vihar dirjajo hlaponi") str. 43.

¹⁷ Panorama v tem primeru pomeni zabrisano sliko, ki jo privzema videz širokega horizonta.

¹⁸ Schivelbusch, *Geschichte der Eisenbahnreise*, str. 61.

¹⁹ A. Mandl: *Die Staatsbahn von Wien bis Triest. Triest 1856.* Podobno tudi: *Zur Erinnerung an die Eröffnung der Staats - Eisenbahn von Laibach bis Triest unter den Allerhöchsten Auspicien Seiner*

ilustracijami. Potniki so tako postali gledalci lastne vožnje. S pomočjo opisov in ilustracij mostov, predorov in pokrajine so lahko natančno rekonstruirali vožnjo in utrdili svoje bežne impresije o pokrajini, po kateri so potovali. Mandl "pri pisanju in opremljanju svojega dela ni spregledal dejstva, da vožnja z vlakom zaradi hitrega tempa premagovanja razdalj spreminja dotedanjo percepcijo časa in prostora, in da je treba potniku, ki je doživljal prekinitev tradicionalne kontinuitete med časom in prostorom, povrniti občutek za realnost. Dezorientacijo in neprijetna občutja v potnikih nista povzročala samo hitrost novega prevoznega sredstva in strah pred iztirjenjem, temveč tudi obširna pokrajina, ki se je razprostrla pred njihovimi očmi."²⁰

Z železnico je sicer izginilo pomembno prostorsko okolje ospredja, toda istočasno je na njegovo mesto stopilo novo področje, ki ga prej ni bilo. Značilnost potovanja z železnico je postalo branje. "Izpuhtevanje resničnosti in njeno ponovno vstajenje kot panorame se kaže kot predpostavka zato, da se pogled povsem emancipira od prepotovane pokrajine ter se poda v imaginarno nadomestno pokrajino, v literaturo."²¹

Že sama ideja, da se na vlaku lahko bere, je stara toliko kot železnica. Že na začetku tridesetih let 19. stoletja poročajo, da potovanje z vlakom poteka tako mirno in brez tresljajev, da lahko popotnik popolnoma udobno prebira svoj časopis. Poročajo o vrtoglavih hitrostih, ob katerih brezbarvni in komajda prepoznavni zunanji predmeti švigajo mimo oči, hkrati pa dodajajo, "da je pri tem gibanje takšnega vlaka tako lahkotno, nežno in udobno, da lahko pri tem popolnoma mirno beremo ali celo pišemo."²² Monotonija in dolgočasje potovanja z vlakom, o katerih so poročali kasneje, ko se je prvotno navdušenje poleglo in so bili vlaki že nekaj skorajda povsem samoumevnega, sta še dodaten argument za uveljavitev bralne kulture na potovanjih z vlakom.

Bralci so bili seveda skoraj izključno iz vrst meščanstva. Le zanje je značilno branje na potovanjih z vlakom. Nižji sloji, ki so se vozili z vlakom, niso brali. Pa ne samo zato, ker si tega niso mogli privoščiti, temveč tudi zaradi razlike v načinu potovanja. Vagoni tretjega in četrtega razreda namreč niso bili razdeljeni na kupeje. Za preproste in obsežne vagone tretjega in četrtega razreda, v katere so bili naltlačeni "proletarski" potniki, je značilna neprestana medsebojna komunikacija, komunikacija, ki je v kupejih prvega in drugega razreda, v katerih so se udobno vozili meščani, dokončno preminula vsaj konec 19. stoletja.²³

V predindustrijski dobi so se samo redki vedoželjni posamezniki zanimali za naravne in umetnostne znamenitosti ali celo za oddih in bolj zdravo okolje. "Toda turizem pred dobo železnice lahko omejimo samo na zelo majhen krog premožnejših oseb: na izobraževalna potovanja in plemiške kavalirske izlete in na od konca 18. stoletja vedno bolj priljubljena zdraviliška in kopališka zdravljenja."²⁴

k. k. Apost. Majestät des Kaisers. Wien 1857; Lloyd's Illustrierte Reisebibliothek von Wien nach Triest. Wien 1858.

²⁰ Marta Verginella: Prihod vlaka v Trst. V: Zgodovina za vse, 1997, št. 2, str. 61-62.

²¹ Schivelbusch, Geschichte der Eisenbahnreise, str. 62.

²² Prav tam.

²³ Prav tam. Primerjaj tudi Becher, Geschichte des modernen Lebensstils, str. 212.

²⁴ Roman Sandgruber: Ökonomie und Politik : Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. V: Österreichische Geschichte, Hg. von Herwig Wolfram, Wien 1995, str. 283.

Večina potniškega železniškega prometa je bila v začetnem času namenjena vožnjam za zabavo in izletom. V življenje prebivalcev mest je v času industrijske revolucije in vzpona novega meščanstva vdrl nemir in pospešen ritem. Da bi se izognili hektiki mestnega vsakdanjika, so izkoristili nove možnosti za polno in veselo uživanje življenja. "Izleti na podeželje, najprej peš ali v najetem vozu, potem z vlakom, kasneje pa s kolesom ali celo avtomobilom, so postali velika pridobitev 19. stoletja, čeprav je bila večina izmed njih samo ovinek v gostilno."²⁵ Nikakršno naključje torej ni, da je znani kranjski popotnik dr. Heinrich Costa leta 1845 v znamenitih Bleiweisovih Novicah milo pozval krčmarje, naj bodo do popotnikov "priljudni in postrežni". Dr. Costa med drugim piše: "Z težkim sercam pa moramo reči, de slišimo popotnike prav pogostoma z besedo in v pisanju tožiti, de so kerčme še clo po velikih cestah večidel slabe, premalo snažne in de niso kerčmarji prijazni, priljudni in postrežni, kakor bi imeli biti. Ta hudi razsodnik ne zadene sploh vsih kerčmarjev po deželi, najdemo semtertje tudi marsiktere vse hvale vredne kerčme, ampak le tiste nemarneže, kateri so srovi in zarobljeni, in bolj za pastirje, ko za postrežbo ljudi vstvarjeni".²⁶

Tudi po prihodu Južne železnice v Ljubljano septembra 1849 so Novice poročale, da železnica vsak dan prepelje veliko ljudi. "Cena je nizka in lukamatija je šembrano živ konj", pravijo. "V nedeljo se je samo za kratek čas več sto Ljubljančanov po železnici peljalo, ki so se na mnogih postajah (štacijonih) po deželi razkropili in veseli dan vživali. Kerčmarji bojo po vsih teh krajih zdej dobro stali, posebno pa tisti, od katerih se bo zvedilo, de gostove z dobro robo prijazno postrežejo in ki imajo čedne gostivnice. Marsikateri, ki bo v tem druge prekosil, zna o malo letih obogateti."²⁷

Potem ko je Južna železnica dosegla Trst (1857), so postale prava uspešnica in atrakcija takratnih izletnikov tudi vožnje za zabavo na progi med Ljubljano in Trstom. Medtem ko je bila npr. za množice dunajskih izletnikov neizmerno privlačna zlasti vožnja čez Semmering,²⁸ je bila npr. za Ljubljančane ali Tržačane priljubljen izletniški cilj Postojna s Postojnsko jamo, ki je slovela po svojih podzemskih lepotah in človeški ribici. V Postojno so poleg rednih vlakov vozili tudi posebni vlaki za zabavo (Vergnügungszüge).²⁹ Lepote podzemnega kraškega sveta so slovele že v predmarčni dobi in so v Postojno privabliale vedno več obiskovalcev iz domovine in tujine. Od leta 1825 so vsako leto na binkoštni ponedeljek v Postojni priredili posebno jamsko slanje s plesom, ki je bilo vedno dobro obiskano. Po dograditvi Južne železnice pa je obisk Postojnske jame rasel s podvojeno hitrostjo.

²⁵ Prav tam, str. 284.

²⁶ Novice, 2. 7. 1845.

²⁷ Novice, 26. 9. 1849.

²⁸ Proga čez Semmering (za promet so jo odprli 1854) je bila namreč izredno zahteven gradbeni podvig, ki je vzbujal tudi radovednost. S svojim gledališkim učinkom je privabljala izletnike, ki so jo dolgo časa doživljali kot nekaj povsem novega in posebnega. Dolga leta so bili t.i. "razgledni ali panoramski vlaki" množična atrakcija za občinstvo. Vodiči so potnikom priporočali najboljše razgledne točke. Roman Sandgruber: *Wir fahren mit der Eisenbahn. V: Beiträge zur historischen Sozialkunde*, Wien, 17. Jg., Nr. 2, 1987, str. 44.

²⁹ Prim.: Roman Savnik: *Iz zgodovine Postojnske jame*. V: *Kronika*, 1960, št. 2, (dalje Savnik, *Iz zgodovine Postojnske jame*) str. 104-105; Mojca Šorn: *Način preživljanja prostega časa meščanov Dunaja in Ljubljane*. V: *Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov / 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev*, Bled 1996, str. 120.

Vpliv nove železniške proge na rast števila obiskovalcev Postojnske jame se je pokazal že leta 1858, ko je bilo v jami 4188 obiskovalcev, kar je bilo kar 60% več kot leto poprej. Čeprav so izletniški vlaki iz Ljubljane in Trsta vozili v Postojno tudi v naslednjih letih, je bil obisk manj zadovoljiv. Leta 1859 je bil zaradi vojne v Italiji sploh slab, leta 1860 je bilo v jami 2408 ljudi, leta 1861 pa samo 2096. Da bi postojnski turizem ponovno postal živahnejši, je finančno ministrstvo na Dunaju sklenilo, da bodo imeli obiskovalci jame v času glavne turistične sezone od binkošti do konca septembra, ki se bodo na ogled pripeljali z izletniškimi vlaki, kar 80% popust pri nakupu vstopnice. Na binkoštni ponedeljek so morali torej namesto 1 goldinarja plačati samo 20 krajcarjev, druge dni pa namesto 70 le 14 krajcarjev. Posledice teh izrednih ugodnosti ob sodelovanju z Južno železnico so se hitro pokazale. Že leta 1863 je imela Postojnska jama rekorden obisk. Samo na binkoštnem slavlju je bilo 1692 gostov, od teh kar 500 Dunajčanov, ki so prispeli s posebnim vlakom. Skupaj z drugimi organiziranimi skupinskimi izleti in ostalimi obiskovalci je leta 1863 Postojnsko jamo obiskalo skorajda 8000 ljudi.³⁰

Reklamna vabila na postojnsko binkoštno prireditev in na obisk jame so se v šestdesetih letih poleg v ljubljanskih, dunajskih ali graških, pojavljala tudi v zagrebških in budimpeštanskih časnikih. Po večjih avstrijskih kolodvorih in v mnogih železniških vozovih so namestili tudi reklamne plakate o znameniti Postojnski jami. Jamska uprava se je z Južno železnico dogovorila, da si bosta primerno delili dobiček od vsakega gosta, ki bo prišel v Postojno z izletniškim vlakom.

Ker se je izkazalo, da izredni popusti ob obisku Postojnske jame z izletniškimi vlaki ne prinašajo nobenega dobička, so jih ukinili. Izletniki, ki so prišli na ogled jame z vlakom za zabavo, so morali za vstopnico na binkoštni ponedeljek odslej odšteti običajni goldinar, druge dni v sezoni pa namesto 70 le 40 krajcarjev. Ta ukrep, ki ga je narekovala zlasti skrb za ohranitev vseh lepot Postojnske jame, je obisk sicer nekoliko zavrl in v naslednjih dvajsetih letih je znašal letno 4000 do 6000 ljudi.³¹ Rekordni obisk jame iz leta 1863 je bil prvič presežen šele leta 1897.³²

Sloves postojnskega podzemskega paradiža so seveda ves čas utrjevale razne izboljšave, med drugim tudi moderna električna razsvetljava iz leta 1884, ki jo na ves glas opeva npr. reklama za vlake za zabavo na velikonočne praznike leta 1885. Ponujala je več kot polovične cene za vožnjo iz Ljubljane na Dunaj, potem do Trsta, Reke in Benetk, na poti proti Trstu pa še obisk svetovnoznane Postojnske jame.³³ Tudi turistični vodiči po železnici s konca 19. stoletja so oznanjali, da Postojnska jama naredi "močan vtis na občutja in duha prijateljev narave".³⁴ Naval turistov je postajal vedno bolj množičen. Poleg petičnejših in zahtevnejših meščanov so jamo pred prvo svetovno vojno obiskovali tudi tržaški delavci. Te manj premožne goste, ki jih je na začetku 20. stoletja na obisk pod ugodnimi pogoji pripeljala Južna železnica, so seveda domači gostilničarji pričakali z nadvse previsokimi cenami jedi in pijač in ne gre se čuditi, da je socialdemokratski časopis

³⁰ Savnik, Iz zgodovine Postojnske jame, str. 104.

³¹ Izjema je bilo le leto 1866, ko je v času vojnega spopada s Prusi in Italijani jamo obiskalo komaj 997 oseb.

³² Savnik, Iz zgodovine Postojnske jame, str. 105.

³³ Laibacher Zeitung, 28. 3. 1885.

³⁴ Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Oesterreich-Ungarn, Hrsg. von der k. k. priv. Südbahn-Gesellschaft, Wien / Brünn / Leipzig 1899, str. 112.

tržaških in primorskih delavcev Rdeči prapor v jezi poročal, da je "takšno oderuštvo škandal".³⁵

Nedeljske izletnike 19. stoletja pa ni vedno gnala na pot samo želja po sprostitvi, uživanju in zabavi. Včasih jih je na pot spodbodla tudi naravna nesreča, ki je v naših prednikih vzbudila živo zanimanje in radovednost. Ko se je namreč razvedelo, da se je 15. januarja 1877 ponoči pri Zidanem mostu utrgal ogromen zemeljski plaz, ki je pod sabo pokopal 14 ljudi, 6 poslopij in mnogo živine, so se takoj začeli zbirati firbci v jate. Žalostna dogodka je postala senzacija, ki si jo je treba ogledati. Že prvo nedeljo po nesreči, 21. januarja 1877, je prišlo "več kot 1000 radovednih gledalcev od daleč in blizu gledat sledove te strašne katastrofe". Tudi številni Ljubljancani so si dodobra napasli oči in ko so se po ogledu nesrečnega kraja vračali z vlakom v Ljubljano, so poročevalcu Slovenca pravili, da je pogled naravnost grozen.³⁶

Poleg krajših izletov z vlakom pa so sčasoma postala nekaj povsem običajnega tudi daljša potovanja. Med premožnim meščanstvom so bila še vedno v modi izobraževalna potovanja, posamezniki pa so se spuščali tudi v razne avanture. Sončna Italija s čudovitimi Benetkami in slavno antično preteklostjo ter mikavno skrivnostni Orient sta bila priljubljena cilja popotnikov že pred prihodom železnic. V času sopihajočih hlaponov pa so se v železen repertoar petičnejših imenitnikov uvrstila tudi daljša krožna potovanja. Na tako potovanje se je leta 1879 z družino odpravil npr. ravnatelj idrijskega rudnika živega srebra Marko Vincenc Lipold. Zapiski v Lipoldovem dnevniku spremljajo potovanje prek Tirolske, Salzburga, Štajerske in Koroške nazaj v Idrijo. Potovanje je trajalo od 8. avgusta do 12. septembra 1879, zanj pa so porabili 393,58 gld.³⁷

Za daljša krožna potovanja so se radi odločali tudi premožni mladoporočenci. V Zgodovinskem arhivu Celje se je npr. ohranila zbirka risb, ki ilustrirajo krožno poročno potovanje zakoncev Allers leta 1896 po Italiji.³⁸ Iz zadnjega desetletja 19. stoletja pa sta npr. znana tudi dva potopisa po balkanskih deželah. Dr. Josip Marinko je opisal svoje potovanje iz Novega mesta v Bosno, pesnik Anton Aškerc, ki je sploh veliko potoval, pa svoje potovanje v Istanbul.³⁹

Bralno kulturo meščanskih potnikov, ki jo je vzpodbudila železnica, pa je na t. i. "Orient železniški progi", ki so jo slovesno odprli za promet 24. aprila 1860 in ki je povezala Južno železnico od Pragerskega prek Ptuja, Moškanjcev, Ormoža, Središča, Čakovca, Kraljevca in Kotoribe z Veliko Kanižo, od aprila leta 1861 pa še z Budimpešto,⁴⁰ že na samem začetku njenega obratovanja obogatila knjižica "uradnika kneza Dietrichsteina na Ptuju in člana večih znanstvenih in domoljubnih društev" Ferdinanda Raispa *Erinnerungen an die Orient - Eisenbahn von Pragerhof*

³⁵ Dragica Čeč: Zakaj je Postojna hotela postati mesto? V: Zgodovina za vse, 2001, št. 1, str. 49.

³⁶ Andrej Studen: Smrtonosni zemeljski plaz pri Zidanem mostu. V: Slovenska kronika XIX. stoletja 1861-1883, Ljubljana 2003, str. 315-316.

³⁷ Janez Cvirn: Finančno poslovanje družine Marka Vincenca Lipolda v letih 1867-1871 in 1878-1883. V: Zgodovinski časopis, 1987, št. 1, str. 130.

³⁸ Zgodovinski arhiv Celje, Posebne zbirke, Hochzeitsreise nach Italien von C. W. Allers, Stuttgart / Berlin / Leipzig 1896.

³⁹ Več o tem Vasilij Melik: Slowenische Reisebeschreibungen über die Balkanländer gegen Ende des 19. Jahrhunderts. V: Wirtschafts- und Kulturbeziehungen zwischen dem Donau- und dem Balkanraum seit dem Wiener Kongreß, Hrsg. vom Institut für Geschichte der Universität Graz, Abt. Südosteuropäische Geschichte, Graz 1991, str. 211-217.

⁴⁰ Nataša Kolar: Železnica na Ptuju od 1860 do 1918. V: Kronika, 1998, št. 3, str. 50.

bis Groß=Kanischa, mit Rücksicht auf eine Zweigbahn von Pettau nach Marburg, ki je izšla v Gradcu leta 1860. Raisp jo je posvetil stanovalcem ob tej novi železniški progi ter seveda potnikom - turistom, katerih vtisi ponavadi že v nekaj mesecih postanejo medli ali celo izpuhtijo v pozabo. V knjižici je nanizal krajepisne podatke o krajih ob bregovih Drave in Mure, ki jih je povezala železnica, statistične podatke o gradnji proge ter zgodovinske opise Maribora, Ptuja, Ormoža, Čakovca, Velike Kaniže in Varaždina.⁴¹ Še posebej izčrpna je zgodovinska slika Ptuja, o katerem je dve leti prej izdal že obsežno monografijo, ki jo je mimogrede priporočil tudi bralcem knjižice o "Orient železniški progi".⁴² Ptuj je prikazal kot mesto z bogato in slavno zgodovino, kot mesto s številnimi spomeniki iz rimskih časov ter številnimi drugimi znamenitostmi, vrednimi ogleda: npr. mestni stolp, župnijska cerkev sv. Jurija, cerkev sv. Ožbolta, dominikanski samostan s prelepim križnim hodnikom, ki so ga od leta 1785 uporabljali za vojašnico, dominikansko cerkev z dobro ohranjenim pročeljem, pa minoritsko cerkev, kapucinski samostan ter seveda mogočni trpujski grad.⁴³

Modernejši in mnogo bolj podoben današnjim turističnim vodičem pa je vodič po Južni železnici in njenem voznem območju v Avstro-Ogrski iz leta 1899. Generalna direkcija c. kr. priv. Družbe Južne železnice, ki je bila vseskozi naklonjena tujskemu prometu, je konec 19. stoletja namreč sklenila, da bo za številne tuje popotnike izdala potovalni priročnik v nemškem, madžarskem, italijanskem, angleškem in francoskem jeziku in sicer v nakladi 100.000 izvodov. Zajetna knjiga naj bi v prvi vrsti poživila veselje do potovanja in pospešila dotok tujcev v najlepše in najzanimivejše regije monarhije, poleg tega naj bi potnikom služila kot zanesljiv vodič, krajem poletne svežine (Sommerfrischen), zdraviliščem in namestitvam za tujce pa kot učinkovit oglasnik za objavlanje njihove ponudbe in storitev. Navkljub svojemu obsegu (prek 500 strani) naj bi bila potnikom dostopna po nizki ceni.⁴⁴

Poleg poživljajočih pokrajinskih, zgodovinskih in turističnih opisov, popestrelih s številnimi fotografijami, so si popotniki v vodiču lahko ogledali še zemljevide s poudarjenimi železniškimi povezavami in vozne rede za vse proge Južne železnice kot tudi za preostale proge avstrijskega Lloyda, številne reklame pa so vabile turiste v različne konce monarhije. Direkcija Južne železnice je popotnikom knjigo ponujala kot vzpodbudno branje, polno zanesljivih informacij, doprinesla pa naj bi tudi k razcvetu turizma v monarhiji nasploh.⁴⁵ Za današnjega turista so nekatera priporočila vodiča po krajih ob Južni železnici in drugih koncih monarhije morda nenavadna in posebna. Zgodovinar Peter von Radics poleg številnih znamenitosti, ki so bile vredne ogleda v Ljubljani, npr. našteje tudi takrat nadvse moderno mestno klavnico (1881) ali pa deželno blaznico na Studencu (1881).⁴⁶ Nič kaj posebnega se današnjemu bralcu seveda ne zdi tudi električna razsvetljava v zdravilišču cesarja Franca Jožefa v Laškem, ki je slovela kot ena prvih v monarhiji (1885).⁴⁷

⁴¹ Ferdinand Raisp: *Erinnerungen an die Orient - Eisenbahn von Pragerhof bis Groß=Kanischa, mit Rücksicht auf eine Zweigbahn von Pettau nach Marburg*. Graz 1860.

⁴² Ferdinand Raisp: *Pettau. Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung topographisch-historisch geschildert*. Graz 1858.

⁴³ Raisp, *Erinnerungen an die Orient - Eisenbahn*, str. 31-41.

⁴⁴ *Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Oesterreich-Ungarn*, str. III.

⁴⁵ Prav tam, str. IV.

⁴⁶ Prav tam, str. 105.

⁴⁷ Prav tam, str. 98.

Vodič pa hkrati lepo slika, da je v drugi polovici 19. stoletja tok turistov tekel zlasti vzdolž železniških prog, ki so kot železne lovke osvajale in povezovale turistične kraje. Na Spodnjem Štajerskem je v kraje ob Južni železnici privabljal številne tujce in jih seznanjal z njihovimi lepotami, znamenitostmi in ponudbo. V Celju, biseru na Savinji in njegovi okolici, so si lahko turisti privoščili daljše in krajše sprehode in enodnevne ali večdnevne izlete v čudovito okolico mesta, priljubljene kopeli na Savinji in druge zanimivosti. Vodič jim je priporočal tudi izredno privlačne izlete v bližnja zdravilišča in kopališča ter jih vabil v po celi monarhiji znane zdraviliške centre kot so Dobrna, Rogaška Slatina, Laško in Rimske Toplice, ki so imeli svoje zmogljivosti v sezoni zasedene z najpetičnejšimi gosti. V poletni turistični sezoni so se vlaki na Južni železnici tako redno ustavljali tudi v Laškem in Rimskih Toplicah. Pomen železniške povezave s turističnimi centri pa po drugi strani kaže npr. najbolj obiskano, znano in mondeno spodnještajersko zdravilišče Rogaška Slatina, ki vse do leta 1903 ni premoglo železniške proge. Ta je po zaslugi štajerskega deželnega glavarja grofa Edmunda Attemsa prispevala k še bolj pospešenemu razvoju zdraviliškega turizma v Rogaški Slatini.⁴⁸ Pred prihodom železnice v ta sloviti zdraviliški kraj pa je bilo v poletni sezoni zelo živahno zlasti na železniški postaji v Poljčanah, od koder so prevažali zdraviliške goste v Rogaško Slatino s poštними in privatnimi vprežnimi vozovi.⁴⁹

V zvezi s širjenjem železniškega omrežja, ki je vplivalo na potovalno kulturo 19. stoletja, naj poleg štajerske turistične ponudbe na tem mestu omenimo še turistične kraje na Gorenjskem. Vse bolj znano letovišče in zdravilišče je postajal zlasti Bled, pozabiti pa ne smemo tudi Kamnika in vedno bolj je postajal privlačen tudi Bohinjski jezero. Po letu 1870 je Bled, odkoder se je obiskovalcem odpiral enkratni pogled na Julijce in Karavanke, prelesto jezero z otočkom in cerkvico ter strmo steno z močnim gradom, z gorenjsko železnico dobil železniško povezavo s postajo v Lescahu, leta 1906 pa je bil povezan še z bohinjsko-tursko železnico. Za turizem Kamnika in okolice je precej pomenila kamniška proga (1890). Bohinjska železnica, veledelo takratne moderne gradbene tehnike, pa je v letih pred prvo svetovno vojno postavila tudi temelje modernega turizma v Bohinju. Naštete železniške proge so igrale veliko vlogo pri nastajanju planinskega turizma. Meščani 19. stoletja so namreč odkrili lepoto planin in gorske ture so pred prvo svetovno vojno privabljele vse več turistov.⁵⁰

Poleg planin so meščani 19. stoletja odkrili tudi morje, ki je bilo za večino ljudi predindustrijske dobe strašno in skrivnostno. V stoletju meščanstva pa so morska letovišča postala prava moda. V drugi polovici 19. stoletja se je začel razvijati obmorski turizem tudi v avstrijski monarhiji, naravnost razcvetel pa se je zlasti na t.i. avstrijski rivieri s svetovnoznano Opatijo. Staro in znamenito mestece Kastav, pa Volosko, Ičići, Ika in Lovran so bili kraji, ki so poleg Opatije, kjer se "šopiri razkošno velikomestno življenje", prišli "jako v čisle pri inozemcih". Razvoj rajske avstrijske riviere, z njenim milim podnebjem, nasadi in prijaznim morjem, je

⁴⁸ Zdraviliški dom v Rogaški Slatini. Celje, Rogaška Slatina 2003, str. 36 in 44.

⁴⁹ Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Oesterreich-Ungarn, str. 76.

⁵⁰ Pozdravi iz slovenskih krajev : dežela in ljudje na starih razglednicah. Ljubljana 1987, str. 206-215; Andrej Studen: Iz avanturizma v turizem. V: Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov / 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996, str. 99; Ervin Dolenc: Turizem v slovenskih hribih in gorah. V: Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov / 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, str. 136-139.

vzpodbudil predvsem prihod železnice v sedemdesetih letih 19. stoletja (Pivka - Reka (1872)).⁵¹ Železniška povezava s Trstom (1857) in Puljem (1876) pa je imela velik pomen za razvoj turizma na slovenski obali (predvsem v Portorožu) in v Istri.

Ne gre pa spregledati, da sta s posebnim dvornim vlakom veliko potovala tudi cesar Franc Jožef in cesarica Elizabeta. Cesar je npr. od leta 1850 naprej večkrat obiskal tudi naše kraje. Povsod so ga sprejeli z donečim pompom, ganljivimi slavnostmi in sijajnimi prireditvami.⁵² Cesarjevo kar se dá udobno potovanje z vlakom je vedno potekalo po posebnem, vnaprej pripravljenem scenariju. Franc Jožef se je na vlaku rad naspal, zato je veliko potoval ponoči. Ko je, denimo, po svečani otvoritvi spomenika Mariji Tereziji leta 1897 v Bratislavi krenil naprej proti Budimpešti, je moral dvorni vlak voziti vso noč s primerno zmanjšano hitrostjo, da se je cesar ob prijetnih in zamolklo enakomernih tresljajih lahko zazibal v sen in se odpočil.⁵³

Cesarjeva potovanja so seveda spremljale številne obveznosti in z leti so postala tudi za trdoživega Franca Jožefa nemalokrat zelo naporna in utrujajoča. Če vzamemo npr. pod drobnogled poročila o obisku cesarja v Celju v času velikih vojaških manevrov v njegovi okolici konec avgusta 1891, lahko sklenemo, da so si bila povsem enotna v tem, da je bil presvetli cesar z vsem popolnoma zadovoljen.⁵⁴ Po drugi strani pa nam cesarjevo pismo "svoji ljubi, dobri prijatelji" Katarini Schratt z dne 31. avgusta 1891 o obisku v Celju razkriva, da bivanje njegove visokosti v mestecu ob Savinji še zdaleč ni bilo lahkotno in lagodno. Nabit program obiska in peklenska vročina sta ga očitno utrudili. Vse je sicer prenašal dostojanstveno, kot se za cesarja spodobi ter si s tem utrjeval svojo priljubljenost med ljudstvom. Toda še najbolj srečen je bil, ko je bilo končno vsega konec in je lahko v miru zaspal. V pismu Katarini Schratt takole slika svoj obisk v Celju:

".../ Tu sem bil prisrčno in bučno sprejet, včerašnji dan pa sem posvetil delu in tukajšnjemu prebivalstvu. Po maši je bila na vrsti avdiencia oblasti etc. - ne dolgo, potem sem delal in po 2. uri obiskal novo, lepo civilno bolnišnico, župnijsko cerkev in mestni muzej /.../ in končno resnično zelo lep in velik mestni park, kjer so nastopili in zapeli šolski otroci, igrala je godba in zbralo se je veliko ljudi. V odprtem paviljonu sem moral vpričo občinstva jesti rdeče jagode, ki so jih postregle tamkajšnje mestne dame, toda niso bile tako dobre kot pri Vas. Le kako bi se mi ob tem prizoru smejali! Potem pa sem se moral povzpeti še na nek dokaj visok hrib oziroma grič nad parkom, od koder se ponuja lep razgled na okolico. To je bilo sicer zdravo, toda bilo je vroče in še zdaleč ne tako prijetno kot najino pohajkovanje po gozdu v obeh zadnjih dneh v Ischlu, še posebno z - - - dodatkom, ki sem si ga izprosil z običajno predrznostjo in ki ste mi ga s preveliko milostjo dovolili.

V parku in tudi na drugih mestih so kopališča na Savinji, ki naj bi čudovito valovala in se poleti ogrela do 23°. To bi bilo nekaj za Vas. Ob 6. uri je bila večerja v veliki dvorani hotela Slon, ker v hiši, kjer sem prebival, ni ustreznih prostorov.

⁵¹ Studen, K zgodovini potovanj, str. 76. O avstrijski rivieri je zelo podrobno pisal Josip Rozman: Avstrijska riviera. V: Dom in svet, 1896.

⁵² O cesarjevih potovanjih glej Apih, Naš cesar, str. 76-82, 158-161, 164-167, 190-197, 198-200.

⁵³ Prim. Roman Holec: Poslední Habsburgovci a Slovensko. Bratislava 2001, str. 145.

⁵⁴ O obisku cesarja leta 1891 v Celju glej Bojan Cvelfar, Andrej Studen: Posameznosti iz vsakdanjega življenja v Celju pred prvo svetovno vojno. V: Iz zgodovine Celja 1848-1918, Odsevi preteklosti 2. Celje 1998, str. 344-347.

Nato sem si ogledal še iluminacijo, nakar so mi zapeli serenado. Še najboljše je bilo, da sem že ob 9. uri ležal v postelji /.../⁵⁵

Preostane nam še zaključna misel o vplivu železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju, ki smo jo tu na kratko predstavili. Železnica je v drugi polovici 19. stoletja prevažala vedno več potnikov. Z neprestano širitvijo železniškega omrežja so bile povezave s turističnimi kraji vedno bolj ugodne, potovanja pa hitrejša in cenejša. Vlaki so z leti prepeljali vedno več potnikov in postali masovno prevozno sredstvo. Leta 1865 je pošta, ki je še v prvi polovici 19. stoletja imela primat pri prevozu potnikov, dokončno izgubila privilegij njihovega prevažanja.⁵⁶ Konec 19. stoletja je bila hitrost, rednost, točnost, cenenost in velika varnost železniškega prometa že nekaj vsakdanjega, samoumevnega.⁵⁷ Hitrost vlakov je seveda zahtevala točnost, v prid urejenemu prometu so poenotili krajevne čase. Železniški čas, ki so ga uvedli, je bil sprva identičen samo z voznim redom in šele proti koncu 19. stoletja so urne kazalce pomaknili na splošen standardni čas.⁵⁸ Izrazita značilnost potovanj z vlakom je bila, da so bili potniki odvisni od voznega reda. V 20. stoletju pa je železnica dobila tekmeča v novem prevoznem sredstvu. Po cestah je začelo voziti vedno več avtomobilov. Prednost popotnikov z avtomobilom je bila v tem, da niso bili več odvisni od voznega reda, temveč so si lahko zamislili potovanje po svojih lastnih potrebah in načrtih.⁵⁹

Andrej Studen

THE INFLUENCE OF RAILWAYS ON THE CULTURE OF TRAVEL AND THE BEGINNINGS OF
TOURISM IN THE NINETEENTH CENTURY

S u m m a r y

Travelling culture changed radically in the nineteenth century. Before the advent of the railway, people travelled on foot, horseback or by stage coach. It was the railway that finally put an end to the monopoly of passenger and goods transport that had been held by the Post Office for many years. Travel became cheaper, more comfortable, faster, commonplace and accessible to the general public who had hitherto mainly travelled on foot. With the gradual construction of the railway network, trains became the prevailing means of land transport. The more the achievements and standards of the middle-class became established, the more important the speed of travel became. Rapid and unproblematic travel between the departure point and desired destination gained value. Railways also changed the travelling experience. On train journeys a reading culture developed, with readers being almost exclusively middle-class. The reading culture on trains was enriched by numerous tourist guides. These nicely illustrate how, in the second half of the nineteenth century, the flow of tourists ran mainly along the rails, which, like iron tentacles, conquered and connected tourist destinations.

Prior to the railway era, tourism was essentially a privilege of a very small circle of the affluent. Most of the passenger railway traffic was originally intended for joyride trips and excursions. When, for example, the southern railway reached Trieste in 1857, the joyride trips from Ljubljana to Trieste became a major attraction among day-trippers. Just as the ride over Semmering was an irresistible attraction to the mass of Vienna day-trippers, so was the ride to Postojna and its caves, renowned for their underground beauty and proteus, for those from Ljubljana and Trieste. Apart from regular trains, special joyride trains (*Vergnügungszüge*) drove to Postojna. After the completion of the southern railway the number of visitors to the Postojna Caves doubled.

⁵⁵ Meine liebe, gute Freundin! Die Briefe Kaiser Franz Josephs an Katharina Schratt, Hrsg. von Brigitte Hamann. Wien 1992, str. 251-252.

⁵⁶ Prim. Budna Kodrič, Popotništvo in popotniki v Ljubljani, str. 269.

⁵⁷ Prim. Cvirn, Studen, "Ko vihar dirjajo hlaponi", str. 61.

⁵⁸ Prav tam, str. 54-55.

⁵⁹ Prim. Becher, Geschichte des modernen Lebensstils, str. 213-214.

Apart from short trips by train, longer journeys gradually became commonplace. In an era of puffing steam engines, lengthier roundtrips became part of the iron repertoire of wealthier townsfolk.

By the second half of the nineteenth century more and more passengers travelled by rail. The constant expansion of the railway network made tourist destinations ever more accessible and journeys faster and cheaper. Trains became the mass transport means, carrying more passengers every year. By 1865, the Post Office, which had been the main passenger carrier in the first half of the century, definitively lost its dominance. By the end of the century, the speed, regularity, punctuality, inexpensiveness and great safety of railway transport had become commonplace and taken for granted. As fast trains required punctuality, local times had to be standardised in the interest of train schedules. Initially, the newly introduced railroad time corresponded only with the train schedule, and was not adopted as general standard time until almost the end of the nineteenth century. The main feature of train travel was passenger dependence on the timetable. In the twentieth century, however, the railway found a competitor in a new mode of transport, as an increasing number of automobiles appeared on the roads.

1.01
Prejeto 3. 5. 2006

UDK 330.82:330.877(497.4)"18"

Peter Vodopivec*

Ruski "mir", južnoslovanska zadruga in slovenski liberalci

IZVLEČEK

Avtor članka predstavlja gledanja liberalneje usmerjenih predstavnikov mladoslovenskega tabora Ferda Kočevarja, Janka in Josipa Serneca, Josipa Vošnjaka in Antona Globočnika na vse težji položaj kmeta, na liberalni kapitalizem in z njim povezana socialna nasprotja v drugi polovici 19. stoletja. Vsi ti so idealizirali ruski in južnoslovanski kmečki kolektivizem in menili, da je nasprotja in napetosti, ki so jih povzročali moderna industrija, zahodni individualizem in moderna industrializacija mogoče razrešiti z utrjevanjem pripadnosti skupnosti, oblikovanjem zavesti o skupnih interesih in s podružbljenjem dela (J. Sernec). Za vse je značilno, da so se le deloma in v omejeni meri zavedali daljnosežnosti gospodarskih in družbenih sprememb, ki jih je v drugi polovici 19. stoletja doživljal evropski Zahod, in so želeli tradicionalno sestavo slovenske družbe usmeriti na pot modernizacije na čim manj konflikten način.

Ključne besede: liberalni kapitalizem, kmečka posest, dedovanje, ruski "mir", južnoslovanska zadruga

ABSTRACT

RUSSIAN "MIR", SOUTH SLAVIC COOPERATIVE AND SLOVENE LIBERALS

The author presents the views of the more liberal members of the Young Slovene movement - Ferdo Kočevar, Janko and Josip Sernec, Josip Vošnjak and Anton Globočnik - regarding the increasingly difficult situation of farmers, liberal capitalism and the resulting social differences in the second half of the 19th century. These representatives idealised Russian and Yugoslav agricultural collectivism and maintained that the differences and tensions caused by modern industry, western individualism and modern industrialisation could be abolished by strengthening the community, developing an awareness of common interests and nationalising labour (Josip Sernec). All of them had only partial or limited awareness of the long-term economic and social changes that had taken place in Western Europe during the second half of the 19th century, and they strove to direct the traditional structure of Slovene society along the road of modernisation as peacefully as possible.

Keywords: liberal capitalism, farmland, inherit, Russian "mir", South Slavic cooperative

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: peter.vodopivec@inz.si

"Socialno vprašanje je za nas ravno tolike, če ne še večje važnosti, nego je narodnostno", je leta 1869 v Slovenskem narodu ugotavljal Ferdo Kočevar-Žavčanin, ko je opozarjal na tesno povezanost narodne in socialne problematike.¹ Kočevar je bil prepričan, da se zahodni Evropi približuje velik socialni nemir in bo, če ne bo prišlo do "regulativov v razdelitvi kapitala", prej ali slej izbruhniti "krvavi boj med kapitalisti in nekapitalistično množico".² Črnoglede Kočevarjeve napovedi so bile sicer konec šestdesetih let 19. stoletja bolj daljnovidna slutnja krize kot realna ocena stanja, saj je v Avstriji in v zahodni Evropi do leta 1873 še prevladovala gospodarska konjunktura. Toda v isti sapi so bile izraz nezaupljivih, kritičnih in celo odkrito odklonilnih gledanj na moderno industrializacijo, liberalni kapitalizem in z njim povezana socialna nasprotja, ki jih je s Kočevarjem v drugi polovici 19. stoletja delila večina tako konservativnega (staroslovenskega) kot svobodomišelnega (mladoslovenskega) meščanstva in izobraženstva.

"Slovenci skoro še ne poznamo tega stanu (tovarniških delavcev), česar nam ni treba obžalovati," je leta 1862 - sedem let pred Kočevarjem - razmišljal Janko Sernec, prvi predsednik mariborske čitalnice in eden ustanoviteljev časnika Slovenski narod.³ "Vse države, ki se ponašajo s svojimi tovarnami in trgovino, se boje sile in množine delavcev brez imetja, tako imenovanega proletariata, ki se da voditi od vsakega kričača in postaja nevaren vladi, ker nima ničesar izgubiti. Hvala Bogu, da smo Slovenci ostali poljedelci in da imamo tako lepo zemljo, ki nas redi. Prav je, da naš kmet rajši obdeluje neplodne planine in pečine nego, da bi se podajal v fabrike".⁴ To nikakor ni bilo osamljeno stališče, ki bi ga liberalneje usmerjeni mladoslovenci po razcepu v slovenski politiki in odločitvi za samostojen politični nastop v prvi polovici sedemdesetih let, zamenjali z industrializaciji in gospodarski svobodi bolj naklonjenimi gledanji. "Krepki kmetski stan je najboljši jez proti socialističnemu rovanju", je še sredi osemdesetih let menil Josip Vošnjak. Devetnajsto stoletje so "po pravici" imenovali "stoletje iznajdb" in napredka, kar pa ni povečalo "splošnega blagostanja" in "sreče", je trdil. "Uboštva" in revščine ni bilo manj, temveč sta še porasla, bogastvo se je kopičilo v "rokah maloštevilnih bogatinov", a "velika masa (je) obubožavala bolj in bolj". Glavni krivec za takšno stanje je bil po Vošnjaku "liberalni kapitalizem", ki je omogočil "neomejeno kopičenje bogastva" pri posameznikih, hkrati pa je povzročil bedo, v kateri "se vije in stoka sedanji človeški rod".⁵

Na slovenskem ozemlju v drugi polovici 19. stoletja skoraj ni bilo privrženec liberalnih gospodarskih načel ter obrtne in trgovinske svobode. V šestdesetih letih in v prvi polovici sedemdesetih let, ko je v težnji po hitrejši integraciji avstrijskega

¹ Dragotin Lončar: Dr. Janko Sernec, V: Sodobnost, 1935, (dalje Lončar, Dr. Janko Srenec) str. 285.

² Peter Vodopivec: O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočevarja. V: Čarnijev zbornik (1931-1996) : zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav. Ljubljana 1998, (dalje Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočevarja) str. 257.

³ Janko Sernec je pripravil osnutek programa časnika, ki ga je nato oblikoval Anton Tomšič. Glej Slovenski biografski leksikon, Deseti zvezek. Ljubljana 1967, str. 293-294.

⁴ Dragotin Lončar: Iz literarne zapuščine Janka Serneca, V: Veda (Gorica), 1914, št. 1-2 (dalje Lončar, iz literarne zapuščine J. Serneca), str. 514.

⁵ Dr. Josip Vošnjak: Ob agrarnem vprašanji. V: Letopis Matice Slovenske za leto 1884, Založila in na svetlo dala Matica Slovenska. V Ljubljani 1884 (dalje Vošnjak, O agrarnem vprašanji), str. 53; Dr. Josip Vošnjak: Socialni problem in kmetski stan. V: Letopis Matice Slovenske za leto 1885, Založila in na svetlo dala Matica Slovenska. V Ljubljani 1885, str. 46, 50, 68.

gospodarskega prostora in dinamičnejši industrializaciji usmeritev k obrtni in trgovinski svobodi prevladala v dunajskih vladnih krogih, so na Kranjskem liberalna gospodarska načela razmeroma osamljeno zagovarjali le nemški Laibacher Tagblatt ter oba prebežnika iz slovenskega v nemški tabor Karl (Davorin) Dežman in Vincenc Fereri Klun.⁶ Med štajerskimi Slovenci se je z liberalnimi gospodarskimi nazori in Adamom Smithom precej osamljeno spogledoval Ivan Geršak⁷. V Celovcu pa je leta 1872 pri Mohorjevi družbi izšla knjiga Kupčija in obrtnija Ferda Kočevarja, v kateri je avtor, ki je še tri leta prej svaril pred liberalnim kapitalizmom, ugotavljal, da "obrotna" in "industrijska svoboda podpirata in "povzdigujeta obrtnijo".⁸ Toda velika večina slovenskih političnih prvakov, trgovcev in podjetnikov je liberalni gospodarski politiki nasprotovala. Na Kranjskem sta v letih 1866-1874 avstrijsko približevanje "laissez faire" in vladno svobodno-trgovinsko politiko posebej odločno zavračala trgovska in obrtna zbornica ter njen predsednik Valentin C. Supan, ki sta se zavzemala za protekcionistično "zaščito domačega dela".⁹ Protiliberalno usmeritev kranjske obrtne zbornice in njene predsednika so podpirali tako staro kakor mladoslovenci, ki so enotno ugotavljali, da je treba "priproste narodne gospodarske razmere" spremeniti, to pa je mogoče storiti predvsem z dvigom "narodne omike" in "materijalno pomočjo narodu". "Ena največjih nalog človeštva je povzdignjenje ekonomičnega stanja celote naroda", je v začetku leta 1873 - nekaj mesecev pred polomom dunajske borze - pisal Slovenski narod. "Važnost tega se v Evropi spoznava stoprvo sedaj, ko se vsled nenaravnih socialnih razmer proletarijat množi od leta do leta... Zato pa je posebej treba skrbeti, da se socialna bolezen ne razvije tudi Slovenskem... Zakaj pri današnjih ekonomičnih razmerah se v popolnem sme trditi, da je razvite proletarijata, če se mu v pravem času ne upremo, tudi za nas le vprašanje časa".¹⁰

Avtor članka je rojake zato pozival k sistematični skrbi "za ekonomično povzdigo" in jim priporočal, naj ustanavljajo "srenjske hranilnice po vsej Sloveniji", pospešujejo produktivnost slovenskih pokrajin z "vsake vrste narodnega truda" in osnujejo društvo, ki bo skrbelo "za vpeljavo teh nasvetov, kolikor bi se pokazalo potrebno in mogoče". Septembra 1872 se je Josipu Vošnjaku, ki je k ustanavljanju kreditnih zadrug in posojilnic spodbujal vse od leta 1868, ko se je z njimi seznanil na Češkem, res posrečilo ustanoviti prvo slovensko posojilnico v Ljutomeru. "Narod, kateri hoče do samostalnosti priti, mora za svojo materijalno neodvisnost od drugega naroda skrbeti," je bilo njegovo stališče.¹¹ Nekaterim uglednim pripad-

⁶ Peter Vodopivec: O socialnih in gospodarskih nazorih meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1987, št. 1-2, str. 15-26.

⁷ Ivan Geršak je v letih 1865-1866 v Gradcu izdal list Čitavnica s podnaslovom "Nevednost je najdražja stvar v deželi", kar naj bi bila misel Adama Smitha. Geršak je "svobodno-gospodarske nazore" zastopal v več člankih, v članku Socialne razmere na Francoskem pa se je zavzel ne le za obrtno svobodo, temveč tudi svobodno delitev kmečkih zemljišč, saj naj bi ta v Franciji ne povzročila drobitev kmetij in naj bi se "vse razvijalo naravno". Glej Čitavnica, Podučni list za slovenski narod, III. zvezek, Graz 1866, str. 245. Tudi v Andrej Pančur: Oderuštvo na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja. V: Zgodovinski časopis, 1999, št. 1, str. 35-36.

⁸ Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočevarja, str. 260-261.

⁹ Peter Vodopivec: O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana. V: Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, str. 339-348.

¹⁰ Slovenski narod, 3. 1. 1873. št. 2, O naših narodno-gospodarskih zadevah.

¹¹ Jurij Perovšek: Prilagoditev Schulze-Delitschevih združnogospodarskih zamisli na Slovenskem v letih 1872-1895. V: Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja, Ljubljana 2005, str. 36.

nikom liberalnega tabora pa to ni bilo dovolj in so menili, da bi morali Slovani in Slovenci, če bi se želeli izogniti socialnim stiskam in napetostim, ki sta jih povzročala liberalni kapitalizem in individualizem, po drugačni razvojni poti kot evropski Zahod. Zgledovali naj bi se po staroslovanskem kmečkem kolektivizmu, ruskih kmečkih občinah in obrtnih skupnostih ter južnoslovanskih družinskih zadrukah. "Kakor v drugih smo mi Slovani tudi v socialnih zadevah svet zase, pa se nam ni treba v tem pogledu na druge ozirati in druge posnemati", je leta 1869 v Slovenskem narodu pisal Ferdo Kočever. Po Kočeverju je bila ruska "demokratično - komunistična občina" idealna rešitev za "socialno vprašanje" in pomembna prednost "slovanskega sveta pred puhlo zahodno Evropo".¹² "Če bo na Ruskem kedaj do političnih prekucij prišlo, bo namesto sedanjega absolutizma demokratična republika stopila, ne pa aristokratični konstitucionalizem". To naj bi se zgodilo tudi, če se bo "demokracija na Ruskem še naprej tako krepila, kakor se do zdaj krepi", o čemer pa naj bi ne bilo "dvojbe..."¹³

Vendar Kočever ni bil prvi med mladoslovenci, ki je zavračal zahodne razvojne zglede in pomenljivo obračal pogled proti evropskemu in južnoslovanskemu Vzhodu. V začetku šestdesetih let 19. stoletja se je po dveletnem bivanju v Karlovcu nad južnoslovansko družinsko zadrugo, ki bi bila lahko Slovencem zgled pri reševanju kmetovih socialnih težav, navduševal Janko Sernec. Po Sernecu so bili glavni vzrok za rastočo revščino na podeželju in v mestih zakoni o dedovanju, ki so določali, da je bil prevzemnik kmetije po smrti kmečkega gospodarja samo eden (praviloma najstarejši sin), ta pa je moral izplačati vse druge dediče (brate in sestre). Cena zemlje je bila nizka, zato odpravečnine niso bile visoke, izplačani dediči, ki so morali od domače hiše, pa so se zaposlovali kot hlapci in obrtniški pomočniki ter dekleta kot služkinje. V takšnih razmerah so bili zvečine obsojeni na samsko življenje - brez prave "rodbinske ljubezni". Še najbolje naj bi se godilo mlajšim bratom in sinovom, ki so uspeli postati "najemniki vinskih goric" in so na ta način dobili možnost, da se "oženijo in imajo svojo rodbino".¹⁴ Delitve podeževanega premoženja so, kot je leta 1862 v neobjavljenem, le v konceptu ohranjenem sestavku z naslovom Stara pravica ugotavljal Sernec, spremljali spori med dediči ter tožarjenje med še živečimi starši in otroki ter brati in sestrami, kar je še poslabševalo njihov socialni položaj. Starorimsko in nemško pravo, ki je določalo, da je bila "lastnik celega, za nizko ceno pridobljenega zemljišča samo jedna oseba", je bilo po Sernecu pač sebično in rezultat strahu "starih graščakov za desetino in tlako" ter "cesarskih uradnikov za štibro". Toda alternativa tradicionalnemu rimskemu in nemškemu dednemu redu v njegovih očeh ni bila svobodna deljivost zemljišč, ki je bila od francoske vlade v veljavi na Kranjskem in v drugih avstrijskih deželah, ki so v začetku 19. stoletja spadale v Ilirske province. Prava alternativni veljavni "dedinski pravici" naj bi bila, kot je trdil, "stara pravica", "kakor so po njej živeli stari Slovenci in Slovani sploh". "Ta stara pravica se še nepokvarjena najde pri Hrvatih in Srbih", njena glavna značilnost pa naj bi bila, da je bilo "kmetско zemljišče last cele rodbine ali - kakor pravijo Hrvatje - zadruga".¹⁵

¹² Slovenski narod, 10. 7. 1869, št. 80, Ferdo Kočever Žavčanin, Socialno vprašanje. Za Kočeverjevo razumevanje ruskega kolektivizma in staroslovanske občine glej podrobneje v Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočeverja, str. 258-259.

¹³ Slovenski narod, 24. 7. 1869, F. Kočever, Socialno vprašanje.

¹⁴ Lončar, Iz literarne zapuščine J. Serneca, str. 512-514.

¹⁵ Prav tam, str. 514.

Za hrvaške in srbske družinske zadruge je bilo po Sernecu značilno, da so bili njihovi člani vsi "sodeležniki celega zemljišča in zadružne hiše" in je bilo vse, kar so pridelali in prodali, skupna last. Dohodek od pridelka se je po plačilu davkov ter po potrebah staršev in otrok delil med člane, ki so morali vsi obdelovati zadružno zemljišče. Če dela v domači hiši ni bilo dovolj, so se z dovoljenjem izvoljenega starešine ("gospodarja") zaposlovali še drugod, vendar so morali del zaslužka "odstopiti hiši". Zadružne lastnine se ni smelo prodati ali zadolžiti, vsako novo pridobljeno imetje zadruga pa je bilo skupna last. Skupno premoženje in zemljo je bilo mogoče deliti le, če ju je bilo dovolj za nove zadruga in če je bila po mnenju skupnosti takšna delitev potrebna. Člani zadruga so lahko tudi sami zase pridobili posest ali lastnino, niso pa smeli tega storiti na škodo družinske skupnosti. Iz zadruga so lahko izstopili in ob izstopu pridobili del njenega premoženja, le da to ni smelo oslabiliti skupnosti kot celote in oškodovati njenih članov. Sernec je posebej opozoril, da so imele "žene vse pravice in dolžnosti drugih članov", bile pa so se "dolžne pokoravati ukazom gospodarja in gospodarice". V zvezi s poroko je omenil le pravico "moških članov", da "se smejo oženiti" in še pri teh naj bi zadruga "gledala", da si "dobijo pobožno in pridno ženo". Zadruga naj bi v isti sapi skrbela za bolne, stare, onemogle, pa tudi za mladoletne in vojake, toda člani, ki so jo zapustili, ker so dobili državno službo ali začeli opravljati obrt, niso bili upravičeni do deleža skupnega premoženja.¹⁶

Sernec je, kot je zapisal, podatke o družinskih zadrugah na Hrvaškem črpal iz "krasne knjige" Ognjeslava M. Utješenovića *Die Hauskommunion der Südslawen*, ki je izšla leta 1859, ko se je zdelo, da namerava vlada zadruga razpustiti.¹⁷ V knjigi objavljena mnenja na Hrvaškem "znanih mož" naj bi potrjevala, da "zadružno življenje v nravnem oziru bolj blagodejno vpliva na ljudi nego zasebno" in je tudi gospodarsko bolj učinkovito, saj člani zadruga "rajši delajo kot najeti posli", za kritje zadružnih potreb pa "se porabi manj dela in blaga" kot za zadovoljitev "zasebnih". Na zadružnih zemljiščih naj bi pridelali več žita, vina in drugih pridelkov kot na zasebni zemlji, na javnih dražbah pa naj bi skoraj ne prodajali zadolženih kmetskih zemljišč. Tožbe zaradi dediščine naj bi bile redke, beračev in revežev naj bi bilo malo, zakonskih parov pa največ in nezakonskih otrok najmanj v avstrijskih deželah.¹⁸ Zaradi vsega tega bi po Sernečevem prepričanju kazalo tudi na Slovenskem razmišljati o zakonskih predpisih, ki bi spodbujali k življenju v zadrugah. Kmečkih posestnikov se k združevanju v zadruga sicer ne bi smelo siliti, toda zakonsko bi jim morali omogočiti, da jih "bodisi s svojimi otroki, bodisi s svojimi brati" oblikujejo in se njihovo zemljišče v zemljiško knjigo vpiše kot "lastnina cele rodbine". Ustanovitelji zadruga naj bi med seboj sklenili pogodbo, poseben zakon o zadrugah pa naj bi varoval posamične člane, da bi ne bili prikrašani. Po že veljavnih zakonih je v družinski skupnosti in pod isto streho lahko

¹⁶ Prav tam, str. 515-517.

¹⁷ Ognjeslav Utješenović (1817-1890) je bil po izobrazbi pravnik, sicer pa sodelavec liberalnega Slavenskega juga in leta 1848 član Bojnog odsjeka Jelačićevega banskega sveta. Kot uradnik je najprej služboval v Krajini, nato na Dunaju in pri Hrvaški dvorni pisarni. Bil je tudi podžupan in veliki župan v Varaždinu. Glej v Marko Zajc: Slovensko hrvaški odnosi s posebnim ozirom na slovensko-hrvaško mejo : doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2005, str. 84.

¹⁸ Kot kaže pismo, ki ga je leta 1860 napisal hrvaški znanec Sime Heržić, so Serneca s Hrvaške opozarjali, da družinske zadruga preveč idealizira. Toda sam se je po svojem prepričanju med dvoletnim bivanjem na Hrvaškem prepričal, da so Utješenovićeve ugotovitve točne. Glej v Lončar, Iz literarne zapuščine J. Serneca, str. 274, 518.

živelo več oseb, ki so delale druga za drugo, ni pa bilo mogoče "vpisati družine kot lastnice zemljišča". Sernec je zato menil, da je treba začeti pri zakonsko dovoljenem. Člani družinske skupnosti, ki živijo pod isto streho, naj s privoljenjem "vknjiženega lastnika" zemljišča sklenejo "zadružno pogodbo" in ko bo sklenjenih tisoč takšnih pogodb, se bodo narodni zastopniki v deželnih zborih lahko zavzeli za spremembo zakonodaje.¹⁹

"Angleži, Francozi in Nemci že dolgo časa iščejo poti, kako bi se rešili siromakov, katerih število raste od dne do dne," je zaključil Sernec svoje razmišljanje o Stari pravici. "Hvala Bogu, da pri nas še ni toliko zapadne kulture, da bi imeli vse te izkušnje; vendar ni prezgodaj, ako se že zdaj pripravljamo na te dneve, oziroma še boljše, da se jih ognemo..." Sicer pa naj bi slovenska beseda "zadružništvo", kot je ugotavljal v drugem, prav tako neobjavljenem zapisu, pomenila isto kot latinsko "socializem". Za južnoslovanske zadruge naj bi bilo značilno "vzajemno delo več oseb in vzajemno uživanje pridelkov", to pa naj bi bil tudi cilj novodobnih "socialnih nauk". Razlika naj bi bila ta, da je južnoslovansko zadrugo trdno povezovalo krvno sorodstvo, moderni socializem pa je težil k povezovanju ljudi v medsebojnem delu "brez posebne vzajemne ljubezni". Sernec je bil zato do socializma in komunizma nezaupljiv in je zadružništvo v pomenu obeh "naukov" odklanjal. "Ako navdušeni mladenič obžaluje nedostatke naše dobe, razmerje med bogatinom in ubožcem, ako ga mičejo nauki zadružništva (v socialističnem pomenu op. P. V.), naj ne pozabi, da ne more na mah izpreobrniti sveta," je pisal. "Lahko pa pripomore, da se razlike polagoma izravnavajo". To lahko stori z razširjanjem omike in z varčnostjo, s katero prihrani "nekaj kapitala prihodnjemu zadrodu".²⁰

Janko Sernec svojih zapiskov o južnoslovanski zadrugi - kot rečeno - ni objavil in se k zamislim o reševanju socialnega položaja kmeta z uveljavljanjem hrvaških in srbskih kolektivističnih družinsko-zadružnih načel na Slovenskem po letu 1862 tudi ni več obširneje vrnil. Toda misel, da je mogoče socialna nasprotja in napetosti, ki sta jih povzročala k brezobzirnemu kopičenju bogastev usmerjena liberalni kapitalizem in moderna industrija, razrešiti z utrjevanjem pripadnosti skupnosti, z vračanjem k skupinskemu delu in z oblikovanjem zavesti o skupnih interesih po vzoru ruskih kmečkih občin in obrtniških artelov ter južnoslovanskih družinskih zadrug, so v naslednjih letih in desetletjih zastopali še nekateri ugledni pripadniki mladoslovenskega tabora, ne samo Ferdo Kočevar. Leta 1874 je nemško pisano publikacijo z naslovom "Materializem in slovanstvo", v kateri se je zavzemal za "podružbljenje dela", izdal mlajši brat Janka Serneca Josip, tedaj odvetniški pripravnik v Mariboru in vnet zagovornik enakopravnosti slovenščine v sodstvu in ljudskem šolstvu.²¹ "Našo dobo imenujemo dobo materializma", je ugotavljal. Nemški idealistični filozofi so se enostransko posvečali duhovnim vidikom sveta in življenja, povsem pa so zanemarili njuno materialno plat in

¹⁹ Prav tam, str. 518. Glej tudi v Lončar, Dr. Janko Sernec, str. 283-283.

²⁰ Dragotin Lončar, Iz literarne zapuščine J. Serneca, str. 519, 399.

²¹ Der Materialismus und das Slaventhum von Dr. Joseph Sernec, Marburg 1874 (dalje Sernec, Der Materialismus und das Slaventhum). Knjižica je izšla v samozaložbi. Njeno vsebino je v slovenščini izčrpno povzel Ivan Urbančič v knjigi Med sholastiko in neosholastiko. (Poglavitne ideje slovenskih filozofov, Ljubljana 1971, str. 204-211), prikazal pa jo je tudi Dragotin Lončar v članku o Janku Sernecu, cit. v op. 1, str. 430-433, 472-473. Josip Sernec je publikacijo napisal v nemščini, ker je svoja gledanja očitno hotel predstaviti tudi nemško govorečim bralcem.

spregledali, da se duh in materija vzajemno pogojujeta. 19. stoletje naj bi se te "resnice" zavedalo in "izobraženi svet" naj bi posvečal vse več pozornosti materialnim področjem ter razvijajočim se novim znanostim, ki jim je izhodišče življenje. Začelo se je sistematično raziskovanje dejavnikov, ki vplivajo na svet, predmet preučevanja so bili narava, njene sile in zakoni ter človek, človeško telo, njegove lastnosti in potrebe, človekov vpliv na materijo in vplivi materije na človeka. Praktične (naravoslovne, gospodarske in politične) znanosti so "zastave današnjega časa" in vse bolj prodira spoznanje, da ne zadostuje znanstveno le misliti in sanjati, temveč je treba znanstveno tudi živeti, je poudarjal Sernec mlajši. Prav to naj bi bila značilnost nove dobe - dobe materializma, kateremu se mora človeštvo zahvaliti za napredek in od katerega ima izjemne koristi. Materializem naj bi koristil človeštvu tudi zato, ker je bil "dosleden, strog in neizprosno oster" in je zahteval od človeka delavnost in zmernost, hkrati pa pogubil vsakogar, ki ni bil dovolj marljiv in varčen.²²

Novodobni strogosti naj bi se sicer še upiralo načelo "ljubezni do bližnjega", ki je učilo, da je dajanje večja sreča kot sprejemanje, toda ob vse večjih naporih, ki jih je bilo treba vložiti v zaslužek, je človek prihajal do sklepa, da je podpiranje lenobe in dajanje brez povračila nesmisel. To spoznanje naj bi se posebej dosledno uveljavilo v Angliji, kjer so bili do revežev skrajno neusmiljeni in so jim očitali, da so sami krivi za svojo revščino. Anglež je bil pač delaven, prizadeven in stvaren in tem odličnim lastnostim se je imel zahvaliti za razcvet industrije, brezštevilne koristne iznajdbe in moč nacije. V Angliji naj bi si že več kot polovica prebivalstva služila kruh s pomočjo strojev in v industriji, je ugotavljal Sernec, in to bi bil lahko zgled za druge narode. Vendar naj bi imel prevladujoči materializem tudi senčno plat, ki bi jo bilo treba presojati z vso resnostjo. To naj bi bila revščina angleškega proletariata, ki je bila najstrašnejša na zemlji. Bedi angleškega proletariata in podeželja naj bi ne bilo videti konca. Prav tako ne procesu, v katerem je veliki kapital požiral manjšega, narodno premoženje pa se je kopičilo v rokah maloštevilnih bogatašev, kar je pehalo strmo naraščajoče število revežev v največje pomanjkanje.²³

Ti pojavi naj bi ne bili značilni le za Anglijo, saj naj bi materializem podobna nesorazmerja povzročil v vseh industrijskih deželah, vsi poskusi reševanja socialnega vprašanja od Saint Simona in Fouriera do Schulze-Dellitscha in Lassala pa so bili neuspešni, saj je bilo nasprotje med bogatimi in revnimi vedno večje. Glavni razlog za takšno stanje je bilo po Sernecu treba iskati v naravi zahodnega (germanskega) načina gospodarjenja, tj. v zasebnem gospodarstvu, kjer je bil vedno le en človek osebnost z lastno voljo, stotine ljudi pa je moralo delati in proizvajati, kar je ta posameznik hotel in ukazoval; ti ljudje - delavci so za svoje delo dobivali vedno enako mezdo - bili so "sužnji moderne dobe". Sernec se je v nadaljevanju obširno razpisal o pojmu osebnosti, ki jo je po Lorenzu Steinu opredelil kot celoto "duhovnih in materialnih sil ter volje in dejanja v konkretnem človeškem bitju".²⁴ Človekova lastnina je bila po Sernečevem mnenju "organski del njegove osebnosti"; človek je bil povsem odvisen od materialnih sredstev in bi brez njih duševno in telesno propadel. Osebnosti naj bi potemtakem ne bilo mogoče ločiti od

²² Sernec, *Der Materialismus und das Slaventhum*, str. 2-4.

²³ Prav tam, str. 5-6.

²⁴ Urbančič, n.d., str. 207; Lončar, Dr. Janko Sernec, str. 431.

lastnine, lastnine pa ne od človeka, saj je bila brez človeka mrtva materija. Spособnost "biti osebnost" naj bi imel vsak človek in načelo, da se mora "vsakemu človeku omogočiti razvoj svobodne lastne volje in vseh sposobnosti", naj bi bilo vsesplošno sprejeto. Zato bi moralo biti vsakemu človeku tudi omogočeno, da si pridobi toliko lastnine, kolikor jo potrebuje za harmoničen, samostojen osebnostni razvoj. Vsak človek bi moral imeti "zadostno lastno gospodarstvo".²⁵

Toda razvoj v večini naglo napredujočih držav je, kot je opozarjal Sernec, nasprotoval tako opredeljenemu "idealnemu namenu človeštva". Med ljudmi je bilo vse manj "samostojnih osebnosti", vse več pa je bilo prisiljenih, da se kot "stroji brez volje" zaposlujejo v podjetjih bogatih. Delniške družbe, s katerimi so poskušali majhni lastniki kapitala tekmovati z velikim kapitalom, po Sernecu niso mogle učinkovito zaustaviti propadanja srednjega razreda in rešiti socialnega vprašanja, ker so nosile v sebi isto "socialno bolezen" kot zasebno gospodarstvo bogatih; njihovi delavci so bili brez lastne volje in nesvobodni, prav tako kot v "drugih zasebnih podjetjih moderne dobe".²⁶ Edino "sredstvo", ki bi človeštvo lahko približalo idealu, da bo vsak človek osebnost, sta bila "srečni in lepi (človeški) nagonu k podružbljenju" in "nespremenljiva resnica, da določeno število ljudi, ki opravljajo isto delo, naredi neskončno več, če ob delitvi dela na enake deleže dela skupno, kakor če vsak od začetka do konca dela sam". Glavni vzrok za nasprotje med podjetniki in delavci naj bi bil namreč "nenaravni pojav", da podjetnik, čeprav so delavci z njim delali v skupnem gospodarstvu, z njimi ni bil "skupna oseba" in "izraz njihove volje in početja", temveč je v zaposlenih videl le "obratovalno silo", ki so ji pripadali tudi stroji. Za njen položaj se je praviloma malo brigal in ji je na "neposreden način celo kazal prezir". "Socialni boj" bo zato končan šele, ko se bodo podjetniki z delavci "združili v eno gospodarsko osebnost", ko bo delavec v takšni ali drugačni obliki v podjetju uveljavil svojo voljo, odločal o poslovnih zadevah in razpolagal s sebi primernim delom dobička, s strani delavcev voljeni odbor pa bo nadzoroval poslovanje podjetja, je bil prepričan Sernec.²⁷

Prvi predpogoj zbližanja med delavci in podjetniki ter "podružbljenja (Vergesellschaftung) na istih gospodarskih področjih delujočih ljudi" je bila po Sernečevem mnenju splošna izobrazba tako za delavce kot za srednje sloje in podjetnike. Vsi bi morali pač najprej spoznati, da vsak sebi trajno in najbolj koristi, če pospešuje blagor okolice in človeštva. Temu načelu pa naj bi nasprotoval egoizem posameznikov, zlasti bogatih in ker se še nobena nova, proti ustaljenim ustanovam usmerjena ideja v praktičnem življenju ni udomačila brez krvi in boja, naj bi bilo malo verjetno, da bo socialno vprašanje v Zahodni Evropi in Ameriki rešeno na miren način. Povsem drugačne naj bi bile razmere na Vzhodu, pri Slovanih in v Rusiji. Tam so ljudje istega kraja in iste obrti tradicionalno delali skupaj. Skupaj in brez posrednikov so se dogovarjali za delo ter delili plačilo. Obrtne skupnosti - arteli, ki so obsegali ne le proizvodnjo, temveč tudi nabavo in potrošnjo, so bili razširjeni v vseh proizvodnih panogah in po vsej Rusiji. Podoben pojav naj bi bila ruska kmečka občina, ki je bila kolektivna lastnica zemlje. Sernec je dopuščal možnost, da takšna ureditev ni bila gospodarsko najbolj učinkovita, vendar je v isti

²⁵ Sernec, *Der Materialismus und das Slaventhum*, str. 15-16.

²⁶ Prav tam, str. 24-25.

²⁷ Prav tam str. 30. Ivan Urbančič je leta 1971 (ironično) pripomnil, da je Sernec s takšnimi komentarji očitno orisal zametek Kardeljevega samoupravljanja. Glej Urbančič, n.d., str. 205.

sapi menil, da bi razdelitev skupne občinske zemlje posamičnim kmečkim lastnikom pospešila propadanje kmečkega stanu, kar naj bi nazorno razkrival proces propadanja kmetov v Angliji 18. stoletja. Sicer pa se bosta prej ali slej tudi v Rusiji razvili trgovina in industrija, kapital se bo kopičil v rokah redkih bogatih in dobil moč, da bo svobodnega kmeta spremenil v delavca, v kolona in "agrarnega sužnja". Zahodnoevropski gospodarski sistem je pač uničeval majhne proizvajalce in kmečke lastnike in edina alternativa uničenju je bilo, kot naj bi kazala izkušnja, "združevanje njihovih gospodarstev".²⁸ Za takšne zamisli naj bi v Zahodni Evropi in Severni Ameriki po Serencu resda še ne bilo pravega interesa in razumevanja, toda tako kot "kratkovidna, brezobzirna sebičnost v končni posledici uniči sebičnosti samega", bodo tudi sebični podjetniki spoznali, da slabo ravnanje z delavci škodi njihovim lastnim interesom, in bodo postali "umno egoistični". "Um kaže delavcu, da je nepravilno, če mora biti stroj, podjetnik pa je diktator", je pisal. "Um pa kaže tudi podjetnikom", da zaradi slabega položaja delavcev trpi celo podjetje in pomeni za podjetje "harmonija med podjetniki in delavci" prednost, posebej, če prvi ravnaajo z drugimi "kot, da so en duh, eno telo" ali kratko rečeno "ena gospodarska oseba".²⁹

Ruske kmečke in rokodelske skupnosti, naj bi po Sernecu razkrivale, da načelo skupne lastnine zemlje in skupnega dela, ne ovira posameznikovih stremeljenj in delovne vneme. Delavci v ruskih artelih naj bi bili prizadevni in naj bi se bolje počutili kot "zvečine resda bolj izobraženi zahodnoevropski delavci". Ruski kmet se je upiral delitvi zemlje in se ji bo upiral še bolj, ko bo spoznal, kakšne posledice je imela pri "zahodnih sosedih". V Rusiji je kmet občutil, da pripada višji skupnosti, ruska občina kot lastnica vse v občinskih mejah nahajajoče se "zemljiške posesti pa je bila mnogo odličnejša pravna oseba kot zahodnoevropske občine", je trdil Sernec mlajši. Pri neruskih Slovanih (Čehih, Slovencih in Poljaki) je kolektivno "občinsko" gospodarstvo resda že davno uničilo nemško dedno pravo, toda zato naj bi resen študij zaslužile južnoslovanske hišne (družinske) skupnosti, saj naj bi bile povsem podobne ruskim kmečkim "občinam". Sernec je bil prepričan, da bi se ob "pravilni izobrazbi" lahko kmetijstvo v srbskih in hrvaških družinskih zadrugah "izjemno" razvilo, v mnogih med njimi pa bi nastale tudi artelom podobne industrijske delavnice. Zato bi morala biti naloga zakonodaje, da prepreči vse, kar bi pospeševalo ali spodbujalo delitev zadružnih zemljišč.

Josip Sernec se je na zadnjih straneh svoje publikacije odkrito zavzel za skupnostno organiziranje proizvodnje in gospodarskega življenja. Ugotavljal je, da je rešitev "socialnega vprašanja" v "podružbljenju posameznikov" z "oblikovanjem vedno višjih in popolneje združenih oseb", kar naj bi bilo mogoče doseči s "komunizmom pridobivanja dobrin", to je na osnovi "skupnosti dela" in ne "uživanja (porabe)". Da bi posameznik v "skupnosti" prav tako prizadevno delal, kot če bi bil sam lastnik polja, pa mora "pravilno razumeti" koristi takšnega dela in temeljni človeški nagon - egoizem. Spoznati mora, da se s celotno skupnostjo bogati tudi vsak med njenimi pripadniki, razumnejši pripadniki skupnosti pa morajo dobiti vpliv na "sotovariše" in "javno mnenje". Na napredek skupnosti naj bi pač vplivala občutja pripadnosti, povezanosti in medsebojnega zaupanja, ki bi jih bilo

²⁸ Sernec, *Der Materialismus und das Slaventhum*, str. 32. Dobesedno: "und diese Erfahrung sollte sie instinctiv zu einer Association ihrer Wirtschaften führen".

²⁹ Prav tam, str. 35. Glej Urbančič, n.d., str. 209.

treba "pravilno negovati" in privzgjati že mladim. Kot naj bi razkrival primer ruskih kmečkih občin, je moral posamezni član skupnosti velik del svojih duhovnih in materialnih sil odstopiti višji "skupni osebi", toda pri tem ni izgubil osebne svobode in je vse njegovo premično in prihranjeno premoženje ostalo njegova lastnina. "Takšna naj bi bila idealna podoba popolne slovanske občinske skupnosti, ideal višje družbene osebe... in socialnega gospodarstva, ki preprečuje suženjstvo in izkoriščanje dela ter vsakega posameznika naredi za osebo, zatira zavist in slo po imetju ter goji in poživlja ljubezen do bližnjega, zaupanje, povezanost in pravičnost", je v sklepu svojega spisa zatrdil Josip Sernek.³⁰

Sernečeva knjižica o "Materializmu in slovanstvu" ni vzbudila večje javne pozornosti, čeprav jo je Slovenski narod "živo priporočal". To se zdi po svoje razumljivo, saj je bila precej abstraktno in zahtevno branje. Toda strah pred naglimi spremembami po zgledu evropskega Zahoda in prepričanje, da se je mogoče socialnim zaostritvam in škodljivim posledicam ponemčevanja izogniti z upočasnjem razvojem in ohranjanjem prevladujoče kmečke sestave družbe in gospodarstva, ki ga je spremljalo občasno spogledovanje z ruskim vaškim in južnoslovanskim družinskim kolektivismom, sta bila še naprej razširjena v obeh slovenskih političnih taborih. Josip Stritar se s svojo leta 1878 napisano utopično povestjo Deveta dežela, v kateri je idealno slovensko domovino (ironično) predstavil kot kolektivistično kmečko demokracijo, ni posmehoval le staroslovenskim, temveč tudi mladoslovenskim razvojno-družbenim predstavam.³¹ Te se v letih, ki so sledila, niso opazneje spremenile. Prvaki in privrženci narodno-naprednega tabora so tudi v osemdesetih in devetdesetih letih odklanjali liberalni kapitalizem in liberalna gospodarska načela, hkrati pa so se, ko so razpravljali o položaju kmeta in opozarjali na škodljive posledice svobodne delitve zemljišč, še ozirali proti vzhodu in nekritično sklicevali na pozitivne izkušnje slovanskega kmečkega kolektivismu. Josip Vošnjak je v znani, leta 1884 v Letopisu Slovenske matice objavljeni razpravi Ob agrarnem vprašanji, v kateri je med drugim obširno opisal ruske agrarne razmere in rusko kmečko občino "mir", sicer opozarjal na kritike "nasprotnikov Mira", ki so trdili, da se "pri taki skupni lastnini ne more razvijati umno poljedelstvo, ker kmet nima pravega interesa, da bi svoj kos zemlje poboljšal in intenzivneje obdeloval", saj "hrepeni po osebni samostalnosti in lastni zemlji". Toda v isti sapi je ugotavljal, da so "kmetje do danes ostali pri Miru" in "so razdelitve redke". Po Vošnjaku "mir" ni bil "le kak ostanek prvotnega gospodarstva", ki bi "se moral" - kot so menili ruski zahodnjaki - "čim preje, tem bolje odpraviti, ampak oni način gospodarstva, ki se je razvil po duhu narodnem in je še zdaj najtrdnjša podlaga socialnemu in narodnemu žitju". Zato so mu bila blizu stališča slavjanofilov, ki so zatrjevali, da je "z Mirom rešen tisti socialni problem, katerega rešiti se zastonj trudi zapadna Evropa", pa tudi mnenje (ruskih) socialistov, da "ruski Mir združuje prednost malih gruntnih delov in velicega gospodarstva ter je sposobna podlaga za prihodnji razvoj umestne delitve zemlje potom asociacije". Do carskih reform, s katerimi je bilo v začetku šestdesetih let 19. stoletja končno tudi v Rusiji odpravljeno podložništvo, je bil kritičen in je omenjal, da so bili kmetje povsod "prikrajšani", saj je car Aleksander "pri reformah obstal oplašen sredi pota". Ruskim državnikom je zato svetoval, "naj ravnajo previdno in umno,

³⁰ Sernek, Der Materialismus und das Slaventhum, str. 42.

³¹ Josip Stritar: Zbrano delo, Četrta knjiga. Ljubljana 1954, str. 305-338.

kakor dosle" in naj "ne posezajo z razdirajočo roko v stare naprave, ki so zrastle z narodom, njemu na korist in ki se bodo itak same spremenile, kadar bodo izpolnile svojo dolžnost..." "Združeno delovanje" naj bi ne bilo pač nikjer "tako vkoreninjeno v narodu, nego pri Rusih".³²

Vošnjak se je v nadaljevanju razprave v Matičinem Letopisu ustavil tudi pri "jugoslovanskih zadrugah". Pri orisu družinskih zadrug na Hrvaškem in v Krajini se je - podobno kot že več kot dvajset let pred njim Janko Sernec - oprl na Utješenovićevo knjigo, ki pa mu je bila kar preveč "poetična", saj naj bi bile razmere v resnici bolj "temne" kot "svetle". Zadrugni "gospodarji" naj bi namreč marsikje "postali tirani", "neznosni prepiri" naj bi "kalili domači mir", k razkroju zadrug pa naj bi svoje prispevala tudi v začetku sedemdesetih let sprejeta zakonodaja, ki jim je "dovoljevala, da smejo prosto razpolagati s svojim imetkom". Vse to naj bi, kot je bil prepričan Vošnjak in kot je dokazoval tudi njegov "prijatelj dr. J. Kopač iz Zagreba", povzročilo veliko škode hrvaškemu kmetijstvu in "strašanski nazadek hrvatskega kmetskega stanu". V tej luči naj bi bilo razumljivo, da bivši "zadrugarji, ki zdaj žive v največji revščini 'preklinjajo onoga u grobu, koji je prvi uveo diobe (delitve) medju njima'.³³ Drugačne naj bi bile razmere v Srbiji, kjer naj bi bile zadruge še dobro ohranjene. "Srbski zakonodatelji, hvala Bogu, niso še oblizani od naše kulture, niti zaslepljeni po rimskem pravu, da bi jim omenjanje gruntne lastnine na kmetih bilo sramotno jerobstvo...", je pisal Vošnjak. "G. Davorin Jenko... mi piše, da v Srbiji še povsod postoje zadruge, a tam, kjer so se rušile, so slabi nasledki, propad kmetskega stanu in revščina".³⁴ Vošnjaku je bilo seveda - idealiziranemu prikazovanju ruskega, hrvaškega in srbskega kmečkega kolektivizma navkljub - povsem jasno, da "ruskega Mira in jugoslovanske zadruge za naše (slovenske) razmere ne moremo jemati v poštev". "Pameten agraren sistem" bi se moral - kot je trdil - zgledovati po ameriških vzorih in po ameriškem zakonu "o kmetskih domovih (Homestead)", ki je določal, da "se mora vsaki rodbini" zagotoviti "stanovit dom".³⁵ To načelo je Vošnjak sprejel tudi v svoj agrarni program. V njem se je zavzel za omejitev knjiženja dolgov na kmetijah, za uzakonitev "stalnega kmečkega doma", ki bi zagotavljal "preživetje ene rodbine" in se ga ne bi smelo prodati zaradi dolgov, za dedni zakon, po katerem bi kmetijo sicer dedoval samo en dedič, vendar na način, da ga izplačila dednih deležev ne bi "preveč bremenila" in za ustanavljanje kreditnih zadrug, ki bodo kmetu podeljevale "poceni kredite".³⁶

Istega leta kot je Vošnjak objavil razpravo v Letopisu Slovenske matice, je dedni zakon, ki je omogočal svobodno delitev kmečkih posesti, v Laibacher obširno zavrnil tudi Anton Globočnik, eden avtorjev slovenskega narodnega programa iz leta 1848, v petdesetih letih pa uradnik na Hrvaškem in od leta 1867 okrajni glavar v Postojni. Globočnik je prav tako kot Vošnjak ugotavljal, da bi "morala biti država zainteresirana za ustvarjanje in ohranjanje kmetij v velikosti, ki še omogoča nemoteno gospodarjenje", hkrati pa je menil, da bi morale biti oblastem "vseeno, kdo je lastnik kmečkih posestev", saj bi morale spodbujati svoboden promet z njimi. Med agrarnimi sistemi, ki so preprečevali neusmiljeno razkosavanje zemljišč

³² Vošnjak, Ob agrarnem vprašanju, str. 72-81.

³³ Prav tam, str. 82-86.

³⁴ Prav tam, str. 88-89.

³⁵ Prav tam, str. 99, 113.

³⁶ Žarko Lazarevič: Kmečki dolgovi na Slovenskem. Ljubljana 1994, str. 20-21.

(Hubenschlächtere) je tudi Globočnik omenjal južnoslovanske zadruge in ruski "mir". Pri tem je trdil, da je delitev zadružnih zemljišč v Krajini privedla do dotlej "neznanege pojava kmečkega proletariata", medtem ko so ruske kmečke občine omogočale koristno triletno kolobarjenje in ščitile kmečko prebivalstvo pred propadom.³⁷ Globočnik se je podobno kot Vošnjak, (čeprav ga ni neposredno navajal), zavzel za oblikovanje kmečkih "domov", to je "proglasitev kmečkih posesti z minimalno 50 forintov in ne več kot 350 forintov dohodka za nedeljive kmečke posesti". Zanje naj bi veljal poseben dedni red, ki bi dediču omogočil nemoten prevzem posesti in nadaljnje kmetovanje, njegova hiša pa naj bi še naprej ostala "dom za vso družino", kjer bi v stiski tudi drugi otroci prvotnega lastnika našli svoje "pribežališče".³⁸

Leta 1889 je bil v državnem zboru na Dunaju res sprejet okvirni zakon, ki je dopuščal omejevanje delitev srednje velikih kmetij v zakonitem in oporočnem nasledstvu, toda v veljavo naj bi stopil šele skupaj s podrobnimi deželnimi zakoni. V deželah s slovenskim prebivalstvom je bil tak zakon izdan le na Koroškem. Nova zakonodaja pa je imela le omejen pomen, saj v praksi do delitev kmečkih posestev zvečine ni prihajalo s sporazumi med dediči, temveč zaradi prezadolževanja, tega pa zakonodaja ni preprečevala.³⁹ Zadolževanju kmeta so se v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja poskušali v obeh slovenskih političnih taborih postaviti po robu s kreditnim zadružništvom, pobudo v zadružnem gibanju pa je v devetdesetih letih z ustanavljanjem zadrug na Raiffeisnovih osnovah prevzela katoliška stran. Podobno kot Josipu Vošnjaku in njegovim somišljenikom, sta bila "južnoslovanska zadruga" in ruska občina "mir" tudi J. E. Kreku vzor posrečene kombinacije "kolektivnega gospodarjenja, individualizma in učinkovite vzajemnosti".⁴⁰ Vendar je v sprememjenih gospodarskih razmerah in z uveljavljanjem stvarnejših gledanj na družbo in gospodarstvo ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja postajalo vse bolj jasno, da se v iskanju razvojnih vzorcev in morebitnih alternativ ne kaže ozirati proti vzhodu in v slovanski svet, temveč v razvitejše dežele monarhije in evropskega zahoda. Liberalna gospodarska načela in liberalni kapitalizem so sicer še naprej zavračali tudi v liberalnem taboru. Toda občasno in vedno bolj redko omenjanje "zgodovinskih zaslug" ruskega in južnoslovanskega kmečkega kolektivizma je bilo vse manj prepričljivo. Ko je mladi Bogumil Vošnjak leta 1906 izdal svoje "ruske študije" pod naslovom Na razsvitu in je na njihovih straneh ugotavljal, da so ruski arteli "prehodna oblika k višji gospodarski stopnji", ruski kmečki kolektivizem, utelešen v ruski kmečki občini "mir", pa je, čeprav je postal v sodobnih razmerah ovira gospodarski modernizaciji in posodobitvi vasi, ruski narod "zgodovinsko" usposobil "za asociacijo", "za bratsko delo" in za "skupno trpljenje in uživanje", ga je Ivan Prijatelj odločno zavrnil in mu očital vplive slavjanofilov ter pomanjkanje skoraj vsake kritičnosti.⁴¹

³⁷ Zur Frage der bäuerlichen Heimatstätten von A. Globočnik, Separatdruck aus der Laibacher Zeitung. Laibach 1884, str. 3-4, 8-9. Na Globočnikov članek me je opozoril dr. Andrej Pančur, za kar se mu lepo zahvaljujem. Verjetno ni napačen vtis, da je Globočnik v glavnem povzel Vošnjakova stališča, ki jih je le mestoma nekoliko preoblikoval.

³⁸ Prav tam, str. 10-11, 14.

³⁹ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev : zgodovina agrarnih panog. II. zvezek : Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana 1980, str. 465-466.

⁴⁰ Lazarevič, n.d., str. 23.

⁴¹ Peter Vodopivec: O dveh potopisnih pričevanjih Bogumila Vošnjaka iz Rusije pred prvo svetovno vojno, Slovenija-Rusija (Pogled v preteklost in sedanjost). V: Bilten društva Slovenija-Rusija.

V zgodovinopisju običajno razlagamo vznesena razmišljanja slovenskih liberalcev o ruskem "miru" in južnoslovanskih zadrugah predvsem z njihovim nekritičnim navdušenjem za slovanstvo in jugoslovanstvo. Toda v resnici so bila ta razmišljanja tudi sestavni del njihovih širših - gospodarskih in družbenih nazorov, ki so jih označevali strah pred radikalnejšim gospodarskim in družbenim spreminjanjem, odklanjanje gospodarskega liberalizma in nezaupljivo gledanje na tržno gospodarstvo in moderno industrijo. V tej luči se ne zdi napačen vtis, da so se slovenski liberalni prvaki le deloma in v omejeni meri zavedali daljnosežnosti gospodarskih in družbenih sprememb, ki jih je doživljal evropski Zahod, saj so še do konca 19. stoletja v prvi vrsti razmišljali o tem, kako tradicionalno sestavo slovenske družbe obvarovati pred globljimi pretresi in jo usmeriti na pot modernizacije na čim manj tvegan in konflikten način. Le nekateri, bolj ambiciozni med njimi - kot Josip Sernec - so že tudi bolje razumeli in prodorneje razčlenjevali protislovja industrijskega kapitalizma in se zavzemali za ideje, ki so postale aktualne šele v socialističnem gibanju in celo jugoslovanskem socializmu 20. stoletja.⁴²

Peter Vodopivec

RUSSIAN "MIR", SOUTH SLAVIC COOPERATIVE AND SLOVENE LIBERALS

S u m m a r y

The author presents the views of the more liberal representatives of the Young Slovene movement regarding the increasingly difficult situation of farmers, liberal capitalism and the resulting social differences in the second half of the 19th century. He focuses on Ferdo Kočever, Janko and Josip Sernec, Josip Vošnjak and Anton Globočnik who - disturbed by growing poverty in the countryside and afraid of more radical economic and social changes - idealised Russian and Yugoslav agricultural collectivism and maintained that the differences and tensions caused by modern industry, western individualism and modern industrialisation could be abolished by strengthening the community, developing an awareness of common interests and, in the words of Josip Sernec, nationalising labour. In 1862 Janko Sernec proposed that farmland owners should establish family cooperatives that would represent an alternative solution to the right of a single heir - the oldest son - to inherit the estate after the death of his father. This and the registration of the family as the proprietor of the land would protect other siblings from proletarianisation. In 1874 Josip Sernec maintained that although humanity should be grateful for exceptional progress due to certain aspects of the "century of materialism", this same progress had resulted in acute poverty, the accumulation of wealth by a handful of rich individuals and growing destitution among the increasingly impoverished population who had no property whatsoever and who lived in great poverty. According to Josip Sernec, the first condition for bridging the gap between workers and industrialists and the poor and the rich was the "nationalisation of labour and people working in the same branches of economy". Everybody was to become aware that he was working for his own benefit only when he contributed to the prosperity of his surroundings. An ideal example of this was Russian agricultural and crafts communities, which proved that the principle of common ownership of land and cooperation did not hinder the individual's goals and working enthusiasm. Sernec openly proposed that production and the economy should be organised through communities and declared that each individual grew richer if the entire community prospered. His ideal of this "supreme social person" was the Slavic "shared community".

Josip Vošnjak and Anton Globočnik held more realistic views regarding the Russian "peace" and Yugoslav family cooperatives. They realised that the "Russian 'peace' and Yugoslav 'cooperatives'" could not be regarded as an ideal solution for the problems of Slovene farmers, while at the same time, they claimed that the imprudent abolition of agricultural municipal and family collectivism in Croatia and

Ljubljana 1998, str. 49. Prijateljeva odklonilna ocena se je seveda nanašala na Vošnjakovo knjigo v celoti, ki je bila res prežeta z vseslovanskim in proruskim zanosom, ni pa bila povsem nekritična. V tem smislu je bil Prijatelj Vošnjaku celo nekoliko krivičen.

⁴² Glej op. 27.

Serbia deepened the crisis of the countryside. They both proposed that the indivisibility of farm estates in terms of a "permanent rural home" should be enforced with a law that would guaranty the survival of the rural family.

These ideas of the liberal members of the Young Slovene movement were not only an expression of their enthusiasm for the pan-Slavic and Yugoslav cause, but also a manifestation of their opposition to the liberal economy and their criticism of liberal capitalism. But all of them had only partial or limited awareness of the long-term economic and social changes that had taken place in Western Europe during the second half of the 19th century, while they strove to protect the traditional structure of Slovene society from any major turbulences and direct it along the road of modernisation as peacefully as possible.

1.01
Prejeto 20. 3. 2006

UDK 358.778.53(450 Trst)"1890/1913"

Aleksander Panjek*

Gradnja in stanovanja v Trstu: gospodarska gibanja in socialna vprašanja v Trstu 1890-1913

IZVLEČEK

Prispevek obravnava gospodarske in družbene vidike stanovanjske gradnje ter njihovo medsebojno povezanost v Trstu v obdobju hitrega razvoja mesta v zadnjih desetletjih njegove "avstrijske dobe". Takrat je Trst sodil med največja avstrijska mesta in je obenem bil mesto z največjim številom slovenskega urbanega prebivalstva. V obravnavi se Trst primerja z nekaterimi večjimi avstrijskimi mesti na podlagi avstrijskih statistik, za slovenski prostor pa je primerjava možna posebno z Ljubljano. V širšem smislu je namen članka tudi prispevati k vključevanju preučevanja tržaške urbane stvarnosti v slovensko zgodovino, s posebnim ozirom na gospodarske in družbene aspekte razvoja mest na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje.

Ključne besede: Trst, gospodarska gibanja, stanovanjska gradnja, stanovanja, socialno vprašanje

ABSTRACT

CONSTRUCTION OF APARTMENT BLOCKS IN TRIESTE: ECONOMIC TRENDS AND SOCIAL ISSUES BETWEEN 1890 AND 1913

The paper deals with economic and social aspects of the construction of apartment blocks in Trieste, and their interaction in a period of the city's rapid development during the final decades of its "Austrian era". At the time, Trieste was one of the largest Austrian cities, with the numerically highest Slovene urban population. In the paper, Trieste is compared with some larger Austrian cities, on the basis of Austrian statistics. Within the territory of Slovenia it can be compared especially with Ljubljana. In a wider context, the purpose of the paper is to contribute towards the inclusion of the study of the Trieste urban reality in Slovene historiography, with special consideration of economic and social aspects of the development of Slovene cities at the turn of the twentieth century.

Key words: Trieste, economic trends, construction of apartment block, flats, social issues

* Dr., doc., Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1; e-mail: aleksander.panjek@zrs-kp.si

Značilnosti in spremembe gradenj v Trstu v 19. stoletju

V zadnjih desetletjih "avstrijske dobe" je Trst sodil med največja avstrijska mesta in je obenem bil mesto z največjim številom slovenskega prebivalstva. Na podlagi avstrijskih statistik se Trst primerja z nekaterimi večjimi avstrijskimi mesti, za slovenski prostor pa je primerjava možna posebno z Ljubljano.¹

V 19. stoletju so se v tržaškem gradbeništvu dogodili nekateri temeljni premiki, ki so bistveno spremenili stanje iz 18. stoletja, tako na področju upravljanja mestnega razvoja kakor tudi na gospodarskem področju. V 18. stoletju je država v Trstu namreč neposredno usmerjala in razmeroma strogo nadzorovala proces urbanizacije "novega mesta". Rezultati so vidni v zasnovi Terezijanske, Jožefinske in Franciscejske četrti, kjer so zaradi moderne urbanistične zasnove novega mesta hiše še posebej zveste pregovornemu "v vrsti, kakor so hiše v Trsti". V 19. stoletju je država vodenje in upravljanje rasti mesta vse bolj prepustila tržaški občinski upravi, zase pa je obdržala pristojnost nad odločanjem o večji prometni infrastrukturi, ki bi jo mogli imenovati "državnega pomena", kakršna so bile luka in železnice. Tržaška občina pa kljub temu do prve svetovne vojne ni izdelala urbanističnega načrta, temveč je smernice urbanizacije raje prepustila svobodni iniciativi gradbenih podjetnikov, to je gospodarskih družb ali zasebnikov.

Z gospodarskega vidika pa so bili temeljni premiki v gradbeništvu, kakor tudi v tržaškem gospodarstvu nasploh, od tridesetih let 19. stoletja povezani predvsem z nastopom velikih zavarovalniških družb, ki so jim sledile banke, s prehodom pristaniške dejavnosti iz trgovine v tranzit, ki se je začel v petdesetih letih, ter z vse močnejšim prodiranjem velikih finančnih skupin, ki so v mesto, zlasti od 90-ih let dalje, vnašale "zunanji" kapital.²

Prehod pristaniške dejavnosti iz blagovne izmenjave v aktivnosti, namenjene predvsem tranzitnemu blagu, je pomenil zmanjševanje dodane vrednosti, ki jo je ustvarjalo tržaško gospodarstvo, saj je to obenem predstavljalo prehod od večjih dobičkov trgovskega posredovanja na nižjo stopnjo dobička, ki jo prinašajo špediterske storitve, transport in prekladanje blaga.³ To je številna družinska trgovska podjetja, ki so do takrat v Trstu predstavljala prevladujoči organizacijski model gospodarske družbe, privedlo v težave.⁴ Več interpretacij se strinja, da je tržaško meščanstvo kot odgovor na manjšo donosnost trgovine, kasneje pa še kot odgovor na prodiranje "tujega" kapitala na finančnem in industrijskem področju, svoja sredstva postopoma preusmerilo v nepremičnine. Po mnenju nekaterih naj bi to predstavljalo protirecesijske naložbe v varnejše prejemanje nepremičninske rente. Lažje se je strinjati z interpretacijo, ki v teh naložbah vidi podjetniško izbiro, katere namen je zasledovanje dobička v gradnjah in v najemninah - ne pa tudi s trditvijo, da

¹ Andrej Studen: Stanovati v Ljubljani : socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno. Ljubljana 1995.

² Aleksander Panjek: Chi costruì Trieste : Edilizia, infrastrutture, mercato immobiliare e servizi tra pubblico e privato 1719-1918. V: Storia economica e sociale di Trieste, 2, La città dei traffici (1719-1918). Trieste 2003, str. 690-717.

³ Giovanni Panjek: La storiografia marittima su Trieste negli ultimi quarant'anni (secoli XVI-XIX). V: Tendenze e orientamenti nella storiografia marittima contemporanea. Napoli 1986, str. 221.

⁴ Anna Millo: Storia di una borghesia : la famiglia Vivante dall'emporio alla prima guerra mondiale. Gorizia 1998.

je šlo za prehod na področje gospodarskega delovanja, ki je tržaškemu meščanstvu bilo novo.⁵

Že v primeru predindustrijskega obdobja novejše raziskave kritično gledajo na razumevanje nepremičnin kot obliko kapitala, "ki se ne premika", ki predstavlja varno investicijo in s tem izraža odmik od aktivnejše, podjetniške in predvsem donosnejše uporabe kapitalskih sredstev. Po tem vzorcu naj bi investicije v nepremičnine sovpadale z obdobji stagnacije ali krize ter odražale manjšo dinamiko gospodarskega sistema kot celote, saj naj bi si premožnejši sloji razsipno gradili palače, namesto da bi investirali v produktivne gospodarske panoge. Zato naj bi bilo gradbeništvo tudi razmeroma malo pomembna gospodarska dejavnost, gospodarska zgodovina pa mu je namenila temu primerno manjšo pozornost. Vendar so že v predindustrijskem obdobju gradnje lahko predstavljale izrazito podjetniško naravnano in donosno dejavnost, kar velja tudi za investicije v stavbe nasploh. Gradnje so obenem lahko pomembna panoga v mestu in dejavnik gospodarske rasti, saj gradnja večjih stavb aktivira veliko delavcev ter s tem povezanih dejavnosti in storitev.⁶ Kasneje, v dobi industrializacije, demografske rasti in priseljevanja v mesta, se "naložbe kapitala v velike najemniške objekte" razmahnejo kot pridobitna dejavnost meščanov.⁷

Tako je bilo tudi v Trstu, kjer investicije v stavbe niso pomenile mirovanja kapitala ampak podjetniško usmerjeno dejavnost, v kateri so bili tržaški meščani udeleženi tako v 18. kot v 19. stoletju vse do prve svetovne vojne - in to kljub bistvenim razlikam med stoletjema, ki so izhajale iz zgoraj omenjenih sprememb.⁸ To seveda ne pomeni, da v Trstu "pasivnih" prejemnikov nepremičninske rente sploh ni bilo, vendar so tržaški meščani v gradbeništvo in nakup stavb vstopali bolj iz podjetniških vzgibov in z namenom, da izvedejo donosno naložbo, kot pa zato, da bi se umaknili težavam na trgu ter svoj kapital spravili "pod streho". Ta slika toliko bolj velja za desetletji na prehodu med 19. in 20. stoletjem, ko je bil tržaški nepremičninski trg v močnem porastu. Pospeševala ga je demografska rast in zlasti še močno priseljevanje, ki je ustvarjalo nenehno povpraševanje po novih domovih. Zato vlaganje v nepremičnine ni pomenilo spraviti kapital na varno pred tveganji, temveč usmerjati ga v panogo, ki je zagotavljala znatno donosnost. Kot bomo videli, so postale nepremičnine v Trstu izrazit predmet previdnega in varnega investiranja, in sicer tudi za skromnejši kapital, šele tik pred prvo svetovno vojno, po letu 1910.

Če se povrnemo k dolgoročnejšim spremembam v tržaškem gospodarstvu 19. stoletja, ki so vplivale na razvoj v gradbeništvo, moramo omeniti še tipologijo stavb. Kakor je tržaško trgovsko meščanstvo postopoma izgubljalo svojo vodilno

⁵ Prim. Fulvio Caputo: *La città e l'architettura (1736-1912)*. V: *L'Hotel Savoia Excelsior palace di Trieste. La città, il palazzo, la cosietà, le istituzioni*. Roma 1992, str. 53; Millo, n.d., str. 68, 131, 117-118; Sabine Rutar: *Kultur - Nation - Milieu : Sozialdemokratie in Triest vor dem Ersten Weltkrieg*. Essen 2004, str. 75-76.

⁶ Za problemski okvir in bibliografski pregled glej Jean-Pierre Sosson: *Le batiments : sources et historiographie, acquis et perspectives de recherches (Moyen Age, débuts des Temps Modernes)*. V: *L'edilizia prima della rivoluzione industriale, secc. XIII-XVIII*, Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini". Le Monnier, Prato, 2004, str. 49-107; isto, a posebej za italijansko urbano stvarnost Alberto Grohmann: *L'edilizia e la città : Storiografia e fonti*, prav tam, str. 109-136. Kot primer glej Ivana Ait, Manuel Vaquero Piñeiro: *Costruire a Roma fra XV e XVII*, prav tam, str. 229-284.

⁷ Andrej Studen: *Stanoviti v Ljubljani*, str. 122-123.

⁸ Panjek, n.d., str. 690-758.

vlogo v mestu, tako so tudi privatne gradnje izgubile svojo tesno povezavo s trgovsko dejavnostjo, kar je bila značilnost 18. stoletja.⁹ Takrat so si namreč tržaški trgovci gradili večnamenske stavbe, v katerih so bili prostori tako za delo (skladišče, delavnica, pisarna) kot tudi za zasebno življenje gospodarja, ter za zaposlene in najemnike. V drugi polovici 19. stoletja pa so postavljali predvsem stanovanjske hiše, domove za vedno nove Tržačane, čeprav je treba spomniti, da je bil prvi meščan, ki ga moremo imeti za pravega velikega podjetnika na področju stanovanjskih najemnin, Carlo Luigi Chiozza. Ta je med leti 1786 in 1801 dal zgraditi več stanovanjskih stavb prav z namenom, da bi jih pridobitno oddajal v najem. Leta 1808 je bil najpremožnejši Tržačan z razvejano gospodarsko dejavnostjo, lastnik štiriindvajsetih hiš, katerih vrednost je predstavljala kar 94% vsega njegovega kapitala. Zanimivo, da so Napoleonovi ljudje, ki so popisali tržaške kapitale v davčne namene in nam s tem posredovali osnovo za te podatke, vrednost stanovanjskih hiš izračunali prav na podlagi zneska najemnin.¹⁰

Na prehodu iz 19. v 20. stoletje je zgraditev velikih skladiščnih prostorov v tržaškem pristanišču dodatno pripomogla k preusmeritvi meščanskih kapitalov v stanovanjsko gradnjo. Zaradi povečane infrastrukture v pristanišču so namreč tipični trgovski skladiščni prostori v pritličjih stanovanjskih stavb v središču mesta izgubili na pomenu. Tak razvoj so še stopnjevali učinki vse bolj izključno tranzitnega prometa.

Vse to je pripomoglo k temu, da gradbeništvo ni bilo več toliko vezano na trgovsko ali proizvodno dejavnost in je s tem v očeh investorjev postalo samostojnejša gospodarska panoga.

Pomembna sprememba zlasti druge polovice 19. stoletja je tudi v tem, da so kot subjekt na gradbeni trg stopile razvijajoče se tržaške zavarovalniške družbe in banke, katerim so se proti koncu stoletja in do prve svetovne vojne pridružile nove, "tuje" (dunajske, češke ipd.). Leta 1910 so družbe bile lastnik 4% tržaških stanovanjskih stavb.¹¹

To je širši okvir, v katerega umeščamo analizo gospodarskih gibanj v gradbeništvu ter analizo stanovanjske ponudbe v luči socialnega problema, ki ga imenujemo stanovanjska stiska.

Rast števila hiš in prebivalstva 1890-1913

Mesto Trst je hitro raslo skozi vso drugo polovico 19. stoletja. Rasla so predvsem predmestja, s posebnim pospeškom med zadnjim desetletjem 19. in prvim desetletjem 20. stoletja. To se nam skozi številke pokaže tako, da je bilo od vseh stanovanjskih stavb, kar jih je obstajalo v bližnji okolici mesta leta 1910, 27,7% takih, ki so bile zgrajene v zadnjem desetletju (1901-1910), 12,5% pa je bilo zgrajenih v desetletju pred tem (1891-1910 skupaj 40% zgrajenih hiš). V mestnem

⁹ V 18. stoletju so gradnje in stavbe v Trstu odigrale temeljno vlogo pri ustvarjanju prepotrebneega trgovskega in zavarovalniškega kapitala, zato so bile tesno vgrajene v gospodarski sistem, kakršen je nastal v razvijajočem se mestu. Stavbe in gradnje so zato bile "večnamenske" tudi v širšem ekonomskem smislu. Panjek, n.d., str. 689. Tu se pa omejujemo na omembo tipologije stavb v povezavi s trgovsko in industrijsko dejavnostjo.

¹⁰ Panjek, n.d., str. 675-676, 687-688, 735.

¹¹ Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 1. Heft. Wien 1914-1918.

središču je veliko novih stavb nastalo nekoliko pred tem, zlasti v obdobju 1860-1880, nato pa spet v prvem desetletju novega stoletja, ko je bilo zgrajenih 15,4% vseh hiš, ki so stale leta 1910.¹²

Zaradi težav v primerljivosti statističnih podatkov za daljše obdobje ni mogoče povsem natančno kvantificirati porasta števila hiš v Trstu. Na podlagi razpoložljivih podatkov je vsekakor mogoče izračunati, da se je med leti 1890 in 1900 število hiš v Trstu povečalo za 1484 enot, v naslednjem desetletju pa za novih 1847. To pomeni, da se je v obdobju 1890-1910 število hiš povprečno povečevalo za 166 na leto, kar nanese skoraj eno novo hišo vsak drugi dan. Obenem pa je tržaško prebivalstvo v istem obdobju zraslo za 72.044 oseb, kar prinaša letno povprečje 3602 novih prebivalcev, to je deset novih Tržčanov na dan. Vsak drugi dan, ko je bila dograjena nova hiša, je bilo torej v Trstu tudi že dvajset novih ljudi, večinoma priseljencev, ki so potrebovali bivališče. Povpraševanje po stanovanjih je bilo veliko in stalno, rast števila hiš pa je komaj dohajala rast prebivalstva, pri čemer je najbolj naraščalo število prisotnih priseljencev.

Tabela 1. *Hiše in prisotno prebivalstvo v Trstu 1890-1910 (število in indeks rasti)*

Hiše	Število			Indeks		
	1890	1900	1910	1890	1900	1910
Mesto	*2885	3714	4065	100	129	141
Predmestja	*4021	4682	6.72	100	116	153
Mesto s predmestji	*6906	8390	10237	100	121	148
Okolica	**1773	**1540	-	100	87	-
Skupaj občina Trst	*8679	*9930	-	100	114	-
Prebivalstvo						
Priseljenci (rojeni izven občine Trst)	61.489	72.094	98.782	100	117	161
Rojeni v občini Trst	959.77	106.505	130.728	100	111	136
Skupaj občina Trst	157.466	178.599	229.510	100	113	146

Viri: Za gradbeništvo: Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 1. Heft, Wien 1914-1918; podatki označeni z * pa v A. Frühbauer, Le condizioni delle abitazioni a Trieste al 31 dicembre 1890 ed il problema dei quartieri minimi, Trieste, 1902, str. 4 in tabela I (podatki iz popisa 1890); podatka označena z ** sta izračuna razlike med skupnim številom hiš v občini in vsoto hiš v mestu s predmestji. Za prebivalstvo: M. Breschi, A. Kalc, E. Navarra, La nascita di una città, n.d., str. 161, tabela 18 (podatki iz popisov Österreichische Statistik, 32.-33. Band, 1890; 63.-66. Band, 1900; N.F., 1.-4. Band, 1910).

V zadnjih letih pred prvo svetovno vojno sta tako število hiš kakor prebivalstva še naprej naraščala. Mesto je tako pridobilo še 15.000 dodatnih prebivalcev.¹³ V letih 1910-1913 je bilo v mestu zgrajenih 233 novih stavb, 89 je bilo prenovljenih ali dograjenih (zvišanih), v predmestjih sta isti vrednosti znašali 566 oziroma 214, v okolici pa 105 oziroma 58. Skupaj je to nanese 894 novih stavb, istočasno poru-

¹² Izračuni na podlagi podatkov iz: Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 1. Heft.

¹³ 247.000 leta 1913 oziroma 243.415 leta 1914, podatki se razlikujejo po avtorjih: A. Millo, n.d., str. 113; Elio Apih, Trieste. Roma-Bari 1988, str. 70.

šenih pa je bilo 151, pri čemer beležimo neto porast 743 stavb. Prenovljenih in dograjenih je bilo 365 stavb. To je skupaj prineslo 5013 novih stanovanj v obdobju 1910-1913.¹⁴

Gibanja v tržaškem gradbeništvu 1890-1913 in njihova povezanost s socialnimi vprašanji

Tržaško gradbeništvo je od druge polovice 18. stoletja uživalo dolgoročne ugodne pogoje in beležilo pozitivna gibanja, čeprav so se občasno začutile posledice negativnih gospodarskih konjunktur, na katere je bila gradbenja panoga zelo občutljiva. Nanje se je takoj odzivala z upadom gradenj, kakor na primer v "francoskih" letih. Obdobje od leta 1890 do prve svetovne vojne je za Trst čas posebno pospešene demografske in gradbene rasti. Statistični obračun 1900-1910 kaže še izrazitejši pozitiven rezultat, saj se je število hiš v mestu in predmestjih povečalo kar za 21%.

Vendar je kljub temu v prvem desetletju 20. stoletja panoga doživela tudi krizne trenutke. V mestu so jih občutili zelo razločno. Trgovinska zbornica je zaskrbljeno ugotavljala, da je "vrhuncu rasti" iz leta 1906 sledila kriza gradbeništva, ki je trajala do vključno 1910. leta. Zajela je predvsem zasebni sektor, vzroke zanjo pa je Zbornica videla "v splošnem nezaupanju, ki je nastopilo v špekulacijah nasploh in posebej v špekulacijah z zemljišči, zaradi bojazni, da se bodo najemninske stopnje znižale, ter v malodušju, ki je nastopilo po naporu vloženem v izgradnjo novih industrij". Poleg tega je Trgovinska zbornica opozarjala na probleme finančne narave, in sicer zlasti na težko dostopnost kreditov in na "izredno visoko ceno zazidljivih zemljišč v mestu, medtem ko primestnih zemljišč ni bilo mogoče izkoristiti zaradi pomanjkanja prevoznih sredstev, ki bi jih povezovala s središčem mesta".¹⁵

Neugodno mednarodno konjunkturo je v Trstu dodatno okrepil strah pred možnimi posledicami takratnih balkanskih vojn. V teh okoliščinah so tržaške banke dvignile obrestne mere in so nasploh nerade podeljevale zlasti dolgoročnejše kredite, kar je posebej občutno prizadelo gradbeni sektor. Tako poslovneži v gradbeništvu kakor tržaško gospodarsko predstavništvo so se pritoževali tudi nad odsotnostjo bančne ustanove, ki bi bila specializirana za "gradbeni kredit, [ki] je pri nas drag in težko dostopen že v normalnem času in je posebej trpel zaradi monetarne krize. ... Treba je priznati, da je pri nas gradbeni kredit žal organiziran na način, ki ne ustreza modernim kriterijem ter vse hitrejšemu razvoju mesta". V Trstu ni bilo "konzorcijev za gradbeni kredit nemškega tipa", ki zbirajo kapitale družabnikov in jim podeljujejo ugodne kredite in s tem "olajšajo razvoj gradbene dejavnosti ter sodelujejo pri tem, da število gradenj polno odgovarja potrebam in da se najemninska vrednost stanovanj dviga normalno in pravično. V Trstu pa je ta izredno pomembna veja kredita organizirana v rudimentarni obliki", cena teh bančnih storitev pa "izredno visoka". Leta 1912, posebej pa leta 1913, se je stanje na denarnem trgu ponovno zaostriilo, prišlo je do "ogromne podražitve denarja" in do velikih težav pri dostopu do kredita, "pa čeprav si sprejel plačevanje neznosnih

¹⁴ Panjek, n.d., str. 744, tabela XV s tam navedenimi viri.

¹⁵ Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1907. Trieste, 1908, str. 201; Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1909, Trieste, 1910, str. 203.

obresti [...], ki bi jim malo pred tem rekli, da so oderuške". V nekaterih primerih se je za tekoča gradbena posojila (zaradi vseh "jasnih in dodatnih, tako ali drugače prikritih obresti") plačevalo "ogromno, 18% obrestno mero".¹⁶ Krizno obdobje je torej zaostriło potrebo po specializirani ustanovi za kreditiranje gradbene dejavnosti, odsotnost katere je bila sicer občutena že v normalnem času ekspanzije.

Problemi gradbeništva kot gospodarske panoge niso bili pomembni le zaradi tega, ker so povzročali težave gradbenikom in gradbincem, niti samo zato, ker so oteževali dohitevanje povpraševanja po stanovanjih ter s tem negativno vplivali na reševanje stanovanjske stiske, kot bomo še opazili.

V Trstu je bilo namreč gradbeništvo druga najpomembnejša gospodarska panoga po izplačanih plačah, za ladjedelništvom in daleč pred ostalimi panogami.¹⁷ Ker so bile plače v obeh primerljive, je mogoče reči, da je bilo gradbeništvo druga najpomembnejša panoga v mestu tudi po številu zaposlenih delavcev. Zaradi tega je igralo izredno pomembno vlogo tako na gospodarski kakor na družbeni ravni, saj so negativna gibanja v tej panogi zlahka povzročala probleme socialne narave: brezposelnost, posledično zmanjšanje dohodka nižjih slojev ter njihove zmožnosti preživljanja, vse od prehrane pa do plačevanja najemnin za stanovanje. V istih letih sta dograditev Bohinjske železnice (1906-07) in zaključek večjih posodobitvenih del v "starem pristanišču" že zmanjšala možnost zaposlitve v gradbenem sektorju, čeprav je treba upoštevati, da so hkrati tekla številna druga javna infrastrukturna dela: občina je takrat gradila dva tunela, bolnišnice, šole, ceste v okolici in je začejala z gradnjo "ljudskih hiš", država pa je gradila novo luko "Franca Jožefa", financirala gradnjo nekaterih šol in začejala z gradnjo novega sodišča z zapori. Gradile pa so se tudi palače in hoteli.

Lastništvo tržaških hiš in nepremičninski trg 1900-1913

Iz avstrijskega popisa leta 1910 je jasno razvidno, da je bilo lastništvo nepremičnin koncentrirano v rokah majhnega števila lastnikov, posebej v središčnih predelih mesta. Tu je bilo namreč le 2,3% stanovanj takih, v katerih je prebival njihov lastnik, v predmestjih pa jih je bilo 29,4% (skupaj 9,5%).¹⁸ Če upoštevamo, da je življenje v najetem stanovanju v večini primerov znak za to, da ljudje nimajo lastnega stanovanja, lahko imamo te odstotke za kazalce stopnje koncentriranosti

¹⁶ Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, *Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1911*, Trieste, 1912, str. 309; Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, *Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1912*, Trieste, 1913, str. 357.

¹⁷ Leta 1906 je ladjedelništvo skupaj izplačalo 5,831.891 kron plač, gradbeništvo 4,520.804 krone, na tretjem mestu je bila strojna industrija z 1,630.748 kronami. Leta 1910 je ladjedelništvo poskočilo na 8,513.284 kron izplačanih plač, gradbeništvo je zdrsnilo na 4,064.789 kron, kljub temu pa je ostajalo daleč pred tretjevrščeno panogo strojne industrije z 1,824.024 kronami. Glej Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, *Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1911*, str. 323.

¹⁸ Nekatera stanovanja so se uporabljala v druge namene, v drugih je stanoval nekdo, ki zanj ni plačeval najemnine. Zato je bilo v mestu 91,5% vseh stanovanj oddanih v najem. Tako leta 1900 kakor leta 1910 je le 2,5% prebivalstva živelo v lastnem stanovanju. V tržaških predmestjih pa je bila slika precej drugačna, saj je bilo tu oddanih v najem 64,9% stanovanj, v svojem stanovanju pa je živelo 41,3% ljudi leta 1900 in 32,7% deset let kasneje. Skupaj je bilo 84,5% vseh tržaških stanovanj oddanih v najem. Glej Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 2. Heft.

lastništva stanovanjskih stavb. Izjema utegnejo biti predvsem bogatejši meščani, ki so lahko živeli v najetem in najbrž elegantnem stanovanju ali hiši, obenem pa so lahko bili lastniki stanovanj, za katere so prejeli najemnine.

Po mnenju avstrijskega statističnega urada je bila visoka stopnja ljudi živečih v najetem stanovanju znak modernosti nekega mesta. Kazala naj bi na to, da si velik del prebivalstva ni mogel privoščiti lastnega stanovanja, to pa so bili večinoma delavci, ki so se v mesto priselili pred razmeroma kratkim časom. Zdelo se jim je "naravno", da je industrijski razvoj s seboj prinašal visoko stopnjo gospodinjstev, ki živijo v najetem stanovanju, razširjenost bivanja v lastni hiši pa so interpretirali kot znak za gospodarsko in družbeno manj dinamično ali ruralno stvarnost. Po tem merilu je bil Trst leta 1910 najmodernejše avstrijsko vlemesto (z več kot 100.000 prebivalci).¹⁹

Velika večina stanovanjskih stavb je bila v Trstu last ene ali več fizičnih oseb (92,33% leta 1910), gospodarske družbe, občina, država in drugi so močno zaostajali. Med mestnim jedrom in predmestji pa spet opazimo večjo razliko, in sicer v tem, da je bilo v predmestjih bistveno več hiš v lasti enega samega lastnika (85,75%) kot pa v mestu (61,88%), kjer je bilo solastništvo bolj pogosto. Po poklicu so spadali lastniki hiš v osrednjih mestnih predelih zlasti v kategorijo javnih uslužbencev, svobodnih poklicev in vojaškega osebja. Tako je bilo tudi v predmestjih, čeprav v bistveno manjši meri. Tu so bili številni tudi tisti, ki so delali na področju industrije in obrti ter trgovine in transporta. V kmetijstvu in gozdarstvu je bilo dejavnih malo manj kot 16% lastnikov predmestnih hiš, kar nedvoumno kaže na nazadovanje pomena kmetijskih panog oziroma na proces deruralizacije predmestja. Tamkajšnje prebivalstvo se je vse bolj usmerjalo v neagrarne panoge, obenem pa je urbanizacija že zajela nekatera predmestja ter prinesla mestno tipologijo stanovanjskih stavb in nekmečko prebivalstvo (tabela 2).

Tabela 2: *Socialna struktura lastnikov hiš v Trstu, 1910*

- v odstotkih

	% hiš v lasti posamezne fizične osebe	Poklic hišnih lastnikov - posameznih fizičnih oseb			
		Kmetijstvo in gozdarstvo	Industrija in obrt	Trgovina in transport	Javni uslužbenci, svobodni poklici in vojaško osebje
Mesto	61,88	0,32	9,06	11,34	79,28
Predmestja	85,75	15,85	29,67	19,37	35,11
Mesto s predmestji	76,07	10,67	22,80	16,70	49,83

Vir: Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 1. Heft, op. cit.

V mestu je bilo torej lastništvo hiš koncentrirano v rokah majhnega števila velikih posestnikov, v predmestjih pa je še obstajalo veliko število malih hiš v lasti lokalnega prebivalstva, ki je bilo vse manj ruralno in vse bolj delavsko.²⁰

¹⁹ Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 1. Heft.

²⁰ O družbeni zgodovini tržaških predmestij na prehodu iz 19. v 20. stoletje glej Marta Verginella: *Ekonomija odrešenja in preživetja: odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju*. Koper 1996.

Po letu 1910 se je ta slika spremenila. Kljub visokim obrestnim meram in stečaju Ljudske banke (Banca Popolare di Trieste) so gradnje spet zaživele, na trgu pa se je pojavljalo vse večje število investorjev, ki so v nepremičninah iskali varnejšo streho za svoj kapital. Da gre za spremembo, je izrecno opozarjala tržaška Trgovinska zbornica v svojih letnih poročilih. Posebna novost je bila v tem, da so se naložbe v nepremičnine iz "omejenega kroga močnih kapitalistov vse bolj širile med tiste, ki razpolagajo le s skromnimi in zelo skromnimi kapitali", kar se je izkazovalo "z lepim številom nakupov malih nepremičnin, med katerimi je bilo kar nekaj takih, katerih vrednost ne presega 10.000 kron". Leta 1912 se je ta trend nadaljeval. Poleg nekaterih "špekulacij" z velikimi stavbami "so k visoki skupni vsoti nakupov na tržaškem nepremičninskem trgu v veliki meri prispevala skromna sredstva, ki so se očitno prihranila skozi dolga leta dela in so se investirala v prepričanju, da nepremičninska lastnina v Trstu nudi zanesljivo, varno in solidno naložbo".²¹

Šele v tem trenutku moremo torej govoriti o naložbah v nepremičnine kot o "iskanju zavetja", čeprav sta gradbeništvo in investicija v stavbe še vedno ostajala tudi podjetniška dejavnost. Nepremičninski trg je namreč kljub težkemu obdobju ostal živahen, gradnje so se nadaljevale s pospešenim ritmom, v tem obdobju pa se je zgradilo veliko število visokih, večnadstropnih hiš. Cene so naraščale, saj je priseljevanje ohranjalo živo povpraševanje po stanovanjih. Leta 1913 so se zopet pojavile težave z najemanjem kreditov, majhne investicije pa so doživele svoj višek.

V letih pred prvo svetovno vojno investicije v nepremičnine kažejo tudi na to, da se je tržaški nepremičninski trg razširjal na mestno okolico s tržaškim Krasom.²² V zadnjih "avstrijskih letih" so se tu gradile predvsem eno ali dvostanovanjske hiše, stanovanja pa so v povprečju sestavljale štiri "sobe, sobice in predsobe" ter kuhinja.²³

Bivalne razmere in socialne gradnje

Tako v obdobju močne gradbene ekspanzije v letih 1890-1906 kot tudi v sledečih letih 1907-1913, ko je bilo gibanje gradenj nestanovitno in je beležilo vzpone in padce, a je vseeno napredovalo, je rast števila stanovanjskih stavb le s težavo dohajala rast povpraševanja. Stanovanjsko vprašanje je torej do prve svetovne vojne ostalo v bistvu nerešeno in še vedno tako, kakor ga je občinska uprava opisovala v prvih letih 20. stoletja. Čeprav je hkrati veliko investirala v zdravstvene strukture, je tržaška občina priznavala, da je "v našem mestu, zlasti pri manj premožnih slojih, domače okolje še vedno pomanjkljivo in ne odgovarja higien-skim zahtevam [...] ljudje so prenatrpani [...] v zelo številnih hišah je nezdavno zaradi nepopolnega odstranjevanja odpadkov, česar ne bo mogoče odpraviti, dokler mesto ne bo dobilo kanalizacije".²⁴ Mesto je prvo svetovno vojno dočakalo brez kanalizacije, mestno službo za odstranjevanje odpadkov pa je za občino

²¹ Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, *Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1911*, str. 308-309; Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, *Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1912*, str. 355.

²² Panjek, n.d., str. 725, tabeli 20 in 21 (na podlagi že navedenih poročil tržaške trgovinske zbornice za leta 1910 do 1913).

²³ Panjek, n.d., str. 744, tabela XV s tam navedenimi viri.

²⁴ Comune di Trieste, *L'amministrazione comunale di Trieste nel triennio 1900-1902*. Trieste 1903, str. 45.

opravljalo zasebno podjetje do leta 1910, ko je službo prevzela občina, dve leti kasneje pa je Trst dobil tudi sežigalnico odpadkov.²⁵ Pomanjkljive higienske razmere so nedvomno prispevale k visoki tržaški smrtnosti.

Sicer pa so sodobni opazovalci v Trstu bistvo stanovanjskih problemov videli predvsem v potrebi po znižanju gostote prebivalstva v mestnem jedru, v okrepitevi tramvajskih povezav s predmestji zato, da bi povečali možnost gradnje novih hiš, ter v vztrajnem neravnotežju med povpraševanjem in ponudbo stanovanj, kar je povzročalo stalno rast cen zemljišč in hiš ter najemnin.²⁶ Problemi so se med seboj prepletali. Tržaški pokrajinski zbor je leta 1902 izdelal osnutek zakona o gradbeništvu, ki je predvideval "dolžnost, da se pripravi urbanistični načrt, ki je temeljnega pomena za mesto v stalnem gradbenem razvoju, kakršno je naše, in pomanjkanje katerega je, ob znatnih žrtvah denarja in časa, celo oviralo potrebna ter načrtovana popravila in odprtja novih cest, saj obstoječi zakon [iz leta 1888] v teh primerih ne predvideva možnosti razlastitve". Zakonski osnutek je predvideval tudi "gradnjo oddeljenih hiš z omejenim številom nadstropij, največ dvema poleg pritličja, torej tipologijo, ki se je doslej zaradi visoke cene zemljišč pri nas malo uporabljala, ki pa prinaša take in tolikšne koristi na področju zdravja, udobja in higiene, da jo moramo šteti za pomemben del mestnega blagostanja". Zakonski osnutek je predvideval tudi gradnjo "minimalnih stanovanj" in se pri tem skliceval na državni zakon, ki se je takrat sprejemal na to temo.²⁷ Kljub temu Trst urbanističnega načrta do prve svetovne vojne ni dobil, občinski zavod za socialne gradnje pa je bil vendarle ustanovljen.

Prve primere socialnih gradenj sta kmalu po polovici 19. stoletja v Trst prinesli potreba po novih stanovanjih zaradi močne rasti prebivalstva, zlasti za revnejše sloje, ter porajajoča se skrb za socialne, kulturne in higienske razsežnosti problema. Še nadaljnjega pol stoletja so pobude na tem področju ostale v domeni privatne iniciative in družb. Vloga občine se je pri tem omejevala na podeljevanje gradbenih dovoljenj ter na delniško participacijo v sicer večinoma privatni Tržaški družbi graditeljici ljudskih stavb (*Società triestina costruttrice di edifizii popolari*), ki je zgradila večino "ljudskih hiš", zgrajenih v Trstu do ustanovitve Občinskega zavoda za minimalna stanovanja (*Istituto comunale per le abitazioni minime*), ki je nato do prve svetovne vojne zgradil 1395 stanovanj.²⁸

Kljub temu da sodelovanje tržaške občine v "družbi graditeljici ljudskih stavb" izraža voljo po vplivu na programe socialnih gradenj, lahko zlasti od konca 19. stoletja dalje v delniški participaciji občine najbrž vidimo bolj inštrument v rokah vladajoče liberalno-nacionalne stranke kot pa sredstvo za uresničevanje javnega interesa. V občinskih klopeh je sedelo več delničarjev Tržaške družbe graditeljice, ta pa je obenem bila v večinski lasti Tržaške ljudske banke (*Banca popolare di Trieste*), ki so jo kontrolirali predstavniki iste vladajoče stranke. Občina Trst se je odločila ustanoviti svoj Občinski zavod za minimalna stanovanja (*Istituto comunale*

²⁵ Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, *Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1912*, str. 358.

²⁶ V op. 14 in 15 navedena letna poročila Camere di Commercio e d'Industria di Trieste; Francesco Pittoni: *La questione tramviaria e l'amministrazione comunale dalle origini all'anno 1909*. Trieste 1909.

²⁷ Comune di Trieste, *L'amministrazione comunale*, str. 371.

²⁸ Panjek, n.d., str. 704.

per le abitazioni minime) šele takrat, ko jo je v to prisilil državni zakon, ki je lokalnim upravam nalagal dolžnost, da skrbijo za socialne gradnje (1902). Zavod se je rodil in deloval pod okriljem liberalno-nacionalne stranke (spet), polno delovati pa je začel leta 1909.²⁹ S svojim (ne)delovanjem na področju urbanizma je tržaška občina liberalistično podpirala zasebni kapital in iniciativo, s svojim delovanjem na področju socialnih gradenj pa je zasledovala širitev političnega konsenza med manj premožnimi sloji.³⁰

Tržaške hiše, najemnine in delavske plače

Luzzato-Fegiz je učinkovito opisal stanovanjska poslopja, ki so jih zasebniki gradili kot odgovor na potrebo po stanovanjih za priseljence: "Trume delavcev se spuščajo v mesto, kjer pričakujejo manj trdo življenje od dela na polju. Gradbena špekulacija je zanje v kratkem času nedaleč od industrijske četrti zgradila na stotine visokih in golih hiš, ki so zatočišča bede in ognjišča jetike: to je delavska četrt Sv. Jakoba".³¹

Vendar "visoke in gole" stavbe, ali pa vsaj visoke, niso bile značilne le za delavsko četrt, temveč so predstavljale eno najvidnejših značilnosti tržaških gradenj nasploh. Med vsemi avstrijskimi mesti je Trst namreč imel daleč največje število stanovanj v nadstropjih, višjih od tretjega. Prekašal je tudi glavno mesto Dunaj in Prago, pri čemer so vsota tudi tržaška predmestja, kar je tem bolj pomenljivo (tabela 3). Večji del visokih stavb je bil zgrajen v obdobju 1890-1910: ob slednjem popisu je preko 40% tržaških hiš imelo več kot tri nadstropja, prek 30% pa je imelo več kot deset stanovanj.³²

Vendar rast mesta v širino in v višino med leti 1890 in 1910 ni bistveno izboljšala razmerja med številom prebivalstva in razpoložljivimi stanovanji, predvsem v primerjavi z drugimi večjimi avstrijskimi mesti, kjer se je medtem stanje znatneje izboljšalo.³³ Največje povprečno število oseb na stanovanje so leta 1910 v Trstu beležili v starem mestnem jedru, kjer je presegalo prag petih oseb, na drugem mestu po naseljenosti pa so bila predmestja, ki so beležila povprečje 4,77 oseb na stanovanje.³⁴

²⁹ Millo, n.d., str. 128-131; Ezio Godoli: Trieste : le città nella storia d'Italia. Bari 1984, str. 175; Flavia Castro: Edilizia popolare a Trieste. Trieste 1992, str. 35.

³⁰ S tem v zvezi se je v zgodovinopisju že pojavila interpretacija, da so programi "socialnih gradenj" v Trstu poleg socialnih in urbanističnih ciljev uresničevali tudi "politiko prodiranja" v okolico mesta, ki je bilo pretežno poseljeno s slovensko govorečim prebivalstvom (Marina Cattaruzza: Trieste nell'Ottocento : le trasformazioni di una società civile. Udine 1995, str. 159; Millo, n.d., str. 131). Pri tem pa je potrebno upoštevati, da je katerikoli poseg v predmestja pomenil poseganje v pretežno slovenski prostor ter da se je mesto nekam vendarle moralo širiti. Zato bi bilo potrebno preveriti, ali je za izbirami lokacij dejansko obstajala tudi nacionalna politična volja; prim. Diana De Rosa: Sviluppo della città e movimento operaio tra la fine dell'Ottocento e il principio del Novecento a Trieste. Trieste 1979, str. 60-64. Vsekakor je prisotnost nacionalnih vzgibov dejansko zaznavna v nekaterih infrastrukturnih posegih tržaške občine. Znani Ruggero Fauro Timeus je na primer leta 1914 komentiral: "Do pred nekaj leti je Sv. Jakob [...] pripadal predmestnemu prostoru, ki je izoliran od mesta in kjer živijo pretežno Slovani [...] Občina je z dvema tuneloma in eno tramvajsko progo [1907-1911] približala Sv. Jakob centru, po njem udarila z vrtincem mestnega življenja, prežetega z italijanstvom [...] nato je sredi četrti posadila svoji dve največji ljudski šoli [...] Tunela in tramvajska proga so skupaj stali 3 milijone in dvestotisoč kron, vendar je tako tudi tisti del Trsta italijanski", naveden v Cattaruzzi, n.d., str. 158. Trst je bil takrat prežet z nacionalnim bojem. Nenazadnje je bila tudi postavitev slovenskega Narodnega doma v središču mesta (1904) izraz boja za nacionalni prostor v mestu.

³¹ Pierpaolo Luzzato Fegiz: La popolazione di Trieste (1875-1928). Trieste 1929, str. 17.

³² Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 1. Heft in 2. Heft.

³³ Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 2. Heft.

³⁴ Prav tam.

Tabela 3: *Razpored stanovanj po posameznih nadstropjih v nekaterih večjih avstrijskih mestih, 1910.*

- v % (v vrstnem redu po % stanovanj v višjih nadstropjih)

Mesto	Klet	Pritličje	1. nadstr.	2. nadstr.	3. nadstr.	Višja nadstropja	Podstrešje	Večnadstropno
Trst s predmestji	0,3	15,2	24,1	17,1	14,7	16,7	5,0	6,9
Trento	0,3	11,4	32,7	26,9	17,8	5,4	0,5	5,0
Dunaj	1,4	23,6	29,2	22,7	18,0	4,5	0,1	0,5
Praga s predmestji	4,0	28,5	27,1	21,1	15,2	3,4	0,3	0,4
Gradec	6,3	26,7	28,4	18,0	10,3	1,1	8,0	1,2
Brno s predmestji	2,4	43,3	28,1	16,7	7,8	1,0	0,2	0,5
Ljubljana s predmestji	2,0	42,6	26,5	10,9	4,3	0,3	11,4	2,0
Krakov	4,8	47,6	25,9	16,6	3,0	0,1	1,6	0,4

Vir: Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 2. Heft, n.d.

Napetost med povpraševanjem in ponudbo se ni zmanjševala in je povzročala rast cen hiš in zemljišč ter najemnin. V mestu so bile visoke najemnine za stanovanja občuteno vprašanje, tako na socialni kakor na politični ravni. Prenaseljenost stanovanj in dražitev najemnin sta bili sicer takrat na dnevnem redu tudi na državnih ravni, saj je bila leta 1902 z zakonom uvedena dolžnost lokalnih uprav, da poskrbijo za stanovanja, katerih cena in najemnina bosta dosegli revnejšim slojem. Vendar tržaškimi socialnimi gradnjam, privatnim in občinskimi, ni uspelo odločilno rešiti vprašanja stanovanjske stiske in torej umiriti povpraševanja po stanovanjih, zato jim tudi ni uspelo bistveno znižati ravni najemnin.

Za analizo vprašanja ravni najemnin bomo v nadaljevanju podvomili v navidezno samoumevno interpretacijo, da je bil razlog za stanovanjsko stisko pomanjkanje stanovanj ter da so bila pretesna stanovanja razlog za to, da so bila prenaseljena. V ta namen bomo preverili razpoložljivost manjših, cenениh stanovanj in lokalne razmere primerjali z drugimi urbaniimi stvarnostmi. Ne bomo pa se mogli posvetiti primerjavi s cenami drugih življenjskih potrebščin in življenjskih stroškov nasploh, ker bi nas to pripeljalo preko tematike tega prispevka. Kljub temu bomo najemnine poskusili vsaj okvirno primerjati z dohodki tistih, ki so ustvarjali povpraševanje po stanovanjih.

Med letoma 1900 in 1912 so se plače tržaških delavcev dvignile za 55% do 70%, nenazadnje zaradi njihovih socialnih bojov in velikih stavk. Leta 1909 so pri Tržaški tramvajski družbi (Società Triestina Tramway) nosači prejeli "bedno plačo" 720 do 960 kron na leto (brez napitnin), leta 1912 pa so se letne delavske plače gibale med 1200 kronami v kovinski industriji in 1500 kronami pristaniških delavcev na kopnem, do 1800 kron na leto pristaniških delavcev na ladjah.³⁵ Na tej

³⁵ Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1912, n.d., str. 327; Mario Alberti: Il movimento dei prezzi e dei salari nell'anno 1911 a Trieste. Trieste 1912(?), str. 31-37, 42-44; Fulvio Babudieri: Il lavoro nei cantieri navali della Regione Giulia nell'Ottocento: Tecnica Italiana. Rivista di ingegneria, 36, 1971, št. 1-3; isti, I porti di Trieste e della Regione Giulia dal 1815 al 1918: Archivio Economico dell'Unificazione Italiana, ser. I, vol. XIV, fasc. 2. Roma 1965, str. 87; Pittoni, n.d., str. 78, 85.

osnovi in glede na to, da imamo v popisu natančne podatke o najemninah za leto 1910 ter da so v letih do 1912 plače rasle, bomo za primerjavo kot delavsko plačo upoštevali (razmeroma nizko a realistično) vrednost 1000 do 1200 kron na leto.

O gibanju najemnin so podatki različni: ocena na podlagi statistične raziskave je leta 1911 pokazala, da so se med leti 1885 in 1910 najemnine podražile za približno 50%,³⁶ medtem ko drugi sodobnik leta 1909 priča o tem, da so najemnine, "kot je splošno znano, ker se kruto občuti, v zadnjih letih v Trstu zrasle za 40-50%".³⁷ Iz avstrijskih popisov vsekakor izhaja, da se je na tržaškem najemninskem trgu v prvem desetletju novega stoletja ponudba poceni stanovanj zmanjšala: tistih, katerih letna najemnina je bila nižja od 240 kron, je bilo leta 1910 za 17,3% manj, kakor deset let pred tem, zato pa se je seveda povečal delež dražjih stanovanj.³⁸ Pri vrednotenju teh podatkov pa je treba upoštevati, da gre za primerjavo med absolutnimi vrednostmi najemnin, ki ne upoštevajo sprememb realne vrednosti denarja.

Vsekakor dajejo podatki slutiti, da se razmerje med delavskimi plačami in stanovanjskimi najemninami na prehodu iz 19. v 20. stoletje ni bistveno izboljšalo v prid delavskih dohodkov. To, da se je o stanovanjski stiski v prvem desetletju 20. stoletja v mestu vnela strokovna debata, potrjuje aktualnost problema. Povprečna najemnina za stanovanje v mestu je leta 1910 znašala 549 kron na leto, torej nekako polovico delavske plače, v predmestjih pa 302 kroni, kar je pomenilo približno tretjino do četrtno iste plače. Porodi se vprašanje, ali so res bile najemnine v Trstu še posebno visoke.

Če jih primerjamo z najemninami iz nekaterih drugih takratnih avstrijskih mest, takoj opazimo, da je bila povprečna najemnina za stanovanje v tržaških predmestjih razmeroma nizka, v osrednjih predelih mesta pa višja kot na primer na Dunaju, v Pragi, v Gradcu in Ljubljani. To je tem bolj zanimivo, ker so med osrednje predele mesta prištevali tudi nekatere delavske četrti, npr. že omenjeno četrtno Sv. Jakoba. Ta je krepko zniževala povprečje, saj je tu povprečna letna najemnina znašala le 265 kron, v najdražji centralni četrti "Novo mesto" (*Città nuova*) pa je povprečje dosegalo kar 879 kron na leto. Ko pa preidemo k primerjavi ravni najemnin glede na velikost stanovanja, se pravkar prikazana slika o tržaški draginji v trenutku razblini. Vse kategorije stanovanj, od enosobnih do večsobnih, so se v Trstu oddajale po cenah, ki so bile bistveno nižje kot v obeh drugih največjih avstrijskih mestih, Dunaju in Pragi, celo nižje kot v Gradcu (a vendarle višje kakor na primer v Ljubljani, tabela 4).

Kako bi razložili dejstvo, da je bil Trst, z razmeroma nizkimi najemninami za posamezne kategorije stanovanj, na vrhu avstrijske lestvice po višini povprečne najemnine? Pokazali bomo, kako se da to razložiti s strukturo ponudbe, to je s tipologijo stanovanj na trgu, in kako je ta tipologija vplivala na vztrajnost stanovanjske stiske ter na osnovanost občutka, da so najemnine v Trstu visoke.

³⁶ Alberti, n.d., str. 17.

³⁷ Pittoni, n.d., str. 78, 85.

³⁸ Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 2. Heft.

Tabela 4: *Povprečna letna najemnina po velikosti stanovanja v Trstu in v nekaterih večjih avstrijskih mestih, v kronah, 1910*

Mesto	Povprečna letna najemnina				
	vseh stanovanj	enosobnega stanovanja	dvosobnega stanovanja	trisosobnega stanovanja	štirisobnega stanovanja
Trst mesto	549	127	222	354	523
Trst predmestja	302	116	187	297	422
Dunaj	520	161	286	447	637
Lvov	500	191	326	523	736
Praga	481	164	259	433	611
Brno	469	133	234	416	531
Gradec	444	123	240	375	541
Ljubljana	359	120	175	290	454
Krakov	356	124	230	370	507
Trento	346	97	129	210	308

Vir: Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 2. Heft, op. cit. Zaradi večje primerljivosti so iz podatkov za druga mesta kolikor je mogoče izvzeta njihova predmestja.

Stanovanjska stiska na tržaški način

V primerjavi z drugimi večjimi avstrijskimi mesti je bilo v Trstu razmeroma malo majhnih stanovanj. V Trstu s predmestji vred je bilo namreč leta 1910 le 35,8% vseh stanovanj enosobnih in dvosobnih, v Ljubljani jih je bilo že 42,5%, v velikih mestih kakršna sta bila Dunaj in Praga, pa kar 48,4% oziroma celo 63,3%. Zato pa je bilo seveda razmeroma veliko število štiri in večsobnih stanovanj: takih je bilo v Trstu s predmestji 41,8%, na Dunaju in v Pragi pa le 26,2% oziroma 24,4% (tabela 5). V Trstu je bilo skratka znatno več velikih kot pa majhni stanovanj in približno enaki so bili tudi deleži na najemniškem trgu, saj je bilo v mestu v najemu 91,5% stanovanj, v predmestju pa 64%.³⁹

Zaradi tega, ker je bilo treba za večje stanovanje odšteti višjo najemnino, je bilo na tržaškem najemniškem trgu več stanovanj z visoko najemnino, kot pa majhnih in cenenih. Čeprav so bile najemnine v Trstu nižje kot drugje, so bile kljub vsemu dovolj visoke, da so velikemu delu prebivalcev stanovanja postala težko dostopna. Za štirisobno stanovanje je bilo namreč v predmestjih treba odšteti 422 kron, v mestu pa 523, kar je predstavljalo polovico revnejše delavske plače tisočih kron. Struktura stanovanjske ponudbe je torej odločilno prispevala k temu, da je bila povprečna najemnina v Trstu najdražja v celi Avstriji, istočasno pa seveda tudi k temu, da so ljudje te najemnine dejansko občutili kot visoke.

³⁹ Prav tam.

Ob trajnem pomanjkanju majhnih stanovanj je istočasna rast najemnin še zmanjševala ponudbo poceni najemnin. Tržaška stvarnost se nam potrdi kot posebno problematična, tudi ko primerjamo velikost tržnega segmenta, ki ga je predstavljala ponudba stanovanj z nizkimi najemnini. Delež stanovanj, katerih najemnina ni presegala 320 kron na leto, je v Trstu s predmestji bil 46,3%; slabše je bilo le na Dunaju (mesto 41%) in v Lvovu (mesto 45,5%), v vseh drugih mestih, ki jih tu pritegujemo v primerjavo, pa jih je bilo bistveno več.⁴⁰

Taka stanovanjska ponudba pa ni ustrezala potrebam mesta, v katerega se je stalno priseljevalo tako veliko število ljudi, ki so poleg tega v veliki meri pristajali v vrstah že precej številnega revnejšega sloja prebivalstva. Čeprav je bilo pomanjkanje "delavskih stanovanj" problem vsedržavne narave, je bilo v Trstu pomanjkanje cenovno dostopnejših stanovanj posebej izrazito, stanovanjska stiska pa svojevrstnega značaja, saj ni izhajala le iz pomanjkanja stanovanj nasploh, ampak tudi iz neustreznosti stanovanj samih. To je nedvomno prispevalo k temu, da so bila tržaška stanovanja med najbolj natlačeni v Avstriji, saj so se ljudje trli v maloštevilnih poceni stanovanjih in si delili večja, da bi prihranili pri najemninah. V mestu Trstu je odpadlo leta 1910 v povprečju 4,59 oseb na stanovanje, v predmestjih 4,77, skupaj pa 4,64; na Dunaju je bilo to število 4,14 in v Pragi 4,23. Še leta 1890 pa so vsa tri mesta beležila skoraj iste vrednosti, to je od 4,7 do 4,9 oseb na stanovanje, kar pomeni (kot smo že omenili), da se za razliko od drugih mest v dveh desetletjih pospešenih gradenj stanje v Trstu ni bistveno izboljšalo.⁴¹

Tabela 5: *Velikost stanovanj v Trstu in v nekaterih večjih avstrijskih mestih po številu sob, 1910*

- v % (v vrstnem redu po % malih stanovanj)

Mesto	Enosobna stanovanja	Dvosobna stanovanja	Eno in dvosobna stanovanja	Trisobna stanovanja	Štirisobna stanovanja	Pet in večsobna stanovanja
Krakov	19,0	25,9	64,9	11,4	7,1	16,6
Praga s predmestji	27,0	36,0	63,3	12,3	7,3	17,1
Lvov	32,3	27,6	59,9	15,1	7,4	17,6
Brno s predmestji	3,5	47,6	51,1	18,3	9,8	20,8
Gradec	16,5	32,7	49,2	14,9	11,6	24,3
Dunaj	7,0	41,4	48,4	25,4	9,1	17,1
Ljubljana s predmestji	9,1	33,4	42,5	23,9	10,5	23,1
Trst s predmestji	6,2	29,6	35,8	22,4	15,0	26,8
Trento	1,5	18,4	19,9	23,6	17,9	38,6

Vir: Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 2. Heft, op. cit.

⁴⁰ Prav tam. Tako je imel Gradec ta delež 52,8%, Brno s predmestji 55,6%, Trento 60,3%, Praga s predmestji 62%, Ljubljana s predmestji 62,7%, Krakov 67,5%.

⁴¹ Chi tab 23, Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 1. Heft in 2. Heft.

Gotovo drži, da je bila široka ponudba velikih stanovanj vsaj deloma dediščina stavbne tipologije, ki se je gradila v 18. in na začetku 19. stoletja, ampak to ne more biti zadosten razlog, glede na veliko število novogradenj in prenov, ki jih je kasneje Trst dobil tudi v središčnih četrtih. In vendar je bilo leta 1910 samo pri Sv. Jakobu in v predmestjih povprečno stanovanje manj kot trisobno,⁴² torej "delavsko".

In vendar: ali ni bil velik del tržaških stanovanj zgrajen ravno v desetletjih močne demografske rasti 1890-1910, in sicer posebej zato, da bi priseljenci dobili dom - lastniki pa najemnine? Čeprav je seveda res, da priseljenci le niso predstavljali celotnega povpraševanja po stanovanjih, je bil njihov delež na trgu pomemben, zato je kar zanimivo, da dober del tržaških novogradenj ni ustrezal njihovim potrebam. Razlog za to (vsaj navidezno) protislovje lahko po vsej verjetnosti poiščemo v tem, kdo je v Trstu gradil ter kako se je urejal proces urbanega razvoja.

Zasebni graditelji, premožni tržaški meščani, ki so bili vodilna sila v gradbeništvu, so očitno številne hiše in stanovanja gradili po "klasični" tržaški tipologiji ter pri tem zasledovali predvsem meščanske najemnike. "Svobodna iniciativa" je še naprej gradila velika stanovanja, in to v obdobju, ko je demografski delež meščanskega prebivalstva v mestu padal. Ker so zasebni graditelji razmišljali podjetniško in zasledovali predvsem lasten račun, je za razlago treba izhajati iz dejstva, da je hiša za meščane in malomeščane omogočala prejemanje višjih najemnin. Naložba v izgradnjo hiše z meščansko zunanjo podobo in notranjo razporeditvijo prostorov je bila najbrž v veliko primerih donosnejša od izgradnje "visoke in gole" hiše za delavce, saj so meščanske najemnine mogle odtehtati nekoliko višjo začetno naložbo. Zato zasebna pobuda na področju stanovanjskih gradenj ni zmanjšala visoke napetosti med ponudbo in povpraševanjem na tržaškem najemninskem trgu, tako da je ostala stanovanjska stiska resen problem vse do prve svetovne vojne. Način vodenja mestnega razvoja z urbanistično deregulacijo, kakršnega je ubrala tržaška občina, ki je pri določanju smernic in načina širjenja mesta puščala kolikor mogoče proste roke privatni pobudi in trgu, je po eni strani privedel do nesmotrno zasnovanih in med seboj slabo povezanih predelov mesta, kot so tožili že sodobni strokovnjaki. Obenem pa je, bolj kot drugje, privedel do neustrezne stanovanjske ponudbe za revnejše družbene sloje.

Viri

Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 1. Heft, in 2. Heft, Wien 1914-1918.

Literatura

Ait Ivana - Vaquero Piñeiro Manuel, *Costruire a Roma fra XV e XVII*. V: *L'edilizia prima della rivoluzione industriale*, secc. XIII-XVIII, Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini", Le Monnier, Prato 2004, str. 229-284.

Alberti Mario, *Il movimento dei prezzi e dei salari nell'anno 1911 a Trieste*, Trieste, 1912(?).

Apih Elio, Trieste, Roma-Bari, 1988.

Babudieri Fulvio, *I porti di Trieste e della Regione Giulia dal 1815 al 1918*. Archivio Economico dell'Unificazione Italiana, ser. I, vol. XIV, fasc. 2, Roma, 1965.

⁴² Österreichische Statistik, N.F., 4. Band, 2. Heft.

Babudieri Fulvio, Il lavoro nei cantieri navali della Regione Giulia nell'Ottocento. *Tecnica Italiana. Rivista di ingegneria*, 36/1971/1-3.

Breschi Marco - Kalc Aleksej - Navarra Elisabetta, La nascita di una città, n. Storia minima della popolazione di

Trieste. V: Roberto Finzi - Giovanni Panjek (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste*, 1, La città dei gruppi, Trieste, 2001.

Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, *Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1907*, Trieste, 1908

Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, *Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1909*, Trieste, 1910.

Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, *Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1911*, Trieste, 1912

Camera di Commercio e d'Industria di Trieste, *Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1912*, Trieste, 1913.

Caputo Fulvio, La città e l'architettura (1736-1912). V: L'Hotel Savoia Excelsior palace di Trieste. La città, il palazzo, la società, le istituzioni, Roma, 1992.

Castro Flavia, *Edilizia popolare a Trieste*, Trieste, 1992.

Cattaruzza Marina, *Trieste nell'Ottocento. Le trasformazioni di una società civile*, Udine, 1995.

Comune di Trieste, *L'amministrazione comunale di Trieste nel triennio 1900-1902*, Trieste, 1903.

De Rosa Diana, *Sviluppo della città e movimento operaio tra la fine dell'Ottocento e il principio del Novecento*

Godoli Ezio, *Trieste. Le città nella storia d'Italia*, Bari 1984.

Grohmann Alberto, *L'edilizia e la città. Storiografia e fonti*. V: *L'edilizia prima della rivoluzione industriale*, secc. XIII-XVIII, Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini", Le Monnier, Prato 2004, str. 109-136.

Luzzato Fegiz Pierpaolo: *La popolazione di Trieste (1875-1928)*. Trieste 1929.

Millo Anna, *Storia di una borghesia. La famiglia Vivante dall'emporio alla prima guerra mondiale*, Gorizia, 1998.

Panjek Aleksander, *Chi costruì Trieste. Edilizia, infrastrutture, mercato immobiliare e servizi tra pubblico e privato 1719-1918*. V: Roberto Finzi, Giovanni Panjek, Loredana Panariti (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste*, 2, La città dei traffici (1719-1918), Trieste, 2003, str. 690-758.

Panjek Giovanni, *La storiografia marittima su Trieste negli ultimi quarant'anni (secoli XVI-XIX)*. V: Antonio Di Vittorio (ur.), *Tendenze e orientamenti nella storiografia marittima contemporanea*, Napoli, 1986.

Pittoni Francesco, *La questione tramviaria e l'amministrazione comunale dalle origini all'anno 1909*, Trieste, 1909.

Rutar Sabine, *Kultur - Nation - Milieu. Sozialdemokratie in Triest vor dem Ersten Weltkrieg*, Essen, 2004.

Sosson Jean-Pierre, *Le batiments: sources et historiographie, acquis et perspectives de recherches (Moyen Age, débuts des Temps Modernes)*. V: *L'edilizia prima della rivoluzione industriale*, secc. XIII-XVIII, Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini", Le Monnier, Prato 2004, str. 49-107.

Studen Andrej, *Stanoviti v Ljubljani*, Ljubljana, 1995.

Verginella Marta, *Ekonomija odrešenja in preživetja. Odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju*, Koper, 1996.

Aleksander Panjek

CONSTRUCTION OF APARTMENT BLOCKS IN TRIESTE: ECONOMIC TRENDS AND SOCIAL
ISSUES BETWEEN 1890 AND 1913

Summary

The final decades of the "Austrian era" were marked by a rapid development of the City of Trieste. At the time, Trieste was one of the largest Austrian cities, being also the city with the numerically highest Slovene urban population. In the paper, Trieste is compared with some larger Austrian cities, on the basis of Austrian statistics. On the territory of Slovenia, it can be compared especially with Ljubljana. In the paper, apartment construction and the role of the building trade are first set in the framework of Trieste's economy and its changes in the nineteenth century. This is followed by an analysis of trends in the building trade and on the property market in the short period between 1890 and 1913, as well as their connection with social issues. The social profile of Trieste house owners is outlined as well. The paper then deals with housing conditions, the peculiarities of residential and commercial buildings in Trieste which were the tallest in all of Austria. On this basis, an analysis of the relation between the availability of apartments, the level of rents and workers' salaries is made. The author concludes that the shortage of small apartments in Trieste was exceptional in the Austrian context. The availability of apartments did not correspond to the needs of the city, which saw a constant influx of people, many of whom added to the swelling stratum of the poor. He suggests that such inadequate provision was due to the fact that housing construction was almost exclusively in the hands of private initiative, which had been given a free hand by the city's administration and was unable or unwilling to address the housing problem.

1.02
Prejeto 9. 3. 2006

UDK 338.1(560)"18/19"

Klemen Pust*

Gospodarske razmere v Osmanskem cesarstvu v 19. in 20. stoletju

IZVLEČEK

Večino svojega šeststoletnega obstoja je Osmansko cesarstvo najbolj določala oznaka birokratskega, agrarnega imperija. Članek analizira gospodarstvo, gospodarske institucije in gospodarske razloge za njegovo dolgoživost. V ta namen avtor analizira gospodarske in politične razmere ter razvoj v Osmanskem cesarstvu. Kot je nemogoče govoriti zgolj o vseobvladujoči krizi osmanskega gospodarstva po 16. stoletju, je tudi neustrezno izenačevanje gospodarskih značilnosti v posameznih stoletjih do 1922. Preživetje države je bilo namreč odvisno od pragmatizma, prožnosti in zmožnosti prilagajanja centralnih oblasti na neprestane izzive. Dovoljšnja prožnost osmanskih oblastnih struktur je pripomogla k ohranitvi osmanske oblasti tudi v času gospodarskega prehoda države v specifično razumljeno obliko kapitalističnega gospodarstva. Pripravljenost na spremembe v osmanski državi pa je bila omejena z obrambo in ohranitvijo tradicionalne ureditve, zato do popolne simbioze z novimi izzivi v 19. in 20. stoletju ni več moglo priti.

Ključne besede: Osmansko cesarstvo, Turčija, gospodarstvo, politika, oblast, uprava, kapitalizem

ABSTRACT

THE ECONOMIC SITUATION IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURY

For the best part of its existence spanning over six centuries, the Ottoman Empire could most aptly be described as bureaucratic and agrarian. The paper analyses its economy, as well as economic institutions and reasons for its longevity. To this end, the author also analyses the economic and political situation in the Empire and its development. Just as it is impossible to speak merely of an all-pervading crisis in the Ottoman economy after the sixteenth century, it would be similarly inappropriate to equate all economic traits in each of the subsequent centuries up to 1922. The survival of the empire, in fact, depended on the central government's pragmatism, flexibility and ability to adapt to constant challenges. The Ottoman governing structures were sufficiently flexible to remain in power even during the transition to a specific capitalist type economy. However, the readiness of the Ottoman state to welcome changes was limited by its defence mechanisms, which tended towards the preservation of the traditional order. A total symbiosis with the new challenges in the nineteenth and twentieth centuries could not therefore be achieved.

Key words: Ottoman Empire, Turks, 19. and 20. century, economy, economy, economic development

* Univ. dipl. zgodovinar in prof. umetnostne zgodovine, mladi raziskovalec-asistent, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1; e-mail: klemen.pust@zrs-kp.si

Uvod

Osmansko cesarstvo je bilo umeščeno na križišču mednarodne trgovine, ki se je šest stoletij, vse do prve svetovne vojne, raztezala od Balkana in Črnega morja, preko Anatolije, Sirije, Mezopotamije in Perzijskega zaliva do Egipta ter večine severnoafriške obale. Večino 17. in 18. stoletja je njegovo prebivalstvo presegalo 30 milijonov, nato pa začelo padati, predvsem zaradi neustavljive izgube ozemelj. Navkljub očitnemu pomenu osmanske države v preteklosti pa se gospodarski zgodovinarji zanj dolgo niso pretirano zanimali. Osmanistika je relativno mlada veda, razen nekaj posameznih del se je večina najpomembnejšega raziskovalnega napredka odvila šele po drugi svetovni vojni. Največje pozornosti sta bili deležni vojaški in politični vidik uspeha osmanske države, medtem ko je bila gospodarska plat tega procesa dolgo potisnjena v ozadje. Tako ni čudno, da tudi nekatere nedavno objavljene študije o gospodarstvu Osmanskega cesarstva le-tega še vedno opisujejo kot centralizirano, monolitno gmoto brez notranje dinamike in razlikovanja.¹

Zaton centralnih političnih inštitucij Osmanskega cesarstva do 19. stoletja je spremljal vzpon lokalnih elit v provincah (ajani), ki so imele veliko težo pri razvoju regionalnih gospodarstev. Skozi krizno 18. stoletje so se nato osmanske središčne oblasti uspele opomoči in reorganizirati ter tako okrepljene vstopile v moderno dobo z močno, centralizirano državo obenem pa ohranile tudi večino za njeno delovanje potrebnih ustanov. Ta uspeh je bil velikega pomena v 19. in 20. stoletju, ko se je zgodila dokončna centralizacija v upravi in gospodarstvu, nakar je osmanska družba začela osvajati prvine modernega kapitalizma, vendar na svoj, specifičen način z veliko elementi protekcionizma.

Razvoj gospodarskih razmer do 19. stoletja

Dolgotrajno mnenje zgodovinarjev, tako specialistov osmanistov kot tudi drugih, po katerem je bilo Osmansko cesarstvo do poznega obdobja vladavine Sulejmana.

Zakonodajalca na vrhuncu svojega razvoja, nato pa se je začel nezadržen propad, ki se je vse bolj krepil, bolj ko se je bližalo 20. stoletje, do dokončnega zloma po prvi svetovni vojni, je bilo v zadnjih dveh desetletjih precej relativizirano, v nekaterih bistvenih točkah pa tudi bistveno spremenjeno. Sodobno zgodovinopisje je bolj pozorno na sposobnost osmanske države in družbe za reorganizacijo kot na način prilagajanja spreminjajočim se gospodarskim, političnim in družbenim razmeram. Kot je nemogoče govoriti zgolj o vseobvladujoči krizi osmanskega gospodarstva po 16. stoletju, je tudi neustrezno izenačevanje gospodarskih značilnosti v posameznih stoletjih do 1922, saj so se med seboj precej razlikovale.

Osmansko cesarstvo je bilo gospodarsko povezano z Evropo že pred 19. stoletjem, predvsem zaradi trgovanja prek Sredozemlja in Balkanskega polotoka. 16. stoletje je bilo tako, vsaj na območju osrednjih provinc, priča obdobja največjega demografskega in gospodarskega razvoja, medtem ko je 17. stoletje predstavljalo obdobje globoke gospodarske ter institucionalne krize in kasnejšega delnega okre-

¹ Rondo Cameron: *A Concise History of the World, from Paleolithic times to the present*. Oxford University Press 1993; E. L. Jones: *The European Miracle, Environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia*. Oxford University Press 1987.

vanja, v tem času pa sta stagnirala, ali celo nazadovala, tudi število prebivalstva in stopnja gospodarske aktivnosti. 18. stoletje je bilo, v nasprotju, obdobje relativno dolgotrajnega miru, stabilnosti in gospodarskega razvoja, ki pa se je končalo z desetletji vojn, finančnih težav in inflacije po letu 1770. Med letoma 1850 in 1914 je ponovno prišlo do relativnega dviga realnih dohodkov, kar označuje konec najhujše krize, čeprav je Osmansko cesarstvo objektivno vse bolj zaostajalo za zahodno Evropo.²

Že v "zlatem obdobju" osmanske države, za časa sultana Sulejmana Zakonodajalca, je prihajalo do hujših zlorab oblasti in posledično do večjih pojavov gospodarskega kriminala, vendar je tedaj centralna oblast v veliki meri še vedno uspela vzpostavljati red in kolikor toliko mirno sobivanje različnih etničnih in verskih skupin prebivalstva. Kljub vsemu pa so bile razpoke v nekdanji bleščeči podobi ene najmočnejših državnih tvorbo novega veka na svetu vse bolj razločno vidne. Stanje je bilo najbolj resno v provincah, a tudi prestolnica Istanbul nikakor ni bila imuna na te zlorabe, saj se je veliko brezposelnih in brezpravnih ljudi zgrinjalo tja.

V tem pogledu je zanimiva in nadvse značilna zgodba v osmanski državi sicer uradno privilegiranih judovskih trgovcev iz Bitole, ki so leta 1565 poslali svojega odposlanca na Porto s pritožbo zoper subaši Habiba in Ahmeda, katera naj bi jim nezakonito odvzemala denar, z izgovorom, da prodajajo alkoholne pijače tudi muslimanom.³ Judi omenjenega mesta so zatrjevali, da alkohol prodajajo zgolj svojim sonarodnjakom. Sultan je naložil bitolskemu kadiji, naj stvar preuči ter, če se pokaže, da Judi govorijo resnico, kaznujejo omenjeni subaši, če pa se pokaže, da so prodajali alkohol tudi muslimanom, naj izkusijo kazen, kot jo za takšen prekršek predvideva šeriat (*sharia*).

V istem duhu se je odvila še bolj značilna sodobna zgodba iz kjustendilskega sandžaka.⁴ V odločbi (*hukum*) Porte iz leta 1565 je navedeno, da pobiralci harača, davkov na drobnico, sandžakbegovi uslužbenci in ostali zaimi, timarniki, emini in amili na območju tega sandžaka dajatev ne pobirajo v skladu s predpisi šeriata, kanunov in defterjev. Od podložnikov redno jemljejo več, kot je dovoljeno s cesarskim ukazom, zato takšni postopki pomenijo nasilje nad podložniki. Porta obenem ukazuje, da vsak kadija na tem področju omenjenemu problemu posveti kar največjo pozornost, vsakemu od navedenih uradnikov naj onemogočijo protipravno obdavčevanje podanikov in vsakršno nezakonito postopanje v deželi. Kdor se te zapovedi ne bi držal, mora biti popisan, spisek z imeni pa se mora poslati naravnost na Porto. Tak cesarski ukaz se je moral takoj udejaniti.

Pri finančnih malverzacijah je šlo največkrat že v "zlatem" obdobju Osmanskega cesarstva Sulejmana Zakonodajalca za nezakonito kovanje neustreznega denarja, čemur so Osmani posvečali zelo veliko pozornost, saj je bil po mnenju osmanske administracije učinkovit finančni sistem eden glavnih temeljev uspešne države, predvsem zaradi nenehnih zahtev po denarju s strani vojske, uradništva in dvornih služb. Iz leta 1565 se nam je ohranil hukum namenjen kadiji Novega Brda.⁵ Upravnik za Osmansko cesarstvo vitalno pomembnega rudnika žlahtnih kovin na

² An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume two: 1600-1914. Cambridge University Press 2004, (dalje An Economic and Social History) str. 774.

³ Ešref Kovačević: Muhimme defteri, dokumenti o našim krajevima. Sarajevo 1985, str. 87, št. 149.

⁴ Prav tam, str. 82, 83, št. 137.

⁵ Prav tam, str. 192, št. 416.

območju omenjenega kadiluka je namreč poslal Porti pismo, v katerem je sporočil, da je večina od 24 delavcev-mojstrov v kovnici denarja v Novem Brdu ajanov kasabe oziroma naselbine, in da sta čauš Sinan, ki ga je umestil eden prejšnjih cesarskih hukumov, in Ibrahim prišla na sodišče ter izjavila, da se v okolici množijo ponarejevalci denarja, ter da razne kovnice denarja v Novem Brdu, Skopju in drugih mestih nelegalno kujejo denar. Tudi če ponarejevalce ulovijo, pa se le-ti še vedno sprenevedajo in nočejo priznati oziroma nočejo sodelovati z oblastmi, tako da je uspešnost zatiranja ponarejevanja denarja odvisna od maloštevilnih prič. Kadija od Porte zahteva, da se tovrstnemu kriminalnemu delovanju takoj stopi na prste, zato sultan ukazuje takojšnji začetek tajne akcije, v kateri je treba temeljito preiskati vse sumljive kraje po planinah, jamah, vaseh, naseljih, zapreti vse osumljene ponarejanja denarja ter jih takoj poslati na Porto. Obenem je treba skrbno paziti, da neprijetnostim ne bi bilo izpostavljeno nedolžno prebivalstvo, kadija pa mora o celotni zadevi Porti predložiti celovito pisno poročilo.⁶

Kljub vsemu pa se je postopna gospodarska stagnacija dejansko odvijala predvsem od sredine 17. stoletja dalje. Podatki, razvidni iz osmanskih popisov izrednih davčnih prihodkov območja na evropskem delu Bosporja (Rumelija), zahodnega dela Anatolije (Anadolu) in vzhodnega dela Anatolije z osmansko Sirijo so nadvse zgovorni.⁷ Pri analizi gibanja števila t.i. *avarizhanes*, torej malih teritorialnih davčnih enot, ki so zajemale vsaka po nekaj gospodinjstev, na območju katerih so pobirali vse pomembnejše izredne davke, pade v oči predvsem istovrstnost gibanja davčnih prihodkov v vseh omenjenih geografskih enotah Osmanskega cesarstva.

V skupni izkupiček dajatev v osmanski državi so največji delež prispevale evropske province. Skupni prihodki izrednih obdavčitev v Rumeliji so na višku, ravno v sredini 17. stoletja, prihajali s strani vrtoglavih 110.900 *avarizhanes*, kar je seveda predstavljalo tudi absoluten rekord v izplenu osmanskih davčnih uradov. Zatem je sledilo postopno zniževanje davčnih prihodkov, kar je bilo delno povezano z latentno gospodarsko negotovostjo, delno pa s stalnim izgubljanjem ozemlja na račun osmanskih krščanskih sosedov. Dramatičen prelom v obsegu prihodkov se je zgodil med letoma 1677 in 1688, ko je skupno število *avarizhanes* znašalo zgolj 53.122, v letu 1834 je to število znašalo le še nekaj več kot 40.000 *avarizhanes*. V zahodni Anatoliji so zabeležili najvišje prihodke prav tako leta 1650, pobirali so jih od 52.519 *avarizhanes*, nato pa se je skupno število *avarizhanes* postopno zmanjševalo, dokler ni leta 1834 doseglo vsega skupaj malo manj kot 21.000 ustreznih enot. Nekaj podobnega bi lahko rekli za vzhodno Anatolijo z osmansko Sirijo, kjer je bil najvišji dohodek zabeležen v letu 1662, prispevalo ga je 33.280 *avarizhanes*, leta 1834 pa je število *avarizhanes* znašalo borih 10.723. Kot je razvidno iz teh podatkov, je 19. ter posledično tudi 20. stoletje predstavljalo kulminacijo precej dolgotrajnejših in po svoje logičnih negativnih ekonomskih trendov.

⁶ Podobna določila zasledimo že v novobrdskem rudarskem zakoniku iz leta 1455, ki se naslanja na starodavni Dušanov zakonik. Glej: Nicoara Beldiceanu: *Les Actes des Premiers Sultans Conserves dans les Manuscrits Turcs de la Bibliotheque Nationale a Paris*, vol. I: *Actes de Mehmed II et Bayezid II*. Paris and La Haye 1960, str. 69-70.

⁷ Razpredelnice v Bruce McGowan: *Economic life in Ottoman Europe : Taxation, trade and the struggle for land, 1680-1800*. Cambridge University Press 1981, str. 118-120.

Gospodarske razmere v 19. in 20. stoletju

V 19. stoletju je Osmansko cesarstvo doživelo temeljne notranje in zunanje-politične, pa tudi družbene in gospodarske razmerah spremembe. Preživetje države je bilo odvisno od pragmatizma, prožnosti in zmožnosti prilagajanja centralnih oblasti neprestanim izzivom. Glavno zagotovilo varnosti države je bil skupen trgovski, finančni in obče gospodarski interes Osmanov in zahodnih velesil. S centralizirano vodenim in celovitim imperijem so pomembne evropske države lažje poslovale kot bi z napol razpadlo državno tvorbo, v kateri bi obstajalo veliko med seboj enakovrednih gospodarjev, kot se je dogajalo v 18. stoletju. Do podpore dezintegraciji cesarstva je s strani krščanskega Zahoda prihajalo predvsem takrat, ko so v provincah izbruhnile neobvladljive separatistične težnje z nacionalističnim predznakom, saj je bil to za Zahod najzanesljivejši način ohranitve gospodarskih koristi. V vseh ostalih primerih so Evropejci podpirali nadaljnji razvoj močnega osmanskega centralnega upravnega aparata, ki se je ravno v 19. stoletju občutno okrepil. Ta dodatna ojačitev osmanske središčne oblasti je bila nenazadnje tudi posledica izgube večjega dela ozemlja, osvojenega do konca 16. stoletja, pri čemer so v sestavu cesarstva ostale zgolj središčne, tradicionalne province. Izgubo prihodkov so Osmani nadomestili z bolj učinkovito in prožno gospodarsko politiko.

Osmansko gospodarsko politiko v 19. stoletju bi lahko razdelili v štiri obdobja.⁸ Prvo obdobje sega do leta 1826, v njem pa je prevladovala restriktivna gospodarska politika s poudarkom na monopolih in omejitvijo izkoriščanja surovin zgolj za domačo porabo. V drugem obdobju, ki sega od leta 1826 do leta 1860, je bila glavna značilnost prilagoditev na zahteve svetovnih trgov, saj je osmanska središčna oblast dovolila vstop na domači trg tujim velesilam v zameno za neovirano izvajanje domače gospodarske politike. S tem je tudi v osmanski državi začel prevladovati neovirani liberalizem proste trgovine kot drugje po razviti Evropi. Obdobje osmanskega gospodarstva od 1860 do 1908 zaznamuje dvig domačih zaščitnih carin in večja zaščita domačih proizvajalcev. Država je privolila v delno obnovev privilegirane monopolističnega položaja nekaterih osmanskih cehov, kar je bilo v eklatantnem nasprotju s prejšnjo politiko "laissez-faire". Ta obupani poizkus osmanskih oblasti zaščititi domačo industrijo pred navalom bolj razvitih evropskih proizvajalcev sicer ni imel pričakovanega uspeha, vendar pa so se osmanski protekcionistični krogi tudi naprej stalno zavzemali za omejitev zahodnega vpliva, zaradi česar je prihajalo do neke vrste dualizma v osmanski gospodarski usmeritvi. Zadnje gospodarsko obdobje Osmanskega cesarstva, ki sodi še v sklop 19. stoletja, se je začelo leta 1908 z mladoturško revolucijo in se je nadaljevalo tudi v obdobju med prvo svetovno vojno. V tem obdobju so zagovorniki protekcionistične "narodne ekonomije" dokončno prevladali nad liberalistično usmerjenimi gospodarskimi krogi, tudi po zaslugi velikih socialnih nemirov v osmanski državi, ki so bili posledica poslabšanega položaja delavstva.

Najpomembnejši korak reformatorskih naprežanj v Osmanskem cesarstvu je bila uvedba občin družbenih, gospodarskih in političnih reform, znanih pod nazivom "Tanzimat" (*Tanzimat-ı hayriyye*).⁹ Izraz bi lahko prevedli s terminom

⁸ An Economic and Social History, str. 762-763.

⁹ O Tanzimatu bolj podrobno v Fischer Weltgeschichte. Islam. Band 2: Die islamischen Reiche nach dem Fall von Konstantinopel. Frankfurt am Main 2003, str. 120.

"dobronamerne uredbe", šlo pa je v bistvu za pravne akte (predvsem leta 1839 in 1856) ter za z istim namenom sprejeto ustavo (leta 1876), ki so urejali življenje v osmanski državi med letoma 1839 in 1880 ter posredno vse do obdobja po prvi svetovni vojni, so pa tudi temelj, iz katerega izvira ustavna ureditev današnje Republike Turčije. Glavni pomen je bil vpeljava novega koncepta reform in njihova razširitev na vsa področja osmanske družbe, in ne več zgolj na vojsko. Reformatorsko razpoloženi sultani tega časa so uspeli izboljšati gospodarsko situacijo, modernizirati upravo, vojsko, pravni sistem, medtem ko je šolstvo še vedno ostalo v veliki meri v rokah konzervativnih verskih krogov.

Velike evolucijske spremembe v osmanskem gospodarstvu v 19. stoletju so povzročile spremembe v strukturah posameznih gospodarskih panog. Jedro osmanske gospodarske aktivnosti je bilo kmetijstvo, ki je prinašalo tudi večino presežkov.¹⁰ Izvozno usmerjene agrarne panoge so bile vodeči sektor gospodarstva vsaj do prve svetovne vojne, komercializacija osmanskega kmetijstva oziroma gojenje pridelkov za prodajo pa se je začela že v poznem 18. stoletju. Tradicionalne osmanske zemljiške posesti so bile praviloma majhne, na njih pa so gojili predvsem pridelke za lastno porabo, kot so žito, sadje, olive in zelenjava, ob tem pa so navadno gojili tudi domače živali, od katerih so pridobivali volno in žimo. Celotna zemlja je bila razdeljena na osnovi uredb osrednjih oblasti, največji del teritorialnih posesti je bil tako že od najzgodnejšega obdobja zajet v timarskem sistemu, ki je bil neposredno povezan z upravo in vojaško strukturo osmanske države.¹¹ Poleg poljedelcev so bili druga pomembna agrarna skupina nomadski pastirji. Z vedno intenzivnejšim načrtnim programom sedentarizacije jim je vlada odvzela večino prej prostih pašnih površin in jih silila k prestopu v poljedelstvo, kar se je do prve polovice 20. stoletja večinoma tudi zgodilo.

S komercializacijo kmetijstva je vedno več kmetov že od 18. stoletja na svojih posestih začelo gojiti povečane količine različnih poljedelskih kultur za prodajo domačim in tujim porabnikom. Tovrsten razvoj so podpirali vsaj trije glavni razlogi.¹² Prvi je bil naraščajoče domače in tuje povpraševanje, saj sta po letu 1844 opazno narasli življenjska raven in kupna moč evropskega prebivalstva, v osmanski državi pa so se večali tržni deleži kmetijstva zaradi rastoče urbanizacije in osebne porabe. Drugi razlog je bilo državno forsiranje pretvorbe plačevanja davkov s strani agrarnih proizvajalcev v denarju namesto v naravi, kot je bilo v navadi prej. Zaradi tega so morali kmetje gojiti pridelke za prodajo, da so lahko plačali obvezne dajatve. Tretji razlog za vzpon agrarne proizvodnje je bila želja kmetovalcev po cenenem potrošniškem blagu, kar pa so lahko dosegli zgolj s prodajo pridelkov in akumuliranjem denarnih sredstev.

Obtniki so tedaj sestavljali relativno manj pomemben družbeni sloj v osmanski državi, posebej v odnosu na trgovce ali pa njihove kolege v južni Aziji ter za-

¹⁰ O tem glej temeljni študiji: Huri Islamoglu-Inan: *State and peasants in the Ottoman Empire: a study of peasant economy in north-central Anatolia during the sixteenth century*; Sevkettin Pamuk: *Commodity production for world-markets and relations of production in Ottoman agriculture, 1840-1913*. V: *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press 2004, (dalje *The Ottoman Empire and the World-Economy*) str. 101-159.

¹¹ Halil İnalcık: *Osmansko Carstvo, klasično doba 1300-1600*. Zagreb 2002, str. 130-149.

¹² Donald Quataert: *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge University Press, 2005, str. 131-132 (dalje Quataert, *The Ottoman Empire*).

hodnem Sredozemlju.¹³ Obrtniški cehi že od svojih začetkov niso imeli politične avtonomije, primerljive z ustreznimi evropskimi organizacijami, ampak so služili predvsem za potrebe oskrbe osmanskih mest, v katerih so bili situirani sedeži birokracije, z velikimi količinami cenenega in kakovostnejšega blaga (žito, usnje, volna,...), kar je bila nasploh glavnaskrb osmanske gospodarske politike pred 19. stoletjem.¹⁴ Država je izkoriščala cehe za nadzor nad obrtno proizvodnjo celotnega državnega ozemlja, pa tudi za določitev in pobiranje davkov od vsakega manufakturnega obrata, v zameno pa jim je nudila raznovrstne privilegije in monopole, ki so se v 19. stoletju izkazali za moteči element gospodarskega razvoja na urbanih območjih. Med reformnim obdobjem Tanzimata so se obrtniki nenadoma znašli v neenakovrednem odprtem boju z veliko bolj razvitimi evropskimi proizvajalci, tako da je mnogo obratov čez noč propadlo, dokler ni država s prevlado protekcionistov v letih 1861-1862, 1907 in 1914 ponovno začela uvajati zaščitnih carin in drugih privilegijev.¹⁵

Največji ugled od vseh gospodarskih aktivnosti v Osmanskem cesarstvu je uživala trgovina, od vseh njenih številnih oblik pa sta bili osnovni mednarodna in notranja trgovina, torej trgovina med Osmani in tujimi gospodarstvi ter trgovina znotraj meja osmanske države.¹⁶ Mednarodna trgovina je bila sicer bolj opazna ter odmevna, vendar pa je bila tako po obsegu kot po zaslužku daleč pomembnejša domača trgovina. Skupni obseg osmanske trgovine je med letoma 1840 in 1914 narasel za desetkrat do šestnajstkrat in čeprav je bilo to malo v primerjavi z istočasno štirinajstdesetkratno rastjo evropske trgovine, je za osmanske razmere to še vedno predstavljalo precejšen napredek.¹⁷ Kljub temu da Osmansko cesarstvo že dolgo ni bilo več najpomembnejši trg za zahodno Evropo, je še vedno ostalo pomemben zunanjetrgovinski partner Velike Britanije, Francije in Nemčije.

Pri tem je struktura izvoznih artiklov tudi v tem obdobju ostala skoraj enaka kot v 18. stoletju, sestavljali so jo namreč razne skupine hranil in surovin, na primer žito, ječmen, bombaž, tobak in opij, v drugi polovici 19. stoletja pa se je temu pridružilo določeno manufakturno blaga, kot so preproge in surova svila. Večina trgovskih artiklov, bodisi agrarnih ali obrtnih oziroma manufakturnih, je bila vezana na domačo trgovino, saj so na primer kar okoli dve tretjini kmečkih pridelkov prodali znotraj same osmanske države, enako pa bi bilo možno trditi tudi za druge izdelke.¹⁸ Kljub hitro rastoči trgovini je bilo Osmansko cesarstvo torej še vedno do neke mere samooskrbno, medtem ko so bili tuji izdelki po kakovosti in cenovno boljši od osmanskih, kar je po eni strani zagotavljalo velike trgovske dobičke evropskim državam, po drugi strani pa pehalo osmanske trgovce v boj za obstanek, vse dokler niso le-ti posledično v drugi polovici 18. in začetku 19. stoletja s podporo reakcionarnih krogov izsilili višje zaščitne carine in razne stimulacije ter dotacije.

¹³ Donald Quataert: *Ottoman manufacturing in the age of the Industrial Revolution*. Cambridge University Press 2002, (dalje Quataert, *Ottoman manufacturing*) str. 16.

¹⁴ Tosun Arcanli, Mara Thomas: *Sidestepping Capitalism: on the Ottoman Road to Elsewhere*. V: *Journal of Historical Sociology*, 1994, št. 1, str. 27.

¹⁵ Quataert, *Ottoman manufacturing*, str. 6-7.

¹⁶ Quataert, *The Ottoman Empire*, str. 126.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Podrobneje Ilkay Sunar: *State and economy in the Ottoman Empire*. V: *The Ottoman Empire and the World-Economy*, str. 63-87.

Konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja je v gospodarski usmeritvi Osmanskega cesarstva postajala vse bolj pomembna industrija.¹⁹ Začel se je krepiti agresiven dotok evropskega manufakturnega blaga v Osmansko cesarstvo, medtem ko je osmansko gospodarstvo v evropske države izvažalo večinoma surovine.²⁰ Tako se je osmansko gospodarstvo vse bolj zapletalo v gospodarsko ter posledično tudi politično odvisnost od Evrope. Zunanja trgovina se je od 19. stoletja do prve svetovne vojne povečala za petnajstkrat, kar je še pospeševalo nastanek novih pristanišč in železnic ter ustanavljanje novih bančnih ustanov, predvsem s strani evropskega kapitala.²¹ Ta gospodarski preporod najbolje kaže gibanje uvoza angleškega bombaža v Osmansko cesarstvo med letoma 1825 in 1860.²² V tem obdobju se je količina uvoženega angleškega bombažnega blaga povzpela s 3578 funtov oziroma približno 1623 kg na 229.201 funtov oziroma približno 103.964 kg, količina uvožene bombažne niti pa se je v istem obdobju povečala s 557 funtov (približno 253 kg) na 22.824 funtov (približno 10.353 kg). V prvem primeru gre torej za kar dvainpetdesetkratno povečanje, v drugem pa za primerljivo dvainštiridesetkratno večjo količino uvoženega bombaža, pri čemer je do največjega količinskega skoka navzgor prišlo šele po letu 1855!

Najpomembnejša industrijska središča Osmanskega cesarstva so bila visoko razvita obalna območja vključno z obalnimi mesti. V poznem 19. stoletju so v osmanskem svetu uspevala predvsem štiri večja območja industrijske aktivnosti.²³ Prvo območje sta bila Solun ("Salonica") in makedonsko podeželje, kjer je cvetelo predvsem izdelovanje volnenega blaga in predilni obrati, proti koncu obravnavanega obdobja pa je začela prevladovati proizvodnja bombažnega blaga. Zahodna Anatolija je bila drugo pomembno središče proizvodnje tekstila, predvsem surove in pletene svile, preprog in več različnih vrst bombažnega blaga. Tretje območje, s še posebnim pomenom, je bilo v skupini mest ob obali Črnega morja, med Samsunom in Trabzonom. Tu so izdelovali predvsem bombažno in tudi volneno blago, precej kasneje se je temu pridružilo še izdelovanje preprog. Najpomembnejše območje industrijske proizvodnje pa je bilo osrediščeno v jugovzhodni Anatoliji in severni Siriji, kjer sta se izdelovala svila in svilnati bombaž, ob koncu 19. stoletja pa se je proizvodnja preusmerila na izdelavo čistega bombažnega blaga. Vse tovarne v Osmanskem cesarstvu, tako državne kot v zasebni lasti, naj bi tako po enem izmed štetij leta 1913 zaposlovale skupno zavidljivih 36.000 oseb.²⁴

Splošno znano je, da so bruto nacionalni dohodki (BNP) na osebo v Evropi začeli naraščati v obdobju po industrijski revoluciji, najprej seveda v severozahodni ter nato v drugih delih "starega kontinenta", zato se je po letu 1820 posledično povečal razkorak med BNP na osebo v Osmanskem cesarstvu in tistim v večini

¹⁹ Storia dell'Impero ottomano. Lecce 2004, str. 532-534.

²⁰ Prav tam.

²¹ An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914. Cambridge University Press 1994, str. 825-887.

²² Glej razpredelnico v Halil Inalcik: Osmanlı Pamuklu Pazarı: Hindistan ve İngiltere : Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü (Ottoman cotton textile market, India and England: the significance of labor cost in the competition for markets). V: Middle Eastern Technical University Studies in Development (special binded issue), Ankara 1979, str. 48. Primerjaj tudi s preglednico v Halil Inalcik: When and how British cotton goods invaded the Levant markets. V: The Ottoman Empire and the World-Economy, str. 381.

²³ Quataert, Ottoman manufacturing, str. 1.

²⁴ Vedat Eldem: Osmanlı İmparatorlununun İktisadi Şartları hakkında bir Tetkik. İstanbul 1970, str. 286.

ostale Evrope, kar je trajalo vse do začetka 1. svetovne vojne in političnih sprememb po njej.²⁵ Istočasno pa so se medsebojni učinki obsežnih osmanskih institucionalnih sprememb in vse večja integracija svetovnih tržišč okrepili ter s tem ustvarili počasen, a nadvse pomemben trend gospodarske rasti v Osmanskem cesarstvu, ki se je dokončno uveljavil v desetletjih pred prvo svetovno vojno.

Po vsej verjetnosti je BNP na osebo v Osmanskem cesarstvu po letu 1880 rasel za manj kot en % na leto, ocene tako postavljajo BNP za leto 1913 v rang pod ravniyo večine držav jugovzhodne Evrope, pač pa na primer nad raven Egipta in Irana.²⁶ Osmanske mestne plače najbolj razločno odslikavajo te pozitivne trende, saj so se v obdobju od poznega 18. stoletja do prve svetovne vojne povečale za približno dve tretjini, čeprav je razkorak realnih plač v Osmanskem cesarstvu glede na severozahodno Evropo po industrijski revoluciji stalno rasel. Tik pred prvo svetovno vojno so bile tako realne plače mestnih gradbenih delavcev v Osmanskem cesarstvu približno 50 odstotkov nad ravniyo iz začetka 16. stoletja, vendar pa je bila kupna moč mestnih plač v severozahodni Evropi dvakrat do trikrat večja od njihovih osmanskih sodobnikov.²⁷

Plače same so bile v veliki meri odraz gibanja ponudbe in povpraševanja na trgu. Povprečne realne plače nekvalificiranih delavcev so se tako v 16. stoletju znižale za 30% do 40% ter ostale bolj ali manj nespremenjene do sredine 18. stoletja, nato so se do srede 19. stoletja povečale za 30%, v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju pa še za nadaljnjih 40%, vendar so se relativne cene gibale v korist dražjega blaga, plače pa so se začele opazneje višati šele v poznem 19. stoletju, zaradi česar povečanje plač v dobrih štiristo letih ni bilo tako opazno, kot bi pričakovali.²⁸ Plače kvalificiranih delavcev so bile v celotnem obravnavanem obdobju za 1,5 do 2 krat višje od plač nekvalificiranih delavcev, nominalne plače obeh omenjenih socialnih skupin delavskega sloja pa so se med letoma 1490-1914 povečale za 300-krat.²⁹

Cene so po drugi strani v Osmanskem cesarstvu od leta 1469 do prve svetovne vojne prav tako narasle za okoli tristokrat, kar približno ustreza letnemu povišanju za 1,1 do 1,3 odstotka.³⁰ Podatki kažejo, da se je večji inflacijski val pojavil med poznim 16. in zgodnjim 17. stoletjem, v obdobju imenovanem "revolucija cen", ko so se cene povečale za petkrat.³¹ Tedaj je iz zahodne Evrope v Osmansko cesarstvo dotekalo ogromno srebrne kovine, ki je izvirala iz španske Amerike ter preplavila celoten "stari kontinent". V osmanski državi je bilo dovolj zlate kovine, kar je omogočalo kovanje kakovostnih zlatnikov, zanimivih tudi za zahodnjake. Tako je poleg preplavljanja osmanskega tržišča s srebrom, iz države odtekalo dragoceno zlato. Vse to, združeno še s številnimi drugimi razlogi je povzročilo dvig cen in znižanje

²⁵ Sevket Pamuk: Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800.V: Journal of Interdisciplinary History, 35, 2004, str. 244.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Glej ustrezne preglednice v Suleyman Ozmucur in Sevket Pamuk: Real Wages and the Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914. V: Journal of Economic History, 2002, str. 311.

²⁸ Prav tam, str. 305.

²⁹ Prav tam, str. 306.

³⁰ Sevket Pamuk: Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914. V: International Journal of Middle East Studies, 2004, (dalje Pamuk: Prices) str. 454.

³¹ Glej pojasnila in razpredelnico v Sevket Pamuk: The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered. V: International Journal of Middle East Studies, 2001, str. 76.

vrednosti denarja. Najmočnejši in najvplivnejši inflacijski zagon pa se je odvijal med letoma 1770 in 1860, ko so se cene povečale kar za dvanajstkrat do petnajstkrat.³² Socialno šibkejše skupine prebivalstva, ponovno predvsem na podežlju, so bile najbolj na udaru, med drugim so morali tlačani plačevati vedno višje davke, nič bolje pa se ni godilo niti obrtnikom.

Med letoma 1770 in 1840, z viškom med letoma 1820 in 1840, so osmanske državne finance redno ustvarjale velike proračunske primanjkljaje, kar je bila posledica številčne vojske in dolgotrajnih vojn, ki so skupaj vsako leto zahtevali več kot polovico državnega proračuna ter, v manjši meri, uvedenih oblih reform v prid enotnega proračunskega sistema.³³ Zaradi tega je država poizkušala uvajati strožji nadzor nad davčnimi prihodki, izvajala pa je tudi notranje zadolževanje ter se v končni fazi zatekala k devalvaciji valute, kar je prišlo najbolj do izraza v prvi polovici 19. stoletja.³⁴ Tovrstni ukrepi so bili med prebivalstvom seveda izrazito osovraženi, še posebno med elitnimi bojnimi enotami janičarjev. Neprestani upor i središčnih "stoječih" vojaških enot pa tudi vojaških posadk po trdnjavah v provinci, kjer so že v 17. stoletju začeli prevladovati prav janičarji, so bili v največji meri uperjeni proti nadaljnjemu izgubljanju vrednosti njihovih zaslužkov. Še najbolj je pri tem trpelo podeželsko prebivalstvo, saj so jih vojni oddelki ob pomanjkanju ostalih dohodkov začeli neusmiljeno ropati, kar se je nekoliko izboljšalo šele v drugi polovici 19. stoletja, potem ko so leta 1826 red janičarjev uradno razpustili.

Evropske države so v 19. stoletju začele izvajati precejšen pritisk na osmanske oblasti, da bi prevzele stabilen finančni sistem po vzoru zahodnjaških kapitalističnih principov. K razcvetu trgovine in evropskega vlaganja naj bi pripomogla predvsem uvedba bimetalizma in stabilnega kovanega denarja, vendar to ni končalo osmanskih finančnih težav.³⁵ Osmanska vlada je imela skozi celotno 19. stoletje velike težave pri nadzoru državnih financ, kar je poskušala rešiti z dviganjem davčnih obveznosti prebivalstva in z zadolževanjem, to pa je privedlo do precejšnje krhkosti ekonomskega sistema. Leta 1881 so Osmani pod vplivom finančnega razvoja v zahodnih državah končno opustili srebrno podlago in obdržali zgolj zlato kot edino standardno kovino za svojo valuto.³⁶ Šele po letu 1844 so se prenehale tudi devalvacije valute, takrat so se namreč vzpostavili novi standardi za kovani denar, veljavni vse do leta 1910.³⁷ Do tega leta so za dnevne potrebe kovali bakrene novce malih denominacij, za pet, deset in dvajset par, takrat pa so uvedli še drobne kovance iz niklja za pet par.

Tovrstni gospodarski trendi so imeli ustrezne vzporednice tudi v socialni strukturi Osmanskega cesarstva, kar je na koncu povzročilo njegov zaton. Država je gospodarsko, kot je bilo prikazano, namreč 19. stoletje začela razdeljena v različna poslovna središča, ki so razvijala svoja lastna zaledja in s takšno partikularizacijo neposredno omejevala sultanov nadzor. V odgovor na ta dogajanja in vse pogostejše poraze proti evropskim vojskam so sultani začeli uvajati zahodnjaške institucionalne inovacije, predvsem na področju vojske in izobraževanja, s čimer so

³² Pamuk, *Prices*, str. 454 in tabela na str. 455.

³³ Sevetk Pamuk: *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press 2004, str. 188.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam, str. 207-208.

³⁶ Prav tam, str. 216.

³⁷ Prav tam, str. 208.

želeli vzgojiti nov rod njim zvestih uradnikov. Razsvetljenske ideje, ki so bile ne-
ločljivo povezane s temelji sodobne evropske misli, pa so hkrati povzročile razvoj
tesnih vezi med posameznimi osmanskimi uradniškimi družbenimi plastmi na ra-
čun sultanove oblasti. S tem, ko so ti uradniki med seboj sestavljali socialne "mreže"
ter pridobivali evropsko znanstveno ekspertizo, so gradili socialna zaledja, ki jih
sultan ni več mogel zanemariti. Na takšen način je nastal zametek osmanske urad-
niške buržoazije.³⁸

Osmanska potrošniška družba 19. in 20. stoletja je predvsem cenila kvalitetno
blago in gotovino, obenem pa je bila precej fleksibilna tudi glede novih oblik
kreditnih posojil, novih izdelkov in novih estetskih pobud, kar postavlja Osmansko
državo v rang evropskih držav z razvitejšo potrošniško kulturo.³⁹ Povečana trgo-
vina osmanske države z Zahodom je sovpadale z obstoječo etnično diferenciacijo
med osmanskimi trgovci, kar je vodilo do nastanka novih manjšinskih družbenih
skupin, ki so z vstopom pod evropsko politično zaščito odvajale ekonomske zaloge
stran od sultana in se izognile sultanovi kontroli in konfiskacijam. S tem ko so elite
teh družbenih skupin pridobivale razna bogastva in zahodna blaga, je prišlo do
nastanka trgovske buržoazije in ravno razcep znotraj buržoazije, ki je s tem nastal,
je bil eden glavnih krivcev propada osmanske države.⁴⁰ V 20. stoletju je namreč
delovanje osmanske uradniške buržoazije pod vodstvom Mustafe Kemala Atatürka
povzročilo nastanek turške nacionalne države, proces, ki je vodil do tega, pa je
neizogibno zmanjšal manjšinsko trgovsko buržoazijo in posledično pomaknil
Turčijo na periferijo svetovne ureditve.⁴¹

Zaključek

Večino njegovega šeststoletnega obstoja je Osmansko cesarstvo najbolj določala
oznaka birokratskega agrarnega imperija. Ta članek analizira gospodarstvo, gospo-
darske institucije in gospodarske razloge za njegovo dolgoživost. Gospodarske
institucije in politike so bile v veliki meri oblikovane s strani prioriteten in interesov
centralne birokracije. Vpliv različnih družbenih skupin, ne zgolj zemljiških posest-
nikov, temveč tudi trgovcev in menjalcev denarja, na politike središčne vlade je
ostal nadvse omejen. Navkljub splošnim trendom krepitve centralizacije cesarstva
skozi 17. in 18. stoletje pa trgovci in domači proizvajalci, ki so bili glavni za-
govorniki in dejanski razvijalci merkantilističnih politik v tedanji Evropi, nikoli
niso postali dovolj močni, da bi lahko izvajali učinkovit pritisk na osmansko
centralno oblast, z namenom spremembe ali vsaj prilagoditve tovrstne tradicio-
nalne politike. Vseeno pa sta osmanska država in družba pokazali precejšnjo spo-
sobnost reorganizacije kot načina prilagajanja spremenljivim razmeram v Evropi in
Aziji od 17. pa vse do 20. stoletja. S svojim pragmatizmom, prožnostjo in pri-
pravljenostjo na pogajanja je birokracija uspela obvladovati številne izzive, tako
notranje kot zunanje in uspevala v vzdrževanju tradicionalne ureditve. Celo re-

³⁸ Fatma Müge Göçek: *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire : Ottoman Westernization and Social Change*. Oxford University Press 1996 (dalje Göçek: *Rise*), str. 138.

³⁹ Elisabeth B. Frierson: *Cheap and Easy: The Creation of Consumer Culture in Late Ottoman Society*. V: *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922*. SUNY Press 2000, str. 259.

⁴⁰ Göçek, *Rise*, str. 138.

⁴¹ Prav tam, str. 139.

forme v 19. stoletju so bile poizkus vzdrževanja privilegiranih položajev centralnih oblasti ter ozemeljske celovitosti cesarstva.

Pred industrijsko revolucijo v 18. in evropsko ekspanzijo v 19. stoletju so za centralno birokracijo osmanske države največjo nevarnost pomenili provincialni mogočnejši (*ayan*). Kljub trajnemu sporu, ki je trajal skoraj dvesto let, pa ti ajani niso uspeli vzpostaviti alternativnih inštitucij in kanalov akumulacije kapitala. Glavne gospodarske institucije tradicionalne osmanske ureditve so v tem času ostale bolj ali manj nedotaknjene. V zgodnjem 19. stoletju je centralna oblast, podprta z novimi tehnologijami, zmogla ponovno vzpostaviti svoj nadzor tudi nad provincami. Osmanske inštitucije so se v 19. in 20. stoletju sicer nedvomno spreminjale, vendar pa se niso razvijale povsem v smeri ortodoksne kapitalističnega gospodarskega reda. Zavrlo tega osmanska družba ni bila najbolj vzpodbudno okolje za tehnološke spremembe ali nove oblike gospodarske organizacije.

Kljub vsemu pa lahko Osmansko cesarstvo upoštevamo kot gospodarsko uspešno državno tvorbo. Osmanske oblastne strukture so se odlikovale s pragmatizmom, prožnostjo, pripravljenostjo na pogajanja ter sposobnostjo prilagajanja svojih institucij spreminjajočim se okoliščinam, kar vse je pripomoglo k ohranitvi osmanske oblasti tudi v času gospodarskega prehoda države v specifično razumljeno obliko kapitalističnega gospodarstva. V končni fazi pa je bila pripravljenost na spremembe v osmanski državi pogojena zgolj z obrambo in ohranitvijo tradicionalne ureditve, zato do popolne simbioze z novimi izzivi v 19. in 20. stoletju ni več moglo priti.

Uporabljen literatura

Tosun Arcanli in Mara Thomas: Sidestepping Capitalism: on the Ottoman Road to Elsewhere. V: *Journal of Historical Sociology*, 7, 1994, št. 1, str. 27.

Nicoara Beldiceanu: Les Actes des Premiers Sultans Conservees dans les Manuscrits Turcs de la Bibliotheque Nationale a Paris, vol. I: Actes de Mehmed II et Bayezid II. Paris and La Haye 1960.

Rondo Cameron: *A Concise History of the World, from Paleolithic times to the present*. Oxford University Press 1993.

Vedat Eldem: Osmanli Imparatorlugunun Iktisadi Şartlari hakkında bir Tetkik. Istanbul 1970.

Fischer Weltgeschichte: Islam. Band 2: Die islamischen Reiche nach dem Fall von Konstantinopel. Frankfurt am Main 2003.

Elisabeth B. Frierson: Cheap and Easy: The Creation of Consumer Culture in Late Ottoman Society. V: Donald Quataert (ur.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922*. SUNY Press 2000, str. 243-260.

Halil Inalcik: Osmanli Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü (Ottoman cotton textile market, India and England: the significance of labor cost in the competition for markets). V: *Middle Eastern Technical University Studies in Development* (vezana izdaja), Ankara 1979.

Halil Inalcik in Donald Quataert (ur.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge University Press 1994.

Halil Inalcik: *Osmansko Carstvo, klasično doba 1300-1600*. Zagreb 2002.

Halil Inalcik in Donald Quataert (ur.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: Volume two, 1600-1914*. Cambridge University Press 2004.

Halil Inalcik: When and how British cotton goods invaded the Levant markets. V: Huri

Islamoglu-Inan (ur.): *The Ottoman Empire and the World-Economy*. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press 2004, str. 374-383.

Huri Islamoglu-Inan: *State and peasants in the Ottoman Empire: a study of peasant economy in north-central Anatolia during the sixteenth century*. V: Huri Islamoglu-Inan (ur.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press 2004, str. 101-159.

E. L. Jones: *The European Miracle, Environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia*. Oxford University Press 1987.

Ešref Kovačević: *Muhimme defteri, dokumenti o našim krajevima*. Sarajevo 1985.

Robert Mantran (ur.): *Storia dell'Impero ottomano*. Lecce 2004.

Bruce McGowan: *Economic life in Ottoman Europe: Taxation, trade and the struggle for land, 1680-1800*. Cambridge University Press 1981.

Fatma Müge Göçek: *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*. Oxford University Press 1996.

Suleyman Ozmucur in Sevkət Pamuk: *Real Wages and the Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914*. V: *Journal of Economic History*, 62, 2002, str. 293-321.

Sevkət Pamuk: "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered". V: *International Journal of Middle East Studies*, 33, 2001, str. 69-89.

Sevkət Pamuk: *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press 2004.

Sevkət Pamuk: *Commodity production for world-markets and relations of production in Ottoman agriculture, 1840-1913*. V: Huri Islamoglu-Inan (ur.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press 2004, str. 178-202.

Sevkət Pamuk: *Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800*. V: *Journal of Interdisciplinary History*, 35, 2004, str. 225-247.

Sevkət Pamuk: *Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914*. V: *International Journal of Middle East Studies*, 36, 2004, str. 451-468.

Donald Quataert: *Ottoman manufacturing in the age of the Industrial Revolution*. Cambridge University Press 2002.

Donald Quataert: *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge University Press, 2005.

Ilkay Sunar: *State and economy in the Ottoman Empire*. V: Huri Islamoglu-Inan (ur.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press 2004, str. 63-87.

Klemen Pušt

THE ECONOMIC SITUATION IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURY

Summary

The Ottoman Empire was located at the crossroads of international trade which, for six centuries, until the First World War, extended from the Balkans to the Black Sea, across Anatolia, Syria, Mesopotamia and the Persian Gulf, to Egypt and most of the North African coast.

The Ottoman Empire could, for the best part of its six centuries of existence, be most aptly described as bureaucratic and agrarian. The paper analyses its economy and economic institutions, as well as reasons for its longevity.

The long lasting opinion of many historians, both Ottoman experts and others, is that the Ottoman Empire was at the peak of its development until the late period of Suleiman the Lawgiver's rule. After this it went into a relentless decline which only intensified with the approaching of the twentieth century and eventually collapsed after the First World War. In the last two decades, this opinion has been considerably relativised and even altered in some essential points. Modern

historiography now pays greater attention to the reorganisation ability of the Ottoman state and society, as a way of adapting to the changing economic, political and social circumstances. Just as it is impossible to speak merely of an all-pervading crisis in the Ottoman economy after the sixteenth century, it would be similarly inappropriate to equate all economic traits in each of the subsequent centuries up to 1922, as they differed considerably.

The Ottoman Empire was economically tied with Europe even before the nineteenth century, mainly due to the trade across the Mediterranean and the Balkan Peninsula. The sixteenth century was a time of the greatest demographic and economic development, at least in the central provinces, while the seventeenth century witnessed the deepest economic and institutional crisis, followed by a partial recovery. At the time, population growth and the rate of economic activity stagnated or even regressed. Although the eighteenth century was a period of relative peace, stability and economic development, it ended with decades of wars, financial difficulties and inflation after 1770. Between 1850 and 1914, there was again a relative rise in real revenues, marking the end of the worst crisis.

Nevertheless, a gradual economic stagnation set in, especially from the mid-seventeenth century onwards. In the nineteenth century, the Ottoman Empire underwent fundamental social, economic and political changes. The most significant step among the reformist efforts was the introduction of general social, economic and political reforms, known as "*Tanzimat*" (*Tanzimat-i hayriyye*). The survival of the empire, in fact, depended on the central government's pragmatism, flexibility and ability to adapt to constant challenges. The main guarantees of the country's security were the common commercial, financial and economic interests of both the Ottoman and Western powers. These found it easier to do business with an entire, centrally led empire rather than a semi-disintegrated state ruled by many equal lords, as had been the case in the eighteenth century.

Economically, the Ottoman Empire can be considered a successful state. Its governing structures excelled in pragmatism, flexibility, willingness to negotiate and the ability to adapt their institutions to the changing circumstances. All of this contributed towards the preservation of the Empire, also during the transition into a specifically understood capitalist type economy. Finally, the openness to change in the Ottoman state was conditioned only by the attempts to defend and preserve the traditional order, which prevented a total symbiosis with new challenges in the nineteenth and twentieth century.

1.01
Prejeto 28. 2. 2006

UDK 323.1(497.4 Celje)"1899"

Eva Holz*

Vihar v kozarcu vode? : spopadi v Celju leta 1899 v očeh češkega časopisa Politik

IZVLEČEK

V letu 1899 so bili mednacionalni odnosi v avstro-ogrski monarhiji zelo zaostreni. Avgusta tega leta so češki študentje organizirali ekskurzijo v nekatere slovenske kraje, kar je spodbudilo ostro reakcijo tamkajšnjih Nemcev. Najhuje je bilo ob njihovem obisku v Celju 9. in 10. avgusta 1899. Praški dnevnik Politik je opisoval dogodke, ki so spremljali obisk čeških študentov v Sloveiji. Opisan je prisrčen sprejem v Kranju, na Bledu, v Ljubljani in v Postojni. Posebej se je poglobil v dogajanja, kateremu so bili Čehi priča v Celju. O razgrajanju celjskih Nemcev ob obisku čeških študentov se je razpisala večina časopisja v avstro-ogrski monarhiji. O tem so poročali tudi časopisi v nemškem cesarstvu, saj so nemški demonstranti v Celju odkrito pozivali k propadu habsburške monarhije in k priključitvi k nemškemu cesarstvu. Za nered in nastalo škodo ter za takšne politične pozive so bili obsojeni le neposredni krivci.

Ključne besede: Avstro-ogrske monarhija, politika, mednacionalni odnosi, liberalno konservativna nasprotja, gibanje "stran od Rima"

ABSTRACT

A STORM IN A TEACUP? RIOTS IN CELJE IN 1899 AS SEEN BY THE CZECH DAILY, POLITIK

In 1899, interethnic relations in the Austro-Hungarian Empire became very strained. In August that year, Czech students organised an excursion to some Slovene places provoking a sharp reaction among the local Germans. Things came to a head during their visit to Celje on 9 and 10 August. The events that accompanied the students' visit to Slovenia were recorded in the Prague daily, Politik. The paper reported warm welcomes in Kranj, Bled, Ljubljana and Postojna. Special attention was given to the events in Celje, involving the Czechs. Most papers in the Austro-Hungarian Empire covered the rioting by the Celje Germans during the visit of the Czech students. The papers in the German Reich also covered the events, since the German demonstrators in Celje openly called for the end of the Habsburg Empire and its annexation to Germany. Only direct participants were sentenced for the political slogans and the physical damage caused during the riots.

Key words: Austro-Hungarian Empire, politics, interethnic relations, liberal-conservative differences, "Los von Rom (Away from Rome)" movement

* Dr., znanstvena svetnica, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; e-mail: eva.holz@zrc-sazu.si

Leta 1899 je bilo na narodnostnem področju za državljane avstro-ogrske monarhije kar burno. Trenja, ki so se začela že v Taaffejevi dobi, so se nadaljevala in stopnjevala. Med nemškim prebivalstvom in tistimi, ki so se deklarirali za Nemce, je bilo čutiti vse večjo simpatijo za Nemčijo.¹ Napeti odnosi med Slovani in Nemci so se čutili tudi pri nas. V tem času še ni bil pozabljen spopad za slovenske vzporednice na celjski nižji gimnaziji, kot tudi ne spopad med avstrijsko oblastjo in Italijani v Piranu zaradi uvedbe dvojezičnega napisa na sodišču; olje na ogenj narodnega nasprotovanja in tudi že sovraštva je prilil napovedani obisk čeških visokošolcev v Celju v avgustu 1899. Celjski Nemci so se počutili prizadete in izzvane in so to tudi zelo jasno in glasno povedali.

Praški dnevnik Politik je izhajal v letih od 1862 do 1919.² Kot dnevnik je bil podoben vsem tedanjim časopisom. Pisan je bil v nemškem jeziku, vendar v češkem duhu, njegov lastnik in dolgoletni urednik je bil znani novinar Jan Stanislav Skrejšovsky³; bil je energičen novinar, v začetku eden od odločnih zagovornikov pasivne češke politike in rival pomembnemu staročeškemu politiku Riegru. Časopis je doživljal različne težave, prepovedi izhajanja, preganjanja in kaznovanja glavnega in odgovornega urednika, vendar je vzdržal do konca 1. svetovne vojne. V letu 1899 se je na zunanje političnem področju posvečal predvsem Dreyfusovi aferi, saj je v tem letu potekalo ponovno sojenje, na katerem je bil Dreyfuss⁴ najprej obsojen, nato pa pomiloščen. Druga pomembna zunanje politična tema pa je bila vojna v Južni Afriki.⁵ Na področju notranje politike se je časopis v tem letu ukvarjal predvsem z narodnostnimi vprašanji, z odnosom med Nemci in Slovani, z zahtevami po znanju češkega jezika v uradih in nemškemu upor, ki je zajemal vse več čeških pokrajin. O zaostrenih mednacionalnih odnosih je časopis poročal z vsega državnega področja in tako precej natančno opisal dogajanje v Celju v času od 9. do 10. avgusta 1899. Druga tema, ki tudi slovenskemu časopisju ni bila tuja, pa je bilo vprašanje sladkornega davka, vendar ga je češko časopisje obdelalo precej bolj resno.

Poleti 1899 so praški študentje organizirali izlet v slovenske kraje. Na svoji poti so načrtovali obisk na Bledu, v Ljubljani, v Postojni in v Celju; v Trstu naj bi se vkrcali na ladjo in odpuli proti Benetkam. Navadno so bile te študentske ekskur-

¹ Die Habsburgermonarchie 1848-1918 : Die Völker des Reiches, III/1. Wien 1980, poglavji: Berhtold Sutter, Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918, str. 154-339 in Jiří Kořalka and R.J. Crampton, Die Tschechen, str. 489-521; Dějiny zemí koruny české. II. Od nástupu osvěcenství po naši dobu. Praha 1998, str. 110-123; Janez Cvirn: Trdnjavijski trikotnik politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914). Maribor 1997.

² Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, Dvacátý díl. Pohora-Q., Praha 1903, str. 112. Več o časopisu glej v Eva Holz: Češki časopis Politik o slovenskih paralelках na celjski gimnaziji v letu 1894. V: Ad fontes, Otorepčev zbornik, Ljubljana 2005, str. 435-436.

³ Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Die Völker des Reiches, III/1, Wien 1980, Jiří Kořalka and R.J. Crampton, Die Tschechen, str. 499; Dějiny zemí koruny české II. Od nástupu osvěcenství po naši dobu. Praha 1998, str. 114.

⁴ Alfred Dreyfus (1859-1935) francoski topniški oficir, 1894 po nedolžnem obsojen zaradi veleizdaje in deportiran, 1899 zopet obsojen in pomiloščen, 1906 oproščen in reaktiviran kot major. Jože Glonar: Poučni slovar, A-K, Ljubljana 1931, str. 298; Mala splošna enciklopedija, A-G, Ljubljana 1973, str. 394.

⁵ Burska vojna 1899-1902 med nizozemskimi priseljenci v Južni Afriki, t.i. buri (kmeti) in Anglezji zaradi bogatih nahajališč zlata in diamantov. 1. 7. 1902 je bil sklenjen mir, bursko avtonomno republiko so priključili Britanskemu imperiju. Joža Glonar: Poučni slovar, A-K, Ljubljana 1931, str. 176; Mala enciklopedija, A-G, Ljubljana 1973, str. 236.

zije usmerjene proti zahodu in severu, v Francijo in Nemčijo, kjer so praviloma obiskovali večja industrijska središča.⁶ Na težave, zmerjanje, žuganje z gorjačami in obmetavanje s kamenjem so naleteli že na Koroškem, konkretno na železniški postaji v Šmihelu. V Trbižu si na postaji niso upali iz vagonov in so raje kar tam počakali na odhod prihodnjega vlaka.⁷ Na Slovenskem so bili lepo in z navdušenjem sprejeti. Na kranjskem kolodvoru so jih sprejeli starosta gorenjskega Sokola Ciril Pirc, mestni zastop, predstavniki Narodne čitalnice, Bralno društvo z zastavami, igrala pa je godba na pihala gasilskega društva Naprej. Govoru Cirila Pirca je s češke strani odgovoril gospod Fran Hynek. Na Bledu je pozdravni govor poslanca dr. Ferjančiča zaradi slabega prevoda, ki so ga objavili nemško pišoči časopisi, sprožil v naslednjih dneh vrsto težav, opravičil, razlag in obračunov tako med liberalci in klerikalci na Kranjskem, kot tudi med Slovenci in Nemci ter tudi v okviru konservativne stranke avstrijskega dela monarhije. Ta del polemike je povzela tudi Politik, predvsem tisti del, ki je govoril o zamislih nekaterih slovenskih politikov o samostojnem nastopanju.⁸ V Šentvidu so Čehe pozdravili predstavniki šentviške čitalnice. Veličasten pa je bil sprejem na ljubljanski železniški postaji. Sodelovali so predstavniki akademskih društev Slovenija, Triglav, Sava, predstavniki ljubljanskega Sokola, predstavniki društva Slavec, Ljubljane, Trgovskega pevskega društva, Zidarskega in tesarskega društva, vsi so prišli s prapori. Seveda se je sprejema udeležilo tudi precej ljubljanskih firbcev. Pred postajnim poslopjem je češke goste pričakala domžalska pihalna godba in zaigrala Naprej zastava..., gledalci pa so vzklikali in ploskali. V imenu slovenskih študentov je češke študente najprej pozdravil ing. Janko Kersnik, v imenu ljubljanskega občinskega zastopa pa podžupan dr. Bleiweis Trsteniški. Na pozdrave sta s češke strani odgovorila prof. Hrasky in akademik Hynek. Po kratkem programu so se vsi skupaj podali po Resljevi ulici čez Glavni trg po Prešernovi ulici do Narodnega doma, kjer je bil spet slovesen sprejem z govori in odgovori. Sledilo je slovesno kosilo. Ko so si vsi nekoliko odpočili, so se odpravili v Šiško, kjer je šišenska čitalnica pripravila veselico. Po veselici so se češki in slovenski akademiki zadržali še v vrtnem salonu hotela Lloyd, kjer so napivali češki in slovenski mladini.

Naslednji dan, v ponedeljek dopoldne, so češki gostje prisostvovali občnemu zboru društva Sava, popoldne pa so zanje organizirali banket v dvorani Sokola. Banketa so se udeležili tudi dr. Ivan Tavčar, cesarski svetnik Murnik, občinski svetnik Klein, urednik državnega zakonika na Dunaju dr. Vidic, podstarosta Sokola dr. Kušar, dr. Pirc. Vrstili so se govori in napitnice, polne vznesenih besed o slovanskem sodelovanju in medsebojnem občudovanju. Po banketu se je družba odpravila v Tivoli, kjer so se fotografirali, nato pa so nadaljevali pot v Šiško na Vodnikovo domačijo. Tu je bil spet pripravljen slovesen sprejem, pokali so možnarji, vrstili so se slovesni govori, ki jim je sledila zabava. Zvečer so v dvorani Sokola organizirali "slovesni komers". Slovesnost je bila v zadušljivi, prenapolnjeni telovadnici, vendar so gostje vztrajali do konca okrog polnoči, nato pa se je začela zabava.⁹ Ob tem razkošnem, celo prenatrpanem programu pa so se Čehi tudi v

⁶ Politik, 20. 8. 1899, št. 230, str. 1-2; Slovenski narod, 21. 8. 1899, št. 190, str. 2.

⁷ Slovenec, 7. 8. 1899, št. 179, str. 2; Slovenski narod, 16. 8. 1899, št. 186, str. 1; Politik, 7. 8. 1899, št. 217, str. 1; Politik, 10. 8. 1899, št. 220, str. 4.

⁸ Politik, 11. 8. 1899, št. 221, str. 1; Slovenski narod, 16. 8. 1899, št. 180, str. 1.

⁹ Slovenski narod, 8. 8. 1899, št. 180, str. 3.

Ljubljani srečali z nasprotovanjem nemške strani, vendar pa ta dogodek ni bil upoštevanja vreden.¹⁰

Iz Ljubljane so Čehi odpotovali v Postojno (8. avgusta), kjer so jih člani narodne čitalnice in drugih društev na železniški postaji sprejeli z godbo, pozdravila pa sta jih župan Vičič in trški načelnik Ditrich. Študentje so si ogledali Postojnsko jamo. Pri skupnem kosilu v hotelu Pri kroni jih je pozdravil tudi dr. Treo. Na njegov govor, v katerem je pozival na skupen nastop proti nemškim fanatikom, je odgovoril prof. Stoklasa. Govorom je sledilo nekaj pesmi in zabava na prostem, ki jo je sicer prekinil dež, vendar pa ni pokvaril veselega razpoloženja. Tudi pri skupni večerji so se vrstile napitnice.¹¹

Deveti in deseti avgust pa so češki študentje preživel v Celju.

O dogajanju v Celju v tistih avgustovskih dneh so se razpisali časopisi in dogodek je dobil širše razsežnosti, ki pa so imele končne posledice le v strankarskem življenju pri nas.¹² O razmerah v Celju se je precej podrobno razpisal tudi češki časopis Politik, na slovenskem pa sta te dogodke izrabila za medsebojne obračune Slovenski Narod in Slovenec.¹³ Mednacionalne napetosti v monarhiji, predvsem napetosti med Nemci in Čehi, pa tudi med Nemci in Slovenci in vzroke, ki so to povzročili, je podrobno predstavil Janez Cvirn v svoji že omenjeni knjigi Trdnjanski trikotnik.

Čeprav so dogodki leta 1899 v Celju dodobra pretresli sodobnike, pa v slovenski zavesti niso pustili nobenega spomina in tudi niso imeli tako odmevnih posledic kot boj za dosego slovenskih paralelk na nižji gimnaziji v Celju leta 1894.

Prve omembe o tem, da bodo češki visokošolci, ki so potovali tudi po slovenskih deželah, naleteli na težave ob svojem obisku v Celju, so se pojavile v češkem časopisu Politik že 31. julija 1899. V rubriki Tageskronik je časopis v krajšem članku na drugi strani opozoril na vse glasnejše in ostrejšše ščuvanje celjskih Nemcev proti Slovencem in Čehom, ki se pojavlja v Celju. Ob tem je bilo tudi omenjeno, da bodo češki visokošolci pod vodstvom svojih profesorjev, ki so na strokovni ekskurziji, obiskali tudi Celje, da pa nemško časopisje, posebno še celjska Deutsche Wacht, začinja pravo kampanjo proti Čehom. Zmerja jih s praškimi pretepači in cestnimi razbojniki. Celjskemu časopisu se zdi povsem neprimerno in

¹⁰ Slovenski narod, 8. 8. 1899, št. 180, str. 4; Slovenec, 7. 8. 1899, št. 179, str. 2-3.

¹¹ Slovenski narod, 9. 8. 1899, št. 181, str. 3.

¹² O samih dogodkih v tedanjem Celju so pisali Janez Cvirn, Andrej Studen in Janko Orožen. Janez Cvirn: Thomas Fürstbauer: Kronika mesta Celja 1892-1907. I. del. V: Celjski zbornik 1990, (dalje Cvirn, Kronika mesta Celja 1892-1907) str. 227-258; isti, Celjska mestna policija v letih 1887-1914. V: Celjski zbornik 1989, (dalje Cvirn, Celjska mestna policija) str. 319; Andrej Studen: "Bojimo se, da bo tekla kri!" : ekscesi ob obisku čeških visokošolcev v Celju leta 1899. V: Zgodovina za vse, vse za zgodovino, 1995, št. 2, str. 1-8; isti, Izgredi ob obisku čeških visokošolcev v Celju. V: Slovenska kronika XIX. stoletja : 1884-1899, Ljubljana 2003, str. 339-340; Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice, II. del. (1848-1941). Celje 1974, str. 302.

¹³ Slovenec, 7. 8. 1899, št. 179, str. 1-3, Kam plovemo?, Češki visokošolci na Slovenskem; 14. 8. 1899, št. 185, str. 1-2, Celjski izgredi; 18. 8. 1899, št. 188, str. 1-2, Sedaj tako - zanaprej kako?, Parlamentarna večina in Slovenci; 24. 8. 1899, str. 193, str. 1-2, Poulični izgredi v Celovcu. Za Celjem - Celovec?; 1. 9. 1899, št. 200, str. 1, Tako ne sme dalje!; 4. 9. 1899, št. 202, str. 1, Anarhija; 5. 9. 1899, št. 203, str. 1, Izdajice; 31. 10. 1899, št. 250, str. 2-3, "Narodovi dokazi" za "lopovščino in šuftarijo" Dopis v "Vaterlandu", Analiza Vaterlandovega dopisa; Slovenski narod, 8. 8. 1899, št. 180, str. 4, "Slovenec" in sprejem čeških akademikov; 17. 8. 1899, št. 187, str. 1, Glas nemških klerikalcev; 24. 8. 1899, št. 193, str. 1-2, Najnovejši izgredi v Celovcu; 26. 8. 1899, št. 195, str. 1-2, Å la lanterne!; 31. 8. 1899, št. 199, str. 1, Na vrhuncu; 5. 9. 1899, št. 203, str. 1, Priznanje izdajstva.

nemogoče, da bi taki ljudje kalili red in mir v nemškem Celju. Časopis zato "prosi" Čehe, naj se v Celju obnašajo mirno in dostojno, naj na javnih mestih ne povzročajo neprijetnosti, svojo dejavnost pa naj omejijo na lokal, ki je določen za Slované. Časopis Politik je v nadaljevanje svoje bralce še seznanil z nestrpnostjo, ki jo Nemci čutijo do Slovanov in je zato objavil dopis, ki je prispel na celjski magistrat. V njem se dopisnik zgraža nad nevarnostjo, ki s slovanske strani grozi mirnemu in sicer gostoljubnemu nemškemu Celju. Dopisnik je zgrožen nad tem, da oblasti v takem mestu dovolijo panslovanske slovesnosti in upa, da se praški dnevi groze tu ne bodo ponovili.¹⁴ S približevanjem datuma obiska čeških visokošolcev je rasla tudi napetost na nemški strani. Časopis Politik je 5. avgusta, tudi tokrat na drugi strani, spet objavil članek o hujskanju v celjskem časopisu Deutsche Wacht: Čehi ne smejo v Celje! Kajti Čehi so narod, ki je svetu znan predvsem po tem, da jih je nemogoče prenašati in po tem, da so zelo oblastni.¹⁵

V ponedeljek, 7. avgusta 1899 je časopis Politik na prvi strani poročal o prihodu čeških študentov v Ljubljano. Sem je pripotovalo 170 študentov, ki sta jih vodila profesorja Hrasky in Stoklasa. Že na postaji so doživeli lep in prisrčen sprejem, ki so ga pripravili društvo Sokol, pevsko in veteransko združenje. Goste je sprejel županov namestnik dr. Bleiweis. Sledili so nagovori in nato slovesen odhod v mesto. Popoldne so gostom razkazali okolico Ljubljane, zvečer pa je bil v čitalnici literarni večer.¹⁶ Čeprav so češki študentje na prve težave na svojem potovanju naleteli že na Koroškem med Šmihelom in Beljakom,¹⁷ pa se je prava gonja sprožila v Celju. 10. avgusta je časopis Politik poročal o tem na četrti strani. Najprej je dopisnik iz Prage spregovoril o dotedanjem potovanju ter o težavah, ki so jih imeli študentje v Šmihelu in Beljaku, nato pa je v nekaj stavkih predstavil razmere v Celju. Najprej je spregovoril o sovražnem razpoloženju, ki so ga bili deležni že na celjskem kolodvoru, o tem, da so bili prepovedani govori ob postavitvi nagrobne plošče dr. Oblaku in o dogajanju pred slovenskim Narodnim domom. Temu je sledila objava telegrafskega sporočila z Dunaja ter več privatnih poročil iz Celja.¹⁸

V petek 11. avgusta pa je o celjskih dogodkih pisalo na prvi strani. Pod naslovom Celjski dogodki je časopis spregovoril o tem, kaj se je v mestecu dogajalo. Ob tem je svoje bralce spomnil na leto 1894 in tedanja mednacionalna trenja, nato pa predstavil sedanje obnašanje celjskih Nemcev, ki so s svojim primitivizmom spravili v težave in neprijeten položaj vse tiste Nemce, ki so količkaj kulturni. Značilno je bilo, in časopis je to tudi večkrat poudaril, da so bili celjski Nemci okrašeni z nemškim cesarskim simbolom, z rožo plavico (Kornblume) in kar pogosto so prepevali Wacht am Rhein. Ti ljudje so bili oboroženi z gorjačami in

¹⁴ Politik, 31. 7. 1899, št. 210, str. 2. V novejši češki zgodovini je bilo pomembno leto 1897, ko so na volitvah dobili mladočehi tako moč, da si je ministrski predsednik Kazimir Badeni upal izdati jezikovne naredbe, po katerih je bilo treba v uradih in med uradi uporabljati jezik, v katerem je bila zadeva podana. Češkim uradnikom je to ustrezalo, tistim Nemcem, ki so znali češko tudi, zadevo pa so zapletli tisti uradniki, ki so znali le nemško. Proti tem jezikovnim uredbam in proti Badeniju se je začela kampanija, ki je dobila močno podporo tudi v nemškem cesarstvu. V času od 29. 11. do 2. 12. 1897 so izbruhnile na Češkem, predvsem v Pragi, demonstracije. Te je spremljalo razbijanje nemških in judovskih trgovin. Oblast je proti demonstrantom nastopila dokaj ostro. Dējiny země koruny české II. Od nástupu osvícenství po naši dobu. Praha 1998, str. 122-123.

¹⁵ Politik, 5. 8. 1899, št. 215, str. 2.

¹⁶ Politik, 7. 8. 1899, št. 217, str. 1. Drahtnachrichten der Politik.

¹⁷ Politik, 7. 8. 1899, št. 217, str. 1.

¹⁸ Politik, 10. 8. 1899, št. 220, str. 4.

koli, češke goste so zmerjali z različnimi izrazi, ki so leteli tudi na slovenske prebivalce Celja. Razgrajanje je bilo tako hudo, da je morala posredovati vojska, saj je celjska mestna policija, ki je dobila celo pomoč iz Celovca, povsem odkrito stopila na nemško stran. Na prvi strani je bil pojasnjen tudi ves potek dogodkov, od hujskanja celjske Deutsche Wacht do tega, do so se češki visokošolci odzvali vabilu in nameravali vrniti obisk slovenskih kolegov v Pragi. Celjski Slovenci so jih povabili na odkritje nagrobne plošče znanemu filologu dr. Oblaku. To je povzročilo vik in krik na nemški strani. Cesarska oblast dogajanja ni mogla preprečiti, kar je dalo nemškim nacionalistom še dodaten zalet. Težave, ki bi ob tem zlahka nastale, bi bile primeren argument, da bi dosegli prepoved podobnih obiskov. Dogajanje v teh dneh pa naj bi po mnenju časopisa streznilo tudi nekatere slovenske politike, ki so bili vse bolj prepričani v možnost samostojnega nastopanja.¹⁹

Naslednjega dne so na peti strani ponatisnili novice iz Celja in Ljubljane. Celjsko sporočilo je govorilo o nemškem proslavljanju zmage nad Slovenci in Čehi, ljubljansko pa o tem, da sta prof. Hrasky in Stoklasa podala pritožbo na notranje ministrstvo in poslala memorandum državnemu svetu, časopis Slovenski Narod pa je bil zaplenjen zaradi poročanja o celjskih dogodkih.²⁰

O dogajanju v Celju je Politik objavil tudi mnenja drugih časopisov. Krakovski časopis Czas je spregovoril o tem, da je Celje znova postalo prostor obračuna med Nemci in Slovani. Dogajanje je pritegnilo pozornost celotne monarhije, vendar pa so ti dogodki, čeprav zelo bučni in grobi, po posledicah zanemarljivi v primerjavi z dogajanjem v letu 1894. Zanimivi so le toliko, kolikor so vsej monarhiji pokazali primitivnost celjskih Nemcev. Časopis je mnenja, da je iz poročil, ki jih ima na voljo, težko ugotoviti vzrok nemškega divjanja, kajti le prihod stotih avstrijskih državljanov v neko avstrijsko mestece zaradi prisotnosti pri odkritju nagrobnika in slavnosti v privatni hiši ne more biti vzrok za tako reakcijo. Kot izzivanje lahko razumejo nemško držo, saj je vsak od demonstrantov imel v gumbnici plavico, znamenje pruske kuge.²¹ Katoliški konservativni časopis Grazer Zeitung je tudi obsodil izgrede in menil, da si lahko o slovanski slovesnosti v Celju mislimo, kar hočemo, demonstracije pa je treba odklanjati. Če bi nemška stran že hotela prikazati svoje nasprotovanje slovanskemu slavu, bi to najbolje naredila tako, da bi ga povsem ignorirala. S svojim obnašanjem pa je nemško čast oskrunila s krvjo. Časopis je ob tem pritaknil še svoje mnenje o nasprotovanju med liberalci in klerikalci in slabo preveden govor poslanca dr. Ferjančiča na Bledu.²²

Časopis Vaterland je razglabljal o članku o Celju, ki ga je objavil časopis Neue Freie Presse. Med drugim pravi tudi, da je argumentacija Neue Freie Presse smešna, ker za vse ekscese krivi Taaffejevo vlado. Po mnenju časopisa Vaterland morajo biti bralci časopisa Neue Freie Presse ali zelo potrpežljivi ali pa neumni, če dovolijo, da jim ta časopis dopoveduje, da so se nacionalni spori in pretepi začeli šele s Taaffejevo vlado. Kot da v času liberalnih ministrov ni bilo nikakršnih nacionalnih sporov. Ob tem spomni na ponovljeno izjemno stanje na Češkem, ki po mnenju Neue Freie Presse nima nobene zveze z narodnostnimi spori.²³

¹⁹ Politik, 11. 8. 1899, št. 221, str. 1, Die Cillier Vorgänge.

²⁰ Politik, 12. 8. 1899, št. 222, str. 5.

²¹ Politik, 13. 8. 1899, št. 223, str. 2.

²² Politik, 13. 8. 1899, št. 223, str. 2.

²³ Politik, 13. 8. 1899, št. 223, str. 2.

Od slovenskih časopisov omenja le Slovenca, ki poudarja, da se bodo morali vladni krogi resneje lotiti reševanja narodnega vprašanja.²⁴

Po odhodu čeških študentov iz Celja je časopis Politik objavil dopis Vlada drhali v Celju. Še enkrat je predstavljeno dogajanje v Celju in ozadje teh dogodkov. Po dopisnikovem mnenju so razgrajachi nameravali napasti slovenski Narodni dom in hiši dr. Dečka²⁵ in dr. Serneca.²⁶ Dr. Dečko je stanoval zunaj mesta in je za varstvo zaprosil cesarsko-kraljevo žandarmerijo, dr. Sernec pa je živel v mestu in je prosil za zaščito mestni urad, vendar se mestni policiji ni zdelo vredno, da bi poskrbela za njegovo varnost in za varnost njegove hiše. Mestna drhal je tako zvečer 10. avgusta res napadla njegovo hišo in mu razbila vsa okna, mestna policija pa je dogajanje opazovala. Sernečeva družina se je pred svojatjo umaknila v zadnji del hiše, kjer je bila na varnem. Ko je množica opravila s Sernečevo hišo, se je odpravila proti Narodnemu domu, kjer so tudi razbijali šipe. Pred županstvom, ki je bilo nasproti Narodnega doma, so se drli Pereat Austria! Živela Nemčija čez vse! Mestna policija je vse to dogajanje le opazovala. Množica je pred očmi policije uničila tudi tablo na hiši dr. Dečka in se nato odpravila pred opatovo stanovanje, kjer so tudi razbili šipe. V vikarjevo stanovanje je priletel kamen, pred vrati župnijske cerkve pa so kričali Stran od Rima! Mestna policija je vse to dogajanje opazovala.

To nemško razgrajanje v Celju je bilo povračilo za obisk čeških študentov, mestne oblasti so vedele, kaj se pripravlja, vendar pa so jim nato dogodki zrasli čez glavo in niso več mogli obvladati duhov, ki so jih sami priklicali. Člankar se še sprašuje, ali živijo v državi Avstriji ali v Republiki Celje. Kdo bo pomagal Slovencem? Za pomoč se obrača na češki tisk in češko delegacijo v državnem zboru. Po njegovem mnenju bi taki dogodki, ki bi se zgodili v Pragi ali v Ljubljani, priklicali razglasitev izrednega stanja, oblast bi prevzela žandarmerija, županstvo pa vladni komisar; v Celju se ni zgodilo nič podobnega.²⁷ V isti številki časopisa je še članek, ki dogajanje v Celju postavlja v širši politični kontekst tedanje dobe. Pisec članka je bil prepričan, da ima celjski vihar politično nadaljevanje in ni le problem odnosov med Nemci in Slovenci, oziroma Čehi. Svojo zamisel je podkrepil z mnenjem, ki ga je objavil časopis Linzer Volksblatt, ki je sicer obsojal nemško neprimerno obnašanje v Celju, obenem pa je delil slovenskim politikom, posebno pa še dr. Ferjančiču politične nauke. Osnova za novo politično kampanjo je bil slabo razumljen govor, ki ga je imel dr. Ferjančič na Bledu, ko so ga obiskali češki gostje. Nekoliko prepozno je v nedeljski številki graškega časopisa Tagespost pojasnil slab prevod, ki si ga je iz slovenščine v nemščino namerno ali nenamerno privoščil novinar. Kamen spotike je bila besedna zveza "zaslovelo Celje", ki ga je novinar prevedel kot "slovensko postajajoče Celje"(slowenisch wedendes Cilli) in pa "pomembni sosedje

²⁴ Prav tam.

²⁵ Ivan Dečko (1859-1908), pravnik in politik; 1891 je v Celju odprl samostojno odvetniško pisarno. Bil je eden od vodilnih slovenskih politikov v dobi slogaštva na Štajerskem. V Celju se je povzpел do glavnega voditelja celjskih in spodnještajerskih Slovencev. Enciklopedija Slovenije, zv. 2, Ljubljana 1988, str. 183.

²⁶ Josip Sernec (1844-1925), pravnik, politik in deželni poslanec (1884-1902) in namestnik štajerskega deželnega glavarja. Bil je odločen nasprotnik protislovenske politike nemške deželnozborske večine. Zahteval je enakopravnost slovenskega jezika na sodiščih in v ljudski šoli. Prizadeval si je za okrepitev slovenskega meščanstva v Celju. Enciklopedija Slovenije, zv. 11, Savs-Slovenska m. Ljubljana 1997, str. 53.

²⁷ Politik, 14. 8. 1899, št. 224, str. 1-2. Die Ochlokratie in Cilli.

(mächtige Nachbarn), kar je novinar prevedel v "tujci" (Fremdlingen). Škoda je bila že narejena in časopisje je z veseljem pograbilo to kost.²⁸

Ščuvanje v Celju se je nadaljevalo. Tako naj bi po počitnicah prišlo v mesto več kot 1000 nemških dijakov, da bi podprli celjske Nemce v boju proti Slovencem. Politik je poročala o tem, da je Slovenski Narod sklical protestni shod zaradi celjskih dogodkov. Skušal je tudi organizirati ali pa spodbuditi politične zveze, ki bi povsod po Štajerskem organizirale podobne shode.²⁹

O celjskih dogodkih je časopis Politik prinašal mnenja drugih časopisov. Tako je časopis *Slowo Polskie*, ki je sicer pogosto soglašal z nemško opozicijo, tokrat odklonilno pisal o obnašanju Nemcev v Celju. Svoje stališče je utemeljil s tem, da je v Celju poleg 2/3 nemškega prebivalstva tudi 1/3 slovenskega, v okolici pa živi 60% Slovencev. Ob taki narodni sestavi je torej slovenska narodna manifestacija povsem na mestu. Slovenec komentira pisanje tega časopisa in povzema, da je časopis sicer praviloma na strani opozicije, vendar pa piše o celjskih dogodkih, da so sramota za vsakega civiliziranega človeka.³⁰

Krakovski *Czas* je celjske dogodke povezal s podobnim dogajanjem v celotni monarhiji. Po njegovem mnenju je to posledica narodnih nasprotij v državi. Celje ni izjema, pač pa le izrazit primer. Časopis opozarja na nevarnost razdrobitve države, ki jo lahko prinese prevelika avtonomija. Obnašanje Nemcev v Gradcu in Celju daje osnovo za tak strah. Težav, ki so nastale, se ne da reševati z zapiranjem cest, z gradnjo ovir med občinami, okraji, trgi in mesti, ki naj jih varuje oboroženo moštvo. Če si bodo v Avstriji začeli narodi prisvajati pravo, uvajati potne liste po svojem okusu, bo to pripeljalo do partikularizma, ki bo pogubil tako monarhijo kot celotni državni organizem. S tega stališča so celjski dogodki nevarni, saj so korak na poti, ki vodi do absurda. Oblikujejo se vse bolj zagrizena in brezkompromisna nasprotja predvsem med Nemci in Slovani. Tudi ekskurzije in odločna bojevitost študentov stopnjujejo to napetost in ne prispevajo k oblikovanju strpnjega ozračja. Slovenčev povzetek tega pisanja je precej oster, saj piše, da je poljski časopis sicer obsodil izgrede v Celju, hkrati pa je posvaril Čeha, naj v bodoče ne prirejajo izletov na "nemška ozemlja".³¹

Sredi avgusta je časopis Politik na prvi strani prinesel temeljit članek o narodnostnih bojih v Avstriji. V njem je najprej v nekaj stavkih predstavil zgodovino sporazumov med posameznimi narodi in nato nemška prizadevanja, da bi si v državni tvorbi, v kateri ne predstavljajo številčne večine, izborili in ohranili premoč in prevlado nad drugimi nenemškimi narodi. Ta prizadevanja, ki so se začela sredi 18. stoletja, so se izrazito okrepila v 19. stoletju in postala ob koncu stoletja že neznosna.³²

Na drugi strani pa prinaša znova odmeve, ki jih je njegovo pisanje sprožilo pri drugih časopisih. Časopis *Reichspost* se je npr. spotaknil ob to, kako je časopis Politik predstavil pisanje časnika *Linzer Volksblatt*, očita mu predvsem enostranskost pri obravnavanju češkega odnosa do Nemcev na Češkem. Na te očitke pa Politik odgovarja, da, prvič, pri potovanju čeških študentov v Celje poslanci večine,

²⁸ Prav tam.

²⁹ Politik, 15. 8. 1899, št. 225, str. 6.

³⁰ Politik, 17. 8. 1899, št. 227, str. 2; Slovenec, 18. 8. 1899, št. 188, str. 2.

³¹ Politik, 17. 8. 1899, št. 227, str. 2; Slovenec, 17. 8. 1899, št. 187, str. 2-3.

³² Politik, 18. 8. 1899, št. 228, str. 1.

razen dr. Ferjančiča, niso sodelovali, drugič, da je bil govor le-tega zaradi slabega prevoda vzrok za sovražno obnašanje in tretjič, da ob žalostnih dogodkih v Celju tamkajšnjih Slovencev in Slovanov ne zadene nobena krivda.

Nemško obnašanje so tokrat obsodili tudi socialni demokrati in madžarsko časopisje, ki ga res ni mogoče obravnavati kot naklonjenega Slovanom. Prav tako je bil Politik mnenja, da je Reichpost namerno ali ne prezrla dejstvo, kdo je bil prapovzročitelj nemirov. Po mnenju časopisa Politik poslanci ne morejo biti odgovorni za vse, kar se zgodi v njihovi deželi, poslancu neke stranke se pač ne da naprtiti vsega, kar počnejo člani druge stranke.³³

Zadarski Narodni list, hrvaški časopis pravaške stranke v Dalmaciji, je spregovoril o znamenitem 14. členu ustave, ki naj se ga, po njegovem mnenju poslužuje le v skrajnem primeru, saj si nihče ne želi vrnitve absolutizma. Členu nasprotujejo tako Nemci kot tudi nekateri Slovenci in Čehi. Nemci se bodo pomirili, če bo vlada izpolnila njihove zahteve, to pa bo sprožilo nasprotovanje Slovencev in Čehov. Rešitev bi bila, po mnenju časopisa, mogoča le, če bi se Nemci res sprijaznili in prilagodili zakonu o zagotovljeni enakosti. Sedanji sistem pa je večno kršenje ustave. Slovani, ki se borijo za svoje pravice, so na strani zakona, Nemci, ki si prizadevajo za hegemonijo, pa delujejo proti zakonu.³⁴

S poročanjem nemškega časopisja o celjskih dogodkih se je ukvarjal tudi časopis Südslawische Post, ki je moral ugotoviti, da so o celjskih dogodkih pisali nemški liberalni in radikalni novinarji zelo tendenciozno ter da se tudi konservativni tisk ni potrudil, da bi si pridobil originalne vire. Sprijazniti se je pač treba s tem, da Celje ni povsem nemško mesto, pač pa mesto, v katerem vlada mešana govorica. V tem mestu, kjer živijo Nemci in Slovenci, pa brez težav organizirajo nemška slavlja, tudi taka, ki se že spogledujejo s pangermanstvom. Zato je povsem nerazumljivo, zakaj ne bi smeli svojega slavlja organizirati tudi Slovenci. Obisk čeških študentov je bila ena od takih priložnosti, vendar so Nemci to dogajanje razumeli kot izzivanje; poklicali so nemške študente iz Gradca, organizirali so sodrgo iz Celja in okolice, da je razgrajala in povzročala ekscese. Še preden so Čehi prišli, so razgrajachi že demonstrirali pred Narodnim domom in pretepali Slovence. Ko so Čehi prispeli, pa je šel občinski svet hkrati s sodrgo na postajo in obenem z njo spremljal goste med kričanjem, žuganjem s palicami in metanjem kamenja do Narodnega doma, kjer so stali in rogovilili naprej. Sodrga ni nihče niti poskusil razgnati. Šele ko je namestnik zagrozil z razpustom občinskega sveta, je sodrga poniknila in v trenutku je zavladal mir. V tej zgodbi so se na slovanski strani obnašali mirno in razsodno, na strani celjskih Nemcev pa ne.³⁵

Ko so se razmere nekoliko umirile, je časopis Politik poskušal na prvi in drugi strani, vsaj za današnje pojmovanje takratnih razmer, na naivno provokativen način predstaviti vlogo in pomen študentskih ekskurzij po širši domovini. Sem je seveda sodil tudi opis obiska slovenskih krajev. Ta izlet, ki je zajemal Ljubljano, Bled, Postojno in Celje pa je izzval tako veliko vznemirjenost tako v slovanskem kot v nemškem svetu, da mu je treba posvetiti nekoliko več pozornosti. Članek je najprej poudaril, da so izleti čeških študentov že utrjena praksa in da do sedaj niso izzvali

³³ Politik, 18. 8. 1899, št. 225, str. 2, Inland.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Politik, 19. 8. 1899, št. 229, str. 2, Inland.

nobenih posebnih reakcij. Izleti so imeli predvsem poučen značaj. Praški študentje so tako obiskovali pomembna mesta v Nemčiji, Belgiji ter Franciji in povsod so bili prijazno sprejeti. Tudi ta izlet je imel poučen namen, saj je bil posvečen spoznavanju življenja Slovanov na jugu države. Obisk je lepo potekal, le v Celju se je zapletlo. Časopis nato osveži spomin svojih bralcev z nekaj številčnimi podatki o Celju in njegovi okolici. Po zadnjem štetju leta 1890 naj bi živelo v notranjem mestu 2170 Slovencev in 4060 Nemcev, v neposredni okolici pa 927 Nemcev in 2790 Slovencev.³⁶ Nemška večina je torej precej pičila, zato se časopisu zdi čudno, da češki študentje ne bi smeli vstopiti v tako mesto, posebno če je znano, da je večina inteligence med Slovenci, v slovenskih rokah pa sta tudi industrija in trgovina. Obisk čeških študentov naj bi bilo izzivanje, ki je prizadelo nemško prebivalstvo. Časopis Politik se sprašuje, kakšne argumente imajo nemški nacionalni in tudi drugi časopisi proti češkemu obisku. Češke študente so sicer posvarili pred obiskom Celja, vendar pa je po mnenju časopisa to svarilo preseglo logiko zdravega razuma, saj so študentje prišli le zaradi svojega izobraževanja in ne z namenom, da bi podžigali politične strasti. Nato časopis še enkrat povzame dogajanje in obenem ošvrkne poročanje nemških časopisov Fremdenblatt, Linzer Tagblatt, predvsem pa Neue Freie Presse. Razmišljanje zaključí s tem, da je celotno dogajanje v Celju velika sramota za Nemce in slavno nemško kulturo.

Tega se je končno zavedlo tudi nemško časopisje, ki je začelo s prizadevanji, da bi z lažmi in z na glavo postavljenimi dejstvi "zamorca opralo v belca", vendar pa se škandala, ki so ga obsodile vse kompetentne strani, ni dalo več spremeniti v nekaj dobrega. Ne gre pozabiti tudi veleizdajalske note v provokacijah, namreč prepevanje pesmi Wacht am Rhein ter Bismarckove pesmi, pa vzklikov po propadu Avstrije in uspehu nemškega cesarstva. Članek se zaključí z mislijo, da je Avstrija kljub vsemu še pravna država in da naj bo to jamstvo, da celjski dogodki ne bodo pozabljeni in da bodo češki študentje doživeli zadoščenje.³⁷

V delu časopisja so celjski dogodki dobili še eno razsežnost. Časopis Grazer Volksblatt jih primerja s provokacijami, ki si jih vse pogostejše privoščí gibanje "stran od Rima". O nemških nacionalcih pravi, da ker so ti razglašali pravico pesti, so jo dolžni prenašati tudi takrat, kadar se obrne proti njim. Če se bodo razmere z verskimi provokacijami nadaljevale tako, kot se to godi na narodnem področju, bo končno prišlo tako daleč, da se bodo začeli ljudje braniti sami, tega pa si verjetno nihče ne želi.³⁸ Časopis Politik je poročal tudi o dopisu, v bistvu je ponatisnil objavo v Linzer Volksblatt, v kateri je dr. Ferjančič predstavil poslancu dr. Ebenhochu svoj govor in njegov slab prevod in odgovor le-tega, ki pa je med drugim poučevanje dr. Ferjančiča, kako naj se obnaša. Nekateri poslanci so začeli češko javnost pozivati, naj ne reagira na nemška izzivanja. Temu mnenju se je pridružil

³⁶ Statistični podatki so taki: Celje-mesto skupaj 6264 prebivalcev, od tega je tistih, ki uporabljajo nemščino kot pogovorni jezik 4452, slovenščino pa jih uporablja 1577. Na območju Celjske okolice so številke take: vseh prebivalcev je bilo 3699, od teh jih je uporabljalo nemščino kot pogovorni jezik 232, slovenščino pa 3450. Special-Orts-Repertorium von Steiermark. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. Herausgegeben von der k.k. statistischen Central-Comission. Specialni repertorij krajev na Štajerskem, na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890. Na svitlo dala c.kr. centralna statistična komisija, Wien 1893, str. 1 in 22.

³⁷ Politik, 20. 8. 1899, št. 230, str. 1-2.

³⁸ Politik, 20. 8. 1899, št. 230, str. 2.

tudi poljski časopis *Dziennik Polski*, ki je poziv poslanca dr. Engla, načelnika mladočeškega kluba, naj Čehi ob nemških izzivanjih ohranijo mirno kri, utemeljil s tem, da bi češka reakcija le še spodbudila nemško delovanje proti njim.³⁹

O dogodkih v Celju je pisalo tudi časopisje iz nemškega cesarstva. Kot večina nemškega avstrijskega časopisja so tudi tu le težko in počasi sprejemali resnico o dogodkih. O škandaloznem nemškem obnašanju je pisal socialdemokratski časopis, madžarsko časopisje je v celoti obsodilo nemško obnašanje, tudi nemško konservativno časopisje je začelo spoznavati, da so celjske dogodke izzvali nemški nacionalci. Del nemškega časopisja, med njimi *Kölnische Zeitung*, pa je še naprej ščuvalo proti Slovanom. Končno je ta časopis za izpade obtožil ministra Kaizla⁴⁰ in posredno cesarja Franca Jožefa, da ne razumeta in ne obvladata razmer.⁴¹ Kot primer ščuvanja proti Čehom je časopis *Politik* prinesel članek iz časopisa *Deutsche Leipaer Zeitung* z naslovom Čehi so hudobni, zli. Kot značilen primerek ščuvanja, ki je bilo tedaj v rabi, navajam odlomek v prevodu. "Poslušajte, poslušajte! Grivasti češki lev je šel na oglede, kje bi lahko koga požrl! Od zadnjih celjskih dogodkov, kjer je bilo preveč pogumnim Slovanom spet enkrat jasno in glasno povedano, kam sodijo, so Čehi popolnoma iz sebe. In sedaj pripovedujejo svojim pretresenim sonarodnjakom o morilskih Nemcih, ki, če jim ne ugaja slovansko junaštvo, hočejo požreti uboge Čeha s kožo in kostmi. In vse to ponuja časopisje nekega "naroda" svojim bralcem, katerih celotna zgodovina je le konglomerat brutalnosti. Enkrat so metali svoje nasprotnike z balkona mestne hiše, potem je prišla na vrsto drugačna fajda - od novomeškega magistratnega stolpa zelo hitro na cesto. "Junaštva" husitov, zverinstva Žižke, ki je kot divja zver pustošil po deželi in je svojo pot zaznamoval s požigi in pomori, kjer ni nikogar izvzel. To so najtežja in najbolj bridka poglavja svetovne zgodovine, ki se jih občutljiv človek le z grozo in odporom spominja! Tempora mutantur et nos mutamur in illis! Pa tudi sedaj radi požigajo - glej praške dneve - vendar to ne bo trajalo dolgo. Kajti obstoji pravica, ki bo češke tolpe naučila spoštovanja. Kamenje, ki ga ob vsaki priložnosti vržejo Nemcem v glavo, streli, ki jih vedno izstreli kakšen fanatičen Čeh iz varne zasede in podobne akcije... vse te grobosti so v češki duši, ki je še vedno husitska".⁴²

11. avgusta so bili češki študentje v Trstu. Tudi tu so na lastni koži občutili dvojnost, ki je vladala v tem delu monarhije. Tržaški Slovenci so jih zelo prisrčno sprejeli in jim v čitalnici pripravili prijateljski večer, na katerem so bili slavnostni govorniki gospodje Vrbka, dr. Rybař, Leypen, Rosicki in drugi.⁴³ V pristanišču pa so doživeli poskuse zmerjanja in omalovaževanja, ki so si jih privoščili italijanski pristaniški postopači, vendar pa je tokrat policija zelo hitro posredovala in naredila red. Zvečer 11. avgusta so češki študentje s parnikom Nadvojvodinja Charlotta odpotovali v Benetke.⁴⁴

³⁹ *Politik*, 20. 8. 1899, št. 230, str. 2-3; *Slovenski narod*, 5. 9. 1899, št. 203, str. 1.

⁴⁰ Josef Kaizl (1854-1901), češki narodni gospodar in politik, realist; 1898 avstrijski finančni minister in duša Thunove vlade. Joža Glonar: *Poučni slovar*, A-K. Ljubljana 1931, str. 527.

⁴¹ *Politik*, 20. 8. 1899, št. 230, str. 3.

⁴² *Politik*, 24. 8. 1899, št. 234, str. 3. "Die Tschechen sind böse".

⁴³ *Slovenski narod*, 12. 8. 1899, št. 184, Priloga Slovenskemu narodu.

⁴⁴ *Slovenski narod*, 11. 8. 1899, št. 183, str. 3.

Dogodke, ki so jih morali češki študentje preživeti v Celju, so doma budno spremljali. Češki poslanec Cernahorsky je v Narodnih Listih objavil poziv, naj študentom ob vrnitvi v domovino priredijo slovesen sprejem.⁴⁵

Ko so se strasti nekoliko polegale in je postalo aktualno vprašanje obračunavanja in vračanja škode, ki jo je nemško razsajanje povzročilo na nekaterih hišah v mestu, je začelo nemško navdušenje pojemat. Celjski Nemci in tudi nemško časopisje so začeli iskati različne izgovore, predvsem pa so odgovornost za vse skušali prevaliti na Slovence in Čehe. Del odgovornosti je nosil občinski zastop, kar se je pokazalo že v času samih nemirov. Ko je namreč namestništvo zagrozilo, da bodo razpustili mestni zastop, če se bodo izgredi nadaljevali, so organizatorji znali pomiriti najete hujšakače in v mestu je zavladal mir. Že v soboto 12. 8. 1899 se je začel komisijski ogled poškodovanih hiš. Čas je bil torej, da so se tako najeti razgrajachi kot najeti policaji vrnili domov.⁴⁶

O sojenju zaradi celjskih dogodkov je precej pisal Slovenski Narod. Tako je 17. 8. objavil kratko notico o tem, da je preiskovalni sodnik pri okrajnem sodišču zaslíšal tri udeležence napadov na Slovence in Čehe ter vse tri pridržal v priporu.⁴⁷ 22. avgusta pa je na tretji strani v rubriki Telefonična in brzojavna poročila prinesel podatke o sojenju in obsodbi dr. Evgena Negrija namestnika c.kr. asistenčnega zdravnika in zeta celjskega župana. Negri je bil obsojen zaradi razžalitve gospodične Ljudmile Serneč, ker ji je 9. avgusta pljunil na roko. Kljub vsemu izmikanju in pozabljivosti je bil obsojen po členih zakona o varovanju časti na tri dni zaporne kazni in na plačilo sodnih stroškov.⁴⁸ To obsodbo je prinesel tudi praški časopis Politik, kjer se je članek zaključil z mnenjem, da je Pravica s to obsodbo začela s svojim delom proti nemškim grozodejstvom v Celju.⁴⁹

Slovenskemu časopisu je sedaj ostalo na razpolago premljevanje preteklih dogodkov, iskanje vzrokov in krivcev, medsebojno politično obračunavanje in nekoliko kasneje tudi objavljane obsodb za divjanje v Celju. Precej je bilo namigov o čudni vlogi, ki jo je igrala pri dogodkih celjska mestna policija. Končno je Slovenski Narod objavil na prvi strani razpravo o tem vprašanju in bil zaplenjen.⁵⁰ Po tedaj veljavnem statutu je bila celjska mestna policija podrejena celjski mestni občini, ki je bila v rokah celjskih Nemcev. Vsa večletna prizadevanja Slovencev, da bi jo zaradi njenega izrazito pristranskega obnašanja v težavnih trenutkih, podržavili, niso rodila uspeha.⁵¹ Kako je celjska mestna policija gledala na dogajanje v svojem mestu, kažejo odlomki iz kronike, ki jo je pisal predstojnik mestnega urada Thomas Fürstbauer. Tako je zapisal, da so češki študentje z dopisom v češčini najavili mestnemu uradu svoj prihod v Celje, mestni urad pa je dopis zavrnil (30. julija 1899). Prvega avgusta je zapisal notico o tem, da nameravajo Slovenci v času obiska čeških študentov 9. avgusta na okoliškem pokopališču odkriti nagrobnik dr. Vatroslavu Oblaku. Samemu dogajanju v Celju 9. in 10. avgusta je namenil nekaj več pozornosti. Vse dogajanje je opisano z izrazito nemškega stališča. Nikjer ni

⁴⁵ Slovenski narod, 12. 8. 1899, št. 184, Priloga Slovenskemu narodu.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Slovenski narod, 17. 8. 1899, št. 187, str. 3.

⁴⁸ Slovenski narod, 22. 8. 1899, št. 191, str. 3.

⁴⁹ Politik, 24. 8. 1899, št. 234, str. 3.

⁵⁰ Slovenski narod, 18. 8. 1899, št. 188, str. 1; 19. 8. 1899, št. 189, str. 3.

⁵¹ Cvirn, Celjska mestna policija, str. 313-320.

pojasnjen vzrok za strah pred obiskom čeških študentov. Obračuni, tudi strelski, so predstavljeni tako, kot da bi Slovenci napadali Nemce. Omenjena pa je škoda, ki so jo Nemci povzročili dr. Dečku in dr. Sernecu. 13. avgusta je povsem hladnokrvno zabeležil, da je občinski odbor občine Celje okolica sprejel resolucijo, ki zahteva poddržavljenje celjske mestne policije. Prvega septembra je na seji občinskega odbora župan Stiger pohvalil dejavnost celjske in celovške varnostne straže v času obiska čeških študentov. V svoji kroniki je Fürstbauer omenil še oprostitev zaprtih Slovencev, ne pa tudi obsodbe županovega zeta.⁵² V drugi polovici novembra je Slovenski Narod začel objavljati odmevnejša sojenja zaradi celjskih dogodkov. Vse obravnave, ki jih je nemška stran skušala na razne načine ovirati in zavlačevati, so se končale z oprostilno sodbo za Slovence.⁵³

Eva Holz

A STORM IN A TEACUP? RIOTS IN CELJE IN 1899 AS SEEN BY THE CZECH DAILY, POLITIK

S u m m a r y

In 1899, interethnic relations between the Germans and Slavs in the Austro-Hungarian Empire grew progressively tense. Relations in Lower Styria were also reaching a critical point. Germans in Celje felt threatened ever since the introduction of Slovene classes at the Celje Grammar School. The visit to Celje by Czech students, in August 1899, brought things to boiling point with the apprehensive German residents staging noisy demonstrations. These were enthusiastically hailed by most German papers, both in the Austro-Hungarian Empire and German Reich. But with the events in Celje transgressing all norms of acceptable behaviour and everyone realising that they will have to live side by side thereafter, German enthusiasm somewhat subsided. Overnight, yesterday's rioters turned into peaceful citizens, unable to remember much of what had happened. The Slovene and the Czech press recorded the events in detail, including the abuses and threats "welcoming" the arrival of the Czechs at the Celje railway station, and the events that unfolded in the city in the following two days. Although the city authorities seemingly let things get out of hand, they were soon able to restore order, after being threatened from Graz with the sack if they failed to bring the situation under control. At the end of the year, judicial trials for the damage caused to citizens and their property ensued, in which only direct participants in the riots were sentenced. In these proceedings, however, there was mention of the slogans of the German demonstrators against the German and Austrian Empires. In spite of frequent Slovene protests, Germans remained in power in Celje until the First World War.

The Czech daily, *Politik*, followed the events in Celje in considerable detail. It compared the reports in the Slovene papers with those from the German speaking areas, and some from Poland. While commenting on the Celje events, it gave a picture of the general ethnic situation in the Empire, as well as that of religious intolerance. The key Slovene papers, *Slovenski Narod* and *Slovenec*, reported on the events quite objectively, whilst also expressing tension and fear and, at the same time, attempting to settle, between themselves, some outstanding national and religious issues.

⁵² Cvirn, Thomas Fürstbauer: *Kronika mesta Celja*, str. 251-254.

⁵³ *Slovenski narod*, 20. 11. 1899, št. 266, str. 1-3; 21. 11. 1899, št. 267, str. 2-3; 11. 12. 1899, št. 283, str. 2-3; 27. 12. 1899, št. 295, str. 1-2.

REPUBLIKA
SLOVENIJA
VOJNI
INVALIDI
SLOVENIJE

PETER PAVEL KLASINC FRANCE KRESAL VLADIMIR PEGAN BOŽO REPE

VOJNI INVALIDI

PRAVNA ZAŠČITA IN ORGANIZIRANOST VOJNIH INVALIDOV NA SLOVENSKEM

1.01
Prejeto 20. 3. 2006

UDK 622.344.000.39(497.4 Mežica)"1918/1947"

Karla Oder*

Rudarji rudnika Mežica in njihovo delo v obdobju 1918 do 1947¹

IZVLEČEK

Autorica predstavlja na osnovi arhivskega gradiva in spominskih izjav, ki jih je pridobila s terenskim delom, življenje in delo rudarjev rudnika svinca v Mežici. Ta je pomenil za območje gornje Mežiške doline na Koroškem glavno gospodarsko dejavnost. Z rudarjenjem se je preživljalo okrog 70 % njenih prebivalcev in neposredno in posredno vplivala na stopnjo razvoja območja. Predstavlja način proizvodnje, rudarje, njihov delovni čas, skrb za njihovo zdravje in higieno, zavarovanje ter plačilo njihovega dela.

Ključne besede: Slovenija, Mežica, rudarstvo, rudarji, socialno vprašanje

ABSTRACT

MINERS FROM MEŽICA MINE AND THEIR WORK BETWEEN 1918 AND 1947

On the basis of archive material and personal memories obtained in the field, the author reviews the life and work of the miners from the Mežica lead mine. Mining was the main economic activity in the upper Mežiška dolina valley in Carinthia, providing employment to some 70 percent of its population and having a direct and indirect influence on the region's development rate. The mining production and the miners and their working hours, health care, hygiene, insurance and salaries are presented.

Key words: Slovenia, Mežica, mining, miners, social question

Oris zgodovine razvoja rudnika

Pričujoča razprava obravnava življenje rudarjev rudnika Mežica v treh desetletjih zaznamovanih z nastankom Kraljevine SHS in skupne Jugoslovanske države, nemško okupacijo in z nacionalizacijo podjetja. Z nastankom jugoslovanske države so za rudnik, zaradi večinskega tujega kapitala in s tem značaja tujega podjetja, veljali predpisi zakona o inozemskih družbah. Za zavarovanje premoženja podjetja

* Mag., višja kustodinja, Koroški pokrajinski muzej, enota Ravne na Koroškem, SI-2390 Ravne na Koroškem, Na gradu 2; e-mail: karla.oder@guest.arnes.si

¹ Prispevek je bistveno skrženo še ne objavljeno magistrsko delo (Karla Oder: Rudarji rudnika Mežica : s poudarkom na obdobju med 1918 in 1947. Magistrsko delo, Prevalje 1995, 226 str.), katerega komentor je bil dr. France Kresal.

je država postavila sekvester, ki je imel nalogo, da po prejetih navodilih vodi nadzor nad finančnim poslovanjem in prepreči odtujitev premoženja na škodo države.² Da je Plajberška rudarska zveza (Bleiberger Bergwerks Union - BBU), ki se prvič omenja kot lastnica dela rudnika 17. decembra 1868 in ki je združila svinčene rudarske posesti v Mežiški dolini, preprečila nacionalizacijo podjetja, je s pomočjo angleške firme Bewick, Moreing Co. osnovala novo družbo The Central European Mines Limited (CEML) s sedežem v Londonu. Pri poznejših ugotovitvah je bila v resnici BBU lastnica 56,73% delnic, firma Bewick, Moreing Co. jih je imela v lasti 21,6%, ostale delnice so bile last firme Godmann. Država je za rudnik ukinila sekvester in 10. oktobra 1921³ je upravo prevzel zastopnik angleške firme George Bargate, ki se je naselil v Mežici.

Z nemško zasedbo je okupacijska oblast postavila rudnik pod začasno vojaško vodstvo, ga pozneje zaplenila in izročila deželi Koroški z naročilom, da vse zaplenjeno premoženje odstopi družbi BBU, 57% brezplačno in 43% za primerno kupnino.⁴ Tako je BBU spet postala lastnica rudnika.

Po končani drugi svetovni vojni je upravo prevzelo državno vodstvo, rudnik pa je posloval pod imenom Srednjeevropski rudniki d.d. Mežica.⁵ 19. julija 1946 so ga z ukazom Prezidija ljudske skupščine FLRJ o določitvi podjetij splošnega državnega pomena uvrstili na seznam podjetij splošnega državnega pomena,⁶ 5. decembra 1946 so ga na podlagi Zakona o nacionalizaciji nacionalizirali in je prešel v splošno ljudsko premoženje.⁷ Decembra 1946 je bil izdelan seznam delegatov za prevzem nacionaliziranih podjetij, na katerem je "ing. Jože Tiringer imel dekret za prevzem Srednjeevropskega rudnika v Mežici".⁸ Po planski razvitosti so podjetje razvrstili v panogo 115, tj. barvna metalurgija in po pomembnosti med podjetja zveznega značaja.⁹

Mežiški rudnik je imel pred prvo svetovno vojno vodstvo in centralno upravo v Beljaku, sedež rudarskega glavarstva¹⁰ pa v Celovcu.¹¹ To je bilo podrejeno rudarski oblasti za Koroško in Štajersko v Gradcu.¹² Med prvo svetovno vojno je zaradi strateškega pomena in proizvodnje municije prišel pod vojaško upravo.

Z nastankom Jugoslavije je bil sedež rudarske oblasti, ki je združevala upravno in nadzorstveno funkcijo, za Slovenijo v Ljubljani. Njej so poročala rudarska podjetja in zaupniki II. skupine rudarskih zadrug, v njenem okviru je deloval tudi nadzorstveni organ v smislu inšpekcije dela. Strateške odločitve na področju rudarstva

² Ivan Mohorič: Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem. 2. knjiga. Maribor 1978, (dalje Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja) str. 267, 269; Vinko Möderndorfer: Boji in napredek mežiških rudarjev. Ljubljana 1926, (dalje Möderndorfer, Boji in napredek) str. 9.

³ Mohorič omenja datum 8. 10. 1921, a upoštevam 10. 10. 1921 kot ga je zapisal in s prvo obletnico koroškega pabiscita utemeljil Möderndorfer: Boji in napredek, str. 11.

⁴ Karel Bevc, Aleš Mrdavšič: Narodnoosvobodilno gibanje na področju mežiškega rudnika. V: Gospodarski koledar 1962 (dalje Bevc, Mrdavšič, Narodnoosvobodilno gibanje), str. 37; 300 let mežiški rudniki. Mežica 1965 (dalje 300 let mežiški rudniki), str. 46.

⁵ 300 let mežiški rudniki, str. 47.

⁶ Jože Prinčič, Maruša Zagradnik, Marjan Župančič: Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni. Ljubljana 1992, str. 19.

⁷ Prav tam, str. 30.

⁸ Prav tam, str. 42.

⁹ Filip Potočnik: 20 let gospodarskega razvoja mežiških rudnikov. V: 300 let mežiški rudniki, (dalje Potočnik, 20 let gospodarskega razvoja) str. 90.

¹⁰ Rudarska glavarstva so uvedli na podlagi splošnega zakona o rudnikih iz leta 1854.

¹¹ Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, 2, str. 267.

¹² Za Kranjsko je bil že od leta 1854 sedež rudarske oblasti v Ljubljani.

je v času med obema vojnama sprejemalo ministrstvo za gozdove in rudarstvo, delavsko zaščitno zakonodajo pa ministrstvo za socialno politiko.

Po drugi svetovni vojni je rudnik "administrativno operativno vodila Generalna direkcija rudnikov in topilnic barvnih kovin v Beogradu, v okviru ministrstva za industrijo in rudarstvo FLRJ. Administrativni aparat je načrtoval proizvodnjo, kontroliral in razporejal proizvode, določal financiranje investicij, dodeljeval reprodukcijski material itd."¹³

Rudnik prostorsko sega od Mežice do Črne. Vsi obrati, razen jame Graben, so na levem bregu reke Meže. V obravnavanem obdobju je rudnik obsegal rudišče trikotne oblike s površino 10 km² z revirji Stari Fridrih, Peca, Graben, Naveršnik, Srednja cona, Triurno rudišče, Fridrih, Moreing, Jug, Unionska prelomnica, Igerčevo, Staro Igerčevo in Helena.¹⁴ Revirji so segali od 500 do 1200 m nadmorske višine. V upravnem smislu je rudnik deloval na območju občin Črna in Mežica, kjer je prebivala tudi večina rudarjev. V tridesetih letih 20. stoletja, ko so zaprli premogovnik na Lešah, so prihajali tudi rudarji iz sosednjih občin in celo iz krajev čez mejo.

Leta 1918 je v vseh obratih rudnika delalo 944 delavcev, od tega okrog 500 v jami, ostali pa "na dnevu". Leta 1920 je število zaposlenih padlo na 709 in leta 1925 naraslo na 1350. V začetku druge polovice tridesetih let 20. stoletja je bilo zaposlenih okrog 750 delavcev in okoli 60 nameščencev.¹⁵ Leta 1939 je pri predelavi izkopsnine delalo 30 delavcev in 51 delavk, pri mehaničnih ognjiščih 39 delavcev, od tega 30 topilcev, pri pražilnih napravah je bilo 20 delavcev, med njimi 9 pražilcev in 9 mešalcev. V čistilnici so zaposlovali 13 delavcev, v šibrarni 4 in v valjarni povprečno 3.¹⁶ Tik pred drugo svetovno vojno je delalo 1138 delavcev in ob koncu vojne 1232, med njimi 130 žensk.¹⁷ Leta 1931 sta šteli občina Črna 4224 in Mežica 1922 prebivalcev.¹⁸

Rudarji

Poklicna diferenciacija pri rudniku, iz katere je izhajalo tudi socialno razlikovanje, je imela osnovo v naravi dela, ki je potekalo v različnih pogojih in je zahtevalo specifična znanja ter ustrezno organizacijo dela. Dela v jami so v raziskovanem obdobju opravljali moški, ženske so zaposlovali pri zunanjih in ne-kvalificiranih delih, kot je bilo npr. prebiranje rude. Otroci praviloma niso jemali v službo, pri zunanjih delih pa so jih zaposlili po 14. letu starosti. Odnos nadrejenih do podrejenih se je delno oblikoval s predpisi o delu rudniških nameščencev, na medsebojne odnose pa je delno vplivala tudi politična usmeritev vodilnih delavcev v določenem času.

¹³ Potočnik, 20 let gospodarskega razvoja, str. 90.

¹⁴ Gorazd Pečovnik: Svinčeni rudnik v Mežiški dolini : tema za zaključni izpit. Gimnazija Ravne na Koroškem 1960, str. 10.

¹⁵ Godišnjak rudarstva i topioničarstva. Sredio redakcioni odbor (odg. urednik R. Vuletić). Beograd 1937, str. 86.

¹⁶ Ivan Mohorič: Industrializacija Mežiške doline. Maribor 1954, (dalje Mohorič, Industrializacija) str. 186.

¹⁷ Möderndorfer, Boji in napredek, str. 6; Mohorič, Industrializacija, str. 204.

¹⁸ Karla Oder: Občina Ravne na Koroškem. Ljubljana 1992, (dalje Oder, Občina Ravne) str. 88; ob upoštevanju samo 1200 zaposlenih, je pri rudniku delalo okrog 20% prebivalcev.

Zaposlene so "na rudniku" v letih po prvi svetovni vojni splošno razvrščali na zunanje delavce in delavce v jami, formalno pa v pomožne delavce in delavce, ki opravljajo zahtevnejša dela. Takšno razvrstitev zaposlenih je določal zakon o zaščiti delavcev, ki pravi, da so "pomožno osebje vse osebe, brez razlike spola, ki delajo ali stalno ali začasno v podjetjih, navedenih v čl. 1 tega zakona ali zaradi izučevanja kakršnekoli vrste dela ali pa za nagrado. Pomožno osebje niso osebe, ki opravljajo posle višje vrste (poslovodje, knjigovodje, blagajniki in inženirji itd.)."¹⁹ Nameščence so ločili na uradnike, na tehnično nadzorno osebje in pisarniško osebje. Med uradnike so šteli: obratovodje, obratne inženirje, višje tehnične in administrativne nameščence, med tehnično nadzorno osebje pa oblastno potrjene nadpaznike, paznike in jamomerce. Pisarniško osebje so predstavljali administrativni in pisarniški nameščenci.²⁰ Poklicna diferenciacija, potrebna zaradi organizacije dela, se je posledično odražala v višini zaslužka in v socialnem položaju rudarja in njegove družine.

Pri vsakdanji rabi imen poklicev v rudniku so se uveljavili številni germanizmi, kar kaže na eni strani na vpliv nemške rudarske stroke in na drugi strani na germanizacijo, ki se je na obravnavanem območju stopnjevala od druge polovice devetnajstega stoletja do prve svetovne vojne. Delavca pri rudniku so splošno imenovali "knap" (iz nem. der Knapp), delavko pa "knapica" ali "rudarica". Druga imena za določene poklice so naslednja: "hajer" (iz nem. der Häuer) - kopač, "oberhajer" (iz nem. der Oberhäuer) - predkopač ali nadkopač, "lerhajer" (iz nem. der Lernhäuer) - učni kopač, "laufer" (iz nem. der Läufer) - vozač, "štajger" (iz nem. Der Steiger) - paznik, "oberštajger" (iz nem. der Obersteiger) - nadpaznik, "mašinst" (iz nem. der Maschinist) - strojnik, "kuter" - vajenec, "cimperman" (iz nem. der Zimmermann) - tesar. Nemška imena so dobila tudi delovna mesta: "metergedin" (iz nem. das Metergedinge) - sledenje, "zajlpon" (iz nem. die Seilbahn) - žičnica, "aufperajtnga" (iz nem. aufbereiten) - zbiralnica, "mašinhau" (iz nem. das Maschinenhaus) - električna centrala, "šmelc" (iz nem. die Schmelze) - topilnica.

Pri plavžu v topilnici so delali topilci, livarji in vsipači, v pražarni pa pražilci in mešalci. Leta 1946 so v jami poleg vodstva in nameščencev znani še naslednji poklici: na sledenju kopači, vozači in tesarji, na odkopu kopači, vozači, tesarji, zidarji, nalagalci, odtezači, strelni mojstri, strojniki dvigala, strojevodje, strojniki kompresorjev, strojniki sesalk in razni drugi delavci v jami.²¹

V skupini pomožnih delavcev je bil najbolj čislan in tudi relativno dobro plačan poklic kopač, kar potrjuje tudi pogosto izrečena trditev informatorjev: "Kdor je bil kopač, je bil že gospod." Za "gospoda" so veljali še izšolani delavci, pazniki in uradniki. V hierarhiji od vrha navzdol sta bila za generalnim direktorjem in njegovim pomočnikom tehnični direktor in obratovodja, sledili so tehnični in administrativni uradniki, nadpazniki in pazniki. V hierarhiji pomožnih delavcev so bili najvišje razvrščeni: starejši rudarji (predelavci), višji topilničarski in višji strelni mojstri, nato pa: kopači, topilničarji, tesarji, strelni mojstri, zidarji, strojniki, mehaniki, ključavničarji, kovači, elektrikarji in drugi obrtniki, za njimi: pomožni

¹⁹ Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, 13. 7. 1922, str. 485, Zakon o zaščiti delavcev, čl. 3.

²⁰ Službeni red za nameščence pri privatnih podjetjih v območju rudarskega glavarstva v Ljubljani, ki spadajo pod rudarski zakon. Celje 1938, str. 3, 4 (čl. 3, 4, 5).

²¹ Arhiv rudnika Mežica (dalje ARM), Letno poročilo za jamo Neuburg za leto 1946.

kopači in topilničarji, mlajši kvalificirani delavci, še nižje: jamski vozači in ostali jamski ter topilniški delavci, delavci zunanjih kopov in starejši zunanji delavci; med slabše plačane so uvrstili: mlajše zunanje delavce, občasne delavce in starejše delavke, med najslabše pa: učence, vajence, ostale začetnike in mlajše delavke.²² Občasne ali nestalne delavce so imenovali "dninarji", delali pa so pri zunanjih delih.

Avgusta 1938 je pri rudniku delalo 832 domačih delavcev, 70 delavk in 65 nameščencev, med njimi je bilo 23 inozemskih delavcev, dva Angleža (generalni direktor in njegov pomočnik), ena pisarniška uradnica, ruska emigrantka, in dva Nemca nadpaznika, "vsi ostali so fizični delavci slovenske narodnosti in že dolga leta zaposleni."²³

Fizične delavce so uvrščali v skupino pomožnih delavcev, kamor so umestili tudi "knapice", ki so delale večinoma v izbiralnici, kjer so ročno prebirale rudo. Kopači so se dela priučili v jami, prav tako strelni mojstri. Brez šol, samo z osnovno šolo, so rudarji lahko napredovali do paznika. Za določen poklic so se posamezniki izučili v rudniških delavnicah, največkrat za mizarja, kovača, ključavničarja. V teh delavnicah so začeli kot vajenci in na koncu opravili pomočniški izpit.²⁴ Med drugo svetovno vojno, leta 1942, so v Mežici organizirali rudarsko poklicno šolo, ki je delovala še po vojni²⁵ in so domači fantje dobili možnost izučiti se za rudarja.

Med nameščenci je prišlo do sprememb po prvi svetovni vojni, ko so nemški uradniki odšli, angleški direktor pa je zaposlil slovenske. Pomembno vlogo pri razvoju rudnika je imela skupina inženirjev, ki je v Mežico prišla iz drugih krajev Slovenije. Direktor Bargate, je s podrejenimi komuniciral v angleščini ali s pomočjo prevajalcev. Nameščenci so po službenih pravilih morali biti za vzor delavcem, hkrati pa so jih morali nadzorovati in skrbeti za njihovo varnost, kar je zapisano tudi v Službenem redu za nameščence.²⁶ V tridesetih letih v rudniku ni bilo večjih težav z disciplino, saj se je vsak zaposleni bal za svoj "šiht" (iz nem. die Schicht). Zaradi dobrega zaslužka pa so veliko povpraševali za delo pri rudniku.

Ena izmed značilnosti dela v jami je bila ta, da so kopači večino dela opravili sami. Za vrtanje namreč niso potrebovali pomočnika, ampak samo "laufarja", da je odpeljal material. V jami so delovna mesta kopačev oštevilčili. Pred letom 1951, ko je bila izvedena reorganizacija, je bilo takih mest 227.²⁷ Nadzor nad odhodi delavcev v jamo in prihodom iz nje je imel paznik. Še preden so evidenco vodili s pomočjo "markice", ki jo je vsak rudar ob odhodu v jamo vzel s skupne plošče in jo po vrnitvi z dela vrnil, so pazniki na seznam z imeni delali črte. Pred vsakim spustom v jamo in po vrnitvi je paznik v pozivalnici vsakega rudarja poklical in naredil črto. Ob vrnitvi iz jame je moral biti pri vsakem rudarju križ.

²² Pravilnik bratovske skladnice za zavarovanje delavcev in nameščencev rudarskih podjetij v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ljubljana 1924, str. 25.

²³ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), 3634-38, poročilo žandarmerijske postaje v Mežici sreskemu načelniku o delovanju industrijskih podjetij, 2. 9. 1938.

²⁴ Marija Makarovič: Črna in Črnjani. Črna na Koroškem 1986 (dalje Makarovič, Črna), str. 379.

²⁵ Oder, Občina Ravne, str. 43.

²⁶ Službeni red za nameščence pri privatnih podjetjih v območju rudarskega glavarstva v Ljubljani, ki spadajo pod rudarski zakon, čl. 3, 4, 5.

²⁷ 300 let mežiški rudniki, str. 154.

Delovni čas

Življenjski ritem rudarjev in njihovih družin je določal delovni čas. Obsegal je eno tretjino dneva, pri tem pa ni vštet čas, porabljen za prihod in odhod z dela. Osemurni delavnik in 48-urni tednik, ki je bil v rudniku v veljavi že pred prvo svetovno vojno, so po potrebi podaljševali, vendar najpogosteje za delo zunaj jame. Za druge industrijske delavce je 8-urni delavnik bil uveden na podlagi zakona iz konca leta 1918. Dopustov zaposleni skoraj niso imeli, še manj koristili. Tudi porodniškega dopusta delavke kljub zakonskemu predpisu niso izkoristile. Praviloma so po poroki in rojstvu otroka ostale doma.

V arhivu rudnika Mežica hranijo letna poročila, iz katerih je za čas od 1. aprila 1923 do 31. marca 1924 razvidno, da je izbiralnica delala vse delavnike, skupno 294 dni, topilnica pa 310 dni. "Konverterji so delali brez pavze, včasih celo tudi ob nedeljah in praznikih, kadar je dala jama preveč fine rude in je primanjkovalo kosovnega materiala za ameriksanske peči in visoko peč."²⁸ Leta 1927 je 81 delavk opravilo 24.141,25 dnin, kar da 298 dni, skupno je 99 delavcev v izbiralnici opravilo 28.540,25 dnin ali 288,2 delovnih dni.²⁹ Delo je potekalo praviloma v dveh izmenah od 5. do 13. in od 13. do 21. ure in le najnujnejša dela v nočni izmeni od 21. do 5. ure zjutraj.

V tridesetih letih 20. stoletja, ko so bili rudniki zaradi gospodarske krize prisiljeni skrajševati število delovnih dni in delovni čas, se je uveljavilo rudarsko "fajranje" (iz nem. feiern), da bi se tako izognili odpuščanju rudarjev. Rudarski delovnik je tedaj trajal tudi samo 3 do 4 ure na dan.

Odpuščanje delavcev v mežiškem rudniku se je začelo že leta 1927, ko so odpustili 30 delavcev, najprej samske, tiste, ki so delali kratek čas, lenuhe in nezadovoljneže.³⁰ 9. oktobra 1930 je uprava mežiškega rudnika sporočila okrajnemu glavarju na Prevaljah, da bo skrajšala delo od sedanjih pet na štiri dni. Prav tako je podjetje nameravalo odpustiti 30 delavcev.³¹ Do skrajšanja delovnega tednika na štiri dni je prišlo po dogovoru z delavci, saj so tako vsi obdržali službo, še vedno pa so živeli bolje kot drugi. Kljub krizi v gospodarstvu v tridesetih letih v šolski kroniki osnovne šole v Črni preberemo za šolsko leto 1934/35, da "gospodarsko stanje občanov kljub krizi še ni preslabo. Rudnik še precej dobro obratuje", za naslednje leto pa je zapisano, da je "pri rudarjih gospodarsko stanje še kar, slabše je pri kmetih".³² Žandarmerijska poročila konec tridesetih let tudi ne poročajo o slabem položaju. V njih ugotavljajo, da na območju Črne ne vlada velika brezposelnost, ker so večinoma rudarji in so vsi zaposleni. Nezaposlenih je le nekaj gozdnih delavcev. "Kar se tiče rudarjev pa lepo zaslužijo in dobro živijo."³³ "V Mežici so brezposelni posamezniki, ki niso zaposleni v tukajšnjem svinčenem rudniku, a jih preživljajo njihovi starši ali pa bratje, ki imajo svoj mesečni zaslužek."³⁴

²⁸ ARM, Letno poročilo rudnika za leto 1923.

²⁹ ARM, Letno poročilo izbiralnice 1927-1928. Delovni dnevi so preračunani tako, da je število dnin deljeno s številom delavcev.

³⁰ Makarovič, Črna, str. 97.

³¹ Alojz Krivograd: Kratek oris delavskega gibanja v Mežiški dolini od 1929 do 1936. V: Med Peco in Pohorjem, Ravne na Koroškem 1975, str. 25.

³² Arhiv Koroškega muzeja Ravne na Koroškem (dalje AKMR), Kronika štirirazredne ljudske šole v Črni s podružnicami v Podpeci, Javorju in Koprivni. 1918-1937 (kopija).

³³ AKMR, poročilo žandarmerijske postaje Črna, 8. 2. 1939.

³⁴ AKMR, poročilo žandarmerijske postaje Mežica, 8. 2. 1939.

Nočno delo otrok in žensk so sicer prepovedali z zakonom iz leta 1885.³⁵ Iz Mohoričevega zapisa pa izvemo, da so pri rudniku, "pri ameriški peči ... leta 1912 ukinili nočno delo žensk in jih nadomestili z moškimi"³⁶ V obdobju med obema vojnama ni zaslediti več nočnega dela žensk.

Rudarski dopusti so bili v 19. stoletju izjemni, rudarji so letno naredili po 294 delovnih dni; po zakonu o zaščiti delavcev iz leta 1918 so imele ženske pravico do porodniškega dopusta 2 meseca pred porodom in 2 meseca po njem. V tem času so imele ne glede na zmožnost dela pravico do porodniške podpore, pridobljene z bolniškim zavarovanjem. Večina delavk ni koristila porodniškega dopusta ali pa le kakšen teden, največkrat pa so s poroko izgubile delo.

Rudarji so imeli proste nedelje in dneve, vezane na cerkvene zapovedane praznike. Število dopustnih dni so med svetovnimi vojnami urejali s kolektivno pogodbo, vendar je bilo to minimalno. Tudi podatki za izbiralnico, kjer je bilo leta 1927 zaposlenih 99 delavcev, ki so v celem letu izostali komaj 15 dni zaradi bolniške ali dopusta,³⁷ govorijo o tem, da so delavci le izjemoma izpustili delovno obveznost.

Neopravičen izostanek iz službe, "plavi", je podjetje denarno kaznovalo, po treh takih izostankih je rudar izgubil službo. Izostanek z dela, tudi zaradi bolezni, so morali rudarji ali njihovi sorodniki pravočasno javiti predpostavljenu. Večjih težav s "plavimi" niso imeli, saj so bili rudarji na sploh precej disciplinirani. Tudi s prihodi v službo niso zamujali, saj je bila od posameznika odvisna vsa skupina.

Med prazniki je rudarjem največ pomenil god njihove zavetnice sv. Barbare, 4. decembra. Takrat so imeli dela prost dan, praznovanje pa se je začelo z verskim obredom in končalo z veselico. Vsak rudar je na stroške podjetja dobil malico, klobaso in vino.

Prvi maj so praznovali do leta 1929, ko je bil tudi dela prost dan. Po prepovedi praznovanja pa so se začeli zbirati na okoliških hribih ali pri posameznem kmetu. Poleg rudarjev, ki so se tja odpravili na izlet, so prišli še politični funkcionarji. Bolj izzivalni so si na ta dan nadelali še zunanji simbol - rdečo kravato ali zavezali rdečo ruto ali si pripeli rdeč nagelj v gumbnico.

Delo, stroji in naprave

Rudarjenje v širšem smislu obsega iskanje rude, odpiranje rudnika, pridobivanje, izvažanje in pripravo rude oziroma izkopenega materiala za nadaljnjo uporabo. V ožjem smislu predstavlja rudarjenje delovne postopke pridobivanja rude. Tem postopkom sta sledila še čiščenje in predelava izkopenega materiala. Iz svinca, strateške surovine, so v obdobju med obema vojnami izdelovali svinčene cevi, šibre in pločevino. Delo je bilo organizirano v treh obratih: jami, separaciji in topilnici.

V jami so rudarji sledili rudo in gradili sledilne rove, odkopavali, črpali vodo, izvažali rudo, delali na progi in opravljali tesarska dela. Prebiranje rude je potekalo že na izkopu, večinoma pa zunaj jame v separacijah in prebiralnicah.

³⁵ France Kresal: Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1968-1969, št. 1-2, (dalje Kresal, Delavska zaščitna zakonodaja) str. 117.

³⁶ Mohorič, Industrializacija, str. 171.

³⁷ ARM, Letno poročilo izbiralnice 1927-1928.

Delo so v jami organizirali v okviru zgornjega in spodnjega dela. K spodnjemu delu so v tridesetih letih prištevali vsa obzorja od Glančnikovega rova navzdol in dve obzorji navzgor, zgornji, starejši del je predstavljala Helena in vsi zgornji horizonti. Tu ni bilo nameščenih dvigal in "pump" (iz nem. die Pumpe), temveč so vso "moč" rudnika namestili v spodnjem delu. Gornji del jame je konec tridesetih let vodil ing. Krivčenko sam, spodnji del pa ing. Gogala s pomočjo ing. Čeha in ing. Sosiča. Elektroinženir Bernik iz Velenja je v sodelovanju z Miroslavom Barago moderniziral rudnik. Tako so inženirji zastavili projekt in delo, ki so ga izvajali s pomočjo ostalih delavcev.

Sledenje in odkopavanje rude sta bila podobna delovna postopka, le da je bil sledilni rov bistveno ožji. Vrtanje in razstreljevanje so v eni izmeni praviloma dvakrat ponovili. Kopač na "metergedinu" je moral v steno narediti vrtine, razstreljeni material pa sam odstraniti z delovišča, tako da je s "kroco" (iz nem. die Kratze) napolnil "apšner" ali "tregl" (iz nem. tragen), nečko, natovoril material v vagone in jih odpeljal na določeno zbirno mesto.

Pri sledenju in odkopavanju so uporabljali razstrelivo. Njegove posamezne sestavne dele, dinamit, vžigalne kapice in vrvice so skladiščili na posebnem mestu v jami. Po potrebi so jih ločene prinesli v lesenih zabojih s pokrovom v bližino delovišča. Razstrelivo so rudarji vzeli med potjo na delovišče. Zaradi predpisane količine porabljenega razstreliva so morali kopači rudniku preveč porabljene količine plačati. Zaradi prihranka so rudarji dinamit rezali in krajšali vžigalne vrvice.

S sledenjem so raziskovali teren in odkrivali nove rudne žile. Dela so opravljali ročno in pri tem uporabljali osnovno rudarsko orodje: kladivo, dleto, motiko, kramp in nečko. Vrtine so naredili s pomočjo kladiva in dleta, vanje pa naložili razstrelivo. Prve vrtalne električne stroje so uporabili leta 1905, s tem pa se je povečala poraba razstreliva s 3,3 kg za 4-5 m² na 4,91 kg. Vrtalne stroje so upravljali kopači in njihovi pomočniki. Zaradi nezaščitenega elektromotorja so jih zamenjali s pulzatorji na komprimiran zrak, prvič leta 1913. Rudar je tako kladivo držal v roki in z njim sam vrtal.³⁸ Pnevmatško kladivo je kopač moral nasloniti na ramo in ga s telesom pritiskati v steno. Na ramo si je položil "povštrček" kot podlago, na katero je postavil "lahko" kladivo težko 17 kg ali pa "težko" z 21-22 kg. Po letu 1938 so začeli uporabljati pnevmatsko nogo, s katero so kladivo namestili in pritrdili na podlago. To leto so uporabljali štiri vrste kladiv, tri ameriške in eno iz Jeklarne Ravne. V Jeklarni je bil glavni mehanik Ivo Zupan, ki je v sodelovanju z rudarskim inženirjem Sosičem začel izboljševati vrtalna kladiva. Sicer pa so rudarji sami izumili marsikatero novost in si s tem zmanjšali delovni napor.

Sledenju je sledilo odkopavanje, ki je lahko potekalo po različnih metodah, najpogostejše so odkopavali od spodaj navzgor, najprej rudno žilo in nato jalovino.

S povečanjem izkopavanja in s poglobljanjem terena je postalo tudi odvodnjevanje jamske vode intenzivnejše. V ta namen so od konca 19. stoletja gradili sistem vodnih rogov, s katerim so razbremenili vodne črpalke. Rudarski transport je obsegal notranji in zunanji prevoz in bil vezan na različna tovarna sredstva. Ročno nalaganje rude v vagone in spravljanje do drč je ostalo v rabi do konca obravnavanega obdobja. Izkopnino, imenovano "aubriht", so vozači vozili iz jaškov do izvoza, jalovino ali "furat" pa od jaškov do delovišč, kjer so jo potrebovali. Izkopnino so v tridesetih letih zbirali na 7. obzorju, do koder so jo z višjih nivojev

³⁸ 300 let, str. 151; terenski zapisi, 1986 (hrani avtorica).

spravljali po drčah, iz nižjih jaškov pa dvigali z dvigali. Od jaškov in drč so izkopnino spravljali v lesenih jamskih vozičkih. Manjše "švaple" ali "trugce" (iz nem. die Truhe) so konec prejšnjega stoletja zamenjali "hunti" (iz nem. der Göpelhund),³⁹ ki so jih potiskali po železnih tirih.

V rudnik so delavci vstopali na različnih mestih, največ, kar okrog 300, jih je vstopilo v Heleni.⁴⁰ Nekateri so se v jamo peljali z vlakom do 7. obzorja in do strojnice. Od tu so pot nadaljevali peš do delovišča ali se z dvigalom, skipom, spustili do določenega obzorja. Med potjo po rovih in jaških so se spuščali ali vzpenjali po strmih stopnicah imenovanih "tretne" (iz nem. die Trete), v deblo zasekane stopinje.

Pri zunanjem transportu svinčeve rude in izdelkov iz svinca po prvi svetovni vojni niso več uporabljali živalske vprege, temveč tovorno žičnico, tovarne avtomobile in železnico.⁴¹ Le-to so zgradili do leta 1918 z vojnimi ujetniki, večinoma Italijani, iz Prevalj do Mežice in jo do leta 1921 podaljšali do Žerjava. Velika poplava 13. marca 1934 je progo tako uničila, da je rudnik ni več obnavljal, temveč je uvedel prevoz s tovornimi avtomobili, ki so jih sicer prvič uporabili že leta 1912.⁴²

Pogoji dela v rudniku so bili na različnih mestih različni. Pri vrtnanju in razstreljevanju se je dvigal svinčeni prah. Zračenje jamskih delovišč je potekalo po pločevinastih ceveh. V Glančnikovem rovu so že okrog leta 1905 imeli napravo za zračenje na vodni pogon, kmalu zatem pa je ventilatorje poganjala elektrika.⁴³ Po barvi prahu so ob prihodu rudarjev iz jame vedeli, da so beli vrtali v skalo, sivi pa rudo. Pri vrtnanju na sledenju se je iz vrtin pogosto vdrla voda z močnim curkom.

Delo rudarja je potekalo ob omejeni svetlobi iz oljenk imenovanih "ripsovke", ki so jih v začetku 20. stoletja zamenjali s karbidovkami. Te so ostale v rabi vse do konca obravnavanega obdobja, čeprav so posamezne dele že osvetlili z električno razsvetljavo. Karbid je rudnik v tridesetih letih za svoje potrebe kupoval po 6 dinarjev za kilogram v Rušah.⁴⁴

Z izgradnjo hidroelektrarn so izboljšali delovne pogoje v jamah in zunaj njih. S prvo vodno elektrarno, dograjeno leta 1899 v Žerjavu, so z elektriko napajali topilniški obrat v tem kraju. Pozneje so zgradili elektrarno v Topli (1901) za jamske obrate v Podpeci, z novo elektrarno v Podpeci so osvetlili tudi hiše v naselju Polena. Pred prvo vojno sta delovali še elektrarna pri Glančnikovem rovu (1911) in dieselska elektrarna v Žerjavu (1912). Leta 1917 so z ruskimi ujetniki dogradili elektrarno Pustnik v Mežici. Leta 1925 je začela obratovati še elektrarna v Žerjavu, nato elektrarna Torče (1936) in nazadnje podzemna elektrarna PE I (1943).⁴⁵

Izkopano rudo so ob jamah prebirali, prali in na primernih mestih tudi topili. Prelomnico v načinu dela je predstavljala konec 19. stoletja postavljena centralna izbiralnica v Podpeci (delovala do leta 1926), rudo so topili v Šmelcu in delno v

³⁹ 300 let, str. 151-155; Karel Doberšek: Pogled v naš svinčeni svet. Rudarjevi spomini. V: Koroški fužinar 1952, št. 1-3, str. 8-9.

⁴⁰ Leta 1918 je v jami delalo okrog 500 delavcev.

⁴¹ Möderndorfer, Boji in napredek, str. 5.

⁴² 100 let koroške železnice. V: Koroški fužinar, 1969, št. 4-5, str. 20; Jože Vačun: Spomini na mežiško železnico. V: Koroški fužinar, 1963, št. 4-5, str. 30.

⁴³ Ciril Vončina: Mežica in rudnik okrog leta 1900. V: Koroški fužinar, 1952, št. 10-12, str. 36.

⁴⁴ AKMR, poročilo srezkemu načelniku o trgovini s karbidom, 1933.

⁴⁵ Vončina, n.d., str. 36; 300 let, str. 221-226.

Poleni.⁴⁶ Ročno separiranje rude je sestavljalo samo pranje rude in ročno prebiranje, kar je opravljalo 6 žensk.⁴⁷

Naslednjo prelomnico predstavljata uvedba strojnega vrtanja in izgradnja strojne separacije. Tako je leta 1914 začela obratovati najmodernejša naprava v Evropi, dvojna strojna trebilnica, v kateri je obratovalo 372 čistilnih, drobilnih, vodovzdržnih in prevoznih naprav. Separacija je nadomestila ročno prebiranje rude s strojnim. Ob separaciji so v Žerjavu postavili tudi topilnico, ki je leta 1926 imela eno visoko peč, šest ameriških peči, štiri pražilnike, dva čistilna kotla in še več drugih strojev.⁴⁸ Zgradili so novo tovarno šiber in krogel (1924) ter tovarno za izdelovanje svinčenih cevi, ki so jo sredi tridesetih let predstavili v Zagreb. Leta 1926 so začeli graditi še valjarno svinčene pločevine.⁴⁹

V tem času je angleška firma dopolnila tehnične naprave, manjše stroje zamenjala z večjimi in močnejšimi, zgradila nove čistilne naprave, separacijo preuredila na flotacijski način. Pri predelavi rude se je povečala onesnaženost okolice, zato so pri topilnici začeli graditi dimno čistilnico sistema Lurgi Cortell in jo dokončali leta 1923. V naslednjem letu so začeli graditi nov 150 m dolg dimovod skozi hrib in novo visoko peč v Žerjavu. Tu so dali v obratovanje še nov plaž (1925), v čistilnici pa so zgradili še dva kotla. Začeli so s poskusi flotacije rude (1926), uvedli granulacijo žlindre iz visoke peči in začeli graditi tretje mehanično ognjišče. Nove flotacijske naprave so gradili v Žerjavu leta 1928, ko so v topilnici postavili tudi okrogli pražilni stroj, dve leti za tem so osnovali kemični laboratorij za mežiške rudnike in zatem uvedli flotiranje oksidne svinčeve rude (1931) ter ponovno preuredili izbiralnico (1933).⁵⁰

Med drugo svetovno vojno in do nacionalizacije ni bilo pomembnejših tehničnih izboljšav ne v jami in ne zunaj nje. Delovni proces je bil v tem času pogosto moten. Poleg fizične odsotnosti delavcev, ker so jih Nemci izselili ali vpoklicali v nemško vojsko ali pa so odšli v partizane, so delo onemogočale in oteževale različne partizanske akcije.⁵¹ V letu 1944 niso obratovali metalurški obrati in rafinacija, tako da je izpadla proizvodnja različnih vrst svinca.⁵²

Od konca vojne do nacionalizacije podjetja je potekala gospodarska obnova podjetja. Že 18. maja 1945 sta začeli normalno obratovati jama in izbiralnica, topilnica pa je začela s proizvodnjo avgusta.⁵³

Higiena in zdravstvo

Najosnovnejše higienske in zdravstvene pogoje dela ter pogoje bivanja zaposlenih je država urejala z zakoni in drugimi predpisi. Potreba po nadzoru in spoštovanju in predpisov je narekovala ustanovitev nadzorstvenih institucij. V času

⁴⁶ Möderndorfer, Boji in napredek, str. 5; Herman Rigelnik: Od rude do svinca (obrat v Žerjavu) : tema za zaključni izpit. Gimnazija Ravne 1960, str. 1-2.

⁴⁷ 300 let, str. 169.

⁴⁸ Möderndorfer, Boji in napredek, str. 5; Rigelnik, n.d., str. 1-2.

⁴⁹ Godišnjak rudarstva i topilničarstva. Sredio redakcioni odbor (odg. urednik R. Vuletić). Beograd 1937, str. 86; Mohorič, Industrializacija, str. 302.

⁵⁰ Mohorič, Industrializacija, str. 302-303; 300 let, str. 221-226.

⁵¹ Bevc, Mrdavšič, Narodnoosvobodilno gibanje, str. 37.

⁵² Zgornja Mežiška dolina med narodnoosvobodilno vojno. V: 300 let mežiški rudniki. Mežica 1965, str. 85, 252-253.

⁵³ Potočnik, 20 let gospodarskega razvoja, str. 89-90.

Kraljevine SHS so uzakonili inšpekcijo dela (1921). V njeni pristojnosti pa ni bilo nadzorstvo v rudarskih podjetjih. Te je nadzorovala rudarska nadzorstvena oblast, ki je imela podrejene rudarske okrožne oblasti, sama pa je bila podrejena rudarskemu glavarstvu v Ljubljani.⁵⁴ Obe nadzorstveni instituciji sta delali na osnovi zakonskih predpisov in od lastnikov podjetij zahtevali ureditev določenih pogojev. Od leta 1921 so veljali Pravilnik o tehničnih in higienskih zaščitnih merah v podjetjih, sprejet oktobra 1921, in rudarsko policijski predpisi, sprejeti 15. avgusta 1938.⁵⁵ BBU je za svoje rudnike že leta 1912 izdala pravila z zdravstvenim pomnikom, napisana na osnovi Pravilnika ministrstva za javna dela v soglasju z notranjim ministrstvom (Ur. list št. 180/1908).⁵⁶

Nadzorstvene institucije so nadzorovale ustanavljanje novih podjetij, požare, ventilacijo, varnostne naprave, delavske kuhinje in jedilnice, stanovanja, splošno higieno, obratne prostore, vodo, stranišča, nezgode in zavarovanja, nujno pomoč ob nezgodah, zaposlovanje in nepravilnosti ob tem, izobraževanje vajencev, delovni čas, delovni red in splošni ekonomski položaj delavcev.⁵⁷

Za zdravstveno stanje delavcev sta rudnik oziroma bratovska skladnica skrbela že v drugi polovici 19. stoletja. Bratovske skladnice so namreč izvajale bolniško zavarovanje in v ta namen ustanavljale ambulate pri krajevnih bratovskih skladnicah in na sedežih rudarskih in montanističnih podjetij. V Črni je od druge polovice 19. stoletja delovala bolnišnica zaprtega tipa, v kateri so se zdravili rudarji in njihovi družinski člani. Novo stavbo so zgradili leta 1903. Prvi zdravnik je na območju rudnika omenjen v začetku 19. stoletja v Črni, vsaj z ustanovitvijo bratovske skladnice pa je tu delal rudniški zdravnik. Že od kar pomnijo ljudje je imel domačo lekarno v Črni zdravnik, leta 1927 pa jo je prepustil bratovski skladnici in njeni bolnišnici. V času po prvi svetovni vojni je tu delovala tudi ambulanta s podružnico v Mežici, kjer je leta 1931 bratovska skladnica omogočila delovanje zobozdravstveni ambulant. V bolnišnici so leta 1936 dobili rentgenski aparat in ustanovili protituberkulozni dispanzer.⁵⁸

Med drugo svetovno vojno je bolnišnica nadaljevala svoje delo pod nemškim vodstvom. V njej pa so ilegalno zdravili tudi ranjene partizane in jih oskrbovali s sanitetnim materialom. Do leta 1947 je bolnišnica ostala zaprtega tipa.

Pri delu, še posebno v jami, so se dogajale razne obratne nezgode: rušenja, eksplozije, požari, vdori vode, odrgnine na telesu, zmečkane roke ali noge, padec kamna na glavo itd., zaradi česar je prišlo do različnih poškodb. Nekatere nezgode so zabeležene tudi v časopisnih člankih:

"Maja 1920 se je z dinamično patrono ponesrečil rudar Huter Ivan. Dobil je poškodbe po obrazu in trebuhu, odtrgalo mu je tri prste na levi in dva na desni roki."⁵⁹

⁵⁴ Kresal, Delavska zaščitna zakonodaja, str. 139-146.

⁵⁵ Prav tam, str. 139-144.

⁵⁶ Francka Šmid-Borovnik: Zgodovina saturnizma v Mežiški dolini. Diplomsko naloga na popdiplomskem študiju iz medicine dela, prometa in transporta za diplomu, šol. l. 1988/89-1989/90. Univerza v Ljubljani, Medicinska fakulteta in Univerzitetni klinični center Ljubljana, Ravne na Koroškem 1990, str. 4.

⁵⁷ Izvještaj inspekcije rada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca o njenom poslovanju u g. 1922. Ministarstvo socialne politike 21. III. 1923, Beograd 1923, str. 302-320.

⁵⁸ Adolf Ramšak: Zdravstvo v Zgornji Mežiški dolini. V: Koroški fužinar, 1954, št. 3-4, str. 6-9; Drago Plesivčnik: Kronika bolnišnic okrog Uršlje in Pece. V: Med Peco in Pohorjem. Mežica 1965, str. 217-234; Oder, Občina Ravne, str. 27-32.

⁵⁹ Korošec, 8. 6. 1920, št. 44, str. 3.

"Julija 1920 se je ponesrečil pri vrtanju mine rudar Pavel Krietz. Zadel je na staro še nabito mino in je izven nevarnosti."⁶⁰

Nujne reševalne prevoze je opravljala rudniška gasilska četa v Mežici, kjer je že od leta 1876 deloval krajevni odbor Rdečega križa, v Črni pa od 1928. Krajevni odbor Rdečega križa v Črni je po drugi svetovni vojni iz vojaškega plena dobil vozilo, ki so ga preuredili v reševalni avtomobil, a je postal kmalu neuporaben.⁶¹

Rudarji so delali v vlažnih in hladnih jamah s temperaturo med 8°-11°C, ob slabi svetlobi, vedno večjem hrupu in ob občasno zvišani koncentraciji prahu. Pogosto so obolevali za revmatičnimi obolenji, okvaro sluha in vida ter za boleznimi, ki so bile posledica dela s pnevmatskim orodjem, dela v mrazu in vlagi.

Najpogostejšo obliko obolenja beležijo zastrupitev s svincem v topilnicah, imenovano saturnizem, nastalo zaradi vdihavanja svinčenih hlapov ali svinčevega prahu. Še bolj nevaren je bil svinec, ki so ga požrli in se je raztopil v želodčni sluznici. Zastrupitev s svinčevim prahom in svinčevimi hlapi, "svinčevo koliko" ali kar "koliko", so prepoznali po svinčevih robovih v gingivi in trebušni steni "kot deska", pri težjih oblikah zastrupitve še po "podplatni koliki" ali občutku zadeljenih podplatov. Že od začetka stoletja so se zavedali, da sta edini učinkoviti preventivni ukrep higiena delovnega mesta in osebna higiena. V drugi polovici dvajsetih let so uvedli tudi rotiranje kontaminiranih delavcev z delovnih mest, izpostavljenih svincu, v rudnik (jamo) in na druga mesta, ki niso bila izpostavljena svincu. Zamenjava delovnega mesta je trajala toliko časa, da se je svinec izločil iz telesa. Kot preventivni ukrep so uporabljali tudi časovno krajšo izpostavljenost svincu na določenih delovnih mestih. Tako so še pred prvo svetovno vojno topilci pri ameriških pečeh dve uri topili in dve uri počivali.⁶²

Rudarji so se praviloma umivali doma, čeprav je podjetje že leta 1899 zgradilo umivalnico in kopalnico s pralnico za umazano obleko v predsobi, namenjeno topilničarjem in paznikom. V umivalnici z betonskimi tlemi so imeli nameščene umivalnike s toplo in mrzlo vodo, prhe, krtačke za zobe in nohte, ustno vodo s kozarci, milo in brisače. Tu so se preoblečali v delovna oblačila, vendar je civilna obleka kljub temu prišla v stik z delovno in tako s svinčevim prahom. Kopalnico s kopalno kadjo so namenili dvakrat tedenskem kopanju topilničarjev. Iz higienskih razlogov so v rudniku že v začetku 20. stoletja v delovnih prostorih prepovedali uživanje jedi in pijače, prav tako kajenje in žvečenje tobaka. Pred jedjo so zapovedali umivanje rok in izpiranje ust, pred in po delu pa temeljito telesno čiščenje ter čiščenje obleke. Odsvetovali so kislo hrano in žganje, priporočali pa uživanje maščobe, mleka in piva.⁶³ Kljub zapovedi pa se rudarji v jami niso umivali, tudi kajenju so se nekateri odrekli samo v prisotnosti paznika.

Zastrupitev s svinčevim prahom je bila možna tudi zunaj delovnih prostorov. Zapis iz leta 1908 pravi, da je bila okolica topilnice pokrita s svinčevim prahom, saj se od 4000 ton letne proizvodnje kar 100 ton raztrese v okolico.⁶⁴

Z zdravljenjem saturnizma je začel zdravnik bratovske skladnice doktor Hohenwart leta 1903. Po veljavnih predpisih bi moral opravljati tudi redne zdravniške preglede. Zastrupitve s svincem so morali pazniki javljati obratovodju. Prav tako so

⁶⁰ Korošec, 17. 8. 1920, št. 64, str. 4.

⁶¹ Ramšak, n.d., str. 9.

⁶² Šmid-Borovnik, n.d., str. 1-9.

⁶³ Prav tam, str. 5-9.

⁶⁴ Prav tam, str. 5.

morali pazniki obolelim najti delo v jami in namesto njih dobiti druge delavce.⁶⁵ Leta 1927 so s prihodom zakoncev Ramšak v bolnišnico v Črni začeli s sistematičnimi preiskavami in izvajanjem ukrepov na osnovi ugotovitev teh preiskav in tako bistveno zmanjšali saturnizem. Ponovno se je povečal po letu 1941 s povečano proizvodnjo svinca in tudi v prvih letih po drugi vojni.⁶⁶

Ko so v bolnišnici v Črni leta 1936 dobili rentgenski aparat, so ustanovili Krajevno protituberkulozno ligo za Mežiško dolino z nalogo, bojevati se proti tuberkulozi in drugim socialnim boleznim. Predsednik društva je bil leta 1938 rudniški obratovodja ing. Gogala, med odborniki pa vodja bolnišnice v Črni Ramšak, župan, župnik, gostilničar, učitelj, trgovec in šolski upravitelj.⁶⁷ Takoj v prvih mesecih po končani drugi svetovni vojni so v dispanzerju pregledali vse rudarje, a med njimi niso odkrili primerov tuberkuloze. Precejšnje število obolenj so odkrili pri njihovih svojcih in drugih prebivalcih. Zdravnik Adolf Ramšak je ugotovil, da je bilo v zgornjem delu doline razmeroma malo tuberkuloznih obolenj, med najvišjimi v Sloveniji pa je bilo obolenje in umrljivost za rakom.⁶⁸ Ramšak sicer govori o stanju v povojnem obdobju, vendar je bil zdravnik, ki je od leta 1927 sledil zdravstvenemu stanju rudarjev, njihovih družinskih članov in tudi drugih prebivalcev zgornjega dela doline, tako da se omenjeno dejstvo nanaša vsaj na štirideseta leta.

Na splošno zdravstveno stanje rudarjev so vplivali prehranjenost, telesna odpornost posameznika, stanovanjske razmere in socialni položaj. V 20. stoletju, zlasti po prihodu zakoncev Ramšak, so v okviru društev in meščanske šole v Mežici pripravljali tudi predavanja o boleznih in o preventivnih ukrepih za lastno zdravje. Prav tako so izobraževanje in predavanja o higieni pripravljali za člane Podmladka Rdečega križa, ki je imel svoje podružnice na šolah v Črni in na meščanski šoli v Mežici.

Za zdravljenje kolik so v obdobju med obema vojnama tudi zdravniki priporočali mleko. Sicer pa so rudarji in njihovi družinski člani, tako kot ostali prebivalci, uporabljali številna zelišča, iz katerih so si pripravljali čaje. Bolečine v želodcu in črevesju so lajšali še z zeliščnim žganjem. V času med obema vojnama so rudarji in drugi nosili urin starejši ženski v Šoštanj, ki je po ogledu za bolnega izbrala primerna zelišča.⁶⁹

Seveda pa so rudarji pogosteje kot drugi obiskovali zdravnika, čeprav tudi ne za vsako "malenkost", ker so imeli urejeno bolniško službo in ker je izostanek iz službe, "bolniško", moral predlagati zdravnik. Rudnik je imel kontrolorja, ki je hodil po terenu in nadziral bolne delavce. "Če je zdravnik predpisal delavcu, da je doma, je moral biti doma, če je moral biti v postelji, je moralo biti tako."⁷⁰ Nasploh je bila med delavci velika disciplina tudi pri bolezninah.

Zavarovanje rudarjev

Zavarovanje za primer starosti, nezgode, bolezni in brezposelnosti je predstavljalo minimalno socialno varnost delavcev, ki so si jo postopno pridobili od konca

⁶⁵ Prav tam, str. 4.

⁶⁶ Adolf Ramšak, Marija Ramšak: Lastna opazovanja saturnizma v rudniku Mežica. V: Zdravstveni vestnik, 1950, št. 11-12, str. 230.

⁶⁷ Makarovič, Črna, str. 347-348.

⁶⁸ Ramšak, n.d., str. 8.

⁶⁹ Makarovič, Črna, str. 401.

⁷⁰ Terenski zapisi, junij 1994 (hrani avtorica).

prve polovice 19. stoletja in je bilo pogojeno z zaposlitvijo. Pravice iz zavarovanja so lahko uveljavljali tisti zaposleni, ki so od zaslužka redno plačevali prispevke. Določene pravice pa so lahko uveljavili tudi družinski člani zavarovanca.

Rudarji so si pravico do starostnega, bolniškega in nezgodnega zavarovanja pridobili na podlagi rudarskega zakona iz leta 1854, ki je uvedel obvezno organiziranje bratovskih skladnic "kot blagajn za podporo pomoči potrebnih rudarjev, njihovih vdov in sirot".⁷¹ Na tej osnovi so jih bili podjetniki dolžni organizirati v svojem podjetju ali z dovoljenjem rudarske oblasti priključiti skladnici drugega podjetnika. Skladnica je morala imeti statut, ki sta ga v sodelovanju z odborom, izvoljenim od rudarjev, morala sestaviti podjetnik ali direkcija rudnika, potrditi pa rudarska oblast.⁷² V Črni so ustanovili bratovsko skladnico leta 1863.⁷³ V zgodovini bratovskih skladnic pa je bilo izvedenih več reorganizacij.

V obdobju med obema vojnama je sistem zavarovanja delavcev urejal zakon o zavarovanju delavcev iz leta 1922. Ta je določal minimalne pogoje zavarovanja vseh delavcev, dopuščal pa je nadaljevanje vsakršnega specialnega zavarovanja. Socialno zavarovanje je izvajal Osrednji urad za zaščito delavcev (SUZOR) s krajevnimi organizacijami (OUZD,...). Zavarovanje je bilo obvezno in enotno za vse delavce in nameščence, razen za tiste, ki so bili zavarovani: pri bratovskih skladnicah (rudarji) ali pri državnem pokojninskem skladu (državne službe) ali pri humanitarnih fondih državnih železnic (železničarji).⁷⁴

Bratovske skladnice so precej samostojno vodile zavarovanje svojih članov, pomožnih delavcev rudnika. Nezgodne rente so ti dobivali od Pokrajinskega pokojninskega sklada, ki ga je upravljal Pokojninski zavod za nameščence, pri katerem so bili zavarovani rudniški nameščenci.

Plačilo za delo

Prispevek za vplačilo bratovski skladnici so zaposlenim obračunali in odtegnili od mezde. Akordno in nekaterim urno mezdo je rudnik pomožnim delavcem obračunaval tedensko in jo 14-dnevno izplačeval. Nameščenci so prejeli mesečne plače. Različna višina prejemkov je bila predvsem odvisna od dela, ki so ga opravljali. Dobro plačani mezdni delavci so lahko zaslužili več kot slabo plačan nameščenec. V dvajsetih in tridesetih letih so bili zaslužki pri rudniku na splošno ugodni. Z vstopom med rudarje je povezana že omenjena pravica do starostnega zavarovanja. Tako je rudarjem že pred prvo svetovno vojno predstavljala relativno stalen vir dohodka tudi pokojnina.

Mezde, mesečne plače, letna plača, pokojnine mezdnih delavcev, pokojnine nameščencev, bolniške in nezgodne rente ter prispevki za brezposelne so bile oblike stalnega ali občasnega vira prihodka v družinski proračun. Vrsta in višina prejemka je določala socialni status družine. Družinski proračun je dopolnjeval deputat, plačilo v naturalijah. Svoj delež so prispevali tudi posamezni družinski člani z delom na okoliških kmetijah, pri obrtnikih in drugih premožnih prebivalcih.

⁷¹ Jože Šorn: Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848-1918. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1968-1969, št. 1-2 (dalje Šorn, Premogovniki), str. 83.

⁷² Prav tam, str. 83.

⁷³ Prav tam, str. 87.

⁷⁴ France Kresal: Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj na Slovenskem do leta 1922. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1973, št. 1-2, str. 40-41.

Tradicija obračunavanja mezd pri rudniku se je ohranila iz 19. stoletja, ko so režijsko delo rudarjev imenovali "hernšiht" (iz nem. die Herrnschicht) ali gosposko dnino, kar je pomenilo dnevni zaslužek, ki ni bil določen z akordnim ali normiranim delom. Pogodbeno določen zaslužek rudarja so imenovali "gedinge" (iz nem. das Gedinge). Plačilo na akord, uvedeno leta 1858, se je ohranilo vse do konca obravnavanega obdobja. Akord so določili: po dolžinski meri rudninskega ležišča; po uteži ali volumenski meri izkopanega materiala; prosti ali neomejeni akord. Leta 1865 so uvedli akord po izkopanem centu in s tem štetje vagončkov. Od mezde so odštevali še stroške za eksploziv in razsvetljavo, kar so opustili v drugi polovici 19. stoletja.⁷⁵ Rudarji, ki so uvajali vajenca, so ob rednem plačilu bili upravičeni še do določenega odstotka dodatka, sicer odštetega vajenčevemu plačilu.⁷⁶ Mezde so izplačevali dvakrat mesečno, 15. in 30. v mesecu⁷⁷ in so predstavljale stalni vir prihodka največjemu številu zaposlenih. Redni zaslužek je bila tudi mesečna plača, ki jo je v tridesetih letih dobivalo okrog 100 nameščencev. Letno plačo je prejemal samo direktor oziroma ravnatelj. Redni zaslužek so izplačevali v obliki nominalne in naturalne mezde, pogosto pa tudi kombinirano. Ostanek truck sistema je predstavljal deputat, ki v mežiškem rudniku ni bil upoštevan pri nominalnih zneskih, pa so ga bili deležni vsi zaposleni.

Realne mezde so se med prvo svetovno vojno in po njej znižale za polovico,⁷⁸ kar je posledično vplivalo na pojav mezdne gibanja in stavk. Tako je "26. junija 1918 začelo stavkati okrog 1300 rudarjev v Mežici in Črni, ker niso dobili živil. Zahtevali so tudi zvišanje mezd. Dne 30. junija je poveljstvo delavskega oddelka zagrozilo s strogimi kaznimi, če se rudarji naslednji dan ne vrnejo na delo. Ukazu se je pokorilo le nekaj rudarjev v Črni, večina pa je stavkala do 4. julija. Delavstvo je odklonilo ponudbo rudniške uprave za povišanje plač za eno tretjino in sklenilo, da bo zahtevalo razsodbo pritožbene komisije."⁷⁹ S stavko so dosegli le povišanje plačil od 33 vinarjev do 1 krone 13 vinarjev.⁸⁰ Na to odločitev podjetja so se rudarji v Črni, Mežici in Lešah pritožili pritožbeni komisiji v Celovcu, ki je o njihovi zahtevi razpravljala 25. septembra 1918. "Delavstvo v Črni in Mežici je namreč zaradi draginje zahtevalo 100% zvišanje plač in 50% zvišanje draginjskih doklad. Komisija je zahtevo delavcev glede plač odklonila, pač pa je razsodila, da jim gre povišanje doklad na 80%. Glede odškodnine za stanovanje je razsodilo, da morajo poročni delavci, ki nimajo rudniškega stanovanja, dobiti 6 K, neporočni pa 3 K."⁸¹

Po podatkih delavske zbornice in inšpekcije dela so povprečni mesečni zaslužki hitro naraščali v dobi inflacije do leta 1924, potem nekoliko nazadovali in stali do leta 1931; v letih 1932 in 1933 so vidno padli, se začeli šele leta 1935 zelo počasi zviševati in do leta 1940 še niso dosegli ravni pred krizo.⁸² Višino mezd so po prvi

⁷⁵ Šorn, Premogovniki, str. 99.

⁷⁶ Terenski zapisi, 1986 (hrani avtorica).

⁷⁷ Makarovič, Črna, str. 95.

⁷⁸ Jože Šorn: Cene in mezde ter gospodarski položaj industrijskega delavstva na Slovenskem neposredno po prevratu. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, št. 1-2, str. 233-235.

⁷⁹ Miroslav Stiplovšek: Pregled stavkovnega gibanja na Slovenskem v letih 1917-1920. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, št. 1-2, (dalje Stiplovšek, Pregled stavkovnega gibanja) str. 156.

⁸⁰ Mir, 12. 7. 1918, št. 28, str. 156.

⁸¹ Mir, 27. 9. 1918, št. 39, str. 202.

⁸² France Kresal: Nastanek in razvoj socialne politike na Slovenskem do 1941. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, str. 114.

svetovni vojni določali s pomočjo kolektivne pogodbe,⁸³ kjer so bili v tarifnem delu določeni mezdni razredi in najnižji zneski izplačila. Pri sklepanju kolektivnih pogodb so interes delavcev zastopali predstavniki strokovnih organizacij. Rudarje so razvrstili v šest kategorij. Pri kolektivni pogodbi je za določanje višine mezde za najnižji plačilni razred veljal strošek, ki sta ga posameznik ali družina porabila za najnujnejšo hrano in najnujnejše druge izdatke (življenjski minimum).⁸⁴

Za rudnik Mežica v pregledanem arhivskem gradivu in literaturi ni bilo najti podjetniške kolektivne pogodbe. V letih gospodarske konjunktore so imeli mežiški rudarji ugodnejši zaslužek kot rudarji drugod v Sloveniji. Po podatkih Delavske zbornice za leto 1928 so znašale povprečne mezde rudarskih delavcev v nadnevnikih obratih v letih 1924-28 od 43 do 45,30 dinarjev dnevno. V Žerjavu so v nadnevnikih obratih presegali to povprečje za okrog 50%. Tudi najnižji zaslužek pomočnikov, 45,82 dinarjev, še vedno presega povprečnino rudarskih delavskih mezd. Vzrok tej ugodnosti mezd moramo iskati v pomembnosti rudnika v jugoslovanski izvozni bilanci. V prvih povojnih letih je namreč kar 90% jugoslovanskega izvoza svinca potekalo iz Mežiške doline.⁸⁵

Reden zaslužek je leta 1937 prejemale okoli 1400 oseb,⁸⁶ povprečna dnevna mezda pa je znašala 65,31 dinarjev.⁸⁷ Nadpovprečne zaslužke potrjuje tudi primerjava povprečne dnevne zavarovane mezde v Sloveniji⁸⁸ s povprečnimi (dnevni, op. a.) zaslužki različnih kategorij delavcev v zunanjih obratih rudnika v letih 1937/38 in 1938/39. Povprečni dnevni zaslužek zunanjega delavca je znašal v letu 1937/38 68,78 dinarjev, mesečni pa 1788,28 dinarjev, v letu 1938/39 pa povprečni dnevni še naraste na 69,58 in mesečni na 1809,08 dinarjev.⁸⁹ Pri tem je treba upoštevati, da so bile povprečne zavarovane mezde v povprečju za 30-40% nižje od dejanskih, zato je treba od povprečnega zaslužka zunanjega rudniškega delavca, ki je leta 1937/38 znašal 68,78 dinarjev na dan, odšteti 30%. Tako dobimo 48,14 dinarjev dnevne zavarovane mezde, kar je za 204,7% več, kot je znašala povprečna dnevna zavarovana mezda v Sloveniji (leta 1937 je znašala 23,51 dinarjev, leto pozneje pa 24,80 dinarjev). Kopači so v tem času zaslužili po 2500 dinarjev mesečno. Da je bil zaslužek v rudniku res ugoden, potrjujejo tudi informacije prebivalcev, ki pravijo, da je bil rudnik v letih, ko je propadal leški premogovnik, "zlata jama". Prav tako o ugodnem položaju rudarjev govorijo neka-tera poročila žandarmerijskih postaj v Črni in Mežici ter zapisi v šolski kroniki.

Povprečna skupna plača v Jeklarni Guštanj, tovarni lepenke Prevalje in rudniku Mežica je znašala leta 1937 1227,46 dinarjev na mesec ali 5,90 dinarjev na uro. V Mežici so bili s 1785,42 dinarjev najbolj plačani, v Jeklarni Guštanj so zaslužili 1042,08 in v tovarni lepenke 854,88 dinarjev. Slovensko povprečje je to leto

⁸³ Prva kolektivna pogodba v Evropi je bila sprejeta v Švici leta 1854, na ozemlju Slovenije pa je bila dana zakonska osnova za njihovo sklepanje leta 1907.

⁸⁴ Šorn, Premogovniki, str. 3-102.

⁸⁵ Mohorič, Industrializacija, str. 188.

⁸⁶ AKMR, Poročilo o stanju v srezu leta 1937.

⁸⁷ Godišnjak rudarstva, str. 87.

⁸⁸ France Kresal: Zahteve za zakon o minimalnih mezdah. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, št. 1-2, (dalje Kresal, Zahteve za zakon) str. 242.

⁸⁹ Mohorič, Industrializacija, str. 187; mesečni izračun je izračunan tako, da je dnevni zaslužek pomnožen s 26.

znašalo 611 dinarjev.⁹⁰ Iz teh podatkov je razvidno, da je povprečni zaslužek pri rudniku skoraj ustrezal zahtevam eksistenčnega minimuma za štiričlansko družino. Mezde so praviloma rasle z večanjem števila zaposlenih in padale z njihovim zmanjšanjem.

V tridesetih letih so delavci za ohranitev eksistenčnega minimuma, delodajalci pa zaradi lažje konkurence zahtevali enotno ureditev delavskih mezd. 13. februarja 1937 je minister za socialno politiko izdal Uredbo o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, o pomirjevanju in arbitraži, ki je stopila v veljavo 14. aprila 1937. Ban Dravske banovine je za to banovino 31. julija določil minimalne mezde v višini 1,80 do 2 dinarjev na uro.⁹¹ Na podlagi uredbe o minimalnih mezdah so določili najnižjo mzdo, ki jo je podjetje smelo izplačati nekvalificiranemu delavcu. Plačilo je znašalo od 2-3 dinarja na uro ali od 16-24 dinarjev na dan. Tudi zaslužek v akordu ni smel biti nižji. Podjetja so lahko zaračunavala hrano po 8 dinarjev in stanovanje po 2 dinarja na dan. Mezde za kvalificirane delavce in vajence niso bile določene.⁹² Z uredbo o minimalnih mezdah so želeli doseči izplačevanje najnižjih mezd v zgoraj omenjeni višini. V mežiškem rudniku so takrat izplačevali že bistveno višje mezde, zato zanje ta zakon ni imel posebnega pomena.

Eksistenčni minimum so poskušali dohajati z draginjskimi dokladami. Te so strokovne organizacije uspele priboriti za delavstvo skoraj vseh panog leta 1916.⁹³ V prvi polovici dvajsetih let so pomenile pomemben dodatek, zlasti še za socialno šibke družine. Konec februarja 1941 je delavec dobil 300,00 dinarjev, za ženo 80,00, za tri otroke 120,00 in za stanarino 30,00 dinarjev draginjskih doklad na mesec.⁹⁴ Pri družinah s številnimi otroki so predstavljale draginjske doklade pomemben del dohodka.

Vsakemu zaposlenemu so že ob izplačilu odračunali prispevke za različna zavarovanja. Rudarji so namreč plačevali polovico prispevkov od svojih čistih zaslužkov oziroma od dnevne zavarovane mezde za starostno in bolniško zavarovanje, od leta 1933 še za primer brezposelnosti. Polovico prispevka v sklad je plačal delavec, drugo polovico podjetje, nezgodno zavarovanje pa v celoti podjetje. Članarino so morali plačevati redno in ves čas članstva, tudi kadar zaradi bolezni niso delali in so dobivali denarno podporo. Poleg teh prispevkov so redno plačevali še 0,5% za rudarsko zadrugo, od leta 1925 0,5% za delavsko zbornico, od leta 1923-1932 0,3% zavarovane mezde, potem pa 0,6% borzi dela in 3,3% davka za ročno delo. V primeru izgube zaposlitve je rudar izgubil pravice iz naslova zavarovanja. Tudi samo kratkotrajna prekinitev dela je pomenila izničenje vplačanih prispevkov. V času največje redukcije rudarjev jim je sicer uspelo pridobiti pravico do 6 mesečne prekinitve dela in s tem plačevanja prispevkov, vendar rudarjem to ni veliko pomenilo, ker so tudi v drugih rudnikih težko dobili delo.⁹⁵

⁹⁰ Alojz Krivograd: Oris delavskega gibanja v Mežiški dolini 1936-1941. V: Med Peco in Pohorjem. Ravne na Koroškem 1986, str. 107.

⁹¹ Kresal, Zahteve za zakon, str. 237, 240-241.

⁹² Kresal, Delavska zaščitna zakonodaja, str. 167.

⁹³ Stiplovšek, Pregled stavkovnega gibanja, str. 152.

⁹⁴ Delavec, 25. 2. 1941, str. 8.

⁹⁵ France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama. V: Zgodovinski časopis, 1970, št. 3-4 (dalje Kresal, Začetki delavskega zavarovanja), str. 209-245.

Višina prispevkov za pokojninsko zavarovanje rudarjev ni bila vedno enaka. V tridesetih letih so mežiški rudarji plačevali celo 12%, medtem ko na Jesenicah le 8%. Nominalna višina prispevka je bila odvisna od delavčeve uvrstitve v določen plačilni razred oziroma kategorijo. Delavce pri rudniku so razvrstili v šest kategorij s povprečnim dnevnim zaslužkom med 15 do 50 dinarjev.⁹⁶

Administrativnemu osebju (uradnikom, obratovodjem, paznikom) so izplačevali pogodbeno dogovorjeno mesečno plačo, direktorjem pa letno. Pogosto so bili udeleženi še pri dobičku in dobivali izplačilo dividend, tantjemov in sejin. Višina plače je, tako kot delo, temeljila na svobodnem dogovoru med nameščencem in direktorjem, razen če je rudarska oblast določila drugače.⁹⁷ Svoboden dogovor je temeljil na štirih plačilnih razredih. Plača rudarskega inženirja začetnika je konec tridesetih let znašala 1700 dinarjev, drugih od 2500 do 4600 dinarjev. Stari inženirji so zaslužili čez 10000 dinarjev mesečne plače.⁹⁸ Za kolo so takrat morali odšteti 700 dinarjev, 1000 dinarjev pa je stala dobra krava.

Od mesečne plače so redno plačevali prispevke v sklade tako kot pomožni delavci, le da je znašal prispevek za starostno zavarovanje Pokojninskemu skladu za nameščence 12% letne zavarovane plače ali od 6 do 30 kron mesečno. Rudarji so rekli, da so "pazniki zavarovani za dvojno mezdo". Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani je vse do druge svetovne vojne posloval skoraj nespremenjeno po pravilih iz leta 1906, ko je na Dunaju začel poslovati splošni pokojninski zavod za nameščence z 10 podružnicami, med njimi urad v Gradcu za Koroško in Štajersko. Januarja 1919 je v Ljubljani začel poslovati začasni pokojninski zavod za nameščence, ki se je preimenoval v Pokojninski zavod za nameščence.⁹⁹

V letih 1920 do 1940 so zavarovance razvrščali v 14 plačilnih razredov. V prvega so uvrstili nameščence s 5400 dinarjev letne plače, v 14. pa z 42000 dinarjev. Tako kot pri mezdah delavcev je bila tudi pri nameščencih zavarovana mezda nižja od dejanske. Za prva dva razreda je prispevek v celoti plačalo podjetje, v naslednjih se je razmerje proporcionalno višalo. V zadnjem razredu je polovico prispevkov plačalo podjetje, polovico zavarovanec.¹⁰⁰

O ravnateljevi letni plači, v pregledanih virih ni bilo podatkov. Četudi direktorjeve plače ni mogoče nominalno predstaviti, govori o njegovem ugodnem položaju njegov družbeni ugled in v kraju viden materialni status. Po ugotovitvah sreza so šteli leta 1932 med premožnejše osebe, ki bi po svojem položaju in gmotnem stanju lahko plačale prispevek v osrednji sklad pomožne akcije, uvrščeni ing. Viktor Fettich, obratovodja, Viktor Kordan, glavni tajnik, in Gregor Bargate, ravnatelj rudnika.¹⁰¹

V času druge svetovne vojne je nemška oblast kot plačilno sredstvo uvedla marko in prevzela obstoječi sistem plačila, ki je bil v rabi tudi v prvih mesecih po končani vojni. Konec leta 1945 so uvedli enotne plače v vsej Jugoslaviji po plačilnih razredih, med katerimi je bilo razmerje pri delavcih 1:2,1 in pri uslužbencih 1:3,3. Novi sistem plač ni predvideval plačila po učinku, a so v rudniku vsaj v jami

⁹⁶ Pravilnik bratovske skladnice, čl. 44 in 45, str. 25.

⁹⁷ Službeni red za nameščence pri privatnih podjetjih v območju rudarskega glavarstva v Ljubljani, ki spadajo pod rudarski zakon, str. 4.

⁹⁸ Terenski zapisi, junij 1994 (hrani avtorica).

⁹⁹ Kresal, Začetki delavskega zavarovanja, str. 231-236.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 235.

¹⁰¹ AKMR, poročilo srezkega načelstva Prevalje banski upravi, 5. 12. 1932.

ohranili akorde in hkrati sistem urnih plač prilagodili akordnim postavkam. Z uvedbo administrativnega upravljanja leta 1947 so vse zaposlene razvrstili v plačilne skupine in razrede, uvedli so posebne dodatke za nadurno in nočno delo in za težko delo v jami. Postavili so dve tarifi; za delo po normi so bile tarifne postavke za okrog 20% višje kot po času.¹⁰²

Vrednost prejemkov je bila odvisna od splošnega ekonomskega stanja v državi. Tako so takoj po prvi vojni najtežje živeli upokojenci s "kronskimi" pokojninami, v tridesetih letih pa brezposelni, ki so mesečno prejeli 50 dinarjev, ki jih je sicer rudar zaslužil na dan.

Mezdni delavci in njihovi družinski člani so največji del zaslužka porabili za hrano, manjši del za obleko in stanovanje. Večina družin mezdnih delavcev in samski delavci so živeli v industrijskih naseljih Žerjav, Mušenik in Helena. Kmetje in njihovi sinovi so na rudniku dobili delo kot vozniki. Rudnik je od kmetov kupoval les, živino in druge pridelke. V tem "poslovnem" razmerju med kmetom in rudarjem najdemo tudi začetke turizma na kmetiji, saj so nameščenci in drugi ob nedeljah prihajali na določene kmetije na "mošt" in žganje.

Na medsebojne odnose v družini sta vplivala delo in ekonomska situacija. Družine z nizkimi dohodki so bile prisiljene iskati dodatne vire zaslužka. Prav zaradi neugodnega socialnega položaja je znana zgodnja ločitev staršev in otrok, ki so morali od doma, "služit" na kmete ali k premožnejšim družinam. Tako so morali otroci zgodaj opravljati različna dela in so bili pogosto obremenjeni s pretežkim delom. V patriarhalni rudarski družini se je avtoriteta očeta kazala v njegovi strogosti in v izkazovanju spoštovanja do očeta v obliki nagovorov in prošenj.

Z rudarjenjem se je preživljalo okrog 70% prebivalcev zgornje Mežiške doline, tako je ta gospodarska dejavnost neposredno in posredno vplivala na stopnjo razvoja območja. Povečano proizvodnjo je omogočilo večje število zaposlenih, zanje pa so morali zgraditi stanovanja in urbanizirati okolje.

Sklep

Skozi tradicijo pridobivanja svinčeve in pozneje še cinkove rude se je v zgornjem delu Mežiške doline izoblikovala poklicna skupina, ki jo je določila predvsem narava dela - sledenje, pridobivanje in predelava rude. Delovni proces z določenim delovnim časom in z zahtevami po učinkovitem in varnem delu v posebnih pogojih v jami in v zunanjih obratih predelave je že zgodaj terjalo ureditev starostnega, bolniškega in neugodnega zavarovanja in organiziranje zdravniške in zdravstvene oskrbe.

Rudarji so izoblikovali in gojili stanovsko zavest, ki je bila še posebej izražena v stanovskih ustanovah bratovski skladnici in rudarski zadrugi. Iz stanovske in delavske zavesti rudarjev pa izvira njihova politična in sindikalna aktivnost, ki je vključevala tudi določene oblike družabnosti v okviru različnih kulturnih, športnih, izobraževalnih in drugih društev.

¹⁰² Potočnik, 20 let gospodarskega razvoja, str. 90.

Karla Oder

MINERS FROM MEŽICA MINE AND THEIR WORK BETWEEN 1918 AND 1947

Summary

The mining tradition in upper Mežiška dolina valley goes back to the Middle Ages. The area became economically interesting in the second half of the seventeenth century and after the establishment of the Illyrian Provinces when mining became more widespread. In the second half of the nineteenth century the fragmented mining properties were brought together under the Bleiberg Bergwerks Mining Union with Mežica becoming its administrative centre.

Between the two World Wars, the Mežica lead and zinc mine was one of the greatest exporters of lead in the country. In 1941, the German occupier, after placing the mine under a temporary military jurisdiction, confiscated it and handed it over to the Austrian province of Carinthia. After the Second World War, it was nationalised by the Yugoslav authorities. It operated until 1993 when the production of lead was abandoned.

Mining was the main economic activity in the area, providing a living to some 70 percent of the valley's inhabitants and having direct and indirect influence on the region's development. Increasing production provided employment to more people, for whom apartments and an urbanised environment had to be created. In 1918, out of a total of 944 workers employed at the mining plants, some 500 worked in the pit, before the beginning of the Second World War 1,138, and at the end of it 1,232.

After the First World War, the mine workers were generally classified as surface, pit, auxiliary and those carrying out more demanding tasks. Among auxiliary workers, the most respected and relatively well paid job was that of a digger. After the First World War, mining engineers came from other parts of Slovenia.

The living rhythm of the miners and their families was determined by the working hours which took one third of the day, not counting the time spent for the arrival and departure from work. The forty-eight hour working week, already introduced before the First World War, was extended according to needs, though usually only for work outside the pit. The eight hour working day for other industrial workers was prescribed by a law at the end of 1918.

Paid leave, if available at all, was rarely used by the employees. Miners were free on Sundays and Church days of obligation. Maternity leave, although provided for by law, was not usually taken advantage of by female workers who normally remained at home after the birth of the first child. The economic crisis in the 1930's forced the mines to cut the number of working days and hours, reducing a miner's working day to three or four hours. Miners earned relatively well. An average daily salary for a surface worker in 1937/38 was 68.78 dinars, and monthly 1788.28 dinars. In 1938/39, these increased further to 69.58 and 1809.08 dinars respectively.

Working under specific conditions in the pit and on the surface processing plants, with fixed working hours and its efficiency and safety requirements, meant that retirement, medical and accident insurance as well as organised medical care had to be provided from the outset. Mention of the first doctor in the mine area dates to the beginning of the nineteenth century and, after the First World War, an in-patient clinic started operating. Apart from health care, miners' hygiene was also important.

Although miners usually washed at home, the mining company built a washroom in 1899, complete with a launderette for dirty overalls, to be used by smelters and wardens. The concrete floor washroom was equipped with sinks and showers with cold and hot water, toothbrushes and nailbrushes, glasses, mouthwash, soaps and towels. Although miners used the facility for changing into their work clothes, their civil clothing still came into contact with them and, consequently, the lead powder. The miners were entitled to a pension, medical and accident insurance on the basis of the 1854 Mining Act, which prescribed the establishment of brotherhood funds. In Črna, such a fund was established in 1863. In the period between the two World Wars, workers insurance was regulated by the 1922 Workers Insurance Act.

1.01
Prejeto 1. 3. 2006

UDK 338.124.4(497.4)"1918/1941"

Žarko Lazarević*

Stvarnost dojetanja - dojetanje stvarnosti (Velika gospodarska kriza in položaj Slovencev)

IZVLEČEK

V razpravi avtor obravnava polemiko o gospodarskem položaju Slovenije med veliko gospodarsko krizo, ki je potekala na straneh ljubljanskih in beograjskih časopisov Jutro, Trgovski list in Narodno blagostanje. V zaključku razprave vpne polemiko v jugoslovanski okvir in tolmači različno dojetanje gospodarske stvarnosti po letu 1918 s spremembo relativnih cen in posledično spremembo relativnega ekonomskega položaja posameznih jugoslovanskih pokrajin v primerjavi s časom pred prvo svetovno vojno.

Ključne besede: Jugoslavija, Slovenija, gospodarski položaj, gospodarska kriza

ABSTRACT

THE REALITY OF PERCEPTION - THE PERCEPTION OF REALITY (The Great Depression and the economic situation of Slovenes)

In the paper, the author deals with the polemics on the economic situation of Slovenia during the Great Depression, which ran on the pages of the Ljubljana and Belgrade newspapers Jutro, Trgovski list and Narodno blagostanje. At the end, the polemics are placed in the Yugoslav context and different perceptions of the economic reality after 1918 interpreted, with changes in relative prices and, consequently, the relative economic situation of individual Yugoslav provinces compared with the pre-First World War period.

Key words: Yugoslavia, Slovenia, economic trends, the Great Depression

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: zarko.lazarevic@inz.si

22. marca 1934 je v Ljubljani potekalo prvo redno plenarno zasedanje Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (TOI). Njen predsednik Ivan Jelačin je v svojem uvodnem nastopu, po ustaljeni navadi, kot nekakšen uvod v razpravo, orisal najbolj pereče gospodarske probleme tistega časa. V povsem običajnem govoru je Jelačin korektno predstavil gospodarske razmere v tedanji Dravski banovini. Izpostavil je zimzeleno temo davkov, izjemno velik padec cen, nizko rentabilnost nekaterih panog, npr. gozdarstva in lesne industrije, veliko nelikvidnost denarnih zavodov. Nadalje, nizko raven proizvodnje, npr. v rudarstvu, in povečano število odjav obrtne in trgovinske dejavnosti. Opozoril je tudi na slab položaj izvoznikov, ki so imeli težave zaradi različnih razmerij dinarja do tujih valut doma in v tujini. Ni pozabil omeniti splošne gospodarske depresije, hkrati tudi ni zamolčal živahnega poslovanja tekstilne industrije. Izpostavil je tudi široko razširjene občutke brezupa kot posledico obubožanja in brezposelnosti.¹

Slog in poudarki Jelačinovega govora niso v ničemer odstopali od splošno sprejetega opisovanja razmer tistega časa. V sami razpravi pa je bilo izrečenih nekaj trditev, ki so vzbudile pozornost sodelavca beograjske revije Narodno blagostanje. Teden dni kasneje je ugledal luč dneva članek s pomenljivim naslovom "Hvala bogu te nije tako". V njem se je nepodpisani avtor obregnil ob izjave, da se gospodarski položaj Dravske banovine v drugih delih države prikazuje preveč ugodno. Razmah tekstilne industrije naj bi namreč zasenčil dojemanje resnosti gospodarskega položaja v Sloveniji med veliko gospodarsko krizo. Nepodpisani avtor pa je nasprotno zatrjeval, da gre Sloveniji bolje kot drugim predelom države, kar je dokazoval z rastjo tekstilne industrije, nekoliko večji produkciji in prodaji premoga kot v preteklem letu ali dveh ter v povečanju števila zavarovanih delavcev.²

Prav veliko časa ni preteklo in Narodno blagostanje je pričakovano dobilo odgovor. Voljo do polemiziranja in dokazovanja nasprotnega so našli pri Trgovskem listu. Že na prvi strani so objavili članek "A žal je le tako". V njem so vzeli v bran Ivana Jelačina in v polemiko vnesli dodatno dimenzijo. Tako kot Jelačin so terjali obravnavo gospodarstva kot celote in ne samo na izoliranih izsekih. S tega stališča je bila podoba Slovenije slaba, navkljub temu da so posamezne panoge bile v nekoliko bolj ugodnih razmerah.

V Narodnem blagostanju so šli korak naprej in izrekli tisto, kar v prvem članku niso, a je viselo v zraku. Na osnovi podatkov o relativnih deležih zavarovanih delavcev v Sloveniji znotraj jugoslovanske celote so zapisali nekaj Slovencem nevsječnih trditev. Po njihovem je bila zastopanost slovenske industrije nadpovprečna, predvsem v tistih panogah, ki so tudi v kriznih letih beležile manjšo ali večjo konjunkturo. Opozorili so tudi na cenovna nesorazmerja, na t. i. škarje cen, med kmetijskimi in industrijskimi cenami. Zaradi relativno nižjega upada industrijskih cen naj bi se škarje cen široko razprle v korist industrije, se pravi Dravske banovine zaradi visokega deleža v jugoslovanskih industrijskih zmogljivostih. Pravzaprav naj bi zaradi tega prebivalci v drugih delih države plačevali določen tribut industriji Dravske banovine. Nato so pikro zaključili, da če gospodom okoli Trgovskega lista ta dejstva niso povšeči, naj vedo, da pri ekonomskih problemih veljajo samo

¹ Jutro, 23. 3. 1934, št. 67, Naši gospodarski problemi.

² Narodno blagostanje, 1934, št. 14, str. 214.

dejstva in ne domneve.³ In kdo naj bi operiral z dejstvi, je bilo za pisca Narodnega blagostanja seveda nesporno.

Zunaj vsakega dvoma je, da tako izzivalne besede niso mogle ostati brez odziva. Pri Trgovskem listu so užaljeno zapisali, da če kdo plačuje komu tribut, potem ga Slovenci vojvodinskim mlinom in da je treba razumeti, da v Sloveniji, ob slabih pogojih za razvoj kmetijstva, ni druge možnosti za blaginjo prebivalstva kot pospešena industrializacija. Tega naj ne bi prav dobro razumeli v Beogradu in zato naj ne bi prav veliko storili v prid hitrejšemu industrijskemu razvoju Slovenije.⁴

Ob izzivalnih trditvah o plačevanju tributa je v polemiko vstopilo tudi ljubljansko Jutro. Svoj članek so pomenljivo naslovili "Ali nam gre res dobro?". V njem so odprli vprašanje primerjave položaja v Sloveniji pred krizo in seveda v letu 1934. Sklep, ki so ga lahko potegnili, je bil več kot jasen. Gospodarsko stanje Slovenije je bilo v taki primerjavi videti klavrno. Zatrdili so tudi, da je glede na relativne deleže upad industrijske produkcije v Sloveniji največji v državi, in da trenutno malenkostno izboljšanje ne more nadoknaditi velikega izpada. Misli o plačevanju tributa pa so vzeli za "nepremišljene trditve", nevredne resnega časopisa, kar naj bi Narodno blagostanje drugače nedvomno bilo.⁵

Polemiko, na katero ni bilo več odgovora, je nekaj mesecev kasneje z zapoznelim odzivom zaključil dr. Emil Palič iz Beograda, ki je čutil potrebo, da natančno razmeji vprašanje slovenskega tributa vojvodinskih mlinom, kar so v svoji repliki trdili pri Trgovskem listu. Pričakovano argumentov v prid Trgovskemu listu ni našel, nasprotnih pa veliko. V zaključku pa je ugotovil, da res obstaja obveznost plačevanja tributa, vendar ta tribut plačujejo državne železnice z znižano tarifo za prevoz žita. A ne samo to podjetje, tribut naj bi plačevali tudi potrošniki v Dravski banovini. In to tribut slovenskim mlinom, katerih proizvodni stroški naj bi znatno presegali vojvodinske tekmece.⁶ Posledično se je to poznalo tudi v ceni moke in vseh na tem temelječih proizvodov.

V skopih obrisih, se pravi v bistvenih poudarkih, predstavljena polemika izpostavlja zanimiv vidik. Z začetkom na obrobni temi je kaj kmalu zašla v slepo ulico. Brez velikega ovinkarjenja so udeleženci debato takoj prenesli na drugo področje. Že sama misel, da naj bi, po začetni trditvi v Narodnem blagostanju, v Sloveniji prišlo do rahlega izboljšanja gospodarskih razmer v primerjavi s prejšnjim letom, je slovenske udeležence navdajala z nezaupanjem. Slutili so, da se v ozadju prvotnih besed skriva nekaj drugega, že večkrat slišani očitek. In niso se motili. Zato so celotno izmenjavo mnenj hitro prenesli na drug teren. Polemiko so premaknili na vprašanje položaja Dravske banovine oziroma Slovenije v Jugoslaviji, in sicer na gospodarskem področju.

Ob tem pa se je več kot očitno pokazalo, da je način dojemanja stvarnosti hudo narazen. In na to je opozarjal tudi anonimni pisec oziroma uredništvo Narodnega blagostanja, ko je izpostavljalo nerazumljiv pesimizem pri ocenjevanju gospodarskih razmer v Sloveniji, zlasti v primerjavi z drugimi jugoslovanskimi predeli. Na tej točki so imeli prav, saj slovenskim udeležencem polemike zlepa ni šlo z jezika priznanje, da je v Sloveniji stanje nekoliko boljše kot v drugih predelih države. Če

³ Narodno blagostanje, 1934, št. 16, str. 245.

⁴ Narodno blagostanje, 1934, št. 18, str. 278.

⁵ Jutro, 17. 4. 1934.

⁶ Narodno blagostanje, 1934, št. 25.

pa so to že priznali, so tako dejstvo hitro relativizirali z drugimi podatki in ga tako postavljali v manj ugodno luč. Hkrati je uredništvo Narodnega blagostanja na drugi strani izkazalo neizmerno nerazumevanje za slovenska izhodišča. Tudi za ped ni bilo pripravljeno stopiti nasproti stališčem Trgovskega lista ali Jutra in položaj obravnavati celovito, namesto posameznih dejstev. Slovenski udeleženci so namer- no ali pa nehote gospodarski položaj Slovenije v letu 1934 primerjali s slovenskim stanjem izpred petih let. Se pravi z letom 1929, gospodarsko enim najuspešnejših let vse do druge svetovne vojne. In ta primerjava, če se naslonimo na zapisane besede umirjenega Rudolfa Marna, je kazala klavrno stanje v letu 1934. Če postavimo v ospredje le nekaj točk lahko ugotovimo naslednje:

- leta 1929 naraščajoči obseg industrijske proizvodnje, leta 1934 komaj za- znjavna rast na znatno nižji ravni v vseh panogah, z izjemo tekstilne industrije;
- leta 1929 presežna likvidnost denarnih zavodov, leta 1934 absolutna nelik- vidnost, denarni zavodi pod zakonsko zaščito pred terjatvami vlagateljev;
- leta 1929 slabo zaznavna brezposelnost, leta 1934 je več kot očitna, spremlja jo večja ali manjša revščina;
- raven kmetijskih cen iz leta 1929 se je do leta 1934 prepolovila, obubožanje kmečkega prebivalstva je bilo splošno in veliko;⁷
- število trgovin se je v letu 1934 glede na leto 1929 zmanjšalo za dobro petino; v istem času se je število prijavljenih obrtnikov znižalo za približno desetino;⁸
- leta 1929 kupna moč prebivalstva zadostna, da je dajala spodbudo trgovini, obrti in nenazadnje tudi industriji, leta 1934 je bila znatno nižja.

Vsa ta dejstva so močno zaznamovala in tudi opredeljevala slovensko doživ- ljanje velike gospodarske krize in slovenskega položaja v tem času, pri čemer davčne problematike, netilca žolčnih razprav, niti nisem posebej izpostavljaj. Ured- ništvo Narodnega blagostanja pa nikakor ni moglo doumeti, da merilo s slovenske strani ni bilo jugoslovansko povprečje oziroma položaj drugih jugoslovanskih po- krajaj na znatno nižji stopnji gospodarskega razvoja, kot je bila Slovenija. In ravno tovrstno perspektivo so nenehno postavljali v ospredje. Zato so bili tako neprikrito presenečeni nad slovenskim pesimizmom, ko je beseda nanese na ocenjevanje gospodarskega stanja posameznih delov države. Niso mogli doumeti, da samoza- dovoljstva ni bilo mogoče graditi na primerjavi z Vardarsko banovino. Nasprotno, za Slovence so bili merilo lastni dosežki v preteklih, ekonomsko bolj svetlih letih.

Jedrnato je tako videnje oziroma vsesplošno občutenje velike gospodarske krize predstavil tajnik ljubljanske Zbornice TOI in poslanec z liste Jugoslovanske nacio- nalne stranke Jure Koce pri proračunski razpravi za leto 1935/36. Njegova iz- vajanja so bila ostra in niso dopuščala dvoma. V marsičem je povzemal, oziroma dopolnjeval stališča slovenskih udeležencev v prej predstavljeni polemiki. Njegove besede do bile: *"Pogosto slišimo, da je industrija v Dravski banovini cvetoča, da se tu dosežajo veliki gospodarski uspehi, da je skoraj vsa država potrošnik slovenskih industrijskih izdelkov ter da je zato Slovenija sposobna, da izdatno prispeva k splošnim proračunskim namenom... Slovenija je dežela, v kateri se živi najdražje. Že davno pa je prenehala biti Slovenija cvetoča. Bivši režimi so s svojo davčno,*

⁷ Rudolf Marn: Gospodarski položaj Dravske banovine danes in pred petimi leti. V: Tehnika in gospodarstvo, 1935, št. 10-12, str. 169-172.

⁸ Janko Traven: Gospodarska kriza v luči statistike pridobitnih podjetij. V: Tehnika in gos- podarstvo, 1939, št. 11-12, str. 257-258.

*industrijsko, tarifno in prometno politiko dosegli, da je vse svetlo, kar se danes v Sloveniji vidi, samo navidezno, da pa je pravo lice popolnoma drugačno. Kriza, ki je sosedne države samo pretresla, je Slovenijo zaradi neuvidevnosti odločujočih bivših činiteljev naravnost upropastila... cela vrsta tvornic stoji ali dela z minimalnim izkoriščanjem svoje kapacitete. Velika večina tvornic dela le proti naročilu, da obratujejo le, kadar imajo naročila. Samo manjši del tvornic je tako srečen, da more delati na zalogo... Na eni strani se mora Dravska banovina boriti za svoj življenjski obstanek, na drugi se mora boriti proti najostrejši tuji konkurenci... Če se torej čuje trditev, kakor smo jo slišali v zadnjih letih ponovno, da ni več treba razširiti industrije v Sloveniji, potem se moramo vprašati, kaj pa naj dela potem Dravska banovina? Bolj ko kdajkoli prej je potrebno Sloveniji posvetiti izredno pozornost in preudarno skrb, da bi se opomogla od težke bolezni... Vsaj to je treba doseči, da se zopet povrne gospodarsko stanje, ki smo ga že imeli pred letom 1931. Niti zdaleka pa ne bomo dosegli stanja proizvodnje sosednih držav."*⁹

Koce ni zanikal napredovanja tekstilne industrije, vendar je njeno uspešnost relativiziral z zelo nizkimi plačami. Ko njegovim besedam odstranimo poteze politične poetike, se nam jasno izriše javno utrjena podoba doživljanja velike gospodarske krize med slovenskimi mnenjskimi voditelji. In ravno različna izhodišča so prišla do izraza tudi v polemiki med Narodnim blagostanjem in Trgovskim listom oziroma Jutrom. Pričala so o različnem dojemanju stvarnosti in različni stvarnosti dojemanja oziroma tolmačenja dejstev. Pri vsem skupaj so nesporna dejstva, ki sta jih navajali obe strani, bila le orodje za dokazovanje že prej izoblikovanih stališč, v prvi polovici tridesetih let so se samo zaostрила.

In ravno zaradi tega predstavljena polemika po vsebinski plati ni presenečenje. Gre za ilustracijo stanja duha v državi. Gre za vprašanja, ki so imela pridružen prvovrstni politični naboj, še zlasti v večnacionalni državi z izjemno velikimi regionalnimi razlikami, ob hkratni neizenačeni gospodarski strukturi. Zaradi tega so tudi hitro zašla na slepi tir. Tovrstne debate so z večjo ali manjšo intenzivnostjo redno spremljale politično in gospodarsko življenje od nastanka države pa vse do druge svetovne vojne.

Na državni ravni so doživele vrhunec po maju 1938, ko je izšla znamenita knjiga Rudolfa Bičanića "Ekonomska podloga hrvatskog pitanja". Knjiga je v beograjskem intelektualnem okolju doživela izjemen odmev. Prvovrstno težo ji je dajalo dejstvo, da jo je založil in tudi spodbudil njen nastanek čelni hrvaški politik Vladko Maček. Bičanić je s knjigo poskušal "znanstveno utemeljiti" ekonomsko plat hrvaških zahtev po notranje politični preureditvi države. Osnovno Bičanićevo stališče, za katerega išče argumentacijo skozi celotno knjigo, je ocena, da je srbska oblast s političnim nadzorom državnih mehanizmov in poudarjeno vlogo države v gospodarskem življenju, spravila v ekonomsko podrejen položaj Hrvaško in z njo tudi Slovenijo, Bosno in Vojvodino. Obvladovanje državnih mehanizmov z različnimi ukrepi, predvsem na finančnem področju, naj bi pripomoglo k stanju, ko naj bi se že kazala težnja prenosa ekonomske moči v Beograd, to je v politični center države.¹⁰

⁹ Naše gospodarsko stanje. Govor narodnega poslanca dr. Koceta Jureta v proračunski razpravi na 7. seji Narodne skupščine dne 21. julija 1935. po stenografskih zapisih Narodne skupščine. V samozaložbi.

¹⁰ Rudolf Bičanić: Ekonomska podloga hrvatskog pitanja. Zagreb 1938.

Bićanić je knjigo, ki predstavlja zbir dolgoletnih neštetokrat izrečenih očitkov v jugoslovanskih političnih prerekanjih, razdelil na tri dele in jih zelo sugestivno naslovil, da ne bi bilo dvoma o njegovih osnovnih izhodiščih. V prvem delu je opredelil Jugoslavijo kot večnacionalno državo z relativno srbsko prevlado. Pozabil pa ni na izpostavljanje ekonomske pomembnosti t.i. "prečanskih" krajev za novo državo, tako po zmogljivostih, proizvodnji in tudi pomenu v zunanjetrgovinski menjavi in posledično s tem na primeru razporeditve carinskih dajatev. V prvem poglavju z naslovom "Izkoriščevanje hrvatskih krajeva ili trgovina sa žrtvama Srbije" je javnosti razgrnil svoje videnje in izračune "dote", ki sta jo v jugoslovanski "zakon" prinesli Srbija in Hrvaška. Nadalje razpravlja o predvojnih dolgovih in njihovem plačevanju ter o bolečem vprašanju financiranja obnove Srbije po prvi svetovni vojni. Repertoar očitkov srbski politiki je nadaljeval z vprašanjem valutne reforme s poudarjenim očitkom o namernem oškodovanju kronskega območja ob menjavi in s kasnejšo finančno in denarno politiko v državi, ki jo je dopolnjevala pristranska davčna politika v korist Srbije. Po Bićaniću vse skupaj v imenu srbskega žrtvovanja med prvo svetovno vojno, v tridesetih letih z uvedbo diktature pa v imenu državne in narodne enotnosti. Tako je naslovil tudi drugo poglavje, "Priča o državnom i narodnom jedinstvu ili srbijanska hegemonija kao sistem", kjer je v treh razdelkih analiziral izdatke državne blagajne in obvladovanje države prek "srbijanske birokracije" s širjenjem negotovosti, nasilja in korupcije. Posebno pozornost je namenil državi kot "ekonomskemu dejavniku", izpostavljal je pristransko odločanje o državnih investicijah in vojaških dobavah ter poslovanje državnih podjetij in bank. V zaključku tega poglavja pa je poudaril izjemno veliko vlogo države v jugoslovanskem gospodarstvu kot največjega delodajalca, investitorja, kupca, trgovca (notranja in zunanja trgovina), lastnika telekomunikacij in prometnih sredstev. Hkrati pa je država prek državnih bank zajemala tudi največji delež akumuliranega kapitala. Njegov sklep je bil jasen "Sav se ekonomski život nastoji podrći državi. A svaka se promjena državnog poredka, koji nesumljivo služi srbijanskoj oligarhiji, sprečava argumentom 'čuvanja države', to jest u poslednjoj liniji silom".¹¹ Zaključno poglavje ("Posljedice i perspektive ili pokušaji srbijanskog imperializma") pa preveva močno prepričanje, da se bodo razmere spremenile - "prečanskim Srbima kao i Srbijancima, koji nisu korisnici vladajućeg sistema je mjesto, da se bore uz Hrvate, za promjenu državne organizacije".¹² Bićanić je knjigo zaključil z osnovno trditvijo, s katero je knjigo tudi začel, kajti zadnji stavek se glasi: "Državno i narodno jedinstvo je samo priča. Stvarnost je hegemonija srbijanske vladajuće oligarhije, koja sistematski izrabljuje hrvatske i prečanske krajeve."¹³

Bićanićeva knjiga je na srbski strani izzvala množico odmevov, replik ali ugovorov, ki so leta 1940 združeni v knjigi izšli pod naslovom "Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja" z zelo jasnim podnaslovom "Odgovor g. dr. Bićaniću". Množico člankov bi lahko povzeli v ogorčenju srbske strani, da naj bi Hrvaška (in tudi Slovenija) pridobila nov trg in s tem priložnost hitrejšega gospodarskega razvoja. V okolju protekcionistične gospodarske politike naj bi Hrvaška (Slovenija) še povečala konkurenčne prednosti pred Srbijo zaradi bolj uravnotežene gospodarske

¹¹ Prav tam, str. 203.

¹² Prav tam, str. 219.

¹³ Prav tam, str. 224.

strukture. Medtem ko je bila Hrvaška (Slovenija) že deloma industrializirana, pa je bila Srbija še vedno krepko prevladujoče agrarna dežela. Z novo državo naj bi največ pridobili severni jugoslovanski kraji. V spremenjenih razmerah po letu 1918 naj srbsko gospodarstvo zaradi močne hrvaške/slovenske konkurence ne bi moglo v celoti izkoristiti vseh sistemskih spodbud, v ekonomskem smislu paternalistične države, ki si je za prvi cilj postavila zaščito nacionalnih ekonomskih interesov oziroma krepitev domačega podjetništva v industriji.¹⁴

Srbski oponenti so Bičaniću priznavali pogum za jasno definiranje stališč, hkrati pa so mu neizmerno zamerili, da se ni vključil v izmenjavo mnenj. Obenem so jih obhajale zle slutnje, saj je Bičanić postal visok državni uradnik, ki je bil na položaju, da je določal usmeritve jugoslovanske gospodarske politike. Srbski oponenti takrat niso mogli vedeti, da bo to le za kratek čas. Strah ima pač velike oči. Zaradi tega so tudi čutili potrebo, da intervenirajo, pa čeprav z zamudo, saj se je serija člankov začela šele jeseni 1939 in trajala do pomladi 1940, potem ko je bila Banovina Hrvaška že oblikovana. S stališča intelektualcev okrog "Srbskega glasa", kjer so objavljali "protibičanićevske" članke, ni bil pomemben Rudolf Bičanić, temveč se jim zdelo, da je problem drugje in veliko širši in globlji ter zaradi tega tudi veliko bolj nevaren. Pomembno se jim je zdelo, da je Bičanić samo javno in na enem mestu obelodanil celoten kompleks "dojemanj in predsodkov, kot tudi duh in način vodenja javnih zadev, ki temeljijo na osnovni in nesramni neresnici o srbskem izkoriščanju Hrvaške in Hrvatov".¹⁵ In ravno ti predsodki so jih skrbeli, zato tudi toliko odgovorov, ki pa niso polemizirali s celoto Bičanićevega dela, temveč samo z najbolj "zavajajočimi" tezami, predvsem z osnovno tezo o izkoriščanju Hrvaške in prečanskih krajev v celoti. Na drugi strani pa Bičanićeve knjige niso jemali drugače kot političen "pamflet", ki je bil tiskan z namenom utemeljiti hrvaška stališča pri preurejanju države oziroma reševanju hrvaškega vprašanja. Tudi pri Srbskem glasu, kjer so izdali knjigo odgovorov na Bičanićevo brošuro, so podobno kot Bičanić, svoje prepričanje strnili v zadnji odstavek. Ta se kot rdeča nit vleče skozi celoten zbornik beograjskih razprav: "Ova knjiga doprineće da se sruši osnovna neistina i kleveta o 'izrabljivanju Hrvata' i 'hegemoniji Srba', i da se odkrije prava podloga hrvatskog pitanja. Samim tim, srušiće se i sve ono što je na toj neistini sazdano, i naći će se onakvo rešenje takozvanog hrvatskog pitanja, kakvo odgovara njegovoj pravoj podlozi".¹⁶

In kakšen je bil slovenski odziv na definiranje aktualnega in idealiziranega položaja Hrvatov in Srbov znotraj jugoslovanske države? Navsezadnje sta obe knjigi, zagrebška in beograjska, govorili ravno o tem. Slovensko vzporednico zgoraj predstavljenim delom najdemo v delu Andreja Gosarja Banovina Slovenija, ki tudi povzema splošno razpoloženje slovenskih mnenjskih voditeljev. Gre za razmišljanje na povsem drugi ravni, za trezno in umirjeno analizo obstoječih razmer in iz tega izpeljan sklep, pa čeprav je opozarjal na podobne probleme kot Bičanić. Gosar je izhajal iz podmene, da jugoslovanska unitarno zasnovana gospodarska in socialna politika ne upošteva v zadostni meri slovenskih interesov, potreb in posebnosti. Zato bi bila potrebna posebna, slovenska "narodno gospodarska in socialna po-

¹⁴ Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja. Odgovor g. dr. Bičaniću. Beograd 1940.

¹⁵ Prav tam, str. 121.

¹⁶ Prav tam, str. 123.

litika",¹⁷ ki pa je bila mogoča le z jasno razmejitvijo pristojnosti med centrom in banovinami. Banovina Slovenija bi omogočila uspešno nadgraditev dotedanjih slovenskih dosežkov, zagotovila bi hitrejši gospodarski razvoj Slovenije. Gosarju je bilo namreč jasno, "da daje vprav sedanja centralistična ureditev države osrednjim oblastem veliko več možnosti za umetno pospeševanje velikopotezne industrializacije južnih predelov države, kot bi to bilo mogoče ob enakomernejši in pravičnejši razdelitvi politične in finančne moči po vseh pokrajinah države. Koliko pa je ta razvoj v smeri industrializacije utemeljen v naravnih stvarnih življenjskih potrebah in pogojih, bi se mu zaman skušali upirati. Namesto tega bi morali misliti v prvi vrsti na to, kako se mu bomo pravočasno prilagodili. Ravno za ta namen pa nam bo politična in finančna samostojnost slovenske banovine največ koristila in pomagala".¹⁸

Dosedanje nizanje stališč in podrobna primerjava nasprotujočih si dojemanj stvarnosti, predvsem hrvaških in srbskih, pokaže, da so nasprotja in spori izvirali že od prvih dni jugoslovanske države. Pričajo o različnem videnju in občutenju države. Hkrati pričajo tudi o velikih spremembah v relativnostnem položaju posameznih pokrajin v jugoslovanski državi. In ravno v tem se skriva ključ za razumevanje tako nasprotujočih si stališč. Vsaj v osnovnih potezah je zato treba predstaviti najbolj značilne spremembe po letu 1918, po oblikovanju jugoslovanskega gospodarskega prostora.

Jugoslovanski gospodarski prostor je bil nedvomno drugačen kot tisti do leta 1918. Njegovo težišče je ležalo na jugovzhodu. Bil je bistveno manj konkurenčen, država je imela povsem agrarni značaj. To je imelo otipljive posledice pri oblikovanju in vodenju gospodarske politike ter določanju razvojnih prioritet. Z beograjskega zornega kota se je zdelo, da gre za razširjeno Srbijo. Po tem vzoru so Jugoslavijo oblikovali kot relativno zaprto, protekcionistično tržišče. Branik pred tujo konkurenco so bile precej visoke zaščitne carine, kar naj bi dalo priložnost razmahu domačega podjetništva, predvsem v industriji. Presenetljivo so bile carinske stopnje najvišje ravno na področju kmetijstva in prehrabnenih izdelkov. Vloga države z državnimi in paradržavnimi podjetji, industrijskimi ali bančnimi, je bila v tem konceptu nepogrešljiva. Srbski poslovneži so, prav nič drugače kakor so bili vajeni v času pred prvo svetovno vojno, državo kot orodje za uresničevanje lastnih podjetniških interesov neredko uporabljali v svoj prid.¹⁹ Državni intervencionizem oziroma povečana vloga države v ekonomiji se je okrepila v tridesetih letih, med veliko gospodarsko krizo in zlasti po njej.²⁰

Prevladujoče načelo v jugoslovanski gospodarski politiki je bilo oblikovanje narodnega kapitala v narodni državi oziroma zaščita nacionalnega interesa v gospodarstvu. Nacionalni interes pa so istovetili s pripadnostjo nosilcev ekonomske pobude jugoslovanski državi oziroma jugoslovanskemu narodu, kakorkoli so ga že definirali. Krepitev nacionalnega kapitala/interesa je v gospodarsko protekcionistični državi seveda šla na račun potrošnikov, kar je najbolj prišlo do izraza s

¹⁷ Andrej Gosar: Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije. V: Bohinjski teden : zbornik predavanj akademskega kulturnosocialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939. Ljubljana 1940, str. 89-102.

¹⁸ Andrej Gosar: Banovina Slovenija : politična, finančna in gospodarska vprašanja. Ljubljana 1940, str. 23.

¹⁹ Mijo Mirković: Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb 1958, str. 332-413.

²⁰ Smiljana Đurović: Državna intervencija u industriji Jugoslavije. Beograd 1986.

spremembo relativnih cen. V novem protekcionističnem okolju so industrijske cene nesorazmerno zrasle v primerjavi s kmetijskimi glede na stanje pred prvo svetovno vojno.²¹

Hkrati se je spremenil tudi relativnostni položaj nekdanjih področij habsburške monarhije. Slovenija, Hrvaška in Vojvodina so na mah postale gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del države, kraji in prebivalstvo pa v povprečju med najbogatejšimi v državi. In to kljub temu, da so bili njihovi dotedanji gospodarski dosežki v habsburškem okviru precej skromni.²² Brez vpliva na samozavest, predvsem politično, to gotovo ni moglo ostati. Sprememba relativnostnega položaja v politično, kulturno in gospodarsko sila raznorodni državi je imela večplastne posledice, zlasti na fiskalnem področju. Slovenija in Hrvaška npr. sta v Jugoslaviji postali neto plačniki, kar je bil povod nenehnih političnih konfliktov.

Vir tovrstnih konfrontacij je bil v političnem in gospodarskem nesorazmerju v državi. Politična moč se je osredotočila v Beogradu, ekonomska je bila locirana v Sloveniji in na Hrvaškem. Nosilci politične premoči torej niso zmogli tudi ekonomske nadvlade. V primerjavi s habsburško monarhijo je torej nastopila nova dimenzija, manj razviti naj bi določali pogoje gospodarjenja. Srbska stran je z obvladovanjem državnih mehanizmov, to je s prerazdeljevanjem, tudi prek ali mimo fiskalnega sistema, uravnoteževala ekonomsko nekonkurenčnost. Navzven se je ta spopad kazal kot spopad med centralistično in avtonomistično zasnovo družbenega mehanizma. Šlo je za boj, kdo bo določal razvojne prioritete oziroma gospodarsko politiko države. Šlo je za boj, kdo bo v večji meri uporabljal državo za krepitev lastne ekonomske moči. Politiki iz severnih jugoslovanskih predelov so terjali svoj delež pri tem.

V času izida Bićanićeve knjige se je tudi jasno izpostavilo, da je Jugoslavija odvisna od srbsko - hrvaških odnosov oziroma razmerij. Ob koncu tridesetih let se je tudi izkazalo, resda v spremenjenih mednarodnih političnih okoliščinah, da politične premoči dolgoročno ni mogoče zagotavljati brez ustrezne ekonomske prevlade. Tudi odkrita diktatura ni mogla prevesiti tehtnice. V Jugoslaviji je končno prišlo do nujnega in dolgo pričakovanega kompromisa. S sporazumom o vzpostavitvi Banovine Hrvaške, proti koncu poletja 1939, so k oblikovanju državne politike, tudi gospodarske, poleg srbskih pripustili tudi hrvaške politične in gospodarske elite.

Spremembe relativnih cen in položaja posamezne pokrajine znotraj jugoslovanskih meja v primerjavi s stanjem pred prvo svetovno vojno so nesporno prizadele vse prebivalce jugoslovanske države. Pri tem so bili seveda pomembni viri in struktura dohodkov ter sestava porabe posameznikov ali družbe kot celote na pokrajinski oziroma državni ravni, kar je imelo občutne posledice. In prav to dejstvo je bilo najbolj odločujoče pri presoji lastnega položaja po letu 1918, tudi med veliko gospodarsko krizo.

²¹ Rudolf Bićanić: *Economic policy in socialist Yugoslavia*. Cambridge 1973, str. 6-21.

²² Razkorak zgovorno ilustrira podatek, da je v letu 1910 npr. slovenski bruto proizvod na prebivalca presegal jugoslovanskega za trikrat. Slovenski bruto proizvod na prebivalca v letu 1910 je dosegal 220 dolarjev, v južnih predelih Jugoslavije pa borih 70 do 80 dolarjev. Toussaint Hočevar: *The Structure of the Slovenian Economy 1848-1963*. New York 1965, str. 114.

Žarko Lazarević

THE REALITY OF PERCEPTION - THE PERCEPTION OF REALITY
(The Great Depression and the economic situation of Slovenes)

S u m m a r y

A casual remark about the poor economic situation of Slovenia during the Great Depression provoked a reaction in *Narodno blagostanje*, Belgrade's economic journal, becoming a source of polemics on the different economic situations of individual provinces within the new Yugoslav state. These polemics proved to be a dialogue of the deaf and the "convinced". Without much deviation, the debaters immediately changed the subject. The very idea that, after the initial statement in *Narodno blagostanje*, there should have been a slight improvement in the Slovene economic situation, as compared with the previous year, filled the Slovene debaters with distrust. The subject of the polemics was therefore shifted to the economic situation of Dravska banovina i.e. Slovenia within Yugoslavia. It became more than apparent that the perception of reality differed greatly between the participants who gave very diverse interpretations of undisputable facts. In Belgrade, the Slovene situation was compared with others in Yugoslavia, while in Slovenia, the year 1929, one of the economically most successful, was used as a criterion. The conclusions they both arrived at were, of course, diametrically opposite.

The polemics are better understood when placed in the Yugoslav context, in that of the Serbo-Croat relations and polemics, which were sparked by the book by Rudolf Bičanić, entitled *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* (*The Economic Basis of the Croat Question*) published in 1938. The Bičanić starting point was that the Serbian government, through its political control of state mechanisms and emphasis on the state's role in the economy, pushed Croatia and, along with it, Slovenia, Bosnia and Vojvodina, into an economically inferior position.

The difference in perceptions had its roots in the changing of relative prices and, consequently, the economic standing of individual Yugoslav provinces, as compared with that before the First World War. An important role was also played by the sources and the structure of revenues, as well as the structure of individual and public expenditure at provincial and national levels, which had significant consequences. This was the most decisive factor in assessing one's situation after 1918 and also during the Great Depression.

1.01
Prejeto 20. 12. 2005

UDK 354.81:338.124.4(497.4)"1933/1934"

Miroslav Stiplovšek*

Prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za omilitev posledic gospodarske krize z banovinskim proračunom za leto 1933/34

IZVLEČEK

Na potek III. zasedanja banskega sveta Dravske banovine februarja 1933 so vplivale zaostrene politične razmere po objavi federalistične Slovenske deklaracije in nadaljnja poglobitev velike gospodarske krize. Banski svetniki iz vrst režimske Jugoslovanske radikalne kmetijske demokracije so se ob odločni odklonitvi federalistične državne ureditve opredelili za udejanjenje ustavno določenih banovinskih samouprav, pri obravnavi banovinskega proračuna za leto 1933/34 pa so si prizadevali čim bolj omiliti posledice gospodarske krize. Dosegli so povečanje svoje vloge v proračunski razpravi, v kateri so osvetlili stopnjevanje krize v agrarnih panogah, industriji, obrti in trgovini ter v denarnih ustanovah. Pomemben dosežek je bilo zlasti oblikovanje novega bednostnega sklada za zmanjšanje brezposelnosti, prav tako pa so si banski svetniki s številnimi postavkami banovinskega proračuna prizadevali reševati hude socialne posledice gospodarske krize. Ta prizadevanja pa je minister za finance ob potrditvi banovinskih financ za leto 1933/34 le v višini 129 milijonov din v precejšnji meri razvrednotil.

Ključne besede: banski svet, velika gospodarska kriza, banovinski proračun, banovinska samouprava

ABSTRACT

ATTEMPTS BY THE DRAVSKA BANOVINA COUNCIL TO ALLEVIATE THE
CONSEQUENCES OF THE GREAT DEPRESSION THROUGH THE 1933/34 BANOVINA
BUDGET

The Third Session of the Dravska Banovina Council, in February 1933, was held at a time of sharpened political tension in the wake of the publication of the federalist declaration by the former Slovene People's Party, as well as the intensification of the Great Depression. Having resolutely rejected a federal state system, the councillors from the governing Yugoslav Radical Peasant Democracy opted for the implementation of provincial self-government, as constitutionally prescribed. In discussing the provincial budget for 1933/34, they sought to alleviate, as much as possible, the consequences of the Great Depression.

They succeeded in raising their profile in the budget discussion, where they highlighted the intensification of the Depression in agriculture, industry, handicraft, trade and financial institutions. A significant achievement was the creation of a new poor fund, intended to reduce unemployment. Through this and numerous other budgetary items, the councillors sought to address the serious social consequences of the Great Depression. However, their efforts to secure resources for a successful implementation of economic, social, educational

* Dr., redni profesor v pokojju, SI-1230 Domžale, Vodopivčeva 8

and cultural activities were effectively nullified by the Minister of Finance who only approved financial resources for 1933/34 to the amount of 129 million dinars, i.e. almost one fifth less than proposed.

Key words: Slovenia, Banovina Council, Great Depression, Banovina budget, Banovina self-government

Banski svet Dravske banovine, v katerega je minister za notranje zadeve imenoval predstavnike vseh okrajev in večjih mest,¹ je začel izvajati svojo poglobljeno nalogo, svetovanje banu pri oblikovanju letnih banovinskih proračunov za gospodarske, gradbene, socialne, zdravstvene, šolske in kulturne dejavnosti ter številne banovinske ustanove,² pomembne za razvoj Slovenije, s I. zasedanjem januarja 1931, ko so se kazala prva znamenja velike gospodarske krize. V naših krajih so se leta 1930 pokazala najprej v kmetijstvu, naslednje leto se je kriza nadaljevala na finančno-denarnem področju, po razširitvi še na industrijo "je bila gospodarska aktivnost ohromljena".³ Problematika gospodarske krize na Slovenskem je v zgodovini opisju že precej obdelana, za kar ima posebne zasluge dr. France Kresal, ki je v številnih delih posvetil posebno pozornost tudi njenim socialnim posledicam med delavstvom, medtem ko je hudo poslabšanje kmečkega prebivalstva podrobneje prikazal zlasti dr. Žarko Lazarevič.

Stopnjevanje gospodarske krize naj ilustriramo le z nekaj podatki. Še leta 1930 je bilo pri različnih zavodih za socialno zavarovanje zavarovanih nad 132.000 delavcev in uslužbencev, naslednje leto se je njihovo število zmanjšalo za okoli 6%, leta 1933 pa je s 105.728 zavarovanci doseglo največji padec. Število odpuščenih delavcev se je v letih od 1931 do 1933 več kot potrojilo in v tem letu doseglo višek s skoraj 28.000 odpusti, število brezposelnih pa je bilo tedaj po oceni nad 44.500. Poslabšanje gmotnega položaja zaposlenih pa kaže podatek, da so se delavski zaslužki v obdobju gospodarske krize v primerjavi z letom 1929 zmanjšali za okoli 40%.⁴ Padec cen kmetijskih pridelkov in z njim zmanjšanje kupne moči kmetov, oziroma nesorazmerje hitrosti upadanja cen kmetijskih pridelkov in industrijskih izdelkov, je doseglo leta 1931 že 10% v škodo kmetijstva, do leta 1934 pa so se škarje cen razprle že na skoraj 35% ob dejstvu, da je bilo kar okoli 40% slovenskih kmetov zadolženih.⁵ "Zaradi padanja cen, te so se znižale kar za polovico - so bili kmetje prignani na rob propada." Poglobljena ovira za izboljšanje razmer v celotnem gospodarstvu pa je bila finančna kriza s kroničnim pomanjkanjem gotovine.⁶

¹ Leta 1930 je minister za notranje zadeve imenoval 24 banskih svetnikov kot predstavnikov okrajev in 16 zastopnikov večjih mest (Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 15, 30. 7. 1930), do III. zasedanja februarja 1933 pa je njihovo število naraslo na 42 (o kadrovski sestavi banskega sveta glej Vladimir Kološa: Banski svet Dravske banovine 1931-1941. Ljubljana 1980, str. 21-27).

² Pravilnik o organizaciji in delu banskih svetov je po pooblastilu Zakona o banski upravi izdal minister za notranje zadeve 3. julija 1930 (Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 19, 20. 8. 1930).

³ Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992, Ljubljana 2005, (dalje Slovenska novejša zgodovina) str. 474.

⁴ France Kresal: Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1970, št. 1-2, str. 81-89.

⁵ Žarko Lazarevič: Kmečki dolgovi na Slovenskem : socialni in ekonomski vidik zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana 1994, str. 114-115.

⁶ Slovenska novejša zgodovina, str. 474 in 476.

O hudem poslabšanju položaja kmetijstva kot temeljni gospodarski panogi, o stopnjevanju krize v industriji, obrti in trgovini ter nelikvidnosti denarnih zavodov, so v prizadevanjih, da bi omilili negativne posledice krize ob banovinskih proračunih razpravljali tudi banski svetniki. Toda možnosti, da bi jih prek banovinskih financ zmanjšali, so se poslabševale. V ilustracijo navajamo, da je znašal od ministra za finance potrjeni obči banovinski proračun za leto 1931/32 116,4 milijonov din, realiziran je bil le 77 odstotno, banovinska podjetja in ustanove pa so načrtovale 35,6 milijonov din lastnih dohodkov. Še občutnejši padec banovinskih financ je bil v naslednjem proračunskem letu. Potrjeni obči proračun za leto 1932/33 je znašal 110,3 milijone din, realiziran pa je bil le v višini 66%, lastni dohodki banovinskih podjetij in ustanov pa so bili predvideni v višini 38 milijonov din. Naglo upadanje sredstev za banovinske dejavnosti je bilo na eni strani posledica zmanjševanje plačilne sposobnosti davkoplačevalcev zaradi poglobljanja gospodarske krize, na drugi strani pa je minister za finance ukinil državno dotacijo Dravski banovini za zadeve, ki so jih iz ministrstev prenesli nanjo, z novim trošarinskim zakonom pa je država prelila okoli 20 milijonov din dotedanjih banovinskih dohodkov v osrednji proračun.⁷ Državna finančna politika je bila mačehovska do Dravske banovine, minister za finance pa je svojo pravico do potrjevanja banovinskih proračunov izrabil v tem pogledu, da je znižal vse predloge banovinskih proračunov, ki jih je oblikoval ban dr. Drago Marušič po razpravah v banskem svetu. Za leto 1932/33 je zahteval, da mora biti banovinski proračun sestavljen po načelih strogega varčevanja, pri čemer je bilo treba izdatke znižati na "neobhodni minimum", novih obdavčitev pa ni dovolil.⁸ Takšne omejitve so veljale tudi za nadaljnje proračune v času gospodarske krize.

V skrajno zaostrenih gospodarsko-socialnih razmerah in omejevalnih proračunskih ukrepih je banski svet 15. februarja 1933 začel svoje III. zasedanje glede oblikovanja banovinskega proračuna za leto 1933/34. Nezadovoljni s svojo neučinkovito svetovalno vlogo pri obeh dosedanjih proračunih so banski svetniki zahtevali in tudi dosegli takšno spremembo procedure proračunske obravnave, ki je okrepila njihov vpliv in bila v nasprotju s tajnimi direktivami ministra za notranje zadeve.⁹ Pristanek bana na predhodno obravnavo novega proračuna v 20 članskem finančnem odboru so banski svetniki dobro izrabili in na sedmih sejah so predlagali tudi več resolucij, v katerih so osrednji vladi in banski upravi predlagali ukrepe za reševanje najbolj perečih gospodarskih, socialnih in prosvetnih problemov. Temeljiti razpravi v finančnem odboru je sledila še obravnava proračuna na treh plenarnih sejah. Zanj so banski svetniki uspeli doseči, da je potekala dvofazno, tako da je načelni razpravi sledila še podrobna obravnava posameznih proračunskih poglavij. Ban se je tudi odločil, da bo banskim svetnikom omogočil glasovanje o posameznih postavkah banovinskega proračuna, s čimer si je za pogajanja v Beogradu o njem zagotovil tudi izglasovano podporo banskega sveta.

⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 77, fond Banski svet (dalje AS 77, fasc. 10, priloga k proračunu za leto 1936/37 in Stenografski zapisnik 1. seje VII. zasedanja banskega sveta (BS) 17. 2. 1936.

⁸ Jutro, 20. 11. 1931, št. 269, Skrajno varčevanje pri sestavi samoupravnih proračunov.

⁹ Predsednik vlade in minister za notranje zadeve general Petar Živković je pred začetkom I. zasedanja izdal okrožnico, s katero je glede na posvetovalno vlogo banskega sveta pri banovinskem proračunu prepovedal delitev razprave o njem na načelno in specialno, prav tako pa ni dovolil o njem "kakršnega koli glasovanja ali preglasovanja" (AS 77, fasc. 1, priloga).

Dr. Marušič je v ekspozeju k predlogu banovinskega proračuna za leto 1933/34 poudaril, da je bilo njegovo sestavljanje na izhodiščih tekočega proračuna zaradi nadaljnjega poglobljanja gospodarske krize in novih omejitev pri pridobivanju dohodkov posebej "delikatno" ter bo zato tudi njegova obravnava v banskem svetu "izredno težka". Tako obči proračun (95,5 milijonov din) kot proračun banovinskih podjetij, zavodov in ustanov (44,5 milijonov din)¹⁰ je morala banska uprava "po sili razmer znatno zmanjšati" v primerjavi z odobrenim proračunom za leto 1932/33 in sicer za okoli 12,5%. Toda dejansko znižanje je bilo višje, ker je bilo iz novega proračuna treba odplačati še obveznosti iz preteklih let, še več zaostalih izplačil pa se je nabralo v zadnjem letu zaradi visokega izpada dohodkov. Iz teh razlogov je bilo samo za finančni oddelek določenih v novem proračunu več sredstev kot v dosedanjem, da se bodo iz njih poravnale stare obveznosti do okrajnih cestnih odborov in bolnic. Vsi drugi oddelki oziroma dejavnosti pa so dobili v primerjavi s tekočim proračunom nižja sredstva. V okviru skrajnih varčevalnih ukrepov je bila izvedena tudi redukcija osebnih dohodkov vseh banovinskih uslužbencev. Ban je poudaril, da so si pri oblikovanju proračuna prizadevali za udejanjenje samo minimalnega programa, da "ne bi oškodovali vitalne interese gospodarskega in kulturnega razvoja v banovini", enako pomemben cilj pa je bil "omiliti z lastnimi sredstvi glavne trdote socialne bede".¹¹

Že začetek razprav v finančnem odboru je pokazal velika prizadevanja banskih svetnikov za oblikovanje realnega banovinskega proračuna in za izboljšanje banovega proračunskega predloga. Ob ugotovitvi, da ni dovolj le računsko uravnoteženi predlog proračuna, so na 1. seji finančnega odbora 15. februarja¹² najprej sprožili vprašanje realnosti predvidenih dohodkov. Ban je ob ugotovitvi, da je moral zaradi zmanjšane davčne sposobnosti znižati dohodke od banovinskih doklad k državnim davkom opozoril, da "ne more prikrivati" dvoma o dveh pomembnih proračunskih virih. Finančni minister za tekoče leto ni izplačal odobrene državne dotacije, v enaki višini pa je predvidena tudi v novem proračunu, tako da je skupaj negotovih kar 14 milijonov din teh dohodkov. Prav tako tudi dvomi tudi, da bo Narodna skupščina spremenila trošarinski zakon, s katerim je leta 1932 odzela banovinam visoke dohodke od trošarin na nekatere alkoholne pijače. Banski svetniki so podprli njihovo ponovno uvedbo in zahtevali energično posredovanje bana pri finančnem ministru z utemeljitvijo, da bodo le tako lahko omilili preobčutno znižanje izdatkov za kmetijstvo, javna dela in prosveto.

Že pri proračunu za obči oddelek in glavno pisarno banske uprave pa se je pokazalo, da se ne bodo sprijaznili s skromno posvetovalno vlogo na prvih dveh zasedanjih in da si bodo prizadevali za večje spremembe predloga proračuna. Tako so za omiljenje izredno pereče velike brezposelnosti mladih izobražencev različnih strok, ki naj bi tudi zato zašli "na razna stranpota" oziroma postali "komunisti ali zvržki družbe", zahtevali nova sredstva za njihovo zaposlitev v banski upravi. Ban je pristal na dodatna proračunska sredstva za nastavitve 30 brezposelnih mladih strokovnjakov.

¹⁰ Lastni dohodki podjetij, ustanov in zavodov (s področja kmetijstva 24, zdravstva in socialnega skrbstva 13 in s področja prosvete 4) so bili predvideni v višini 33,7 milijonov din, dotacija iz občega banovinskega proračuna pa naj bi znašala 10,8 milijonov din.

¹¹ AS 77, fasc. 4, Stenografski zapisnik 1. seje III. zasedanja BS 15. 2. 1933.

¹² Finančni odbor je imel nato do 22. 2. sedem sej in ban je ocenil, da so razprave na njem tako pomembne, da je treba o njih voditi stenografske in uradne zapisnike (AS 77, fasc. 5).

Načelnik finančnega oddelka dr. Filip Orel je ob tem seznanil banske svetnike, da ima glede odločilnih sklepnih razprav o banovinskem proračunu pred komisijo finančnega ministrstva "najslabše izkušnje". Navedel je primer usode nekega predloga iz preteklega leta, o katerem je banski svet razpravljal "ure in ure" ter ga soglasno sprejel, pomočnik finančnega ministra pa ga je "kratkotomalo zavrnil in ni pripustil o njem nobene debate". Takšno ravnanje je razburilo Evgena Lovšina, ki je izjavil, "če je temu tako, da potem banski svet ničesar ne pomeni in da ne ve drugega izhoda, kot da odloži svoje mesto". Menil je, da banski svet, če bo enoten v podporo nekemu predlogu, mora biti "močnejši" kot pomočnik finančnega ministra. Še korak dalje je šel Stane Vidmar, ki je poudaril, da "bo treba v Beogradu bolj energično nastopiti" glede "absolutno upravičene" državne dotacije. V tem pogledu ban ne more zagroziti s protestnim odstopom, za tak korak pa se lahko odloči banski svet. Izrazil je prepričanje, če bodo vsi njegovi člani "odložili svoja mesta in, če bodo to storili tudi narodni poslanci, bo možno nekaj doseči". Posebej je poudaril, da morajo tudi poslanci podpreti proračunska prizadevanja banskega sveta. Rudolf Golouh pa je poudaril, da udejanjenje soglasne želje, da oblikujejo "najboljši proračun, ki bo obsegal vse potrebe", preprečuje "sedanja kompetenca" banskega sveta. Ta mora biti rešena "z novim zakonom, po katerem se bodo ustanovili avtonomni parlamenti slični kot nekdanji deželni zbor, ki bodo imeli svojo zakonodajno moč in finančno avtonomijo". Šele tedaj "bo možno nekaj napraviti, za sedaj pa to ni mogoče".

Takšno skrajno zaostritev razprave, ki je bila posledica nemoči banskega sveta pri uveljavljanju svojih predlogov v Beogradu, je poskušal pomiriti ban predvsem s poudarki, da je pri proračunu treba "upoštevati ne samo interes banovine, ampak obenem tudi celokupni državni interes, ki je pač močnejši kot naš", glede na njegovo delno kritje z državno dotacijo pa mora imeti finančni minister pri njem "nekaj besede". Premisliti je treba, ali je ustrezno, da se "za vsako malenkost" razmišlja o odstopu banskega sveta ali tudi njega osebno, "zlasti tam, kjer je očitvidno to neumestno z ozirom na finančni položaj". Spomnil je banske svetnike, da je glede odprave obveznega osebnega dela na cestah - kuluka, ki je bil "važno in veliko" vprašanje, "uspel brez velikih težav" ter dodal: "V splošno je treba najti neko srednjo pot". Pri tem je "jasno..., da nekaj moramo dobiti, vendar pa moramo nekaj cedirati z ozirom na interese celokupne državne politike". S temi utemeljitvami je bila ta, funkcionarjem banske uprave neljuba razprava, sklenjena.¹³

V splošni razpravi na plenarnem zasedanju se je prvi razpravljavec dr. Franjo Lipold osredotočil zlasti na odločno zavrnitev federalistične Slovenske deklaracije oziroma punktacij Slovenske ljudske stranke iz decembra 1932 in na problematiko udejanjenja ustavno določenih banovinskih samouprav.¹⁴ Ob tem je poudaril, da se bo prenos pristojnosti na banovine moral izvesti tudi na finančnem področju. Posebej se je zavzel, "da bo treba glavne konzumne davščine absolutno prepustiti banovinam". Njihova donosnost je namreč glede na stopnjo razvitosti posameznih banovin različna in "zastopniki naroda", t.j. banski svetniki "bodo mogli najbolj

¹³ V uradnem zapisniku 1. seje finančnega odbora 15. 2. 1933 (AS 77, fasc. 5) je bila razprava v primerjavi s stenografskim zapisnikom omiljena. Tako v njem niso bile omenjene grožnje z odstopi, iz njega pa je v celoti izpadla kritična Orlova razprava.

¹⁴ Oktroirana septembrska ustava iz leta 1931 je določala uvedbo banovinskih samouprav z izvoljenimi banovinskimi zbori in odbori, ki bi imeli podobne proračunske in uredbodajne pristojnosti kot oblastni samoupravni organi po Vidovdanski ustavi. Udejanjenje tega ustavnega določila pa so centralistične sile v tridesetih letih preprečile.

presojati v koliki meri se more" te davčne vire uporabiti za kritje banovinskih potreb. Za predlog banovinskega proračuna je poudaril, da v izrednih kriznih razmerah "ne more biti zrcalo naših želja" in so z njim "primorani predvsem skrbeti le za to, da se ohranijo dobrine, ki jih imamo". Izrazil je pričakovanje, da bo banska uprava že prihodnji banovinski proračun oblikovala "po predhodnem obravnavanju z zastopniki ljudstva" oziroma banovinskim zborom, kar bo omogočilo večje upoštevanje perečih potreb prebivalstva.

Tudi glavni referent o stališčih finančnega odbora do predloga banovinskega proračuna dr. Maks Obersnel je posebej poudaril potrebo, da se "podeli našim banovinam široko samoupravo in zlasti tudi v finančnem pogledu neko samostojnost". Izrazil je željo, da vlada čim prej izdela zakonski osnutek tudi o finančnih virih za izvajanje številnih banovinskih samoupravnih dejavnosti. Plenum je seznanil, da je finančni odbor "na podlagi intenzivnega pretresa" prvotni predlog banovinskega proračuna dopolnil in popravil. Kljub temu, da je uspel izdatke povečati za okoli 4 milijone din, so ti "še vedno komaj zadostni, da se z njimi zagotovi našemu narodu na območju Dravske banovine oni gospodarski, socialni in kulturni eksistenčni minimum, ki se brez nepopravljive škode za narodni organizem tudi v sedanjih težkih časih ne sme okrniti". Pomembna "izpopolnitev" proračuna pa je zlasti predlog za ustanovitev "sklada za pobijanje brezposelnosti", ki naj bi v obvezni obliki izpolnjeval socialno nalogo, ki jo je izvajala banska uprava tudi prek prostovoljne pomožne akcije za pomoč brezposelnim in drugim socialno ogroženim.

Nato je s številnimi podatki osvetlil obseg "največje gospodarske krize", ki je glede na razvito gospodarsko strukturo Dravsko banovino "prav posebno težko" prizadela. Za kmetijstvo in živinorejo je ugotovil, da sta zaradi "nizkih cen potisnjena pod mejo svoje rentabilitete". Posebno hude so razmere v gozdnem gospodarstvu ter z njim povezanimi lesno industrijo in trgovino, kjer so se dohodki od lesa, ki je bil največja izvozna postavka, v zadnjih štirih letih znižali za več kot dve tretjini. Zaradi težke krize rudarstva grozi v revirjih prebivalstvu "resnična katastrofa". Večina industrijskih panog je "skrčila svoje obratovanje, ponekod pa je delo celo popolnoma izostalo". Tudi obrt je "večinoma nezadostno" zaposlena, v nekaterih panogah pa je obrtnikom ogrozila eksistenco tudi moderna industrijska proizvodnja. "Najresnejša ovira ozdravljenja" gospodarstva pa je dejstvo, da "večina naših denarnih zavodov danes ni več likvidna". Vse to ima za posledico upadanja števila zaposlenega delavstva ter množične konkurze in prisilne poravnave. Dr. Obersnel je navedel tudi podatek, da je v banovini že prek 100.000 oseb brez stalnih dohodkov, pri čemer je poudaril, da so podpore "z ozirom na trajno krizo popolnoma nezadostne". Zaradi tega se poslabšujejo tudi zdravstvene razmere, kar se kaže v prepolnosti bolnišnic in njihovi nezmožnosti, da bi nudile ustrezno oskrbo vsem potrebnim. V takšnih razmerah pa tudi ni mogoče "dovolj storiti" za prosveto, kulturo in znanost.

Te "neznosne razmere" je bilo treba upoštevati pri načrtovanju neobhodno potrebnih dohodkov za banovinski proračun, pri čemer se je treba zavedati, da se produktivno gospodarstvo ne sme obremeniti tako, da bi ga ogrozili. Ker je že državni proračun "privil davčni vijak do skrajnosti", je bilo pri banovinskih davščinah treba "postopati z največjo opreznostjo". Dr. Obersnel je poudaril, da s skrbjo za proizvodnjo v krizi "tudi kapital vrši svojo socialno funkcijo". V tem pogledu je treba, da tudi banski svet opozori na probleme, ki jih je treba z državo

zakonodajo neodložljivo urediti. Izhodišče za reševanje gospodarske krize je sanacija denarnih zavodov. Tako kot v tujini bi bil potreben tudi v Jugoslaviji poseg države v gospodarstvo "po nekem sistematičnem načrtu" in v skladu z zakonodajo. Ugodno bi učinkovali zlasti spodbujevalni ukrepi za okrepitev proizvodnje.

Uvodne načelne razprave so pokazale, da so se banški svetniki pri obravnavi banovinskega proračuna zavedali vseh posledic stopnjevanja gospodarsko-socialne krize in si prizadevali "v svojem delokrogu" storiti vse, "kar naj prepreči nadaljnjo pavperizacijo slovenskega naroda". S sprejetjem predlogov finančnega odbora v plenumu "bomo imeli vsaj zavest, da smo storili to, kar je mogoče, da preprečimo najhujše, kajti narod, ki gospodarsko propada, propada tudi kulturno, moralično in socialno", je poudaril Rudolf Golouh. Kar dve tretjini banških svetnikov je po splošni načelni razpravi izrabilo možnost, da posredujejo želje in potrebe glede javnih del, kmetijstva, zdravstva, socialnega skrbstva in šolstva za območja, ki so jih zastopali. Razprava je pokazala tudi posebnosti posameznih območij in posebej posledice krize v njih, pogojene zlasti z različno gospodarsko strukturo. Nekateri razpravljavci so ob lokalnih zadevah opozarjali na nujnost čimprejšnjega reševanja tudi širših banovinskih problemov, npr. glede ustanovitve Kmetijske zbornice in izvedbe agrarne reforme ter ukrepov za zaščito vlagateljev pri denarnih zavodih.¹⁵

Pred prehodom na podrobno proračunsko razpravo sta ban in njegov pomočnik dr. Otmar Pirkmajer obširno razložila stališča banske uprave do problematike upravne dekoncentracije in samoupravne decentralizacije ter do zaostrenih političnih razmer po punkcijah SLS in pastirskem protisokolskem pismu katoliškega episkopata.¹⁶ Dr. Marušič pa se je opredelil tudi do nekaterih širših vprašanj, ki so jih sprožili banški svetniki v finančnem odboru in splošni plenarni razpravi. Ugotovil je, da "ogromni del tega", o čemer se je razpravljalo glede gospodarske problematike, ne spada v pristojnost banskega sveta in bi zato "lahko mirne duše prešli preko tega, če bi nas gospodarska stiska tako močno ne tlačila". Toda ta narekuje potrebo, da tudi v banskem svetu "damo par nasvetov, kako bi se sedanje neznosno stanje olajšalo". Poudaril je, da se strinja z njegovim pozivom o nujnem posredovanju osrednje vlade za rešitev finančne krize oziroma likvidnosti denarnih zavodov, kar je temelj za oživitev gospodarstva. Sprejel je tudi pobudo za sklic ankete strokovnjakov o ukrepih za zaježitev krize. Njena negativna posledica pri dohodkih banovinskega proračuna tudi onemogoča, da bi v večji meri prek njega gmotno podprli kmetijstvo. Tudi izvajanje velikega programa za elektrifikacijo banovine so omejena gmotna sredstva upočasnila. Na socialnem področju je banska uprava z organiziranjem pomožne akcije pokazala, da se zaveda svojih dolžnosti za ublažitev krize. Sredstva predlaganega obveznega bednostnega sklada pa morajo biti namenjena zlasti omilitvi brezposelnosti z nudenjem zaslužka pri javnih delih, le delno pa tudi podporam za nujno potrebne.¹⁷

V podrobni razpravi na 3. plenarni seji so banški svetniki najprej brez razprave sprejeli stališča finančnega odbora glede prvih dveh proračunskih poglavij, v katerih so bila določena sredstva za splošni in upravni oddelek (okoli 7,6%). Strinjali so se, da je zaradi stalnega naraščanja obsega poslovanja treba ohraniti stanje

¹⁵ AS 77, fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 2. seje III. zasedanja BS 23. 2. 1933.

¹⁶ Miroslav Stiplovšek: Prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje banovinske samouprave in decentralizacije uprave ter za razširitev svojih pristojnosti leta 1933. Zgodovinski časopis, 2001, št. 2, str. 231-253.

¹⁷ AS 77, fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje III. zasedanja BS 24. in 25. 2. 1933.

banovinskih uslužbencev iz konca leta 1932.¹⁸ Ob podpori povišku sredstev za elektrifikacije se je razvila kritična razprava. Banski svetniki z območja Štajerske so protestirali, da se sredstva iz banovinskega proračuna uporabljajo skoraj izključno za nekdanjo Kranjsko. Dejstvo je, da je bila večina Štajerske glede elektrifikacije prepuščena delniški družbi, ki je upravljala elektrarno Fala, in si je prizadevala ustvariti čim višje dobičke, medtem ko je imela na Kranjske deželne elektrarne odločilni vpliv banska uprava, ki je skrbela za njihovo gospodarno poslovanje in tudi s sredstvi banovinskega proračuna usmerjala izvajanje njihovih del. Predlog o preimenovanju v "Banovinske elektrarne" je dr. Pirkmajer zavrnil z utemeljitvijo, da bi imel za posledico vzpostavitev nadzora državnega računovodstva nad njihovim poslovanjem in posledično zmanjšanje vpliva banske uprave v podjetju z okoli 5 milijonov din letnih dohodkov, ki ga je želela v celoti ohraniti. Ban je za umiritev razprave poudaril, da je v načrtu "absolutna elektrifikacija cele banovine" v skladu s finančnimi možnostmi, ki so trenutno omejene, in da bo o vsakoletnem poročilu Kranjskih deželnih elektrarn razpravljala banski svet.¹⁹

Sredstva za kmetijstvo so znašala le še dobrih 9% proračuna, z njimi pa naj bi posebej poskrbeli za strokovno izobraževanje in zadružništvo, proporcionalno so bile okrnjene vse druge postavke, najbolj pa je bila znižana dotacija za kmetijske zavode, ki naj bi se vzdrževali z lastnimi dohodki. Ker je zaradi socialne stiske upadalo število učencev v kmetijsko-nadaljevalnih šolah, je bila potrebna nova postavka za njihovo štipendiranje. Za preskrbo revnih kmetov s kakovostnimi semeni je morala banovina določiti dodatna sredstva tudi za semenogojstvo. Ker je država ukinila mariborsko gozdarsko šolo kot svojo ustanovo, je morala njeno vzdrževanje v celoti prevzeti banovina. Vse te predloge so banski svetniki podprli, ob novem zmanjšanju sredstev za kmetijstvo pa je vsebino celotne razprave najbolje opredelil že prvi razpravljavec Ivan Janžekovič z ugotovitvijo, da so postavke zanj "odločno prenizke in da štednja pri teh ni na mestu".²⁰ Na kritiko prenizke finančne podpore kmetijstvu je ban odgovoril, da je "popolnoma upravičena", toda okrnjeni dohodki mu ne omogočajo "izdatnejše" pomoči. V resoluciji o težkem stanju kmetijstva so banski svetniki za njegovo omilitev terjali od državne gospodarske politike tudi pocenitev kmetijskih kreditov in pospeševanje zadružništva.²¹

Kljub ugotovitvi, da mora banska uprava visoko razvitemu šolstvu v Dravski banovini posvetiti posebno pozornost, so se proračunska sredstva zanj zmanjšala na 5,3%. Prosветni oddelek je v poročilu poudaril, da so "vse postavke kar najnižje", zaradi gospodarske krize pa je tudi država zmanjšala sredstva za kritje svojih obveznosti iz osrednjega proračuna. Ob "skoraj povsem" ukinjenih novih naložbah za reševanje prostorske stiske šol je moral banovinski proračun nameniti sredstva predvsem za pomoč občinam, ki niso zmogle plačevati dolgov za že izvedene gradnje in popravila šolskih poslopij. Glede na socialno stisko je bilo treba povečati podpore za šolsko prehrano. Tudi državne dotacije za gledališča in muzeje so se

¹⁸ V letu 1932 je bilo zaposlenih 1384 banovinskih uslužbencev, pri banski upravi in sreskih načelnstvih pa je bilo na stroške državnega proračuna zaposlenih še 752 državnih uradnikov in nižjih uslužbencev.

¹⁹ AS 77, fasc. 5, Stenografski in uradni zapisnik 1. in 2. seje finančnega odbora BS 15. in 16. 2. 1933.

²⁰ AS 77, fasc. 5, Stenografski in uradni zapisnik 2. seje finančnega odbora BS 16. 2. 1933.

²¹ AS 77, fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje BS 24. in 25. 2. 1933.

zmanjšale in banovina je morala s svojimi sredstvi poskrbeti za njihovo delovanje.²² Banski svetniki so v posebni resoluciji izrazili tudi nezadovoljstvo s pretirano centralističnim delovanjem ministrstva za prosveto glede kadrovanja, učnih načrtov in učbenikov.²³

Iz poročila tehničnega oddelka se vidi, da so se pri izvajanju javnih del v zadnjem letu "težkoče le še povečale". V novem proračunu je moral izdatke še omejiti "na res najnujnejše potrebe", oziroma na komaj tri četrtine proračuna za leto 1932/33, kljub temu pa je ostal delež za javne gradnje največja proračunska postavka (41%). Banski svetniki so se v razpravi osredotočili zlasti na problematiko okrajnih cestnih odborov na osnovi izkušenj prvega leta njihovega delovanja po banovinskem prevzemu celotnega financiranja banovinskih cest, kritizirali pa so zlasti precejšnje zastanke banovine pri izplačevanju obveznosti do njih. Ocenili so, da so načrtovana sredstva za banovinske ceste za njihovo ustrezno vzdrževanje prenizka. Kot izhod so oblikovali resolucijo beograjski vladi in Narodni skupščini z ugotovitvijo, da je Dravska banovina "najbolj prizadeta radi nesorazmerja med banovinskimi in državnimi cestami" ter je zato treba spremeniti zakon, ki bi tudi na njenem območju uveljavil takšno ugodno razmerje kot v drugih banovinah.²⁴ Ban je še dodal, da so zaradi izostanka državnih dotacij težave tudi z regulacijskimi deli na večjih rekah.²⁵

Za izvajanje socialnega skrbstva in zdravstva je bila ob upoštevanju plačila za ostalih obveznosti predvidena slaba petina sredstev. Toda številne socialne posledice gospodarske krize, ki sta jih ilustrirala poročevalca resornega oddelka in finančnega odbora na plenumu s podatki o naraščanju števila prosilcev za pomoč v stiskah, o vse večjem vračanju izseljencev, o nezmožnosti večine pacientov, da bi plačali oskrbine v bolnicah, o povečevanju števila ogroženih otrok, ki jim je treba nuditi varstvo v ustreznih zavodih, o izrednem porastu brezposelnosti ter o hudi socialni stiski na kmečkem podeželju tudi zaradi slabe letine, so terjale večje gmotno angažiranje banovine. Razpravo o socialni politiki je začel Rudolf Golouh s predlogom, da se oblikuje obvezni sklad za omiljenje brezposelnosti s stalnimi davčnimi dohodki, ki bi bil lahko bolj učinkovit kot pomožna akcija pri banski upravi za podpiranje brezposelnih in prizadetih v elementarnih nezgodah z le prostovoljnimi prispevki. Ob pomislekih glede nove obdavčitve in podvajanja s pomožno akcijo, je Golouhov predlog dobil veliko podporo, tudi iz delodajalskih vrst.²⁶ Na osnovi razprave o možnih davčnih virih ter namembnosti bednostnega sklada za zaposlovanje in podpiranje brezposelnih, je posebni odbor sestavil predlog, naj bi se v njem v novem proračunskem letu zbralo 23 milijonov din. Na plenarni seji je poročevalec Ivan Tavčar osvetlil poglobitve vidike socialne problematike, posebej pa poudaril zaostrenost brezposelnosti, pa tudi le delno zaposlitev številnih delavcev s skromnimi zaslužki, ki ne dosegajo eksistenčnega minimuma, kar ima za posledico, da vsak osmi prebivalec nima sredstev za kritje osnovnih življenjskih potrebščin. Zato "ne smemo opustiti ničesar, da omilimo brezposelnost, če jo že preprečiti ne moremo". S takšno akcijo, kot je oblikovanje bednostnega sklada je treba mobilizirati vse možne

²² AS 77, fasc. 5, poročili prosvetnega oddelka in banovinskega šolskega odbora sta v prilogah k zapisniku 3. seje finančnega odbora BS 17. 2. 1933.

²³ AS 77, fasc. 5, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje finančnega odbora BS 17. 2. 1933.

²⁴ V Dravski banovini je bilo leta 1932 državnih cest le 616 km, banovinskih pa 4081 km.

²⁵ AS 77, fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje finančnega odbora 17. 2. in fasc. 5, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje BS 24. in 25. 2. 1933.

²⁶ AS 77, fasc. 5, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje finančnega odbora 17. 2. 1933.

vire, "da prebrodimo najhujšo dobo". Predlagatelj zanj Golouh pa je poudaril, da je ta sklad kljub nekaterim pomislekom "najmanj, kar moremo storiti" in da je gotovo od "mnogih koristnih del... ta akcija najpomembnejša". Banski svetniki so izvolili tudi sedemčlanski odbor za sodelovanje pri upravi sklada.²⁷

Glede zdravstva je bila najbolj polemična razprava o razmerah v splošni državni bolnici v Ljubljani, ki zaradi prostorske stiske oziroma prenatlačnosti, neustrezne opremljenosti in preobremenjenosti osebja ni mogla nuditi ustrezne zdravstvene oskrbe. Rudolf Golouh je predlagal, da bi bilo za ureditev neznosnih razmer treba napraviti "energično demaršo" pri vladi v Beogradu. V resoluciji vladi so poudarili tudi nujnost popolne medicinske fakultete v Ljubljani²⁸ za dvig kakovosti zdravstvenih uslug. Banski svetniki so z le skromnimi uspehi zaradi pomanjkanja sredstev poskušali doseči izboljšanje razmer tudi v banovinskih bolnicah²⁹ ter socialnih ustanovah in dejavnostih.³⁰

Potem ko so banski svetniki uspeli doseči povišanje sredstev finančnega oddelka na 15% celotnega proračuna za zagotovitev plačila zaostalih obveznosti na področju zdravstva in javnih gradenj, so začeli razpravo o skromnih sredstvih za področje trgovine, obrti in industrije (2,3%). Banski svetniki iz vrst gospodarstvenikov so jo izrabili zlasti za kritičen prikaz dejavnikov, ki negativno vplivajo na položaj teh panog ter bi jih morale z ustrezno zakonodajo in ukrepi reševati državne oblasti. Za pomoč pri urejanju perečih problemov bi bilo treba čim prej oblikovati gospodarski svet, sestavljen zgolj iz najboljših strokovnjakov. Banski svetniki so izrazili tudi nezadovoljstvo nad skromno banovinsko podporo obrtnemu strokovnemu šolstvu, ki se je v zadnjih dveh letih zmanjšala skoraj za polovico.³¹ Na plenarni seji je bila poleg nujnega ukrepanja za izboljšanje položaja strokovnega šolstva poudarjena tudi nujnost večje zaščite obrtništva. Sicer pa je poklicna in domača obrt dobila iz proračuna vsaj skromno podporo, industrija in trgovina pa sta ostali navezani "v glavnem ... le na samopomoč", kot je poudaril odborov poročevalec podjetnik Stane Vidmar. Nato je navedel "nekaj krepkih opazk" na državno denarno oziroma kreditno, devizno in davčno politiko. Uvodoma je pripomnil, da se zaveda kompetentnosti le osrednjih oblasti za reševanje problemov, ki težijo in ogrožajo gospodarstvo, toda banski svet ostaja edini forum za razpravo o njih, ker zanj ni možnosti "na bolj merodajnem mestu". Zelo ostro je obsodil zlasti neenakomerno izvajanje davčne politike v različnih delih države, po oceni je bila v Dravski banovini leta 1932 pobrana skoraj tretjina vseh davkov v državi, in dejstvo, da so pri kreditih iz osrednjih denarnih ustanov, v katere se steka tudi veliko slovenskega denarja, privilegirani podjetniki iz centra. Tako kot druge države bi morala tudi Jugoslavija za zaščito svoje industrije uveljaviti "gospodarski nacionalizem".

Vidmar je nato predlagal sprejetje zelo ostre resolucije z uvodno ugotovitvijo, da je gospodarska in socialna kriza najtežje prizadela industrijsko najbolj razvito Dravsko banovino, za kar sta vzroka zlasti nelikvidnost denarnih zavodov in ne-

²⁷ AS 77, fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje BS 24. in 24. 2. 1933.

²⁸ Medicinska fakulteta v Ljubljani je bila nepopolna in na njej je bil mogoč le študij prvih dveh letnikov.

²⁹ V državni upravi so bile splošna in ženska bolnica ter bolnica za duševne bolezni v Ljubljani s skupaj 1650 posteljami, v vseh banovinskih bolnicah pa jih je bilo 1474.

³⁰ AS 77, fasc. 5, Stenografska in uradna zapisnika 4. in 5. seje finančnega odbora 18. in 20. 2. 1933 in fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje BS 24. in 25. 2. 1933.

³¹ AS 77, fasc. 5, Stenografski in uradni zapisnik 5. seje finančnega odbora 20. 2. 1933.

zadostno kreditiranje njene industrije, trgovine in obrti. Glede na obseg denarnega prometa ima banski svet pravico pričakovati, da bosta Državna hipotekarna banka in Poštna hranilnica denar, ki je v njih iz Dravske banovine, dali na voljo za potrebe njenega gospodarstva, Narodna banka pa naj bi dodeljevanje kreditov "prilagodila faktičnim potrebam" v banovini. Ban naj bi o nujnosti teh ukrepov posredoval na ustreznih ministrstvih in ustanovil poseben organ za Dravsko banovino z nalogo, da se ukvarja s pridobivanjem kreditov iz osrednjih denarnih zavodov. Na te radikalne predloge, ki so pomenili hudo kritiko delovanja osrednjih oblasti oziroma ustanov in njihovega zapostavljanja Dravske banovine, je moral reagirati ban kot politični predstavnik vlade v banovini. Poudaril je, da banski svet po pristojnostih in sestavi ni ustrezno telo za sprejemanje predlagane resolucije, ki posega v splošne državne zadeve. Treba je sestaviti novo resolucijo, v kateri se morajo "ostrine... izgladiti", ter jo osredotočiti na pričakovanje hitre pomoči vlade pri reševanju denarne krize v Dravski banovini. Takšna resolucija, pri kateri bi se gledalo "na formo", bi ga razbremenila, da mu ne bi bilo treba banski svet opozoriti, da ostane "v okviru njemu naloženih dolžnosti in da naj ne gre izven".³² Banski svet je prizadevanjem bana, da ne bi prišlo do konflikta z Beogradom, ustregel s sprejetjem neproblematične kratke resolucije s pozivom vladi, da za reševanje denarne krize z uredbo ponovno dovoli neomejeno nalaganje javnega denarja in denarja opravilno nesposobnih oseb v varne banovinske zavode ter da že vložena takšna sredstva v njih ne bi bilo treba prenesti v Državno hipotekarno banko.³³

Glede na to, da so banski svetniki uspeli doseči okoli 4 odstotni povečanje občega banovinskega proračuna na 99,5 milijona din³⁴ in da so na novo oblikovali bednostni sklad v znesku 23 milijonov din kot njegovo dopolnilo, kar pomeni več kot četrtninsko povečanje sredstev za banovinske dejavnosti v primerjavi s predlogom banske uprave, so morali posvetiti veliko pozornost zagotovitvi ustreznih dohodkov. Ob tem so morali upoštevati tudi slabe rezultate pri realizaciji večine dohodkov v tekočem proračunu zaradi gospodarske krize. Finančni odbor je v prizadevanjih za pokritje izdatkov z realnimi dohodki uspel oblikovati predlog za 12 novih davčnih virov, ki pa jih nato minister za finance večino ni potrdil.³⁵ V razpravi o njih so se pokazali tudi različni interesi zastopnikov posameznih slojev in poklicev, tako da so posamezniki glasovali proti nekaterim davčnim obremenitvam.³⁶

Ban je zadnji dan zasedanja ob pozdravu ministru za socialno politiko in zdravstvo Ivanu Puclju posebej poudaril, da se sprejeti banovinski proračun "z vso pravico lahko imenuje socijalni proračun". Ministrova navzočnost omogoča banskemu svetu, da mu glede na njegov resor posreduje svoje "želje in težnje" v socialni politiki. Ivan Tavčar je Puclja seznanil z oblikovanjem bednostnega sklada in njegovimi cilji pri omilitvi brezposelnosti ter ga prosil, naj posreduje, da bo tudi Beograd pokazal "polno razumevanje" za ta prizadevanja banskega sveta. V odgovoru je minister prikazal prizadevanja svojega ministrstva glede reševanja brezpo-

³² AS 77, fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje BS 24. in 25. 2. 1933. Glede na skromne postavke za agrarne operacije (0,8%) in za rezervo (1,5%) o njih ni bilo razprave.

³³ AS 77, fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 4. seje BS 25. 2. 1933.

³⁴ Poviški so znašali za kmetijstvo 175.000 din, za prosveto 180.000 din, za javne gradnje 100.000 din, za socialno politiko in zdravstvo 1,1 milijona din in za finančni oddelek oziroma za poravnavo zapadlih obveznosti 2,5 milijona din.

³⁵ Od pomembnih novih davščin sta bila potrjena le vira za bednostni sklad, in sicer 1% obvezni prispevek delodajalcev in 0,5% prispevek delavcev od mezd.

³⁶ AS 77, fasc. 5, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje BS 24. in 25. 2. 1933.

selnosti, s katerimi pa v vladi ni uspel. Ta je zavrnila njegov zakonski predlog za sistematično pomoč brezposelnim, minister za finance pa mu je za ta namen odobril le tretjino (200 milijonov din) zahtevanih sredstev, ker da bi večji prispevek omajal državne finance. Izrazil je zadovoljstvo, da se je pomembne socialne akcije lotila prav industrijsko najbolj razvita Dravska banovina. Ta se mu zdi "posrečena" in za njeno udejanjenje se bo "z vsemi silami" zavzel, pri čemer se že vnaprej zaveda, da bo "naletel na odpor gotovih ljudi", ki se ne zavedajo, da so gmotno premožni dolžni pomagati socialno šibkim. Ta bojazen se je nato izkazala za utemeljeno.

Banski svet je v nadaljevanju seje na banov predlog razpravljal še o osnutku njegove "Naredbe o podpiranju brezposelnih in pobijanju delomrznosti". V njej so bila določila o vodenju evidence brezposelnih, o pomožni akciji za pomoč brezposelnim ter o zbiranju prostovoljnih prispevkov občin, banovine in države za ta namen. Banski svetniki so po oblikovanju svojega obveznega bednostnega sklada tudi to akcijo za omilitev brezposelnosti, ki jo je organizirala banska uprava, načelno podprli, predlagali pa so nekaj popravkov zlasti glede vloge občinskih odborov pomožne akcije.³⁷

Ob sklepu III. zasedanja se je Ivan Tavčar zahvalil banu "na uvidevnosti, da je pristal na tak način obravnavanja proračuna, ki odgovarja demokratičnim principom vsake javne ustanove, v kateri je zastopano naše ljudstvo. O priliki obravnavanja tega proračuna nismo bili samo posvetovalni organ, dejansko je bila razprava izvedena tako, da smo v vseh točkah proračuna odločevali... Jaz mislim, da upravičeno lahko trdim, da ta proračun ni samo proračun kraljevske banske uprave kot take, ampak proračun banovinskega sveta. Vsaj je banovinski svet v generalni in specijalni debati pri vsaki priliki glasoval in s tem izražal svoje mnenje in odločeval glede posameznih postavk proračuna." Takšen potek sprejemanja proračuna je treba poudariti tudi zato, "ker se mnogokrat javnosti hoče inputirati mnenje, češ, da banovinski svet nima nobene prave vrednosti in da banovinski svet ne vrši tiste naloge in nima tistih pravic, kot bi jih moralo imeti demokratično ljudsko zastopstvo. Zavedamo se, da teh pravic po zakonu res nimamo, tekom razprave v banovinskem svetu pa je bila stvar praktično izpeljana tako, da so bile te pravice banovinskemu svetu dejansko priznane in prav s te strani g. ban sprejmite našo zahvalo, da ste tako umevali naloge banovinskega sveta in mu dejansko dali tako pravico in obeležje največje resnosti." Tavčar je svojo razpravo sklenil z željo, da bo delovanje prihodnjega banskega sveta že temeljilo na novem zakonu o dekoncentraciji državne uprave in da mu bo z njim "zagotovljena izvedba najširšega demokratskega in avtonomnega principa." oziroma, da bodo imeli banski svetniki "več možnosti uveljaviti se tudi v zakonitem obsegu". Ban se je zahvalil banskemu svetu za njegovo prizadevno sodelovanje pri oblikovanju banovinskega proračuna, za katerega je ugotovil, da je "harmoničen in homogen" ter so v njem prepletene podpore različnim banovinskim dejavnostim in ni mogoče posameznih postavk izdvajati.³⁸

Vlada je sredi marca 1933 zaradi "splošnega gospodarskega položaja in v skladu z načelom štednje v vsem javnem gospodarstvu" sklenila znižati tudi banovinske

³⁷ Naredba je določala, da opravljanje podpornega fonda za omilitev brezposelnosti vodi Osrednji pomožni odbor za Dravsko banovino, sestavljen zlasti iz predstavnikov občin z večjim številom industrijskega delavstva, organizacij delavcev in delodajalcev, Javne borze dela in drugih, za administrativne posle pa je zadolžila oddelek za socialno politiko in narodno zdravje banske uprave (SL kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 31, 15. 4. 1933).

³⁸ AS 77, fasc. 4, Stenografski in uradni zapisnik 4. seje BS 25. 2. 1933.

proračune.³⁹ Iz pisanja Jutra se vidi, da si je minister za socialno politiko Pucelj prizadeval izpolniti obljubo, ki jo je dal banskemu svetu glede bednostnega sklada, vendar je uspel le delno. Minister za finance pa je pri končni potrditvi tudi za občī proračun Dravske banovine uveljavil radikalno znižanje, ki je znašalo povprečno skoraj 14%. Znižal ga je za 12 milijonov din na 87,5 milijona din, proračuni banovinskih podjetij, zavodov in ustanov pa so bili znižani za 2 milijona din.⁴⁰ Iz potrjenega proračuna se vidi, da je bil poglavitni vzrok za izpad dohodkov, kakršne je predvidel banski svet, ministrova zavrnitev državne dotacije⁴¹ in takšne spremembe trošarinskega zakona, ki bi povečala dohodke banovine od alkoholnih pijač.⁴² Jutro je v komentarju ugotovilo, da je minister za finance uveljavil tako kot za državni proračun tudi za banovinske proračune načelo "stroge štednje" in da je s skupaj 120 milijoni din banovinski proračun Dravske banovine še vedno relativno najvišji v državi.⁴³ Njeni visoki izdatki so zlasti posledica dejstva, da je za razliko od drugih banovin dosledno izvajala obveznosti iz zakonov o zdravstvenih občinah za terensko zdravstveno službo in o samoupravnih cestah ter da je imela glede na najbolj razvito šolstvo tudi najvišje izdatke po določbah zakona o narodnih šolah.⁴⁴ Jutro je v članku s strokovno analizo državnih in samoupravnih financ s posebnim ozirom na Slovenijo poudarilo, da ima njena razvitost posledico tudi na samoupravnem področju: "Tudi je naravno, da gospodarsko razvitejša pokrajina tudi v pogledu samouprav ne more stati na nivoju primitivnih predelov države" in da "so kompetence brez financ iluzorne".⁴⁵ Jutrova kritična razmišljanja in stališča banskega sveta kažejo, da so bili v slovenskem taboru Jugoslovanske radikalne kmetijske demokracije vedno bolj nezadovoljni z odnosom vlade do financiranja posebnih samoupravnih banovinskih dejavnosti.

Po daljšem zavlačevanju je minister potrdil tudi proračun bednostnega sklada, za katerega so lahko začeli pobirati davke šele s 1. julijem 1933. Ob tem ga je občutno znižal na le 9 milijonov din,⁴⁶ kar je komaj 40% zneska, ki ga je predlagal banski svet. Zakasnela potrditev z občutno nižjo vsoto je povzročila hudo ogorčenje med banskimi svetniki.⁴⁷ Ne glede na to dejstvo pa pomenijo dodatna sredstva bednostnega sklada vsaj skromno izboljšanje samoupravnih financ za leto 1933/34, ki so se tako zvišale na 129 milijonov din.

V primerjavi s tekočim proračunom pa je bilo posebno pozitivno, da je nato izpad dohodkov v letu 1933/34 znašal le desetino, pri čemer je banski svet realno načrtoval dohodke iz posameznih virov, velik izpad predvidenih dohodkov iz pre-

³⁹ Jutro, 24. 3. 1933, št. 71.

⁴⁰ Lastni dohodki podjetij, zavodov in ustanov so bili predvideni v višini 32,5 milijona din, dotacije iz občega proračuna so znašale okoli 10,5 milijona din in so skupaj razpolagali s 42,7 milijona din. Od proračuna samoupravnih podjetij Dravske banovine je bil višji le še za Savsko banovino, povprečno znižanje te vrste proračunov pa je bilo 9%.

⁴¹ Državna dotacija za vse banovinske proračune v letu 1933/34 je sicer znašala 90,5 milijona din.

⁴² Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine, 1. 4. 1933, št. 27, Uredba glede banovinskega proračuna Dravske banovine za leto 1933./1934.

⁴³ Višja proračuna sta imeli le Savska (184,2 milijona din) in Donavska banovina (143,6 milijona din), toda ob znatno višjem številu prebivalstva kot Dravska banovina (Jutro, 30. 3. 1933, št. 75, Banovinski proračuni od ministrstva odobreni).

⁴⁴ Jutro, 19. 2. 1933, št. 43.

⁴⁵ Jutro, 19. 2. 1933, št. 43.

⁴⁶ Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, 5. 8. 1933, št. 63, Uredba glede proračuna izrednih izdatkov in dohodkov "Bednostnega sklada" Dravske banovine za leto 1933./1934. (1. julij 1933 do 31. marca 1934).

⁴⁷ AS 77, fasc. 6, Stenografski in uradni zapisnik 2. seje IV. izrednega zasedanja BS 5. 9. 1933.

tekljih let pa je povzročila ministrova zavrnitev plačila že odobrene državne dotacije v proračunu za leto 1932/33.⁴⁸ Ban je zato glede proračunskega leta 1933/34 lahko ugotovil, da "ni bilo ugodno, gospodarske in specijalno denarne prilike se niso izboljšale in zadovoljni moramo biti že s samim dejstvom, da se občutno niso poslabšale..." Proces velikega upadanja realizacije dohodkov banovinskih proračunov, ki se je začel leta 1931, se je tako zaustavil.⁴⁹

Ob sklepu naj poudarimo velika prizadevanja banskega sveta na zasedanju leta 1933 za omilitev posledic gospodarske krize, ki pa jih je minister za finance ob potrjevanju banovinskega proračuna v precejšnji meri razvrednotil. Ponovno se je pokazalo, da bi bilo za učinkovito izboljšanje gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih razmer v Sloveniji nujno udejanjenje širokih samouprav oziroma avtonomije, posebej tudi na finančnem področju, kar pa so centralistični politični krogi preprečili.

Miroslav Stiplovšek

ATTEMPTS BY THE DRAVSKA BANOVINIA COUNCIL TO ALLEVIATE THE CONSEQUENCES
OF THE GREAT DEPRESSION THROUGH THE 1933/34 BANOVINIA BUDGET

S u m m a r y

At its First Session in January 1931, when the Great Depression began, the Dravska Banovina Council, to which the Interior Minister had appointed twenty-four representatives from all districts and sixteen from larger towns, began to carry out its primary task, that of counselling the Ban in the shaping of the banovina's annual budget for economic, construction, social, health, education and cultural activities, as well as its numerous institutions, which were important for the development of Slovenia. By the time of the Council's Third Session, in February 1933, the Depression had reached its peak and so had its social consequences. The turn of 1933, following the demand by the former Slovene People's Party for Slovenia to be given federal status, saw a severe deterioration in the political situation.

Having resolutely denounced federalism, the Banovina Council, which was composed of members of the governing Yugoslav Radical Peasant Democracy, demanded the introduction of provincial self-government as prescribed by the Constitution of September 1931. In successive resolutions, the councillors proposed to the central government steps for improving the critical situation in industry, finance and social care, and measures seeking to alleviate the social consequences of the Depression through appropriate allocations in the banovina's budget. A significant achievement was the creation of a new poor fund which it was hoped, would alleviate the high unemployment rate, and aid those most affected by the economic crisis.

The fate of the banovina's budget for 1933/34, which was subject to approval by the Finance Minister, demonstrated once again that for the Banovina Council to be able to work effectively for the economic, social, educational and cultural improvement of Slovenia, a special law on financial resources, as well as the implementation of self-government, was needed. The attempts by the Dravska Banovina Council to achieve its important objectives were frustrated by the centralist political circles in Belgrade throughout the 1930's.

The financial proposal for 1933/34, adopted by the councillors after a ten day discussion, was reduced by the Minister of Finance by almost one fifth, to 129 million, causing great discontent in the Slovene camp of the governing Yugoslav Radical Peasant Democracy. Supported by the regime's paper *Jutro* (The Morning) the councillors voiced the demand that the central government consider their budget proposals, which had been formulated to suit Slovenia's higher development rate and, consequently, greater needs.

⁴⁸ AS 77, fasc. 7, Pregled izvršenih izdatkov in doseženih dohodkov po občem banovinskem proračunu za leto 1933/1934.

⁴⁹ AS 77, fasc. 6, Stenografski zapisnik 1. seje V. rednega zasedanja BS 5. 2. 1934.

1.01
Prejeto 20. 3. 2006

UDK 339:338.124.4(497.4)"193"

Marija Počivavšek*

Vpliv velike gospodarske krize na razvoj trgovine

IZVLEČEK

Učinke Velike gospodarske krize je slovenska trgovina občutila nekoliko manj kot industrija. O krizi v slovenski trgovini pričajo tudi podatki o gibanju števila trgovskih obratov; sočasno z gospodarsko krizo je opaziti upad ustanavljanja novih trgovskih podjetij, še bolj vidno pa so se posledice gospodarske krize odražale v velikem zmanjšanju števila trgovskih obratov in posledično večji brezposelnosti. Močno so bili prizadeti predvsem manjši trgovci, katerih število prodajaln se je zmanjšalo za 30%. Krizo v trgovini so v tridesetih letih 20. stoletja seveda občutili tudi porabniki; kupna moč je padla, zaradi slabih letin in višjih stroškov so se dvignile cene življenjskih potrebščin, primanjkovati pa je začelo tudi različnih vrst blaga.

Ključne besede: gospodarstvo, gospodarska kriza, trgovina, Slovenija, Celje

ABSTRACT

THE INFLUENCE OF THE GREAT DEPRESSION ON THE DEVELOPMENT OF TRADE IN SLOVENIA

Slovene trade was somewhat less affected by the Great Depression than its industry. The crisis in Slovene trade is witnessed to by data on fluctuations in the number of commercial establishments; notable consequences of the Depression were a decline in newly founded commercial enterprises and, even more so, a significant reduction in the overall number of commercial establishments, as well as an increase in unemployment. Among those most affected were small retailers, the number of whose establishments dropped by 30 percent. The effects of the trade crisis in the 1930's were also felt by consumers; their purchasing power decreased, the prices of basic commodities rose and shortages of various kinds of goods began.

Key words: economy, the great depression, trade, Slovenia, Celje

* Prof. zgodovine, muzejska svetovalka, Muzej novejše zgodovine Celje, SI-3000 Celje, Prešernova ulica 17; e-mail: marija.pocivavsek@guest.arnes.si

Gospodarske krize

Gospodarski ciklusi in znotraj njih krize, ki si sledijo v različnih časovnih intervalih, so povsem normalen pojav, ki spremlja razvoj posameznih držav. Običajno je, da gospodarskim vzponom sledijo padci, stagniranje ali nazadovanje. Vzroki za nastanek kriznih razmer so različni, toda čimbolj je neko nacionalno gospodarstvo vključeno v širše gospodarsko okolje, tembolj so lahko krize globoke. Vzroke in posledice gospodarskih kriz je mogoče presojati le z njihovo umestitvijo v širši prostor, namreč z vidika vključenosti regionalnega gospodarstva v širše okolje. Tako je tudi posledica vključenosti slovenskega gospodarstva v širši ekonomski prostor bila izpostavljenost zunanjim dejavnikom, na katere samo ni imelo vpliva in ki so krize pospeševali. Obravnava oblik kriznih pojavov pomeni tudi osvetlitev tistih dejavnikov gospodarskega življenja, ki so krizo povzročali in poglobljali. Učinkovito odpravljanje vzrokov gospodarskih kriz pa je zahtevalo aktiven poseg države v gospodarsko življenje, in sicer z vsemi instrumenti gospodarske in socialne politike. Gospodarske krize so pogosto preraščale tudi v družbene krize; obravnave kriznih pojavov v gospodarstvu in seveda tudi v družbi pa so lahko globalne (s stališča gospodarstva in družbe kot celote) ali parcialne (z vidika posledic, posameznih panog, posameznih gospodarskih subjektov).¹

Če za 18. in 19. stoletje sledimo periodizaciji gospodarskih ciklusov v avstro-ogrski monarhiji, lahko ugotovimo, da različni avtorji glede dolgoročnih ciklusov navajajo ekspanzije (vzpone) približno v letih 1787-1815, 1848-1873 in 1896-1913 ter stagnaciji v letih 1815-1848 in 1873-1896.² Gospodarske krize so se pojavljale ciklično kot konjunktуре in depresije skoraj na vsakih 10 let; najbolj odmevne gospodarske krize so bile v letih 1847, 1873 in 1929. Nekatere krize so spremljale velike družbene in politične spremembe (npr. 1848 meščanska revolucija in pomlad narodov, 1929-33 vzpon totalitarnih režimov), saj se v fenomenu gospodarske krize skrivajo družbene nepravilnosti in nezadovoljstvo posameznih družbenih slojev, druge krize pa so zahtevale le večje ali manjše gospodarske in socialne reforme.³

Gospodarska kriza v tridesetih letih 20. stoletja je zaradi svoje globine in razsežnosti prerasla ozke gospodarske okvire ter se preobrazila tudi v družbeno krizo, v kateri so se družbena nasprotja pokazala v posebej izraziti obliki.⁴ Velika gospodarska kriza se je namreč razvijala drugače od ekonomskih teorij: ponudba je bila bistveno večja od povpraševanja, porabniki pa so živeli v pomanjkanju; preveč je bilo tudi poceni denarja, premalo pa kapitala za oživitev gospodarstva; denar se je shranjeval v nogavicah, gospodarstvo ga ni imelo dovolj, hranilnice so imele težave z izplačevanjem vlog; dolgoročne kredite so med krizo morali nadomeščati dražji kratkoročni; obrestna mera za ta kapital se je v kriznih letih zvišala za več kot polovico.⁵

¹ Več o tem v *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana 1999, str. 5-6.

² Neven Borak: *Uvod v krize in gospodarske cikle*. V: *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana 1999, str. 9-25.

³ France Kresal: *Gospodarska kriza 1929-1933*. V: *Gospodarske krize in Slovenci* (dalje Kresal, *Gospodarska kriza*) str. 77.

⁴ Žarko Lazarević: *Videnji ekonomske svobode posameznika med veliko gospodarsko krizo tridesetih let*. V: *Gospodarske krize in Slovenci*, str. 98.

⁵ Kresal, *Gospodarska kriza*, str. 78.

Krizna leta

Desetletje pred krizo je bila doba miru, gospodarskega napredka, velikega napredka, vsesplošnega optimizma in zaupanja v prihodnost. Leto 1928 je v svetu veljalo za leto gospodarskega napredka, čutili je bilo enakomeren porast proizvodnje, dohodkov in porabe. Politične razmere so bile relativno mirne, evropska demokracija pa zmerna. Pričakovanja vedre prihodnosti so dodatno spodbujale tudi razmere v letu 1929, ki velja v gospodarskem oziru za najuspešnejše do druge svetovne vojne.⁶ Vendar je bil to le navidezen mir pred viharjem; Mussolini in Hitler sta ogrožala zunanjepolitično ravnotežje v svetu, evropsko demokracijo je prevečevalo občutje pesimizma. Že leta 1929 je bilo v nekaterih evropskih državah opaziti vznemirljivo gospodarsko depresijo, ki je dosegla najnižjo točko po borznem zlomu v New Yorku. T. i. črni petek, 25. oktobra 1929, je napovedal veliko krizo svetovnega gospodarstva, ki je trajala kar nekaj let.⁷ Borznemu zlomu je sledila gospodarska kriza, ki je zaradi zmanjšanja dohodkov in velike brezposelnosti izničila kupno moč prebivalstva, investicijsko dejavnost ter likvidnost bančnega sistema in podjetij. Iz ZDA se je kriza hitro razširila v Evropo in nato zajela takorekoč ves svet.⁸ V letih 1929 do 1933 je kriza povzročila svetovni gospodarski zastoj z zmanjšanjem zunanje in notranje trgovine, zlomom denarnih zavodov, veliko zadolženostjo in nesposobnostjo vračanja dolgov. Temu so sledili upad proizvodnje, propad številnih trgovskih, obrtnih in industrijskih podjetij, brezposelnost, obubožanje kmečkega prebivalstva ter prisilne dražbe kmečkih posestev.⁹

V Evropi je kriza prizadela zlasti Avstrijo in Nemčijo, kar je imelo usodne posledice tudi za slovensko gospodarstvo. Najprej so krizo občutili v državah, ki so bile bolj vpete v mednarodne finančne tokove in mednarodno delitev dela. V Jugoslaviji, ki je bila del teh procesov, je kriza nastopila leta 1930. Velika gospodarska kriza se je pri nas začela sicer z zamikom, vendar se je nadaljevala po enakem vzorcu kakor drugod; najprej se je leta 1930 pokazala v kmetijstvu, nato je leto kasneje sledila finančna kriza, ko pa se je sprevrgla še v industrijsko, je bila gospodarska aktivnost paralizirana. Glede na to, da je bila Slovenija pretežno kmetijska dežela, je prebivalstvo najbolj prizadela kriza v kmetijstvu: začelo se je z ustavitvijo izvozne trgovine s kmetijskimi pridelki, padcem cen kmetijskih pridelkov (kar je po drugi strani pomenilo olajšanje za mestno prebivalstvo) in kupne moči kmetov. V kriznih letih so se na široko razprle tudi škarje cen oz. nesorazmernost tempa padanja kmetijskih in industrijskih cen; v letih 1933 in 1934 je ta razkorak dosegel skoraj 40% v škodo kmetijstva. Zaradi prekinjenih finančnih tokov je sledila ohromitev bančnega sistema, padle so cene industrijskih izdelkov, zmanjšala se je industrijska proizvodnja, znižale so se delavske plače in nastopila je velika brezposelnost.¹⁰

⁶ Žarko Lazarevič: Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1995 (dalje Lazarevič, Prebivalstvo, družba, gospodarstvo), str. 33.

⁷ Kresal, Gospodarska kriza, str. 78-80.

⁸ Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1841-1992, 1. zvezek. Ljubljana 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina, 1), str. 473-474.

⁹ France Kresal: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji. Ljubljana 1998 (dalje Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike), str. 132.

¹⁰ Lazarevič, Prebivalstvo, družba, gospodarstvo, str. 34-35.

Kot posledica zmanjšanja industrijske proizvodnje je močno naraslo število brezposelnih: v Jugoslaviji od 194.065 v letu 1929 na 309.354 leta 1933.¹¹ Pri nas je bila brezposelnost največja, ko se je gospodarska kriza že umirjala. Šele v obdobju nove gospodarske konjunktore v letih pred drugo svetovno vojno je število zaposlenih delavcev doseglo stanje pred krizo. Leta 1930 je bilo v Sloveniji število zaposlenih najvišje (132.000), leta 1933 pa najnižje (105.000); vsak peti delavec je izgubil zaposlitev. Število brezposelnih, ki so iskali zaposlitev prek javne borze dela, je bilo še enkrat večje in to število je naraščalo vse do srede leta 1935. Vseh gospodarskih panog dolgotrajna brezposelnost ni enako prizadela; najvišja (27%) je bila v industriji (razen tekstilne) in rudarstvu, nekoliko manjša je bila v trgovini, gostinstvu in storitvenih dejavnostih, najmanj pa so odpuščanja prizadela zaposlene na železnici, v javni upravi in med uradništvom.¹²

Brezposelnost so poskušali omiliti z javnimi deli, zniževanje življenjskega standarda z višjimi nominalnimi mezdami, padanje realnih mezd pa z maksimiranjem cen življenjskih potrebščin. Gospodarstvo je postalo odvisno od državnih intervencij;¹³ predvsem industrijsko razvite države so vlagale velika finančna sredstva v premagovanje brezposelnosti in gospodarsko oživitvev, v javna dela in podpiranje brezposelnih. V Jugoslaviji je bilo leta 1932 v ta namen odobrenih simboličnih 60 milijonov dinarjev kredita in okrog 2 milijona dotacij, kar je predstavljalo okrog 1% državnega proračuna, na voljo pa so bila še redna sredstva javnih borz dela v višini okrog 10 milijonov din letno. Brezposelnost sta deloma blažila tudi bednostni fond oziroma sistem zavarovanja zoper brezposelnost, deloma pa tudi siva ekonomija, ki se je med krizo močno razmahnila: z njo so se pečali brezposelni kvalificirani delavci ter obrtniki in trgovci, ki so v teh letih odjavljali obrt. Tudi zaslužki zaposlenih so med gospodarsko krizo padli, vendar nekoliko pozneje in ne povsod enako močno.¹⁴ Tudi v Sloveniji sta bila torej brezposelnost in poslabšanje življenjskih razmer prebivalstva najbolj vidni posledici gospodarske krize. Še dodatno pa je na število brezposelnih vplival velik pritisk nekvalificirane delovne sile v mesta in industrijska središča; slovensko podeželje je bilo namreč prenaseljeno, gospodarjenje ekstenzivno, tretjina kmetij je bila zadolžena.¹⁵

Velika gospodarska kriza, ki pa se ni odražala povsod enako močno niti istočasno, upravičeno nosi svoje ime; da bi se izognili grozečim socialno-gospodarskim pretresom, je bil korenit poseg države nujen, državna intervencija v gospodarstvu je postala stalnica tridesetih let. Država je najprej intervenirala na področju kmetijstva z uvedbo žitnega monopola na domačem trgu in v izvozni trgovini, sledil je moratorij na kmečke dolgove in kasneje njihova delna likvidacija, maksimiranje obrestnih mer, uvedba javnih del, država pa je ukrepala tudi na davčnem področju.¹⁶ Res pa je, da je imela gospodarska kriza tudi pozitiven učinek: vplivala je na prestrukturiranje gospodarstva ter na posodobitev in racionalizacijo proizvodnje.¹⁷

¹¹ Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 475.

¹² Kresal, Gospodarska kriza, str. 89, 93.

¹³ Prav tam, str. 85.

¹⁴ Lazarević, Prebivalstvo, družba, gospodarstvo, str. 35; Kresal, Gospodarska kriza, str. 81-82.

¹⁵ Kresal, Gospodarska kriza, str. 84.

¹⁶ Lazarević, Prebivalstvo, družba, gospodarstvo, str. 37-38.

¹⁷ Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike, str. 132.

Gospodarska kriza in trgovina

Med svetovnima vojnama je bila trgovina v Sloveniji dobro razvita. Prevladovala so trgovine z mešanim blagom, trgovine z lesom, poljedelskimi pridelki in življenjskimi potrebščinami, veliko je bilo tudi branjarij in sejemskih prodajaln. Obstajalo je tudi več specializiranih trgovin s tehničnim blagom, aparati in stroji ter nekaj veleblagovnic (v Ljubljani Miklavc, Verovšek, Krisper, Mayer, v Celju pa Stermecki,¹⁸ Rakusch in Majdič) in industrijskih prodajaln (Peko, Bata). Skoraj ena tretjina trgovin je bila v Ljubljani, druga tretjina v Mariboru, Celju, Kranju in drugih mestih, preostale pa v večjih podeželskih krajih. Trgovina je skupaj z denarništvom, prometom in javnimi službami zajemala 20% slovenske populacije.¹⁹

Gospodarska in splošna družbena kriza ter posledično veliko zmanjšanje kupne moči in skrajno varčevanje prebivalstva so v krizo pahnili tudi trgovino, ki ni imela možnosti za racionalizacijo poslovanja, saj so prevladovala majhne družinske trgovine.²⁰ Gospodarska kriza je trgovino zelo prizadela, število prodajaln se je zmanjšalo od 14.464 na 9900, konec tridesetih let pa spet naraslo na 10.200. Večinoma so bile v lasti zasebnikov (62%), sledile so družbe z omejenim jamstvom in javne trgovske družbe, delniških družb je bilo samo 4%. Pomembno vlogo so imele trgovine nabavno-prodajnih zadrug in konzumne zadruge v delavskih središčih. Leta 1910 je bilo v trgovini zaposlenih 13.095 oseb, leta 1931 pa že 18.468 oseb; sprva so med njimi prevladovali predvsem zasebniki (78%), kasneje pa trgovci v delovnem razmerju (1931 - 33%), katerih delež se je do 1938 povečal na 50%. Trgovski pomočniki in drugi zaposleni v trgovini so predstavljali okrog 8% vseh zaposlenih v Sloveniji. Trgovci so imeli svoje bolniško zavarovanje (Trgovsko bolniško in podporno društvo v Ljubljani, bolniška blagajna Merkur v Zagrebu), ki je zavarovancem dajalo večje pravice in boljše storitve kot splošno zavarovanje delavcev; imeli so tudi svoj sanatorij (Šlajmarjev dom v Ljubljani). Trgovci so bili stanovsko organizirani v 28 trgovskih gremijih, združenih v Zvezo trgovskih združenj, poslovno pa v Zbornici za trgovino, obrt in industrijo. Trgovska združenja so podpirala razvoj šolstva, ustanovili so tudi trgovsko akademijo.²¹

Število registriranih podjetij v Sloveniji po podatkih Zbornice TOI:²²

Oblika podjetja	31. 12. 1918	31. 12. 1928	31. 12. 1938
Posamezne tvrdke	1297	2566	1884
Javne trgovske družbe	170	415	326
Komanditne družbe	12	20	30
Družbe z omejeno zavezo	21	473	774
Delniške družbe	21	154	153
Skupaj	1521	3628	3170

¹⁸ Več o njem v Marija Počivavšek: Trgovec in pionir kataloške prodaje. V: Znameniti Celjani. Celje 2004, str. 50-51.

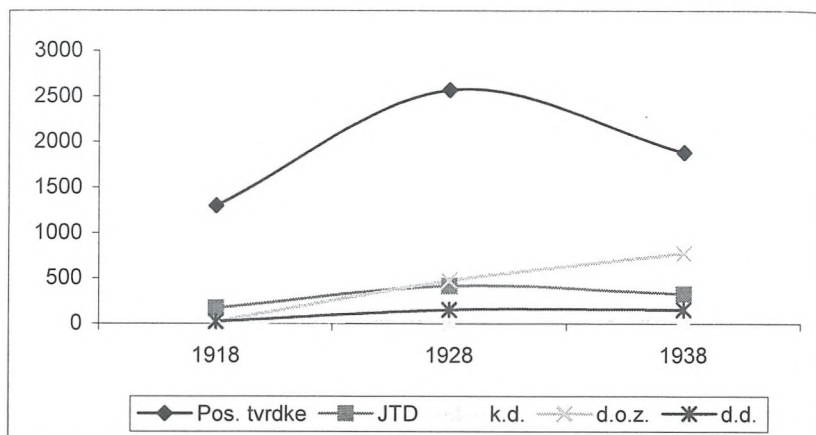
¹⁹ France Kresal: Gospodarski in socialni pogledi na trideseta leta v Sloveniji. V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1995 (dalje Kresal, Gospodarski in socialni pogledi), str. 110.

²⁰ Lazarevič, Prebivalstvo, družba, gospodarstvo, str. 36.

²¹ Kresal, Gospodarski in socialni pogledi, str. 115; isti, Zgodovina socialne in gospodarske politike, str. 103.

²² Gradivo Zbornice TOI. V: Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939 (dalje Gradivo Zbornice TOI), str. 554.

Podjetja posameznih fizičnih oseb je gospodarska kriza v veliki meri prizadela; njihovo število je bilo po končani krizi manjše za 27%; nekaj manjši (21%) je bil po koncu gospodarske krize odstotek javnih trgovskih družb. Število delniških družb se praktično ni spremenilo, se je pa povečalo število komanditnih družb (za 35%) in družb z omejeno zavezo (za 39%):

Leta 1932 se je kriza zaostila. Borzni promet se je zmanjšal za nekajkrat, naložb ni bilo več, devizno poslovanje je postalo omejeno. Svobodno mednarodno trgovino je nadomestilo klirinško poslovanje; v letu 1932 je bil uveden kliring za blagovni promet z državami, ki so predstavljale 75% vse jugoslovanske zunanje trgovine: Avstrijo, Švico, Češkoslovaško, Grčijo in Nemčijo.²³

Gospodarska stagnacija se je v letih 1930 do 1933 še stopnjevala. Globoka in dolgotrajna kriza je bila na vseh področjih: finančnem, agrarnem in industrijskem. Obseg svetovne trgovine se je zmanjšal vsako leto za eno petino in poleti 1934 dosegel najnižjo stopnjo. Kot posledica deflacijske politike se je pojavilo splošno padanje cen (septembra 1934 so padle na polovico predkriznih cen). Rezerve zlata so se kopičile v osrednjih bankah Švice, Francije in Nizozemske, številne države so opuščale zlato podlago svojih valut. Nezaupanje v trdnost gospodarstva je izzvalo drastično nazadovanje podjetniških investicij, kar je imelo za posledico tudi padanje vrednosti delnic industrijskih podjetij. Ves čas krize je bila zunanjetrgovinska bilanca uravnotežena in aktivna.²⁴ Zunanja trgovina pa je bila še dodatno omejena z uvajanjem uvoznih in izvoznih kontingentov s posameznimi državami. Devizni plačilni promet je vse bolj nadomeščal klirinški način plačevanja, ta pa je oviral svoboden izvoz in uvoz. Ko so se na evropskih denarnih tržiščih že poznala znamenja krize in je prenehal dotok tujega kapitala v našo državo, je bila maja 1931 izvedena stabilizacija dinarja; določeno je bilo razmerje med dinarjem in zlatom, devizna trgovina se je sprostila.²⁵ Medtem je prišlo do finančnega zloma ugledne dunajske banke Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe,

²³ Kresal, *Gospodarska kriza*, str. 86.

²⁴ Prav tam, str. 89; Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 133.

²⁵ Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 132.

kar je povzročilo velike težave tudi ljubljanskemu Kreditnemu zavodu za trgovino in industrijo, ki je denarno podpiral velik del slovenske industrije in katerega večinski lastnik je bila omenjena dunajska banka. Te težave so rešili s pomočjo domačega finančnega konzorcija tako, da je ljubljanski Kreditni zavod prešel v domače roke in da so dunajske kredite nadomestili z domačimi.²⁶

Zunanjetrgovinska bilanca države je bila ves čas krize aktivna, razen majhne izjeme leta 1930, se je pa izvoz - predvsem žita in lesa - močno zmanjšal zaradi hude konkurence drugih držav. Glavne izvozne artikle so predstavljali gradbeni les, baker, cement (44,1%), pšenica, koruza, sveže meso in živina (47,2%) ter lesni izdelki (8,7%).²⁷

Ko je zaradi meddržavnih sankcij proti Italiji v letu 1935 kriza prizadela zlasti našo lesno trgovino, ki je že prej trpela na zunanjih tržiščih zaradi favoriziranja avstrijske konkurence in še bolj zaradi ruskega dumpinga, je našim trgovskim organizacijam uspelo, da so na konferenci pred zainteresiranimi ministri 26. januarja 1936 v Ljubljani zastopniki jugoslovanske trgovine in lesne proizvodnje postavili program, po katerem naj se v bodoče razvija naša zunanja trgovina: intenzivnejša organizacija doma, preusmeritev izvoza lesa, ki je dotlej zavzemal skoraj samo italijanski trg, pospeševanje predelave lesa doma ter prilagoditev valutne politike našemu izvozu.²⁸

Krizo v trgovini so v tridesetih letih seveda občutili tudi porabniki. Kupna moč je padla, zaradi slabih letin in višjih stroškov prevoza so se dvignile cene življenjskih potrebščin, primanjkovati pa je začelo tudi različnih vrst blaga. V tem času se je trgovina zmanjšala za tretjino. Podeželski trgovci so prenehali kreditirati kmete, veletrgovina pa ni več kreditirala podeželskih trgovcev. Trgovci so večkrat izpostavili vprašanje visokih davkov, ki naj bi obremenjevali malo trgovino in ščitili velekapital, ter vprašanje nedovoljenega krošnjarenja, zlasti z manufakturnim in galanterijskim blagom. Konkurenco trgovcem so povzročali tudi vse številnejši konzumi in nabavljalne zadruge, ki so določenim strukturam kupcev prodajali blago po ugodnejših cenah oz. ugodnejših odplačilnih pogojih.

O krizi v slovenski trgovini pričajo tudi podatki o gibanju števila trgovskih obratov v dvajsetih in tridesetih letih.²⁹

²⁶ Žarko Lazarević: Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani do druge svetovne vojne. V: Melikov zbornik. Ljubljana 2001, str. 1007-1016.

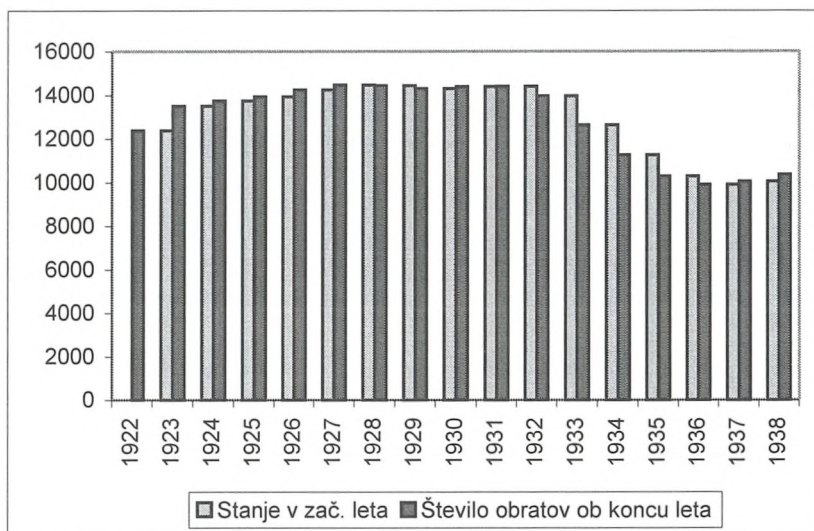
²⁷ Kresal, Gospodarska kriza, str. 88.

²⁸ Fran Šink: Razvoj trgovine. V: Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije (dalje Šink, Razvoj trgovine), str. 395.

²⁹ Gradivo Zbornice TOI, str. 550; Ivan Pless: Trgovina, obrt in industrija. V: Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 55-58.

Leto	Stanje v začetku leta	Prijave	Odjave	Razlika	Število obratov ob koncu leta
1922					12389
1923	12389	3009	1896	1113	13502
1924	13502	1816	1580	236	13738
1925	13738	1626	1427	199	13937
1926	13937	1405	1095	310	14247
1927	14247	1466	1249	217	14464
1928	14464	1575	1603	-28	14436
1929	14436	1500	1632	-132	14304
1930	14304	1242	1153	89	14393
1931	14393	1090	1078	12	14405
1932	14405	1069	1512	-443	13962
1933	13962	777	2107	-1330	12632
1934	12632	670	2043	-1373	11259
1935	11259	640	1616	-976	10283
1936	10283	767	1150	383	9900
1937	9900	832	678	154	10054
1938	10054	921	610	311	10365

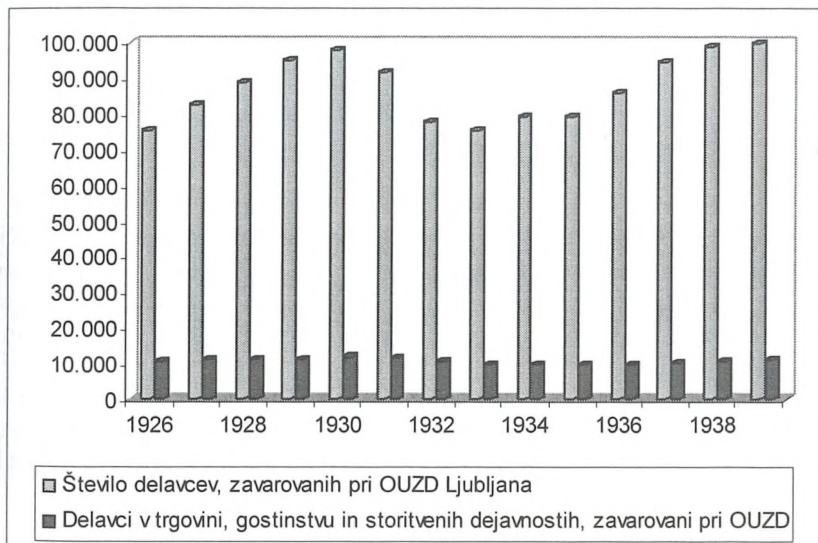
Rahel padec števila trgovskih obratov je zaznati že v letih 1928 in 1929; naslednji dve leti se je stanje popravilo. V letu 1932 je bil padec občutnejši, zdaleč največ trgovin pa je zaprlo svoja vrata v letih 1933, 1934 in 1935. Do druge svetovne vojne število trgovskih obratov ni več doseglo stanja pred veliko gospodarsko krizo:

V drugi polovici tridesetih let so zaradi bližajoče se vojne nevarnosti cene ponovno maksimirali, vendar šele potem, ko so močno narasle. Da bi omilili druginjo, so ustanavljali odbore za določanje in kontrolo cen, podobno kot po prvi svetovni vojni. Posledice teh ukrepov pa so v veliki meri občutili tudi trgovci, saj so morali svoje blago pogosto prodajati ceneje, kot so ga sami kupili. Vsi trgovci teh bremen niso zmogli in tik pred vojno je upadlo število članov trgovskega gremija, število zaposlenih v trgovini pa se je zmanjšalo, v Celju npr. za približno 50 oseb.³⁰ Deloma je krizo med brezposelnimi blažilo zavarovanje za primer brezposelnosti, deloma pa siva ekonomija, s katero so se poleg kvalificiranih delavcev ukvarjali obrtniki in trgovci, ki so v teh letih odjavljali obrt.³¹

V letih pred drugo svetovno vojno je odločnejša državna intervencija segla tudi na področje odnosov med delodajalci in delojemalci. Ob pojavu prvih stavkovnih valov, ki so bili posledica izboljšanih gospodarskih razmer in v katerih so delavci zahtevali višje plače in boljše delovne razmere, je država predpisala obvezno sklepanje kolektivnih pogodb ter določila minimalne mezde in začetek uresničevanja pokojninskega sistema.³²

Po evidencah Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani, osrednje ustanove, ki je v Sloveniji izvajala socialno zavarovanje delavcev (razen rudarjev, topilničarjev, železničarjev, državnih in javnih nameščencev), je bilo pred gospodarsko krizo število zaposlenih v trgovini, gostinstvu in storitvenih dejavnostih na tretjem mestu (takoj za gradbeno in tekstilno industrijo), v letih pred drugo svetovno vojno pa se je število zaposlenih v omenjenih dejavnostih deloma zmanjšalo (prehitela jih je tudi kovinska industrija), tako da so prišli na četrto mesto.³³

³⁰ Marija Počivavšek: Obrt in trgovina v Celju med svetovnima vojnama. V: Iz zgodovine Celja 1918-1941 : odsevi preteklosti 3. Celje 2001, str. 136.

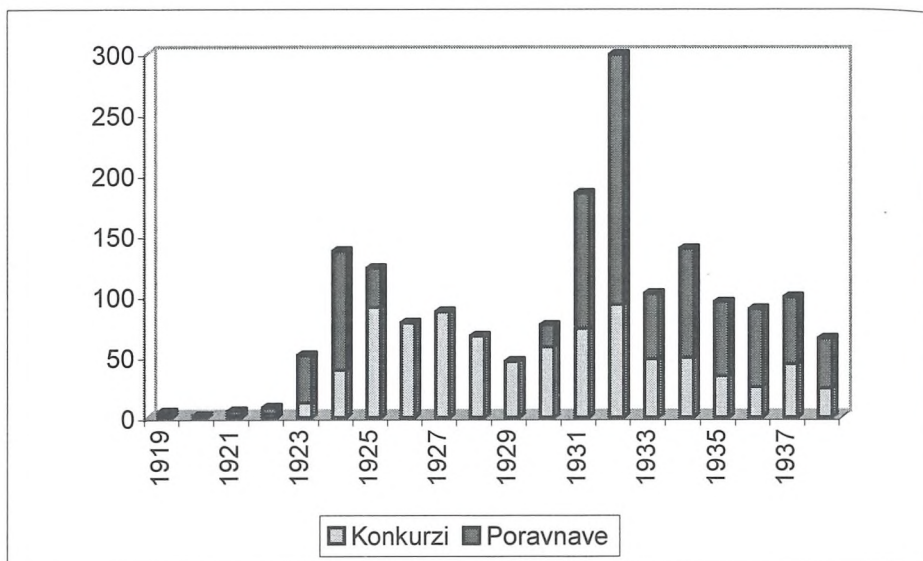
³¹ Slovenska novejša zgodovina, I, str. 475.

³² Prav tam, str. 478.

³³ France Kresal: Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1970, št. 1-2, str. 81-99.

Za leta 1926, 1927, 1928 in 1939 niso zajeti podatki o zaposlenih na državnih železnicah. Ne glede na to pa je v letu 1931 že na prvi pogled opazen padec vseh zaposlenih oz. zavarovanih delavcev pri Okrožnem uradu, še večji padec pa je zaznati v letih 1932 do 1935, šele leta 1936 se število delavcev začne ponovno počasi dvigati.

O resnosti kriznih razmer lahko sklepamo tudi iz števila podjetij, ki so zaradi plačilne nesposobnosti (insolvenca) šla v stečaj. Prvi val zapiranja podjetij je opaziti že v drugi polovici dvajsetih let, drugi, neprimerno večji, pa v začetku tridesetih let. Po podatkih Zbornice za trgovino, obrt in industrijo je bilo največ stečajev in prisilnih poravnav v letih 1931 in 1932, nato se je njihovo število začelo počasi zmanjševati.³⁴

Gospodarska kriza je tudi trgovini prinesla spremembe. Državni aparat, ki je lahko prej zunaj države računal največ z nekaj kontingenti in carinskimi zaščitami, je naletel na vedno bolj dirigirano gospodarstvo in posledično samozadostno stremeljenja pri državah, s katerimi smo bili dotlej v živahnih trgovskih stikih. Devizni promet se je pod državnim vodstvom začel razvijati v obliki klirinškega prometa; le-ta je kmalu predstavljal več kot tri četrtine vse zunanje trgovine.³⁵

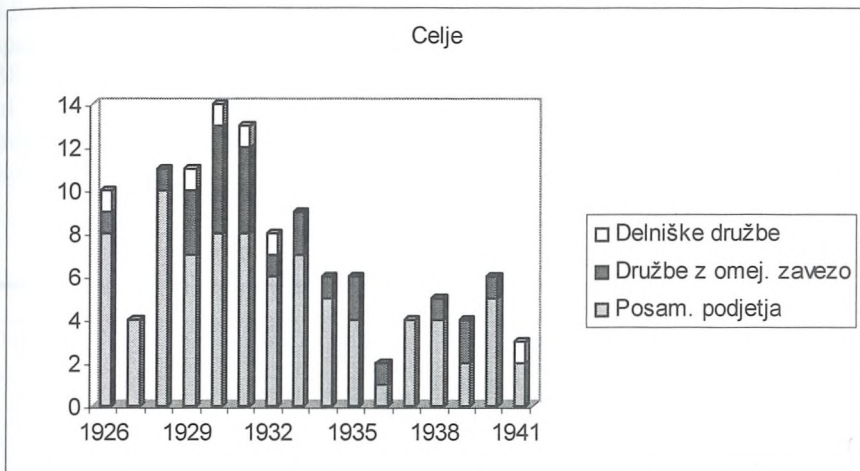
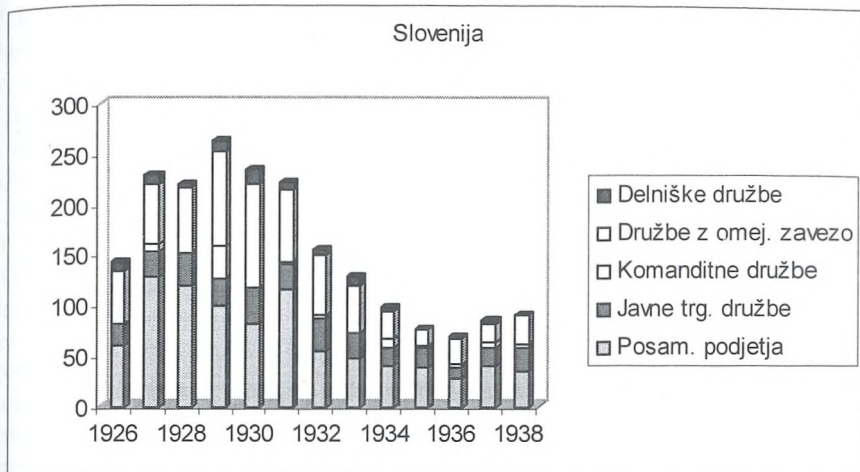
V slovenskem prostoru se je, kot smo že videli, kriza odražala na gibanju števila podjetij. Poglejmo, kako je bilo z vpisi posameznih vrst gospodarskih družb v registre podjetij v slovenskem prostoru³⁶ in ta trend primerjajmo s tistim v Celju.³⁷

³⁴ Gradivo Zbornice TOI, str. 554.

³⁵ Šink, Razvoj trgovine, str. 395.

³⁶ Gradivo Zbornice TOI, str. 554.

³⁷ Zgodovinski arhiv Celje (dalje ZAC), Okrožno kot trgovsko sodišče v Celju, Trgovski registri Rg A (1906-1946), Rg B (1907-1946), Rg C (1907-1940), Družb I (1863-1906).

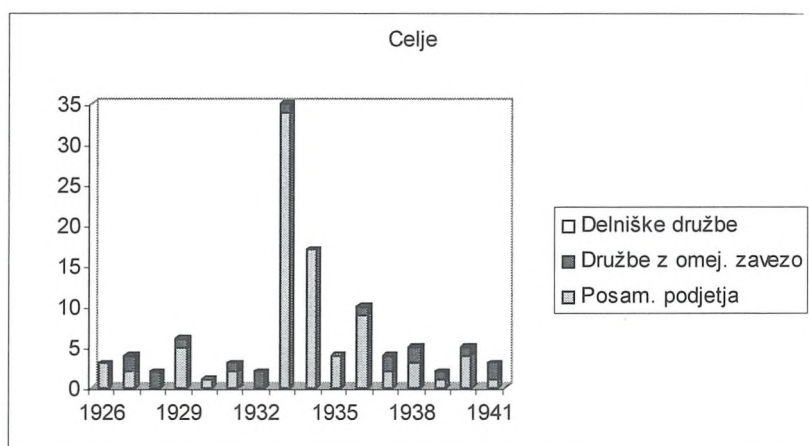
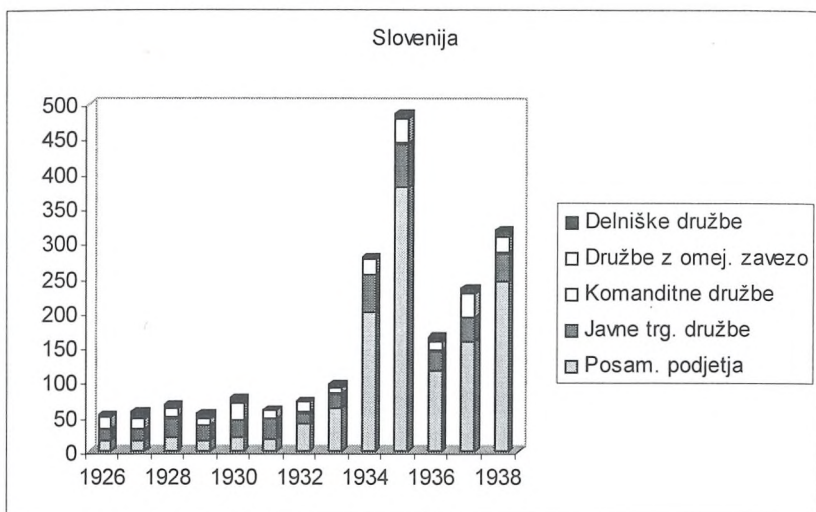

Za slovenski prostor je značilen enakomeren trend, ki kaže na upad ustanavljanja novih trgovskih podjetij sočasno z gospodarsko krizo. Po letu 1936, ko je bilo ustanovljenih najmanj novih podjetij, se je ta trend zelo počasi vendarle obrnil navzgor. V celjskem primeru je ta trend upadanja podoben, vendar manj enakomeren; tudi tu je najnižje stanje doseženo v letu 1936.

Še bolj vidno pa so se posledice gospodarske krize odražale v velikem številu odjav oziroma zmanjšanju števila trgovskih obratov. Ponovno lahko naredimo podobno primerjavo med slovenskimi³⁸ in celjskimi³⁹ podjetji, tokrat izbranimi iz trgovskih registrov.

³⁸ Gradivo Zbornice TOI, str. 554.

³⁹ ZAC, Okrožno kot trgovsko sodišče v Celju, Trgovski registri Rg A (1906-1946), Rg B (1907-1946), Rg C (1907-1940), Družb I (1863-1906).

Tudi tukaj je slovenski primer naravnost vzorčen; do leta 1934 je izbrisov relativno malo (manj kot 100 letno). Leta 1934 je ukinjenih podjetij že 280, najhuje pa je leta 1935, ko je z obratovanjem prenehalo kar 487 podjetij. Leto kasneje se je stanje bistveno izboljšalo, a ne za dolgo; že v naslednjih dveh letih začne zaradi bližajoče se druge svetovne vojne ponovno naraščati število ukinjenih trgovskih podjetij. V Celju so bile razmere rahlo drugačne; največ podjetij je z obratovanjem prenehalo že leta 1933 in naslednje leto še približno polovico manj, nato pa se začne sicer neenakomeren, a počasen trend upadanja iz trgovskega registra izbranih podjetij.

Tudi iz zgoraj predstavljenih primerov je razvidno, da je leta 1934 gospodarska kriza dosegla najnižjo stopnjo, leto kasneje pa se je že začela čutiti konjunktura. Počasi so začele rasti cene, obseg proizvodnje se je povečal, prav tako je ponovno naraščala zaposlenost. Pri trgovanju s tujino se je zaradi pomanjkanja deviz uveljavilo klirinško poslovanje - blago za blago; klirinški sporazumi so predstavljali

več kot tri četrtine vsega izvoza in več kot dve tretjini uvoza.⁴⁰ Vlada je prek državnih bank dala gospodarstvu na voljo poceni posojila, da bi spodbudila okrevanje industrije in trgovine.⁴¹

Iz gospodarske krize je slovensko gospodarstvo izšlo brez hujših posledic, večji del industrije je bil celo prenovljen. Med krizo so bila opravljena ali pa začeta nekatera koristna gradbena dela (npr. regulacije), veliko je bilo opravljenega tudi na področju elektrifikacije in prometa.⁴² Prave konjunktore pa ni moglo biti, dokler nista bili razrešeni temeljni vprašanji, sanacija bančnega sistema in obnovitev plačilne sposobnosti kmetov. Država je leta 1936 z Uredbo o likvidaciji kmečkih dolgov kmetom odpisala polovico dolgov, da bi tako nevtralizirala za polovico nižje cene kmetijskih pridelkov, preostanek pa so morali kmetje po precej znižani obrestni meri odplačati v 12 letih. Hkrati z vzpostavljanjem plačilne sposobnosti kmetov je potekala tudi sanacija bančnega sistema. Odpisane dolgove je vlada prenesla v javni dolg, denarni zavodi pa so za svoje dotlej neizterljive terjatve prejeli državne obveznice. Hkrati je vlada prek državnih bank, katerih vloga se je v tridesetih letih izjemno povečala, dala gospodarstvu na voljo poceni posojila, da je spodbudila oživitve industrije in trgovine. Ukrepi so pomagali, vendar je bilo novo gospodarsko ravnesje doseženo na občutno nižji ravni cen. Industrija je leta 1938 dosegla tolikšen obseg zaposlenosti in proizvodnje, kot ga je imela v letih pred krizo. Z znatnim zamikom za industrijo si je opomoglo tudi kmetijstvo. Vendar pa posledice gospodarske krize tudi v Sloveniji niso bile premagane vse do druge svetovne vojne.

Marija Počivavšek

THE INFLUENCE OF THE GREAT DEPRESSION ON THE DEVELOPMENT OF TRADE IN SLOVENIA

Summary

The crash of the Stock Market in October 1929 marked the beginning of a worldwide economic crisis, commonly known as the Great Depression. It quickly spread to Europe and subsequently engulfed practically the whole world. In the 1930s, the depth and range of the Great Depression transcended the economic framework to become a widespread social crisis. A reduction in foreign and domestic trade, the collapse of financial institutions and massive debt brought the world economy to a standstill. There ensued a fall in production, the ruin of many commercial, manufacturing and industrial enterprises, unemployment and impoverishment of the rural population.

Lowered industrial production triggered a sharp rise in unemployment. Some economic activities, such as commerce, catering and services, were less affected by the prolonged unemployment than industry. The economic and general social crisis, with its consequences of weakened purchasing power and panic saving among the population, affected trade to the point where, given the prevalence of small family owned shops, business rationalisation was impossible. Aside from this, trade in Slovenia between the two World Wars was well developed and, together with financial business and public services, engaged 20 percent of the population. Although shops with mixed merchandise prevailed, there were also several which were specialised. The Depression particularly affected smaller retailers, the number of whose stores dropped by 30 percent.

⁴⁰ Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 477.

⁴¹ Lazarevič, Prebivalstvo, družba, gospodarstvo, str. 39.

⁴² Kresal, Gospodarski in socialni pogledi, str. 113.

The volume of world trade also diminished, reaching its lowest point in 1934. As a consequence of deflation, there was a general drop in prices. The Slovene foreign trade balance remained level and active throughout most of the Depression, although foreign trade was further restricted by the introduction of import and export quotas with individual states. Hard currency transactions progressively replaced clearing ones, and this hindered free export and import.

The 1930's trade crisis was also felt by consumers. Due to poor harvests and higher living costs purchasing power weakened, while the price of basic commodities increased and there were shortages of various goods. In the second half of the 1930's, due to the looming prospect of war, prices once again levelled off, but only after having risen extremely high. Committees were established to fix and control prices.

Data on fluctuations in the number of commercial establishments also bear witness to the crisis in Slovene trade. In Slovenia, the Depression was reflected in the fluctuation of the number of enterprises: the Depression was accompanied by a decline in newly founded trade enterprises and, even more so, a significant reduction in the number of commercial establishments.

After 1934 signs of economic recovery began to be felt. In order to boost industry and trade, the government granted favourable loans through national banks. Although these measures helped, the newly established economic equilibrium was considerably lower than that before the Great Depression. The consequences of the Depression, both in Slovenia and elsewhere in the world, were not entirely overcome until the Second World War.

1.01
Prejeto 15. 2. 2006

UDK 349.3(497.1)"1918/1941"

Katarina Kresal Šoltes*

Razvoj in ureditev sodišč za reševanje socialnih sporov v prvi Jugoslaviji

IZVLEČEK

Članek obravnava ustanovitev sodišč delavskega zavarovanja z vidika razvoja socialnega sodstva in procesnih standardov. Izhodišče je teza, da kolikor pomeni enega najvišjih procesnopравnih standardov varstva pravic pravica do sodnega varstva, je zato stopnjo razvoja prava socialne varnosti v določenem zgodovinskem obdobju mogoče ocenjevati tudi skozi razvoj določenih procesnopравnih standardov. Avtorica ocenjuje, da je vrednost tedanje pravne ureditve sodišč za delavsko zavarovanje predvsem v tem, da je uveljavila sodno naravo varstva pravic, v postopku polne jurisdikcije pred neodvisnim poklicnim sodnikom v kombinaciji z interesnimi laičnimi prisledniki, upoštevajoč med temeljnimi procesnimi načeli postopka predvsem tudi načelo tožniku - zavarovancu prijaznega postopka.

Ključne besede: socialna varnost, sodišča delavskega zavarovanja, socialna sodišča, socialno zavarovanje, pravica do sodnega varstva

ABSTRACT

DEVELOPMENT AND ORGANISATION OF COURTS FOR SETTling SOCIAL DISPUTES IN THE FIRST YUGOSLAVIA

The paper looks at the setting up of workers' insurance courts from the viewpoint of the development of the social judiciary and trial standards. With the right to judicial protection ranking among the highest standards of human rights protection, the paper's point of departure is a thesis according to which the level of the social protection law in a specific historical period may also be determined by the development of certain judicial standards. According to the author, the value of the workers' insurance courts in the considered period lay mainly in their implementation of the judicial protection of human rights, by means of a full jurisdiction trial before an independent professional judge and interested lay assessors, and being friendly to the plaintiff - insured.

Key words: social protection, workers' insurance courts, social courts, social insurance, the right to judicial protection

* Mag., samostojna raziskovalka in namestnica direktorja, Inštitut za delo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Poljanski nasip 2; e-mail: katarina.soltes@pf.uni-lju.si

Uvod

Prelomni mejnik za slovenski pravnozgodovinski razvoj socialnega sodstva pomeni letnica 1922, ko so bila tedaj z Zakonom o zavarovanju delavcev¹ ustanovljena sodišča delavskega zavarovanja. Ob tem je treba takoj pojasniti, da se je tako v slovenski, kot tudi v evropsko-kontinentalni ureditvi sprva povsem ločeno razvijal sistem socialne varnosti za zaposlene v javnem sektorju (javne uslužbenke) v okviru uslužbenskega prava kot dela upravnega prava, ter od srede 19. stoletja dalje tudi sistem socialne varnosti za delavce zasebnopravnih delovnih razmerij. V to obdobje segajo začetki delavskega zavarovanja na Slovenskem, za katerega je značilno, da socialno zavarovanje ni bilo niti enotno, niti splošno uvedeno, saj je bilo sprva urejeno le v okviru t.i. bratovskih skladnic kot socialno zavarovalnih ustanov (ustanovljenih po rudarskem zakonu iz leta 1854), podpornih blagajn za industrijske delavce (po obrtnem redu iz leta 1859), samoorganiziranih bolniških in podpornih društev, zavarovalnic za nezgodno zavarovanje po posameznih panogah (po zakonski ureditvi iz leta 1887) in drugih zasebnopravnih institucij.²

Šele omenjeni zakon o zavarovanju delavcev iz leta 1922 je namreč:

1) *enotno* uredil zavarovanje za primer onemoglosti, starosti in smrti (pokojsko zavarovanje, katerega izvajanje je bilo po zakonu in kasneje po vladnih uredbah odloženo vse do leta 1937), bolezni in poškodbe pri delu za vse delavce in nameščence po zasebnem delovnem pravu na območju celotne države (zavarovanje za primer brezposelnosti je prepustil kasnejši ureditvi: glej 1. in 2. člen zakona) ter

2) ustanovil posebna sodišča delavskega zavarovanja za spore po tem zakonu.

V nadaljevanju prispevka je prikazana pravna ureditev organizacije, pristojnosti in postopka pred temi sodišči.

Ustanovitev specializiranih sodišč delavskega zavarovanja

Varstvo zoper odločitve nosilca zavarovanja o dajatvah po tem zakonu je bilo urejeno v III. delu zakona z naslovom Reševanje spornih vprašanj, v členih 159 - 177. Na sedežu vsakega okrožnega urada za zavarovanje delavcev se je s tem zakonom ustanovilo sodišče delavskega zavarovanja, ki je bilo pristojno za to okrožje.³ Edini nosilec zavarovanja po tem zakonu je bil Osrednji urad za zavarovanje delavcev s sedežem v Zagrebu (SUZOR), zavarovanje pa se je izvrševalo po okrožnih uradih kot njegovih krajevnih uradih. Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani je obsegal vso Slovenijo v mejah takratne Jugoslavije. V pristojnost sodišča pri okrožnem uradu v Ljubljani so tako sodili vsi spori po 160. členu zakona za vse kategorije delavcev na območju Slovenije, ki so bili obvezno zavarovani po tem zakonu.

¹ Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, IV, 13. 6. 1922, št. 62, str. 401-416, Zakon o zavarovanju delavcev (dalje ZZD).

² O začetkih in razvoju delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnoma v France Kresal: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana 1998, str. 51-58, 151-195, 227-237.

³ ZDZ, čl. 160/1.

Po tem zakonu so bili obvezno zavarovani vsi delavci v odvisnem delovnem razmerju na območju celotne države, obveznost zavarovanja pa se je nanašala tudi na učence, vajence in nekatere kategorije samozaposlenih oseb.⁴

Iz zavarovanja so bili izvzeti poljedelski delavci, zaporniki, občasno zaposlene osebe za pomoč v gospodinjstvih, osebje pomorskega ribištva, za katere je zakon predvideval posebno ureditev.⁵

Prav tako je bilo iz zavarovanja izvzeto osebje državnega prometa, kolikor bi imelo zagotovljen po posebnem predpisu vsaj tak nivo pravic, kot ga je zagotavljal ta zakon. Za državno prometno osebje so se štele vse osebe, ki so bile stalno ali začasno zaposlene pri državnih prometnih napravah, za kar so šteli: ministrstvo za promet, generalno direkcijo državnih železnic, pomorsko upravo in direkcijo državnih železnic kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, kakor tudi osebje, delavstvo in vajence teh delavnic, kurilnic in ostalih podjetij za vzdrževanje državnih prometnih naprav. Tako je zakon veljal le za tiste delavce državnega prometa, ki so bili najeti za krajši čas, da opravijo prehodne posle (na primer ob poplavih, iztirjanjih vlakov, brodolomu ladij...) in za delavce, ki so bili najeti za novogradnje (na primer novih železnic) ali za specialna dela, torej tiste, ki so bili sicer izvzeti iz posebne Uredbe prometnega ministra, ki je posebej urejala zavarovanje državnega prometnega osebja.⁶

Iz zavarovanja po tem zakonu so bili nadalje izključeni tudi državni uslužbenci⁷ in rudarji,⁸ ki so imeli svoje socialno zavarovalne ustanove in v svojih materialnih predpisih posebej urejene tudi postopke za reševanje sporov.

Tako je na primer za področje državnega prometnega osebja bilo določeno, da se za reševanje spornih vprašanj med osebami, zavarovanimi zoper bolezen in nezgode, ter bolniškim fondom oziroma državnim prometnim proračunom, ustanovi posebno Razsodišče s sedežem v Beogradu, zoper razsodbo razsodišča pa imajo stranke pravico v 15 dneh od vročitve razsodbe vložiti pritožbo na vrhovno sodišče delavskega zavarovanja.⁹ Za spore iz zavarovanja rudarjev je bilo prav tako ustanovljeno posebno razsodišče, zoper odločitve katerega pa je bila dopustna pritožba na ministrstvo za gozdarstvo in rudarstvo.¹⁰

Specializirana sodišča za delavsko zavarovanje so delovala samostojno in neodvisno, tako od splošnega upravnega sodstva kot od rednega civilnega sodstva. Organizirana so bila dvostopenjsko: na prvi stopnji so sodila sodišča delavskega zavarovanja, za reševanje pritožb zoper njihove odločitve pa je bilo pristojno vrhovno sodišče delavskega zavarovanja. Prvostopenjska sodišča, ki so bila ustanovljena na sedežu vsakega okrožnega urada za zavarovanje delavcev, so delovala v

⁴ ZZZ, čl. 3.

⁵ ZZZ, čl. 3/1-4, 6.

⁶ ZZZ, čl. 3/5 v zvezi z Uredbo ministra za promet št. 21.739 in Uredbo o zavarovanju državnega prometnega osebja zoper bolezen in nezgode (UL pokrajinske uprave za Slovenijo, IV, 12. 9. 1922, str. 631).

⁷ ZZZ, čl. 7.

⁸ Na podlagi 1. člena Uredbe o organizaciji rudarske stroke z dne 27. 6. 1921, Službene novine, 30. 6. 1921, št. 168, je minister za gozdarstvo in rudarstvo izdal posebna Pravila bratovskih skladnic za zavarovanje delavcev in osebja kakor tudi njih rodbin in sorodnikov pri podjetjih v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki spadajo pod rudarski zakon (UL ljubljanske in mariborske oblasti, VII, 4. 3. 1925).

⁹ Uredba z dne 12. 9. 1922, čl. 76-89.

¹⁰ Pravila iz op. 13, čl. 27.

naslednji sestavi: predsednik in njegov namestnik (imenoval jih je pravosodni minister izmed sodnikov prvoinstansnih ali višjih sodišč) z možnostjo tudi trajnega mandata, ter najmanj 20 prisodnikov (voljenih laičnih sodnikov) in njihovih namestnikov, ki so jih za 3 leta izmed sebe izvolile glavne skupščine nosilcev delavskega zavarovanja - paritetno delodajalska in delavska stran. V posameznem sporu je odločal senat petih sodnikov: predsednika ali njegovega namestnika ter po dveh laičnih sodnikih s strani delodajalske in delavske strani, ki so bili izbrani glede na istovrstnost stroke v zvezi s sporom (165. člen zakona).

Določba 172. člena zakona, ki je predvidevala ustanovitev enotnega vrhovnega sodišča delavskega zavarovanja na sedežu Osrednjega urada v Zagrebu kot enotnega drugostopnega specializiranega sodišča, v praksi ni polno zaživela. Formiranje takega enotnega vrhovnega sodišča delavskega zavarovanja je bilo odloženo v nedogled in so bile njegove pristojnosti prenesene na najvišja pokrajinska redna sodišča. Odsotnost enotne sodne avtoritete, je tedanja stroka kritizirala iz razloga, da ni zagotovljena možnost poenotenja sodne prakse za celotno državo, ki bi dovolj avtoritativno usmerjala delo novoustanovljenih sodišč.

Pristojnost sodišč delavskega zavarovanja in razmerje do upravnega in civilnega sodstva

Zakon je ločeval med dvema vrstama sporov, in sicer med:

- spori po 159. členu; gre za tista sporna vprašanja, ki nastanejo na podlagi tega zakona med delavci in delodajalci v zvezi s prispevki za zavarovanje, kot tudi vprašanja v zvezi z zahtevki delodajalcev za odškodnino na podlagi 61. člena zakona. Pristojnost za reševanje tovrstnih sporov je bila dana okrožnemu oziroma osrednjemu uradu za zavarovanje delavcev; zoper odločbo okrožnega urada je bila dopustna pritožba v 8 dneh od vročitve na osrednji urad za zavarovanje delavcev, zoper to odločbo v istem roku na ministrstvo za socialno politiko.

- spori po 160. členu; gre za spore v zvezi s pravicami iz zavarovanja po tem zakonu med posameznim upravičencem do dajatve in osrednjim oziroma okrožnim uradom za zavarovanje delavcev kot nosilcem tega zavarovanja; zoper odločbe o pravicah je dopustna pritožba v roku 15 dni od vročitve (v nekaterih zadevah 3 mesece) na sodišču delavskega zavarovanja.

Samo spori iz 160. člena zakona so bili torej v pristojnosti novoustanovljenih sodišč delavskega zavarovanja. Samo ti so spori o pravici (t.i. Leistungssachen v germanski socialnopravni teoriji), medtem ko gre pri prvih za spore iz samega zavarovalnega razmerja (Verwaltungssachen),¹¹ ki so po svoji pravni naravi bližje upravnopravnim zadevam. Iz različne pravne narave sporov po 159. in 160. členu zakona je izhajala tudi različna pravna pot varstva zoper izdane odločbe. Z vidika učinkovitosti sodnega varstva pa je pomembno poudariti, da ne glede na to, da vprašanje o obstoju zavarovanja sicer ni bilo v pristojnosti sodišč delavskega zava-

¹¹ Takšna delitev sporov glede na njihovo pravno naravo (spor o pravici, dajatvi in spor o zavarovanju) je v primerjalnopravnih germanskih ureditvah opazna še danes, prav tako tudi v sodobni socialnopravni teoriji. O tem v Katarina Kresal Šoltes: Značilnosti ureditve socialnih sodišč glede na pravno naravo socialnega spora. V: Delavci in delodajalci, revija za delovno pravo in socialno varnost, Ljubljana 2002, št. 3-4, str. 441; Eberhard Eichenhofer: Sozialrecht, 2. Izdaja. Tübingen, Mohr Siebeck, 1997, str. 73.

rovanja po 160. členu zakona, pa se je sodna praksa izrekla za pristojnost sodišč delavskega zavarovanja tudi glede tega vprašanja, če se je reševalo kot predhodno vprašanje v sporu o dajatvi in o tem še ni bilo odločeno s pravnomočno odločbo pristojne upravne oblasti.¹²

V tem času je bilo razvito tudi splošno upravno sodstvo po Zakonu o državnem svetu in upravnih sodiščih iz leta 1922.¹³ Podlago za pravno ureditev upravnega sodstva je predstavljal 102. člen vidovdanske ustave,¹⁴ ki je določal, da se za spore upravnega značaja ustanavljajo upravna sodišča, ter 103. člena ustave, ki je določal državni svet kot vrhovno upravno sodišče. Definicija upravnega spora iz prvega odstavka 15. člena zgoraj citiranega zakona, po kateri se kot tak šteje samo "spor med posameznikom in pravno osebo na eni strani in upravnim oblastvom na drugi strani, če je akt upravnega oblastva kršil pravico ali v zakonu osnovan neposredni osebni interes tožiteljev", ni obsegala socialnih sporov o dajatvah. SUZOR je bil kot edini nosilec zavarovanja po tem zakonu res javna ustanova, ustanovljena na podlagi zakona, vendar organizirana po načelu samouprave, enako kot Okrožni uradi kot njegovi krajevni uradi,¹⁵ zato tem ustanovam socialnega zavarovanja niso pripisovali značaja javne oblasti, tovrstnih sporov pa niso šteli za javnopravne in v postopku pred sodišči delavskega zavarovanja v nobenem primeru niso bile uporabljive določbe Zakona o splošnem upravnem postopku.¹⁶ Drugače je bilo v sporih iz 159. člena zakona, o katerih je odločalo pristojno ministrstvo za socialno politiko, po pravilih upravnega postopka.

Izrecno je bila pristojnost sodišč delavskega zavarovanja izključena tudi v primerih rodbinskih sporov med umrlim zavarovancem in osebami, ki so uveljavljale pravice. Sodišče je v teh primerih, preden je odločilo o pravici, napotilo interesente za rešitev rodbinskega spora na redno civilno sodišče.¹⁷

Iz sodne prakse vrhovnega sodišča je nadalje mogoče povzeti opredelitev, da so spori pred temi sodišči specialni spori, v katerih ni mogoče po analogiji uporabljati pravil postopka, ki veljajo pred rednimi civilnimi sodišči, ker gre za različno vrsto sporov. Iz sodne prakse na primer izhaja, da ni mogoče uporabljati pred sodišči delavskega zavarovanja pravil civilnega postopka o odvetniški tarifi, ali na primer pravil o obnovi postopka.¹⁸

¹² Razsodba Stola sedmorice, odd. B, v Zagrebu, ŽOR-211-1939 z dne 30. 6. 1939; glej Radnička zaščita, 1940, št. 3-4, str. 123-124.

¹³ Uradni list, št. 167/60, 7. 6. 1922. Glej tudi Uredba o poslovnem redu pri državnem svetu in upravnih sodiščih, Uradni list, št. 97, 18. 9. 1922. O razvoju upravnega sodstva na Slovenskem v Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996, str. 505-524; Rupko Godec: Razvoj in ureditev upravnega spora v stari Jugoslaviji. V: Vestnik IJU, 1981, št. 1-2, str. 5-14.

¹⁴ Uradni list, št. 87, 27. 7. 1921, Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

¹⁵ ZZD, čl. 124 in čl. 143.

¹⁶ Takšno stališče izhaja na primer iz Odločitve Ministrstva za notranje zadeve, št. 8998 z dne 3. 3. 1932 in Ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje št. 16.723 z dne 30. 3. 1932 v zvezi z vprašanjem razmerja med Zakonom o notranji upravi iz leta 1929 in Zakonom o zavarovanju delavcev

¹⁷ ZZD, čl. 160/3.

¹⁸ Glej Odločba Stola sedmorice kot vrhovnega sodišča delavskega zavarovanja v Zagrebu z dne 23. 4. 1936 št. R.O. 169/1-1936. V: Radnička zaščita, 1937, št. 12; Odločba Stola sedmorice odd. B v Zagrebu kot vrhovnega sodišča delavskega zavarovanja z dne 14. junija 1937. V: Radnička zaščita, 1937, št. 11.

Postopek pred sodišči delavskega zavarovanja

Postopek za delo sodišč delavskega zavarovanja je bil urejen v posebnem XIX. poglavju zakona o zavarovanju delavcev ter na podlagi zakonskega pooblastila iz 177. člena v podzakonskem predpisu, ki sta ga izdala skupaj pristojna ministra za pravosodje in socialno politiko. Ta predpis je bil Pravilnik o ureditvi sodišč delavskega zavarovanja in o sodnem postopanju pri teh sodiščih.¹⁹ Pomembne so še določbe XI. Poglavlja Statuta SUZOR, ki je urejal postopek volitev prisednikov (sodnikov laikov) sodišča delavskega zavarovanja.

Zaradi drugačne vrste sporov se v tem postopku tudi niso niti subsidiarno, niti po analogiji uporabljala pravila postopkov v civilnih in upravnih postopkih, razen kolikor ni zakon izrecno predvidel uporabo teh pravil. Tako so se predpisi civilno-sodnega postopka uporabljali na primer glede izločitve sodnikov in zaslišanja prič, niso pa bila po analogiji uporabljiva na primer glede uporabe odvetniške tarife pri priznavanju stroškov postopka ali glede uporabe pravil v zvezi z dovolitvijo obnove postopka.

Kot eno bistvenih značilnosti postopka je treba izpostaviti sodno naravo postopka, za katerega je značilno odločanje po poklicnem sodniku in paritetno zastopanih članih ustanove socialnega zavarovanja delavcev kot laičnih sodnikov ali prisednikov. Samoupravni ustroj ustanov socialnega zavarovanja se je odražal tako v sestavi organov teh ustanov, kot posledično tudi pri volitvah sodnikov laikov, ki so bili vsi iz vrst članov te ustanove.

Prisednike in njihove namestnike sta volili izmed sebe glavna skupščina okrožnega urada za zavarovanje delavcev, pri katerem je bilo ustanovljeno sodišče, ter glavna skupščina blagajne za zavarovanje delavcev prometnih podjetij po številu svojih članov in sicer posebej delodajalci in posebej delavci v enakem številu, tako da so bile posamezne kategorije sorazmerno zastopane. Člani uprave in nadzornega organa niso smeli biti izvoljeni.²⁰ Pri tem je pomembno vedeti še to, da so glavno skupščino uradov sestavljali delegati, izvoljeni od zavarovanih in nezavarovanih članov - delodajalcev ločeno izmed sebe in v enakem številu. Natančnejša pravila o volitvah so določala pravila Statuta SUZOR. Pogoji za izvolitev sodnika laika so bili poleg tega, da je bil član ustanove zavarovanja, še državljanstvo ter dopolnjena starost 30 let ter splošni pogoji iz 131. člena zakona.

Izvolitev za sodnika laika oziroma namestnika in kandidaturo za to funkcijo je član ustanove lahko odklonil samo v primeru, če je dopolnil 60 let starosti ali če je dve volilni obdobji neposredno prej opravljal prisedniško funkcijo. Spisek izvoljenih prisednikov je predložil krajevni urad v 8 dneh po volitvah predsedniku sodišča, ki je iz tega spiska nato imenoval prisednike v posamezne senate. Pri tem je moral predsednik sodišča upoštevati vrstni red, določen vnaprej, ter pravilo, da se prisedniki v senat pozivajo iz tiste stroke, iz katere je tožnik. Dolžnost opravljanja prisedniške funkcije je bila dopolnjena tudi s sodelovalno dolžnostjo v postopkih pred sodišči. Oseba, ki ni opravljala svoje dolžnosti po izvršenih volitvah brez utemeljenega razloga, ali ki je neopravičeno ali ponovno izostajala od razprav sodišča, je bila lahko tudi denarno kaznovana.

¹⁹ UL, št. 86, 12. 9. 1925, str. 601-603.

²⁰ ZZD, čl. 161/3.4.

Pri ureditvi postopka je zakonodajalec upošteval naslednja temeljna procesna načela: preiskovalno načelo, načelo materialne resnice, ustna obravnava, javnost sojenja, dolžnost obrazložitve odločitve, brezplačno sodstvo, pravica do pritožbe, pomoč neuki stranki. Zagotovljeni so bili torej že tedaj najpomembnejši procesno-pravni standardi, pomembni za reševanje socialnih sporov.

Velika odlika postopka je bila uveljavitev temeljnega procesnega načela sodobnega socialnega sodstva, to je varstva prava neuke stranke oziroma načelo tožniku prijaznega postopka, s številnimi določbami, ki so konkretizirale to načelo. Vedeti je treba, da je tožnik v teh sporih namreč lahko samo zavarovanec oziroma njegovi pravno upravičeni sorodniki, medtem ko je nosilec zavarovanja lahko le v vlogi toženca. V ta okvir so sodila na primer naslednja pravila:

- pritožba se je lahko vložila tudi ustno na zapisnik, razen pritožbe zoper prvostopno sodno odločbo na vrhovno sodišče delavskega zavarovanja

- pritožba se je lahko vložila tako pri sodišču kot tudi pri krajevnem uradu, zoper katerega odločbo se je vlagala pritožba

- nepopolne pritožbe sodišče ni zavrglo, temveč je pozvalo tožnika, da jo dopolni

- predsednik sodišča je po uradni dolžnosti v okviru preiskovalnega načela odredil, da se zberejo vsi dokazi in ugotovijo vsa dejstva, potrebna za pravilno in zakonito odločbo

- stroške za sodni postopek je trpel nosilec zavarovanja in ne tožnik - zavarovanec, razen če je sodišče presodilo, da so nastali stroški zaradi zlonamernega pravičanja

- ravnanja pred sodišči so bila oproščena vseh vrst taks

- sodba je morala biti vročena v pisni obliki in obrazložena z razlogi za odločitev.

Bistvo postopka je bila obravnava, za katero sta veljali načeli javnosti in ustnosti (20. člen Pravilnika) ter materialnega procesnega vodstva. Strankam je bila zagotovljena možnost, da se izjasnijo o pomembnih dejstvih in navedbah nasprotne stranke ter da aktivno sodelujejo v dokaznem postopku. Pravica do obrambe oziroma pravica biti slišan in se izjasniti o vseh navedbah in dejstvih, ki so podlaga za odločitev sodišča, predstavlja enega najpomembnejših procesnih standardov sodobnega procesnega prava.

Vendar je imelo sodišče široke pristojnosti glede ugotavljanja relevantnih dejstev. Uveljavljeno je bilo preiskovalno načelo: predsednik sodišča je odredil vse potrebno, da se zberejo dokazi in se izvrši preiskava, če je to potrebno, ter izdal vse odredbe, ki so se mu zdele potrebne za pravilno ugotovitev stvari, vsa javna in samoupravna oblastva pa so se morala v zvezi s tem odzvati odredbam sodišča (15. člen Pravilnika). Preiskovalno načelo je imanentno sodobnemu socialnoprocesnemu pravu, uveljavljeno tudi v sedaj veljavnih primerjalnopravnih in v domači pravni ureditvi. Izhaja iz pravne narave socialnega spora, ki je spor o pravici, ki je urejena z materialnopravnimi predpisi matičnega področja socialne varnosti ter o kateri je bilo odločeno v predsodnem postopku s strani nosilca zavarovanja, iz česar izhaja, da mora biti sodna odločba utemeljena na popolno ugotovljenem dejanskem stanju in zakonitih pravnih podlagah materialnih predpisov. V tem elementu je socialni spor najbližje upravnosodnemu varstvu in najbolj oddaljen klasičnemu civilnemu sodstvu, kjer se preiskovalno načelo umika razpravnemu načelu in dominantni vlogi strank postopka.

Pravdne stranke so se lahko poravnale ves čas postopka, predsednik sodišča pa jih je pozval k poskusu poravnave še pred razpravo in sicer brez navzočnosti sodnikov laikov (16. člen Pravilnika). Namen poravnave je bil čim hitreje in brez nepotrebnih stroškov rešiti spor med strankama. Gre za enega od vidikov uresničevanja pravice posameznika do dejanskega, učinkovitega dostopa do sodišča in h kateri sicer težijo tudi ukrepi sodobnega procesnega prava.

Zagotovljena je bila prisotnost zdravnikov izvedencev (167. člen zakona). Nepristranost odločanja se je zagotavljala tudi s prepovedjo sodelovanja v postopku zdravnika, ki je pregledal ali dal mnenje v fazi odločanja nosilca zavarovanja, katerega odločitev se pred sodiščem izpodbija. Kadar je bilo treba v postopku pred sodiščem ugotavljati tudi zdravstveno stanje za nazaj in je bil pozvan na sodišče tudi zdravnik, ki je že sodeloval pri pregledu v predsodnem postopku, je v sodnem postopku lahko sodeloval tak zdravnik le kot priča in ne kot medicinski izvedenec. Zanimiva je na primer sodba vrhovnega sodišča delavskega zavarovanja, da je sodišče pri odločitvi vezano na obrazloženo mnenje sodnih medicinskih izvedencev in da pomeni odločanje sodišča o zavarovančevi delazmožnosti mimo izvedeniškega zdravniškega mnenja kršitev pravil postopka.²¹

Postopek se je začel z vložitvijo pritožbe (tožbe) zoper odločitev nosilca zavarovanja in sicer v roku 15 dni. Pritožba je morala vsebovati poleg označbe odločbe tudi zahtevo in razloge za pritožbo. Upoštevajoč načelo pomoči prava neuki stranki je bila določena dolžnost sodišča, da v primeru nepopolne vloge pozove pritožnika, da dopolni vlogo. Po opravljenem dokaznem postopku je senat odločil z večino. Sodniki so smeli upoštevati samo tista dejstva in dokaze, s katerimi so se seznanili v sodnem postopku (načelo neposrednosti). Pomembna je zahteva, da se odločitev objavi takoj, najkasneje v 15 dneh od razglasitve pa mora sodišče vročiti strankam "z razlogi utemeljeno razsodbo v prepisu" (169. člen zakona). Pisnost odločitve pristojnega organa je vedno v funkciji varstva procesnega položaja stranke, enako kot tudi zahteva, da mora biti odločitev obrazložena. Gre za eno bistvenih zahtev sodobnega procesnega prava. Pravica do pritožbe, ki je bila tako v tedanji vidovdanski ustavi, kot je tudi v sedanji slovenski ustavi, deklarirana kot ustavna pravica, je za posameznika dejansko uresničljiva le tedaj, ko je ta seznanjen z razlogi za odločitev, ki jih lahko v pritožbi izpodbija.

Pritožba na vrhovno sodišče delavskega zavarovanja je bila možna samo iz bistvenih kršitev procesnih pravil (npr. nepristojnost sodišča, nepravilna sestava sodišča, kršitev načela neposrednosti, neupravičena izključitev javnosti, nesposobnost biti stranka postopka, nepopolna in nerazumljiva sodba) in zmotne uporabe prava, nepopolno ali zmotno dejansko stanje pa ni bilo določeno kot razlog za pritožbo (170. člen zakona). Zoper odločbo vrhovnega sodišča ni bilo pritožbe.

Pomembno je še bilo, da je vložena pritožba na vrhovno sodišče imela *suspenzivni učinek*, za razliko od vložitve pritožbe na prvostopno sodišče, ki takega učinka ni imela. Avtoriteta vrhovnega sodišča je bila zagotovljena tudi s položajem sodnikov; predsednik in najmanj štirje člani vrhovnega sodišča, ki so bili državni sodniki, so morali izpolnjevati v prvem primeru pogoje za sodnika kasacijskega sodišča, v primeru članov pa pogoje apelacijskih sodnikov (173. člen zakona).

²¹ Razsodba Stola Sedmorice kot vrhovnega sodišča delavskega zavarovanja v Zagrebu z dne 10. septembra 1937, št. RO 547/1-1937. V: Radniška zaščita, 1938, št. 1-2.

Uveljavljena je bila prepoved reformatio in peius. Vrhovno sodišče je v obrazložitvi k citirani sodbi utemeljilo, da bi nasprotovalo splošnim načelom o pravnih sredstvih, kolikor bi drugostopno sodišče izreklo sodbo na škodo stranke, ki se je pritožila zoper prvostopno sodbo in v korist stranke, ki se ni pritožila.²²

Stroške za sodni postopek sodišč delavskega zavarovanja je trpel nosilec zavarovanja, razen če je sodišče spoznalo, da so nastali po krivdi tožnika - z zlonamernim in objestnim ravnanjem. Stroške v zvezi s plačilom izvedenca po posebni zahtevi tožnika in stroške pravnega zastopanja je trpela stranka, ki je izgubila, vendar je višino stroškov določilo sodišče, ne glede na ureditev stroškov po odvetniški tarifi, ki se ni uporabljala za razprave pred tem sodiščem (168. člen zakona).²³

V takratnih ocenah novega sistema reševanja sporov pred specializiranimi sodišči so izpostavljali med drugimi pomanjkljivostmi predvsem neustrezno ureditev finančnega bremena za delovanje in organizacijo sodišč, ki je bilo na strani nosilcev socialnega zavarovanja (nosilci zavarovanja so se financirali s prispevki delavcev in delodajalcev), morala pa bi ga nositi država sama in so se pri tem sklicevali na ustrežnejše pravne ureditve takih sodišč v nemški in predvsem češki ureditvi.

Sklep

Raziskovanje procesnopравnih vprašanj sistema socialne varnosti, v tem okviru tudi razvoja socialnega sodstva in procesnih standardov pred temi sodišči, predstavlja skupaj z raziskovanjem materialnih - vsebinskih vidikov, zaokrožitev pravnogodovinske analize razvoja socialne varnosti določenega zgodovinskega obdobja. Stopnja pravne in socialne varnosti posameznika v primeru bolezni, starosti, invalidnosti, materinstva, starševstva, smrti in v drugih primerih socialnih rizikov, namreč ni odvisna samo od višine dajatev za te primere. Odvisna je tudi od dostopnosti - učinkovitih pravnih poti do posamezne dajatve, ter od ureditve nadzora in varstva zoper odločitve pristojnih organov, ki odločajo o teh pravicah. Ker pomeni enega najvišjih procesnopравnih standardov varstva pravic pravica do *sodnega* varstva, je zato stopnjo razvoja prava socialne varnosti v določenem zgodovinskem obdobju mogoče ocenjevati tudi skozi razvoj določenih procesnopравnih standardov.

Do deklariranja socialne države kot enega temeljnih pravnih načel v vseh pomembnejših mednarodnopравnih aktih²⁴ in številnih ustavah evropskih držav,

²² Razsodba Stola Sedmorice, oddelek B, v Zagrebu ZOR. 106/1932 z dne 28. 9. 1932. V: Radnička zaštita, 1933, str. 28-29.

²³ Razsodba Stola sedmorice odd. B v Zagrebu kot vrhovnega sodišča delavskega zavarovanja z dne 14. junija 1937. ZOR 123, 1938; Radnička zaštita, 1937, št. 11, str. 862-863.

²⁴ Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (Ur.l. SFRJ - MP, št. 7/71, Ur.l. RS-MP, št. 18/1992); Evropska konvencija o človekovih pravicah (dalje EKČP) iz leta 1950, Ur.l. RS - MP, št. 7/94 (Ur.l. RS, št. 33/99); Evropska socialna listina (ESL) 1961 (revidirana 1996) in Protokol k ESL, Ur.l. RS - MP, št. 7/99 (Ur.l. RS, št. 24/99); Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers; Konvencija MOD št. 102 o minimalnih normah socialne varnosti, 1952; Ur.l. FLRJ-MP, št. 1-9/55 (Ur.l. RS-MP, št. 15/92, 1/97 - Ur.l. RS, št. 54/92, 13/97) kot temeljna konvencija Mednarodne organizacije dela, ki je dopolnjena in nadgrajena za posamezna področja socialne varnosti s številnimi drugimi konvencijami.

med njimi tudi v slovenski ustavi,²⁵ je bilo treba prehoditi dolgo zgodovinsko-pravno pot, ki je šla vzporedno z razvojem prava temeljnih človekovih pravic in temeljnih načel. Na tem evropskem in v njegovem okviru tudi slovenskem pravno-zgodovinskem razvoju prava socialne varnosti je utemeljena tudi sodna praksa Evropskega sodišča za človekove pravice, ki izenačuje pravice iz socialne varnosti s civilnimi pravicami v zvezi z uporabo 6. člena te konvencije o pravici do sodnega varstva.²⁶ Če vemo, da je zgodovinsko razvojno gledano bila pravica do lastnine v evropskih pravnih redih na piedestalu ustavnopravno priznanih in varovanih pravic z jamstvom sodnega varstva pred nepristranskimi in neodvisnimi civilnimi sodišči s polno jurisdikcijo, potem pomeni enega od vrhuncev zgodovinskega razvoja prava socialne varnosti prav gotovo s strani Evropskega sodišča za človekove pravice priznana izenačitev pravic iz socialne varnosti s civilnimi pravicami v smislu jamstva procesnopravnih standardov pravice do sodnega varstva iz 6. člena EKČP.²⁷

In če pomeni enega najvišjih procesnopravnih standardov varstva pravic pravica do sodnega varstva in je zato stopnjo razvoja prava socialne varnosti na Slovenskem v obdobju prve Jugoslavije mogoče ocenjevati tudi skozi razvoj določenih procesnopravnih standardov - kot je bilo zgoraj izpostavljeno, potem ne gre zanikati pomena Zakona o zavarovanju delavcev kot enega temeljnih pravnih mejnikov, ki so omogočili nadaljnji pravnozgodovinski razvoj prava socialne varnosti na Slovenskem. S primerjalnopravno analizo tedanje pravne ureditve organizacije sodišč delavskega zavarovanja in postopka pred temi sodišči, s pravno ureditvijo sedaj veljavnega slovenskega Zakona o delovnih in socialnih sodiščih ali drugih evropskih pravnih ureditev je mogoče ugotoviti, da je bila tedanja pravna ureditev sodobno zastavljena in je upoštevala tako pravno naravo socialnega spora, kot tudi vsa najpomembnejša procesna jamstva. Predvsem pa je vrednost tedanje pravne ureditve v tem, da je uveljavila sodno naravo varstva pravic, v postopku polne jurisdikcije (in ne zgolj presoje zakonitosti predsodnih odločitev SUZOR) pred neodvisnim poklicnim sodnikom v kombinaciji z interesnimi laičnimi prisledniki, upoštevajoč med temeljnimi procesnimi načeli postopka predvsem tudi načelo tožniku - zavarovancu prijaznega postopka. Vprašanje, ali in kako je bila napredna in zgledna pravna ureditev socialnega sodstva v prvi Jugoslaviji tudi v praksi implementirana, pa ni predmet tega prispevka, ampak je lahko izziv za nadaljnja raziskovanja razvoja prava socialne varnosti.

²⁵ Slovenija je pravna in socialna država (2. člen slovenske ustave).

²⁶ Glej primere: *Feldbrugge v. Netherlands*, E.C.H.R., 27. 2. 1985, Series A, No.99, Publications of the European Court of Human Rights; *Deumeland v. Germany*, E.C.H.R., 27. 2. 1985, Series A, No. 100, Publications of the European Court of Human Rights; *Salesi v. Italy*, E.C.H.R., 26. 2. 1993, Series A, No. 257-E, Publications of the European Court of Human Rights; *Schuler-Zgraggen v. Switzerland*, 24. 6. 1993, Series A, No. 263, Publications of the European Court of Human Rights; *Schouten & Meldrum v. The Netherlands* (1994) Series A, No. 304; 19 E.H.R.R. 432, Publications of the European Court of Human Rights; Müller v. Austria (1975) 3 D.R. 24, Publications of the European Court of Human Rights; *Gaygusuz v. Austria*, sodba z dne 16. 9. 1996, reports 1996-IV., Publications of the European Court of Human Rights.

²⁷ Slovenska veljavna ustavnopravna ureditev zagotavlja navedena jamstva v 23. členu (pravica do sodnega varstva), 22. členu (enako varstvo pravic), 24. členu (javnost sojenja), 25. členu (pravica do pravnega sredstva in druga ustavna jamstva), v členih od 125 do 128 (ureditev sodne veje oblasti). Glede na javnopravno naravo predsodnega odločanja o pravicah iz socialne varnosti s strani nosilcev javnih pooblastil (javni zavodi) pa so pomembni tudi členi 120 do 122 (ustroj uprave) in VII. Poglavje o ustavnosti in zakonitosti dela javne oblasti ter v tem okviru 157. člen, ki zagotavlja sodno kontrolo zakonitosti aktov in dejanj nosilcev javne oblasti.

Katarina Kresal Šoltes

DEVELOPMENT AND ORGANISATION OF COURTS FOR SETTLING SOCIAL DISPUTES IN
THE FIRST YUGOSLAVIA

S u m m a r y

The year 1922 was a turning point in the development of the Slovene social judiciary, when workers' insurance courts were set up in compliance with the Workers Insurance Act. The jurisdiction of the District Court in Ljubljana, which covered the entire Slovene territory within the existing Yugoslav borders, was defined in Article 160 of the said Act and extended to all categories of workers in Slovenia who were subject to compulsory insurance under this Act. This jurisdiction covered all the insurance related disputes between individual claimants and the central office for the workers' insurance as the insurance carrier (*Leistungssachen*). These courts, however, were not competent for settling disputes arising from the insurance relationships (*Verwaltungssachen*), which fell under the jurisdiction of the administrative courts, nor for the disputes between deceased insureds and their family members, which belonged to the civil judiciary. As specialised courts, workers' insurance courts were autonomous and independent from administrative and civil courts. They were organised at two degrees: at the first degree, as workers' insurance courts, and at the second, dealing with appeals against their decisions, the Supreme Workers' Insurance Court. Each dispute was dealt with by a senate composed of five judges. At the first degree court, there was a professional judge in the person of the president or deputy, and four lay judges, two representing the employer and two the employee. At the second degree court, all judges in the senate were professional. An essential finding regarding judicial procedure is that, at the time, the system was already based on all the fundamental elements, such as the principle of investigation, material truth, oral hearing, openness to the public, the explanation of sentence, the right to appeal, free judiciary and legal advice. A comparison between the judicial system of workers' insurance courts and trials, with the present Slovene Workers and Social Courts Act or other European systems shows that the then system was modern and took into account the nature of the social dispute as well as other most important judicial guarantees. The main value of the then judicial system was that it implemented judicial protection of human rights by means of a full jurisdiction trial before an independent professional judge and interested lay assessors, as well being friendly to the plaintiff - insured. More specifically, this meant that the court allowed the insured to appeal orally and, instead of rejecting incomplete appeals, invited the insured to complete them. It was the official duty of the president to order the acquisition of the required evidence even without the insured's request, the costs of the judicial procedure were covered by the insurance carrier, the trials were tax-free, and the sentences had to be handed over in written form and explained. Considering that the right to judicial protection ranks among the highest standards of human rights protection and that the level of the social protection law in Slovenia, during the period of the first Yugoslavia, can be determined by the development of certain judicial standards, it is undeniable that the Workers Insurance Act was a fundamental turning point which made possible further development in the social protection law in Slovenia.

1.01
Prejeto 22. 2. 2006

UDK 331.56(497.4)"185/1941"

Barbara Kresal*

Brezposelnost in zaposlovanje na Slovenskem do druge svetovne vojne

IZVLEČEK

Avtorica obravnava pravne vidike zaposlovanja in brezposelnosti na slovenskem ozemlju od sredine 19. stoletja do začetka 2. svetovne vojne. V prispevku so prikazane glavne značilnosti brezposelnosti na slovenskem ozemlju in njeno gibanje, vzroki zanj in pristopi k reševanju brezposelnosti v različnih obdobjih, predstavljena je ureditev zaposlovanja in glavne značilnosti trga dela na Slovenskem do druge svetovne vojne. Obsežnejša brezposelnost se je pri nas - kot v drugih evropskih državah - prvič pojavila po koncu prve svetovne vojne. Država se je zato začela aktivneje ukvarjati s tem vprašanjem. Sprejeti so bili pomembni predpisi, ki so pomenili osnovo za razvoj pravne ureditve skrbi za brezposelne in sistema zaposlovanja; že konec leta 1918 je bila v Sloveniji ustanovljena Državna posredovalnica za delo.

Ključne besede: brezposelnost, zaposlovanje, borze dela, Državna posredovalnica za delo, podpore za brezposelne, socialno zavarovanje, delavska stanovanja

ABSTRACT

UNEMPLOYMENT AND EMPLOYMENT POLICY IN SLOVENIA BEFORE THE SECOND WORLD WAR

In the paper, the author deals with unemployment and the legal aspects of the employment policy in Slovenia between mid nineteenth century and the beginning of the Second World War. The main traits, trends and causes of unemployment on the Slovene territory are examined, as well as the approaches to deal with it in various periods. An employment policy and the main traits of the labour market in Slovenia before the Second World War are shown as well. In Slovenia - as in other European countries - the first widespread unemployment occurred after the First World War. In response, the government started to address this problem more actively by passing relevant legislation. This provided a legal basis for the development of care for the unemployed and an employment system. At the end of 1918, the National Employment Agency was founded.

Key words: unemployment, employment policy, labour exchange, National Employment Agency, unemployment benefit, social insurance, workers' apartments

* Dr. pravnih znanosti, docentka, Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani SI-1000 Ljubljana, Topniška 31, svetovalka na Ustavnem sodišču Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Beethovnova 10; e-mail: barbara.kresal@fsd.uni-lj.si

1. Uvod

O brezposelnosti¹ v sodobnem pomenu lahko govorimo v povezavi z razvojem množičnega odvisnega dela. Na slovenskem ozemlju gre za čas od druge polovice 19. stoletja dalje. To obdobje zaznamujejo liberalizem, uvedba pogodbene in obrtne svobode, industrializacija, ustanavljanje velikih tovarniških obratov, industrijski (namesto obrtniško-cehovski) način produkcije, ter s tem zvezano nastajanje velikih industrijskih, delavskih središč, kamor se je stekalo novonastajajoče delavstvo. Mejnik pomeni Obrtni red (Gewerbeordnung) iz leta 1859, ki je pri nas uvedel obrtno svobodo. Pogodbena svoboda je izhajala že iz Občega državlanskega zakonika - ODZ (Allgemeine Bürgerliches Gesetzbuch - ABGB) iz leta 1811.

Obrtni red² je vseboval tudi določbe o obrtnih pomožnih delavcih, a le nekaj maloštevilnih, saj se je razmerje med 'lastnikom obrta' (delodajalcem, službodavcem) in 'pomožnim obrtnim delavcem', tj. delovno oziroma takrat imenovano službeno, tudi mezdn razmerje obravnavalo kot navadno civilnopravno pogodbeno razmerje, za katerega je veljala avtonomija strank, pogodbena svoboda. Šesto poglavje Obrtnega reda je imelo naslov 'Obrtno pomožno osobje', par. § 73 je vseboval definicijo pomožnega delavca, Obrtni red je imel tudi posebno poglavje 'Za pomožne delavce v obrtih vršečih se po tovarniško' (par. § 96 in nasl.). V skladu s par. § 73 se je kot pomožne delavce štel "vse delovne osebe, ki se pri obrtnih podjetjih pravilno bavijo z delom, brez razlike starosti in spola, namreč pomočniki (trgovinski pomočniki, pomočniki, natakarji, kočijaži pri vozarskih obrtih idr.), tovarniški delavci, vajenci, one delavne osebe, ki se pri obrtu uporabljajo za pomožne službe nižje vrste ... Za višje službe praviloma z letno ali mesečno plačo nastavljene osebe, kakor delovodje, mehaniki, faktorji, knjigovodje, blagajniki, odpravniki, risarji, kemiki idr. se ne štejejo med pomožne delavce". "Razmere med samostojnimi obrtniki in njihovimi pomožnimi delavci se določijo med mejami, katere postavljajo zakoni, po svobodnem dogovoru. Kjer ni dogovora, odločujejo najprej v to izdani posebni predpisi, potem pa občni državlanski zakonik" (par. § 72 Obrtnega reda). Da se vsebina službenega, delovnega razmerja lahko oblikuje po volji pogodbenih strank, pa je dejansko pomenilo samo-voljo le ene, pogajalsko močnejše pogodbene stranke, to je delodajalca. Ta je narekoval pogoje zaposlitve in dela, višino plačila, delovni čas, itd. Delavec je bil zaradi ekonomske, eksistenčne odvisnosti od mezde, ki je zanj predstavljala osnovni in praviloma tudi edini vir sredstev za preživljanje sebe in svoje družine, prisiljen sprejeti ponujeno delo, pogosto tudi pod nevzdržno slabimi pogoji. Anton Kralj v komentarju Obrtnega reda leta 1903 takole opisuje obdobje začetnega liberalnega kapitalizma: "Po tem zakonu je bila vpeljana skoro popolna obrtna svoboda /.../ Toda ta svoboda ni pripeljala k zaželenemu cilju. /.../ Zato je bilo treba obrtno svobodo omejiti, zmanjšati konkurenco /.../ vse to nameravamo poznejši obrtni za-

1 Bubnov Škoberne definira brezposelnost kot družben pojav (v državi nimajo možnosti za zaposlitev vsi prebivalci v aktivni dobi, ki so zmožni za delo in iščejo zaposlitev) in kot individualno stanje (oseba, ki ni zaposlena v delovnem razmerju ali ni samozaposlena oseba ter je zmožna za delo in išče zaposlitev). Določen delež prebivalcev v aktivni dobi si ne more zaslužiti sredstev za življenje z delom ali ne more uresničiti svojih poklicnih želja. Brezposelnost je med najtežjimi socialnimi problemi sodobne družbe. (Bubnov Škoberne 1997, str. 15, 27, 255)

2 Določbe Obrtnega reda povzemam po objavi v: Kralj 1903.

koni iz l. 1883, 1885, 1895 in 1902, ki varujejo delavca pred brezmejnimi izkoriščanjem /.../³ Zaradi nevdržnih razmer in hudega izkoriščanja delavcev, ki se je nabiralo v socialne probleme in socialne konflikte, ob pritisku vedno močnejšega sindikalnega delovanja ter tudi vzporednem razvoju levih, socialno usmerjenih strank na političnem prizorišču je država posegla na to področje - razvijati se je začelo novo področje zakonodaje, to je delovno pravo in pravo socialne varnosti, takrat še kot skupna in enotna zakonodaja, imenovana tudi delavsko zaščitna zakonodaja, delavsko, delovno tudi socialno pravo. Ta zakonodaja je obsegala določbe o pravicah delavcev v času trajanja delovnega razmerja (začetke predstavljata predvsem prva in druga delna novela Obrtnega reda leta 1883 in 1885) in ureditev delavskih, obveznih socialnih zavarovanj, ki so zagotavljala delavcu kontinuiteto zaslužka oziroma njegovo nadomestilo ter s tem neko minimalno socialno, dohodkovno varnost tudi v obdobjih, ko zaradi različnih razlogov ni mogel sam s svojim delom pridobivati dohodka (npr. zaradi bolezni, poškodbe, starosti). Tako je bilo na slovenskem ozemlju npr. že leta 1887 uvedeno nezgodno zavarovanje in leta 1888 bolniško zavarovanje, leta 1889 je bilo spremenjeno rudarsko zavarovanje, tako da je bilo ločeno bolniško zavarovanje od pokojninskega; leta 1907 je bilo uvedeno pokojninsko zavarovanje za nameščence.⁴

Že Obrtni red je imel nekaj določb o posredovanju dela, zaposlovanju delavcev. Zanimivo je, da se je brezposelnost prvotno obravnavala bistveno drugače kot nekateri drugi socialni primeri, za katere so bila že kmalu oblikovana obvezna socialna zavarovanja (tako npr. za primer poškodbe ali bolezni). Primerljivo zavarovanje za primer brezposelnosti ni bilo uvedeno tako kmalu, pristop k reševanju brezposelnosti pa je bil sprva zelo restriktiven in represiven. Brezposelnost se je pogosto povezovala s postopaštvom, potepuštvom, z brezdelneži in delomrzneži. Razlika med brezposelnostjo in drugimi socialnimi primeri je ta, da so brezposelne osebe zmožne za delo, medtem ko je npr. pri bolezni ali poškodbi bistveno prav to, da osebe niso zmožne za delo. Smatralo se je, da tisti, ki so zmožni za delo, lahko in morajo sami poskrbeti za svoje preživetje. Dokler ni bilo pojavov množične brezposelnosti, je prevladovalo stališče, da kdor je sposoben, želi in hoče delati, bo že našel delo. Krivda, odgovornost za brezposelnost se je tako prepustila v breme same brezposelne osebe.

Večje zanimanje države in posledično pomembnejši razvoj zakonodaje in državnega poseganja na področje brezposelnosti in zaposlovanja je zaznati šele v času med obema svetovnim vojnima. Razlog je predvsem v tem, da se je šele takrat pojavila bolj množična brezposelnost, ki je predstavljala za družbo resen socialni problem. Prvič se je to zgodilo takoj po koncu prve svetovne vojne in nato še v času hude svetovne gospodarske krize v tridesetih letih 20. stoletja. Ureditvi brezposelnosti in zaposlovanja v času med obema svetovnim vojnima bo zato v nadaljevanju posvečen pretežni del pozornosti.

³ Kralj 1903, str. 9.

⁴ Kresal, F. 1998, str. 23. Za natančen pregled delavske zaščitne zakonodaje in socialnih zavarovanj v Sloveniji do druge svetovne vojne glej Kresal, F. 1969, str. 103-190 in Kresal, F. 1970, str. 209-245.

2. Od uvedbe obrtne svobode do leta 1918

Obravnava ljudi, ki so ostali brez zaposlitve, je bila sprva precej restriktivna in celo represivna. Ilustrativen je primer začasne Uredbe o kmečkih poslih v Deželi Kranjski z dne 18. 3. 1858. Ta Uredba je določala obveznost predsednikov občin, da nadzorujejo posle (hlapce, dekle - op. B. K.) v občini, še posebej v času njihove brezposelnosti. Med drugim je bilo predsednikom občin naloženo, da poslom v času njihove brezposelnosti ukažejo, da se zaposlijo v svojem dosedanem poklicu ali pa poiščejo kakšno drugo službo. Če posli takšne zaposlitve niso dobili, so bili dolžni opravljati delo pri občinskih ali drugih javnih delih, če so bili v svoji domicilni občini; za posle, ki so ostali brez dela v drugi občini, kjer niso imeli domicilne pravice, pa je bilo določeno, da se jih iz te občine izžene, če niso sprejeli nove zaposlitve ali ni bilo izgledov zanj, oziroma je niso iskali. Podobni uredbi sta bili sprejeti tudi za Koroško (Uredba z dne 19. 3. 1874) in Štajersko (Uredba z dne 27. 6. 1895).⁵ Navedene Uredbe še ne upoštevajo in ne obravnavajo industrijskih delavcev in množičnega migrirajočega delavstva.

Tudi Zakon o javni pomoči siromakom za Štajersko iz leta 1896 odseva takšen restriktiven pristop. V skladu s par. § 5 do posebne občinske pomoči za siromake (ljudi, ki niso imeli dovolj svojih sredstev za nujno preživetje) niso bili upravičeni tisti, ki so bili brezposelni, a za delo sposobni. Občine so kljub takšnim predpisom tudi brezposelnim osebam pogosto nudile najnujnejšo pomoč, vendar so od njih zahtevale, da jim z delom nadoknadijo dano pomoč.⁶

Obrtni red 1859 je že v svojem prvotnem besedilu vseboval nekaj določb o posredovanju dela; s kasnejšimi novelami leta 1883 in 1885 so bile te določbe še spremenjene in dopolnjene (določbe para. § 114 in 116). Obvezna združenja, ki so se organizirala po posameznih dejavnostih v okviru občin ali za več občin skupaj (t.i. zadruge),⁷ so bila dolžna "skrbeti za to, da se ohrani pravilno razmerje med obrtnimi lastniki in njihovimi pomožnimi delavci, zlasti z ozirom na delovne zveze kakor tudi glede ustanavljanja in vzdrževanja združnih prenočišč in posredovalnic za službe" (par. § 114). Obrtni red je tudi zahteval, "naj bodo pri zadrugah na vpogled razgrnjeni zapisniki, v katere se vpisujejo pomožni delavci, ki iščejo službe, in obrtni lastniki, ki po takih povprašujejo. Pri tistih zadrugah, ki imajo lastna prenočišča za pomočnike, naj bodo ti zapisniki v dotičnih prostorih vsakomur razvidni na vpogled" (par. § 116). Perić navaja, da se je ureditev (par. § 116) dopolnila s posebnim zakonom leta 1907, ki je med drugim vpeljal obveznost, po kateri so morala večja združenja za vodenje službe posredovanja dela oblikovati poseben odbor, ki je bil paritetno sestavljen: v njem je moralo biti enako število

⁵ Perić 1939, str. I 73-74.

⁶ Prav tam.

⁷ Zadruge so združevale lastnike obrtov - delodajalce, ki so se v eni občini ali v več sosednjih občinah ukvarjali z enakimi ali podobnimi obrti, torej z enakimi oziroma podobnimi pridobitnimi dejavnostmi. Lastniki obrtov so bili člani zadruge, njihovi pomožni delavci pa so se šteli za pripadnike zadruge. Glede na opredeljeno vlogo in njihove funkcije so bile zadruge nekakšen naslednik nekdanjih cehovskih združenj, cehov (a spremenjene in prilagojene novi ureditvi, temelječi na obrtni svobodi, z bistveno drugačno vlogo in pomenom kot nekdanji cehi). Obrtni red je določal obvezno članstvo, iz te obveznosti pa izločil imetnike "obrtnih podjetij, ki se vršé po tovarniško" (para. § 107 in 108). V tistem času so poleg omenjenih zadrug kot stanovska združenja obstajale tudi zbornice (trgovinska, obrtna zbornica).

predstavnikov delodajalcev in predstavnikov delavcev, združenja pa so se lahko obveznosti organizirati lastno službo posredovanja dela razbremenila, če so bila vključena v kakšno zvezo združenj, ki je imela organizirano takšno službo, ali če so jo prenesla na kakšen javni urad za posredovanje dela; uveljavljeno je bilo pomembno pravilo, ki je prepovedovalo, da bi pomožnim delavcem zaračunavali kakršnekoli takse za opravljeno posredovanje dela.⁸ Posredovanje dela je torej moralo biti za pomožne delavce brezplačno.

Iz tega obdobja je treba omeniti še Zakon o pokojninskem zavarovanju nameščencev iz leta 1906, ki je za celotno Avstrijo in v tem okviru tudi pri nas uvedel pokojninsko zavarovanje za nameščence; izvajal ga je splošni pokojninski zavod za nameščence na Dunaju, ki je imel več podružnic, ljubljanski zavod je spadal pod graško podružnico.⁹ Zakon je v par. § 48 predvideval, da se s Statutom Pokojninskega zavoda ustanovi tudi poseben Sklad za podporo siromašnih brezposelnih nameščencev. Zakon je določal, da se sklad financira iz plačanih kazni, ki se izrekajo po tem zakonu.¹⁰ Po prvi svetovni vojni je v okviru Jugoslavije ljubljanski zavod postal samostojna institucija, ki je pokrivala območje Slovenije in Dalmacije, z Uredbo iz leta 1937 pa je bila s 1. 1. 1938 ureditev iz tega zakona razširjena na območje celotne Jugoslavije.

Leta 1910 je bila s Sklepom Ministrstva za promet na Dunaju uvedena posebna olajšava za brezposelne delavce, za katere je služba za posredovanje dela našla zaposlitev v drugem kraju: 50% popust pri prevozu z železnico v III. razredu za relacije prek 50 km.

V tem času so se na našem ozemlju oblikovale tudi prve posredovalnice za delo:

a) javne posredovalnice za delo, ki so jih ustanovile pokrajine, okrožja, občine, trgovinske in obrtne zbornice, obvezna združenja delodajalcev;

b) zasebne posredovalnice za delo, ki delujejo v javno korist, ki so jih kot neprofitne institucije ustanovile razne organizacije, npr. sindikati, prostovoljna društva, humanitarne organizacije, itd.;

c) obrtne, profesionalne zasebne posredovalnice za delo.

3. Obdobje med dvema svetovnima vojnama (1918-1941)

Obdobje takoj po koncu prve svetovne vojne zaznamuje nekaj značilnosti, ki so spodbudile večjo skrb države za brezposelne. Številni demobilizirani vojaki, ki so se vračali domov, so predstavljali ogromno armado brezposelnih ljudi, saj mnoge med njimi stara zaposlitev ni čakala, nove pa niso dobili. Gospodarstvo je bilo razsuto, številne panoge so propadle, nove še niso oživele. Novega gospodarskega zagona še ni bilo. Vojno industrijo, ki je med vojno pomenila tudi pomemben vir novih zaposlitev, so ukinjali. Prav tako je pomembno omeniti, da se je v času vojne, ko so bili moški mobilizirani, zaposlilo veliko žensk in otrok. Na trgu dela se je zato naenkrat znašel velik presežek delavcev, ki so bili brez sredstev, nepreskrbljeni, kar je postal pereč socialni problem in nevarna 'socialna bomba'.

⁸ Perić 1939, str. I 74.

⁹ Kresal, F. 1998, str. 193, 195.

¹⁰ Perić 1939, str. I 74-75.

Poleg tega je bilo po prvi svetovni vojni v Evropi čutiti močan socialni naboj; delavsko gibanje, socialnodemokratske stranke, revolucionarno vrenje po vsej Evropi, uspešno izvedena revolucija v Rusiji. Navedeno se je izražalo tudi na mednarodnem političnem prizorišču. Tako je bila npr. po prvi svetovni vojni leta 1919 v okviru Versajskega mirovnega procesa ustanovljena tudi Mednarodna organizacija dela (MOD) s sedežem v Ženevi; v Ustavi MOD (del Versajske mirovne pogodbe, njeno XIII. poglavje) države pogodbenice med drugim poudarjajo, da "...delo *ni* blago", da "...trajni svetovni mir ni mogoč brez socialne pravičnosti", itd. To so zahteve po drugačni, bolj socialno občutljivi družbi. Svojo notranjo organizacijo MOD oblikuje po načelu tripartitnosti (v njenih organih sodelujejo ne le predstavniki države - vlade, ampak poleg njih tudi enako število predstavnikov delavcev in predstavnikov delodajalcev, kar je unikum v dotedanjih mednarodnih odnosih in še danes pomemben zgled socialnega partnerstva). Na prvi konferenci dela leta 1919 so sprejete tudi prve konvencije MOD s področja dela in socialne varnosti, tako med njimi tudi Konvencija MOD št. 2 o brezposelnosti.¹¹ Prav tako številne evropske države v svoje ustave zapišejo tudi temeljne socialne pravice.¹²

Na slovenskem ozemlju, kjer je razvoj potekal najprej v okviru Države SHS, se je država na nastalo situacijo hitro odzvala. Pristop k obravnavi množične brezposelnosti po prvi svetovni vojni je sledil takratnim poskusom reševanja brezposelnosti v drugih evropskih državah. Pri tem je bila zelo pomembna naša srednjeevropska tradicija in vpliv avstrijske ureditve. Narodna vlada za Slovenijo (ustanovljena 31. 10. 1918) je takoj oblikovala tudi Poverjeništvo za socialno skrbstvo, ki je imelo poseben Oddelek za brezposelnost. Ta je bil pristojen za posredovanje dela in skrb za brezposelne.

Fran Erjavec, prvi vodja Državne posredovalnice za delo v Sloveniji, je že takrat poudarjal, da sta posredovanje dela in skrb za brezposelne neločljivo povezana, da je učinkovito posredovanje dela bistven in neločljiv del skrbi za brezposelne. Poudarjal je, da naj se podpore v denarju zagotove šele takrat, ko ni dela, in da je najpomembnejše, da se za ljudi najde delo. "Če ima delavec posel in zaslužek, si že pomaga na ta ali oni način, medtem ko je vržen brezposelni z družino vred v največjo bedo in pomanjkanje. Prva naloga socialnega skrbstva bi morala biti tedaj ta, da kolikor mogoče prepreči vse večje pojave brezposelnosti, vse druge panoge socialnega skrbstva služijo potem v glavnem le izboljšanju delavčevega položaja."¹³ "Več kot jasno je namreč, da je promišljeno voden boj proti brezposelnosti ena glavnih nalog državne socialne politike, saj je ravno brezposelnost prav pogosto vir premnogim in najrazličnejšim drugim socialnim zlom, zlasti revščine in splošne demoralizacije ljudstva, ki jo danes tako bridko občuti vsa država."¹⁴

¹¹ Navedeno konvencijo je ratificirala tudi Jugoslavija in sicer leta 1927 (Službene novine Kraljevine SHS, št. 95/XXII, 30. 4. 1927; v slovenskem prevodu objavljena v Uradnem listu ljubljanskih in mariborskih oblasti, št. 58, 28. 5. 1927, IX, str. 365).

¹² Tudi Vidovdanska ustava, Ustava Kraljevine SHS z dne 28. 6. 1921 (Uradni list, št. III/87, 27. 7. 1921, str. 423-429), ima posebno poglavje z naslovom 'Socialna in ekonomska določila' (22. do 44. člen) in med njimi npr. določbe: "Delovna moč je pod zaščito države. Ženske in nedorasli se morajo posebno zaščititi poslovanje, škodljivih njih zdravju. Zakon odreja posebne ukrepe za varnost in zaščito delavcev ter predpisuje delovni čas v vseh podjetjih." (23. člen); "Zavarovanje delavcev zoper nesrečo, bolezen, za primer brezposelnosti, nesposobnosti za delo, starosti in smrti se uredi s posebnim zakonom." (31. člen), itd.

¹³ Erjavec 1921, str. 91.

¹⁴ Erjavec 1919, str. 273.

V skladu z navedenim razmišljanjem je Narodna vlada decembra 1918 sprejela dva predpisa, ki se dopolnjujeta, Naredbo z dne 20. 12. 1918 glede ustanovitve državne posredovalnice za delo¹⁵ in nato Naredbo z dne 23. 12. 1918 glede podpore nezaposlencem.¹⁶ Med dvema modeloma skrbi za brezposelne, ki se v tistem času oblikujeta v Evropi (delavsko socialno zavarovanje za brezposelnost, ki se financira iz prispevkov delavcev in delodajalcev in iz katerega brezposelni v času brezposelnosti prejema nadomestilo, ali sistem podpor za brezposelne, ki se zagotavljajo iz državne blagajne), se v Sloveniji odločijo za slednjega.

Decembra leta 1918 torej Narodna vlada ustanovi Državno posredovalnico za delo s sedežem v Ljubljani, kjer je tudi Osrednji urad. Ustanovljene so še podružnice v vseh pomembnejših središčih, v Ljubljani, v Mariboru in v Celju že leta 1918, leta 1919 tudi na Ptuj, naknadno leta 1920 še v Murski Soboti; kasneje se podružnica na Ptuj uki, ustanovi pa se še v Kranju in za določen čas tudi Novem mestu.¹⁷ Organi Državne posredovalnice za delo in njenih krajevnih podružnic so organizirani po načelu tripartitnosti: sestavljajo jo predstavniki oblasti ter enako število predstavnikov delodajalcev in delavcev.

Ureditev Državne posredovalnice za delo je kombinacija angleškega in germanškega (avstrijsko-nemškega) sistema. Po angleškem zgledu je Državna posredovalnica za delo organizirana kot močno centralizirana državna služba, ki je enotna za celotno državno ozemlje. To naj bi zagotavljalo pregled nad celotnim trgom dela v Sloveniji in omogočilo učinkovito usklajevanje ponudbe in povpraševanja na trgu dela, tako da se "obrača delavce iz krajev, kjer ni dela, v kraje, kjer nedostaje delavcev" (par. § 14), kar je glavna naloga Osrednjega urada Državne posredovalnice za delo.

Številne določbe Naredbe želijo zagotoviti učinkovito in hitro službo posredovanja. Vse podružnice morajo Osrednjemu uradu dnevno, tedensko in mesečno poročati o stanju na trgu dela na njihovem območju. V krajih, kjer (še) ni bilo podružnic, so posredovanje dela uredili tako, da so bile na poštah uradih na voljo ustrezne tiskovine za delavce in delodajalce, ki so jih po pošti pošljali osrednjemu uradu. Naredba je določala, da so bili pošta in telegrami oproščeni plačila poštnine in da jih je treba odpremiti s prvo pošto in takoj dostavljati, ter da je treba pri vseh uradih za posredovanje dela vzpostaviti tudi telefonsko zvezo. Pomembna je bila določba par. § 18 Naredbe, po kateri so morali delodajalci, ki so odpuščali več kot pet delavcev, to sporočiti ustrezni mestni podružnici oziroma Osrednjemu uradu posredovalnice za delo; Naredba je predpisovala hude denarne kazni za kršitev te obveznosti, celo zapor do dveh tednov (par. § 22). S tretjo novelo leta 1919 so

¹⁵ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. XXVIII/217, 28. 12. 1918, str. 61-62. Naredba je bila nato v letu 1919 trikrat novelirana: Uradni list, 22. 2. 1919, št. LIII/371, str. 150; 18. 4. 1919, št. LXXVII/449, str. 251; 5. 9. 1919, št. 142/633, str. 516.

¹⁶ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. XXVIII/218, 28. 12. 1918, str. 62-63 (k Naredbi je bila sprejeta še Izvršilna naredba, Uradni list, št. XXXI/242, 4. 1. 1919, str. 72). Naredba je bila nato večkrat spremenjena oziroma nadomeščena z spremenjeno novo naredbo z isto tematiko in naslovom: Uradni list, št. XXXII, 7. 1. 1919, str. 75; št. LVIII/416, 28. 3. 1919, str. 215; št. CXI/536, 25. 6. 1919, str. 387; št. 115/554, 4. 7. 1919, str. 404; št. 123/572, 26. 7. 1919, str. 434; št. 155/679, 3. 10. 1919, str. 569-570; št. 15/67, 31. 1. 1920, str. 63; št. 49/178, 20. 4. 1920, str. 219.

¹⁷ Leta 1939 deluje centrala v Ljubljani na Gosposvetski ulici 17 (nekdanji Delavski dom), Podružnica v Mariboru na Gregorčičevi ulici 37, v Celju na Vrazovem trgu 4, v Murski Soboti na Glavnem trgu 20 in v Kranju na Kosovski ulici 2 (Socialni arhiv, št. 1-2, januar-februar 1939, Beograd, 1939, str. II 28)

ureditev spremenili tako, da so morali posredovalnico za delo obveščati tisti delodajalci, ki so zaposlovali ali odpuščali več kot deset delavcev.

Po germanskem vzoru (kjer za razliko od angleškega sistema ni centralizirane službe posredovanja dela, ampak je organizirana po občinah, kar naj bi jo približalo ljudem) želi biti služba posredovanja dela v Sloveniji organizirana tako, da hkrati nudi čim bolj individualizirano posredovanje dela: obravnava posameznika osebno, upoštevanje vseh njegovih lastnosti, iskanje najustreznejše zaposlitve glede na sposobnosti, želje, interese.¹⁸

Z vzpostavitvijo Državne posredovalnice za delo je v Sloveniji regulacijo trga dela konec leta 1918 v celoti prevzela država. Službo posredovanja dela financira država (par. § 21 Naredbe). "Samo država ima dovolj moralne, legislativne in finančne moči, da more uspešno, smoterno in velikopotezno voditi in izvrševati gotove socialno-politične naloge", poudarja Erjavec v zvezi z ureditvijo posredovanja dela takoj po prvi svetovni vojni leta 1919.¹⁹ Iz poročil je razvidno, da je med iskalci dela v tistem obdobju približno dvakrat toliko moških kot žensk, da so brezposelni predvsem nekvalificirani delavci, medtem ko je pomanjkanje delavcev predvsem v gradbeni dejavnosti in med kvalificiranimi poklici.²⁰ Pri posredovanju dela je slovenska posredovalnica precej uspešna in je bila kasneje v Jugoslaviji vzor in iniciator za urejanje tega področja v drugih delih Jugoslavije.²¹

Poleg organiziranja posredovanja dela je bila izrednega pomena druga naredba iz decembra leta 1918, ki je vzpostavila in uredila sistem denarnih dajatev za brezposelne ter tako reševala življenjsko eksistenco brezposelnih delavcev.²² Naredba o podpori brezposelnih je zagotavljala dajatve za sledeč krog upravičencev:

- za brezposelne delavce in nameščence, ki so bili zavezani za zavarovanje za primer bolezni oziroma za pokojninsko zavarovanje;

- za brezposelne nekdanje delavce in nameščence ter brezposelne (za delo zmožne) vojne invalide, ki so odpuščeni iz vojske, ki so bili pred pozivom v vojsko zavezani za bolniško ali za pokojninsko zavarovanje (par. § 1).

Naredba je bila sprva mišljena kot začasna in kratkotrajna rešitev, ki naj bi zagotavljala denarne podpore za brezposelne iz državne blagajne tri mesece. V prvotnem besedilu je bilo določeno, da pomoč dobivajo upravičenci za vsak dan dokazane brezposelnosti od 1. januarja do 1. marca 1919 (par. § 3). Vendar je bilo s kasnejšimi novelami te naredbe oziroma novimi naredbami izplačevanje podpor nato večkrat podaljšano, najprej do 30. junija 1919, nato do 30. septembra 1919, nato je bila sprejeta nova naredba, ki je podaljšala izplačevanje podpor še do 31. januarja 1920, nato do 31. marca 1920 in do 30. 4. 1920, po aprilu 1920 pa je bilo prepuščeno Poverjeništvu za socialno skrbstvo, da od primera do primera, po panogah, po krajih, ipd. določi, komu in koliko časa pripada pomoč, upoštevajoč

¹⁸ Erjavec 1919, str. 269-271.

¹⁹ Prav tam, str. 271.

²⁰ Erjavec 1922, str. 28-29.

²¹ Uspešnost se je npr. izkazovala s številom posredovanj, ki je bilo leta 1920 v Ljubljani 28.518 (za primerjavo v Zagrebu 3692, v Sarajevu 1329, v Beogradu 5371), in z razmerjem med številom prijav delodajalcev, ki iščejo delavce, in prijav delavcev, ki iščejo delo, ki je bilo leta 1920 v Ljubljani 1:1,2 (za primerjavo v Zagrebu 1:6,9; v Beogradu 1:3,9 in v Sarajevu 1:2,5). Erjavec ob neuspehu drugih posredovalnic po Jugoslaviji ugotavlja, da "tamošnje posredovalnice niso vedele in znale najti svojim brezposelnim delavcem dovolj delodajalcev, vkljub temu, da je ena najglavnejših, čeprav najtežjih nalog posredovalnice baš ta" (Erjavec 1921, str. 92).

²² Kresal, F. 1998, str. 249.

pri tem konkretno stanje na trgu dela. Od 30. junija 1919 je bilo izplačevanje podpor za brezposelne ustavljeno za določene skupine, tako npr. za rudarje, zidarje, tesarje, gozdne delavce, ki so se morali prijaviti zaradi zaposlitve, vendar je bilo za rudarje kmalu z novelo z dne 22. julija 1919 nato spet uvedeno.²³

Zdi se, da so v Sloveniji takoj po prvi svetovni vojni resno razmišljali tudi o uvedbi obveznega delavskega socialnega zavarovanja za brezposelne, saj prvotno besedilo Naredbe o podpori brezposelnim, ki predvidi izplačevanje podpor iz državne blagajne le za tri mesece do 31. marca 1919, napove, da bo od 31. marca 1919 dalje uvedeno socialno zavarovanje za brezposelnost (par. § 15). Razlogi, zakaj ni bilo že takoj uvedeno zavarovanje za brezposelnost (zavarovanje za brezposelnost ni bilo uvedeno niti marca leta 1919, ampak šele dosti kasneje, leta 1938), so številni. Med njimi je prav gotovo ta, da je bilo treba leta 1918-19 reagirati hitro in da bi v času velike brezposelnosti takoj po vojni že ob uvedbi zavarovanja bili izdatki za pravice iz tega zavarovanja izredno veliki, neobvladljivi, in jih ne bi bilo mogoče pokrivati iz zbranih prispevkov, prav tako bi se izpostavilo vprašanje pomoči tistim, ki so se vrnili iz vojske in ostali brezposelni, ker jih ni čakala njihova prejšnja zaposlitev, na novo pa se sploh še ne bi zaposlili po uvedbi zavarovanja. Iz takratne literature je razbrati kot razlog tudi to, da niti teorija ni razčistila vseh vprašanj, da ni jasno na kakšnih načelih naj bi temeljilo takšno zavarovanje, poleg tega pa da so tudi številne tehnične ovire, da ni jasno, ali bi bilo treba upoštevati tudi prejemke v zaposlitvi izpred vojne, itd.²⁴ V Evropi je bilo le v Angliji že uvedeno obvezno delavsko socialno zavarovanje za brezposelnost, a to je bilo uvedeno že pred prvo svetovno vojno.

Naredba je uvedla sistem državnih, socialnih pomoči za brezposelne. Financirala se je izključno iz državnega proračuna, višina dajatev je bila predpisana v fiksni višini, a so se pri dodeljevanju upoštevali tudi lastni dohodki upravičenca, tako da se je podpora za njihov znesek zmanjšala, poleg tega pa je Naredba določala, da "...je takim nezaposlencem, ako so zadostno preskrbljeni, sploh odbiti podporo" (par. § 5). Brezposelni je moral s posebnim potrdilom izkazati, da nima dela (naredba je natančno predpisovala postopek pridobitve potrdila pri pristojni občinski oblasti). Ves čas prejemanja pomoči se je moral brezposelni osebno javljati na posredovalnici za delo enkrat na teden (par. § 11). Par. § 13 je določal, da se pomoč preneha izplačevati, če oseba dobi delo ali če odkloni delo, ki ji je ponujeno. Veliko o takratnem času pove določba par. § 4 Naredbe, ki ureja višino podpore - ta je bila določena različno za mladino, za ženske in za moške. Mladi do 18 leta starosti so bili upravičeni do podpore v višini 1,20 krone na dan, ženske po 2 kroni na dan in moški po 2,50 krone na dan; za nepreskrbljene odvisne družinske člane je pripadal poleg tega še družinski dodatek po 1 krono na dan.²⁵ Kot družinske člane so šteli ženo ter lastne zakonske in nezakonske otroke, pastorko, posvojene otroke in posinovljence ter pohčerenke do 14 leta starosti. S kasnejšo Naredbo iz marca 1919 je bila višina pomoči spremenjena, povečala se je na 5 kron dnevno ter bila poenotena za ženske in za moške, za mlade se je povišala na 2 kroni dnevno;

²³ Radnička zaščita, št. 7-8/1919, str. 169; Perić 1939, str. I 80-81.

²⁴ Mudrinić 1919a, str. 129; Mudrinić 1919b, str. 166.

²⁵ Pred 1. svetovno vojno so znašale najpogostejše mezde tovarniških delavcev 2 do 3 krone na dan, nato so med vojno inflacijsko narasle in leta 1919 znašale okrog 15 do 22,5 kron na dan. Zaradi inflacije so se mezde vsako leto do leta 1922 podvojile. Cene življenjskih potrebščin so se v tem času potrojile. (Kresal, F. 1995, str. 13)

med družinske člane so uvrstili tudi stare starše.²⁶ Še posebej za današnji čas zanimiva je zahteva, da se zadeve rešuje hitro: vlogo je bilo treba rešiti v treh dneh, pritožbo v enem tednu (para. § 9 in 14)!

Na podlagi enoletnih izkušenj je Deželna vlada za Slovenijo leta 1919 sprejela novo Naredbo z dne 30. 9. 1919 o podporah nezaposlencem.²⁷ Sistem je ostajal ves čas na enakih načelih, le nadgrajeval se je. Tako je v primerjavi s prejšnjo ureditvijo nova naredba določila strožje pogoje za pridobitev podpor, predpisala strožji režim upoštevanja lastnih sredstev, uvedla strožji nadzor nad dodeljevanjem in izplačevanjem podpor. Za pridobitev podpore za brezposelne sta na novo predpisana dva pogoja: da je vsaj 3 mesece bival v kraju, kjer prosi za podporo; da je bil pred nastopom brezposelnosti najmanj že dve leti zaposlen in da od zadnje službe oziroma odpustitve iz vojske ni preteklo več kot en mesec.

Precej bolj natančno in obsežno je bilo urejeno, katera lastna sredstva in kako vplivajo na pridobitev in odobreno višino podpore. Od podpore je bilo treba "...odračunati vse morebitne dohodke iz kakega posestva, denarnih prihrankov, zaslužka, pokojnine, rente, itd., oziroma je takim nezaposlencem, ako so zadostno preskrbljeni, zlasti če lahko zanje skrbе starši, sploh odbiti podporo" (par. § 7). Nadalje je bilo določeno, da: če ima brezposelni hišo, v kateri stanuje le on, ali dva oralna polja,²⁸ potem se podpora zmanjša za eno tretjino; vsaka nadaljnja dva oralna polja podporo zmanjšata za nadaljnjo tretjino; če ima skupaj šest oralov polja, potem ni upravičen do podpore (štelo se je, da se s tem lahko sam preživlja).

Strožji nadzor so skušali zagotoviti z naslednjimi novimi pravili:

- po novem je bila mogoča le osebna prijava (par. § 10);
- brezposelni na območju okrog mest, kjer so bile posredovalnice za delo (10 km okrog Ljubljane, Maribora, Celja, Ptuja), so se morali prijaviti v teh mestih, občinam na tem območju pa je bilo odslej prepovedano izdajati potrdila o brezposelnosti (par. § 10);
- brezposelni, ki so prejeli podporo, so se morali osebno javljati vsako sredo in soboto (par. § 16);
- brezposelni so morali osebno prihajati po podporo, razen v primeru dokazane bolezni ali druge resne ovire (par. § 14);
- brezposelne so lahko pozvali na delo v korist občine za tri ure na dan, če pa je odklonil, je izgubil podporo; prav tako je oseba izgubila podporo, če je odklonila ponujeno delo, če je bilo plačilo primerno, tj. ni bilo nižje od povprečnega plačila v tistem kraju; seveda je podpora prenehala, če je brezposelni dobil novo zaposlitev (zanimiva pa je bila določba, da se kvalificiranih delavcev in nameščencev ne sme prisiljevati v težaško delo) (par. § 18);
- vzpostavljen je bil centraliziran sistem mesečnega poročanja Poverjeništvu za socialno skrbstvo (par. § 15).

Naredba je ohranila višino podpore za mlade 2 kroni na dan in za odrasle po 5 kron na dan (enako za moške in za ženske) ter družinski dodatek 1 krono na dan za vsakega nepreskrbljenega odvisnega družinskega člana. V tej zvezi je potrebno omeniti, da je prvotna ureditev med družinske člane, za katere se lahko pridobi

²⁶ Perić 1939, str. I 80.

²⁷ Uradni list, št. 155/679, 3. 10. 1919, str. 569-570.

²⁸ 2 oralna zemlje ustreza 1 hektarju. En oral (pol hektarja) naj bi se zoralo v enem dopoldnevu. V tistem času je 1 ha (dva oral) zemlje pomenilo bajtarsko posest. Medtem ko je 3 ha (šest oralov) že pomenilo, da je oseba kmet, ki se lahko samostojno preživi.

dodatek, uvrstila le ženo, nova naredba pa je mednje vključila tudi moža, vendar le pod pogojem, da je bil za delo nesposoben (par. § 6).

Nekaj večjih sprememb je prinesla tudi nova Naredba z dne 6. aprila 1920 o podporah nezaposlencem.²⁹ Bistvena novost je ta, da se omejuje trajanje prejetanja podpore za brezposelnost in sicer na največ štiri tedne v krajih, kjer ni velike brezposelnosti, drugje pa na največ dva meseca. Družinski dodatek je povišan na 2 kroni na dan. Ta naredba je tudi zadnja iz serije številnih novel oziroma novih naredb, ki so vedno znova podaljševale sistem podpor za brezposelne, vzpostavljen s strani Narodne vlade SHS konec leta 1918; predpisuje namreč, da se podpore po tem sistemu izplačujejo le še do 30. 4. 1920, nato je Poverjeništvu za socialno skrbstvo prepuščeno, da od primera do primera glede na stanje na trgu dela na različnih območjih odloča o tem, komu in kje in za koliko časa pripadajo podpore.

Iz začetnega obdobja takoj po prvi svetovni vojni je poleg ureditve službe posredovanja dela in ureditve podpor za brezposelne treba omeniti še ureditev povračila potnih stroškov za brezposelne. Naredba Deželne vlade za Slovenijo z dne 14. 2. 1919 glede povračila potnih stroškov od sedeža državne posredovalnice za delo do kraja dela³⁰ je urejala pravico do posebne dajatve za brezposelne iskalce zaposlitve. Brezposelnim, ki so dobili delo v drugem kraju (v okviru države), je posredovalnica za delo poplačala stroške prevoza z železnico iz kraja posredovalnice do kraja dela. Te dajatve so se prav tako kot podpore za brezposelne v tistem obdobju v celoti financirale iz državnega proračuna.

Po sprejemu Vidovdanske ustave 28. 6. 1921 je bila v začetku dvajsetih let sprejeta prva poenotena jugoslovanska zakonodaja na socialnem področju, ki je prinesla enotno ureditev tudi na področju skrbi za brezposelne. Ta ureditev pomeni kontinuiteto prejšnje ureditve zaposlovanja in skrbi za brezposelne v Sloveniji, saj izhaja v glavnem iz enakih načel in ima v glavnem enake bistvene značilnosti. Leta 1921 je bil sprejet Zakon o zavarovanju delavcev,³¹ ki je urejal bolniško in nezgodno ter pokojninsko zavarovanje, katerega izvajanje se odloži in se odlaga vse do leta 1938, medtem ko je zavarovanje za brezposelnost ta zakon le napovedal.³² Leta 1922 sprejeti Zakon o zaščiti delavcev³³ je prinesel novo ureditev službe posredovanja dela oziroma borze dela, kot jih sam poimenuje, ter v tem okviru tudi ureditev skrbi za brezposelne (četrti oddelek, para. § 70 do 107a). Perić ugotavlja, da to področje ni bilo urejeno kot posebna veja delavskega socialnega zavarovanja, glede na napoved iz Zakona o zavarovanju delavcev, in kritizira, da je Zakon o zaščiti delavcev prejudiciral to vprašanje.³⁴

Zakon o zaščiti delavcev je uvedel državne borze dela; slovenske posredovalnice za delo so se preoblikovale v borze dela.³⁵ Zakon je predpisal naslednjo organizacijo:

²⁹ Uradni list, št. 49/178, 20. 4. 1920, str. 219.

³⁰ Uradni list, št. LIII/369, 22. 2. 1919, str. 149.

³¹ Službene novine Kraljevine SHS, št. XIX/117, 30. 5. 1922; Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, 13. 6. 1922, str. 401-416.

³² Kresal, F. 1998, str. 166. Spomnimo, da je Vidovdanska ustava v 31. členu izrecno napotovala tudi na zakonsko ureditev zavarovanja za primer brezposelnosti.

³³ Službene novine Kraljevine SHS, št. XXI/128, 14. 6. 1922; Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 74/211, 13. 7. 1922.

³⁴ Perić 1935, str. 49-50.

³⁵ Kresal, F. 1998, str. 250.

- Osrednja borza dela s sedežem v Beogradu in
- krajevne borze dela v vseh "gospodarsko krepkeje razvitih krajih" (par. § 70);
- v krajih, kjer ni krajevnih borz dela, se lahko ustanovijo njihova zastopništva, podružnice krajevnih borz dela (par. § 93a);
- več krajevnih borz dela na določenem območju lahko eno od njih pooblasti, da opravlja vlogo oblastne borze dela (tako je Državna posredovalnica za delo v Ljubljani postala pokrajinska borza dela za Slovenijo).

Državne borze dela so bile pomožni organi ministrstva za socialno politiko. Vodil jih je tajnik; upravni odbor, pomožni organ tajnika, pa je bil sestavljen paritetno, tako da je bila polovica članov predstavnikov delavcev, polovica pa predstavnikov delodajalcev. Vse stroške v zvezi z delovanjem borz dela je nosila država (par. § 74). Posredovanje dela in skrb za brezposelne po tem zakonu sta se torej financirala iz državnega proračuna in bila organizirana kot državna služba. Omeniti je še določbo, po kateri so morale prostore za delovanje borz dela zagotoviti občine in sicer tako za pisarne kot tudi za zavetišča in kuhinje (par. § 93b).

Zakon vsebuje tudi določbe o podporah in ugodnostih brezposelnim delavcem. Predvidene so: denarne podpore, hrana in prenočišče, druge podpore (kot npr. v obleki, v obutvi, v drugih življenjskih potrebščinah).

Borze dela zagotavljajo podpore tistim brezposelnim delavcem, ki se prijavijo za delo pri njih, pa ga ne morejo dobiti. Pomembno je opozoriti na določbo zakona, po kateri vse navedene podpore in ugodnosti veže na proračunske možnosti: krajevne borze dela torej zagotavljajo navedene dajatve le v mejah proračunske možnosti (par. § 99)! Za podrobnejšo ureditev je zakon predvideval sprejem ustreznega pravilnika.

Poleg navedenih podpor je zakon urejal še eno pravico: 50% popust za prevoz na državnih prevoznih sredstvih, če brezposelni delavec potuje zaradi zaposlitve, službe v drugem kraju, ker borza dela ni mogla najti dela zanj v svojem kraju (potnina) (par. § 101).

V skladu z zakonom so borze dela izvajale naloge službe posredovanja dela (sprejemanje prijav delavcev, ki iščejo delo, in prijav delodajalcev, ki iščejo delavce, ter posredovanje med delavci in delodajalci na podlagi teh prijav) in sploh skrbela za trg dela in odpravljanje/zmanjševanje brezposelnosti (pregled vseh obratov in podjetij na območju, pregled o gibanju trga dela, poročanje, preučevanje vzrokov za brezposelnost in dajanje predlogov za njihovo odpravo), ob tem pa je bila njihova naloga tudi skrb za brezposelne delavce (dajanje podpor, vključno s prenočiščem, zavetiščem, hrano, itd., zagotavljanje potnine). Večja je bila uspešnost borz dela pri posredovanju dela, tem manj pomembna in manjša je bila njihova vloga in pomen pri neposrednem materialnem podpiranju brezposelnih.³⁶ Zakon je določal, da morajo delodajalci, ki naenkrat odpustijo več kot pet delavcev, to še isti dan sporočiti borzi dela (par. § 102); navedeno naj borzi dela olajša opravljanje njenih funkcij. Zakon je določal še, da delodajalci ne smejo zaposlovati delavcev iz tujine brez dovoljenja ministrstva (to pa ga izda šele potem, ko o tem pridobi mnenje pristojne borze dela in delavske zbornice). Prav tako tudi posredovanje zaposlovanja v tujino ni smel izvajati kdorkoli, ampak je bilo treba pridobiti posebno dovoljenje ministrstva za socialno politiko (par. § 103). Borze dela niso smele

³⁶ Kresal, F. 1998, str. 251.

posredovati za tiste delodajalce, kjer je potekala stavka (par. § 73). Zanimivo za današnji čas je bilo urejeno tudi vprašanje, kdo lahko opravlja posredovanje dela: uveljavljen je bil monopol državnih borz dela.³⁷ Zakon je določal, da se na območjih, kjer so ustanovljene državne borze dela, ne sme več izdajati dovoljenja za profesionalne, obrtne borze dela (ki so delale za profit), že obstoječe obrtne borze dela pa bi se morale zapreti v roku enega leta, razen na območjih, kjer ne bi bilo državnih borz dela, kjer bi zasebne, obrtne borze lahko poslovale, če bi pridobile posebno dovoljenje ministrstva za socialno politiko, vendar le dokler se tudi tam ne bi ustanovila državna borza dela (par. § 105). Ureditev je bila torej glede tega vprašanja zelo stroga in ni dopuščala - razen izjemoma - zasebnih obrtnih posredovalnic dela. Državne borze dela pa so morale opravljati svoje naloge za uporabnike brezplačno (par. § 72). Poleg državnih borz dela so lahko obstajale še borze dela, ki so jih ustanovile občine, javne institucije, podporne in dobrodelne organizacije ter razredne organizacije, vključno s sindikati (par. § 106), to so bile t.i. privilegirane borze dela.³⁸

Na osnovi 110. člena Finančnega zakona za proračunsko leto 1922/23³⁹ je bilo od 1. januarja 1923 dalje tudi za področje skrbi za brezposelne, ki so ga izvajale borze dela (podpore, zavetišča itd.), uvedeno financiranje iz prispevkov. Čeprav so borze dela ostajale v okviru državne službe in je bila skrb za brezposelne ni oblikovana kot socialno zavarovanje, je država financiranje borz dela prelaga na ramena samih delavcev in delodajalcev.⁴⁰ Določen je prispevek v višini 0,3% od zavarovane mezde oziroma 1,8% dnevne mezde na teden. Oblikovani so različni fondi (za tekoče financiranje, za primer krize, itd.).

Finančni zakon za proračunsko leto 1927/28⁴¹ je predvidel, da če zbrana sredstva od prispevkov zadostujejo za vse pravice brezposelnih in za delovanje službe posredovanja dela, potem se lahko preostala sredstva od prispevkov nameni v fond za gradnjo delavskih stanovanj. To se je leta 1928 tudi dejansko zgodilo, kar je pomembno prispevalo h gradnji cenejših delavskih stanovanj.⁴² Vendar se je na tak način velik del zbranega denarja za reševanje brezposelnosti porabil tik pred veliko gospodarsko krizo! Borze dela spet ne bodo imele zadosti sredstev za reševanje množične brezposelnosti ob gospodarski krizi v tridesetih letih.

Od sprejema Zakona o zaščiti delavcev leta 1922 dalje je podpore za brezposelne natančneje začasno urejal minister z neobjavljenimi predpisi,⁴³ dokler ni leta 1927 v skladu s par. § 99 tega zakona minister za socialno politiko dr. Andrej Gosar izdal Uredbo (Pravilnik) o organizaciji posredovanja dela, dajanja neposredne podpore brezposelnim delavcem in dajanja cenjenih posojil za zidanje delavskih stanovanj, in sicer v breme sredstev, nabranih na podstavi pooblastitve v členu

³⁷ Bajič v tej zvezi navaja, da je razlog ne le v tem, da tako država lahko neposredno vpliva na trg dela, temveč "tudi v potrebi, da se ščiti tiste, ki iščejo delo, pred obrtnimi posredovalnicami dela". (Bajič 1936, str. 126)

³⁸ Bajič 1936, str. 128-129.

³⁹ Službene novine Kraljevine SHS, št. 167 A, 31. 7. 1922.

⁴⁰ Kresal, F. 1998, str. 251.

⁴¹ Službene novine Kraljevine SHS, št. XVI/68, 1. 4. 1927.

⁴² O gradnji delavskih in socialnih stanovanj v tem obdobju več Kresal, F. 1998, str. 75-80. Kresal navaja, da je bilo iz sklada, ki se je oblikoval s sredstvi borze dela, zgrajenih več sto stanovanj in Delavski dom v Ljubljani; v Mariboru in Celju pa je bilo ob sodelovanju občin zgrajenih 200 delavskih stanovanj.

⁴³ Perić 1939, str. I 88-89.

110. finančnega zakona za leto 1922/1923⁴⁴ in nato leta 1928 še izvršilno naredbo k tej uredbi, Naredbo o izvajanju uredbe o organizaciji posredovanja dela.⁴⁵

Ta Uredba je razveljavila večino določb Četrtega oddelka Zakona o zaščiti delavcev, ki je urejal borze dela, tako da so ostale v veljavi le določbe para. § 73 (prepoved posredovanja v času stavke in izprtja), 93b (obveznost občin, da zagotovijo prostore za delovanje borz dela), 101 (potnina), 102 (obveznost delodajalcev, ki odpuščajo več kot pet delavcev, da o tem obvestijo borzo dela), 103 (prepoved zaposlovanja tujih delavcev in posredovanje zaposlovanja v tujino brez posebnega dovoljenja), 105 in 106 (relativni monopol javnih borz dela) in 107a (oprostitev plačila taks), sicer pa je to področje celovito uredila navedena Uredba. Prišlo je do bistvene spremembe v zasnovi te službe: državne borze dela so se preoblikovale v *javne* borze dela, ki delujejo po načelih samouprave.⁴⁶ Skrb za brezposelne in služba posredovanja dela, ki so jo izvajale borze dela, tako ni bila več državna služba, temveč javna samoupravna služba, ki seje financirala iz lastnih prispevkov za brezposelnost s strani samih delavcev in delodajalcev, ki so jo tudi upravljali. Sicer je sistem javnih borz dela, njihove naloge, delovanje, organizacija, krajevna porazdelitev, sistem podpor, itd. ostal precej enak dotedanjemu. V Sloveniji je bila na podlagi Uredbe vzpostavljena javna borza dela v Ljubljani s podružnicama v Mariboru in v Celju.

Podpore za brezposelne delavce so bile urejene v para. § 17 do 24. Uredba je predvidevala naslednje podpore: denarne dnevne podpore (temeljna pravica brezposelnega, ki naj mu zagotovi osnovno eksistenco), potne podpore (potnine), enkratne podpore, podpore v naravi.

Do podpore so bile upravičene osebe, ki so brezposelne, a za delo sposobne, stare vsaj 16 let in državljani (tujci le, če izenačeni z državljani npr. na podlagi mednarodne pogodbe). Brezposelni je lahko pridobil denarno podporo *le pod pogojem*, da je bil neprekinjeno vsaj sedem dni nezaposlen in da ni odklonil ponujenega dela, ustrežajočega njegovemu znanju in sposobnostim, da je bil v zadnjem letu vsaj štiri mesece ali v zadnjih dveh letih vsaj osem mesecev zavezan za bolniško in nezgodno zavarovanje ter za plačevanje prispevkov za borze dela, da ni imel nikakršnih drugih dohodkov, ki bi zadoščali za življenje, in da je bil najmanj pet dni prijavljen pri borzi dela (par. § 18). Denarne podpore so se zagotavljale za čas brezposelnosti, vendar največ za šest tednov v enem koledarskem letu. Višina podpore je bila 10 din na dan za delavca ne glede na spol, k temu pa se je prištela še t.i. doklada (družinski dodatek) po 3 din za ženo in vsakega nepreskrbljenega otroka, vendar največ 18 din na dan.⁴⁷ Podpora je bila v vsakem primeru omejena na največ 2/3 povprečnega zaslužka za dotično vrsto dela. Enkratne podpore so se zagotavljale največ dvakrat na leto v primeru skrajne sile, v višini 150 din za

⁴⁴ Službene novine Kraljevine SHS, št. 281/LXXVII, 10. 12. 1927; slovensko besedilo v Uradnem listu Ljubljanske in mariborske oblasti, št. 127, 22. 12. 1927, str. 853-855.

⁴⁵ Službene novine Kraljevine SHS, št. 183/LXI, 10. 8. 1928; slovensko besedilo v Uradnem listu Ljubljanske in mariborske oblasti, št. 84, 1. 9. 1928, str. 589-596.

⁴⁶ Kresal, F. 1998, str. 251.

⁴⁷ Leta 1920 je bilo določeno razmerje 4 krone za 1 din, leta 1922 pa izvedena zamenjava denarja in so se vse vrednosti glasile samo v dinarjih (Kresal, F. 1995, str. 13). Kresal podaja tudi zneske za najpogostejše mezde tovarniških delavcev: "Nominalno so zaradi inflacije mezde naraščale do leta 1923 oz. 1924, ko so znašale okrog 39,70 din na dan. Nato so se mezde zniževale do leta 1929, ko so znašale okrog 32,50 din na dan, se v letih 1930 in 1931 zvišale na 33 din, nato pa strmo padle do 1934, ko so znašale samo še 19,61 din na dan..." (Prav tam).

delavca in dodatno po 30 din za vsakega nepreskrbljenega otroka, a največ do 150 din. Uredba je predvidevala tudi možnost zagotavljanja podpore v naravi, v obliki brezplačnega prenočišča in hrane, in sicer kot delno ali popolno nadomestilo za denarno podporo.

Izvršilna naredba je podrobneje urejala posamezna vprašanja. Kot zanimivost je treba navesti npr. par. § 78 izvršilne naredbe, ki je določal, da se podpora lahko izplača ženi ali odraslemu otroku, če "...je nezaposleni delavec vdan pijančevanju ali drugim slabim razvadam ali je duševno nezadostno razvit..."; ali pa par. § 79 izvršilne naredbe, po katerem se je med družinske člane enakopravno štelo tako zakonske kot nezakonske otroke, iz prvega ali naslednjih zakonov, prav tako tudi posvojence, z zakonsko ženo pa se je enakopravno obravnavala nezakonska, pod pogojem, da je bila mati nepreskrbljenih otrok. Prav tako zanimiva je določba par. § 81 izvršilne naredbe, po katerem "se mora organizirati dajanje podpor nezaposlenim delavkam prvenstveno v soglasju z ženskimi napravami kulturnega ali humanitarnega značaja". Delavec, ki je prejel odpravnino ob prenehanju zaposlitve, ne pridobi podpore takoj, ampak jo pridobi šele po poteku dobe, sorazmerno glede na odpravnino in višino njegove prejšnje plače. Urejeno je bilo tudi vprašanje, kakšno zaposlitev je brezposelni dolžan sprejeti, če prejema podporo: prva dva tedna prejetja podpore delavec izgubi podporo, če ne sprejme dela "...po njegovih zahtevi ali specialni kvalifikaciji", če po dveh tednih borza dela takšnega dela zanj ne najde, potem je brezposelni dolžan sprejeti tudi delo "ne glede na svojo profesijo in na mesto, v katerem se zaposluje, če ustreza njegovemu znanju in njegovim sposobnostim in če je s poslom zavarovan minimum zaslužka za njegov obstanek in za obstanek njegove rodbine", vendar delavci niso dolžni sprejeti takšne zaposlitve, s katero bi bili "težko oškodovani na zdravju ali časti, glede na potrebe njih prihodnje eksistence ali ob stavki ali izporu". Par. § 90 izvedbene naredbe je urejal pomembno vprašanje, kako na pridobitev podpore vpliva način prenehanja zaposlitve: podpore ni dobil delavec, ki je "bil odpuščen po svoji krivdi ali ki je zapustil posel prostovoljno"; za presojo so bile odločilne določbe obrtnega reda o prenehanju delovnega (službenega) razmerja.⁴⁸ Vendar je (za razliko od današnje ureditve) tudi delavec, ki je izgubil zaposlitev po svoji krivdi ali po svoji volji, postal upravičen do podpore, če je bil tudi po enem mesecu še vedno brezposeln. Do podpore za brezposelnost prav tako niso bili upravičeni tisti, ki so prejeli nadomestilo v času bolezni, ali delavke v času porodniškega varstva. Podpore ni dobil tisti delavec "ki je stopil v stavko ali ki je bil izprt"; vendar je tudi za te veljalo pravilo, da lahko pridobijo podporo po poteku enomesečnega roka.

Uredba iz leta 1927 je imela še posebno poglavje o ugodnih (cenenih) posojilih za zidanje delavskih stanovanj (para. § 25 do 35). Posojila so se lahko odobrila samoupravnim telesom ali delavskim zadrugam pod strogimi in natančno predpisanimi pogoji. Borze dela so pri izbiri upravičencev morale upoštevati tudi to, kakšne so 'krajevne gradbene razmere' in kakšno je število delavcev v tistem kraju ter koliko brezposelnih delavcev bi se lahko zaposlilo pri izgradnji teh stanovanj. Predvsem zadnji pogoj je zanimiv, saj kaže na to, da gradnja delavskih stanovanj ni bila namenjena le zagotavljanju dostopnih stanovanj delavcem, temveč je ob tem država na ta način želela tudi spodbujati zaposlovanje.

⁴⁸ Za pregled ureditve prenehanja pogodbe o zaposlitvi v tem obdobju glej Kresal, B. 1998, str. 500-503.

Zanimivo je, kako so bila razporejena sredstva za izvajanje različnih nalog borz dela (para. § 36 do 40 Uredbe). Uredba je določila, da se oblikujeta dva fonda, eden za posredovanje dela in neposredno podpiranje brezposelnih delavcev (podpore) in drug fond za dajanje cenenih posojil za zidanje delavskih stanovanj. Sredstva iz prispevkov, ki so jih delavci in delodajalci od leta 1923 dalje plačevali za borze dela, so se porazdelila med ta dva fonda tako, da je šlo le 10% prispevkov, zbranih do 1. januarja 1927, v prvi fond, 90% pa v stanovanjski fond, od prispevkov od 1. januarja 1927 dalje pa se je 45% usmerilo v fond za posredovanje dela in podpore, 55% pa v stanovanjski fond. Pretežni del sredstev iz prispevkov za brezposelnost se je torej usmeril v posojila za delavska stanovanja, za učinkovito reševanje množične brezposelnosti v kasnejših letih gospodarske krize pa je nato borzam dela zmanjkovalo denarja.

Leta 1927 je bil na podlagi 125. člena Finančnega zakona za proračunsko leto 1926/27 sprejet tudi Pravilnik o ugodnostih pri vožnji na državni železnici in ladjah,⁴⁹ ki je urejal potnine (v skladu s par. § 101 Zakona o zaščiti delavcev), torej popust pri potovanjih v drug kraj zaradi iskanja zaposlitve. Zagotavljal je 50% popust pri vožnji po železnici ali v ladijskem prometu v državni lasti, vendar le v najnižjem razredu, bodisi da so delavci potovali individualno ali v skupini v drug kraj, ker jim borza dela ni uspela najti zaposlitve na svojem območju. V naslednjih letih so bili sprejeti vedno novi pravilniki s to materijo.

Gospodarska kriza, ki se je začela 1929, je pri nas začela kazati vidne posledice predvsem leta 1931-32, trajale pa so vse do leta 1936. Navedeno izkazujejo tudi podatki o izplačanih podporah (podatki so za celotno Jugoslavijo), saj so od leta 1928, ko jih je prejelo 25.000 ljudi in so znašale skupaj 1,900.000 din, do leta 1931, ko jih je prejelo 66.000 ljudi in so znašale 5,000.000, naraščale enakomerno postopno, nato pa najbolj skokovito narasle leta 1932, ko jih je prejelo 147.000 ljudi in so znašale skupaj 10,300.000; velik skok po višini je bil še leta 1937, čeprav število prejemnikov ni tako naraslo in je bil porast podpor predvsem tudi posledica višine podpor.⁵⁰ Javne borze dela ob gospodarski krizi s tekočimi prispevki brez rezerv niso bile več kos pritisku zahtev po podporah za brezposelne.⁵¹

V tem obdobju so številni avtorji analizirali problem brezposelnosti in iskali rešitve. Večje pozornosti so bila deležna predvsem javna dela, ki so jih tudi pri nas vse bolj uvajali. Poudarjali so, naj država zagotovi delo, namesto da daje podpore v denarju. Tudi v tistem času so se že pojavljale kritike denarnih dajatev za brezposelnost v smislu, da podpore ne spodbujajo delavca k delu, saj "...se izogiba dela, ker mu je ljubše pridobivati za svoje nedelo nekoliko manjša sredstva, kot pa nekoliko večjo vsoto težko zaslužiti; to se je še posebej opazilo pri nekvalificiranih delavcih in ženskah delavkah".⁵² Javna dela je izpostavljala kot rešitev tudi minister za socialno politiko Dragiša Cvetković v svojem poročilu leta 1938. Za ta projekt ministrstva je dejal, da bo "obsežne milijone nudil brezposelnim, vendar ne kot pomoč in miloščino, temveč prek častnega in poštenega dela". O podporah za brezposelne govori kot o dodeljevanju miloščine in poudarja, da se dobivajo brez

⁴⁹ Službene novine Kraljevine SHS, št. IV/15, 22. 1. 1927.

⁵⁰ Cvetković 1938, str. I 3.

⁵¹ Kresal, F. 1998, str. 252.

⁵² Mudrinić 1919a, str. 130.

dela, zato naj bi bil "tak način reševanja brezposelnosti antisocialen in neracionalen", saj je "...dajanje pomoči dostojno le pri fizično šibkih in nemočnih".⁵³ Bilbija, ki je prav tako ugotavljal, da se samo s podporami ne more rešiti brezposelnost, navaja naslednje pozitivne rezultate javnih del: dosti bolj učinkovit nadzor brezposelnosti; doseganje splošne javne koristi; 'delovni dezertjerji' in ljudje, ki niso navajeni na napore, se privajajo na pošteno delo. Meni, da bi se morale borze dela spremeniti; zavetišča za brezposelne pa bi morala postati zbirališča delavcev, saj "takšna, kakršna so sedaj, so v nevarnosti, da postanejo hoteli za 'žicarje'..."⁵⁴

Leta 1932 je bil na podlagi pravilnika ministra za socialno politiko zagotovljen kredit 50 milijonov din za izvajanje javnih del.⁵⁵ Vendar tudi navedeno ni zadostovalo za uspešno reševanje brezposelnosti v času krize.⁵⁶ Leta 1933 je bila sprejeta posebna Uredba o izvajanju javnih del.⁵⁷ Ustanovljen je bil Državni fond za javna dela. V Sloveniji (v Dravski banovini) je bil leta 1933 oblikovan t. i. Bednostni fond, katerega glavna naloga je bila izvajanje javnih del z namenom reševanja brezposelnosti. Ena od posebej navedenih nalog Bednostnega fonda je bila tudi reševanje brezposelnosti med intelektualci, za kar je imel predvidena posebna sredstva. Poleg izvajanja javnih del, za kar se je porabila več kot polovica njegovih sredstev letno, so se iz tega fonda zagotavljala sredstva tudi za organizacijo prehrane za brezposelne, za skrb otrok brezposelnih delavcev ter za vzdrževanje javnih kuhinj za brezposelne v večjih industrijskih središčih in za podporo humanitarnih organizacij.⁵⁸ Delavci, zaposleni na javnih delih, so bili po tej uredbi oproščeni plačila prispevka za brezposelnost. Od leta 1937 dalje so bili delavci na javnih delih izvzeti iz socialnih zavarovanj (iz bolniškega in iz pokojninskega zavarovanja, vključeni so le v nezgodno zavarovanje), kar je zanje pomenilo precej slabši socialnopravni položaj; navedeno so vsaj za glavnino delavcev na javnih delih leta 1939 odpravili.⁵⁹ Različni predpisi so zagotavljali sredstva za javna dela, tako so bila npr. leta 1935 zagotovljena velika sredstva za javna dela v znesku 1.000.000.000 din⁶⁰ in še 157.000.000 din.⁶¹

Ker zbrana sredstva v času velike krize niso zadoščala za učinkovito reševanje brezposelnosti, je država skušala problem reševati tudi s 100% povišanjem prispevkov za borze dela oziroma za brezposelnost. Minister za socialno politiko je na podlagi par. § 51 Finančnega zakona za proračunsko leto 1932/33⁶² izdal naredbo, s katero je bil prispevek za borze dela določen v višini 3,6% dnevne zavarovane mezde na teden.

Predpisi o posredovanju dela in o pomoči brezposelnim delavcem so se pogosto spreminjali in dopolnjevali. Leta 1937 pa je bila sprejeta nova Uredba o pre-

⁵³ Cvetković 1938, str. I 3.

⁵⁴ Bilbija 1939, str. I 380-381.

⁵⁵ Perić 1939, str. I 95.

⁵⁶ Kresal, F. 1998, str. 253.

⁵⁷ Službene novine, št. LXXIX/269, 23. 11. 1933.

⁵⁸ Poročilo o Bednostnem fondu za leto 1936, Socijalni arhiv, št. 1-2, Zagreb 1937, str. I 31-32.

⁵⁹ H.B. 1940, str. 382.

⁶⁰ Službene novine, št. VI/30, 7. 2. 1935.

⁶¹ Službene novine, št. XXXI/124, 30. 5. 1935.

⁶² Službene novine, št. XXIX/70, 26. 3. 1932.

skrbovanju nezaposlenih delavcev⁶³ (zadnja v obdobju do druge svetovne vojne), ki je začela veljati od 1. julija 1938 dalje. S to uredbo se je sistem skrbi za brezposelne končno postavil na temelje delavskega socialnega zavarovanja. Uredba je predvidevala naslednje dajatve: redne podpore, podaljšane podpore, prevozne podpore, izredne podpore ter ob tem ureja tudi kredite za stanovanja.

Trajanje rednih podpor ni bila več enotno za vse, temveč je bilo po novem odvisno od tega, koliko časa je bila oseba pred brezposelnostjo zaposlena in zavarovana oziroma koliko časa je vplačevala prispevke za borze dela. Višina podpore prav tako ni bila več določena enotno za vse, temveč je odvisna od mezdnega razreda. Še vedno so bile predvidene doklade, tj. družinski dodatki. Podpore za brezposelne so bile odobrene za vsakih 8 mesecev zavarovanja v trajanju največ štirih tednov, za neprekinjenih 12 mesecev zavarovanja se je odobrilo še dodatno 6 tednov prejemanja podpore, za neprekinjenih 24 mesecev zavarovanja pa dodatnih 14 tednov prejemanja podpore (seveda le za čas brezposelnosti in če oseba izpolnjuje vse druge predpisane pogoje). Podaljšane podpore so bile predvidene za velike in dolge brezposelnosti, ki so se pojavljale ob velikih gospodarskih krizah.

4. Sklep

V obdobju po prvi svetovni vojni so se oblikovale specializirane institucije zaposlovanja in skrbi za brezposelne. To so bile sprva posredovalnice za delo (v Sloveniji ustanovljene že konec leta 1918 in vse do leta 1922), ki so se nato na podlagi Zakona o zaščiti delavcev leta 1922 preoblikovale v državne borze dela, te pa so se nato leta 1927 preoblikovale v javne borze dela in to ostale vse do druge svetovne vojne (svoj razvoj so nadaljevale tudi po drugi svetovni vojni vse do današnjega zavoda za zaposlovanje in uradov za delo).

Ves čas sta bili njihovi osnovni nalogi dve: posredovanje dela in zagotavljanje denarnih podpor za brezposelne.

Navedeni nalogi sta ves čas v obratnem sorazmerju, kar pomeni, da bolj kot je učinkovito posredovanje dela, manj je potrebe po plačevanju podpor za brezposelne, in obratno. Ko ni bilo dovolj zaposlitev, ko zgolj posredovanje dela, pa če je še tako uspešno in dobro, ne zadostuje, ko se je nasploh zaradi gospodarske krize stanje brezposelnosti poslabšalo in so se iskali tudi drugi, aktivnejši načini reševanja brezposelnosti, je borza dela igrala pomembno vlogo tudi pri spodbujanju in organiziranju javnih del. Vendar je ves čas, še posebej v obdobjih pereče množične brezposelnosti (takoj po prvi svetovni vojni in ob krizi v tridesetih letih), primanjkovalo sredstev za denarne podpore in tudi za izvajanje obsežnejših javnih del, kar bi lahko resnično pripomoglo k reševanju brezposelnosti.⁶⁴

Poleg navedenih osnovnih funkcij so borze dela izvajale še številne druge pomembne socialne funkcije z namenom skrbi za brezposelne in širše za položaj delavstva nasploh. Gradile in vzdrževale so delavska zavetišča, delavske domove, kjer so brezposelni (med njimi je številna armada ljudi brez vsega, brezdomci, ki so 'odšli s trebuhom za kruhom' v mestna industrijska središča, kjer niso imeli nič, niti stanovanja, niti osnovnih pogojev za življenje) poleg pomoči pri iskanju službe do-

⁶³ Službene novine, št. I/1, 1. 1. 1938. Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 15-92, 19. 2. 1938, str. 137-160.

⁶⁴ Kresal, F. 1998, str. 250-251.

bili tudi: hrano (delavske kuhinje), prenočišče, ali pa le dnevni prostor, čakalnico za preživetje dneva, kopalnico, kjer so se lahko umili in uredili.

Stavbe borz dela in delavskih zavetišč so bile velike, moderne stavbe, zgrajene na podlagi javnih razpisov, pogosto primer moderne in dobre arhitekture (v Sloveniji so bila zgrajene borze dela z delavskimi zavetišči v Ljubljani - Delavski dom na Gosposvetski ulici, v Kranju, v Celju in v Mariboru).⁶⁵

Osrednja borza dela je vzdrževala Socialno knjižnico, specializirano knjižnico s socialno tematiko.⁶⁶ Borze dela so sodelovale pri vzpostavitvi in financiranju Socialnega inštituta leta 1939, ki naj bi znanstveno obravnaval aktualna socialna vprašanja.⁶⁷

Borze dela so se aktivno in pomembno vključile tudi v gradnjo delavskih stanovanj.⁶⁸ Zato so tik pred gospodarsko krizo porabile pretežni del denarja za podpore, ki se je zbiral od prispevkov za borze dela od leta 1923 dalje.

Posredovalnice za delo oziroma borze dela so bile sprva organizirane kot državna služba, kot del državne uprave, nato od leta 1928 dalje kot samoupravna javna služba. Sprva se financirajo v celoti iz državnega proračuna, od leta 1923 do leta 1928 je kombinirano financiranje, saj je uvedena obveznost plačila prispevka za borze dela za delodajalce in delavce, vendar ob tem sredstva zagotavlja tudi država, od leta 1928 dalje pa se financiranje v celoti preloži na breme delavcev in delodajalcev. Skrb za brezposelne je do leta 1938 organizirana kot sistem socialnih pomoči, podpor za brezposelne, od leta 1938 dalje pa kot sistem delavskega socialnega zavarovanja za brezposelnost.

V obravnavanem obdobju so se razmišljanja, kako reševati brezposelnost, spreminjala in dograjevala. Po veliki krizi v tridesetih letih 20. stoletja se večja pozornost namenja predvsem javnim delom. V tem času dosti obravnavajo tudi vlogo žensk na trgu dela (še posebej po prvi svetovni vojni, saj so se med vojno ženske prvič množičneje zaposlovale, in nato ob veliki krizi, ko so mnogi večje zaposlovanje žensk šteli in prikazovali kot vzrok za porast brezposelnosti med moškimi).⁶⁹ Obravnava se brezposelnost po posameznih tipičnih skupinah, tako poleg žensk npr. tudi mladi kot posebej problematični (predlogi, da se njihova brezpo-

⁶⁵ Naše građevine. V: Socijalni arhiv, št. 3-4, Beograd 1935, str. 44-49.

⁶⁶ Pravilnik o ureditvi Socialne knjižnice. V: Socijalni arhiv, št. 5-6, Beograd 1939, str. II 87. Ta Pravilnik je nadomestil starega iz leta 1932 (Perić 1939, str. I 100).

⁶⁷ Perić 1939, str. I 101; Pitanje radničkih stanova 1939, str. I 173.

⁶⁸ Pitanje radničkih stanova 1939, str. I 173-174.

⁶⁹ Glej npr. Baturin 1936, str. I 16-20; Krekić 1936, str. I 311-313. O položaju žensk na trgu dela v času med obema svetovnima vojnama glej tudi Kresal, F. 2004, str. 171-176. Delež zaposlenih žensk raste ves čas po prvi svetovni vojni (v Dravski banovini je bilo leta 1934 med zaposlenimi že 37% žensk). Večji delež med njimi predstavljajo mlajše ženske (72% od vseh je neporočenih), zato ugotavljajo, da so ženske zaposlene predvsem, dokler se ne poročijo, kar pa je dvomljivo. Oblikujejo se tipične ženske dejavnosti; največ jih je zaposlenih v tekstilni industriji, pri gospodinjstvih delih, v gostinstvu. Zanimivo je, da je bila tekstilna industrija edina, ki je gospodarska kriza v 1930-ih ni pomembneje prizadela. Ženske so v povprečju za 25 do 27% slabše plačane kot moški za enako delo. V času krize plačilo žensk še bolj pade, vendar pa se prav v času krize najbolj poveča zaposlenost žensk in njihov delež ter hkrati najbolj poveča število brezposelnih moških delavcev. Predlogi, da je treba zagotoviti enako plačilo za enako delo ne glede na spol, so nekateri avtorji utemeljevali s tem, da bi se tako rešila moška brezposelnost, nesorazmerno velik delež žensk na trgu dela pa bi s tem iztisnili in usmerili spet v dom in gospodinjstvo (prim. Baturin, I 16-20). Krekić pa med drugim zapiše: "Mi, tako kot Ana Gajer, mislimo, da ženska danes ni pred alternativo: ali zakon in materinstvo ali poklic in osebna svoboda. Naloga, ki se danes nalaga ženski, in ki jo je treba rešiti, je - kako najti sintezo: da je lahko tako žena in mati, a se ji zaradi tega ni treba odreči gospodarske in osebne svobode!" (Krekić 1936, str. I 313)

selnost rešuje prek delovnih taborišč za mlade, ki bi poleg gospodarske izvajala tudi socialno funkcijo v smislu izobraževanja, usposabljanja in vzgoje);⁷⁰ kmečki delavci.⁷¹ V zvezi z izobraženi brezposelni se je izpostavljal problem, da je bil zaradi brezposelnosti večji vpis na fakultete in posledično prenatrpanost fakultet, po drugi strani pa je bilo vse več tudi brezposelnosti med izobraženimi.⁷²

Pojavljali so se novi predlogi, kako reševati brezposelnost. Že takrat so nekateri ugotavljali, da brezposelnost ni le začasen in slučajen, izjemen pojav, ampak je presežek delovne sile stalna značilnost kapitalističnega gospodarskega sistema, tudi v obdobjih gospodarske rasti; Krekić je v tej zvezi kot najboljši način reševanja brezposelnosti predlagal skrajševanje delovnega časa.⁷³ V okvir sodobnejših pristopov na področju zaposlovanja in reševanja brezposelnosti sodi tudi vzpostavitev službe poklicnega usmerjanja, kar se je v Sloveniji zgodilo leta 1938, ko je bila ustanovljena Poklicna posvetovalnica in posredovalnica v Ljubljani.⁷⁴

Literatura in viri

Bajič, S. 1936: Delovno pravo - splošni del, Delniška tiskarna, Ljubljana 1936

Baturin, A. 1936: Ženska radna snaga na našem radnom tržištu, Socijalni arhiv, II, št. 1-3, Beograd 1936, str. I 15-22

Bilbija, V. 1939: Berze rada kao nosioci radova za suzbijanje nezaposlenosti, Socijalni arhiv, V, št. 11-12, nov.-dec. 1939, Beograd 1939, str. I 380-382

Bubnov Škoberne, A. 1997: Pravni vidiki socialne varnosti za brezposelne, Ljubljana 1997

Cvetković, D. 1938: Aktivnost Ministarstva na rešavanju socijalnih problema, Socijalni arhiv, IV, št. 1-3, jan-mar 1938, Beograd 1938, str. I 1-8

⁷⁰ Mucafir 1937, str. I 281-286. Vzorec takratnega razmišljanja ilustrira naslednji odlomek: "škodljive posledice, ki jih povzroča nedelo mladih, so porast kriminala, brezdomcev in nepreskrbljene mladine, razvija se skrita prostitucija, raste število samomorov. Javnim borzom dela je dobro poznan tip stalno nezaposlenega mladeniča: prek dneva se takšni zadržujejo v čakalnicah borz dela v upanju, da dobijo kakšnočasno pomoč, kosilo ali prenočišče, a se izogibajo zaposlitvi in zelo pogosto zavračajo ponujeno delo brez opravičljivega razloga. Poleg tega s tem, ko priložnostno delajo, pomenijo škodljivo konkurenco in vplivajo na znižanje zaslužkov drugih." (Prav tam).

⁷¹ Cvetković 1938, str. I 2-3.

⁷² Škerlj 1935, str. 197.

⁷³ Krekić 1938, str. I 30-32. Krekić ugotavlja, da je vzrokov za brezposelnost več, poskusov reševanja pa tudi. Med njimi navaja, da naj bi: 1. kmečke delavce preusmerili nazaj v vasi in preprečili proletarizacijo vasi; 2. omejili vstop mladih na trg dela z omejitvijo števila vajeniških mest, vendar meni, da to ni pravi način; 3. zvišali realne mezde, tako da ne bi bilo treba številnim družinskim članom dopolnjevati osnovne mezde delavca, vendar tudi ta način je vprašljiv; 4. skrajšanje delovnega časa pa predstavi kot najboljši način. V tej zvezi navaja, da je po lastni iniciativi Bata, Borovo uvedel 40-urni delavnik že leta 1938.

⁷⁴ Prve zamisli o takšni instituciji pri nas segajo v leto 1911, ko je bila v Ljubljani ustanovljena državna obrtna šola. Nato je leta 1927 Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani nameravala ustanoviti posvetovalnico za izbiro poklica, vendar do realizacije ideje spet ni prišlo. Leta 1938 je bila končno ustanovljena, na podlagi skupne akcije in podpore s strani banovinske uprave, delavske zbornice ter mestnih uprav Ljubljane in Celja. Schmidt, ki je vzpostavil delovanje prve poklicne posvetovalnice v Ljubljani, ugotavlja, da delo posvetovalnice odpravlja brezposelnost na dva načina: *odpravlja subjektivno brezposelnost, tako da skuša pri izbiri dela za konkretnega posameznika čim bolj upoštevati njegove fizične in psihične sposobnosti, nagnjenja, zanimanja, itd., tako da dobi tisto delo, ki mu najbolj ustreza; *objektivno brezposelnost pa odpravlja s tem, ko skuša posameznike usmerjati v tiste poklice, kjer so potrebe po delavcih, ne pa v tiste, kjer je že dovolj ali je presežek delavcev. (Schmidt 1940, str. I 237).

Erjavec, F. 1919: O posredovanju dela, Radnička zaščita, I, št. 11-12, Zagreb 1919, str. 267-274

Erjavec, F. 1921: Naše "Berze rada", Radnička zaščita, III, št. 5-6, Zagreb 1921, str. 91-93

Erjavec, F. 1922: Posredovanje dela u Sloveniji leta 1921, Radnička zaščita, IV, št. 1-2, Zagreb 1922, str. 28-29

H.B. 1940: Za socialno osiguranje radnika na javnim radovima u Jugoslaviji, Radnička zaščita, XXII, št. 12, Zagreb 1940, str. 382

Kralj, A. 1903: Obrtni red - zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razsodb upravnega sodišča, Tisek Katoliške tiskarne, Ljubljana 1903

Krekić, B. 1936: Žena u privredi - za ili protiv učešća žene u privredi, Socijalni arhiv, II, št. 10-12, Beograd 1936, str. I 307-314

Krekić, B. 1938: Radnička nezaposlenost, Socijalni arhiv, IV, št. 1-3, Beograd 1938, str. I 24-32

Kresal, F. 2004: Ženske v gospodarstvu do druge svetovne vojne na Slovenskem. V: Ženske skozi zgodovino, zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 2004, str. 171-176

Kresal, F. 1998: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne, Cankarjeva založba, Ljubljana 1998

Kresal, F. 1995: Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991, Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, Ljubljana 1995, str. 7-23

Kresal, F. 1970: Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama, Zgodovinski časopis, XXIV, št. 3-4, Ljubljana 1970, str. 209-245

Kresal, F. 1969: Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VIII-IX, št. 1-2, Ljubljana 1969, str. 103-190

Kresal, B. 1998: Razvoj pravne ureditve prenehanja delovnega razmerja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes, od popolne pogodbene svobode do varstva zaposlitve, Zgodovinski časopis, 52, št. 4, Ljubljana, 1998, str. 497-510

Mucafir, S. 1937: Produktivno uposlenje omladine u radnim logorima kot nas, Socijalni arhiv, III, št. 9-10, Beograd, 1937, str. I 281-286

Mudrinić, A. 1919a: Neuposlenost, Radnička zaščita, I, št. 5-6, Zagreb, 1919, str. 125-130

Mudrinić, A. 1919b: Neuposlenost, Radnička zaščita, I, št. 7-8, Zagreb, 1919, str. 161-166

Perić, I. P. 1935: Rezultati Javne službe posredovanja rada i pomaganja nezaposlenih u Kraljevini jugoslaviji i njeni problemi u bliskoj budućnosti, Socijalni arhiv, I, št. 3-4, Beograd, 1935, str. 49-59

Perić, I. P. 1939: Zakonodavstvo o zbrinjavanju nezaposlenih u Jugoslaviji, Socijalni arhiv, V, št. 3-4, Beograd, 1939, str. I 72 - I 108

Schmidt, V. 1940: Savetovališta za izbor zanimanja, Socijalni arhiv, VI, št. 7-8, Beograd, 1940, str. I 224-237

Škerlj, S. 1935: Izveštaj o prenatrpanosti univerziteta i nezaposlenosti intelektualne omladine u Jugoslaviji, Socijalni arhiv, I, št. 11-12, Beograd, 1935, str. 196-200

Poročilo o Bednostnem fondu za leto 1936, Socijalni arhiv, III, št. 1-2, Beograd, 1937, str. I 31-32

Pitanje radničkih stanova, Socijalni arhiv, V, št. 5-6, Beograd, 1939, str. I 173-174

Naše građevine, Socijalni arhiv, I, št. 3-4, Beograd, 1935, str. 41-49

Ustava Kraljevine SHS (Vidovdanska ustava) z dne 28. 6. 1921, Uradni list, 27. 7. 1921, št. III/87, str. 423-429

Zakon o konvencijah, ki so bile sklenjene na podstavi člena 389. versailleske mirovne pogodbe z dne 28. junija 1919. na mednarodnih konferencah dela leta 1919. v Washingtonu, leta 1920. v Genovi in leta 1921. in 1925. v Ženevi, Uradni list, 28. 5. 1927, št. 58/258, str. 365 (Konvencija MOD št. 2 o brezposelnosti)

Naredba celokupne Narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 20. 12. 1918 glede ustanovitve državne posredovalnice za delo, Uradni list, 28. 12. 1918, št. XXVIII/217, str. 61-62

Naredba z dne 14. 2. 1919 o spremembi § 3 Naredbe z dne 20. 12. 1918 glede ustanovitve državne posredovalnice za delo, Uradni list, 22. 2. 1919, št. LIII/371, str. 150

Naredba o spremembi § 19 Naredbe z dne 20. 12. 1918 glede ustanovitve državne posredovalnice za delo, Uradni list, 18. 4. 1919, št. LXXVII/449, str. 251

Naredba z dne 4. 8. 1919 o dopolnitvi § 18 Naredbe z dne 20. 12. 1918 glede ustanovitve državne posredovalnice za delo, Uradni list, 5. 9. 1919, št. 142/633, str. 516

Naredba celokupne Narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 23. 12. 1918 glede podpore nezaposlencem, Uradni list, 28. 12. 1918, št. XXVIII/218, str. 62-63

Izvršilna naredba z dne 3. 1. 1919 k Naredbi z dne 23. 12. 1918 glede podpore nezaposlencem, Uradni list, 4. 1. 1919, št. XXXI/242, str. 72

Naredba z dne 4. 1. 1919 o podporah nezaposlencem, Uradni list, 7. 1. 1919, št. XXXII, str. 75

Naredba z dne 24. 3. 1919 o podporah nezaposlencem, Uradni list, 28. 3. 1919, št. LVIII/416, str. 215

Naredba z dne 23. 6. 1919 o podporah nezaposlencem, Uradni list, 25. 6. 1919, št. CXI/536, str. 387

Naredba z dne 30. 6. 1919 o podporah nezaposlencem, Uradni list, 4. 7. 1919, št. 115/554, str. 404

Naredba z dne 22. 7. 1919 o podporah nezaposlencem, Uradni list, 26. 7. 1919, št. 123/572, str. 434

Naredba z dne 30. 9. 1919 o podporah nezaposlencem, Uradni list, 3. 10. 1919, št. 155/679, str. 569-570

Naredba z dne 29. 1. 1920 o podporah nezaposlencem, Uradni list, 31. 1. 1920, št. 15/67, str. 63

Naredba z dne 6. 4. 1920 o podporah nezaposlencem, Uradni list, 20. 4. 1920, št. 49/178, str. 219

Naredba Deželne vlade za Slovenijo z dne 14. 2. 1919 glede povračila potnih stroškov od sedeža državne posredovalnice za delo do kraja dela, Uradni list, 22. 2. 1919, št. LIII/369, str. 149

Zakon o zavarovanju delavcev, Službene novine Kraljevine SHS, 30. 5. 1922, št. XIX/117, Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, 13. 6. 1922, str. 401-416

Zakon o zaščiti delavcev, Službene novine Kraljevine SHS z dne 14. 6. 1922, št. XXI/128, Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, 13. 7. 1922, št. 74/211

Uredba (Pravilnik) o organizaciji posredovanja dela, dajanja neposredne podpore brezposelnim delavcem in dajanja cenjenih posojil za zidanje delavskih stanovanj, in sicer v breme sredstev, nabranih na podstavi pooblastitve v členu 110. finančnega zakona za leto 1922/1923, Službene novine Kraljevine SHS, 10. 12. 1927, št. 281/LXXVII, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 22. 12. 1927, IX, št. 127, str. 853-855

Naredba o izvajanju uredbe o organizaciji posredovanja dela, Službene novine Kraljevine SHS, 10. 8. 1928, št. 183/LXI; slovensko besedilo v Uradnem listu ljubljanske in mariborske oblasti, 1. 9. 1928, X, št. 84, str. 589-596

Pravilnik o ugodnostih pri vožnji na državni železnici in ladjah, Službene novine, 22. 1. 1927, št. IV/15

Uredba o izvajanju javnih del, Službene novine, 23. 11. 1933, št. LXXIX/269

Uredba o preskrbovanju nezaposlenih delavcev, Službene novine, 1. 1. 1938, št. I/1, Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 19. 2. 1938, IX, št. 15-92, str. 137-160

Pravilnik o ureditvi Socialne knjižnice, Socijalni arhiv, V, št. 5-6, Beograd 1939, str. II 87

Finančni zakon za proračunsko leto 1922/23, Službene novine, 31. 7. 1922, št. 167 A

Finančni zakon za proračunsko leto 1927/28, Službene novine, 1. 4. 1927, št. XVI/68

Finančni zakon za proračunsko leto 1932/33, Službene novine, 26. 3. 1932, št. XXIX/70

Barbara Kresal

UNEMPLOYMENT AND EMPLOYMENT POLICY IN SLOVENIA BEFORE THE SECOND
WORLD WAR

S u m m a r y

Unemployment in the modern meaning of the word is connected with the development of mass dependent labour, which began to emerge in the second half of the 19th century in Slovenia. This period is marked by liberalism, the introduction of freedom for contractual labourers and craftsmen, industrialisation, the founding of large industrial plants, the replacement of guild production with industrial production and the resulting emergence of large industrial working centres where the newly-formed working class converged. The freedom of craftsmen was introduced in 1859 with the *Gewerbeordnung*.

Unemployment insurance was introduced late and the approach to unemployment issues was initially very restrictive and repressive. Unemployment was often associated with idleness, vagrancy, laziness and avoidance of work. The general opinion was that those who were capable and willing to work would eventually find employment. Consequently, it was believed that the unemployed themselves were guilty of creating their circumstances.

Due to greater interest from the authorities and, consequently, a more significant development of the necessary legislation, the prevention of unemployment and promotion of employment gathered pace only in the period between the world wars. This was a period of acute unemployment that posed a serious problem for the society. This problem first emerged immediately after the First World War and became acute again during the severe world economic crisis in the 1930s.

Immediately after the First World War, the Slovene National Government formed the Social Welfare Commission with a special unemployment department. In late 1918 (20 December), the National Employment Service was founded in Slovenia and a system of financial support for the unemployed was established (23 December 1918). The National Employment Service had branches in all major towns and was organised as a highly centralised government service fully financed by the state. The unemployment benefits were financed with the state budget and were initially supposed to be only a temporary solution introduced for the period of three months or until the end of March 1919 when, according to a Decree, social security for unemployed workers was to be introduced. Nevertheless, the payment of unemployment benefits was extended and social security was not introduced until 1938. Unemployment benefits were fixed and the amounts varied for young people, women and men, whereas dependents were entitled to family benefits. Later, the benefit became the same for women and men.

In the early 1920s, after the adoption of Vidovdan Constitution, a uniform Yugoslav legislation was adopted that also covered help for the unemployed. It followed the earlier model from Slovenia. In 1927, national unemployment agencies transformed into public labour exchanges that operated according to the principles of self-government. The new system defined harsher conditions for the acquisition of unemployment benefits (citizenship, a lower age limit of 16 years, no other sufficient income and no opportunity to refuse offered work). An individual could receive financial benefits for six weeks in a calendar year. The benefit could not exceed two-thirds of the average salary in the beneficiary's line of work.

In 1923, compulsory payment of contributions for work exchange was introduced for workers and employers (1.8% of daily wages a week, raised to 3.6% in 1932). In 1927/28 a large portion of the funds collected to battle unemployment was used for workers' housing, which resulted in lack of funds to solve the problem of mass unemployment during the great economic crisis.

In 1937 a new Decree on Care for Unemployed Workers was adopted, which took effect on 1 July 1938 and finally enforced worker's social security for unemployment. The Decree introduced regular unemployment benefits, the extension of benefits, benefits for commuters and benefits for special cases. The duration of benefits was no longer the same for everybody; it depended on how long an individual had been employed and ensured or paid contributions to the work exchange before he or she became unemployed. The amounts were not uniform either, but depended on wage categories. Family benefits remained.

Employment agencies and, later, work exchanges performed several other important social services for the unemployed and for workers. They built and maintained workers' shelters and centres where the unemployed could find assistance in finding work, food (workers' kitchens), a bed for the night, a place where they could stay during the day and a bathroom where they could wash and shave. The main work exchange featured a library specialising in literature on social topics. One result of cooperation between work exchanges was the founding and financing of the Social Institute in 1939. Work exchanges also participated in building workers' apartments.

1.01
Prejeto 27. 2. 2006

UDK 331.5(497.1:430)"1918/1941"

Marjan Drnovšek*

Jugoslovansko-nemška sporazuma o sezonskem delu med svetovnima vojnama

IZVLEČEK

V obdobju prve Jugoslavije se je izseljevanje usmerilo v zahodnoevropske države, zlasti v Francijo in Nemčijo. Med izseljenci je bilo najbolj zastopano kmetijsko sezonsko delavstvo, ki je prihajalo iz prekmurskega in medžimurskega bazena delovne sile. Sorazmerno velik delež sezonskih delavcev je odhajal na delo znotraj Jugoslavije (Slavonija, Banat, Bačka, Baranja). V razpravi sta izpostavljena sporazuma med prvo Jugoslavijo in Nemčijo o najemanju kmetijskih sezonskih delavcev iz leta 1928 in leta 1939. Oba sta določala organizacijo in potek odhajanja/vračanja, hkrati sta imela v dodatku priključena vzorca delovne pogodbe. Leta 1939 je bil sprejet tudi sporazum o stalnih kmetijskih delavcih in navodila o zdravstvenem pregledu. Izvajanje določil sporazuma je odmevalo v javnosti, kjer se pojavljajo tako negativni kot pozitivni odzivi na delovne pogoje in življenje v novem okolju. V obeh primerih je država najemnica (Nemčija) imela glavno besedo, zlasti glede določanja letne kvote, ki je zelo nihala od leta do leta. Razprava je del širšega projekta o izseljevanju Slovencev v Nemčijo in temelji predvsem na arhivskem gradivu in publicistiki.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, Nemčija, meddržavni sporazumi, migracije, sezonski delavci, Dravska banovina, Prekmurje

ABSTRACT

YUGOSLAV-GERMAN AGREEMENTS ON SEASONAL WORK BETWEEN THE WORLD WARS

At the time of the first Yugoslavia the flow of emigration turned towards Western European countries, especially France and Germany. Among emigrants, rural seasonal workers from the labour pools of Prekmurje and Medjimurje prevailed. A relatively large portion of seasonal workers went to work within Yugoslavia (Slavonija, Banat, Bačka, Baranja). The paper highlights two agreements on the hire of seasonal workers, concluded in 1928 and 1939 between the first Yugoslavia and Germany. Both determined the organisation, departure and return of workers, with working contract samples being attached in the annex. In 1939, an agreement on permanent rural workers and the regulation on medical examination were also made. The implementation of the agreement echoed in public, provoking both negative and positive reactions to the working and living conditions in the new environment. In both cases, Germany as the hiring state had the last word, especially in defining annual quotas which fluctuated from one year to another. The

* Dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; e-mail: marjandr@zrc-sazu.si

paper is a part of a wider project on the emigration of Slovenes to Germany and is mainly based on archive and published material.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, Germany, international agreements, migrations, seasonal workers, Dravska banovina, Prekmurje

"Pereč problem naše zemlje in našega človeka je sezonsko delavstvo. To je težko dejstvo in menda - potrebno zlo..."
(Jože Rozman, 1939)¹

1. Uvod²

Ko so se z omejevanjem priseljevanja v ZDA na začetku dvajsetih let 20. stoletja priprla "zlata vrata Amerike", so se izseljenski tokovi iz vzhodne in jugovzhodne Evrope usmerili proti razvitim zahodnim evropskim državam. V teh tokovih so sodelovali tudi Slovenci, ne glede na njihovo državno pripadnost.³ Glede na selitve v evropskem prostoru je bilo obdobje med svetovnimi vojnami zaznamovano z močno državno prisotnostjo pri njihovem reguliranju, kar se je kazalo z nadzorom nad trgom dela.⁴ Nastopil je čas državnih intervencij, na katere so vplivali tako gospodarski kot državno-politični, ideološki in drugi zavestni in nezavedni razlogi. Velika gospodarska kriza je še zaostрила pogoje selitev z močnim omejevanjem priselitev in pritiskom na vračanje izseljencev v izvirne države in vedno bolj so se uvajale protekcionistične priselitvene politike držav, ki so varovale domače delavce v odnosu do tujcev.⁵ To področje so države pravno urejale z meddržavnimi in drugimi sporazumi, v katerih so določali pogoje dela in stopnjo socialne in druge zaščite gostujočih delavcev. To je veljalo tudi za sporazumevanje med Nemčijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Kraljevino Jugoslavijo. Zlasti trideseta leta 20. stoletja so bila zaradi zmage nacizma v Nemčiji zelo burna in so imela svoj odmev v takratni jugoslovanski Sloveniji, medtem ko je zmaga fašizma na začetku dvajsetih let odločujoče vplivala na selitvena gibanja pri Slovencih v okviru Italije. Selitvena gibanja iz jugoslovanske Slovenije v Nemčijo so imela gospodarski značaj, medtem ko Slovencev iz Italije predvsem politični (begunstvo) in deloma gospodarski.⁶

Konec dvajsetih let 20. stoletja se je začelo previdno približevanje Jugoslavije Nemčiji, kar je sovpadalo s politiko nemškega gospodarskega prodiranja v jugovzhodno Evropo. V ta kontekst uvrščamo njihov interes za pridobivanje

¹ Jože Rozman: Izseljenstvo, naš neobdelan socialni problem. V: Izseljenski vestnik, 1939, št. 3, str. 33.

² Razprava je nastala v okviru projekta Izseljevanje Slovencev v Nemčijo 1880-1973 (LP-6263-0618), ki ga financira ARRS in sofinancira SAZU.

³ Marjan Drnovšek: Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940. V: Slovenska izseljenska književnost 1. Ljubljana 1999, str. 29-60.

⁴ Klaus J. Bade: Evropa v gibanju : migracije od poznega 18. stoletja do danes. Ljubljana 2005, str. 279-312.

⁵ Marjan Drnovšek: Velika gospodarska kriza in slovenski izseljenci. V: Gospodarske krize in Slovenci. Ljubljana 1999, str. 113-126.

⁶ Slovenska trideseta leta : simpozij 1995. Ljubljana 1997.

začasne kmetijske delovne sile tudi iz Jugoslavije, saj jo je v Nemčiji primanjkovalo. V desetletju pred izbruhom druge svetovne vojne je bilo močno sezonsko izseljevanje iz Jugoslavije tudi v Francijo, ki je že v dvajsetih letih privabljala delovno silo, takrat zlasti v rudnike in tovarne v severni in severovzhodni del države, kasneje pa bolj ali manj samo v kmetijstvo. Skratka, trideseta leta 20. stoletja so leta poudarjenega sezonskega izseljevanja iz Jugoslavije. Ne smemo pa zanemariti podobnih sezonskih tokov tudi znotraj države, zlasti v Slavonijo, Baranjo, Bačko in Banat.⁷ V jugoslovanskem okviru pa so v vseh treh smereh sezonskih selitev, v Francijo, Nemčijo in Jugoslavijo, dali največji delež prekmurski in časovno nekoliko kasneje medžimurski sezonski delavci.

Prekmurje ima daljšo tradicijo kmetijsko sezonskega izseljevanja.⁸ Pred prvo svetovno vojno, ko je bilo Prekmurje v okviru Ogrske, so Prekmurci obeh spolov hodili na ogrske ravnice, v avstrijski del monarhije ter Slavonijo in Banat. Največ jih je odhajalo z Goričkega, bolj gričevnatega dela pokrajine, in pri tem ni bil nezamisljiv tudi delež žensk. Poznali so organizirano odhajanje na sezonska dela, ko so t. i. "palirji", neke vrste podjetniki, sklepali pogodbe z delodajalci in delojemalci. Delo "od zore do mraka", tudi ob nedeljah, slaba hrana, spanje v shrambah za koruzo in hlevih, odtrgovanje od plače za vsako zamudo, delo šoloobveznih otrok, moralno neprimerno skupno bivanje obeh spolov, izkoriščanje delavcev in še kaj so bile del vsakdanjika teh sezoncev po poročilih, ki so prihajala zlasti iz cerkvenih krogov. Tudi plača je bila majhna, saj so kosci dobivali na dan povprečno 1 krono, ženske po 70 vinarjev.⁹ Tudi v času prve Jugoslavije ni bilo nič bolje. Dober poznavalec sezonskega dela, duhovnik Ivan Škafar, je leta 1939 ugotavljal, da so bili delovni pogoji in socialne razmere kmetijskih delavcev v Slavoniji slabe: delali so 14 ur dnevno in več, plačilo je bilo nizko (8 din, kosci poleti 10 din na dan), spali so v barakah, v bivalnih prostorih je vladala nehygiena, mnogokje moški in ženske skupaj v istem prostoru, ponekod so delali ob nedeljah, zdravniška oskrba je bila slaba..., zato nas ne čudi njegov zapis, da se razmere leta 1938 nič ne razlikujejo od tistih leta 1895.¹⁰ Več upanja je polagal v izboljšanje razmer zaradi ustanovitve dveh organizacij prekmurskih delavcev, Zveze poljedelskih delavcev v Murski Soboti (1936) in katoliške Družbe sv. Rafaela za varstvo izseljencev Slovenske krajine (1936). Prva je imela za cilj organiziranje sezonskih delavcev in skrb za izboljšanje njihovega socialnega položaja, druga skrb za нравno in versko življenje sezoncev.

⁷ Tudi v teh primerih so se s posameznimi delodajalci (pristavami, državnim posestvom Belje, sladkorno tovarno v N. Vrbasu, s fakultetnim posestvom v Zemunu itd.) sklepale pogodbe (kontrakti), s katerimi so določali kvote delavcev, opredelitev dela, delovni čas, plače, prehrano, bolniško oskrbo, prevoz delavcev, prevoz zasluženega zrna, nedeljsko delo oz. počitek, starost delavcev, kdaj se izplačuje zaslužek, kaj morajo delavci prinesiti s seboj ter pravice, dolžnosti in plače vodij delavcev (polirjev) itd. Glej Ivan Škafar: Socialni in gospodarski položaj prekmurskih in medžimurskih sezonskih delavcev v Baranji, Bački in Banatu v letu 1939. V: *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 8-9, str. 128.

⁸ Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru. V: *Migracije* 2003, št. 4; Ludvik Olas: Razvoj in problemi sezonskega zaposlovanja prekmurskega prebivalstva. V: *Geografski vestnik*, 1955-56, 1957, str. 176-208; Matija Maučec: Prenaseljenost in sezonsko izseljevanje iz Prekmurja. V: *Geografski vestnik*, 1933, str. 107-117.

⁹ Ivan Škafar: Prekmurski sezonski delavci v Slavoniji. V: *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 3, (dalje Škafar, Prekmurski sezonski delavci v Slavoniji) str. 34-35.

¹⁰ Prav tam, št. 4, str. 53-54.

Po Sergiju Vilfanu je z nastopom kapitalistične dobe delovno razmerje pridobilo na pomenu in postalo osnovno pravno razmerje.¹¹ Splošne delovne pogoje v obdobju habsburške monarhije je urejal obči državljanski zakonik, ki je stopil v veljavo leta 1812.¹² Delovna razmerja na področju podeželskih in mestnih poslov so urejali poselski redi.¹³ Tako je bila prva obsežnejša uzakonitev delovnega prava red za podeželske posle zelo zgodnja (1787), sledili so mu drugi, tja do leta 1931, ko izide obrtni zakon, po katerem pa ni bilo jasno, ali je ta zakon odpravil prejšnje poselske rede. Iz splošnih oblik socialnega zavarovanja so bili praviloma izvzeti poljedelski delavci (razen zaposlenih pri strojnih napravah), zakon o zaščiti delavcev (14. 5. 1922) pa je veljal le za poljedelske obrate industrijskega značaja.¹⁴ Jugoslavija je postopno uvajala enoten gospodarski in socialnopolitični sistem. Omenjeni zakon o zaščiti delavcev (1922) je uvedel enotno socialno politiko, s 1. septembrom 1937 je zaživel zavarovanje delavcev za onemoglost, starost in smrt.¹⁵ Vendar je bilo kmetijsko delavstvo izvzeto iz sistema splošnega socialnega zavarovanja.¹⁶

2. Sporazum in zakon o najemanju kmetijskih sezonskih delavcev (1928)

Leta 1928 je Kraljevina SHS sklenila sporazum o reciprocitetnem socialnem zavarovanju z Nemčijo in kar je za naše razmišljanje pomembno, sporazum o začasnem zaposlovanju sezone kmetijske delovne sile v Nemčiji. Sporazum med Kraljevino SHS in weimarsko Nemčijo o "nabiranju in najemanju" sezonskih kmetijskih delavcev je bil sprejet 22. februarja 1928 in razglašen 20. marca 1928.¹⁷ Zakon o tem sporazumu je bil podpisan med vlado Kraljevine SHS in vlado države Nemčije v Berlinu 15. decembra 1928.¹⁸

Pogodba o socialnem zavarovanju je bila podpisana 15. decembra 1928 v Berlinu.¹⁹ V njej je izražen namen obeh strani za medsebojno zaščito državljanov z ozirom na delovna in zavarovalna razmerja, s ciljem, da se čimbolj izenačijo pravice, ki izvirajo iz teh razmerij (§1). Izvzeto je bilo le splošno starostno zavarovanje (onemoglost, starost in smrt), dokler se ne uveljavi tudi v Jugoslaviji. Ta pogodba

¹¹ Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996, str. 495-510.

¹² V § 1151 je zapisano: "Kadar se kdo obveže drugemu za službovanje za določen čas, nastane službena pogodba, kadar prevzame kdo izvršitev dela za plačilo, pa pogodba o delu." Glej Bojan Kuček: Pravni okvirji poslovanja. 2004/05. (www.visoka-sola.com)

¹³ Posel (kmečki posel): oznaka za najeto osebo na večjem posestvu ali graščini za pomoč pri delu ali strežbi. SSKJ III, 1979, str. 853.

¹⁴ Vilfan, n. d., str. 502.

¹⁵ Službene novine, št. 64/122, 22. 3. 1937.

¹⁶ O gospodarski in socialni politiki na Slovenskem je najboljše delo zgodovinarja Franceta Kresala. France Kresal: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana 1998.

¹⁷ Službene Novine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 64/XIX. Objavljen v Uradnem listu ljubljanske in mariborske oblasti kraljevine SHS, 106, 35, 12. 4. 1928, str. 233-235. Sporazum so podpisali za nemško delavsko centralo direktor Hans Hartwig in upravni inšpektor Wilhelm Weisse, za beograjski centralni odbor za posredovanje dela pa predsednik dr. Mario Krmpotić in člana Pera Blašković in Bogdan Krekić.

¹⁸ Službene novine kraljevine SHS, št. 229, 1. 10. 1929. Objavljen v Uradnem listu dravske banovine, 108, 28. 10. 1929, str. 825-828. Veljati je začel 31. 12. 1929. Teksta sta se deloma razlikovala. Podoben sporazum je Nemčija sklenila s Poljsko novembra 1927.

¹⁹ Službene Novine kraljevine SHS, št. 231, 3. 10. 1929. Zakon je bil objavljen v Uradnem listu dravske banovine, 108, 28. 10. 1929, str. 828-830.

je bila pomembna za t. i. vestfalske Slovence, ki so (stalno) živeli v Nemčiji. Pri njeni sestavi je z nemške strani sodeloval dr. Andrej Grieser, ministerialni direktor pri nemškem državnem ministrstvu za delo, z jugoslovanske strani pa dr. Andrej Gosar, narodni poslanec in minister za socialno politiko.

Sklepanje delovnih pogodb je potekalo v trikotniku: delodajalec - delojemalec, nad njima pa je bdela država. Znotraj države je bilo za delavstvo doma in izseljence v tujini (vključno z sezonskimi delavci) zadolženo Ministrstvo za socialno delo in ljudsko zdravje, v času ljubljanske in mariborske oblasti je bil ustanovljen skupni Oblastni izseljenski urad v Ljubljani (1928), v obdobju Dravske banovine je po letu 1929 deloval Izseljenski referat banske uprave Dravske banovine. Poleg državnih so delovale številne zasebne organizacije, med njimi je bila najbolj dejavna Rafaelova družba pod vodstvom patra Kazimirja Zakrajška. S strani države je bil organizacijsko in kompetentno za področje izseljenstva zadolžen Izseljenski komisarjat v Zagrebu (1922-1939), ki je bil nekaka podaljšana roka države.²⁰

V času enega leta (1928/29) sta v uradnih listih izšla dva, skoraj identična teksta glede pravne ureditve sezonskega dela jugoslovanskih kmetijskih delavcev v Nemčiji. Prvi na nivoju sporazuma, drugi kot zakon o sporazumu. Takoj na začetku obeh je poudarjen sezonski značaj teh selitev. Država prejemnica se je zavarovala pred tem, da bi sezonski delavci ostali dlje časa ali za stalno v Nemčiji. Govorimo o uravnanem zaposlovanju tujcev, z izrazitim zoževanjem dostopa na trg dela, kar nemški zgodovinar Klaus Bade označuje za protekcionistično migracijsko politiko zaposlovanja, na podlagi močne prisotnosti države.²¹ Nemčija je vodila izrazito protekcionistično politiko zaposlovanja: tujce so zaposlovali le, če so domači delodajalci dokazali, da jim resnično primanjkuje delovne sile. Določitev (sezonskega, začasnega) obdobja dela v Nemčiji je državi omogočalo fleksibilnost in prilagajanje nihajočim potrebam trga dela, v našem primeru trga dela za kmetijsko delovno silo.

V uvodnem delu so določene pristojnosti in organizacija. Nemška vlada se v tem delu zaveže, da bo "delovala na tem", da bo pred važnejšimi spremembami delovne pogodbe (sestavni del sporazuma), "ki ne bi bile v korist delavcev", dala vladi v Beogradu pravočasno priložnost, da zavzame stališče do sprememb, in hkrati dopuščala, da beogradska vlada sama predlaga spremembe pogodbe nemškemu partnerju. In da sporna vprašanja rešujeta sporazumno. Z nemško natančnostjo je v nadaljevanju načrtan administrativni postopek (kvote delavcev, skupinska organiziranost, prihajanje in vračanje). Glede zaščite sezonskih delavcev so v obeh, sporazumu in zakonu, poudarili, da uživajo v Nemčiji glede zaščite delavcev, javne pomoči in ureditve delovnih pogojev, kakor glede reševanja sporov in delavskih sodišč, "isto zaščito kakor nemški delavci", vendar s pomembnim omejevalnim dodatkom, "v kolikor ne določa nemška zakonodaja glede inozemskih državljanov kaj drugega" (15. člen). In nadaljuje, da bo nemška delavska centrala zastavila ves svoj vpliv, da se jugoslovanskim sezonskim delavcem v popolni meri zavaruje uživanje nemške socialne zakonodaje, in pri tem izpostavi skrb za delavska stanovanja, da bodo v npravnem in zdravstvenem oziru ustrezna in po možnosti zadovoljujoča v odnosu njihovih (domačih) zahtev. Delavke pod 25. letom starosti

²⁰ Izvješća iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922.-1939. Ur. Pavao Jonjić, Ante Laušić. Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, 1998.

²¹ Bade, n. d., str. 279-284.

se načeloma niso smele posamično nameščati v delovnih krajih, kar pomeni določeno zaščito žensk. V zakonu je izpadla obljuba iz prvega sporazuma, da se bosta obe strani sporazumeli glede zaščite zdravja in nramnosti mladoletnikov in žensk. Sezonskem so dovoljevali sodelovanje v sindikalnih organizacijah, hkrati pa jim v prvem sporazumu obljubljali, da jih ne bodo zaposlovali v delovnih krajih, kjer je stavka ali "izpor", nato je v zakonu ta obljuba izpuhtela. Med pravicami delavcev, ki so pred pretekom delovne pogodbe ostali brez zaslužka, je bila po sporazumu obljubljena "primerna namestitve", vendar ne pod slabšimi pogoji, kot je bilo določeno, v zakonu pa so zapisali, da jih bodo namestili v ustreznih delovnih krajih, izpadla pa je obljuba o (vsaj enakih) delovnih pogojih. V sporazumu je določba, da delodajalcem, ki "težko" kršijo delovno pogodbo, prepovedo nadaljnje najemanje delavcev. Tudi tega določila v zakonu ni. Zakon o sporazumu je začel veljati 31. decembra 1929 s klavzulo, da se molče podaljšuje od leta do leta, če se ne odpove do 1. oktobra tekočega leta. Nedvomno je to omejevalna klavzula, ki je načeloma omogočala razdrtje sporazuma obema podpisnicama, dejansko pa je bolj koristila nemški strani, ki je lahko odpovedala kontingente nove delovne sile v naslednjem letu. Del zakona o sporazumu sta bili delovna pogodba za inozemske delavcev, izpadlo pa je potrdilo o sklenitvi delovne pogodbe, ki ga je delavec dobil ob podpisu pogodbe in ga zakon ne predvideva.

Delovna pogodba²² je določala:

Trajanje delovega razmerja. Delavci in delavke (moški, zakonske žene s pristankom svojih mož, mladoletni s pristankom svojih roditeljev) vstopijo v delovno razmerje pri (nemškem) delodajalcu od dogovorjenega dne do najdlje 15. decembra tekočega leta, kar je bilo povezano z zaključkom kmečkih del. Obvezani so bili, da opravijo vsa dela, ki jim jih naloži delodajalec, za dnevno mezdo ali plačo od kosa. Ob podpisu so morali izjaviti, da so popolnoma zdravi, da nimajo hibe, ki bi jih ovirala pri delu, delavke so zagotovile, da niso noseče, vsi pa, da so večji vseh običajnih kmečkih opravil. Vojni obvezniki tudi, "da po svoji vednosti" ne pričakujejo vpoklica.

Delovni čas. Če ga ne določajo lokalne okrožne ali občinske tarife, so upoštevali pravilo, da so imeli za zajtrk, kosilo in večerjo na razpolago dve uri, ki se nista všteli v delovni čas, kakor je bilo to v primeru poti na delovno mesto in z njega. Delodajalec je lahko v nujnih primerih podaljšal delovnik ("prekočasno delo"), delavec pa je bil nagrajen za to delo. Izredna pozornost je veljala prostim dnevom, ki so jih delavci uživali ob nedeljah in evangeličanskih praznikih, rimsko-katoliški delavci so imeli pravico do počitka še na katoliške praznike: Sveti trije kralji (6. januarja), Sveto rešnje telo (junija), ob Svetem Petru in Pavlu (29. junija), za Veliki šmaren (15. avgusta), za Vse svete (1. novembra) in Marijino spočetje (8. decembra). Vendar je imelo pristojno katoliško cerkveno oblastvo pravico do preložitve enega ali drugega praznika na naslednjo nedeljo. Če so delali ob nedeljah, so imeli pravico do nedeljske mezde. Delodajalec je bil dolžan delavcem olajšati prisostvovanje službi božji ob nedeljah in praznikih, kar se verjetno nanaša na primere, ko je bila cerkev v oddaljenem kraju.

²² O njej je pisal Jožko Rozman leta 1937, da bi se kmetijsko delavstvo bolje spoznalo z njo (čeprav je po njegovem mnenju odhajanje v Nemčijo upadlo), ker so podobna določila veljala tudi v drugih državah, tako tudi v Franciji, ki pa, po njegovem mnenju žal, ni sklenila podobnega sporazuma kot je bil z Nemčijo. Glej Jožko Rozman: Reciprocitetna pogodba z Nemčijo. V: Izseljenski vestnik-Rafael, avgust 1937, št. 8, str. 82-83.

Mezde. Če je za delovni kraj veljala tarifna pogodba za domače sezonske delavce, je veljala tudi za tuje. Torej, izenačitev plačila domačih in tujih delavcev. Če te pogodbe ni bilo, so bili oboji izenačeni glede na enako delo. Mezde so se izplačevale skupno ("skupna nagrada"), tako domačim kot tujim sezonskim delavcem, in to tedensko. V prvih šestih tednih so jim odtegovali po 3 nemške marke in po 2 v naslednjih devetih tednih. Zadržani denar so jim izplačali, ki so na pravilen način izstopili iz dela, in tudi v primerih, ko je prišlo do prekinitve delovnega razmerja brez delavčeve krivde. To je bila določena prisila in stalna pretnja delavcem. Od mezde so jim odšteli morebitne denarne kazni, odtegljaj davka od skupne mezde, ki ga je predpisoval zakon, in prispevke za socialno zavarovanje. Skratka, nekaj je bila na papirju zapisana mezda, in drugo, kar je delavec dobil v roke.

Stanovanje. Dodeljeno jim je bilo skupno stanovanje, ločeno po spolu, opremljeno z mizami, sedeži in umivalniki, z zaklepnimi omarami, skupnim ognjiščem za kuhanje in pranje, z zadostnim kurivom. Vsaki osebi je pripadala postelja, slamnjača, vzglavnik in volnena odeja. Stanovanje je moralo ustrezati higienskimi razmeram, ki v sporazumu niso bile posebej določene.

Prejemki v naravi. Poleg denarne mezde so jim po sporazumu pripadali še prejemki v naravi (deputat), kar je bila določena olajšava za delodajalca-kmeta, ki je verjetno težje izplačeval v denarju kot v kmetijskih pridelkih. Vsak teden je delavec dobil: 25 (v končnem zakonu samo 15) funtov krompirja, 7 litrov posnetega mleka (vsak dan po en liter) ali 3 ½ litra neposnetega mleka (vsak dan pol litra), 7 (v končnem zakonu 9) funtov kruha, 2 funta zdroba ali kaše ali pšena ali sočivja oziroma "stročja", 1 funt ržene moke ali ¾ funta pšenične moke, ½ funta masti in ½ funta soli. Sporazumno možen je bil odkup deputata, vendar po najvišji oz. tržni ceni, vendar se krompirja, mleka in kruha ni smelo odkupovati. Nedvomno delodajalcu ni bilo do tega, da bi delavec preli (celoten) deputat v denar, saj je bila hrana namenjena za vsakodnevno prehrano, delovna učinkovitost delavca pa je bila predvsem odvisna od nje. Delavcem je kuhala ženska, ki jo je določil delodajalec. Poleg kuhanja je morala čistiti njihove stanovanjske prostore in spalnice ter "lupiti krompir". Slednje kaže na to, da je bila osnovna hrana krompir, kar nam dokazuje njegova količina v naravi, hkrati pa so bile skupine delavcev bolj ali manj velike, zato so verjetno posebej navedli omenjeno kuhinjsko opravilo. Delodajalec ji je dovoljeval potrebni delovni čas, prejela je tudi mezdo kot ostale delavke, za nedelje in praznike pa še primerno nagrado. Število kuharic se je moralo ujemati s številom delavcev, normativa pa pogodba ne določi.

Potni stroški. Potne stroške od nemške meje do delovnega kraja je pokrival delodajalec, in nazaj do poslednje nemške obmejne postaje.

Delovno orodje. Delavec je moral vrniti delovno orodje delodajalcu čisto in nepoškodovano, v nasprotnem primeru je moral plačati odškodnino, kakor tudi za njegovo izgubo.

Nravno vedenje, predčasna razveza pogodbe. Delodajalec je od vsakega delavca in delavke zahteval pokorščino, zavezanost hišnemu redu in točnost pri delu. Delovni red je bil javno izobešen, vsako kršenje se je kaznovalo v denarju. Na ta način pridobljen denar se je moral porabiti le v korist "delavstvu podjetja". V primerih nasilnih dejanj, surovih žalitev ali zahtev po nenravnem dejanju je bil drugi pogodbenik upravičen razvezati pogodbo. (To je pomenilo določeno zaščito

pred delodajalčevimi neprimernimi dejanji.) Delodajalec je lahko razvezal pogodbo, če je delavec vztrajno odrekal delo ali ga zanemarjal, delavec pa, če mu je delodajalec odrekal dogovorjeno mezdo ali mu jo je neredno izplačeval, če mu je kljub večkratnim opominom dajal slabo hrano ali mu nudil nezdravo stanovanje. V tej zvezi je zapisano določilo, da delavčevo sodelovanje pri sindikalnem gibanju ne sme biti vzrok za odpust z dela. Delodajalec tudi ni smel delavcu odvzeti potnega lista in drugih listin "zoper njegovo voljo". Če se je delo na posestvu končalo pred 15. decembrom, je bil delodajalec zavezan, da obvesti o tem delavca teden dni prej.

Bolezen in zavarovanje. Vsak delavec je imel v primeru bolezni pravico do podpore iz pristojne bolniške blagajne. Če je bil za delo nesposoben, se mu je izplačevala boleznina, pri čemer so mu za ta čas odpadli prejemki v naravi in denarju. Tako delodajalci kot delojemalci so bili po zakonu dolžni vplačevati odrejene prispevke v bolniško blagajno. Higijenski in zaščitni predpisi, zlasti glede uporabe umetnih gnojil, so se uporabljali enako za domače kot tuje delavce.

Zaščita in reševanje pritožb. Nemška centrala v Berlinu (Deutsche Arbeiter Zentrale) je imela pravico do kontrole razmer v posameznem delovnem kraju, spore je reševalo pristojno (nemško) delovno sodišče.

Zakonu sta priključena dva dvojezična (slovensko-nemška) obrazca, prvi, ki predstavlja evidenco odhajajočih, drugi "seznam zvezanih" oseb. Po tem sporazumu, ki je bil z jugoslovanske strani potrjen kot zakon, je potekalo sezonsko izseljevanje v Nemčijo, ki je kasneje doživljalo spremembe, zato so začeli o potrebnosti novega sporazuma govoriti že pred letom 1939.

3. Novi sporazuma o najemanju kmetijskih sezonskih in stalnih delavcev (1939)

Leta 1939 je prišlo do sklenitve novega sporazuma. Na sestanku predstavnikov jugoslovanske in nemške strani,²³ ki je potekal od 24. do 27. februarja 1939 v Beogradu, so ugotovili, da je sporazum iz 15. decembra 1928 v nekaterih delih že zastarel. Novo v primerjavi z letom 1928 je, da se niso dogovorili samo o sporazumu o kmetijskih sezonskih delavcih, temveč sklenili tudi ločen sporazum o kmetijskih stalnih delavcih v Nemčiji. Oba sporazuma sta bila podpisana 27. februarja 1939 v Beogradu. Oglejmo si nekatere dele.

(I.) Sporazum o sezonskih delavcih iz leta 1939 ima enak poudarek na sezonskem značaju izseljevanja jugoslovanskih kmetijskih delavcev kot leta 1928.

(III.) Kot pred tem je tudi sedaj izvrševanje določala delovna pogodba kot sestavni del sporazuma. Enako je določilo glede možnosti jugoslovanske vlade, da pravočasno dobi vpogled v predloge sprememb z nemške strani, ki bi lahko škodovala jugoslovanskim delavcem, kot možnost, da tudi sama predlaga spremembe delovnega sporazuma. V novem sporazumu je zapisana obveznost jugoslovanske vlade, da bodo delavci spoštovali pogoje delovne pogodbe.

(V.) Nemška stran se obvezuje, da bo pravočasno sporočila Ministrstvu socialne politike in ljudskega zdravja, odseku za zaščito izseljencev, potrebno število delavcev. Delovne pogodbe, podpisane s strani delodajalcev ali po pooblastilu za-

²³ Na njem so z jugoslovanske strani sodelovali dr. Fedor Aranicki, dr. Barac in Švajger s strani Ministrstva za socialno politiko in ljudsko zdravje, in dr. Anton Kosi z oddelka za socialno politiko Dravske banovine v Ljubljani; z nemške pa Hetzell in dr. Kaester z Ministrstva za delo, Rödiger z Ministrstva za zunanje zadeve in dr. Vivenot z nemškega poslaništva v Beogradu.

dolžene nemške strani, se v štirih primerkih (v nemško-srbohrvaškem ali nemško-slovenskem jeziku) pošljejo pooblaščenim jugoslovanskim uradom.

(VI.) Jugoslovanska stran se obvezuje, da bo čim hitreje najela potrebno število delavcev.

(X.) Jugoslovanska stran poskrbi za pravočasni odhod delavcev in o tem obvesti nemško stran, nemška stran pa načeloma prevzame delavce na nemški meji. (Jugoslovanska stran je na sestanku izrazila željo po pravočasni obveščenosti o vrnitvi sezonskih delavcev, tj. o času prihoda transportov na mejo in številu povratnikov v posameznem transportu, kar je nemška stran potrdila.)

(XI.) Jugoslovanska stran se obveže, da bodo pred odhodom delavci zdravniško pregledani. Pregled se opravi po priloženih navodilih.

(XII.) Da se zamenjave delodajalca lahko izvedejo samo kot izjema, o čemer nemška stran obvesti jugoslovansko. Morebitna zamenjava delodajalca ne sme pomeniti poslabšanja pogojev dela in zaslužka za prizadetega delavca. Nemška stran se bo potrudila, da zaposli na odgovarjajoča delovna mesta delavce, ki so ostali brez dela pred pretekom dogovorjenega zaključka del.

(XIII.) Vsak delavec mora imeti osebni potni list z določeno trajnostjo veljave, vendar ne dlje kot do 31. decembra tekočega koledarskega leta. (Nemška stran je na sestanku izrazila željo, da se izenači in zniža taksa za potne liste, kar naj bi bilo že predvideno.)

(XIV.) Da so jugoslovanski delavci izenačeni z nemškimi z ozirom na delovne pogoje, zaščito dela, glede delavskega sodstva, socialnega zavarovanja in javnega skrbstva, v kolikor nemška zakonodaja ne določa drugače za pripadnike drugih držav. (Na sestanku je nemška stran izrazila željo, da se pritožbe jugoslovanskih delavcev čim hitreje posredujejo tudi nemški strani, da bi se pomanjkljivosti lahko odpravile.)

(XV.) Da bo nemška država uporabila svoj vpliv, da bodo jugoslovanski delavci v moralnem in zdravstvenem oziru neoporočno nameščeni.

(XVI.) V končnem določilu je določen rok trajanja sporazuma, in sicer do 31. decembra 1939 z možnostjo podaljšanja, razen če se ne odkaže do 1. oktobra tekočega koledarskega leta.²⁴

Novost je predstavljal sporazum o jugoslovanskih kmetijskih stalnih delavcih. Osnova določila sporazuma o sezonskih delavcih so postala tudi del tega sporazuma. Temeljno dopolnilo je glede na trajanje dela v Nemčiji. "Trajnost" je določena z najmanj enim letom in največ do tri leta. Podpisano delovno pogodbo dobijo pooblaščenca nemški in jugoslovanski urad, delodajalec in delavec sam; toda delavčev osebni potni list po sporazumu ne predvideva časovne klavzule o roku vrnitve.²⁵

Delovna pogodba za kmetijske (stalne) delavce iz Jugoslavije²⁶ pomeni dogovor delodajalca z delojemalcem za delo na kmetijskem posestvu za dogovorjeni čas. Določala je izenačitev z nemškimi delavci glede na plačo, odmor, odpustitve "itd."

²⁴ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 74, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje (dalje AS 74), 38/3521 (Jugoslovensko-nemački sporazum o jugoslovanskim sezonskim radnicama, prilog 1).

²⁵ AS 74, 38/3521 Jugoslovensko-nemački sporazum o jugoslovanskim poljoprivrednim stalnim radnicama, prilog 2.

²⁶ Obrazec je sestavil Državni zavod za posredovanje dela in zavarovanje v primeru brezposelnosti Berlin-Charlottenburg, Herdenbergsstr. 2.

Kot za nemške, so bila tudi za jugoslovanske delavce obvezna določila (minimalni pogoji) glede delovnega časa in plač, zaobsežena v tarifnih redih, ki so veljali v določenem delovnem kraju, če jih ni bilo, so veljale glede plače in dela za tisti kraj običajne norme. Na sestanku se je nemška stran obvezala, da "poradiče na tome", da se pri odmeri davka na plačo upošteva družinsko stanje delavca, seveda v okviru možnosti, ki jih dopušča nemška zakonodaja. Obvestili so tudi jugoslovansko stran, da so stalni delavci lahko imeli do dve uri nadur dnevno, ki sta bili plačani v pavšalu, v primeru dela nad tema dvema dodatnima urama se je plačevala vsaka ura posebej v višini, ki bo šele določena s tarifnimi pravilniki za vsako gospodarsko področje posebej. Zato v Aranickijevem poročilu zasledimo,²⁷ da prihaja v Nemčiji do spremembe tarifnih postavk glede plač, in nemški pogojevalci na sestanku še niso mogli dati konkretnih višin plač in dnin, vendar so obljubili, da bodo znane pred odhodom delavcev v Nemčijo. Delodajalec zadrži od plače prve štiri mesece po 4 RM, ki jih v skupnem znesku delavec dobi, ko na predpisan način izstopi iz dela. Na pogodbi se ponovi klavzula o delavski zaščiti, ki jo poznamo tudi pri predhodnih delovnih pogodbah, hkrati s ponovitvijo, "v kolikor nemška zakonodaja na splošno ne predvideva kaj drugega za pripadnike tujih držav." Navedene so tudi obveznosti delodajalca glede stroškov poti v Nemčijo in iz nje, ki jo poznajo predhodne pogodbe, kakor tudi zahteva, da se delavcu prebere pogodba v materinem jeziku in da s podpisom potrdi, da jo je pravilno razumel.²⁸

V sklopu novih sporazumov je tudi navodilo o ugotavljanju zdravstvenega stanja odhajajočih kmetijskih delavcev v Nemčijo. Da se dovoljuje odhod delavcem iz jugoslovanskih srezov, kjer nimajo tifusa, pegavice ali kake druge nalezljive bolezni. Pri pregledu se mora upoštevati, da je delavec sposoben za kmetijsko delo in ne sme imeti hib, ki bi ga pri delu ovirale, npr. kile, nagnjenosti h kili, splošne oslABLjenosti telesa, manjkajočih udov "itd." Delavka ni smela biti noseča. Tako delavec kot delavka ne sme imeti bolezni oces (trahoma), kožne bolezni (garij), spolne bolezni, ukrivljene hrbtenice in krčnih žil. Izključene morajo biti tudi osebe s sumom, da bolujejo za tuberkulozo ali za kako drugo nalezljivo boleznijo. Zdravnik je moral potrditi, da odhajajoči kmetijski delavci nimajo zgoraj naštetih bolezni in telesnih pomanjkljivosti.²⁹

3.1 Beograjska dogovarjanja: soglasja in nasprotja

Podobno, kot so člani sporazuma eno, njihova uresničitev pa nekaj drugega, velja tudi, da so zapisani in podpisani sklepi pravna osnova, pogovori ob njihovem sprejemanju pa nam odstrinjajo marsikatero tančico nesoglasij in drugačnih pogledov.

Iz ohranjenega zapisnika jugoslovansko-nemškega dogovarjanja, datiranega 27. 2. 1939,³⁰ in iz "uradnega poročila", brez datuma, ki ga je podpisal dr. Fedor Aranicki,³¹ izvemo, kaj so bile glavne teme pogovorov, poleg že omenjenih zaključkov v sporazumih o sezonskih in stalnih delavcih v Nemčiji leta 1939.

²⁷ AS 74, 38/3521, Aranickijev "uradni izveštaj", b. d.

²⁸ AS 74, 38/3521, Radni ugovor.

²⁹ AS 74, 38/3521, Uputstvo za prethodni lekarski pregled jugoslovenskih poljoprivrednih radnika.

³⁰ AS 74, 38/3521, Zapisnik, 27. 2. 1939.

³¹ AS 74, 38/3521, Aranickijev "uredovni izveštaj", b. d.

Iz zapisnika je razvidno, da je za leto 1939 nemška stran izrazila potrebo po jugoslovanski kmetijski stalni in sezonski delovni sili v višini 12.000 delavcev. Jugoslovanska stran je izjavila, da je mogoče angažirati le do 10.000 delavcev, v isti sapi pa zagotavljala, da bo poskušala čim bolj ustreči nemškim željam. V Aranickijevem uradnem poročilu je omenjeno nemško zaprosilo za 10.800 oseb, in sicer za pokrajine: 900 stalnih za Šlezijo, 900 stalnih za Brandenburg, 1800 sezonskih za Pomeranijo (Pommern), 1.800 sezonskih in 1000 stalnih za Nordmark, 1000 sezonskih za Spodnjo Saško (Niedersachsen), 700 sezonskih in 700 stalnih za jugozahodno Nemčijo in 1000 stalnih in 1000 sezonskih delavcev za Ostmark, tj. nekdanjo Avstrijo; skupaj za 10.800 delavcev, od tega 6300 sezonskih. In rezultat? Leta 1939 je Borza dela v Murški Soboti v glavnem z območja Prekmurja in Medžimurja posredovala 7963 sezoncev in 4887 sezonk, skupaj 12.850 oseb, in sicer 9303 osebe v Nemčijo, 2012 v Jugoslavijo in 1535 v Francijo. V Nemčijo jih je odšlo z območja Dravske banovine 6487 in Savske 2816 oseb obeh spolov. Daleč največje število delavcev je bilo iz sreza Murska Sobota (4982), sledili so mu Dolnja Lendava (1326), Čakovec (1323), Prelog (976), Ivanec (229), Novi Marof (186), Ljutomer (155), Varaždin (96), Ptuj (18), Koprivnica (6), Maribor levi breg (3) in Brežice (3).³² V jugoslovanskih statistikah se pod letom 1939 pojavi številka 13.310 (?) izseljenih v Nemčijo.³³ V primerjavi z ostalimi banovinami se potrjuje, da je bilo največje jugoslovansko izseljevanje v Nemčijo iz omenjenih območij, kar velja tudi za predhodna leta.

Jugoslovanska stran je na sestanku odprla vprašanje občasnih pregledov stanja življenja med sezonskimi delavci v Nemčiji in o delovanju duhovnika iz Jugoslavije. Nemška stran je zavrnila, da v obeh primerih nima nič proti, če gre za občasna dejanja. Aranickijevo poročilo še dodaja, da je treba uradne kontrole iz domovine in prihod duhovnika predhodno pisno javiti Hetzllu. Jugoslovanska stran je opozarjala tudi na težaven transfer denarja sezoncev v domovino, kar je bil bistven in stalno prisoten problem zaradi nemških denarnih oziroma valutnih omejitev.

Na sestanku so se na iniciativo jugoslovanske strani dotaknili tudi socialnega zavarovanja kmetijskih sezonskih in trajnih delavcev v Nemčiji, in to glede na bolne povratnike. Sklicujoč se na nemški zakon (Reichsversicherungsordnung) je druga stran potrdila, da v teh primerih oboleli ne izgube boleznine ("bolesničku podporu"), v kolikor je bila vrnitev dogovorjena s predstojništvom zanje pooblašene bolniške blagajne. Aranicki v poročilu zapiše, da bolni delavci v primeru nesreče ne plačajo nič, dokler bodo prispevki za bolniško blagajno različni po različnih nemških pokrajinah, in da je edino invalidsko zavarovanje poenoteno za celo Nemčijo.

Sklep obeh strani je bil, da se sporazuma o sezonskih in trajnih kmetijskih delavcih čimprej realizirata. Da obe vladi čimprej z notami potrdita sporazum o stalnih delavcih, glede sporazuma o sezonskih delavcih tudi potrditev s strani jugoslovanskega "narodnog predstavništva", ker je bil leta 1928 predhodni sporazum o kmetijskih sezonskih delavcih zakonsko potrjen. Dr. Fedor Aranicki je v svojem poročilu dodal informacijo, ki jo je dobil od vodje nemške delegaciji Hetzlla po

³² Škafar, Prekmurški sezonski delavci v Sloveniji. V: Izseljenski vestnik, 1939, št. 8-9, str. 121-123.

³³ Izseljenski komisariat v Zagrebu (dalje IK), šk. 598, mapa Statistika (Izseljevanje v Nemčijo 1939).

podpisu sporazuma, da so možnosti za sklenitev podobnih sporazumov za zaposlitev rudarjev vseh kategorij in drugih strokovnih delavcev, npr. gradbenih, delavcev za gradnjo cest in železnic, kamnolomcev, opekarskih in gozdnih delavcev.

Ko primerjamo tekste obeh sporazumov s prilogami, uradnega zapisnika (podpisanega z obeh strani) in poročila dr. Fedorja Aranickega, lahko ugotovimo, da so se na pogajanjih marsikaj pogovarjali, kar ni bilo zajeto v uradne sklepe obeh sporazumov. Obvezujoča za obe strani sta bila sporazuma in uradni zapisnik pogajanj. V primerjavi s sporazumom leta 1928 sta bila nova iz leta 1939 manj konkretna, včasih nedorečena v posameznih členih, s kar preveliko uporabo deklarativnih obljub ("trudili se bomo", "delali boma na tem", "verjetno se bi uvedlo" ipd.).

4. Odmevi sezonskega izseljevanja v javnosti

Eno so zakonska določila, drugo je vsakdanja praksa, ki je bila v burnih tridesetih letih zelo spremenljiva. Prvi sporazum je bil sklenjen v weimarski Nemčiji in pred izbruhom velike gospodarske krize, naslednji na pragu izbruha druge svetovne vojne. Skozi optiko burnega gospodarskega in družbenega dogajanja je Rado Miklič konec tridesetih let razmišljal o realizaciji sporazuma z Nemčijo (1928) in podvomil v njegovo uresničevanje. Izpostavil je, da sezonski delavci opravljajo težaško delo, ki ga domači nočejo in da nemško kmetijsko politiko vodijo nagibi, ki niso samo gospodarskega značaja. Strah pred slavizacijo kmetijskih predelov nemške države naj bi bil zelo močan. Delalo se je na krepitvi in ohranitvi kmetskega dela nemškega ljudstva, in zato, kot zapiše Miklič, "Nemcem nikakor ni ljubo na svojih poljih gledati - slovenskega poljedelskega delavca. Saj se ga nihče ne boji, toda dejstvo, da je pripadnik slovanskega rodu, izziva določene akcije".³⁴ Vprašanje je, koliko je na to gledanje vplivalo močno priseljevanje Poljakov v Nemčijo že pred prvo vojno in v kasnejšem obdobju. Prekmurški sezonski delavci in delavke so le predstavljali razpršene skupine na nemškem podeželju, in vprašanje je, koliko je nemške delodajalce o njih zanimalo kaj več, kot samo njihov doprinos z delom. In čeprav je to razmišljanje povezal s sporazumom iz leta 1928, je na drugi strani treba upoštevati, da je marca 1938 prišlo do nemške priključitve Avstrije (Anschluss) in da je velik del meje potekal po novem z Nemčijo. Tudi del Prekmurja je postal "obmejno ozemlje", še bolj pa je jugoslovanske oblasti skrbela nemška propaganda in ideje, ki so jih prinesli sezonski delavci v domača okolja. Miklič se je zavedal, da je sporazum med Nemčijo in tedaj Kraljevino SHS zastarel, saj je prišlo do spremembe režima v Nemčiji in z njim do novega "narodno-socialističnega delovnega prava". Zavzel se je za analizo sezonskega izseljenstva in opozoril na njegove pozitivne in negativne posledice. Med pozitivnimi je izpostavil, da so odhajali Prekmurci in Prekmurke z zemlje na zemljo (delo na odprtem naj bi bilo Prekmurcem v krvi), da so se v tujini seznanili z naprednimi načini poljedelstva, in da ne gre za beg z zemlje, ampak samo za iskanje zaslužka, ki mu sledi vrnitev domov. Priznava tudi pozitivnost zaradi organiziranosti tega izseljevanja. Spisek negativnih posledic sezonskega izseljevanja je pri Mikliču mnogo daljši. Izhodišče njegovega razmišljanja je trditev o "svetosti rodne grude", zato ga ne

³⁴ Rado Miklič: Sezonsko izseljevanje : nekaj pripomb in opozoril. V: Tehnika in gospodarstvo, 1939, št. 3-4, str. 87-96.

zadovoljujejo samo gospodarski razlogi, ampak izpostavi tudi druge posledice. Iz časnikov³⁵ povzema razmišljanja o izseljevanju kot "bolezenskem pojavu", pravi "epidemiji", "narodni bolezni", kot "sli po denarju" in iz prekmurskih *Novin* citira: "Narod beži, kakor da so se odprle dveri v obljubljeno deželo."³⁶ Kar so znana razmišljanja že iz obdobja množičnega izseljevanja Slovencev v ZDA in tudi kasneje.³⁷ Sam s seboj prihaja v določeno nasprotje, saj v uvodu zapiše, da "smo narod brez grude" in opozori na dejstvo, da mala kmetija ob velikoštevilni družini ne daje dovolj kruha, hkrati pa obsoja zapuščanje te grude. In če imamo v mislih samo Prekmurje v obdobju med obema vojnama, je le manjši del ljudi odšel za stalno. Konec koncev je tudi obdobje t.i. kmetijskega "stalnega" delavstva obstajalo le do 3 leta. Koliko je pojav odhajanja tudi tistih, ki bi lahko preživeli na kmetiji, vplival na Mikličev pogled, je vprašanje, vendar odgovor je tudi zanj jasen: zaradi razlike v mezdah doma in na tujem za enako delo ljudje odhajajo v svet! Zavzel se je tudi za analizo pozitivnih in negativnih izkušenj povratnikov z moralnega, zdravstvenega in socialno-gospodarskega ozira. Sam se je spraševal, koliko zaščite jim v Nemčiji nudijo jugoslovanska predstavništva, izpostavil pa je negativne izkušnje delavcev in delavk, ki so našle svoj odmev oktobra 1938 celo v *Slovenskem listu*,³⁸ ki je izhajal v Argentini.

Ko so na Borzi dela v Murski Soboti analizirali situacijo sezonskega dela v Nemčiji v obdobju od 15. februarja do 31. decembra 1931, so ugotovili padec zaslužka, nastop brezposelnosti med sezonci in favoriziranje domačih delavcev, in pri tem izpostavili politične motive in ne brezposelnosti kot razlog za preprečevanje prihoda tujih kmetijskih delavcev v Nemčijo.³⁹ Na podlagi uradnih državnih statistik kontinentalnih selitev izvemo, da je v letu 1932 odšlo iz Dravske banovine v Nemčijo "samo" 457 oseb (vrnilo se je 517), kar je v primerjavi z letom 1931 mnogo manj (takrat je odšlo 1088 oseb in vrnila se je 801 oseba); tudi v jugoslovanskem okviru je zabeležen odhod samo 507 oseb in vrnitev 541 oseb.⁴⁰ V arhivskih virih nisem zasledil podatka, da je nemška stran obvestila jugoslovansko o tem pred 1. oktobrom 1931, kot je to bila zaveza v skupnem sporazumu. Pojavili so se tudi "palirji", ki so obvestili Borzo dela v Murski Soboti, da bodo posredovali delavce prek Burgenlanda, kar so izpeljali že leta 1931, saj so bili slovenski delavci zaželeni pri nemških delodajalcih in znani kot skromni, pridni in vestni "in izvrstno vporabljeni pri vseh kmetijskih delih".⁴¹

Maja 1937 so se na konferenci v Beogradu sestali predstavniki nemške in jugoslovanske strani na temo: zaposlovanje stalnih kmetijskih delavcev iz Jugoslavije v Nemčiji.⁴² Želeli bi zaposliti 2000 delavcev v Srednji Nemčiji, Nordmarki in

³⁵ Franc Kuzmič: Sezonstvo in izseljenstvo v Prekmurju. V: Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru. Sosedstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije. Ljubljana 2003, str. 541-557.

³⁶ Miklič, n. d., str. 92.

³⁷ Marjan Drnovšek: "Izseljevanje je rak rana našega naroda". V: Historični seminar 2003, 4, str. 7-33.

³⁸ Slovenski list je izhajal v Buenos Airesu v letih 1937-1946. Glej Jože Bajec: Slovensko izseljensko časopisje 1891-1945. Ljubljana 1980, str. 108.

³⁹ AS 74, 2/164, Dopis murskosoboške Borze dela centrali v Ljubljani, 16. 2. 1932.

⁴⁰ AS 74, šk. 40.

⁴¹ AS 74, 2/164, Dopis, 18. 2. 1932.

⁴² Z nemške strani so bili prisotni trije predstavniki Državnega zavoda za posredovanje dela in zavarovanje za slučaj brezposelnosti v Berlinu, z jugoslovanske strani pa šef odseka za zaščito izseljencev pri ministrstvu za socialno delo in ljudsko zdravje dr. Aranicki in dr. Krmpotič in Švajcer ter Vončina kor predstavnik Javne borze dela v Ljubljani, "pod katerega spada Prekmurje".

Pommernu, vendar je Josip Vončina, upravnik Borze dela iz Ljubljane, ki je bila pristojna tudi za Prekmurje, imel na razpolago le 300-450 žensk in 600-850 moških. Sezonce bi zaslužili 25-40 RM mesečno, imeli možnost pošiljanja denarja do 10 RM mesečno. Dogovor je bil podpisan.⁴³ Še vedno so odhajali ilegalno v Nemčijo, predvsem potem, ko je njen sestavni del postala Avstrija.⁴⁴

Na podlagi uradnih državnih statistik je leta 1937 odšlo iz Dravske banovine v Nemčijo 2238 oseb in se konec leta vrnilo 551.⁴⁵ Samo iz območja Borze dela v Murski Soboti jih je odšlo v Nemčijo 2015, med njimi sezonce in tisti, ki so nameravali ostali do leta in pol.⁴⁶ Konec leta se je vrnilo domov le okrog 1000 delavcev. Glede na življenje v Nemčiji je bila večina zadovoljna z delom, s hrano manj, saj so doma uživali več mesa in močne hrane, v Nemčiji pa v glavnem krompir, kašo z malo moke, masti in mesa.⁴⁷ Povprečni zaslužek sezonskega delavca leta 1937 je bil v Nemčiji 6000 din, Franciji 4500 din in Jugoslaviji samo 1800 (in še to velikokrat v naravi).⁴⁸ Del javnega mnjenja je nasprotoval izseljevanju Prekmurcev, velikokrat zasledimo med argumenti splošne trditve o škodljivosti tega pojava v narodnostnem (državljskem) in moralnem oziru, na drugi strani so bili realisti, ki so zavračali negativno obravnavo pojava kot takega in se strinjali le s tem, da ga je treba regulirati na primerni obseg. Glede na Nemčijo je bilo vedno bolj v ospredju tudi vprašanje nacizma, njegovega vpliva in vpliva nemškega načina življenja sploh (red in disciplina), ki je bilo mnogim Slovencem všeč.⁴⁹

Načelnik upravnega oddelka Dravske banovine je septembra 1938 poslal zaupni dopis oddelku VI. banske uprave z ozirom na sezonske kmečke delavce v Franciji in Nemčiji.⁵⁰ Ugotavlja, da je bilo največje sezonsko izseljevanje poljedelskih delavcev (nedvomno v tekočem letu) v Francijo in Nemčijo, manj drugam. V Nemčijo so odšli večinoma delavci iz murskosoboškega in lendavskega, manj iz ljutomerskega sreza, v skupnem številu 4150, iz prejšnjih let je ostalo tam 850 delavcev. (Navedba Franca Finka, izseljeniškega referenta kraljevske banske uprave Dravske banovine, se glede števila sezonskih delavcev v letu 1938 razlikuje od gornjih, saj naj bi iz srezov Murska Sobota, Lendava in Ljutomer odšlo v Francijo 1592 in Nemčijo 4290 delavcev, iz prejšnjih leta naj bi v Franciji ostalo 4000 in Nemčiji 1000 delavcev. Kar pomeni, da je bilo v letu 1938 v obeh državah zaposlenih "okoli" 10.882 delavcev. V Bački, Banatu in drugod je bilo zaposlenih še 2477 delavcev iz omenjenih srezov. Skupaj torej kar 13.359 sezonskih delavcev. In da bi bilo število še bolj impozantno, navede število "duš" vseh treh srezov, tj. skupaj 132.977, kar pomeni, da je bilo na sezonskem delu iz omenjenih srezov v letu 1938 kar 10,05% odraslih moških in žensk.⁵¹) V nadaljevanju načelnik poudari, da so mnogi odšli za delom zunaj države, čeprav bi ga lahko dobili doma.

⁴³ AS 74, 2/167, Zapisnik konference, 12. in 13. 5. 1937.

⁴⁴ AS 74, 2/170, 5/587, 12/1368.

⁴⁵ AS 74, šk. 40.

⁴⁶ AS 74, 11/1147. Za primerjavo: v južne dele države je odšlo 1839 oseb in 3221 v Francijo.

⁴⁷ AS 74, 2/167.

⁴⁸ Tehnika in gospodarstvo, 1938, št. 7-8, str. 168-170.

⁴⁹ Nemci so bili vzor tudi za urejanje odnosa do živčih nemških manjšin zunaj Rajha in svojih izseljencev. Glej Viktor Plestenjak: Tako dela narod, ki se sebe zaveda. Razmišljanje, ki ga vzbuja skrb Nemčije za svoje ljudi v tujini. V: Izseljenjski vestnik, 1939, št. 6-7 str. 89-91, 108-111.

⁵⁰ AS 74, 38/3521, Izjava načelnika upravnega oddelka banske uprave Dravske banovine, 29. 9. 1938.

⁵¹ AS 74 38/3521, Pregled poročil, Anketa.

Piše o "izseljenski maniji", kar povzroča pomanjkanje poljedelskih delavcev v krajih, ki so bili najbolj prizadeti zaradi izseljevanja. Mamljivi razlog odhoda, kot zapiše, je bil boljši zaslužek, "...postransko pa verjetno tudi želja, videti nove kraje."⁵² V prvem pogledu so doživeli naši izseljenci bridko razočaranje. Zaslužek se ni izplačeval v obetani višini, hrana pa je bila večinoma slaba. Zato so se mnogi naši delavci vrnili predčasno iz tujine v domovino..." In nadaljuje, da so od delodajalcev dobili malo izplačanega denarja, da so morali nekateri prodati ure, da so si mogli plačati potne stroške za vrnitev v domovino. Ugotavlja, da so sezonski delavci, zlasti v Nemčiji, izpostavljeni nevarnostim, posebno v moralnem in "nacionalnem" oziru, čim dlje traja odsotnost, tem večja je ta nevarnost oziroma "odtujenost nasproti lastnemu narodu in naši državi". Opozarja na državi znano dejstvo o razpredenosti mreže vsenemške propagande, ki posredno in neposredno vpliva z nacional-socialistično ideologijo na delavce, ki pridejo za dlje časa v Nemčijo, npr. krošnjarje. Zato zaključi s predlogom, da se deluje v smeri, kolikor je to mogoče, da se preneha izseljevanje sezonskih delavcev v naslednjem letu (1939), saj se vsi brez posla lahko zaposlijo doma.

5. Zaključek

Za razliko od avstrijskega obdobja so v prvi Jugoslaviji poznali državne in zasebne organizacije, ki so imele na skrbi jugoslovanske izseljence. Kljub temu je bila najbolj ranljiva stran neurejenost pravnega in zlasti socialnega statusa izseljencev, pri čemer je Nemčija določena izjema, kar je okvirno povedano v tem prispevku. Glavni problem je bil v neuravnoteženosti stopnje razvitosti delovne in socialne zakonodaje med državami-dajalkami in državami-prejemnicami delovne sile, saj je v večini primerov veljalo načelo reciprocitete, kjer je Jugoslavija zaostajala v stopnji razvoja lastne socialne zakonodaje, npr. v primerjavi s Francijo in Nemčijo. Iz mnogih uradnih poročil in osebnih opažanj sezonskih delavcev je bil njihov položaj v državi gostiteljici najbolj urejen v Nemčiji, nato v Franciji in najslabši v Jugoslaviji. Skratka, v primerjavi s Francijo je bilo sezonsko izseljevanje v Nemčijo urejeno s sporazumi na državni ravni, in celo z zakonom z jugoslovanske strani (1928). Toda to ne pomeni, da ureditev sezonskega izseljevanja ni veljala. V obeh primerih je bilo organizirano prek organizacij La Société Générale de l'immigration /S.G.I./ (s sedežem v Zagrebu) za Francijo in Deutsche Arbeiter Zentrale Berlin /DAZ/ (s sedežem v Berlinu) za Nemčijo. S.G.I. je že 23. januarja 1925 dobila koncesijo za rekrutacijo poljedelskih delavcev v Francijo. V okviru prve Jugoslavije je bila teža posredovanja sezonskih delavcev v okviru države na ramenih javnih borz dela.

Na prvem slovenskem izseljenskem kongresu v Ljubljani (1. julija 1935) je Jožko Rozman izjavil, da je "pogodba" o zaposlovanju sezone delovne sile v Nemčiji "iluzorična, ker je Nemčija zaposlila svoje delavske moči".⁵³ Dejansko je izseljevanje iz Dravske banovine v Nemčijo (upoštevajoč, da so večino predstavljali sezonski delavci) poznalo samo dva viška, prvega s številom 1921 oseb (leta 1930)

⁵² Kar pretiran razlog, saj so prihajali in odhajali v transportih, delo na polju pa jim ni omogočalo turističnega občudovanja novih krajev.

⁵³ I. slovenski izseljenski kongres v Ljubljani, dne 1. julija 1935. Ljubljana 1936, str. 77.

in 1088 oseb (leta 1931),⁵⁴ in drugega s številom 2238 oseb (1937), 4773 oseb (1938) in 13.310 oseb (1939), v ostalih letih (1927-29 in 1932-36) je bilo število vedno pod 500 oseb, v letu 1933 celo samo dve osebi.⁵⁵ Gledano z Rozmanovimi očmi dejansko pravega razcveta odhajanja v Nemčijo, v primerjavi s Francijo, ni bilo. Vendar je bilo to odhajanje v Nemčijo skoncentrirano v glavnem na eno regijo, tj. Prekmurje. In če prekoračimo upravne meje, ugotovimo, da se je pri nabiranju sezonskih delavcev izoblikoval prekmurski-medžimurski bazen delovne sile, za katerega je bila zadolžena podružnica javne Borze dela v Murski Soboti, ki je bila podrejena ljubljanski centrali. Najbolj življenjsko stran sezonskega izseljenstva predstavljajo zgodbe posameznikov, njihovi odzivi na pogoje dela in življenja v Nemčiji, ki so bili po različnih nemških pokrajinah različni, tudi v odnosu do časa njihove prisotnosti v novem okolju, kjer so se razmere menjale iz leta v leto in ne nazadnje tudi zaradi izbruha druge svetovne vojne, ki se je za mnoge stalne izseljence in kmetijske sezonske delavce začela že 1. septembra 1939.⁵⁶

Marjan Drnovšek

YUGOSLAV-GERMAN AGREEMENTS ON SEASONAL WORK BETWEEN THE WORLD WARS

S u m m a r y

In early 1920's, due to the closure of the "golden gates of America", emigration flows from the first Yugoslavia turned towards Western European countries, especially France and Germany, and to a lesser extent, Belgium, Holland and Luxembourg. Among those who emigrated to France and Germany, rural seasonal workers from the labour pools of Prekmurje and Medjimurje prevailed. From there, seasonal workers also went to the southern parts of Yugoslavia (Slavonija, Bačka, Baranja, Banat). In 1939, a total of 13,359 seasonal workers worked in Germany, France and southern Yugoslavia. From the districts of Murska Sobota, Lendava and Ljutomer, 1,592 workers went to France and 4,290 to Germany, adding to 4,000 in France and 1,000 in Germany who had gone there in the previous years. This means that, in 1938, "some" 10,882 were employed by the two countries. Bačka, Banat and other places gave employment to a further 2,477 workers from the said districts. This brought the total of seasonal workers to 13,359. Considering that, at the time, 132,977 people lived in the said districts of Murska Sobota, Lendava in Ljutomer, this amounts to 10.5 percent of adult men and women. Emigration from Dravska banovina to Germany (comprising mostly of seasonal workers) actually had only two peak periods: the first one, from 1930 to 1931, counted 1,921 and 1,088 persons respectively, and the second, covering 1937, 1938 and 1939, had 2,238, 4,773 and 13,310 for each year. In other years, from 1927 to 1929 and 1932 to 1936, the number never exceeded 500, and was even as low as 2 in 1933.

Yugoslavia and Germany concluded two agreements on the hire of seasonal workers, the first one in 1929 (also ratified as a law) and the second one in 1939. Both determined the organisation, departure and return of workers. Working contracts were also attached to them, a more specific one in the first agreement and a more general one in the second. In 1939, an agreement on permanent rural workers and the instruction on medical examination were adopted. The implementation of the agreement echoed in public, provoking both negative and positive reactions to working and living conditions in the new environment. Germany as the hiring state had the last word in both cases, especially in determining annual quotas. These fluctuated from one year to another, given that the 1930's, as well as being politically turbulent, were also the years of the Great Depression.

⁵⁴ S posredovanjem DAZ je iz prve Jugoslavije odšlo 2614 oseb (1930) in 1142 v letu 1931 (AS 74, šk. 40).

⁵⁵ IK, šk. 600 (prej 597).

⁵⁶ Marjan Drnovšek: Slovenski izseljenci v Evropi ob izbruhu druge svetovne vojne. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941 : znanstveni posvet Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem), str. 243-265.

1.01
Prejeto 25. 1. 2006

UDK 325.252(497.1)"1918/1941"

Milica Kacin Wohinz*

Utrinek o socialnem položaju primorskih emigrantov v Kraljevini Jugoslaviji

IZVLEČEK

Avtorica prikazuje na osnovi dveh dokumentov Zveze jugoslovanskih emigrantskih združenj iz Zagreba in Bratskega društva Gortan-Bazovica iz Sarajeva iz leta 1934 kakšen je bil socialni položaj primorskih emigrantov v Jugoslaviji. Gre za poročilo o Slovencih, emigrantih iz Primorske, ki so živeli v Makedoniji. Tja jih je naselila jugoslovanska politika z namenom kolonizirati zemljo Albancev in Turkov. Dokumenta sta bila najdena v diplomatskem arhivu italijanskega ministrstva za zunanje zadeve.

Ključne besede: primorski Slovenci, emigranti, fašizem, Jugoslavija, Italija

ABSTRACT

A THOUGHT ON THE SOCIAL SITUATION OF EMIGRANTS FROM VENEZIA GIULIA IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

On the basis of two documents from 1934, by the League of Yugoslav Societies for Migrants from Zagreb and the Fraternal Society Gortan-Bazovica from Sarajevo, the author examines the social situation of emigrants from Primorska in Yugoslavia. It is a report on the Slovene emigrants from Primorska who lived in Macedonia, where they had been sent by the Yugoslav government in an attempt to colonise the lands owned by Albanians and Turks. The documents have been discovered in the diplomatic archives of the Italian Ministry of Foreign Affairs.

Key words: Littoral Slovenes, emigrants, fascism, Yugoslavia, Italy

O primorskih emigrantih v Jugoslaviji med obema svetovnima vojnama je zelo malo zgodovinske literature. Več je spominskih virov. Prvim raziskavam Lada Božiča o društvu Orjem in "Po primorskih emigrantskih kolovozih", ki pa je izšla v Primorskem dnevniku,¹ je sledila disertacija Andreja Vovka z rekonstrukcijo Zveze emigrantskih društev.² V svoji knjigi Prvi antifašizem v Evropi sem objavila

* Dr., znanstvena svetnica v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Celovška 143

¹ Lado Božič: Po primorskih emigrantskih kolovozih. V: Primorski dnevnik, julij 1976, devet nadaljevanj.

² Andrej Vovko: Organizacija jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933. V: Zgodovinski časopis, 1978, št. 4, str. 449-473; isti, Delovanje "Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine" v letih 1933-1940. V: Zgodovinski časopis, 1979, št. 1, str. 67-120.

poglavje, ki zadeva tudi primorsko-istrsko emigracijo, kratek pregled njene zgodovine, zgrajen pretežno na spominskih virih, pa sem objavila v Slovenski novejši zgodovini Slovencev.³ Skupaj z istrskimi Hrvati je bilo v Jugoslaviji okoli 70.000 emigrantov iz Julijske krajine, od tega najbrž polovica slovenske narodnosti. V Jugoslavijo so se zatekali kot v domovino, in to v valovih, pogosto ilegalno, iz političnih in ekonomskih razlogov. Za Jugoslavijo je bil vsak val novo breme, povečeval je brezposelnost in ustvarjal nezadovoljstvo avtohtonega prebivalstva. Socialne probleme je pri vladi v Beogradu reševal urad za begunce pri ministrstvu za socialno skrbstvo, v tridesetih letih prek Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Oblasti so emigrante zaposlovale predvsem v narodno ogroženih in izpraznjenih krajih, v Sloveniji v Mariboru in Prekmurju. V interesu velikosrbske politike je bilo naseljevanje na jugu Srbije, na Kosovu in v Makedoniji, kjer so poceni kupovali izpraznjeno "arnautsko" in turško zemljo. Največja koncentracija Primorcev, ali "slovenska vas" je bila v Bistrenici pri Demir Kapiji, na levem bregu Vardarja. Na pobudo predsednika emigrantske zveze Ivana Marije Čoka je namreč vlada, oziroma Zveza agrarnih skupnosti v Skopju leta 1931 za ta namen ustanovljeni Poljoprivredni zadrugi izseljenika iz Julijske krajine prodala okoli 400 ha zemlje, ki so jo izpraznili Turki. Čok ali kolonizacijski odsek pri Zvezi je vabil Primorce, naj z zglednim gospodarjenjem spremenijo vso "Južno Srbijo", tj. Makedonijo, v najbogatejšo pokrajino v Jugoslaviji. Tja so naseljevali zlasti družine z Goriške, ki so postopoma kupile zemljo, vendar so se zaradi težkih razmer že pred drugo vojno, dokončno pa po njej, odseljevale v druge jugoslovanske pokrajine, mnogi pa so se poskušali vrniti domov na Primorsko oziroma v Istro.

V zgodovinsko diplomatskem arhivu italijanskega ministrstva za zunanje zadeve v Rimu so v fondu Politične zadeve, Jugoslavia, ohranjeni mnogi dokumenti o emigraciji, vodeni pod kategorijo "Irredentismo". Pošiljali so jih italijanski diplomatski predstavniki v Jugoslaviji in sicer veleposlaništvo v Beogradu ter generalni konzulati v Ljubljani, Zagrebu, Splitu in Sarajevu. Dne 2. julija 1934 je poslaništvo iz Beograda poslalo ministrstvu za zunanje zadeve v Rim devet dokumentov o "irredentistični dejavnosti", ki jih je zbral konzulat v Sarajevu. Dejansko gre za poročila o socialnem položaju emigrantov ter za okrožnice Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine svojim društvom. Med njimi pošilja socialna sekcija Zveze iz Celja, 28. maja 1934 prošnjo društvom, da sestavijo sezname brezposelnih emigrantov in podatke o njihovem položaju. Obvešča jih, da "*z izseljenci iz Julijske krajine nihče ne sme ravnati kot s tujci, o čemer že obstajajo ministrska navodila*". Zveza iz Beograda naroča 4. junija 1934 društvom, da zberejo po en dinar od vsakega člana, namenjen za reševanje posebnih problemov Julijske krajine, ki so v teku. Dne 5. junija pa zahteva od društev poročila o dejavnosti in število članov, kot gradivo za kongres Zveze, ki bo 2. septembra. Propagandni odsek Zveze iz Ljubljane pa 24. maja 1934 vabi društva, naj prireajo komemoracije za "*drugorodne mučenike, žrtve fašističnega zatiranja*". Obvešča jih, da so javni protesti proti fašizmu in Italiji prepovedani." kot je iz okrožnice povzel ambasador. Društvo Tabor iz Ljubljane pa 13. maja istega leta v okrožnici opisuje neznosni ekonomski

³ Milica Kacin Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi : Primorska 1925 - 1935 : bazoviškim žrtvam ob šestdeseti obletnici. Koper 1990, str. 316-353 VI. poglavje : V emigraciji (Jugoslavija in njena manjšina, Emigranti v Jugoslaviji, Kongres evropskih narodnosti); Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992, 1. Ljubljana 2005, str. 569-572.

položaj izseljencev - Italijani političnim emigrantom rečejo "fuorusciti" - in prosi pomoč za Dom emigrantov v Ljubljani.

Ti dokumenti so prevedeni v italijanščino, v originalnem jeziku pa sta kopiji dveh pisem društva "Trst-Gorica-Reka" iz Skopja, ki ju kot primer emigrantske problematike objavljamo v celoti.⁴

C o p i a

26. aprila [193] 4.

Bratski

Savez Jugoslovenskih Emigrantskih Udruženja

Kolonizacioni odsek,

Z a g r e b,

Boškovičeva 40.

U našem društvu javili su se ovih dana neki naši naseljenici iz Dušanovca i govorili su nam o očajnom stanju tamošnje kolonizacije.- Smatramo za svoju dužnost, da Vas o tome izvestimo, kako biste mogli preduzeti potrebne mere.

U Dušanovcu se nalazi 26 obitelji, od kojih broje neke po sedam, osam pa i devet članova.- Svaka porodica ima na raspoloženju po jednu kućicu sa kuhinjom i sobom, bez poda i bez - il skoro bez tavana.- U takvoj jednoj "sobi" mora da na zemlji spava, zimi i leti, čitava porodica t.j. sedam, osam pa čak i devet lica.

Svi su potpuno bez novčanih sredstava i bez svake mogućnosti i najmanje zarade.- U sredini decembra 1933. god. dobila je svaka porodica od ovdašnjog Vrhovnog Agrarnog Povereništva po 300 kg pšenice, 75 klg raži, 175 do 250 klg kukuruza, 35-45 klg pasulja, po jedan džak krompira i po 250-450 din. u gotovu. Žito je bilo namijenjeno za seme, a ostale namirnice za prehranu, dok je gotov novac imao da posluži za nabavku svega ostalog, što je za najskromniji život potrebno: mast, šećer, petroleum, odela i za oranje.- Većina naseljenika - od kojih ih samo osam ima plugove i stoku za oranje - upotreбили su žito za prehranu i kad je žito nestalo - gladovali su.- Dne 4. aprila t.g. dobili su od Vrhovnog Agrarnog Povereništva još po 25 klg pšenice, 20 klg kukuruza, 5-6 klg krompira, 4-5 klg pasulja, što bi moralo da jim posluži za prehranu za dobu od tri meseca.-

Nemaju konca, da bi zakrpali pocepana odela, nemaju petroleuma, pa su primorani leći, čim se smrkne, nemaju masti, nemaju soli, nemaju sapuna, pa niti šibica.- Gladni, bos, pocepani, žive gore nego najbjedniji ovdašnji cigani.- Pod takvim uslovima razumljivo je, da se medju njima širi bolest i da sa strepnjom očekuju leto, koje će mu umesto žetve doneti - malariju.-

Takve su prilike u Dušanovcu, a u drugim našim kolonijama u Južnoj Srbiji nisu mnogo bolje.- Razume se, da su svi naši ljudi sasvim demoralizirani i razočarani i da im je jedina želja, vratiti se što pre na sever, od kuda su došli ili čak u Italiju.- Ali nemaju srestava, osudjeni su da ostanu i još dalje moralno i fizički propadaju.-

Mi smo već jedanput pisali, da - bar u sadašnjim prilikama - ne možemo odobravati Vašu kolonizacionu akciju.- Sada smo pak primorani da protiv nje dignemo

⁴ Ministero degli Affari Esteri, Archivio Storico Diplomatico Rim (dalje ASDME), Affari politici, Jugoslavia, 1934, b. 50.

odlučan protest.- I mi poznamo prilike, u kojim živi naš narod u Italiji, i znamo takodjer, da ni oni emigranti - zemljoradnici, koji su se naselili u Hrvatskoj i Sloveniji, ne prolaze baš najbolje.- Ali, makakve bilo tamošnje prilike, ni u kom slučaju ne mogu da su gore od onih, koje vladaju u Južnoj Srbiji.- Zato smo mišljenja, da ni jedan naš čovek, zemljoradnik, ne sme više u Južnu Srbiju, jer mu ovde pretila materijalna, fizička i moralna propast, jer to kompromituje ceo naš pokret, pa i našu nacionalnu stvar uopšte. Tek u budućnosti, ako i kada se budu uopšte prilike zemljoradnika poboljšale eventualno ćemo naše gledište revidirati ali u tom slučaju moraćemo svakako tražiti, da se kolonizacijska akcija postavi na druge, realnije osnove i da se njena organizacija drukčije, bolje i stručnije sprovede.-

C o p i a

Skoplje, dne 11. junijs 1934

Bratsko društvo

"GORTAN - BAZOVICA"

S e r a j e v o

Neznosne razmere, v katerih se nahaja velika večina naših naseljencev v Južni Srbiji, narekovale so nam že pred časom, da povemo Kolonizacijskem odseku Saveza naše mnenje o kolonizacijski akciji in da svetujemo, da bi se naši ljudje še nadalje, direktno ali indirektno, vabili v Južno Srbijo, kjer jih pričakuje samo stradanje in bolezen.- Kolonizacijski odsek ni sploh smatral za potrebno, da na našo prvo pismo kakorkoli reagira.- Radi tega smo mu poslali drugo pismo, ki Vam ga prilagamo v prepisu in v katerem smo natančneje opisali življenje in trpljenje naših naseljencev, posebno onih v Dušanovcu, na grški meji.- Odločno smo protestirali proti nadaljnjemu naseljevanju v teh krajih in smo obenem prosili Kolonizacijski odsek, da brez odlašanja pošlje naseljencem v Dušanovcu izdatno denarno pomoč.- Na našo prošnjo za pomoč ni Kol. odsek sploh nič reagiral, na naš protest pa je odgovoril v "Istri" od 20. maja t.l. -z vabilom, naj bi se na grški meji - t.j. v bližini Dušanovca - naselilo še kakih 15 družin ... Mi si takega postopanja gospodov pri Kolonizacijskem odseku ne moremo razlagati in si pridržujemo zahtevati na pristojnem mestu pojasnila.-

Na vsa bratska društva pa se obračamo z nujno prošnjo, da priskočijo našim naseljencem v Južni Srbiji na pomoč in podpisanemu društvu po svojih močeh pošljejo primerno denarno podporo, ki se bo uporabila za najnujnejše potrebe najbolj prizadetih družin.-

Obenem prosimo bratska društva, naj našim emigrantom, ki bi se v nepoznavanju razmer želeli naseliti v teh krajih, t.j. - vsaj za sedaj - z vso odločnostjo odsvetujejo.-

Pozdravljamo Vas z emigrantskim pozdravom:

Tajnik: (L.S.) Predsednik:⁵

Na italijanske konzulate so se zlasti v letih gospodarske krize obračali emigranti, ki so ilegalno odšli čez mejo v Jugoslavijo, s prošnjo, da jim izdajo dokumente za

⁵ Brez podpisov.

stalno vrnitev domov - v Italijo. Po italijanskih poročilih naj bi se vsako leto protizakonito izselilo povprečno 1200 oseb. Ministrstvo za zunanje zadeve, oziroma veleposlaništvo v Beogradu je leta 1932 naročalo konzulatom, naj odklonijo prošnje: "1. ker navodila kr. vlade na vse načine favorizirajo izseljevanje drugorodcev; 2. ker ne kaže vračati ljudi določene starosti, ki jih je težko asimilirati; 3. ker morebitna protiemigrantska kampanija, ki bi jo povratniki izvajali v domovini, ne bo nikoli postala resnično sovražna kampanija proti Jugoslaviji." Za mnenje pa je notranje ministrstvo v Rimu povprašalo pristojne lokalne oblasti v Julijski krajini, ki so v splošnem soglašale s politiko olajševanja eksodusa drugorodcev in zavračale njihovo vrnitev domov. Le puljski prefekt je odgovoril drugače in sicer, da je primer Istre poseben, kajti tu asimilacija Hrvatov poteka z manjšimi težavami kot v drugih provincah Julijske krajine. "Oni lahko postanejo najboljši propagandisti, saj bi po vrnitvi v Istro razložili dejansko situacijo v Jugoslaviji in s tem postavili na laž nasprotno informacije slovanskih iredentistov." V pismu ambasadi v Beogradu in zunanjemu ministrstvu v Rim, 30. januarja 1935, je zagrebški generalni konzul sporočal, da dnevno prihajajo ljudje, ki so ilegalno emigrirali, s prošnjo, da dobe dokument in sredstva za stalno vrnitev v Italijo. Kajti emigrantska društva ne morejo več pomagati naraščajoči masi emigrantov, lokalne oblasti pa so tudi opustile vsakršno skrb zanje. Čaka pa jih huda zima in lakota. "Na ta konzulat prihajajo mladeniči v istih oblekah kakršne so nosili poleti, včasih do usmiljenja vredno raztrgani, s perilom nedoločene barve; iz tega in iz njihovega obnašanja je moč hitro razumeti njihovo skrajno potrebo pa tudi sram zaradi žalostnega videza... Niti dejstvo, da bodo morali prestatiti zapor zaradi prekrška ilegalnega izhoda iz države jih ne zaustavlja". Vendar so njihove prošnje v skladu z navodili ambasade v veliki večini zavrnjene, pravi konzul, nakar tavajo brezposelni po mestu ali se zatečejo k svojcem, prijateljem ali pa se selijo po drugih krajih Jugoslavije. Generalni konzul Umiltá nato ugotavlja, da so ti večinoma emigrirali zaradi dela, da so se včlanjevali v iredentistična društva po sili, da med njimi ni italijanski državi nevarnih oseb. Po daljšem opisu njihovega položaja prosi ambasado, da presodi, če tistim, ki so politično in po nacionalnih čustvih nedolžni, ne kaže izdati dovoljenja za vrnitev, potem ko bodo o posamezniku dale mnenje krajevne oblasti v Julijski krajini. V odgovoru 5. februarja 1935 je ambasador opozarjal zunanje ministrstvo, da se je položaj emigrantov v Jugoslaviji od leta 1932 popolnoma spremenil in da je treba na novo presoditi argumente, ki govore v prid vračanju domov. Ekonomski položaj Jugoslavije se je bistveno poslabšal, vlada čedalje manj pomaga emigrantom, ti so vedno bolj razočarani, izgubili so iluzije, ki so jim jih ustvarjala iredentistična društva. "Tudi meni se zdi primerno, da materialno in moralno pomagamo tem nesrečnikom z izdajo vizumov, v trenutku ko se jim trpljenje spričo hude zime povečuje. To dejanje bi morda naši aktivnosti za asimilacijo novih provinc koristilo, obenem pa bi potolklo iredentistično propagando v Jugoslaviji." Po drugi strani pa se pisec sprašuje, ali ne bi izdaja vizumov na veliko, saj je v Jugoslaviji po njihovih virih 75.000 emigrantov, povečala brezposelnost v Julijski krajini in v Istri in ne nazadnje, ali se nekoč pozneje ne bo še bolj razvijalo iredentistično gibanje drugorodcev. O tem lahko sodi samo Ministrstvo za notranje zadeve in pristojne prefektore. Morda bodo našli neko vmesno rešitev in vsaj v tej zimi omilili kriterije za izdajo vizumov, končuje vršilec dolžnosti veleposlanika De Curtis.⁶

⁶ ASDME, Yug., 1935, b. 68.

Ni raziskano vprašanje vračanja. Iz spominskih virov zvemo, da so se nekateri vrnili po letu 1937, ko sta italijanski zunanji minister Galeazzo Ciano in jugoslovanski ministrski predsednik Milan Stojadinović podpisala tretji politični sporazum o prijateljstvu in sodelovanju. V četrtem členu sta se podpisnici obvezali, da *"na svojem teritoriju državi ne bosta trpeli ne pomagali kakršnikoli aktivnosti, ki bi bila naperjena zoper državno integriteto ali obstoječi red druge podpisnice, ali ki bi škodovala prijateljstvu med podpisnicama."* To je pomenilo, da je Italija odrekla podporo hrvaškim ustaškim emigrantom, Jugoslavija pa primorskim in istrskim emigrantom. Posledica tega je bil razpust Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Zahtevo po koncesijah manjšini v Italiji je italijanska stran sicer sprejela, toda obljube je dala samo ustno, tudi javno, da se ne bi izneverila dotedanji italijanski politiki do te manjšine.⁷

Milica Kacin Wohinz

A THOUGHT ON THE SOCIAL SITUATION OF EMIGRANTS FROM VENEZIA GIULIA IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

S u m m a r y

Between the two World Wars, there were some seventy thousand emigrants from the Julian March in Yugoslavia. One half were probably of Slovene nationality. They had come to Yugoslavia in waves, often illegally, with political and economic motives and seeking domicile. For Yugoslavia, each of these waves represented a new burden, increasing unemployment and provoking discontent among the indigenous population. In the Belgrade government, such social problems were dealt with by the Office for Refugees at the Ministry of Social Care and, in the 1930's, through the League of Yugoslav Migrants from the Julian March. The authorities employed the emigrants mainly in ethnically threatened or vacated areas, such as Maribor and Prekmurje in Slovenia. It was in the interest of the policy of Greater Serbia to populate the south of Serbia, Kosovo and Macedonia, where the land vacated by the Albanians (Arnauts) and Turks had been bought at a low price. Italy also followed the life of the emigrants in Yugoslavia through letters and reports by various emigrant organisations. The Italian diplomatic representatives in Yugoslavia, its embassy in Belgrade and general consulates in Ljubljana, Zagreb, Split and Sarajevo forwarded these reports to Rome. Two reports from 1934, which were sent by the Italian Consulate in Sarajevo and concern the social situation of the emigrants in "Southern Serbia", were published. So were the circular letters from the League of the Yugoslav Migrants from the Julian March to its societies. According to the reports, their social situation was very poor, as they had neither money nor possibility for employment. In one of the reports it was written that they were hungry, barefoot and wearing torn clothes, "living in a worse condition than the poorest of the local gypsies". Consequently, many emigrants who had left Italy illegally for Yugoslavia wanted to return. The Italian authorities were not enthusiastic about this. Some returned after 1937, following the signature of the third friendship and cooperation agreement between the countries by Italian Foreign Minister Ciano and Yugoslav Prime Minister Stojadinović.

⁷ Milica Kacin Wohinz: Ciano-Stojadinovićevemu sporazumu ob rob. V: Gestrinov zbornik. Ljubljana 1999, str. 471-484.

1.01

Prejeto 27. 2. 2006

UDK 321.6(497.1)"1929"

Jure Gašparič*

Uvedba diktature kralja Aleksandra

IZVLEČEK

Avtor v razpravi opisuje in analizira okoliščine uvedbe šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929, njen značaj in odzive nanjo v državi ter tujini. Ugotavlja, da je diktatura sicer bila izraz realne politične potrebe v državi, a je po svojem bistvu predstavljala avtokratsko vladavino, ki jo je bilo čutiti na vseh področjih življenja. Pozitivne zasluge šestojanuarskega režima, zlasti nujna pravna unifikacija države, so tako ostale v senci ostre politične represije.

Ključne besede: Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, šestojanuarska diktatura, kralj Aleksandar Karađorđević, Petar Živković, politične stranke

ABSTRACT

THE INTRODUCTION OF KING ALEXANDER'S DICTATORSHIP

In the paper, the author describes and analyses the circumstances surrounding the introduction of the January 6th Dictatorship by King Alexander in 1929, its nature, as well as the reactions it provoked both at home and abroad. He concludes that the dictatorship, although being an expression of a genuine political need in the country, was essentially an autocratic rule which was felt in all spheres of life. In this way, the positive aspects of the January 6th regime, especially the urgent legal unification of the country, were overshadowed by sharp political repression.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, King Alexander Karađorđević, January 6th Dictatorship, Petar Živković, political parties

Potem ko je Stjepan Radić poleti 1928 za vedno zatisnil oči in se odpravil v onostranstvo, ga je tam že nestrpnost pričakoval znameniti Baja, alias Nikola Pašić. Takoj po prihodu ga je povprašal, kakšna je politična situacija v Kraljevini SHS, še zlasti pa ga je zanimalo, kaj je ostalo od njunega sporazuma iz leta 1925.

"E, moj Baja," je odgovoril Radić, "ostal je samo spor, razum je že povsem izginil."

In tako se je pričela diktatura kralja Aleksandra.¹

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: jure.gasparic@inz.si

¹ Prirejeno po Nikola Pašić u anegdota. Sabrao Milovan Vitezović. Beograd 2002, str. 158.

V vetrovni in mrzli beograjski noči s petega na šesti januar 1929 so številni novinarji vztrajno čakali pred Aleksandrovim dvorcem na veliko vest o rešitvi naj-novejše politične krize v državi. Med njimi je bil tudi Danilo Gregorič. Skupaj s francoskim dopisnikom je potrpežljivo stal med hišnimi vrati bližnje stavbe in kadil cigareto. Pomenkovala sta se o aktualni politični situaciji in Gregorič je ugotavljal, da najbrž res ni drugega izhoda iz krize kot ta, o katerem se je že nekaj dni šušljalo po Beogradu - ukinitve parlamentarizma. Očitno demokratično prežeti Francoz pa je z zaničljivim nasmehom na ustih odgovarjal, "/.../ da je verjetno ta kočljivi položaj nekim ljudem zelo zaželen!"² Svojega jugoslovanskega kolega je modro vprašal, ali se mu ne zdi mogoče, "/.../ da kralj z zadovoljstvom pričakuje, kako se bo razdiralo politično življenje države in njenih strank in kako bo sama po sebi postala nesmiselna vsa zgradba jugoslovanskega parlamentarnega življenja."³ Ob tem je pojasnjeval, kako sta mu prejšnji dan tako novi vodja Hrvaške kmečke (seljačke) stranke (HSS) dr. Vladko Maček kot Svetozar Pribičević povedala, da sta zagovarjala parlamentarno rešitev krize in izvedbo popolnoma svobodnih volitev, vendar je kralj njun predlog zavrnil. Gregorič kljub kolegovim navedbam ni spremenil stališča. Politični položaj v državi in še zlasti razpoloženje na Hrvaškem, kjer so ob prvodecembrskem prazniku uprizorili prave ulične spopade, sta po njegovem mnenju klicala k "odločnim odredbam".⁴

Naslednje jutro, v nedeljo 6. januarja 1929, je bilo ugibanj in političnih kalkulacij dokončno konec. Kralj je izdal proklamacijo Mojemu dragemu narodu! Vsem Srbom, Hrvatom in Slovencem!, s katero se je "kot vladar in kot sin te zemlje" obrnil "neposredno na narod" in mu povedal, da je prišel čas, "ko med narodom in kraljem ne more in ne sme biti več posredovalca". "Narodnim množicam" je pojasnil, da je njegovo "dušo trgal" njihov "obupni klic", kajti tako ljudska kot njegova pričakovanja in želje po konsolidaciji političnih razmer v državi se niso izpolnili. Politično in parlamentarno življenje v prvi jugoslovanski državi je dobivalo "vedno bolj negativno obeležje" in posledično krnilo ugled države v tujini. Kralj je ob tem poudaril: "Sveta moja dolžnost je, da z vsemi sredstvi čuvam državno in narodno edinstvo".⁵

Sredstvo, za katero se je v zares nezavidljivi politični situaciji odločil Aleksander, je bilo ostro in korenito. Politično dediščino prvega desetletja jugoslovanske države je v celoti izbrisal. V zadnjem delu svojega manifesta je namreč odločil: "Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev od 28. junija 1921 se razveljavi. Vsi državni zakoni ostanejo v veljavi, dokler se po potrebi z mojim ukazom ne bodo ukinili. Na isti način se bodo v bodoče ustvarjali tudi novi zakoni. Narodna skupščina, izvoljena 11. decembra 1927, se razpušča."⁶

Aleksandrova odločitev 6. januarja 1929 gotovo ni bila popolno presenečenje, toda v tistem trenutku morda le ni bila najbolj pričakovana rešitev politične krize. Nenazadnje je bil vzrok zadnje krize v državi odstop vlade Antona Korošca, ki je bila v burni in kratki jugoslovanski politični zgodovini že petindvajseta po vrsti.⁷ V

² Danilo Gregorič: Samomor Jugoslavije. Ljubljana 1945, str. 35.

³ Prav tam.

⁴ Prav tam.

⁵ Slovenec, 6. 1. 1929 (druga posebna izdaja), Proklamacija Nj. Vel. kralja Aleksandra I. Mojemu dragemu narodu! Vsem Srbom, Hrvatom in Slovencem!

⁶ Prav tam.

⁷ Karl Kaser: Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833-1980) II. Graz 1982, str. 3-31.

desetih letih obstoja Kraljevine SHS sta se torej povprečno izmenjali dve vladi in pol v enem letu, kar pomeni, da je bila Koroščeva demisija le še ena v dolgi vrsti letih. Poleg tega so tudi konkretni vzroki za Aleksandrov korak - nerešeno nacionalno vprašanje z največjo ostrino v srbsko-hrvaškem sporu, bili najbolj v ospredju po streljanju v skupščini junija 1928. A kralj se tedaj ni odločil za tovrstno potezo. Mandat je zgolj zaupal drugemu človeku in vidovdanski parlamentarizem je živel naprej.

Po odstopu Koroščeve vlade so bila, kakor vselej do tedaj, široko odprta vrata najrazličnejšim razglabljanjem in spekulacijam o možnem razpletu krize. Politične kombinacije, ki so se pojavljale v javnosti, so sprva ustvarjale vtis, da je možna parlamentarna rešitev. Spomnimo, da je Koroščev kabinet v skupščini podpirala t. i. četvorna koalicija - zveza med Slovensko ljudsko stranko (SLS), Narodno radikalno stranko (NRS), Jugoslovansko muslimansko organizacijo (JMO) in demokrati. Medtem ko so prve tri stranke ostajale složne, so bile razmere v poslanskem klubu in sami stranki demokratov nejasne. Stranka Ljube Davidovića je bila vedno bližja zagrebški opoziciji. Končno so njeni ministri tudi izstopili iz vlade, s čimer so dejansko povzročili padec celotnega kabineta. Prav to dejstvo je že nakazovalo obrise možnega razpleta krize, ki ga je 2. januarja sam Korošec predstavil kralju. Predlagal je preprosto obnovo četvorne koalicije ali pa prehod na trojno koalicijo (SLS, NRS, JMO) in začetek pogovorov z Zagrebom.⁸ Obnova četvorne koalicije je bila tudi po mnenju časnika *Slovenec* "najverjetnejša in najsigurnejša rešitev".⁹ Kljub navidezni razumnosti Koroščevega predloga pa se je Aleksander odločil drugače. Začel je s širokimi konzultacijami in k sebi v avdienco povabil domala vse vidnejše politike. Iz Zagreba sta prišla tudi šefa Kmečko demokratske koalicije, vodja HSS Vladko Maček in vodja samostojnih demokratov Svetozar Pribičević.¹⁰ Petega januarja, po koncu konzultacij, se je tako zdelo, da si kralj na kar najširši platformi prizadeva najti izhod iz krize.

Toda vse opisano politično manevriranje je bila očitno le Potemkinova vas, igra, ki naj bi prepričala javnost, da je možna rešitev samo ena - ukinitvev parlamentarizma. Očitno je imel francoski novinar prav in je bil kočljivi položaj Aleksandru res zaželen. Izkoristil ga je za realizacijo svojega vnaprej pripravljenega načrta. Široke konzultacije so bile pri tem zgolj izgovor, saj je kralj kot dober poznavalec političnega življenja v državi gotovo vedel, da ne bodo obrodile nobenih sadov.¹¹ Še več, pokazale so, da so gledišča političnih strank na državni

⁸ Todor Stojkov: *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*. Beograd 1969, (dalje Stojkov, *Opozicija*), str. 63; o prvih odmevih na krizo glej: *Slovenec*, 1. 1. 1929, Po demisiji vlade; 3. 1. 1929, Demisija sprejeta; *Jutro*, 1. 1. 1929, Ugibanja o razvoju vladne krize; 2. 1. 1929, Danes odločitev o sprejetju demisije; 2. 1. 1929, Beograjska ugibanja o stališču KDK; 3. 1. 1929, Demisija sprejeta - konzultacije priče.

⁹ *Slovenec*, 1. 1. 1929, Po demisiji vlade. Po mnenju jugoslovanskega diplomata in Aleksandrovega privrženca Prvislava Grisogona je imel tedaj kralj - poleg ukinitve parlamentarizma - na voljo še tri zasilne izhode: lahko bi vlado zaupal številčno šibki KDK z nalogo priprave novih volitev, lahko bi imenoval nevtralno vlado, ki bi prav tako pripravljala volitve, ali pa bi ohranil vlado obstoječe koalicije "sa zadatkom da dalje krpari s dana u dan." Prvislav Grisogono: *Ujedinjena Jugoslavija* (Od plemena i regionalnih koncepcija do nacionalne države). Ljubljana 1938, str. 93-94.

¹⁰ V avdienco h kralju so bili povabljeni naslednji politiki: A. Stanojević in V. Vukićević kot predstavnika NRS, V. Maček in S. Pribičević (KDK), L. Davidović (DS), A. Korošec (SLS), A. Hrasnica, ki je nadomeščal predsednika JMO M. Spaha, ter skupščinski predsednik I. Mihajlović. *Slovenec*, 4. 1. 1929, Široke konzultacije se priče; 5. 1. 1929, Dr. Maček ostane v Beogradu.

¹¹ Stojkov, *Opozicija*, str. 63.

razvoj diametralno nasprotna. Na eni strani naj bi se politiki četvorne koalicije (tudi del demokratov) spraševali, zakaj je Davidović sploh sprožil krizo in se tako očitno zavzemali za obnovo obstoječe koalicije, na drugi strani pa je Maček zahteval popolno državno preureditev¹² in "vzpostavitev državnih, zgodovinskih in kulturno-zgodovinskih ozemelj s saborom in popolno zakonodajo in upravo. To je z zakonodajno in izvrševalno oblastjo."¹³ Tako stališče je bilo za ostale strankarske prvake povsem nesprejemljivo. Če so ga nekateri zavračali iz načelnih razlogov, se je drugim zdelo neizvedljivo. Med slednje real-politike lahko uvrstimo tudi Korošca, ki je prav tako zavrnil Mačkov predlog. Ko je kralj z mnenjem načelnika SLS seznanil prvaka HSS, naj bi ta celo odvrnil, da Korošec laže. Aleksander naj bi na to pripombo zgolj retorično vprašal: "Da, a zašto svi oni (strankarski prvaki - op. J. G.) lažu?"¹⁴

Ostra stališča HSS so se seveda napajala v množičnem nezadovoljstvu, ki je po atentatu na karizmatičnega Stjepana Radića kipelo med ljudstvom na Hrvaškem. Kraljev zagrebški zaupnik, novinar Toni Šlegel, je tako decembra 1928 poročal na dvor, da je "momentana situacija vrlo teška" in da vodstvo najmočnejše hrvaške stranke "sve kad bi i htjelo, naprosto ne može, zbog općeg političkog raspoloženja u ovim krajevima (na Hrvaškem - op. J.G.), da se upusti u razgovore, pregovore ili čak saradnju sa kojom od velikih vladinih stranaka."¹⁵ Množični protesti na Hrvaškem pa so imeli svoj antipod v srbski mržnji prečanskih sodržavljanov. Po svoje nadvse ilustrativno je anonimno pismo nekega Srba iz julija 1928, ki se je ohranilo v arhivu kraljeve pisarne. V njem je žolčni pisec očital Hrvatom "zgodovinske napake": "Kada su Srbi ginuli, Vi ste uživali pored Franje (cesarja Franca Jožefa - op. J. G.), a sada bi Vi htjeli, da sudite Srbima, od danas, pa u buduće. Sve ćemo Vas gaziti pičke Vam majčine. Špijuni, izdajice, vucibatine, smradi jedni, šokci, nevere. Ne samo što smo ubili ove zlikovce (hrvaške poslanece v skupščini - op. - J. G.) nego nikada više mira nećete imati, sve ćemo Vas sa zemljom spraviti, a na Vaša zemljišta useliti Srbe heroje. - A Vas? - Vas pojebati, pa sa Vama zna se... Idite u Austriju, pa tamo budite verni, idite na Franjin grob pa mu se izjadajte."¹⁶ Nacionalna nasprotja v prvi Jugoslaviji so v drugi polovici leta 1928 nedvomno dosegla enega svojih vrhov.

Notranjepolitične razmere so tako bile za kraljev načrt več kot ugodne. Morda se zdi, da je bila situacija neposredno po atentatu na Radića junija 1928 še ugodnejša, vendar Aleksander tedaj očitno še ni bil pripravljen na radikalen korak. Poleg tega bi uvedba diktature takoj po streljanju v skupščini prav lahko ustvarila (če že ne potrdila)¹⁷ vtis, da je bil atentat pripravljen na dvoru kot povod za ukinitve

¹² O stališčih in razmerah v HSS na predvečer 6. 1. 1929 glej Ljubo Boban: Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941 : iz povijesti hrvatskog pitanja, 1. knjiga. Zagreb 1974, (dalje Boban, Maček i politika HSS) str. 41-44.

¹³ Slovenec, 5. 1. 1929, HSS zahteva svobodno Hrvatsko.

¹⁴ Svetozar Pribičević: Diktatura kralja Aleksandra. Zagreb 1990 (dalje Pribičević, Diktatura), str. 85-86.

¹⁵ Navedeno po Stojkov, Opozicija, str. 55.

¹⁶ Arhiv Srbije i Crne gore Beograd (dalje ASCG), fond 74, Dvor Kraljevine Jugoslavije, fasc. 11/22, Kancelarija kralja 1919-1941, pismo anonimnega avtorja.

¹⁷ Stanko Majcen, funkcionar u Ministrstvu za notranje zadeve v času Koroščevega ministrovanja, je v svojih spominih na Korošca zapisal, da je na predvečer skupščinskega streljanja atentator Puniša Račić obiskal notranjega ministra Korošca in se pri njem zadržal do enajstih ponoči. Po obisku črnogorskoga poslanca naj bi Korošec dejal: "Nesreća bo." Stanko Majcen: Moji spomini na dr. Antona Korošca, Zbrano delo, 4. knjiga, Ljubljana 1996, str. 337.

parlamentarizma,¹⁸ kar gotovo ne bi bilo modro državniško dejanje. Kralj je za uvedbo diktature ob drugih pripravah še posebej potreboval "odobritev" tujine, zlasti zveste zaveznice Francije. Za to je poskrbel v novembru 1928, ko je odpoštoval v Pariz in si pridobil podporo francoskih oblasti.¹⁹

Po končanih pripravah, pozitivnem mnenju Pariza in nastali vladni krizi je v noči s 5. na 6. januar 1929 Aleksander končno lahko končal parlamentarno agonijo Kraljevine SHS. Hkrati s svojo proklamacijo je izdal še vrsto spremljajočih zakonov, ki so določeneje zaznamovali diktaturo, in imenoval novo vlado. Na čelo le-te je postavil kontroveržno in sebi skrajno zvesto osebo - poveljnika kraljeve garde generala Petra Živkovića. Predsedniku vlade je obenem zaupal tudi pomembno notranje ministrstvo, ostale resorje pa je deloma poveril predstavnikom srbskih strank - Nikoli Uzunoviću, Milanu Srškiću, Boži Maksimoviću, Vojislavu Marinkoviću, kasneje Kosti Kumanudiju, deloma pa predstavnikom hrvaških gospodarskih krogov²⁰ - Stanku Švrljugi, Otonu Frangešu, nekoliko kasneje Želimiru Mažuraniću. Minister za promet je postal Slovenec Anton Korošec, ki je bil tudi edini načelnik politične stranke v novi vladi.²¹ Njegovo imenovanje v Živkovičev kabinet je bilo posledica jasnega in preprostega dejstva, ki ga je Aleksander v nekem pogovoru razložil srbskemu patriarhu Gavrilu: "On u Slovenačkoj ima većinu naroda za sobom i njegovo prisustvo u današnjoj vladi je od ogromnog značaja."²²

Imenovanje Petra Živkovića za predsednika vlade je bila poteza, ki je še posebej opredelila značaj bodoče Aleksandrove diktature. Pri tem velja zlasti izpostaviti dejstvo, da je bil Živković vojak, kar je posledično opozarjalo na vojaško oporo kraljevega režima. Sicer je veljal za zvestega oprodo dinastije Karađorđević. Njeno zaupanje si je pridobil že v letu 1903, ko je sodeloval v zaroti proti Obrenovićem. Kasneje je bil osebni spremljevalec mladega princa Aleksandra in predvsem eden ključnih udeležencev solunskega procesa proti polkovniku Apisu in protikarađorđevićski organizaciji Črna roka. Njegova predanost kralju je bila očitna,²³ a prav tako očitne so bile tudi njegove slabosti. Kot vojak se ni odlikoval ne s spretnostjo ne s pogumom in zato ni užival posebnega ugleda. Prav tako kot človek, ki se nikoli ni ukvarjal s politiko, ni razumel politične obrti. Še posebno slabost je pomenila njegova homoseksualnost, ki je tedaj veljala za težko in deviantno bolezen.²⁴ Anonimni znanstvenik s psihopatološkega področja je vrh vsega menil, da je general resen psihični bolnik in da ne sodi na državniško funkcijo, temveč v ustrezen zdravstveni zavod. Skladno z njegovo diagnozo je bil Živković psihopat, obolel za "totalno paranojo", "jedan opasni komplikovani bolesnik" in ne zgolj

¹⁸ Stojkov, Opozicija, str. 54.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Velik del hrvaških poslovnih krogov, kamor so sodili tudi omenjeni ministri, ni sledil politiki HSS. Stojkov, Opozicija, str. 74.

²¹ Seznam prve sestave Živkovičevega kabineta po resorjih je med drugim objavljen v Jutro, 7. 1. 1929, Nova vlada; Stojkov, Opozicija, str. 74-76.

²² Memoari patrijarha srpskog Gavrila. Beograd 1990, str. 60.

²³ Ameriški poslanik ga je na kratko označil kot skrajno zvesto "srednjeveško figuro". Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918-1992 : nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, (dalje Pirjevec, Jugoslavija) str. 58.

²⁴ Branislav Gligorić: Kralj Aleksandar Karađorđević u evropskoj politici. Beograd 2002, (dalje Gligorić, Kralj Aleksandar) str. 184-185.

"jedan prost pederasta".²⁵ Toda vsem manjkom navkljub je bil poveljnik kraljeve garde zvest in energičen človek z jeklenimi živci, ki je vodil eno najučinkovitejših vlad v jugoslovanski politični zgodovini.²⁶

* * *

S šestim januarjem 1929 je bilo ustavne dobe v Kraljevini SHS za nekaj časa konec. Vse določbe Vidovdanske ustave so s kraljevo proklamacijo izgubile veljavo, med njimi tudi tiste, ki so govorile o državno-pravnem ustroju države, o vrhovni upravi, o položaju kralja v državni ureditvi in podobno. Aleksander je zato moral sočasno z razglasitvijo diktature nujno objaviti tudi Zakon o kraljevi oblasti in vrhovni državni upravi, s čimer je konkretnije določil novo državno ureditev in upravo. V prvi in drugi člen novega zakona je dal jasno zapisati, da je Kraljevina SHS dedna monarhija, v kateri je kralj nosilec vse oblasti. "Kralj izdaja in proglašča zakone; postavlja državne uradnike in daje vojaške čine." Kraljeva oseba je bila po zakonu nedotakljiva. "Kralja se ne more delati za nič odgovornega, niti ne more biti kralj tožen." Za razumevanje značaja diktature sta bila nadvse povedna 15. in 16. člen, kjer je bilo zapisano, da "kralj imenuje predsednika in člane ministrskega sveta, ki so neposredno pod kraljem in delajo po njegovem pooblastilu v posameznih panogah državne uprave." Ministri so bili odgovorni kralju, ki jih je lahko tudi obtožil.²⁷

Upošteva je navedene določbe zakona in zlasti dejstvo, da so bili ministri odgovorni samo nedotakljivemu kralju, lahko neustavni režim po 6. januarju 1929 označimo kot "čisto diktaturo", v kateri je imel kralj absolutno oblast.²⁸ Septembra 1931 je sicer postala prva Jugoslavija znova ustavna monarhija z Narodnim predstavništvom, toda bistvo režima se s tem ni spremenilo. Država je v prvi polovici tridesetih let ostajala trdno v primežu monarha Aleksandra. To je bilo obdobje jugoslovanske zgodovine, ki ga lahko brez zadržkov poimenujemo čas osebne kraljeve diktature oz. diktatura kralja Aleksandra.

* * *

Kmalu po razglasitvi diktature je kralja obiskal znani francoski novinar Jules Sauerwein, urednik pariškega Matina. Aleksander mu je namenil celo uro in med pogovorom nanizal nekaj izjav, v katerih je Sauerweinu in javnosti ponudil svojo

²⁵ ASCG, fond 37, Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 9/48, Političko stranačka pitanja, pismo dr. Veritasa.

²⁶ Poleg naštetih Živkovićevih prednosti velja izpostaviti še eno - njegovo politično sprejemljivost, saj naj bi tako Radić pred svojo smrtjo kot Korošec menila, da je prav on najprimernejša osebnost za vodenje nepolitične vlade. Po mnenju srbskega zgodovinarja Branislava Gligorijevića pa imenovanje Živkovića za predsednika vlade le ni bil "dobar potez". Gligorijević, Kralj Aleksandar, str. 184 in 185.

²⁷ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti (dalje UL ljubljanske in mariborske oblasti), 4/1929, Zakon o kraljevski oblasti in o vrhovni državni upravi in popravek k zakonu v UL 5/1929; Slovenec, 8. 1. 1929, Zakon o kraljevi oblasti in vrhovni državni upravi. Glej tudi Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992. Ljubljana 2005, str. 321-323.

²⁸ Prim. Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, II. Zagreb 1961, (dalje Čulinović, Jugoslavija) str. 11; Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, (dalje Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji) str. 385-386, kjer avtor kritično obravnava ostale oznake diktature, ki so se pojavljale v strokovni in siceršnji javnosti. Tako med drugim zavrne opredelitve vojaška diktatura, fašistična diktatura in monarhofašistična diktatura.

razlago novega stanja v državi. "Diktatura", je (kralj) ponavljal opetovano, 'je beseda, ki jo je lahko izgovoriti, toda potrebno je, da se pravično razume. Sodim, da ni diktature, ki bi bila manj opravičena kakor je bila diktatura nekih strankarskih šefov, ki so ne da bi se držali določenih strankarskih programov suvereno odločali o tem, kdo od njihovih prijateljev bo izvoljen v posameznih okrožjih. /.../ Kaj hočem izvesti, je docela enostavno. Daleč je od mene misel, da vodim državo z avtoritativnim režimom brez kontrole. Moji načrti gredo za tem, da dam državi kasneje pravi parlamentarizem in resnično demokracijo na podlagi pravičnega volilnega reda."²⁹ Kralj je v izjavi jasno poudaril, da je režim njegove diktature zgolj prehodni,³⁰ kajti razmere v državi preprosto niso dopuščale drugega izhoda. Le nekaj dni pozneje je v intervjuju londonskemu novinarju Fergusonu dejal, da sprejema "na svoja ramena vso odgovornost za svoj korak."³¹ Tako je kljub šestemu členu Zakona o kraljevi oblasti in vrhovni državni upravi (Kralj ni bil za nič odgovoren) izpostavil svojo osebo in prevzel nase vse breme morebitnega neuspeha šestojanuarskega režima.

Če vsaj delno upoštevamo opisane Aleksandrove izjave, moremo domnevati, da je njegova odločitev za diktaturo temeljila v objektivnih političnih okoliščinah tistega časa in ne v njegovih osebnih nagnjenjih. Sam po svojih osebnostnih lastnostih bojda ni bil avtokrat.³² Veljal naj bi za razgledanega in študijoznega vladarja, ki je vsak večer po pol enajsti, ko se je končal njegov delovni dan, v svojem kabinetu bral in pisal vse do ene ponoči. Bil naj bi ljubitelj umetnosti, arheologije in numizmatike ter strasten športnik; predvsem lovec, jahač in igralec tenisa. Zelo je spoštoval svoje vojne tovariše. V vsakem primeru je dajal vtis vzornega vladarja. Toda lepa vladarska fasada je v sebi skrivala tudi nekatere druge Aleksandrove lastnosti - ozko poznavanje sveta, dvomljive vojaške sposobnosti, nasprotovanje avtonomiji jugoslovanskih "plemen",³³ silno nervozo, naglo jezo in posledično krhko zdravje, ki pa ga ni oviralo pri njegovi vsakodnevni strasti - kajenju francoskih cigaret znamke Gauloises. Kadil naj bi cigareto za cigareto, a le do polovice.³⁴

* * *

V paketu novih zakonov, ki so izšli ob razglasitvi šestojanuarske diktature, je bil tudi novi Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi.³⁵ Predpis je bil v večini členov podoben svojemu predhodniku, Zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi iz leta 1921, le v nekaj delih je bil usklajen z duhom novega režima. Toda ti deli so bili za nadaljnje politično življenje v državi usodni. Zakon je namreč v tretjem členu določal, da se "prepovedujejo in razpuščajo vse politične stranke, ki

²⁹ Jutro, 18. 1. 1929, Kralj Aleksander o vzrokih in ciljih svojih ukrepov.

³⁰ Prim. uvodnik Verbum regis, Slovenec, 19. 1. 1929.

³¹ Slovenec, 26. 1. 1929, Nova kraljevska beseda kralja Aleksandra.

³² Gligorijević, Kralj Aleksandar, str. 181.

³³ Pirjevec, Jugoslavija, str. 57, 62.

³⁴ ASCG, 74, Dvor Kraljevine Jugoslavije, fasc. 38/56, Kancelarija kralja 1919-1941; Gligorijević, Kralj Aleksandar, str. 168-179.

³⁵ Pristojnost sojenja v deliktih političnega značaja, ki jih je omenjal imenovani zakon, je dobilo novoustanovljeno Državno sodišče za zaščito države. Novi sodni organ je skozi vsa trideseta leta služil oblasti za preganjanje političnih nasprotnikov, v prvi vrsti komunistov. Čulinović, Jugoslavija, str. 14. Zakon o ustanovitvi sodišča je objavljen v UL ljubljanske in mariborske oblasti, 5/1929, Zakon o državnem sodišču za zaščito države in tudi v Jutru, 8. 1. 1929, Državno sodišče za zaščito države.

imajo versko ali plemensko obeležje." Pokazalo se je, da so bile to prav vse tedaj v državi registrirane politične stranke. Zakon je še prepovedoval shode vseh vrst brez poprejšnjega dovoljenja oblasti in, kar je bilo še posebno zanimivo v političnem življenju tiste dobe, nošenje znakov, zastav ali napisov "kot znak pozivanja ali ščuvanja, da se bi ustvarilo javno mnenje, da je treba obstoječi pravni red zamenjati z drugim /.../."³⁶ Kot za šalo je bila pod besedilom zakona objavljenega v Slovincu zapisana dunajska vremenska napoved: V južnih Alpah so verjetne padavine. Naslednja leta resnično niso bila pretirano vedra.

Med ostalimi zakoni, ki so bili uveljavljeni takoj ob začetku diktature, sta bila še Zakon o spremembi zakona o oblastnih samoupravah in občinah in novi zakon o tisku. Na podlagi določb prvega so bile razpuščene vse občinske uprave v državi, poleg njih pa tudi vse oblastne skupščine z oblastnimi odbori vred, z drugim pa si je država ustvarila učinkovito orodje za oblikovanje sebi prijaznega javnega mnenja.³⁷ Aleksandrova diktatura je tako že v samem začetku na institucionalni ravni posegla vse do najnižjih struktur oblasti.

Zakonodajni tempo, ki so ga nakazali prvi dnevi diktature, se je nadaljeval skozi vse obdobje šestojanuarskega režima. Zaradi neučinkovitosti Narodne skupščine je v državi po celem desetletju od njenega nastanka in njenega delovanja še vedno obstajalo toliko pravnih območij kot ob zedinjenju. Škodljivi "pravni partikularizem" ni oviral zgolj gospodarskega prometa, temveč vse sfere družbenega življenja. Neurejeni so bili stvarno-pravno odnosi med državljani iz različnih delov države, posebno težavo so predstavljali predpisi, ki so urejali zakonsko zvezo, in podobno.³⁸ Pravna unifikacija države je tako bila nujna, njena uresničitev pa nadvse pozitivna zasluga šestojanuarskega režima.

Priprava zakonodaje je bila zaupana novemu organu - Vrhovnemu zakonodajnemu svetu, ki je pretresal in obravnaval množico novospisanih zakonskih načrtov in predpisov. O intenzivnosti zakonodajnega dela priča dejstvo, da je bilo zgolj v prvem letu diktature na vladi obravnavanih 233³⁹ novih zakonov in podzakonskih aktov, vključno z nadvse potrebnima Kazenskim zakonikom in Kazenskim postopnikom.⁴⁰

Prav izenačenje zakonodaje je bila ena pomembnejših smernic delovnega programa nove vlade. Poleg tega so v programske cilje Živkovičevega kabineta sodili še ureditev socialno-političnih tem, sanacija državnih financ in gospodarstva, preosnova državne uprave vključno z redukcijo števila ministrstev ter odprava protekcionizma v državni upravi. Načrtovana zunanjepolitična usmeritev je ostajala enaka kot prej - zasledovanje mirovne politike ob tesnem sodelovanju z zavezniki, pred-

³⁶ UL ljubljanske in mariborske oblasti, 5/1929, Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi; Slovenec, 8. 1. 1929, Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi. Zakon je bil 1. 3. 1929 še dopolnjen. Med drugim je prepovedal propagiranje odcepitve dela kraljevine od državne celote in izzivanje "plemenske razcepljenosti" ali "plemenskega razdora". UL ljubljanske in mariborske oblasti, 25/1929, Zakon o izpremembi in dopolnitvi zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi z dne 6. januarja 1929; Slovenec, 2. 3. 1929, Dopolnitev zakona o zaščiti javne varnosti.

³⁷ Slovenec, 6. 1. 1929 (druga posebna izdaja), Novi zakoni; Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1929-1931. Beograd 2002, (dalje Zapisnici) str. XXXIV-XXXV.

³⁸ Čulinović, Jugoslavija, str. 10-11; prim. Slovenec, 12. 1. 1929, Izenačenje zakonov prva naloga.
³⁹ Seštevek novih predpisov iz prvega leta diktature temelji na seznamu, objavljenem v Zapisnici, str. 353-365.

⁴⁰ Čulinović, Jugoslavija, str. 14; Slovenec, 14. 3. 1929, Danes se sestane zakonodajni svet.

vsem s Češkoslovaško. Omenjeni vladni cilji pa so ostajali v senci osrednje in najpomembnejše programske točke, ki je skladno z manifestom kralja Aleksandra predvidevala konsolidacijo države "v smislu jugoslovanskega edinstva" in posledično odstranitev nesporazumov "med posameznimi plemeni, ki prebivajo v Kraljevini SHS." Za doseg tega cilja je zato bilo nujno vzpostaviti stanje, ko "naj ne bo nobene organizacije več, ki bi bila le hrvatska, ali srbska, ali slovenska, ampak morajo vse nositi splošnodržavni in jugoslovanski značaj."⁴¹

* * *

Prvi javni odmevi na vzpostavitev nove državne ureditve so bili na slovenskem ozemlju nadvse pozitivni. Oba nasprotujoča si politična tabora sta končanje prejšnjega stanja pozdravila in tako bržkone že začela zbirati politične točke pri vladarju. Časnik *Slovenec* je v svojem prvem uvodniku po suspenzu ustave zapisal: "V kolikor je bilo ob priliki imenovanja nove vlade presenečenje, je to presenečenje v širokih masah naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov bilo prijetno in ponekod naravnost iskreno navdušeno." Uvodničar je v nadaljevanju bralcem pojasnjeval, da je demokracija že "dragocena pridobitev francoske revolucije", toda v Kraljevini SHS žal ni naletela na plodna tla, saj je v državi prevladoval "duh strankarske zaslepljenosti".⁴² Javno izraženo stališče katoliškega političnega tabora je bilo utemeljeno v dejstvu, da je kralj "izbral edino mogočo in edino pravo pot v danem položaju. Njen končni cilj je točno označen: povratek resnične, na nesebični ljubezni do občega dobra in moralni odgovornosti sloneče demokracije."⁴³

Liberalno *Jutro* je bilo nekoliko bolj zadržano; najbrž zaradi dejstva, da je v novo vlado vstopil Anton Korošec. Toda glavna smernica, ki je odmevala v njegovih člankih, je v vsakem primeru pritrjevala novemu režimu.⁴⁴ V uvodniku z 8. januarja je zapisalo, da mora kraljev apel, "naj v tem resnem trenutku vsi Srbi, Hrvati in Slovenci z vso vnemo pomagajo, da se skoraj ustvarijo zopet redne razmere in da se doseže taka ureditev naše Jugoslavije, ki bo zasigurala narodu zadovoljstvo, državi pa moč in ugled /.../, globoko odjekniti v srcu vsakega rodoljuba."⁴⁵

Podobno so se odzvali tudi v drugih delih države. Novi režim so povsod sprejemali, izrazitejšega javnega negodovanja ali demonstriranja ni bilo. Celo nekateri vidnejši hrvaški časniki, med njimi *Obzor*, so se odkrito postavili na Aleksandrovo stran.⁴⁶ Ukinitvi parlamentarizma niso nasprotovali niti vodilni politiki tedaj še legalnih političnih strank, vključno z načelnikom HSS Mačkom. Edino izjemo je predstavljala prepovedana Komunistična partija Jugoslavije, ki je diktaturo na samem začetku ostro zavrnila in ji napovedala oborožen boj.⁴⁷

⁴¹ *Slovenec*, 22. 1. 1929, Program vlade; 22. 3. 1929, Delovni program vlade; 18. 4. 1929, Program vlade za proračunsko leto 1929-30; Jurij Perovšek: *Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih*. V: *Slovenska trideseta leta*, Ljubljana 1997, (dalje: Perovšek, *Trideseta leta*) str. 19-20.

⁴² *Slovenec*, 8. 1. 1929, Vlada zakonitosti, pravice in enakosti.

⁴³ *Slovenec*, 19. 1. 1929, Verbum regis.

⁴⁴ *Prim. Jutro*, 22. 1. 1929, uvodnik.

⁴⁵ *Jutro*, 8. 1. 1929, uvodnik.

⁴⁶ *Slovenec*, 8. 1. 1929, Hrvati z navdušenjem pozdravljajo novi položaj.

⁴⁷ *Stojkov*, *Opozicija*, str. 73. O reakcijah KPJ na uvedbo diktature glej Janko Pleterski: *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana 1986, str. 230-241.

Med najbolj iskrene privržence novega režima so gotovo sodili predstavniki gospodarskih krogov.⁴⁸ Gospodarska in finančna politika države v dvajsetih letih je namreč bila "skoraj dosledno zgrajena na tem, kakor da imajo gospodarski krogi samo to pravico, da plačujejo davke, a da nimajo besede v upravi države."⁴⁹ V letih najbolj divjega strankarskega kupčkanja z resorji in državnim denarjem so se trgovinske pogodbe s tujimi državami sklepale ne oziraje se na dejanske potrebe gospodarstva, tako da je izvoz padal in slabil moč domačega gospodarstva. V novem položaju so se poslovni krogi upravičeno nadejali izboljšanja. Upošteva je omenjeno, ni naključje, da so hrvaški predstavniki v Živkovičevi vladi prihajali iz vrst zagrebških finančnih in gospodarskih krogov.⁵⁰

Poleg najrazličnejših organizacij, združenj in političnih strank so novo stanje goreče komentirale tudi najširše plasti prebivalstva. Mnogi so ga pozdravili in svoje mnenje sporočali osebno kralju na dvor. V njegovi pisarni so tako ohranjena številna pisma z izrazi podpore in z raznoterimi idejami za boljšo prihodnost. V imenu prebivalcev Stojncev pri Ptujju je kralju in proklamaciji klical "Živijo" tamkajšnji gostilničar Ivan Žuran, neki skopski književnik mu je posvetil pesem "Imal' koga?", ki bi rešil narod in domovino, dubrovniški advokat Bjelovučić pa je celo razdelal predlog nove administrativne delitve države. Območje Slovenije je razdelil na dve županiji, podrejeni Vojvodi slovenskemu.⁵¹

Prvi odzivi na Aleksandrovo potezo v delu tujine so prav tako bili naklonjeni novi situaciji. Nemški in angleški listi so izražali razumevanje in v nastali situaciji videli pot k rešitvi jugoslovanskega notranjepolitičnega problema.⁵² Dunajska monarhistično usmerjena Reichspost je zapisala, da je bil "gordijski voz /.../ z absolutističnim aktom kralja Aleksandra presekan", s čimer se je odprla pot za novo organizacijo države.⁵³ Največjega odobravanja je bil kralj deležen v Franciji in na Češkoslovaškem. Medtem ko je prva država tako že bila seznanjena z njegovim načrtom, ga je tudi druga kot tesna zaveznica enako zavzeto podpirala. Časniki v obeh državah so v kraljevem koraku videli pogumno dejanje, ki bo končalo obdobje političnih sporov.⁵⁴ Stabilizacija notranjepolitičnih razmer in posledična krepitev Kraljevine SHS v mednarodni politiki je seveda pomenila večanje teže Male antante, t. j. zavezništva med Češkoslovaško, Romunijo in Kraljevino SHS, obenem pa tudi večjo moč Francije, ki je veljala za patrona omenjenega zavezništva. Stališče Pariza do tega dela Evrope se nedvoumno zrcali v besedah fran-

⁴⁸ Ti so 23. 1. 1929 poslali kralju posebno resolucijo, v kateri so pojasnili svoje težave in predlagali nujne ukrepe za izboljšanje položaja. Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 387-388.

⁴⁹ Slovenec, 9. 1. 1929, Program nove vlade.

⁵⁰ Stojkov, Opozicija, str. 73.

⁵¹ ASCG 74, Dvor Kraljevine Jugoslavije, fasc. 10/19, Kancelarija kralja 1919-1941. V zvezi z Bjelovučičevim predlogom so zlasti zanimive meje obeh slovenskih županij. Slednji bi bili teritorialno približno enaki takratnim oblastem, vendar ne bi obsegali Črnomlja, Metlike, Žumberka in Marindola, saj naj bi ti kraji pripadali Hrvaški. Prav tako vanju ne bi bilo vključeno Medimurje in Dolnja Lendava. Očitno je bil avtor resnično pozoren na "občutljivost Hrvatov." Več o genezi slovensko-hrvaške meje glej v Marko Zajc: Problem slovensko-hrvaške meje v 19. stoletju (Žumberško vprašanje). Ljubljana 2003 (magistrska naloga).

⁵² Slovenec, 8. 1. 1929, Simpatični komentarji tujine.

⁵³ Reichspost, 7. 1. 1929, Diktatur in Jugoslawien.

⁵⁴ Slovenec, 8. 1. 1929, Simpatični komentarji tujine; Stojkov, Opozicija, str. 77-78.

coskega poslanika v Budimpešti iz februarja 1928: "Francoska politika v Srednji Evropi - to je Mala antanta."⁵⁵

Pozitivno mnenje v večini tujih držav je treba razumeti v širšem političnem kontekstu obdobja med obema svetovnjima vojnoma. Aleksandrov korak tedaj namreč ni pomenil izvirne državniške poteze. Avtoritarne vladavine so v tistem času bile pogost političen pojav. Na Poljskem je na ta način vladal maršal Piłsudski, na Madžarskem je v tridesetih letih začel kopičiti pristojnosti admiral Horthy, na Portugalskem António de Oliveira Salazar, v Španiji se je nekoliko kasneje na oblast zavihtel general Franco... Aleksandrova diktatura, čeprav časovno nekoliko zgodnejša, tako ni pomenila političnega fenomena. Nasprotno, glede na notranje razmere v državi je bila sprva med zaveznicami, pa tudi nevtralnimi državami, zaželena.

* * *

V časopisju in politični publicistiki iz tridesetih se je kot stalnica ponavljala teza, da je odločno Aleksandrovo dejanje 6. januarja 1929 rešilo enotnost države in s tem sam njen obstoj. V zaostreni politični situaciji po strelih v skupščini se je kriza v državi dejansko zdela neobvladljiva. Prijatelj slovanstva, Škot Robert William Seton-Watson, je ugotavljal, da je po tem dogodku izgledalo, "da je državništvo bankrotiralo, javno mnenje pa je gledalo na krono kot edini ustavni faktor, ki še ni kompromitiran in je sposoben najti izhod iz slepe ulice."⁵⁶ Poseg kralja je tako bil nujen, način, ki ga je izbral, pa je že kmalu po 6. januarju začel porajati dvome in vprašanja. Ugledni publicist Seton-Watson je diktaturi odkrito nasprotoval. Čeprav se je strinjal s potrebo korenite reforme jugoslovanskega političnega sistema, je trdil, da bi jo morala izvesti nevtralna vlada, na čelo katere bi sodila civilna oseba. Nestrankarska vlada bi poskrbela za administrativno reformo in s političnimi strankami izpogajala nov volilni zakon. Medtem bi se razmere v državi umirile. "Če pa bi ta plan kljub vsemu propadel, bi bilo še dovolj časa za uvedbo diktature. Potem bi se lahko pošteno trdilo (kar sedaj ni mogoče), da je kralj storil protizakonito delo, ker so bili vsi zakoniti poskusi zaman."⁵⁷

Za novi režim v Kraljevini SHS je gotovo bilo še posebej boleče, da je Seton-Watson v uglednem češkem časniku Lidove noviny⁵⁸ objavil serijo člankov, v katerih je analitično in s številnimi argumenti obsodil Aleksandrovo diktaturo. Med drugim je ugotovil, da je režim v državi "na celi črti proti načelu parlamentarizma in da je zadušil vsako svobodno kritiko." To, kar se je tedaj dogajalo tedaj v jugoslovanski državi, je razglasil za "čisti absolutizem, nesprejemljiv za pristaša svobodnih institucij katerekoli vrste." Svojo nadvse ostro tezo je podkrepil z zgovorno primerjavo. Po njegovih podatkih je bilo med leti 1896 in 1908 na Ogrskem v političnih procesih obsojenih 885 Nemadžarov na skupno 218 let zapor. Te številke je nato postavil ob bok podatkom iz Jugoslavije, kjer je bilo samo v prvih mesecih leta 1930 v političnih procesih obsojenih 212 ljudi na skupno kar 770 let

⁵⁵ Navedeno po Vuk Vinaver: Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski "satelit"). Beograd 1985, (dalje Vinaver, Jugoslavija i Francuska) str. 137.

⁵⁶ Robert William Seton-Watson: Pozadina jugoslovenske diktature (Aleksandar, Pašić, Radić, Pribežević). Novi Sad 1967, (dalje Seton-Watson, Pozadina) str. 19.

⁵⁷ Seton-Watson, Pozadina, str. 26-27.

⁵⁸ Lidove noviny, 21. 10. 1930, Stav věcí v Jugoslavii I; 22. 10. 1930, Stav věcí v Jugoslavii II; 23. 10. 1930, Stav věcí v Jugoslavii III; 24. 10. 1930, Stav věcí v Jugoslavii IV.

zapora. Na tej podlagi je nato lahko sklepal, "da 'je nekaj gnilega v državi Danski'".⁵⁹

Odklonilno stališče do diktature je imel tudi Herman Wendel, nemški publicist, ki je v tujini podobno kot Seton-Watson veljal za poznavalca in simpatizerja Jugoslavije. Novi režim je primerjal s turškimi zatiralci in mu očital, da je jugoslovansko misel osramotil in ne rešil.⁶⁰

Težnja po ponovni vzpostavitvi ustavno-parlamentarnega režima je postajala vse bolj izrazita tudi med številnimi jugoslovanskimi politiki iz vseh pomembnejših političnih opcij. Prej izjemno nasprotujoče si politične skupine so v kljubovanju neparlamentarnemu življenju našle skupni interes in željo za tesnejše sodelovanje.⁶¹ Med politiki nastajajoče Aleksandrove opozicije je še posebno izstopal Svetozar Pribičević, ki je postal prva vidnejša žrtev režima diktature. Zaradi svoje opozicijske aktivnosti je bil najprej interniran v mestece Brus v osrednji Srbiji, nato pa je emigriral v tujino.⁶² Zunaj formalnega dosega jugoslovanske policije je postal eden najostrejših kritikov kraljeve diktature. V Parizu je tako leta 1933 izdal knjigo *La dictature du roi Alexandre*,⁶³ v kateri je odločno obračunal z jugoslovanskim monarhom.

Kritika diktature, ki jo je bilo slišati iz tujine, pa v Jugoslaviji ni imela javnega odmeva. Aleksandrov režim je namreč odločno sledil zastavljenemu cilju: močni in enoviti državi. Kdor je v to podvomil ali temu celo odkrito nasprotoval, je padel v nemilost. Možnosti za odkrito kritiko tudi ni bilo. Z novo zakonodajo je bila vsaka politična dejavnost omejena, v tisku pa je bila uvedena ostra cenzura. Zmerom glasna in številčna hrvaška opozicija je zato začela izdajati ilegalen list *Informacije*,⁶⁴ ki je kljub policijski represiji izšel v več številkah. Anonimni avtorji so v ostrem in čustvenem slogu zapisali, kaj se je zgodilo po šestem januarju: "I napuniše se tamnice, otvoriše se grobovi, zanjihaše se vješala tanka. Rezultat? Nakon tri i pol godine svuda pustoš, glad, bijeda i očaj. Carstvo sotona."⁶⁵

Tovrstne, sicer pretirane sodbe opozicije pa so temeljile na številnih konkretnih argumentih, ki so pričali, da je država po 6. januarju postajala represivna režimska tvorba. Nenazadnje so to priznavali celo vodilni režimski politiki, a so v opravičilo navadno našli kak ciničen izgovor. Na ta način je leta 1932 minister Milan Srškić utemeljil cenzuro: "Gospodo, ja znam da je zakon o štampi i režim štampe strog i nemojte misliti da smo i mi svi oduševljeni za takav jedan strog režim. I mi znamo značaj štampe, ali znamo i rdjavo dejstvo rdjave štampe. Mi znamo, šta je ta rdjava štampa pre 6. januara značila. Mi znamo da je za 20. juni i za ono krvoproliće u Skupštini za polovinu kriva naša nesavjesna štampa. I, gospodo kad je ona bila saradnik svih nedaća pre 6. januara, trebalo je onda tu rdjavu štampu stegnuti, i mi smo je stegli, svesni odgovornosti da radimo jednu tešku ali korisnu stvar."⁶⁶

⁵⁹ Lidove noviny, 23. 10. 1930, Stav věcí v Jugoslavii III.

⁶⁰ Herman Wendel, *St. Georgstag* - Hajdukentag. Članek, objavljen v *Frankfurter Zeitung*; navedeno po *Informacije*, št. 5, junij 1932, Strana štampa.

⁶¹ Stojkov, *Opozicija*, str. 106-107.

⁶² Pribičević, *Diktatura*, str. 138-140.

⁶³ Svetozar Pribičević: *La dictature du roi Alexandre*. Paris 1933. Glej recenzijo prevoda, izšel leta 1952 v Beogradu, ki jo je napisal Metod Mikuž, v *Zgodovinski časopis*, 1954, št. 1-4, str. 300-306.

⁶⁴ Časopis hrani ASCG, fond 84, Zbirka Hinko Krizman, fasc. 2/9.

⁶⁵ *Informacije*, št. 3, maj 1932, Da se vratimo na "staro"?

⁶⁶ *Informacije*, št. 2, april 1932, "Rdjava štampa".

Lovke novega režima pa niso segale le v sfere zakonodajne in izvršilne oblasti, temveč tudi na področje sodstva. Neodvisnost sodišč, ki bi mogla varovati državljane pred nepotrebno represijo, je bila v precejšnji meri okrnjena, za sojenje političnih deliktov pa je bilo ustanovljeno celo posebno, že omenjeno Državno sodišče za zaščito države. Poleg tega, da je ta organ kaznoval z drakonskimi kaznimi, se na njegove sodbe sploh ni bilo mogoče pritožiti.⁶⁷

Osrednji režimski politiki so zato morali vztrajno in kontinuirano opravičevati obstoječo politično situacijo in si v njeno apologijo vsakič znova izmišljovati nove argumente. Milan Srškić je v enem svojih govorov pojasnil, da je Aleksandrov režim "diktatura urejenega dela, je to diktatura najboljše delitve dela in obenem diktatura najboljše metode dela. Zato je sedanji režim le diktatura, ki ne trpi, da bi kdo oviral to do skrajnosti napeto delo in zato občutijo režim kot diktaturo le oni, ki so ovirali vse to delo. Sedanji režim je diktatura, kakršno so poznali stari Rimljani v času velikih nevarnosti. Prostovoljno so takrat izročili vso oblast enemu diktatorju, da je mogel ta čim bolj izrabiti vse sile naroda."⁶⁸

Diktatura kralja Aleksandra, ki je sicer bila izraz realne politične potrebe po konsolidaciji razmer v državi, je tako po svojem bistvu predstavljala avtokratsko in represivno vladavino.

Jure Gašparič

THE INTRODUCTION OF KING ALEXANDER'S DICTATORSHIP

S u m m a r y

Interethnic differences in the Kingdom of Serbs Croats and Slovenes reached one of its peaks in the second half of 1928. In an unenviable political situation, King Alexander Karadorđević decided to cut the "Gordian knot" by erasing the whole political legacy from the first decade of the Yugoslav state. He abolished the Constitution, prorogued the Parliament and banned all political parties. Although not being a total surprise to the public, his decision was not the most expected solution to the political crisis. Before imposing his dictatorship, the king went as far as inviting key politicians for consultations, giving an impression that he was endeavouring to find a way out of the crisis on the widest possible platform. This was, however, only an pretext, part of the game intended to convince the public that there was but one solution - the abolition of parliamentarism. Being well acquainted with the political life in the country, the king was surely aware that the consultations would be fruitless. In this way, he adroitly took advantage of the situation in the country to realise his own plan, prepared in advance - that of imposing a personal dictatorship.

Along with the proclamation of dictatorship, he issued a series of accompanying laws and appointed a government. He placed at its head General Petar Živković, the commander of his royal guard, a controversial figure but extremely loyal to him. The new prime minister was also entrusted with the very important Ministry of Interior, while other ministries were given out to the representatives of the Serbian political parties and those from the Croat economic circles. Transport Minister became Anton Korošec, a Slovene who was the only political party leader in the new government. The state's new constitutional system and general government were defined in a special law issued by the king, which explicitly specified that ministers were answerable only to him. The first half of the 1930's can therefore be characterised as a period of the king's personal dictatorship. The package of other laws, promulgated at the beginning of his dictatorship, affected the entire institutional system, down to the lowest governing structures and the judiciary.

The legislative tempo, set in the first days of the dictatorship, continued throughout the January 6th Dictatorship and, after a decade of the state's existence, succeeded in creating a uniform legal system. Due to the inefficiency of the National Assembly, there were still as many legal areas in the

⁶⁷ Informacije, št. 3, maj 1932, Nezavisnost sudova.

⁶⁸ Jugoslovan, 16. 10. 1930, Beseda o diktaturi.

country as at the time of its unification, obstructing every sphere of life, the economy in particular. Legal unification of the country was therefore urgent and its implementation an entirely positive achievement of the January 6th Dictatorship. The dictatorship thus found its most genuine supporters in the economic circles. Although initially welcomed, both at home and abroad, Alexander's intervention started raising doubts and questions soon after 6th of January. Whilst, abroad, the dictatorship was denounced by two renowned publicists in particular, R. W. Seton-Watson and Herman Wendel, there was no opportunity for open criticism at home. Nevertheless, the traditionally opposing political groups found common interest in defying the non-parliamentary regime. With the new legislation curtailing all political activity and strict press censorship in place, any critical thoughts could only be circulated clandestinely. King Alexander's dictatorship, although being an expression of the genuine political need to consolidate the situation in the country, was essentially an autocratic and repressive rule.

1.01

Prejeto 13. 4. 2006

UDK 329.12:323.1(497.4)"1931/1933"

Jurij Perovšek*

Slovenski liberalci in narodno vprašanje v letih 1931-1933

IZVLEČEK

V liberalnem taboru je tudi v letih 1931-1933 prevladovala jugoslovanska unitaristična narodnopolitična usmeritev. Zagovarjala jo je vsedrjavna Jugoslovanska radikalna kmečka demokracija (JRKD), v kateri so bili od leta 1932 politično organizirani slovenski liberalci. JRKD je bila edina politična stranka, ki jo je dopustil sistem kraljeve diktature, vzpostavljen 6. januarja 1929. Sredi leta 1932 je ostro nastopila proti knjigi liberalno usmerjenega literarnega kritika Josipa Vidmarja, *Kulturni problem slovenstva*, saj je Vidmar v njej napadel liberalno politično stališče, da je slovenska narodna zavest prenapeta, prisiljena in protidrjavna miselnost. Vidmarja je podprla skupina vidnih liberalnih kulturnih delavcev, ki so leta 1933 ustanovili svojo revijo *Sodobnost* in med večino slovenskih liberalnih izobražencev dokončno utrdili stališče, da je izguba slovenske identitete škodljivo in samomorilsko dejanje. Slovenski del JRKD je medtem zaostroval svoja unitaristična stališča. V začetku leta 1933 je zelo ostro nastopil tudi proti t. i. ljubljanskim punktacijam, federalističnemu državnopravnemu programu, ki ga je 1. januarja 1933 oblikovalo vodstvo razpuščene katoliško usmerjene Slovenske ljudske stranke (SLS); najvidnejši člani vodstva nekdanje SLS so bili zaradi punktacij konfinirani v različnih krajih države. Liberalci so brez obotavljanja podprli tudi unitaristični narodni program nove vsedrjavne Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS), v katero se je 20. julija 1933 preoblikovala JRKD. V JNS so zasedli vrsto vodilnih mest. Politične razmere v državi so tedaj kazale, da je prihodnost namenjena le jugoslovanskemu unitarizmu. V tem prepričanju je slovenska liberalna politika tudi vstopila v čas, ki je sledil oblikovanju JNS.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, diktatura kralja Aleksandra, jugoslovanstvo, narodno vprašanje, slovenstvo, unitarizem, Jugoslovanska nacionalna stranka, Jugoslovanska radikalna kmečka demokracija, liberalizem, Ljubljanske punktacije

ABSTRACT

SLOVENE LIBERALS AND THE NATIONAL QUESTION BETWEEN 1931 AND 1933

*The prevailing political orientation among the Liberals between 1931 and 1933 was that of Yugoslav unitarism. This orientation was supported by the Yugoslav Radical Peasant Democracy (YRPD), in which the Slovene Liberals had been politically organised since 1932. The YRPD was the only political party tolerated by the royal dictatorship introduced on 6 January 1929. In mid 1932, the party sharply reacted to the book *Kulturni problem slovenstva* (The Cultural Problem of Slovene Identity) by Josip Vidmar, a literary critic of liberal orientation. In his book, Vidmar had attacked the Liberals for their political view that*

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000, Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: jurij.perovsek@inz.si

Slovene national awareness was overstrained, forced and anti-state. Vidmar was supported by a group of prominent cultural figures who, in 1933, had founded their own journal Sodobnost (Modernity) and established the view among the majority of the Slovene Liberal intelligentsia that the loss of Slovene identity was detrimental and suicidal. Meanwhile, the Slovene faction of the YRPD strengthened its unitarist principles. In early 1933, Vidmar took a tough stand against the so-called Ljubljana Punctuations, a federalist constitutional programme shaped by the leadership of the abolished, Catholic-orientated, Slovene People's Party (SPP); the most prominent leaders of the former SPP were confined in different parts of the country because of the Punctuations. Unhesitatingly, the Liberals supported the unitarist national programme of the new Yugoslav National Party (YNP), into which the YRPD transformed on 20 July 1933. In the YNP, they occupied several leading positions. The political situation in the country at the time indicated that the future only favoured Yugoslav unitarism. It was with this conviction that Slovene Liberals entered in the period that followed the foundation of the YNP.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, King Alexander's dictatorship, Yugoslavism, national question, Slovenism, unitarism, Yugoslav National Party, Yugoslav Radical Peasant Democracy, Liberalism, Ljubljana Punctuations

Z uvedbo osebne diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, 6. januarja 1929, je bilo politično življenje v jugoslovanski državi ohromljeno. Tega dne je namreč kralj razveljavil ustavo, razpustil Narodno skupščino, prepovedal in razpustil vse politične stranke ter se postavil za nosilca vse oblasti v državi. Poleg kralja je po 6. januarju 1929 kot politični dejavnik obstajala le še vlada, ki pa jo je kralj oblikoval in imenoval po svoji volji.¹ Konec dvajsetih let so bila po desetletju državne krize v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) poteptana vsa načela parlamentarne demokracije.²

Ena od ključnih značilnosti kraljeve diktature je bila tudi zaostrena politika jugoslovanske narodne in državne enotnosti. V tem pogledu se je kraljevi diktatorski režim navezoval na že pred tem ustavno in politično uveljavljeno doktrino, po kateri naj bi bila Kraljevina SHS enonarodna država, Slovenci, Hrvati in Srbi (drugih narodnih imen konstitutivni državni akti niso omenjali) pa naj bi bili zgolj "plemena" namišljenega enotnega jugoslovanskega naroda; doktrina o jugoslovanski narodni enotnosti je bila tudi ideološka osnova jugoslovanskega državnega centralizma.³ Po uvedbi diktature je kralj z več pravnimi akti ponovno uzakonil jugoslovansko narodno in državno enotnost,⁴ pri tem pa je v Zakonu o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja z dne 3. oktobra 1929 jugoslovansko nacionalno enotnost uveljavil tudi z novim imenom države. Ime kraljevine, ki so ga do tedaj sestavljala imena treh "plemen" - srbsko, hrvaško in slovensko - je nam-

¹ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 3, 7. 1. 1929, Mojemu dragemu narodu!; Vsem Srbom, Hrvatom in Slovincem!; Iz "Službenih novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca"; št. 6, 6. 1. 1929; št. 4, 3., 11. 1. 1929, Zakon o kraljevski oblasti in o vrhovni državni upravi, čl. 2., 15.; št. 5, 11., 17. 1. 1929, Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, čl. 3.

² Jurij Perovšek: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta : simpozij 1995. Ljubljana 1997 (dalje Perovšek, Slovenci in Jugoslavija) str. 18-19.

³ O ustavnih uzakonitvi jugoslovanske narodne in državne enotnosti do uvedbe diktature kralja Aleksandra v Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2 (dalje Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave), str. 17-26.

⁴ Perovšek, Slovenci in Jugoslavija, str. 19.

reč spremenil v eno, jugoslovansko ime, ki je prekrivalo vse narodne individualnosti. Tako je od oktobra 1929 obstajala Kraljevina Jugoslavija, v kateri je bil na osnovi Zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja znova vzpostavljen tudi dosledno centralistični državni sistem. Omenjeni Zakon je namreč utemeljil novo upravno delitev države, ki je bila odtlej razdeljena na devet banovin in posebno upravno enoto Uprava mesta Beograda. Večina jugoslovanskega dela slovenskega ozemlja je bila združena v Dravski banovini, ki je od 28. avgusta 1931 s priključitvijo črnomaljskega in metliškega okraja iz sosednje Savske banovine obsegala vse slovensko ozemlje v Kraljevini Jugoslaviji.⁵ Banovine kot nove upravne enote so bile kljub zakonsko zagotovljenim pristojnostim na področju občne uprave še vedno neposredno podrejene centralni državni oblasti.⁶ Ban, ki je v banovini izvajal najvišjo politično in občno upravno oblast, je bil le "predstavnik kraljevske vlade v banovini". Na predlog ministra za notranje zadeve in po soglasju s predsednikom vlade, ga je imenoval kralj. Prav tako je kralj na predlog resornega ministra imenoval načelnike oddelkov banske uprave. Člane banskega sveta, to je banovega posvetovalnega organa, ki ni smel obravnavati političnih vprašanj, pa je na banov predlog postavljala in zamenjeval minister za notranje zadeve.⁷

Z vzpostavitvijo banovin je bilo prekinjeno delovanje dotedanjih oblastnih samoupravnih ustanov in dejavnosti, ko so na Slovenskem tudi po uvedbi diktature in ukinitvi oblastnih skupščin in oblastnih odborov, še lahko samostojno izvajali poglavitne samoupravne naloge, ki sta jih na gospodarsko-socialnem in prosvetno-kulturnem utemeljila Vidovdanska ustava iz leta 1921⁸ in Zakon o oblasti in sreski samoupravi iz leta 1922.⁹ Po izdaji Zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja so bili vsi dotedanji posli oblastnih samouprav predani kraljevski banski upravi Dravske banovine, samouprave ljubljanske in mariborske oblasti pa

⁵ Obenem s priključitvijo črnomaljskega in metliškega okraja k Dravski banovini je bil k Savski banovini priključen hrvaški okraj Čabar, ki je bil do 28. 8. 1929 vključen v Dravsko banovino. Sergij Vilfan: *Pravna zgodovina Slovencev : od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana 1961, str. 471-472.

⁶ Perovšek, Slovenci in Jugoslavija, str. 19-20.

⁷ Uradni list Dravske banovine, št. 100, 399, 9. 10. 1929, Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja, čl. 1.-8.; Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 20. 11. 1929, 1. kos, Zakon o banski upravi, čl. 6., 26; Miroslav Stiplovšek: *Banski svet Dravske banovine 1930-1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitve gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana 2006 (rokopis), (dalje Stiplovšek, *Banski svet 1930-1935*), str. 11-12, 37-41.

⁸ V političnem življenju v prvi jugoslovanski državi se je po dnevu sprejetja ustave na srbski narodni praznik Vidov dan, 28. junija (1921), za ustavo Kraljevine SHS uveljavilo ime Vidovdanska ustava. To poimenovanje se je uveljavilo tudi v zgodoviniopisju.

⁹ Kraljevina SHS je bila v upravnem pogledu razdeljena na 33 upravno-ozemeljskih enot, t. i. oblastí. Na slovenskem ozemlju sta bili oblikovani dve oblastí, ljubljanska s sedežem v Ljubljani, in mariborska s sedežem v Mariboru. Oblasti so lahko na osnovi ustave in Zakona o oblasti in sreski samoupravi prek voljenih oblastnih skupščin in njihovih izvršilnih organov - oblastnih odborov, samostojno reševale pomembna vprašanja svojega gospodarsko-socialnega in prosvetno-kulturnega razvoja. To je bilo posebej vidno na Slovenskem, kjer sta ljubljanska in mariborska oblastna skupščina v posameznih primerih izvajali oblast tudi na področju uredbodajno-zakonodajnih pristojnosti. Delovanje oblastnih skupščin ljubljanske in mariborske oblasti (oblastne skupščine so začele delovati februarja 1927) je delno ublažilo dotedanji ostri centralistični državnoopravni sistem v Kraljevini SHS in je bilo pomemben uspeh slovenskih avtonomističnih oziroma proticentralističnih prizadevanj v dvajsetih letih. Perovšek, *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave*, str. 20-23; Miroslav Stiplovšek: *Slovenski parlamentarizem 1927-1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. - Ljubljana 2000, (dalje Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927-1929*), str. 123-315, 325-331, 345-474; Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992, 1. Ljubljana 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina, 1), str. 290-301.

so bile ukinjene. Temeljni slovenski narodnopolitični cilj v prvi jugoslovanski državi - boj za slovensko samoupravo oziroma avtonomijo - se je vrnil na začetek.¹⁰

V slovenskem liberalnem taboru, ki je ob nastopu kraljeve diktature enotno podprl jugoslovansko unitaristično narodnodržavno usmeritev,¹¹ so preimenovanje države in njeno novo upravno ureditev pozitivno ocenili. Liberalci so nov položaj v državi razumeli kot uresničitev svojih unitarističnih narodnopolitičnih stremeljenj, ki so se jim zavezali že v času nastajanja jugoslovanske države.¹² Pri tem je izstopala vodilna slovenska unitaristična sila pred uvedbo diktature, nekdanja Samostojna demokratska stranka (SDS),¹³ v kateri je bila do leta 1929 politično združena večina liberalnega tabora. V krogih nekdanje SDS so namreč v prvih letih diktature najbolj celovito izražali tedanjo liberalno unitaristično opredelitev. Zagovarjali so dosledno pretopitev vseh narodnih individualnosti oziroma celotnega prebivalstva v vsejugoslovansko nacionalno celoto in odločno podpirali brisanje zgodovinskih državnopravnih individualnosti. S poudarjeno podporo jugoslovanski narodni in državni enotnosti so nadgradili svoje dotedanje unitaristične poglede na nacionalni problem.¹⁴

Do poznega poletja 1931 je imela unitaristična usmeritev liberalcev v političnem pogledu v glavnem le načelni značaj. Politično težo v slovenskem in jugoslovanskem okviru je namreč imela katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), ki je v tem času sodelovala v vladi divizijskega generala in častnega kraljevega adjutanta Petra Živkovića.¹⁵ Do decembra 1930 je bil v rokah SLS tudi najvišji položaj v banovini, saj je bil njen pripadnik, inž. Dušan Sernec, 9. oktobra 1929 imenovan za bana Dravske banovine; njegov pomočnik je 11. oktobra 1929 postal pripadnik nekdanje SDS dr. Otmar Pirkmajer.¹⁶ SLS je v vladi najprej zastopal njen načelnik dr. Anton Korošec, ki je zasedal mesto ministra za promet, od njegovega izstopa iz vlade, 28. septembra 1930, pa jo je v njej predstavljala Dušan Sernec, ki je zasedal mesto ministra za gozdove in rudnike. SLS je sodelovanje v vladi prekinila 2. septembra 1931. Iz vlade je izstopila zaradi njenega stopnjevanega uresničevanja programa jugoslovanskega narodnega unitarizma in državnega centralizma, pri čemer kot nekdanja vodilna slovenska avtonomistična sila ni mogla več sodelovati.¹⁷ Po izstopu

¹⁰ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 315-325.

¹¹ Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, (dalje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva), str. 230, 274-275. O pojavu slovenskega avtonomizma liberalne smeri, ki je v dvajsetih letih spremljal glavni, unitaristični liberalni narodnopolitični tok in ki so ga ob uvedbi diktature njegovi tedanji nosilci opustili, str. 204-237.

¹² Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 318. O unitarističnih narodnopolitičnih pogledih slovenskega liberalnega tabora od razpada Avstro-Ogrske monarhije do uvedbe diktature kralja Aleksandra Peroviška, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 71-109, 119, 123-174, 181-201, 238-245, 251-284. O oblikovanju liberalnega unitarističnega programa pred razpadom monarhije str. 28-70.

¹³ Po uvedbi kraljeve diktature so v političnem življenju tridesetih let za posamezne politične opcije oziroma nekdanje politične organizacije, ki so delovale pred njeno uvedbo, uporabljali tudi prejšnje strankarske nazive. To se je ohranilo tudi v zgodovininapisju.

¹⁴ Jurij Perovšek: Nekdanja Samostojna demokratska stranka in nacionalno vprašanje v letih 1929-1931. V: Stiplovškov zbornik. Ljubljana 2005, str. 179-188.

¹⁵ O delu Živkovićeve vlade od 6. 1. 1929 do 31. 8. 1931 v Zapisnici za sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1929-1931. Beograd 2002, str. XXXIV-XLIII, 3-331, 353-388.

¹⁶ Stiplovšek, Banski svet 1930-1935, str. 16-17. O delovanju bana Serneca podrobneje Jure Gašparič: Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929-1935 : doktorska disertacija. Ljubljana 2006 (dalje Gašparič, SLS 1929-1935), str. 87-94.

¹⁷ O sodelovanju SLS v Živkovićevi vladi podrobneje v Gašparič, SLS 1929-1935, str. 74-87, 97-103.

SLS iz vlade so bili vanjo istega dne vključeni liberalci, ki so s tem dobili priložnost, da neposredno politično sodelujejo pri oblikovanju in izvajanju ideje jugoslovanskega unitarizma. V vladi so dobili dve ministrski mesti. Eden od voditeljev nekdanje SDS in najvidnejši slovenski liberalni politik v tridesetih letih, dr. Albert Kramer, je postal minister za zgradbe, najvidnejši politik nekdanje Slovenske kmetijske stranke (pred tem Samostojne kmetijske stranke), Ivan Pucelj, pa je postal minister brez listnice.¹⁸ Za liberalce je vstop v vlado pomenil težko pričakovan politični zasuk, saj se je s tem politično razmerje med najmočnejšima slovenskima političnima taboroma spremenilo. Katoliški tabor je bil potisnjen v opozicijski položaj, ki ga je podkrepilo še dejstvo, da je Serneca že 4. decembra 1930 na mestu bana Dravske banovine nadomestil član Vrhovnega zakonodajnega sveta liberelec dr. Drago Marušič.¹⁹ Poleg tega je za liberalce vstop v vlado predstavljal tudi politično priznanje in moralno zadoščenje. Glede na svojo dolgoletno unitaristično narodnopolitično usmeritev so namreč lahko upravičeno nastopali kot edini verodostojni slovenski predstavniki v unitaristični vladi režima kraljeve diktature.

Liberalci so kot slovenski politični predstavniki šestojanuarskega režima svojo privrženost jugoslovanskemu narodnemu in državnemu unitarizmu lahko dokazali že v prvih dneh po vključitvi v vlado. Kralj Aleksander je namreč dan po njihovi pritegnitvi vanjo izdal ustavo Kraljevine Jugoslavije. Ustavo je oktroiral, to je brez sodelovanja parlamenta predpisal in razglasil sam. Ustava iz leta 1931, ki so jo privrženci kraljeve diktature po mesecu, v katerem je bila razglašena, imenovali kar Septembrska ustava, nasprotniki diktature pa Oktroirana (vsiljena) ustava, je bila sklepno pravno dejanje, s katerim je bil utemeljen kraljev absolutistični način vladanja. Oktroirana ustava²⁰ je namreč s formalno ustavnostjo zagotovila kraljevi absolutizmu. Tega ni preprečila niti ustavno zagotovljena delitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno oblast, saj je ustava kralju zagotavljala vrhovno oblast na vseh področjih oblasti.²¹ Obenem je tudi ustavno uveljavila jugoslovanski narodni in državni unitarizem. Narodni unitarizem je uveljavila z določilom, da je uradni jezik kraljevine "srbsko-hrvatsko-slovenski", z določilom, ki ni dopuščalo "združevanja na verski ali plemenski ali pokrajinski osnovi za strankarsko-politične namene niti za namene telesne vzgoje", z določilom, da morajo vse šole "dajati moralno vzgojo in razvijati državljansko zavest v duhu narodnega edinstva" in z določili, po katerih je bil kralj "zaščitnik narodnega edinstva", ki varuje "nadvse edinstvo naroda" in njegove trajne interese.²² Državni centralizem pa je uveljavila z

¹⁸ Slovenska kmetijska stranka je nastala 2. 5. 1926 z združitvijo liberalne Samostojne kmetijske stranke in Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev. Kljub združitvi v Slovensko kmetijsko stranko so Ivan Pucelj oziroma pripadniki nekdanje Samostojne kmetijske stranke v slovenskem političnem življenju še vedno veljali za pripadnike liberalnega tabora oziroma za t. i. liberalne (nekdanje) samostojne kmetijce.

¹⁹ Liberalci so imeli v času do vstopa v vlado večino tudi v banskem svetu Dravske banovine, imenovanem 3. 7. 1930. V banskem svetu, ki je bil z vidika strankarstva iz časa pred uvedbo diktature pluralno sestavljen, sta bili dve petini privrženec nekdanje SLS. (Stiplovšek, Banski svet 1930-1935, str. 45-46; Gašparič, SLS 1929-1935, str. 94-97) Od liberalnih političnih predstavnikov je imel vidno mesto v banovini še pripadnik nekdanje SDS dr. Dinko Puc, ki je bil od 14. 2. 1929 ljubljanski župan. Na državni ravni pa je imel do vstopa v vlado vidnejše mesto Albert Kramer, ki je bil 4. 6. 1930 imenovan za člana Vrhovnega zakonodajnega sveta, od 12. 1. 1931 do imenovanja na ministrski položaj, pa je opravljal posle izrednega poslanika Kraljevine Jugoslavije v Češkoslovaški republiki.

²⁰ V zgodovininapisju se je za ustavo Kraljevine Jugoslavije uveljavilo poimenovanje Oktroirana ustava.

²¹ Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 323-325.

²² Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 53. kos, 338., 10. 9. 1931, Ustava

določilom, da je državljanstvo "v vsej kraljevini eno", z določilom, da je kralj zaščitnik "državne celotnosti" in njenih "trajnih interesov",²³ in z že omenjenimi določili, ki so centralni državni oblasti omogočala, da je ohranila svojo polno naredbodajno in nadzorno oblast nasproti banovinam. Ta je bila ohranjena tudi nasproti ustavno zagotovljeni banovinski samoupravi. Ustava je namreč vsebovala pomembno določilo, da banovine niso samo upravne, ampak tudi samoupravne enote. Zato je v okviru delovanja banovin predvidela oblikovanje posebnih samoupravnih oblastev. Njihove naloge naj bi izvajala izvoljeni samoupravni banovinski svet z uredbodajnimi in proračunskimi pristojnostmi ter banovinski odbor kot izvršilni organ banovinskega sveta. Vendar pa je ustava ob tem zagotovila, da je bilo samostojno odločanje banskih samoupravnih organov - banovinskega sveta in banovinskega odbora - omejeno. Ban "odnosno z zakonom odrejeni organ" sta namreč imela pravico "ustaviti vse sklepe banovinskega sveta in banovinskega odbora ali občinskega zbora in odbora, ki nasprotujejo ustavi, zakonom in uredbam". O pritožbi zoper tako ravnanje je dokončno odločalo vrhovno upravno sodišče - Državni svet -, katerega člane je imenoval kralj. Poleg tega je lahko kralj na predlog ministra za notranje zadeve banovinski svet razpustil še pred iztekom štiriletne mandatne dobe, s tem pa so se smele "odrediti nove volitve za dotično banovino". Vendar pa je določilo o banovinski samoupravi, ki je v Oktroirani ustavi delno omililo ustavno uzakonjen sistem centralistične absolutistične monarhije, ostalo mrtva črka na papirju. Banovinska samouprava namreč ni zaživela, saj v času do konca obstoja jugoslovanske države nobena vlada ni hotela pripraviti predloga izvedbene zakonodaje za izvolitev in delovanje samoupravnih banovinskih svetov in odborov.²⁴

Liberalci so ustavo brez pridržkov pozdravili. Zanje je bila "demokratična, moderna in lepa".²⁵ V tem smislu jo je razumel tudi Albert Kramer, ki je neposredno pred prevzemom ministrskega mesta poudaril, da nova ustava v polnem obsegu potrjuje "našo državno ureditev, kakor je bila uvedena zlasti z zakonom od 3. oktobra 1929. V tem pogledu ni več nobenega kompromisa, nobene dvoumnosti." Na temelju narodne in državne enotnosti se mora dokončno uveljaviti "jugoslovenska linija, ki predstavlja popolno enakost Srbov, Hrvatov in Slovencev na vseh področjih državnega in narodnega življenja in v vseh pravicah našega razvoja". K temu naj bi, vzporedno z uvedbo parlamentarnega življenja, prispevala tudi nova organizacija občin in banovinskih samouprav.²⁶ Izdaja Oktroirane ustave je bila za liberalce pomembna vzpodbuda za nadaljnje razvijanje njihove unitaristične narodnopolitične usmeritve. V naši razpravi se bomo osredotočili na njihove poglede na narodno problematiko v času od njihovega vstopa v vlado oziroma izdaje ustave, septembra 1931, do I. kongresa vsedržavne unitaristične Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD), 20. julija 1933 v Beogradu,²⁷ na katerem se je JRKD preimenovala v Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS). JRKD/ JNS je bila namreč edina politična stranka, ki jo je od leta 1932 dovolil režim kraljeve diktature, slovenski liberalci, ki so se v stranko vključili takoj ob njenem oblikovanju, pa so se

kraljevine Jugoslavije, čl. 3., 13., 16., 29., 39.

²³ Prav tam, čl. 4., 29., 39.

²⁴ Prav tam, čl. 86., 88.-95.; Ferdo Čulinović: Državnopravni razvitak Jugoslavije. Zagreb 1963, str. 189, 197-197; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 334-335.

²⁵ Jutro, 4. 9. 1931, št. 203, 3. september.

²⁶ Jutro, 6. 9. 1931, št. 205, Vsi Jugosloveni na delo!

²⁷ Program JRKD v Jutro, 18. 12. 1931, št. 292, Na delo za novo vsedržavno stranko!

že do njenega prvega kongresa dokazali tudi kot zanesljivi strankarski izvajalci režimske politike jugoslovanskega narodnega in državnega unitarizma.²⁸

Liberalci so v letih 1931-1933 svojo unitaristično usmeritev nenehno poudarjali.²⁹ Opozarjali so, da je prihodnost Slovencev zagotovljena samo v močni in enotni jugoslovanski državi,³⁰ zato morajo v ropotarnico vsi programi "s kakršnikoli državnopravnimi, avtonomističnimi ali plemenskimi formulami".³¹ "Ideja narodnega in državnega edinstva (je namreč) zlata ruda, iz katere se bo narodu lahko skovalo mnogo prospešnih (uspešnih - op. J. P.) vrednot".³² Opozarjali so tudi, da je *"sedaj jasno, da se naša usoda ne more več odločevati v Srednji Evropi, temveč na Balkanu, kjer je naravno in zgodovinsko središče in žarišče nove jugoslovenske državne nacije"*.³³

²⁸ V JRKD so se povezali pripadniki nekdanje Narodne radikalne stranke in unitaristični disidenti iz nekdanje Demokratske in Hrvaške kmečke stranke, pripadniki slovenskega dela nekdanje Samostojne demokratske stranke in nekdanji samostojni kmetijci. Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 332. Podrobneje o nastanku JRKD prav tam.

²⁹ Jutro, 6. 9. 1931, št. 205, Slava kralju Osvoboditelju!; prav tam, Šesti september 1930, 17. 9. 1931, št. 214, Državne kandidatne liste, 27. 9. 1932, št. 223, Državljan! Volilci!, 30. 9. 1931, št. 225, Aktivno sodelovanje, 3. 10. 1931, št. 228, Naš senat, 8. 10. 1931, št. 232, Odločitev za močno državo, 15. 10. 1931, št. 238, Na novih potih, 17. 10. 1931, št. 240, Samo ena lista, 18. 10. 1931, št. 241, Spominu voditelja in borca, prav tam, Dr. Žerjav kot realni politik, 30. 10. 1931, št. 251, Minister Pucelj med Kočevarji, 4. 11. 1931, št. 255, Ljubljana se zbira v tabor jugoslovenstva, 18. 11. 1931, št. 267, Slovenskim volilcem!, 23. 12. 1931, št. 296, Nova politična stranka; 5. 1. 1932, št. 3, Po senatnih volitvah, 6. 1. 1932, št. 4, Imenovanje vlade ob tretji obletnici 6. januarja, 17. 1. 1932, št. 14, Narodno predstavništvo, 19. 1. 1932, št. 15, Otvoritev nove parlamentarne dobe s prestolnim govorom Nj. Vel. kralja, 20. 1. 1932, št. 16, Prestolni govor, 26. 1. 1932, št. 21, Načrt adrese Narodnega predstavništva, 28. 1. 1932, št. 23, Adresa soglasno sprejeta, 4. 2. 1932, št. 29, Strossmayer, 5. 5. 1932, št. 104, Prebivalstvu Jugoslavije!, 10. 6. 1932, št. 134, Izzvana borba, 1. 7. 1932, št. 151, Vidovdanski kresovi, 12. 7. 1932, št. 160, Obmejna Notranjska odklanja separatizem, 6. 9. 1932, št. 207, Minister Kramer v Premurju, 9. 9. 1932, št. 210, Petnajst tisoč ljudi na kmečkem prazniku na Bledu, 13. 9. 1932, št. 213, Bilanca nedeljske ljubljanske manifestacije, prav tam, Zaključek manifestacije, 8. 10. 1932, št. 235, 8. oktobra 1912, 22. 10. 1932, št. 247, Ob kumanovski proslavi, 23. 10. 1932, št. 248, Ljubljana ob 20-letnici kumanovske bitke, 8. 11. 1932, št. 260, Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju, 1. 12. 1932, št. 280, Prvi december; 15. 1. 1933, št. 13, Dr. Anton Korošec, 18. 2. 1933, št. 42, Obračun Narodne skupščine s punktaši, 26. 2. 1933, št. 49, Separatisti in mladina, 8. 6. 1933, št. 131, Narodno edinstvo in pravna enakost, 2. 7. 1933, št. 152, Po sokolski zmagi, 20. 7. 1933, št. 167, Prvi kongres vsedržavne stranke; Jutro, ponedeljska izdaja, 7. 9. 1931, št. 36, Beseda predsednika, 12. 10. 1931, št. 41, Slovenci in volitve, 19. 10. 1931, št. 42, Spomenik vojaku duha in dela, 26. 10. 1931, št. 43, V znamenju narodne sloge, 2. 11. 1931, št. 44, Vsa Slovenija v jugoslovenskem taboru, 28. 12. 1931, št. 52, Idejni tečaj srednješolske omladine; 1. 8. 1932, št. 31a, Dve novi veličastni manifestaciji na Notranjskem, 16. 8. 1932, št. 33, Mogočen kmečki tabor na Krškem polju, 24. 10. 1932, št. 43, Dva velika shoda ministra Pucelja, 7. 11. 1932, št. 45a, Veliko manifestacijsko zborovanje v Mariboru, 28. 11. 1932, št. 48, Pregled našega prosvetnega dela; 23. 1. 1933, št. 4, Protestni zbor v Kranju, 30. 1. 1933, št. 5, Ministra Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih, 1. 5. 1933, št. 18, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke, 17. 7. 1933, št. 29, Mogočen tabor JRKD pri Sv. Jakobu; Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije v varndan saziv za 1931/32 godinu : knjiga III. Beograd 1932, str. 212-214 (razprava dr. Bogumila Vošnjaka na 20. rednem sestanku, 5. 3. 1932; SB NS : redovan saziv za 1932/33 godinu : knjiga II. Beograd 1933, str. 136-137 (razprava B. Vošnjaka na 27. r. s., 17. 2. 1933); SB NS : redovan saziv za 1932/33 godinu : knjiga III. Beograd 1933, str. 16-20, 78-80 (razprava B. Vošnjaka na 30. in 33. r. s., 21. in 24. 2. 1933); SB NS : redovan saziv za 1932/33 godinu : knjiga IV. Beograd 1933, str. 354-356 (razprava Antona Cererja na 41. r. s., 16. 3. 1933).

³⁰ Jutro, 18. 10. 1931, št. 241, Slovenci v Jugoslaviji, 11. 11. 1931, št. 261, Slovenci pri volitvah; 4. 3. 1932, št. 54, Proračunska razprava v narodni skupščini, 12. 7. 1932, št. 160, Obmejna Notranjska odklanja separatizem, 9. 8. 1932, št. 184, Dan lepih narodnih manifestacij v Dravinjski dolini, 1. 12. 1932, št. 280, Prvi december.

³¹ Jutro, 11. 11. 1931, št. 261, Slovenci pri volitvah.

³² Jutro, 1. 12. 1931, št. 278, Prvodecembrska misel.

³³ Jutro, 29. 10. 1931, št. 250a, Ob obletnici prevrata.

V liberalnem taboru so namenili precej pozornosti idejni vsebini jugoslovanske narodne in državne enotnosti. Zatrjevali so, da "ideja širokogrudnega, pravilno pojmovanega narodnega edinstva"³⁴ zagotavlja popolno enakopravnost "vseh plemen, vseh slojev in posameznikov".³⁵ Zato slovenstvo v jugoslovanski državi ni ogroženo. Jugoslovanstvo namreč ne pomeni njegovega zanikanja,³⁶ saj ni "slepa sila, ki bi rušila pred seboj in pod seboj, kar je zgodovinski razvoj ustvaril dobrega in lepega v posameznih *plemenih* (podčrtal J. P.) ali pokrajinah".³⁷ V prid omejenjeni trditvi so se sklicevali na prosvetnokulturne pridobitve, ki so jih dosegli Slovenci v jugoslovanski državi: slovenizacijo na kulturnem in šolskem področju in v upravnem poslovanju ter ustanovitev Univerze v Ljubljani.³⁸ Po liberalnem prepričanju je zato jugoslovanstvo dopuščalo najširši razmah slovenske kulturnojezičkovne individualnosti³⁹ in je bilo najboljši odgovor "bolestnemu separatističnemu samoslovenstvu".⁴⁰ Kot je na velikem manifestacijskem zborovanju JRKD, 11. septembra 1932 v Ljubljani, dejal glavni tajnik stranke in minister brez listnice Albert Kramer, tako "jugoslovenska politika in načelo narodnega in državnega edinstva za Slovence ni(sta) greh napram posebnim dolžnostim do našega *plemena* (podčrtal J. P.). Nasprotno, *ta politika je za nas edini spas, da očuvamo svoje pleme, vse posebnosti v velikem sklopu jugoslovenskega naroda, katerega neoddeljiv del se moramo sami sebe občutiti, da lahko z njim delimo ne samo dolžnosti, marveč tudi pravice*".⁴¹ Izogibanje priznanju posebne slovenske narodne individualnosti in težnjo po njeni pretopitvi v jugoslovanski nacionalni okvir je v komentarju k omejenjeni manifestaciji izrazilo tudi vodilno liberalno politično glasilo Jutro, ki je zapisalo: "Narodno edinstvo je [...] edino jamstvo za obstoj našega naroda; posebej pa bo vedno glavni činitelj pri zbližanju vseh delov naše kraljevine in pri izglajevanju razlik, ki so le posledica različne usode našega naroda v preteklih časih".⁴² Jutro je s tem poudarkom zaokrožilo misel, ki jo je zagovarjalo že v začetku leta 1932. Tedaj je v članku, ki je obravnaval odnos inteligence do slovenske univerze, izrazilo naslednje stališče: "Ne v kulturni izolaciji, ki je po krivdi tuje nadvlade razcepila slovanski jug, temveč v ozkem sožitju, v mirnem in naravnem duhovnem zbliževanju in spajanju, v blagohotni izmeni vseh naših vrednot naj se nadaljuje naš

³⁴ Jutro, 25. 9. 1931, št. 221, Volitve.

³⁵ Prav tam. Jutro, 29. 9. 1931, št. 224, Volilni proglas članov kraljevske vlade, 18. 10. 1931, št. 241, Slovenci v Jugoslaviji, 10. 11. 1931, št. 260, Stopetdeset tisoč!, 13. 11. 1931, št. 263, Nov duh v naši politiki; 8. 1. 1932, št. 6, Ljubljanska univerza in naša inteligenca, 13. 9. 1932, št. 213, Poročilo ministra dr. Alberta Kramerja; 18. 3. 1933, št. 66, Govor predsednika vlade; Jutro, ponedeljska izdaja, 29. 5. 1933, št. 22, Stranka pozitivnega dela, 6. 6. 1933, št. 23, Pot k pozitivnemu delu.

³⁶ Jutro, 27. 1. 1932, št. 22, Manifestacija sloge in odločne volje, 16. 9. 1932, št. 216, Moč ideje; 18. 3. 1933, št. 66, Govor predsednika vlade.

³⁷ Jutro, 29. 9. 1931, št. 224, Volilni proglas članov kraljevske vlade.

³⁸ Jutro, 7. 6. 1932, št. 131, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji, 13. 9. 1932, št. 213, Poročilo ministra dr. Alberta Kramerja; 29. 1. 1933, št. 25, Separatistične punktacije in severna meja; Jutro, ponedeljska izdaja, 18. 7. 1932, št. 29, Velik govor ministra Mohoriča na Jesenicah. O pridobitvah Slovencev na kulturnoprosvetnem področju v jugoslovanski državi v Ervin Dolenc: Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 11-92; Jurij Perovšek: Srbi vladajo, Hrvati razpravljajo, Slovenci plačujejo (Mit in resničnost prve Jugoslavije). V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2004, št. 2-3, str. 415-418.

³⁹ Jutro, 8. 1. 1932, št. 6, Ljubljanska univerza in naša inteligenca. O tem tudi Jutro, 18. 10. 1931, št. 241, Slovenci v Jugoslaviji; 7. 6. 1932, št. 131, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji.

⁴⁰ Jutro, 16. 9. 1932, št. 216, Moč ideje.

⁴¹ Jutro, 13. 9. 1932, št. 213, Poročilo ministra dr. Alberta Kramerja.

⁴² Jutro, 16. 9. 1932, št. 216, Moč ideje.

zgodovinski razvoj, kateremu je leto 1918 (nastanek jugoslovanske države - op. J. P.) položilo trdne in trajne temelje".⁴³

V času, ki je potekel med objavama obeh navedenih poudarkov, pa je glede vprašanja o narodnokulturni vsebini in ciljih jugoslovanstva oziroma o razmerju med slovenstvom in jugoslovanstvom v liberalnem taboru prišlo do razkola. Sprožil ga je liberalni literarni kritik Josip Vidmar, ki je maja 1932 objavil knjigo Kulturni problem slovenstva. V njej je odkrito napadel liberalno unitaristično politiko in njeno stališče, da je slovenska narodna zavest prenapeta, prisiljena in protidržavna miselnost. Zavrnil je vse argumente za opustitev slovenstva, predvsem pa argumenta o nevzdržni slovenski majhnosti in nevarni zaprtosti pred drugim svetom, ter nakazal pot slovenske duhovne oziroma kulturne veličine, češ, "ustvarili bomo na svojih tleh nove Atene ali novo Firence". Liberalnim politikom je v imenu svobodomiselnih usmerjenih intelektualcev še zagrozil, da bodo zaradi slovenskega vprašanja prisiljeni podpirati ideološko nasprotno katoliško politiko.⁴⁴

Vidmarjeva knjiga je sprožila burne odzive v slovenski kulturni in politični javnosti.⁴⁵ Zaostrili so se zlasti potem, ko je takrat najuglednejši slovenski književnik in liberalnim politikom vedno lojalni Oton Župančič, septembra 1932 v elitni liberalni literarni reviji Ljubljanski zvon objavil esej Adamič in slovenstvo. V njem je v odgovor Vidmarju razmišljal o slovenstvu in amerištvu pisatelja Louisa Adamiča. Ob primeru Adamičevega pisanja v angleščini je namreč dokazoval, da z izgubo jezika slovenska identiteta v Jugoslaviji ne bi bila preveč okrnjena, saj je tudi Adamič po svojem notranjem bistvu ostal Slovenec, čeprav piše angleško. Liberalna Tiskovna Zadruga, ki je bila izdajatelj Ljubljanskega zvona, je uredništvu revije s Franom Albrechtom na čelu preprečila kritiko Župančičevega esaja, zato je to odstopilo. Krog somišljenikov je članke o vprašanju slovenstva izdal v posebni brošuri z naslovom Kriza Ljubljanskega zvona. Naslednje leto so začeli izdajati revijo Sodobnost, h kateri so pritegnili tudi nekaj drugih sodelavcev Ljubljanskega zvona. Sodobnost se je odkrito postavila na stran slovenstva in med večino liberalno usmerjenih izobražencev dokončno utrdila stališče, da je izguba slovenske identitete na kakršnen koli način - nasilno, pospešeno z državnimi ukrepi ali naravno in dolgoročno - škodljivo in samomorilsko dejanje. Nasprotovanje unitaristični politiki so v liberalni javnosti jasno pokazale tudi politične skupine, ki so svoja stališča o narodni problematiki objavljale v tedniku Slovenija; tednik je začel izhajati sredi leta 1932. Podobne opredelitve je bilo mogoče zaslediti tudi v mladinskem gibanju nekdanje Samostojne kmetijske stranke - Zvezi društev kmečkih fantov in deklet. Razhajanja, ki jih je povzročila Vidmarjeva knjiga, so vplivala tudi na ozko skupino intelektualcev, zvesto liberalni politiki. Skupina, ki jo je vodil kulturni urednik Jutra Božidar Borko, je namreč toliko popustila v svoji težnji po kulturnem poenotenju Jugoslovancev, da je to poenotenje dopuščala zgolj kot možnost v dolgotrajnem naravnem procesu zbliževanja, po več generacijah skupnega življenja.⁴⁶

Vihar, ki je nastal zaradi Vidmarjeve knjige, je povzročil, da v slovenski intelektualni javnosti nihče več ni zagovarjal pospešenega zlivanja slovenstva v jugo-

⁴³ Jutro, 8. 1. 1932, št. 6, Ljubljanska univerza in naša inteligenca.

⁴⁴ Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 343-344, 423.

⁴⁵ Prav tam, str. 345-346, 423; Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768-1992. Ljubljana 1992 (dalje Prunk, Slovenski narodni vzpon), str. 260-261.

⁴⁶ Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 344-345, 423; Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 257-259; Perovšek, Slovenci in Jugoslavija, str. 23.

slovanstvo. Na političnem področju pa je bilo drugače. To se je lepo pokazalo prav v liberalnem taboru, ki ga je, z izjemo majhnih kritično naravnanih skupin, obvladovala JRKD. Jutro, v katerem je slovenski del stranke izražal svoja politična stališča, je namreč 28. junija 1932, na enajsto obletnico sprejetja unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave, namenilo precej prostora pojasnjevanju pogledov odločujočih liberalnih krogov na nacionalni problem. Ti so vztrajali pri zgodovinski utemeljenosti vsejugoslovanske enotnosti, čeprav je bilo jedro njihovega sporočila povezano z vrsto sofističnih dokazovanj, da liberalni tabor ne zanika slovenstva. Tako je Jutro v članku Slovenstvo in jugoslovenstvo zagotavljalo, da nasprotja med jugoslovansko in slovensko idejo ni, saj se "jugoslovenska ideja [...] ni pojavila kot negacija vsega dosedanjega ali kot valjar, ki naj vse izenači"; hkrati pa je prav to idejo razumelo kot privlačno silo, "ki naj vse dele strne v čvrsto celoto in ustvari na slovanskem jugu večjo, odpornejšo državo nego bi bile separatne državice in ki naj da vsem, doslej razkosanim delom zavest *nacionalne skupnosti* (podčrtal J. P.), ker je taka zavest nujen pogoj notranje in vnanje sile". Jutro je nadalje poudarjalo, da jugoslovanska državna in narodna ideja ne pomeni pretvarjanja slovenske kulturne individualnosti "v nekaj drugega kakor smo po naravi", in da se tudi "Srbi in Hrvati [...] niso zedinili s Slovenci zaradi tega, da bi nam vsilili same sebe in izrinili iz nas to, kar je po naravi in po zgodovinskih pridobitvah našega". Namen jugoslovanske združitve naj bi bil namreč ta, da si Slovenci, Hrvati in Srbi ustvarijo skupno državo in skupno domovino. Dodalo pa je, da je to združitev vodilo tudi hotenje, "da si ustvarimo [...] *skupno nacionalno zavest* (podčrtal J. P.), ki nas bo vse skupaj varovala in vodila skozi viharje zgodovine, ako še kdaj završe nad nami ali okoli nas. Način tega sožitja je zadeva politične prakse, načelo pa zadeva narodne usodnosti, ki nas je vodila od istega izvora preko tisočletne razcepljenosti v sedanjo skupnost."⁴⁷

Gornja trditev je temeljila na razlagi, da naj bi se Slovenci "prostovoljno in iz nedvomnih narodnih interesov včlenili kot samostojna kulturno-narodna individualnost v višje organiziran državno-politični narod". In ker je narod kljub "svoji biološki in kulturni zakoreninjenosti vseskozi dinamičen pojav in podvržen družabnemu in gospodarskemu procesu v zgodovinskem razvoju", tudi "prehod Slovencev v politično edinstveni jugoslovanski narod (če tega naroda ne bi bilo, bi bili Slovenci v tej državi narodnostna manjšina), v narod, ki je nositelj sedanje države in v vseh svojih *delih* (podčrtal J. P.) enakopraven, ne pomeni degradacije v nekaj nižjega. Nasprotno: pomeni povišanje v višje organiziran narod in v močnejše narodno-državno telo. V jugoslovenskem narodu ostanejo in morajo ostati vsi atributi srbstva, hrvatstva in slovenstva," je nadaljevalo Jutro, "toda jasno je, da morajo biti nekako uglašeni med seboj in da tu ni prostora za separatistične tendence, ki razkrajajo nujno potrebno zavest edinstva. Potemtakem višje organiziran narod kot živa sinteza tradicionalnih in še vedno aktivnih narodnih, ali če hočete, plemenskih individualnosti, ne more in ne sme uničevati tako bistvenih znakov, kakor so n. pr. jezik, kulturni karakter i. dr. Nadaljnje oblike te *podreditve skupnosti* (podčrtal J. P.) pa si bodo uredile one sile, ki so taki tvorbi imanentne, sile, ki vodijo narode na njihovi zgodovinski poti od postanka do smrti."⁴⁸

Jutro je tudi v drugem delu članka Slovenstvo in jugoslovenstvo poudarilo po-

⁴⁷ Jutro, 28. 6. 1932, št. 149, Slovenstvo in jugoslovenstvo.

⁴⁸ Prav tam.

men vsejugoslovanske bivanjske paradigme. Menilo je, da morata "obe jezikovni strugi", slovenska in srbohrvaška, teči "vsaj vzporedno in da se ne oddaljujeta med seboj, ker bi vsako duhovno odtujevanje trgalo dragocene vezi našega državnega in narodno-političnega edinstva. Namesto ločevanja in izenačevanja stavi današnje jugoslovenstvo načelo skupnostne zavesti na vseh področjih in v vseh tradicionalnih oblikah našega kulturnega izživljanja. Ta zavest (pa) pomeni več kot sodelovanje, ki je mogoče tudi z drugimi narodi: to je kulturno ustvarjanje za zavestno celoto, ki jo imenujemo jugoslovenska kultura. Le ta zopet ni po svoji naravi negacija obstoječih kulturnih individualnosti, marveč je njihova organska spojitev za najvišjim smotrom samoohranitve vsega zedinjenega naroda." Za zgraditev jugoslovanske kulture naj ne bi bil potreben enoten jezik, "treba pa je, da smo enega narodnega duha". Zato je "*bistvo jugoslovenstva [...] podrejenost višji sintezi* (podčrtal J. P.)", kar velja za vse njegove konstitutivne dele. Po Jutru torej potreba po samostojnem in suverenem narodnem samozavedanju in razvoju ni bila veljavno vodilo življenja Slovencev v jugoslovanski državi. Njegova resnična, unitaristična vsebina je bila "samo v tem, da bo Srb iz Južne Srbije videl pod Triglavom kos svoje domovine, za katerim bo stala njegova narodna čast [...]. Prav tako (pa) moramo Slovenci videti ob Vardarju kos svoje domovine in v dalmatinskih zalivih morje, ki buta ob naše skale."⁴⁹

"Vzplamtevanje separatizma",⁵⁰ ki naj bi ga povzročila Vidmarjeva knjiga, je Jutro v svoji "vidovdanski" številki obsodilo tudi v drugih člankih. Čeprav se je ob tem sklicevalo na narodno delo liberalcev v avstrijski dobi in njihov prispevek za razvoj slovenske materialne in socialne kulture v jugoslovanski državi, ter zagotavljalo, da nikoli niso mislili na "kakršnokoli demontažo slovenstva", so njihovo zavezanost unitarizmu in unitaristični jugoslovanski državi dobro izrazile naslednje besede: "Naprednjaki [...] so svojo (jugoslovansko - op. J. P.) nalogo v novi državi, ki so jo pozdravili kot narodno in ki je našla v njih brezkompromisne zagovornike, razumeli tako, kakor jo mora razumeti vsak resnični narodnjak. Ta država je naprednim Slovincem nekaj, brez česar si ne morejo in nočejo predstavljati naše bodoče zgodovine. V priznavanju te države ni za nas niti sence pogojnosti." Zato je Jutro opozorila na slovenski narodni problem v Jugoslaviji, ki ga je v svojem pisanju zanikalo, razumelo le kot "onemoglo vpitje o 'zatiranem in ogroženem slovenstvu'".⁵¹ Zahtevalo je, da se "ojačita duh skupnosti in zavest državnega in narodnega edinstva",⁵² z navedki iz različnih izjav pomembnih slovenskih kulturnih in političnih mož - Ivana Cankarja, dr. Janeza Evangelista Kreka in dr. Ivana Prijatelja - pa je dokazovalo, da zgodovinski razvoj nujno vodi v pretopitev Slovencev v jugoslovanstvo.⁵³ Proti stališčem, ki jih je poudaril Vidmar, je objavilo tudi članek neimenovanega avtorja "iz kroga slovenskih kulturnih delavcev" in izjavo ljubljanskih članov Zveze jugoslovenskih naprednih akademskih starešin v Ljubljani.⁵⁴ Avtor "iz kroga slovenskih kulturnih delavcev" je o Vidmarjevi knjigi zapisal, da med deli, ki obravnavajo slovensko vprašanje, doslej "še ni pri nas zagledalo belega dne [...] slabotnejše [...] nego je Vidmarjevo". Poudaril je, da je težnja po

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam, Vprašanja naši mladini.

⁵¹ Prav tam, Naprednjaki in slovenstvo.

⁵² Prav tam, Zloraba slovenske zastave.

⁵³ Prav tam, Slovenci smo Jugoslovenci.

⁵⁴ O usmeritvi Zveze jugoslovenskih naprednih akademskih starešin v Ljubljani v Jutro, 6. 1. 1932, št. 4, Ljubljanska univerza.

jugoslovanskem kulturnem in jezikovnem zblizanju "najmanj toliko moralna, kakor težnja ozkosrčnega in nadutega samoslovenstva". Kljub oceni, da naj bi to vprašanje ustrezno rešil bodoči razvoj, pa je menil, da "Vidmarjevo pojmovanje našega problema" dejansko opozarja na "problem obstoja in evolucije v jugoslovensko smer".⁵⁵ Podobno je menila tudi Zveza jugoslovanskih naprednih akademskih starešin na ljubljanski univerzi, ki je "o nedavnih pojavih samoslovenskega separatizma" izjavila, da "hoče zastaviti [...] ves svoj vpliv, da se pogubne struje obrnejo v pravo smer, da se pretirana samoslovenska nacionalna čustvenost podredi zakonom realnosti in nalogam bodočnosti".⁵⁶

Jutro se je čez slabe tri mesece še enkrat vrnilo k Vidmarjevi knjigi. Ko je jeseni 1932 Oton Župančič v Ljubljanskem zvonu objavil svoj, po Jutrovem mnenju "mojstrski esej",⁵⁷ je namreč zmagoslavno zapisalo, da je "spor o problemu slovenstva, ki ga je nedavno za lase privlekla v javnost majčkена skupina naših kulturnih delavcev [...] končan z njenim strahovitim porazom. V obupno prizadevanje pigmejcev, kako bi utesnili in omejili dinamiko našega narodnega življenja v kolovoze svoje lastne ozkosrčnosti, je s svojo avtoritativno besedo posegel prvak naše poezije in mojster naše besede Oton Župančič ter z moško odločnostjo zavrnil njihovo kratkovidno ideologijo v prave meje. Z Župančičevo izjavo", je poudarilo Jutro, "je pravda o problemu slovenstva za omenjeno maloštevilno skupino izgubljena in široka javnost je z Župančičevo v kulturnopolitičnem pogledu prevažno izjavo dobila z najbolj poklicane strani potrdilo, da je ozkosrčno samoslovenstvo temna zabloda, ki bi morala (utegnila - op. J. P.) zavreti ves naš razvoj in proti zdravemu življenjskemu instinktu našega ljudstva postaviti kot maksimo cmeravost, domišljavost in bolno megalomanijo".⁵⁸

Vidmarjeva knjiga Kulturni problem slovenstva ni vplivala na narodnopolitično usmeritev vladajoče liberalne politike. Njeno unitaristično opredelitev, ki so jo v liberalnem taboru podpirali tudi prek množične telesnovzgojne organizacije Sokol Kraljevine Jugoslavije, v študentskih klubih Jadran in Edinstvo ter političnem gibanju Borba,⁵⁹ je najbolj dosledno izražala JRKD. Njen glavni tajnik Albert Kramer je ob različnih priložnostih poudaril, da je JRKD v službi političnega uresničenja jugoslovanske narodne in državne enotnosti. Tako je na ustanovni skupščini JRKD za Savsko banovino, 23. oktobra 1932 v Zagrebu, zagotovil, da bo stranka "prenesla na ramena organiziranega naroda velike ideje, ki jih je proklamiral naš kralj v svojem manifestu od 6. januarja". Poudaril je še, da "stranki ni treba, da bi v duhu jugoslovenstva likvidirala plemenske posebnosti, marveč želi, da jih v duhu jugoslovenstva asimilira in združi v močno celoto".⁶⁰ Kot je opozoril na vsedržavnem stranki-

⁵⁵ Prav tam, "Kulturni problem slovenstva".

⁵⁶ Prav tam, Izjava jugoslovanskega naprednega starešinstva.

⁵⁷ Jutro, 23. 9. 1932, št. 222, Kulturni pregled. Oton Župančič o slovenstvu.

⁵⁸ Jutro, 25. 9. 1932, št. 224, Budni čuvaji.

⁵⁹ Jutro, 29. 6. 1933, št. 149, Jubilejni občni zbor Ljubljanskega Sokola; Slavko Kremenšek: Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941. Ljubljana 1972, str. 245-246, 248; Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994 (dalje Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom), str. 5-6; Tomaž Pavlin: Razvoj sokolstva v Sloveniji med leti 1929-1941 : doktorska disertacija. Ljubljana 2000, str. 107, 111, 114, 116-119; Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 352, 382.

⁶⁰ Jutro, ponedeljska izdaja, 24. 10. 1932, št. 43, Manifestacija jugoslovanske misli v Zagrebu. O tem prim. tudi Jutro, 19. 7. 1932, št. 166, Veliko politično zborovanje v Skopju in Jutro, ponedeljska izdaja, 3. 10. 1932, št. 40, Banovinske skupščine JRKD.

nem zboru, 5. junija 1933 v Sarajevu, "tega velikega nacionalnega in državnega ideala ne moremo zamenjati za nobene umetne državnopravne, plemenske ali pokrajinske teorije brez življenjske nevarnosti za nas vse. To dobro čuti tudi naš narod."⁶¹

Ker je bila za liberalce unitaristična politika edina prava nacionalna politika, je bilo razumljivo, da so veliko pozornosti namenili tudi pobijanju zamisli o federativni ali avtonomistični preureditvi jugoslovanske države. Proti njej je na rojstni dan jugoslovanskega prestolonaslednika Petra II. Karađorđevića, 6. septembra 1931, ko so pred mestno hišo v Ljubljani odkrili spomenik pokojnemu kralju Petru I. Karađorđeviću, zelo nazorno nastopil ljubljanski liberalni župan Dinko Puc, ki je zaklical: "Naš kralj (Aleksander I. Karađorđević - op. J. P.) ... nas kliče z novo ustavo na sodelovanje v prospeh velike domovine, ene *nedeljene*. *Kajti domovin ni šest, ne pet pa tudi treh ne, je samo ena s krvjo in smrtjo posvečena!*"⁶² Podobno je na prvi seji banovinskega odbora JRKD za Dravsko banovino, 19. junija 1932 v Celju, proti federaciji nastopil tudi Ivan Pucelj, ki je od januarja 1932 zasedal mesto ministra za socialno politiko in narodno zdravje. Opozoril je, da bi federativna ureditev države za Slovence pomenila nacionalno smrt, saj je treba "samo pogledati naš zunanji položaj, če bi imeli svojo državo Slovenci, drugo Hrvati in drugo Srbi". Pomisliti je treba še na gospodarske posledice, in "*že samo iz teh razlogov bi se morali Slovenci ne glede na to, kako politično mislimo, z vsemi močmi upreti vsemu, kar bi utegnilo razrahljati našo državno skupnost*". K temu je Pucelj dodal tudi ideološko opozorilo, v katerem je bilo mogoče prepoznati značilno liberalno kulturnobojno stališče nasproti katoliškemu taboru. "Ne samo, da bi federativna ureditev države vodila vse skupaj v propast," je poudaril, pomenila bi tudi, da bi "*v Sloveniji zavladal nepopisani teror. Poleg nacionalnih interesov mora biti zato pri nas gonilna sila tudi čut samoohrane*". Vsakdo pa, ki hoče biti močan, mora biti samozavesten in zdrav (tudi) v notranjosti.⁶³ Liberalci so torej iz političnih in ideoloških vzrokov odločno nastopali proti federativni ali celo samostojni Sloveniji.⁶⁴ Načrti o federativnem preoblikovanju Jugoslavije pa so po njihovem mnenju imeli tudi "to slabost, da si v velikem delu države, in to v onem, ki je politično najaktivnejši (srbskem - op. J. P.), ne morejo pridobiti niti najmanjše popularnosti. Vsa teoretična prerekanja, ki jih pred zedinjenjem in osobito še po zedinjenju ni bilo malo, so pokazala samo na to, da niti v teoriji ni mogoče začrtati pravičnih mej med srbskim in hrvaškim delom naroda. Federacija zgodovinskih dežel pa bi ustvarila v Jugoslaviji tako nemogoče, vprav absurdno stanje, da ni čuda (čudno - op. J. P.), če se je za tako načelo pred leti ogrevala samo ena stranka v vsej državi (Hrvaška republikanska kmečka stranka - op. J. P.) in še ta ni nikdar izdelala realnega programa."⁶⁵

Na osnovi svoje načelne odklonitve federativne državne ureditve so liberalci oziroma JRKD v pogledu izvajanja upravne oblasti zagovarjali uvedbo banovinskih samouprav kot jih je predvidela Oktroirana ustava. Zavzemali so se za upravno decentralizacijo v še vedno močni jugoslovanski državni celoti.⁶⁶ Pri tem so opozorili

⁶¹ Jutro, ponedeljska izdaja, 6. 6. 1933, št. 23, Pot k pozitivnemu delu. O tem tudi Jutro, 29. 5. 1933, št. 22, Stranka pozitivnega dela.

⁶² Jutro, 7. 9. 1931, št. 36, Prisega zvestobe.

⁶³ Jutro, 21. 6. 1932, št. 143, Prva seja banovinskega odbora JRKD.

⁶⁴ Jutro, 11. 7. 1932, št. 28, Narod ob meji za močno Jugoslavijo.

⁶⁵ Jutro, 13. 11. 1931, št. 263, Nov duh v naši politiki.

⁶⁶ Jutro, 10. 9. 1931, št. 208, Po svečanostih, 13. 11. 1931, št. 263, Nov duh v naši politiki; 4. 9. 1932, št. 206, Na potu k demokratizaciji, 13. 9. 1932, št. 213, Poročilo ministra dr. Alberta Kramerja.

na dva problema: "Prvi je ta, kateri posli in v kakšnem obsegu naj se prenesejo na banovine. Varovati je (namreč) treba bitne interese državne skupnosti izogibati se vsemu, kar bi moglo ustvarjati v notranjosti državnega ozemlja nove umetne meje. Treba pa je prepustiti banovinam vse, kar se tiče v prvi vrsti njihovega ozemlja in njihovega prebivalstva, in tudi vse ono, kar je po svoji naravi tako, da se lahko upravlja po banovinah. Ceste, bolnice in sploh zdravstvo, gospodarstvo in kmetijstvo, socialno skrbstvo, šolstvo in ljudska prosveta, osebne zadeve - vse polno vprašanj vstaja pred nami, vsako potrebno vsestranskega študija. So zadeve, ki se lahko v celem obsegu prenesejo z vlade, iz ministrstev in drugih centralnih ustanov, na banske uprave, so pa tudi take, za katere je prenos mogoč in koristen le do gotove, a čim večje mere." Drugi problem, na katerega so opozorili, je zadeval ureditev finančnega poslovanja samoupravno organiziranih banovin. Edino pot za rešitev tega vprašanja so videli v tem, "da banovinam odstopi država del svojih virov za dohodke. Del trošarin in drugih indirektnih davščin, pa morda tudi ta ali oni direktni davek bi se mogel brez škode za enotnost gospodarskega razvoja prepustiti banovinam."⁶⁷

Liberalci so slovenski javnosti obljubljali, da bo izvedba banovinske samouprave veliko bolje rešila vprašanje avtonomije, kot ga je pred tem skušala urediti nekdanja SLS.⁶⁸ Tako je Ivan Pucelj na shodu JRKD, 6. novembra 1932 v Mariboru, izjavil, "da je zlasti bivša SLS celih 12 let udarjala na velik boben, da bo dala avtonomijo. Kaj prav za prav pomeni ta 'avtonomija', je dejal, pa "do danes ne vemo, ker tega niso nikdar razložili. Po njihovih agitatorskih frazah bi bilo to mleko in med, nekaj kar bi čez noč vse rešilo."⁶⁹ Omenjena Pucljeva trditev ni bila utemeljena, saj je SLS v dvajsetih letih razvila in v jugoslovanski in slovenski politični javnosti večkrat predstavila svoj podroben avtonomistični državnopravni program, ki je predvidel zakonodajno avtonomijo Slovenije z lastnim parlamentom in vlado.⁷⁰ Zato je bilo njegovo zagotovilo, da "hočemo razbremenitev centralne uprave, prenos velikega delokroga na banovine, sreze in občine, kjer se morejo zadeve brže reševati", nasproti avtonomističnim državnopravnim načrtom SLS iz dvajsetih let, prazno. Največ, kar je bilo glede na dotedanja pojasnila JRKD o vsebini banovinske samouprave v tistem trenutku možno razumeti kot liberalno zavzemanje za t. i. avto-

⁶⁷ Jutro, 21. 9. 1932, št. 220, Problemi decentralizacije. O tem tudi Jutro, 28. 9. 1932, št. 226, Minister Kramer o nalogah in delu JRKD.

⁶⁸ Jutro, 16. 8. 1932, št. 33, Mogočen kmečki tabor na Krškem polju, 24. 10. 1932, št. 43, Dva velika shoda ministra Pucelja. O tem tudi Jutro, 4. 10. 1932, št. 231, Ministra Mohorič in Pucelj o gospodarskem programu vlade.

⁶⁹ Jutro, 8. 11. 1932, št. 260, Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju.

⁷⁰ Ferdo Čulinović: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka : Srbija - Crna Gora - Makedonija : Jugoslavija 1918.-1945., druga knjiga. Zagreb 1954, str. 247-249; isti: Jugoslavija između dva rata, I. Zagreb 1961, str. 236-327; Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977, str. 364-391; isti: Na zgodovinski prelomnici : Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929, I. knjiga. Maribor 1986, str. 182-196, 204-216; Jurij Perovšek: Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 - april 1923). V: Zgodovinski časopis, 1984, št. 1-2, str. 10-20; isti: Slovenska država - volja in prvem desetletju jugoslovanske krize. V: Slovenci in država : zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 127, 130; isti: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929). Ljubljana 1998, dok. št. 18, str. 77-80, dok. št. 20, str. 82-86; Jugoslovanski federalizam : ideje i stvarnost : tematska zbirka dokumenata, prvi tom, 1914-1943. Beograd 1987, str. 236-238; Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 241-242; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927-1929, str. 36-42, 59-77; Slovenska novejša zgodovina, I, str. 238, 240-241, 266-268, 283, 291.

nomijo, je bilo stališče o potrebi po samostojnem reševanju posameznih zadev na socialnogospodarskem in kulturnoprosvetnem področju, kar je predvidela že unitaristična Oktroirana ustava. Tako je bil v času, ko je bila SLS v opozicijski drži nasproti unitarističnemu režimu, Pucljev poudarek, "ali ni tragika usode, da danes, ko ustvarjamo to 'avtonomijo', ko ni vse to samo fraza, da tistih gospodov, ki so celih 12 let podžigali strasti, ni zraven, da nočejo pomagati, ko ustvarjamo v resnici in v pametni obliki to, kar so oni neprestano samo obljubljali",⁷¹ le pone srečen demagoški poskus, da bi liberalno politiko utemeljil kot avtentično zagotovnico samostojnega slovenskega razvoja v jugoslovanski državi. Takim težnjam liberalna politika v resnici ni bila pripravljena prisluhniti. To se je dobro pokazalo januarja 1933, ko sta JRKD in del politične javnosti, ki je bil pod njenim vplivom, z vso silo napadla t. i. Ljubljanske punktacije, federalistični državnopravni program, ki ga je SLS oblikovala 1. januarja 1933.

Ljubljanske punktacije so bile eden najbolj jasnih in radikalnih slovenskih narodnopolitičnih programov v prvi jugoslovanski državi.⁷² SLS je v punktacijah najprej poudarila, da je slovenski narod razdeljen med štiri države - Jugoslavijo, Italijo, Avstrijo in Madžarsko, zato je njegova pglavitna zahteva združitv v eno samo politično enoto, saj se le v tem primeru lahko ohrani in vsestransko razvija. Naloga največjega dela naroda, ki živi v Jugoslaviji, je, da si za ta ideal prizadeva vse dotlej, dokler ne bo uresničen. Zato si mora slovenski narod v jugoslovanski državi pridobiti tak samostojen položaj, da bo ta trajno privlačil vse ostale dele slovenskega naroda, ki živijo v drugih državah. Slovenskemu narodu mora biti v Jugoslaviji zagotovljena njegova narodna individualnost, narodno ime, njegova zastava, etnična celovitost, razpolaganje z njegovimi lastnimi finančnimi sredstvi, njegova kultura in politična svoboda. Punktacije so še zahtevale socialno zakonodajo, ki bo zagotovila harmoničen razvoj vseh socialnih stanov, zlasti kmečkega in delavskega. Uresničitev teh ciljev pa je mogoča le v svobodnem sporazumu Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki mora na demokratični podlagi preurediti jugoslovansko državo na več enakopravnih enot, ena od njih pa naj bi bila tudi Slovenija. Poudarjale so še, da želijo Slovenci sodelovati z vsemi političnimi silami, ki stremijo k preureditvi države.⁷³

Punktacije Slovenske ljudske stranke so natisnili na letakih, niso pa jih objavili v njenih političnih glasilih. Najprej jih je, kot je poročalo Jutro, 3. januarja 1933 objavil tržaški Il Piccolo.⁷⁴ Jutro jih je nato kot *corpus delicti* objavilo 11. januarja 1933.⁷⁵ Slovenska liberalna politika se je na punktacije SLS ostro odzvala. Že 7. januarja 1933 so jih obsodili na občnem zboru Zveze županov Dravske banovine v Ljubljani; Zvezo (običajno imenovano Županska zveza) so na pobudo liberalnih unitarističnih politikov ustanovili 3. januarja 1932.⁷⁶ Podpredsednik Županske zveze in ljubljanski župan Dinko Puc je poudaril, da punktacije ne pomenijo nič drugega kot težnjo, da bi "razbili to našo državo in ustvarili novo, v kateri naj bi bile

⁷¹ Jutro, 8. 11. 1932, št. 260, Ministra Kramer in Puclj o političnem položaju.

⁷² Janko Prunk: Punktacije. V: Enciklopedija Slovenije, 10. Ljubljana 1996, str. 17. O Ljubljanskih punktacijah v Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, str. 398-402; Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 261-262; Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 339-342; Gašparič, SLS 1929-1935, str. 148-160.

⁷³ Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 341.

⁷⁴ Jutro, 8. 1. 1933, št. 7, Slovenci ogorčeno zavračajo in ostro obsojajo politiko razdiranja.

⁷⁵ Jutro, 11. 1. 1933, št. 9, Nihče se ne sme igrati z življenjskimi narodnimi interesi.

⁷⁶ Jutro, 4. 1. 1932, št. 1, Zveza županov dravske banovine; Stiplovšek, Banski svet 1930-1935, str. 113-114.

prav za prav tri". Obenem je v prid ohranitve unitaristične države opozarjal na možnost, da lahko med pripravi na njeno federativno preureditev sploh ne pride do sporazuma med Slovenci, Hrvati in Srbi o skupni federaciji. Kaj pa, "če bi rekli Srbi, da ga jim (sporazuma o federativni državi - op. J. P.) ni treba, da imajo že svoj izhod na morje?", je vprašal. "Ali pa če bi rekli Hrvati, da imajo že svojo samostojno državo? V tem primeru bi Slovenci obviseli v zraku. *Slovenci vemo, da imamo samo v okviru Jugoslavije, v družbi naših prijateljev, močne Francije in držav Male antante gotovost, da se lahko obranimo in ohranimo.*" Po Pucovem prepričanju je bilo namreč lahko reči, "da bomo sami svoji gospodarji in da bomo sami vse uredili tako, da bo prav. Toda misliti moramo s pametjo, ali je to sploh združljivo z našimi gospodarskimi interesi. Igračkanje s federalizmom pomenja klicati nevarnost za obstoj velike in močne Jugoslavije in s tem za nacionalni obstoj Slovencev. K temu pa pridejo še življenjski gospodarski interesi, ki so taki, da bi slovenska zemlja ne mogla obstojati in se razvijati kot sama na sebe navezana gospodarska enota. Ne moremo sami preživeti svojih ljudi. Izvažati moramo izdelke svoje industrije. Sami ne moremo zaposliti inteligenčnega naraščaja. Vse meje se nam zapirajo. Ali naj se sedaj ločimo po mejah še od Hrvatov in Srbov?", je končal.⁷⁷

Na občnem zboru Županske zveze je nastopil tudi eden od zgodovinskih prvakov slovenskega liberalizma in nekdanji dolgoletni ljubljanski župan, senator Ivan Hribar. V obsodbi punktacij je bil še ostrejši kot Dinko Puc. Poudaril je, "*da je zašla skupina, ki ji stoji dr. Korošec na čelu, med največje škodljivce našega slovenskega naroda. Ugotavljamo tudi, da smo mi, danes tukaj zbrani, absolutno poklicani govoriti v imenu slovenskega naroda.*" Tako so menili tudi zborovalci, saj je na Hribarjev predlog poseben odbor oblikoval resolucijo, v kateri so obsodili federalistične zahteve SLS. Resolucija, ki so jo sprejeli "soglasno in z viharim, dolgotrajnim odobravanjem ter z velikimi ovacijami Jugoslaviji in kralju", je poudarila, da so ob jugoslovanski državni združitvi, 1. decembra 1918, "*Slovenci, Hrvati in Srbi po svobodnem sporazumu opolnomočenih narodnih predstavitev definitivno in za vsikdar rešili vprašanje naše državne skupnosti. Zato o tem vprašanju ne pripuščamo nikake debate več [...]. Razkosavanje velike Jugoslavije na več malih samostojnih edinic*" bi namreč "*značilo nevarnost za sam obstoj države ter s tem nevarnost novega suženjstva Slovencev pod tujim jarmom, ob enem pa tudi nevarnost za težko doseženi evropski mir.*" Glede temeljnega vprašanja, ki so ga odprle punktacije SLS, pa je resolucija zagovarjala unitarizmu prilagojeno stališče, "*da je v interesu vseh slojev našega naroda, pa tudi vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev, da se prenese čim večji delokrog upravnih in vseh javnih poslov na nižje upravne edinice vse do one mere, ki jo dovoljujejo življenjski interesi državne in narodne skupnosti*".⁷⁸

Resoluciji Županske zveze, ki je po oceni Jutra pomenila "veliko nacionalno manifestacijo ter [...] krepak in odločen odgovor vsem onim, ki bi radi zavrli našo konsolidacijo",⁷⁹ je sledil val obtožb "separatističnih punktacij" SLS. Vrsta občinskih odborov ter srezkih in okrožnih organizacij JRKD ter strankino banovinsko vodstvo so brez odlašanja odklonili federalistične zahteve SLS.⁸⁰ Punktacije so zavrnil tudi

⁷⁷ Jutro, 8. 1. 1933, št. 7, Slovenci ogorčeno zavračajo in ostro obsojajo politiko razdiranja.

⁷⁸ Prav tam. O jugoslovanski državni združitvi v Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 86-103; isti: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, str. 132-147.

⁷⁹ Jutro, 8. 1. 1933, št. 7, Slovenci ogorčeno zavračajo in ostro obsojajo politiko razdiranja.

⁸⁰ Jutro, ponedeljska izdaja, 9. 1. 1933, št. 2, Proti separatistični izjavi Koroščeve skupine, prav

liberalni poslanci v Narodni skupščini Kraljevine Jugoslavije,⁸¹ v več člankih pa jih je posebej obsodilo tudi Jutro. Označilo jih je kot "*poskus razkosati Jugoslavijo s pomočjo federacije*",⁸² s tem pa za "blazno zahtevo", "narodni greh in zločin".⁸³ Jutro je bilo namreč globoko prepričano, da je nevarno "vsiljevati na eksponirano mednarodno politično točko potisnjenim Slovencem separatistične meje še proti jugoslovenskemu Balkanu".⁸⁴ Zlasti zato ne, ker jugoslovanstvo slovenstva ne ogroža, v razpravi je samo vprašanje, kako slovensko narodnokulturno posebnost "spraviti v vsestransko koristen sklad z jugoslovensko celoto". Jutro je namreč vztrajalo, da se Slovenci ne smejo pretvoriti "iz enakopravnega dela jugoslovenskega političnega naroda kot nositelja državnopravne suverenosti v samoslovensko manjšino".⁸⁵ Vprašanje slovenstva namreč za liberalno politiko ni bilo vprašanje notranje identitetne razsežnosti. To je na shodu JRKD, 29. januarja 1933 v Šiški, dobro razkril Albert Kramer, ko je poudaril: "Oni, ki predstavljajo slovenski problem le kot nekako jezikovno stvar, gledajo nanj z ozkega stališča, kakršnega dopušča samo popolno nerazumevanje pravih slovenskih problemov. Kulturni razvoj slovenskega ljudstva je odvisen od njegovih gospodarskih pogojev. Slovensko vprašanje v Jugoslaviji je vprašanje gospodarskega in socialnega razvoja naše ožje domovine v okviru naše države *in vse drugo nam bo po svetem pismu navrženo* (podčrtal J. P.)."⁸⁶

Skladno z navedenim razmišljanjem je Kramer na omenjenem shodu posebej opozoril še na gospodarske razloge, zaradi katerih naj bi se Slovenci morali odpovedati zahtevi po federativni državi. Opozarjal je, "da sta gospodarski obstoj in kulturna bodočnost Slovencev odvisna od dejstva, da je naša slovenska ožja domovina del velikega jugoslovenskega državnega ozemlja. Naš delavec, naš obrtnik, naš industrijec bi ne mogel živeti danes niti tega skromnega življenja, ki ga imamo, če ne bi imeli velikega konsumnega ozemlja v Jugoslaviji, ki je dejansko napram ostalim državam v Evropi vendarle sposobna, da zaščiti tudi naše gospodarske interese slovenskega ozemlja." Dodal je še, da bi bila "gospodarska politika Jugoslavije [...] brez slovenskega ozemlja napram Evropi gotovo bolj enostavna. Taka

tam, Konstituiranje okrožnih organizacij JRKD, 23. 1. 1933, št. 4, Protestni zbor v Kranju, 6. 2. 1933, št. 6, Slovenci ob severni meji za nedeljivo Jugoslavijo; Jutro, 11. 1. 1933, št. 9, Resolucija banovskega vodstva JRKD, 18. 1. 1933, št. 15, Slovenija protestira, 19. 1. 1933, št. 16, Proti politiki razdiranja, 24. 1. 1933, št. 20, Protesti naših mest.

⁸¹ SB NS : redovan saziv za 1932/33 godinu : knjiga II. Beograd 1933, str. 68-70 (razprava B. Vošnjaka na 24. r. s., 10. 2. 1933); SB NS : redovan saziv za 1932/33 godinu : knjiga IV. Beograd, 1933, str. 150-152 (razprava Albina Komana na 39. r. s., 14. 3. 1933), prav tam, str. 354-356 (razprava A. Cererja na 41. r. s., 16. 3. 1933).

⁸² Jutro, 8. 1. 1933, št. 7, Slovenci ogorčeno zavračajo in ostro obsojajo politiko razdiranja.

⁸³ Jutro, 11. 1. 1933, št. 9, Nihče se ne sme igrati z življenjskimi narodnimi interesi. O Jutrovem nastopu proti punktacijam glej tudi Jutro, 10. 1. 1933, št. 8, Separatistične punktacije, 11. 1. 1933, št. 9, Slovenski separatisti nekdaj in danes, 1. 2. 1933, št. 27, Dr. Maček o punktacijah, 2. 2. 1933, št. 28, Mačkov "program" in Jutro, 23. 1. 1933, št. 4, Beograjski Slovenci proti punktacijam.

⁸⁴ Jutro, 17. 1. 1933, št. 14, Ogroženo slovenstvo. Podobno opozorilo je na okrožni konferenci JRKD za mariborsko in celjsko okrožje, 5. 2. 1933 v Mariboru, izrekel tudi Albert Kramer. Zgovornikom federalističnih zahtev je očital, da so "v času, ko razvija Hitler svoj pangermanski revizionistični program, ko se mrzlično oborožujejo vsi naši sosed, ko na zapadu naše države ne skrivajo svojih imperialističnih teženj, [...] naši punktaši in njihovi poborniki postali glavni dobavitelji za propagandne orožarne teh naših inozemskih neprijateljev, ki slikajo te njihove punktacije ter nore in zločinske pokrete kot sigurno znamenje skorajšnje propasti Jugoslavije in kot dokaz, kako poceni bi bila zmaga in s kako malenkostmi žrtvami bi bilo mogoče izvesti njihove iredentistične in imperialistične podvige". (Jutro, 6. 2. 1933, št. 6, Slovenci ob severni meji za nedeljivo Jugoslavijo)

⁸⁵ Jutro, 17. 1. 1933, št. 14, Ogroženo slovenstvo.

⁸⁶ Jutro, 30. 1. 1933, št. 5, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih.

Jugoslavija bi bila samo agrarna država, ki bi lažje sklepala gospodarske pogodbe z ostalimi državami."⁸⁷ Glede na tako razumevanje bistvenih vprašanj slovenskega razvoja v jugoslovanski državi, je bila razumljiva tudi njegova ocena, da niso punktacije SLS nič drugega kot "izraz nestrpnosti detroniziranih političnih voditeljev, ki bi radi zopet našli z njihovo pomočjo pot do državne oblasti".⁸⁸ Pri tem ni Kramer pozabil tudi na ideološki vidik. V federalističnih zahtevah SLS je videl težnjo po obnovitvi njenega "starega terorizma",⁸⁹ kar je bil tedaj večkrat slišan liberalni očitek katoliški strani. Zelo jasno ga je izreklo tudi Jutro, ki je že 12. januarja 1933 zapisalo, da je "gospodom punktašem pred vsem na srcu taka politična in kulturna svoboda, ki bi bila identična z diktaturo klerikalizma v vsem javnem življenju". Jutro je ob tem spomnilo na politično prevlado katoliške stranke v avstrijski dobi in njenim pripadnikom pripisalo, da se jim danes "toži po tej 'svobodi', ki so jo po svoje krojili Slovencem dve generaciji, tako da se jim zdaj resnična kulturna in politična svoboda zdi huda krivica".⁹⁰

Ideološki odpor liberalcev proti SLS in katoliški strani je bil tako močan, da je bil ena od pomembnih sestavin njihovega unitarističnega jugoslovanskega stališča. Z njim so bili tako globoko prežeti, da je zanje vsak drugačen pogled na jugoslovansko narodno problematiko pomenil nelegitimno dejanje. Veljavna naj bi bila le zgodovinsko utemeljeno oblikovanje jugoslovanskega narodnopolitičnega subjekta in unitaristična Jugoslavija. Zato so bile po Jutru Ljubljanske punktacije po eni strani politična naivnost,⁹¹ po drugi pa so zahtevale nič drugega kot "zasluženo kazen".⁹² V tem smislu se je na punktacije odzval tudi režim, ki je zaradi zahtev po spremembi državne ureditve odločno nastopil proti voditeljem SLS. Banska uprava Dravske banovine je 27. januarja 1933 odredila konfinacijo za člane najožjega vodstva SLS dr. Frana Kulovca, dr. Marka Natlačena in dr. Antona Ogrizka. Vsi trije so bili konfinirani v Bosni, prvi v Foči, drugi v Bileći in tretji v Ključu. Dan pozneje je konfinacijo odredila tudi za voditelja SLS Antona Korošca. Najprej so ga poslali v Vrnjačko Banjo, aprila 1933 v Tuzlo, dva meseca pozneje pa na Hvar. Voditelji SLS so v konfinaciji preživeli nekaj manj kot dve leti. Po smrti kralja Aleksandra 9. oktobra 1934 je bilo Korošču, Kulovcu, Natlačenu in Ogrizku 21. oktobra znova dovoljeno svobodno gibanje.⁹³

⁸⁷ Prav tam. Podobna stališča je v tistih dneh razglašal tudi ljubljanski župan Dinko Puc. Na seji ljubljanskega občinskega sveta, 25. 1. 1933, je poudaril, da bi bila, če bi prišlo do federativnega preoblikovanja države, v najboljšem primeru "neizogibna posledica gospodarska propast Slovencev. Na tesnem ozemlju Slovenije ni mogoče samostojno gospodarstvo. Mi ne živimo samo od kmetijstva, ampak v isti meri od obrti, trgovine in industrije. Te panoge bi postale tisti hip mrtve, ko bi bila proglašena samostojna Slovenija. [...] In koliko časa bi eksistirala samostojna Slovenija?", je še vprašal. "Kdo bi jo priznal? Kdo bi jo ščitil? Ali ne vidimo grabežljivih oči, kako se željno ozirajo na naše kraje, ki so bili od nekdaj cilj poželjen sosednih narodov, ker je Slovenija ključ do morja, prehod od zahoda na vzhod, z juga na sever. Ako hočemo znova priti v suženjstvo, potem se le ravnajmo po punktacijah dr. Korošca!" (Jutro, 26. 1. 1933, št. 22, Slovenci svojemu kralju)

⁸⁸ Jutro, 30. 1. 1933, št. 5, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih. Podobno je punktacije SLS ocenil tudi Ivan Pucelj, ki je na shodu vsedržavne JRKD, 23. 4. 1933 v Nišu, dejal: "Pravim vam in izjavljam v imenu Slovencev, da smatramo te punktacije samo za ponesrečene deklamacije pogorelih politkov." (Jutro, 24. 4. 1933, št. 17, Množice vztrajajo v mrazu in dežju)

⁸⁹ Jutro, 30. 1. 1933, št. 5, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih.

⁹⁰ Jutro, 12. 1. 1933, št. 10, Punktaši in njihovi predlogi.

⁹¹ Prav tam.

⁹² Jutro, 13. 1. 1933, št. 11, Slovenci tostran in onstran mej.

⁹³ Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 342; Gašparič, SLS 1929-1935, str. 160-162, 210-211. Poleg SLS so v tistem času zahteve po notranji preureditvi Jugoslavije postavile tudi druge opozicijske federalistične sile v državi, med drugim tudi Kmečka demokratska koalicija. Njenega predsednika, dr.

Odziv režima na punktacije SLS je liberalno politiko utrdil v prepričanju, da sta jugoslovanstvo in unitarizem pravilna, nujna in utemeljena slovenska narodnopolitična pot. Tako razumljen bivanjski smisel Slovencev v jugoslovanski državi so liberalci posebej poudarili ob predaji posebne Adrese "Slovenci svojemu kralju leta 1933", ki jo je številčno močno zastopstvo privrženecv unitaristične države predalo kralju Aleksandru 3. marca 1933. Adreso je pod vodstvom senatorja dr. Gustava Gregorina pripravil Narodni odbor, ki so ga 13. januarja 1933 v Ljubljani oblikovali na sestanku nepolitičnih organizacij in društev za vodenje organizirane akcije za obsodbo punktacij SLS. Adreso je podpisalo 4470 nepolitičnih organizacij, ustanov, društev in občin iz Dravske banovine.⁹⁴ Na svoji seji, 25. januarja 1933, jo je pozdravil tudi ljubljanski občinski svet, 15. februarja 1933 pa jo je podprl še banski svet Dravske banovine, v katerem so od konca novembra 1931 imeli popolno prevlado privrženci liberalnega tabora oziroma JRKD.⁹⁵ Adresa je poudarila, da hočejo Slovenci na osnovi narodne enotnosti s Hrvati in Srbi živeti le v enotni, nedeljivi in močni Jugoslaviji pod žezlom dinastije Karađorđevićev.⁹⁶ Liberalna politika je njeno sporočilo pozdravila kot "veren izraz mišljenja, prepričanja in hotenja vseh Slovencev"⁹⁷ ter zagotovilo njihove "neomajne zvestobe in vdanosti [...] do svojega narodnega vladarja in zedinjene domovine Jugoslavije".⁹⁸ Opozorila je še, da so z novo izjavo za enotno in nedeljivo Jugoslavijo Slovenci obnovili "prisego, ki smo jo po svobodnem preudarku in po svobodni odločitvi položili l. 1918., ko smo se brezpogojno in za vedno združili s Hrvati in Srbi v skupno narodno in državno življenje. Samo v skupni jugoslovenski domovini, zgrajeni na načelu narodnega in državnega edinstva in stoječi pod vodstvom nacionalne dinastije Kradjordjevičev," je ob tej priložnosti poudarilo Jutro, "vidimo jamstvo za svoj narodni obstoj in narodni razvoj."⁹⁹

Vladka Mačka, so 29. 4. 1933 pred sodiščem za zaščito države obsodili na tri leta strogega zapora. Iz zapora je bil izpuščen slaba dva meseca potem, ko je bilo voditeljem SLS dovoljeno svobodno gibanje. V zvezi z Mačkovim obsodbo je zanimivo, kako je Albert Kramer dan po njej, na shodu JRKD v Novem mestu, spregovoril o tem dogodku: "Včeraj je državno sodišče izreklo tudi svojo obsodbo nad tako zvanimi zagrebškimi punktacijami. Dr. Maček je bil obsojen na tri leta. *Država ne pusti, da bi se z njo igrali!* Treba je pogledati samo v Nemčijo, kako postopajo tam z nasprotniki režima. Tam imajo za opozicionalce koncentracijske taborne, kjer jih imajo interniranih na tisoče in tisoče. V Nemčiji ne more niti en uradnik, ki je nasprotnik režima, ostati na svojem mestu. Tam so posegli ne samo v politične, marveč tudi v vse socialne, kulturne in gospodarske organizacije, ki niso v skladu s smernicami režima. Listi smejo izhajati le če pišejo za režim. Borba je tam poostrena tako daleč, da oni, ki niso pristaši režima skoraj nimajo pravice do eksistence. Pa primerjajte našo domačo 'diktaturo', zaradi katere se nekateri tako razburjajo, in povejte, koliko je bilo pri nas od te diktature prizadetih?! V Nemčiji oni, ki so v koncentracijskih taboriščih, niso nasprotniki edinstva nemškega naroda, dočim so se pri nas našli celo taki, ki se niso zadovoljili samo z akcijo doma, marveč so smatrali, da morajo priti na pomoč tudi našim zunanjim neprijateljem. *Država je dolgo prizanesljiva, toda tudi zanjo so meje, ki jih mora čuvati v svojem lastnem interesu, v interesu svoje eksistence in eksistence vsega naroda.*" (Jutro, 1. 5. 1933, št. 18, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke)

⁹⁴ Stiplovšek, Banski svet 1930-1935, str. 148; Jutro, 4. 3. 1933, št. 54, Izročitev slovenske adrese Nj. Vel. kralju Aleksandru.

⁹⁵ Prav tam; Stiplovšek, Banski svet 1930-1935, str. 110-111, 150-151. O obsodbi Ljubljanskih punktacij v banskem svetu Dravske banovine str. 151-155 in Gašparič, SLS 1929-1935, str. 157-158.

⁹⁶ Jutro, 4. 3. 1933, št. 54, Izročitev adrese Nj. Vel. kralju Aleksandru.

⁹⁷ Prav tam, Adresa Slovencev.

⁹⁸ Prav tam, Izročitev adrese Nj. Vel. kralju Aleksandru.

⁹⁹ Prav tam, Adresa Slovencev. Glede na gornjo misel lahko navedemo opozorilo, ki ga je izrekel Albert Kramer na shodu JRKD 30. 4. 1933 v Novem mestu. Poudaril je, da bi bilo v tedanjih razmerah oblikovanje samostojne slovenske države nemogoče, saj bi si "slovensko zemljo do Trbovelj in Celja [...] pridržali Italijani, štajerske kraje pa bi poklonili Avstriji in Madžarski". (Jutro, 1. 5. 1933, št. 18, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke)

Kljub gornjemu poudarku, ki se je navezoval na priznavanje slovenske narodne individualnosti, pa je liberalna politika dejansko vsebino narodnostnega življenja Slovencev v jugoslovanski državi razumela le v smislu njihove nacionalne enotnosti s Hrvati in Srbi. To je dobro pokazal program nove vsedržavne Jugoslovanske nacionalne stranke, v katero se je 20. julija 1933 preimenovala JRKD. Za slovenske liberalce je bila namreč njegova temeljna ideja - jugoslovanska nacionalna misel - poslanstvo, ki "vodi kakor zvezda skozi sedanost v bodočnost".¹⁰⁰ Program JNS je poudaril, da tvorijo *"Srbi, Hrvati in Slovenci [...], živeč na nepretrganem ozemlju zemljepisne in narodopisne celote, po svojem poreklu, jeziku, svojih trajnih težnjah, po enakosti zgodovinske usode in doživljajev ter po nikdar ugasli zavesti o skupnosti enoten jugoslovanski narod. Zato je jugoslovensko narodno edinstvo nesporno in prirodno dejstvo. Z osvoboditvijo in na podlagi načela samoodločbe narodov, s prostovoljno izvršenim uedinjenjem Srbov, Hrvatov in Slovencev v eno nedeljivo nacionalno državo, je postala jugoslovanska narodna misel za vedno enoten znak narodne celine in temelj vsega narodnega življenja, izključna vodilna nacionalna misel celokupnega jugoslovanskega naroda. S složnimi navori vsega uedinjenega naroda se morajo čuvati, razvijati in stapljati vse v razedinjeni preteklosti pridobljene kulturne, ekonomske in socialne pridobitve vsakega narodnega dela kot splošna in skupna narodna dobrina, obenem pa se morajo tudi vse nove pridobitve stalno pojačavati in izpopolnjevati. Največja skupna jugoslovanska pridobitev je nacionalna država Jugoslavija. Ona je končno uresničenje jugoslovanske narodne misli. Jugoslavija je življenjska potreba za Jugoslovane, njej morajo vsi in vsakdo nad vse služiti."*¹⁰¹

"Kot država edinstvenega jugoslovanskega naroda", je nadaljeval program, "mora biti kraljevina Jugoslavija zgrajena in urejena kot edinstvena nacionalna država. Le tako se more zanesljivo politično osigurati svobodno življenje Srbov, Hrvatov in Slovencev in zagotoviti popolno enakopravnost vseh poprej razcepljenih delov naroda, izključujoč vsako nadoblast ali prednost enega nad drugim. Državno in narodno edinstvo mora biti zato neizpremenljivo zagamčeno z eno državno ustavo za vso kraljevino." Na tej osnovi se je program zavzel za unitaristično jugoslovansko monarhijo na čelu z dinastijo Karađorđević, en parlament in upravno dekoncentracijo po banovinah, v katerih naj bodo vzpostavljene tudi banovinske samoupravne ustanove. Program se je posebej zavzel tudi za uveljavitev jugoslovanske narodne enotnosti na prosvetnem-kulturnem in telesno-vzgojnem področju. Poudaril je, da mora biti *"skrb za duhovne, moralne in telesne vrednote posameznikov in narodne celote [...]* ena glavnih nalog državne politike. *Prosvetno dviganje naroda v duhu jugoslovanske ideje in v cilju izgradnje edinstvene jugoslovanske narodne kulture, se mora izvajati skupno z etičnim in fizičnim vzgajanjem, skladno in sistematično v šoli in izven nje. Narodna in državna misel, ljubezen in privrženost kralju in domovini mora preiti v žile in kri našega pomladka."* Zato bo stranka *"podpirala vsa gibanja, društva in ustanove, ki goje jugoslovansko narodno in državno misel, posebno jugoslovansko Sokolstvo, ki je na vasi in v mestu prvi vzgojitelj naroda v nacionalnem in telesnem pogledu in eden prvih činiteljev v moralnem, kulturnem podvigu državljanov in poleg narodne vojske najboljši učitelj narodne discipline"*.¹⁰²

¹⁰⁰ Jutro, 23. 7. 1933, št. 170, Po kongresu JNS.

¹⁰¹ Jutro, 21. 7. 1933, št. 168, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke.

¹⁰² Prav tam.

Dosledna opredelitev JNS za jugoslovansko nacionalno in državno enotnost je bila za slovenske liberalce po Vidmarjevi knjigi Kulturni problem slovenstva in Ljubljanskih punkcijah SLS dobrodošla vzpodbuda za nadaljnje uresničevanje politike jugoslovanskega unitarizma. Tako razpoloženje v liberalnih vrstah je lepo izrazilo Jutro, ki je nastanek JNS pozdravilo kot "energično priznanje k novi politiki, ki sloni na brezkompromisnem načelu državnega in narodnega edinstva. Samo skozi to načelo", je poudarilo Jutro, "vodi pot k raznim drugim potrebam in interesom političnega, gospodarskega, socialnega, kulturnega in stanovskega značaja."¹⁰³ Slovenski liberalci so se lahko upravičeno šteli za pomembne oblikovalce in izvajalce take politike, saj so bili njihovi predstavniki med vodilnimi člani JNS. Najvidnejši organizator JNS, Albert Kramer, je postal njen glavni tajnik in eden od podpredsednikov stranke. Podpredsednik JNS je postal tudi Ivan Pucelj, v njenem ožjem glavnem odboru pa so bili poleg njiju še Adolf Ribnikar, Janko Rajer in dr. Miroslav Ploj. Slovenski liberalci so bili številčno močno zastopani tudi v širšem glavnem odboru stranke. Ob že omenjenih so bili njegovi člani tudi Josip Benko, Avgust Dolinšek, Rudolf Juvan, dr. Ernest Kalan, Albin Koman, dr. Fran Lipold, Ivan Matko, Milan Mravlje, Lovro Petovar, Ivan Pipan, dr. Miroslav Ploj, Ivan Prekoršek, Janko Rajar, dr. Stane Rape, dr. Vinko Rapotec, Ivan Tavčar, Ivan Terček, Franjo Sirc in Ivan Urek.¹⁰⁴

Ustanovitev JNS je bila pomembna točka v političnem razvoju liberalizma v prvi jugoslovanski državi. V času, ko je nastala, so namreč liberalci kot edini slovenski predstavniki sodelovali v vladi, JNS kot politična izvajalka državnega unitarističnega programa, pa je bila edina obstoječa politična organizacija v državi. Liberalcem je njihova unitaristična usmeritev v enostrankarskem sistemu, vzpostavljenem v prvi polovici tridesetih let, omogočila vstop v jugoslovanski državni in političnostrankarski vrh in jim poleti 1933 utemeljeno dajala bodeč občutek moči. V slovenskem in jugoslovanskem družbenem, političnem, gospodarskem in prosvetnokulturnem prostoru so bili dejavnik odločanja, njihova zgodovinska nasprotnica, avtonomistična SLS, pa je bila ob razpuščenju organizacijski strukturi (Jugoslovanski kmetijski zvezi za Dravsko banovino ter Prosvetni zvezi v Ljubljani in Mariboru), na katero se je opirala v prvih letih diktature¹⁰⁵ in s konfiniranim strankinim vodstvom politično zamejena. Tedaj je kazalo, da je prihodnost namenjena le jugoslovanskemu unitarizmu, in v tem prepričanju je slovenska liberalna politika vstopila v čas, ki je sledil oblikovanju Jugoslovanske nacionalne stranke.

Jurij Perovšek

SLOVENE LIBERALS AND THE NATIONAL QUESTION BETWEEN 1931 AND 1933

S u m m a r y

Two and a half years after the introduction of personal dictatorship by King Alexander Karadordević on 6 January 1929, the traditional unitarist orientation of the Slovene Liberals was a matter of political principle. Those holding political sway in Slovenia and Yugoslavia at the time were Catholic oriented politicians from the former Slovene People's Party (SPP), which had participated in

¹⁰³ Jutro, 23. 7. 1933, št. 170, Po kongresu JNS.

¹⁰⁴ Jutro, 21. 7. 1933, št. 168, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke.

¹⁰⁵ Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 38-39; Stiplovšek, Banski svet 1930-1935, str. 155; Gašparič, SLS 1929-1935, str. 70-71, 159-160.

the government led by Petar Živković, an army general and an honorary adjutant to the king. However, with the government progressively implementing the programme of Yugoslav unitarism and state centralism, the SPP as the leading Slovene autonomist force before the introduction of the dictatorship no longer felt able to participate in it. When, following the SPP's withdrawal on 2 September 1931, the Liberals joined the government, they were given an opportunity to directly participate in the shaping and implementation of the ideal of Yugoslav unitarism. The Liberals' entry into the government brought about a long desired political shift, whereby the political balance between the two strongest Slovene parties swung in favour of liberalism. Furthermore, joining the government brought them political recognition and boosted their morale. Given their long-standing unitarist orientation, they rightfully appeared in the unitarist government of the king's dictatorship as the only credible representatives from Slovenia.

As political representatives of the king's dictatorial regime, the Liberals proved their allegiance to Yugoslav unitarism within a few days of joining the government. Only a day after, King Alexander prescribed and promulgated the Constitution of the Kingdom of Yugoslavia, without involving Parliament. The Constitution, which implemented national and state unitarism at constitutional level, was welcomed unreservedly by the liberal politicians, as it represented an important incentive for further development of their unitarist orientation. It the years between 1931 and 1933 they constantly referred to it. For them, the principle of Yugoslav national integralism and state unitarism was a "goldmine" from which many positive values would be forged. According to them "it was now clear that the Slovene destiny could no longer be decided in Central Europe but in the Balkans, being the natural and historical centre and focal point of the new Yugoslav national state". In this sense, they stood against "the sick separatist Slovenism" as they emphatically showed in mid 1932 when attacking the book *Kulturni problem slovenstva* (*The Cultural Problem of Slovene Identity*) by Josip Vidmar, a literary critic of liberal orientation. In his book, Vidmar openly attacked the Liberal unitarist politics and its position that Slovene national awareness was overstrained, forced and anti-state. Whereas the Liberal politicians denounced his book, the group of prominent liberal cultural figures who founded the journal *Sodobnost* (*Modernity*) in 1933 sided with him. Among the majority of the liberally orientated Slovene intelligentsia, the position took hold that the loss of Slovene identity in whatever manner - either forcedly through government measures, or naturally and in the long run - was detrimental and suicidal.

As a result of Vidmar's book, the Slovene intelligentsia no longer advocated an accelerated merging of Slovenism with Yugoslavism. Not so with the politicians. This was quite obvious in the Liberal camp which, with the exception of small critical groups, was controlled by the all-national Yugoslav Radical Peasant Democracy (YRPD), the only political party tolerated by the royal dictatorial regime. The YRPD and the section of the political public under its influence forcefully attacked the so-called Ljubljana punctuations - a federalist state programme shaped by the leadership of the former SPP on 1 January 1933. They vehemently rejected the demands for a federal rearrangement of the unitarist Yugoslavia, and the authorities, in reaction to the punctuations, imprisoned the most prominent SPP leaders. The liberal politicians then emphasised that Yugoslavism presented no threat to Slovenism, and that the only matter for discussion was how to "harmonise the Slovene cultural peculiarity with the Yugoslav whole in a mutually beneficial way". For them, the question of Slovenism was not one of inner identity. This was pointed out by Dr Albert Kramer, the leading liberal politician in Slovenia in the 1930's, at the YRPD rally on 29 January 1933 in Ljubljana, when he said: "The Slovene question in Yugoslavia is one of our closer homeland's economic and social development within the wider framework of our state and everything else will be given us as well, as the Bible says." Hence, the Liberals unreservedly supported the unitarist national programme of the new Yugoslav National Party (YNP), into which the YRPD transformed on 20 July 1933. They occupied several leading positions in the YNP. In a single-party system, established in the first half of the 1930's, their unitarist orientation allowed them to enter the Yugoslav political and party leadership, in Summer 1933, giving them a well grounded sense of power. With the autonomist SPP politically restricted, the political situation in the country at the time indicated that the future favoured only Yugoslav unitarism. It was with this conviction that the Slovene Liberals entered the period after the formation of the Yugoslav National Party.

1.01
Prejeto 25. 4. 2006

UDK 329.75(497.4)"1931/1941"

Petra Svoljšak*

Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije Zveza bojevnikov "Organizacija Bojevnikov je trdna in močna, je zveza src in duš. Je temelj prijateljstva in ljubezni med narodi"

IZVLEČEK

V razpravi je predstavljena dejavnost Zveze bojevnikov (1931-1941), ki je združevala veterane prve svetovne vojne, v večini nekdanje avstro-ogrske vojake. Zveza bojevnikov je bila nepolitična in nadstrankarska organizacija, katere delovanje je bilo osredinjeno na gojenje spomina na Veliko vojno, kar se je odražalo predvsem v spodbujanju k postavljanju spomenikov padlim vojakom prve svetovne vojne. Svoje delovanje je usmerjala tudi na socialno področje, predvsem v obliki t. i. samopomoči in v skrbi za ureditev socialnega položaja vojnih invalidov. Tako z zornega kota državne skrbi in odnosa ter skozi gradnjo in vsebino državotvornega kolektivnega spomina na obdobje prve svetovne vojne moremo ugotoviti, da so bili veterani nekdanje avstro-ogrske vojske veterani drugega razreda, katerih spomin zaradi zgodovinskih okoliščin ni mogel postati del uradne komemoracije Velike vojne na jugoslovanskih tleh.

Ključne besede: 1. svetovna vojna, Zveza bojevnikov, veterani, vojni invalidi, socialna pomoč, Jugoslavija, spomeniki

ABSTRACT

SOME ASPECTS OF THE OPERATION OF THE LEAGUE OF COMBATANTS OF WAR
"THE ORGANISATION OF COMBATANTS IS STEADY AND STRONG. IT IS A UNION OF HEARTS
AND SOULS. IT IS A FOUNDATION OF FRIENDSHIP AND LOVE BETWEEN NATIONS"

The paper examines the activity of the League of Combatants of War (1931-1941), which was composed of First World War veterans, most of whom were former soldiers of the Austro-Hungarian army. The League was a non-political and non-partisan organisation focused on preserving the memory of the Great War. Whilst its main activity was campaigning for the erection of monuments to the fallen First World War soldiers, it was also active in the social field through so-called self-help and the concern to secure social assistance for the war-disabled. It can be concluded, from the state's indifference and its shaping of the collective memory of the First World War period, that former soldiers of the Austro-Hungarian army were considered second class veterans whose remembrance, for

* Dr., višja znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; e-mail: petrasv@zrc-sazu.si

historic reasons, was not included in the official commemoration of the Great War in Yugoslavia.

Key words: First World War, League of Combatants, veterans, the war-disabled, social assistance, Yugoslavia, monuments

Problemатiko slovenskih vojakov prve svetovne vojne v Kraljevini SHS je mogoče predstaviti z različnih zornih kotov, skozi zgodovinsko pomnenje njihove neposredne udeležbe v Veliki vojni, po poti organiziranega povojnega kolektivnega spomina ali pa glede na položaj in vlogo njihove veteranske organizacije *Zveza bojevnikov*.

Zveza je bila ustanovljena razmeroma pozno, to je leta 1931, čeprav je imela svoj prvi občni zbor leta 1924 na Brezjah. *Zveza bojevnikov* je bila samobitna, neodvisna veteranska organizacija na slovenskem ozemlju, ki je združevala borce iz svetovne vojne in pa vojake, ki so v Jugoslaviji odslužili kadrski rok. Predvsem pa je bila načeloma nadstrankarska in nepolitična organizacija. Njeno poslanstvo je bilo pogosto nerazumljeno, ker naj bi bila organizacija umirajočih,¹ mnoge je prevzemal strah, da jim bodo bojevniki potisnili ponovno v roko puško z nasajenim bajonetom, da hujskajo na vojno ali da zbirajo denar za smodnik, drugi so spet domnevali, da je edini namen bojevnške organizacije vsako leto enkrat romati na Brezje ali na kako drugo božjo pot.² Njeno delovanje je bilo "omejeno" in posvečeno spoštovanju padlih in spominu na tiste, ki so žrtvovali najdražje, to je svoje življenje. Kot temeljno vodilo svojega obstoja so v Pravila zapisali, da je namen zveze gojiti prijateljstvo med člani, skrbeti za moralno, pravno in gmotno pomoč članom, invalidom in vojnim sirotam. Poleg tega so bili izjemno dejavni pri postavljanju spomenikov padlim tovarišem, saj je bilo na pobudo *Bojevnikov* zgrajenih okoli 150 spomenikov, "*med njimi je mnogo umetniško dovršenih*."³ Ob enem so skrbeli za urejanje vojaških pokopališč in za primerno počastitev spomina padlih vojakov. Svoje naloge so opredelili kot zavzemanje za pravične koristi članov, poskrbeli naj bi za njihovo izobrazbo, delovali naj bi tudi v mednarodni javnosti, ki bi jo obveščali o svoji dejavnosti in organizaciji, pa o slovenskem narodu in Jugoslaviji, saj je *Zveza* promovirala slovensko narodno zavest in pripadnost jugoslovanski državi obenem ter ves čas svojega obstoja zavestno in vztrajno poudarjala delo za dobrobit naroda in države, prizadevala pa si je tudi za vzajemnost in prijateljstvo med slovanskimi narodi. Med svoje dejavnosti so zapisali tudi ustanavljanje dobrodelnih ustanov in skladov, gospodarskih podjetij, zbirali so material za postavitev vojnega muzeja, predvsem slike, dnevnike in knjige. Ustroj *Zveze bojevnikov* je bil enostaven in učinkovit, krajevnim skupinam je bil nadrejen osrednji odbor, hkrati pa so imele skupine dovolj pogojev za samostojno delo. Na ozemlju Slovenije je pod imenom *Zveze Bojevnikov* delovalo 44 podružnic, pod imenom *Boj* kot organizacije, kateri se je *Zveza* pridružila, pa je bilo vpisanih 130 podružnic.⁴ Za prvega predsednika *bojevnikov* je bil izvoljen

¹ Bojevnik, 15. 8. 1931, št. 1, str. 1, Naše poslanstvo.

² Brezje. Slovenskim žrtvam svetovne vojne. Zveza bojevnikov, Ljubljana 1937, str. 20 (dalje Brezje)

³ Prav tam, str. 22.

⁴ France Filipič: Boj. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 1, A-Ca. Ljubljana 1987, str. 304.

upokojeni major Martin Colarič, za tajnika pa vojni kurat Franc Bonač; po Colaričevi smrti leta 1930 je vodenje Zveze prevzel general Rudolf Maister, zadnji predsednik pa je bil Stane Vidmar. V spomin na prvega predsednika so *bojevniki* ustanovili Colaričev sklad za podporo revnim sodrugom, njihovim vdovam in sirotam. Osrednje gibalno delovanja *Zveze bojevnikov* je bilo glasilo *Bojevniki*, ki je izhajalo med letoma 1931 in 1936, prinašal spomine na bojna leta, predvsem pa obveščalo in osveščalo člane in bralce o poslanstvu *Zveze bojevnikov* in njenem delu. Na moč svoje organizacije je *Zveza* opozarjala predvsem na javnih taborih, ki so jih organizirali bodisi krajevni odbori, bodisi na osrednjem vsakoletnem taboru na Brezjah.

Na veliki šmaren leta 1915 se je prav na Brezjah zbralo nad 10.000 vernikov, ki so prosili in molili za mir. Bivši *bojevniki* so se tam prvič zbrali leta 1923 in okoli 10.000 veteranov se je zaobljubilo, da se bodo vsako leto znova v poletnih mesecih srečali pri Mariji Pomagaj. Naslednje leto so v cerkvi v bližini Marijine kapelice postavili spominsko ploščo v zahvalo za srečno vrnitev. Na taborih in zborovanjih so bili glavni govorci najvidnejši predstavniki *Zveze*, npr. predsednik general Maister, pa Ivan Matičič, vojni kurat Franc Bonač. Ob tridesetletnici kronanja podobe Marije Pomočnice (1907) je ob pripravah na spominsko svečanost 28. in 29. avgusta 1937 vzniknila tudi zamisel o preureditvi prostora pred cerkvijo, kjer naj bi nastal velik park, v katerem bi postavili spomenike zaslužnih mož in Marijinih častilcev. V spomin vseh slovenskih vojakov, ki so pokopani po vseh deželah, kjer je divjala vojna morija, naj bi postavili grob neznanega slovenskega vojaka, na samostanskem vrtu pa bi stal tudi vodnjak s kipom Marije Pomagaj kot simbol vrelca njene ljubezni in milosti. Ob veliki noči 1. 1937 so sestavili spomenico za postavitve spomenika in se za podporo ter podpis najprej obrnili na nadškofa Antona Bonaventuro Jegliča, ki je, po pričevanjih, akcijo podprl z velikim zanosom.⁵ Načrt je bil poverjen šoli arhitekta Jožeta Plečnika, osnutke pa naj bi začrtal njegov učenec Janez Valentinčič. Imenovana sta bila častni odbor (ban dr. Marko Natlačen, nadškof dr. Anton B. Jeglič, ljubljanski knezoškof dr. Gregorij Rožman, lavantinski knezoškof dr. Ivan J. Tomažič, rektor svetišča in brezjanski gvardijan p. Bonaventura Resman, ljubljanski župan dr. Juro Adlešič, mariborski župan dr. Alojzij Juhan, celjski župan Alojzij Mihelčič, ptujski župan dr. Alojzij Remec, ter načelnik županske zveze Ferdo Novak s tajnikom Jožem Strnadom) in izvršni odbor (predsednik *Zveze bojevnikov* Mirko Ratej, I. podpredsednik Rudolf Wagner, II. podpredsednik Anton Drobnič, tajnik Rudolf Lukež, blagajnik Ivan Grajšek in odbornik Rado Šturm), ki sta pozvala župne urade, občine, denarne zavode in posameznike, da z gmotnimi sredstvi podprejo akcijo. Ob spominski slovesnosti, zborovanju zastopnikov bojevniških skupin in taboru na prostem, je bil postavljen tudi temeljni kamen za skupen spomenik slovenskim žrtvam svetovne vojne, ki ga je blagoslovil tedanji ljubljanski nadškof dr. Gregorij Rožman. Ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen je imel na zborovanju vznesen govor, v katerem je o plemeniti pobudi *Zveze bojevnikov* povedal: "Vse države, vsi narodi, ki jih je strašna vihra potegnila v svetovni vrtinec, se s hvaležnostjo spominjajo svojih junakov, ki so položili na žrtvenik domovine svoje najdražje - svoje življenje. Temu so nam priče veličastni spomeniki, zgrajeni v počastitev neznanemu junaku. Z današnjim dnem stopamo tudi mi Slovenci v vrsto

⁵ Brezje, str. 18.

teh narodov."6 Spomenik je oznanil za simbol miru in sprave ter tovarištva, ki izveneva *"hvaležnost desetisočim slovenskih fantov in mož, ki so na raznih bojiščih močno krvaveli in umirali in s svojimi žrtvami, s svojo krujo in s svojim življenjem odkupili osvobodjenje našemu narodu."*7 Zamisel o grobu neznanega slovenskega vojaka in srečanjih na Brezjah je že dalj časa tlela med nekdanjimi vojaki, ki so se zato za pobudo in uresničitev obračali na svoje nekdanje vojne kurate, predvsem na Jerneja Hafnerja in Franc Bonača, zlasti pa so omenjali, da so se mnogi vojaki zaobljubili prav brezjanski Mariji, da se ji bodo poklonili, ako se živi vrnejo iz vojne. Ko je leta 1935 umrl tajnik *Zveze* in njen duhovni vodja Franc Bonač, so *bojevniki* sklenili postaviti mu dostojen spomenik prav tam, kjer je leto za letom zbiral in navduševal *bojevnike*. Ustanovljen je bil poseben odbor s sedežem v Kranju, ki pa je prepustil nalogo *Zvezi*. Tedaj se je porodil načrt, da bi zamisel Bonačevega spomenika postavili v širši kontekst in ga posvetili vsem, ki so v veliki vojni padli za domovino. V grob neznanega slovenskega vojaka naj bi spomladi naslednjega leta prepeljali kosti, vsaka slovenska župnija pa bi v posebnih žarah prispevala prst z domačih pokopališč kot simbol skupnosti in skupnih žrtev vseh Slovencev. Za pomoč in podporo so se obrnili na vse Slovence, saj *"naša čast in ponos zahtevata, da veliko delo dostojno izvršimo."*8

Poslanstvo *Zveze bojevnikov* je temeljilo na čaščenju spomina padlih tovarišev, zato si je ves čas prizadevala, da bi primerno in trajno obeležili slovenske vojne žrtve tudi na osrednjem ljubljanskem pokopališču pri Sv. Križu, kamor so že od izbruha vojne *"jeli polagati v blagoslovljeno zemljo [...]/ prve žrtve svetovne morije, ki so bile ubogo orodnje človeških grozot in samogoltnosti,"*9 pa še po 18 letih niso imeli dostojnega pokojišča. Med vojno so pri Sv. Križu pokopavali vojake različnih narodnosti in ver, tudi vojne ujetnike, ki so umirali v ljubljanski vojaški bolnici. Vojake evangeličanske, židovske in muslimanske vere so pokopavali na ločenem evangeličanskem pokopališču pri Sv. Krištofu, ki je bilo ukinjeno šele v petdesetih letih 20. stoletja. Posebno je *bojevnike* motila in čudila brezbriznost države, saj *"zares sladko je boriti se za domovino in nato počivati med koprivami in plevelom,"*10 so zgroženo zapisali. Posebno problematično, pa ne zaradi pokojnih, temveč zaradi dejstva, da takšne pozornosti niso bili deležni branitelji nekdanje Avstro-Ogrske (Jugoslovani, Poljaki, Čehi, Slovaki, Rusi, Avstrijci, Romuni, Nemci, Madžari), se jim je zdelo pokopališče vojakov Kraljevine Italije, ki obsega kar 3600 m² in je Italija zanj plačevala veliko vsoto, medtem ko je bilo pokopališče pokojnih vojakov avstro-ogrske vojske podobno gmajni ali pašniku. Zato je *Zveza* dolgo neuspešno naslavljalala prošnje in vloge na pristojne ustanove, da bi sprožila dokončno ureditev pokopališča. Svojo nalogo v mobilizaciji ljudi in denarja je *Zveza* nenazadnje opravila s tem, ko je spodbujala k postavitvam spomenikov po Sloveniji, ni pa se nameravala spuščati v ureditev takšnih vojnih pokopališč, za katere so bile pristojne druge države, katerih žrtve so bile pokopane na slovenskem ozemlju. Ljubljanska občina je leta 1932 končno sprejela pobudo *Zveze bojevnikov* za ureditev vojnega pokopališča pri Sv. Križu. *Zveza* ji je tudi pred-

6 Slovenec, 30. 8. 1937, št. 198, str. 1.

7 Prav tam.

8 Brezje, str. 11.

9 Bojovník, 25. 6. 1932, št. 3, str. 2, Spominsko pokopališče bojevnikov na pokopališču pri Sv. Križu.

10 Prav tam.

ložila načrte, vendar se je občina obrnila na arhitekta Plečnika, ki je naredil načrt za vojno pokopališče in tako je *"p/lemeniti misli pietete do mrtvih [...] dal ves svoj umotvorski polet."*¹¹ Leta 1923 so bili na pokopališču pri Sv. Križu prepeljani posmrtni ostanki žrtev judenburškega upora, ki so bile svečano pokopane pod okrilje kamnitega Kranjskega Janeza, delo slovenskih kiparjev Svetoslava Peruzzija in Lojzeta Dolinarja. Na isti prostor je arhitekt Plečnik načrtoval pravokotnik, ki bi meril 3673 kvadratnih metrov, s katerega bi se dvigal mogočen triglavi spomenik v obliki treh piramid in bi celotnemu pokopališču služil kot orientacijska točka, s kamniškimi gorami v ozadju pa bi *"tvoril [...] iz srca do srca govoreč pomnik, da bi se človeštvo streznilo, spametovalo in spoznalo, da mu od krvavega obračunavanja preti le pogin, obup in smrt."*¹² Iz predstavljenega načrta tudi izvemo, da bi bil osrednji betonski steber visok 9 metrov, oba stranska pa 6 metrov, vrh vsakega bi bil vsidran betonski križ. Pod osrednjo triglavsko piramido bi bila velika odprtina na obe strani, kjer bi gorela večna luč, obiskovalci pa bi lahko vstopali in prižigali sveče. Na vzhodni strani je Plečnik, za prihodnost, načrtoval še manjši mavzolej, *"nekak narodni panteon odličnih mož bojevnikov, ki so si stekli prav posebne zasluge za domačo grudo. To bi bila veličastna metropola smrti, dostojno pokojišče malone 9000 mož, ki so izkpraveli za srečno bodočnost človeštva."*¹³ Prostornina t. i. triglavskega kopca, za katerega bi uporabili tudi ploščati podpeški lomljenec, bi skupaj z zemljo znašala 1389 kubičnih metrov, preostalo potrebno kamnino pa bi pridobili pretežno iz struge Ljubljani, katere poglobitev je bila načrtovana istočasno. Posebna skrb bi bila namenjena že obstoječim grobovom, da bi se med izkopom ne poškodovali in bi ostali na istem mestu, iz ostalih predelov pokopališča, kjer so bili pokopani umrli vojaki, pa bi posmrtne ostanke prenesli na novo počivališče. Pobočje kopice bi posejali s travo in obsadili z bršljanom, iz osrčja kopic pa bi rastle rože. Tudi okolica naj bi bila veličastna, saj je Plečnik okoli spomenika načrtoval granitni robnik v dolžini 141,40 metrov. Okoli bi bil zaokrožen prostor, *"kjer bi bili grobovi najodličnejših žrtev, kakor judenburških, koroških legionarjev,"*¹⁴ postavili bi nove križe, majhne spomenike, če bi jih želeli postaviti svojci padlih ali konzulati držav, katerih padli vojaki so bili pokopani na tem pokopališču; nagrobne plošče bi postavili na peščena tla. V tem prostoru bi stal tudi spomenik neznanega slovenskega vojaka, Kranjskega Janeza. Celoten prostor bi zaključevala betonski pločnik in spominski gaj stotih dreves, obdan z 231 metrov dolgim granitnim robnikom. Ljubljansko mestno načelnštvo je za projekt naredilo predračun, ki je znašal 350.000 dinarjev, tudi od države in banovine so pričakovali prispevek, delež vojske so opredelili predvsem kot delovno silo, ki bi iz struge Ljubljani prevažala konglomerat ter pomagala pri izkopu posmrtnih ostankov. Razmišljali so, da bi se za pomoč in podporo obrnili na konzulate držav, katerih vojaki so počivali na ljubljanskem pokopališču. *Zveza bojevnikov* je ob predstavitvi projekta opozarjala na mnogotere možnosti in priložnosti, ki jih je predstavljala izvedba projekta, saj so računali tudi na brezposelne, ki bi lahko pomagali pri različnih delih *"in tako bi mrtvi koristili živim, ki so kolikor toliko tudi žrtve vojne in njenih posledic."*¹⁵ Ljubljani, banovini in državi bi bila vzorno

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam, str. 2-3.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

pokopališče in dostojen spomenik v ponos in vzor. Toda načrt ni bil nikoli izpeljan, temveč je bila leta 1939 po načrtih Plečnikovega učenca arhitekta Eda Ravnikarja zgrajena in decembra istega leta tudi slovesno blagoslovljena vojaška kostnica s parkovno urejenim grobiščem, na katerem je, kot so si leta poprej zamislili *bojevniki*, skupaj pokopanih 5238 žrtev prve svetovne vojne, judenburški uporniki, koroški borci, preporodovec Ivan Endlicher, vojni ujetniki in vojaki, ki so jih prekopalili z evangeličanskega pokopališča.

Poleg pietetnega poslanstva pa so se *bojevniki* posvečali tudi vsakodnevnu življenju svojih članov, ki ga je opradeljeval predvsem težaven ekonomski položaj, saj je bilo moštvo po večini kmečko in delavsko. Tudi načelno se je organizacija borila proti izkoriščanju delavcev in pozivala k pravičnemu socialnemu redu. Zaradi žalostnega dejstva, da *"naši ljudje spričo prebujajočih se bolezenskih kali s front močno odmirajo, smo si osnovali posmrtninsko samopomoč."*¹⁶ Samopomoč je duhovno temeljila na izkušnji iz strelskih jarkov, kjer vojaki niso poznali razlik in so pomagali drug drugemu; v težkih časih gospodarske krize pa se je zdel prav skupni nastop poročstvo za učinkovito pomoč. Mnoge skupine *Zveze bojevnikov* so ustanavljale podporne sklade, ki so se polnili s prostovoljnimi darili, iz vplačane članarine, od čistega dobička prireditve ipd. Namen Samopomoči, ki je bila potrjena na kraljevi banski upravi v Ljubljani 28. junija 1932, je bil po načelih vzajemne pomoči izplačevati pogrebno po smrti članov ali njihovih svojcev. Član Samopomoči je bil lahko vsak član ali članica *Zveze bojevnikov* in njihovi svojci, člani so bili torej tako kot pri *Zvezi* redni, podporni, ustanovni in častni. Ob pristopu je moral vsak član plačati pristojbino, to je vpisnino, enoletno članarino, naročnino na osrednji časopis *Bojovník* in članarino za *Zvezo bojevnikov*. S tem je pridobil pravico, da sebe ali svojega svojca zavaruje, po smrti zavarovanca pa so članu ali svojcem izplačali pogrebno. Edina dolžnost vsakega člana je bilo redno plačevanje članarine in pogrebne. Maja 1933 je banska uprava odredila, da morajo začasno prenehati poslovati vse pomožne blagajne, ki so bile osnovane po načinu dokladnega kritja in je zahtevala spremembo kritja v kapitalno, kar je pomenilo spremembo iz spremenljivih v stalno določene mesečne prispevke. Bojevniška Samopomoč je na banski upravi posredovala in dosegla, da so smeletovrstne blagajne za stare člane poslovati po starem, saj je bil njen obstoj odvisen izključno od članov. Zato so na izrednem občnem zboru 26. novembra 1933 sklenili, da likvidirajo pomožno blagajno in ustanovijo zadrugo ali podporno društvo; člani, ki bi pristopili k novi zadrugi, bi bili oproščeni plačila vpisnine. Rezervni sklad, ki je še razpolagal s sredstvi, so razdelili med prijavljene smrtne primere.

Pomembno polje delovanja *bojevnikov* so bila vztrajna prizadevanja za izboljšanje položaja vojnih invalidov, saj je bilo vprašanje invalidnin eno najbolj perečih med preživelimi veterani prve svetovne vojne: *"Brez udov, nekateri s smrtno kaljo v sebi, tavajo po svetu in iščejo svoje pravice, pravice do življenja, do dela, do zaslužka."*¹⁷ Resda je bila osrednja invalidska organizacija Udruženje vojnih invalida, s katero je bila *Zveza* prek njihovega predsednika v Ljubljani kot članom osrednjega odbora *Zveze bojevnikov* tudi povezana, pa se je vseeno čutila poklicano, da ves čas svojega obstoja dejavno podpira svoje invalidne člane, še posebej spričo dejstva, da *"najboljši zakon premore le malo, ako se ga samo malo"*

¹⁶ Bojovník, 1. 2. 1933, št. 1-2, str. 1, Kdo smo in kaj hočemo.

¹⁷ Bojovník, 15. 11. 1931, št. 2, str. 3, Invalidsko vprašanje.

upošteva in ako se ne more urediti vse tako, kot je po zakonu določeno."¹⁸ Vojna ujma je namreč za seboj pustila veliko razdejanje. Po popisu vojnih invalidov iz leta 1922 je bilo v Kraljevini SHS okoli 85.290 vojnih invalidov svetovne vojne, podatki o frontah pa so zajeli 66.446 vojakov. Na srbsko - avstrijski fronti je invalidov postalo 13.855 vojakov, s srbsko - bolgarske fronte je bilo 1230 invalidov, iz bojev v Črni gori jih je bilo 852, umik srbske vojske čez Albanijo je preživel 1746 invalidov, iz solunske fronte in Dobrudže pa je bilo 3756 invalidov. Iz Galicije, Rusije in italijansko - avstrijske fronte so se vrnil invalidni slovenski, hrvaški in srbski vojaki razpadle avstro-ogrske monarhije; s soškega bojišča in s fronte na Piavi je bilo 16.505 invalidov. Z galicijske in karpatske fronte je bilo 13.386 invalidov, iz Rusije pa 8168 invalidov; tudi pomorske bojne operacije so terjale 438 invalidov, z ostalih svetovnih front na Tirolskem, v Romuniji, Belgiji in Franciji je bilo 1388 invalidov. Iz vojnega ujetništva se je vrnilo 1106 invalidov. Iz front srbske vojske je bilo tako 32 odstotkov invalidov, delež ostalih front, od katerih jih je kar četrtno terjala soška fronta, pa je bil 62 odstotkov. Ker se je vojna preselila tudi v zaledje, so žrtve zabeležene tudi v tem nekdanj bolj varnem delu širšega območja armade, med Veliko vojno pa je v zaledju invalidnost kot posledica vojnih dejavnosti doletela 3756 oseb.¹⁹ France Kresal obenem navaja tudi zanimivo nacionalno strukturo vojnih invalidov, ki jo je mogel določiti za 85 odstotkov invalidne vojne populacije, vendar se podatki nanašajo na skupno srbsko, makedonsko in črnogorsko prebivalstvo, ki jih je bilo 33.666, od tega je bilo 13.500 nekdanjih avstro-ogrskih Srbov, ostalih 20.166 pa vojakov nekdanjih Kraljevin Srbije in Črne gore, število hrvaških vojnih invalidov je bilo 21.308, slovenskih je bilo 11.467, ostali so bili pripadniki drugih narodnosti, največ Nemcev (2657) in Madžarov (2527).²⁰ Omenjeni popis, obenem tudi sestavni del uvodnega referata jugoslovanskega ministra za socialno politiko dr. Dušana Peleše "*Objašnjenje zakonskog nacrtu o državnoj zaštiti i pomoći invalida i porodica u ratu poginulih i umrlih vojnika*", ki je bil v skupščinsko razpravo predložen marca 1924, navaja, da je bilo v absolutnih številkah največ invalidov iz leta 1915 (18.247), v naslednjem letu je njihovo število padlo na 14.484, v letu 1914, ko je vojna plamtela "le" 5 mesecev, so boji pohabili 13.208 vojakov, iz leta 1917 je izšlo 12.717 vojnih invalidov, v zadnjem letu vojne je bilo 8343 invalidov, medtem ko so boji za severno mejo povzročili še dodatnih 565 vojnih invalidov.²¹ Na slovenskem ozemlju Kraljevine SHS je bila zaradi vojne trajno prizadeta petina slovenskih družin, navajano število vojnih vdov in nepreskrbljenih družinskih članov pa je različno, po nekaterih podatkih naj bi moralo 31.039 vojnih vdov vzdrževati 49.182 nepreskrbljenih družinskih članov,²² po drugih pa je število vojnih vdov nižje, in sicer 27.000.²³ Vsekakor je bil slovenski delež v novem jugoslovanskem državnem okviru visok, saj je predstavljal kar 15,4% vseh vojnih invalidov, čeravno je imela Slovenija 8,5% jugoslovanskega prebivalstva. Največ slovenskih

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ France Kresal: Invalidi in vojne vdove kot trajne posledice prve svetovne vojne, njihov status število in struktura. V: *Množične smrti na Slovenskem*, Ljubljana 1999, (dalje Kresal, Invalidi in vojne vdove) str. 309.

²⁰ Prav tam.

²¹ France Kresal: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana 1998 (dalje Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike), str. 229.

²² Kresal, Invalidi in vojne vdove, str. 307.

²³ Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike, str. 227.

vojnih invalidov je bilo v času popisa med 30. in 40. letom starosti, 28 odstotkov je bilo starejših, 10 odstotkov pa mlajših; veliko večino je invalidnost torej doletela med 23. in 37. letom starosti.²⁴ Gmotna skrb za tako veliko število prizadetega prebivalstva je bila zato velika in je zahtevala sistematično rešitev. Toda pred dokončno in enotno sistemsko rešitvijo problema vojnih invalidnin je preteklo nekaj let.

Vojni invalidi in družine padlih, umrlih in pogrešanih vojakov so do konca leta 1925 uveljavljali svoje pravice do invalidskih pokojnin, družinskih in drugih podpor po starih zakonodajah držav, katerih državljani si bili pred izbruhom Velike vojne, to je srbski, ogrski in avstrijski zakonodaji. V Sloveniji in Dalmaciji je veljala avstrijska zakonodaja, vsebovana v Invalidskem zakonu z dne 27. decembra 1875, ki je bil spremenjen in dopolnjen izdan 27. aprila 1887. Ta zakon je bil deloma spremenjen z dopolnili z dne 3. aprila 1894, z dne 28. marca 1896 (RGBl. 48/1896) in z dne 19. marca 1907. Samo za Slovenijo je od leta 1918 do leta 1925 veljala še uredba Narodne vlade SHS z dne 20. novembra 1918. Tako stanje se je v bistvu ohranilo vse do uveljavitve invalidskega zakona z dne 17. novembra 1925. Uredba o začasni pomoči invalidom in družinam padlih vojakov z dne 14. maja 1920, ki je bila spremenjena in dopolnjena 25. marca 1921 in je 28. decembra 1921 izšla kot Zakon o začasni pomoči invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih drugih civilnih žrtev vojne, je sicer veljala za vso Jugoslavijo, po drugi strani pa so se ohranile vse razlike glede višine začasnih invalidskih pokojnin in drugih pravic, ki so izhajale iz prej omenjenih zakonodaj. Do leta 1920 je slovenskim vojnim invalidom začasne invalidske pokojnine invalidom in vdovam izplačevala vojaška intendantca za Slovenijo v Ljubljani, njihova višina pa je bila odmerjena na podlagi bivšega avstrijskega zakona iz leta 1887. Od oktobra 1920, ko je to nalogo prevzela civilna uprava, so vojne vdove dobile pravico do invalidske pokojnine zase in do vzdrževalnine za svoje nepreiskrbljene družinske člane; invalidski dodatek in družinske podpore so bile odvisne od premoženjskega stanja. Uredbe iz let 1920 in 1921 so vojnega invalida razpoznale v jugoslovanskem državljanu, ki je po zakonih o vojaški obveznosti bivših Kraljevin Srbije in Črne gore oziroma Avstro-Ogrske opravljal vojaško dolžnost ali službo kot vojni obveznik, dobrovoljec, četnik ali ustaš za jugoslovansko združitev ter bil brez lastne krivde ranjen ali je bilo njegovo zdravje prizadeto v tolikšni meri, da so ga pristojne vojaške oblasti spoznale za nesposobnega za vojaško službo, njegove sposobnosti za opravljanje pridobitne dejavnosti pa so bile zmanjšane za 20 odstotkov. Med vojne invalide so sodili tudi vojni ujetniki, če so "zadostili" pogojem za vojnega invalida. Uredbi sta prav tako določali status civilnega invalida vojne, ki je določil, da je do njega upravičena oseba, ki je zaradi vojnih operacij brez lastne krivde dobila enake poškodbe kot vojni invalid. Prav tako so bili natančno določeni pogoji za pridobitev invalidske pokojnine s strani vojnih vdov, internirancev, družin umrlih ali usmrčenih internirancev ter konfinirancev in nepreiskrbljenih družinskih članov. Po podatkih, ki jih navaja F. Kresal, je bilo premoženjsko stanje slovenskih vojnih invalidov slabo, saj jih je bilo kar 67 odstotkov brez lastnega stanovanja, 23 odstotkov pa jih ni imelo dovolj sredstev za preživljanje.²⁵ Vojni in vojaški invalidi so imeli sicer številne ugodnosti in inva-

²⁴ Kresal, Invalidi in vojne vdove, str. 309.

²⁵ Prav tam, str. 310.

lidske dodatke, ki so jih bili deležni večinoma tudi družinski člani padlih, umrlih in pogrešanih vojakov, toda po izračunih je to predstavljalo zgolj 5 odstotkov tedanjega eksistenčnega minimuma štiričlanske družine, kar dokazuje, *"da so bile invalidnine samo državno priznanje, ne pa pomembnejša pomoč za vzdrževanje družine padlega vojaka ali za primerno življenje prizadetega invalida, kar bi seveda moralo biti."*²⁶ Delno je takšnemu stanju po vsej verjetnosti botrovalo tudi dejstvo, da so bile invalidske pokojnine določene tudi na podlagi politične odločitve, da so do invalidskega dodatka upravičene le določene kategorije vojnih invalidov in družin padlih. Osnovni kriterij je bil boj za jugoslovansko državo, saj je bila žrtev za osvoboditev in jugoslovansko združitev nagrajena z invalidskim dodatkom v dvojnem znesku. V privilegirano skupino so sodili vojni invalidi, družine padlih, umrlih in pogrešanih vojakov, pa vojne sirote brez očeta in matere iz nekdanjih Kraljevin Srbije in Črne gore, iz t. i. novopridruženih pokrajin, kakor je Zakon o začasni pomoči invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov ter nekaterih civilnih žrtev vojne iz l. 1921 definiriral nekdanje dežele Avstro-Ogrske, ki so se združile s kraljevinama, pa le invalidi dobrovoljci, družine padlih, umrlih in pogrešanih dobrovoljcev, ki so imeli pravico do podpore po srbskem zakonu iz leta 1914. Do omenjenga dodatka so bili prav tako upravičeni bivši interniranci in konfiniranci iz celotne države in žrtve, ki so zaradi krutosti sovražnika postale invalidi, pa tudi družine oseb, ki jih je sovražnik ubil ali so umrle v internaciji.²⁷ Vsi ostali vojni veterani, t.j. predvsem nekdanji vojaki avstro-ogrske vojske, so prejeli invalidske pokojnine po kriterijih, ki so jih določali zakoni propadle habsburške monarhije. Tako so osebne invalidnine vojnim veteranom iz nekdanjih avstro-ogrskih pokrajin znašale od 55 do 71 odstotkov manj kot tiste z ozemlja Srbije in Črne gore, družinske invalidnine pa so bile celo od 55 do 85 odstotkov nižje.²⁸ Sedem let je država ohranjala neenak položaj vojnih invalidov, saj se je višina invalidskih dodatkov zaradi inflacije in draginje sicer spreminjala, toda razmerja oziroma nesorazmerja so bila ohranjena. Leta 1925 pa je skupščina Kraljevine SHS vendarle sprejela novi invalidski zakon, ki je poenotil pravice vojnih invalidov, kakor tudi družin padlih, umrlih in pogrešanih vojakov na celotnem državnem prostoru. Tako so bile odpravljene razlike v višinah invalidske pokojnine, spremenjena je bila definicija vojnega invalida, za katerega je odtlej veljal vsak jugoslovanski državljan, ki je postal invalid med opravljanjem vojaške dolžnosti od dneva mobilizacije do 6. tednov po demobilizaciji; status je bil torej vezan tako na vojaške operacije kot na mirnodobni čas, če je poškodba ali bolezen nastopila brez lastne krivde med opravljanjem vojaške dolžnosti. Osnovni kriterij je postalo vojaško delo in uradna dolžnost (tudi nevojaške osebe, ki so zbolele zaradi pregona, spopada ali obrambe meje po uradni dolžnosti, so dobile status invalida), medtem ko zakon ni več ščitil civilnih invalidov in civilnih žrtev vojne, kot je to veljalo dotlej. Civilni in vojaški invalidi so bili zaščiteni le v primeru aktivnosti in poškodovanja med vojaškimi ali vojnimi opravili. Navkljub dodatnim oblikam državne zaščite in pomoči, invalidskim dodatkom in invalidninam, kar je predstavljalo okoli 90 odstotkov z zakonom zagotovljenih pravic, pa je bil položaj veteranov svetovne vojne, vojnih invalidov in družin padlih vojakov zelo slab in

²⁶ Prav tam, str. 311.

²⁷ Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike, str. 233.

²⁸ Prav tam, str. 239.

kot ugotavlja F. Kresal, *"tudi socialnopolitični položaj te kategorije ogroženih ljudi ni bil ugoden,"*²⁹ ker niso bili deležni socialnega zavarovanja in nikakršne druge zaščite za ostale primere preživetvene ogroženosti. *Bojevniki* so namreč opozarjali, da je bilo potrebno predvsem veliko dela in iznajdljivosti, *"da pride vsak do svojih pravic, ki mu jih zakon daje. Preden se to izvede, lahko mnogo teh trpinov izbira."*³⁰ Toda neenakosti ali neenakopravnosti vojnih veteranov nekdane avstro-ogrske vojske v primerjavi z dobrovoljci in drugimi borci za jugoslovansko združitev ni bilo konec niti v drugi Jugoslaviji, ko je bilo l. 1970 ustanovljeno Društvo slovenskih vojnih dobrovoljcev iz vojn 1912 do 1918 in je l. 1971 slovenska skupščina sprejela Zakon o borcih za severno mejo in o slovenskih vojnih dobrovoljcih iz vojn 1912 do 1918, ko so slovenski dobrovoljci posebno mesto pridobili tudi v slovenski ustavi.³¹

Poleg temeljitega in vztrajnega dela na socialnem področju je bil boj proti zatiranju narodnih manjšin eden od stebrov delovanja *Zveze bojevnikov* svetovne vojne. Upravičeno so se namreč lahko sklicevali na svoje osebne vojne izkušnje in je *Zveza* zato pozivala k miru, ki je bil sredi tridesetih že temeljito ogrožen, in je prav v nepravilnih političnih odločitvah za zeleno mizo po 1. svetovni vojni, ki so postavile meje nove Evrope, razpoznala vzrok za morebitno novo vojno. V prvi vrsti je *Zveza* opozarjala na položaj slovenske manjšine na Primorskem in Koroškem, še posebno je bil prav v slovenskem človeku po mnenju *bojevnikov* *"nekako zakoreninjen gnev do suženjstva, kajti on ne more preboleti, da je bil ukanjen in da so bili vsi nekdani napor in boji zaman. On se še danes zaveda, da je nekoč dejansko zmagal na Soči, nikoli ni bežal, a je končno vse izgubil. V dosego miru, svobode in usakdanjega kruha je treba trajne borbe - in bojevniki ve, da si mora ohraniti in obrusiti borbenega duha in žilavo odpornost. K temu mu brez dvoma pripomore prirojena ljubezen do rodne zemlje in zvestoba do naroda."*³² *Zveza* je obenem že v Veliki vojni razpoznala korenine grozečega nacizma in fašizma.

V mnogočem sta bila položaj in dejavnost slovenskih *bojevnikov* podobna položaju nekdanih avstro-ogrskih vojakov v Češkoslovaški republiki, še posebno če ju beremo z zornega kota organiziranja in oblikovanja kolektivnega spomina na veliko vojno, vodenega in usmerjanega s strani države.³³ Ta je v Kraljevini Jugoslaviji kot edini državotvorni spomin in mitologijo priznavala ali gojila srbsko in dobrovoljsko vojaško tradicijo, povsem zavrgla pa avstro-ogrsko vojaško tradicijo, s tem pa tudi slovenske vojne žrtve kot tiste, ki so padle za tujo in poraženo vojsko. Tudi Češkoslovaška republika je po letu 1918 skušala utrditi položaj legionarskih veteranov, da bi v javnem mnenju ustvarila privrženost novi interpretaciji vojne. Ustanovila je celo Inštitut za odporništvo in Arhiv narodne osvoboditve, ki naj bi raziskovala in propagirala legionarsko idejo, ki je postala del uradne nacionalne identitete. Zlasti v mestih so postavljali spomenike češkim legionarjem. Obenem se je država spopadala z dilemo, kaj storiti z alternativnim

²⁹ Prav tam, str. 242.

³⁰ Bojevniki, 15. 11. 1931, št. 2, str. 3. Invalidsko vprašanje.

³¹ Ernest Turk: Dobrovoljci proti Avstro-Ogrski. Ljubljana 1978, str. 6.

³² Brezje, str. 23.

³³ Martin Zückert: Memory of War and National State Integration : Czech and German Veterans in Czechoslovakia after 1918. Predavanje na mednarodni delavnici "Victors and Victims: The Male Wartime Generation in East-Central Europe 1918. 1930". 23. - 24. 6. 2005, University of Southampton.

spominom in kako utemeljiti padle češke vojake na nasprotni, avstro-ogrski strani, saj je bila to vendarle večinska izkušnja državljanov nove češkoslovaške države. Po budo so prevzele veteranske organizacije, katerih temeljno poslanstvo je bilo, tako kot pri slovenskih *bojevniki*, poleg socialnih interesov predvsem gojiti spomin na Veliko vojno. Veteranske organizacije so bile sicer ustanovljene v senci uradno podprtega gibanja legionarjev, osnovane pa so bile na nacionalni osnovi, v 20. letih so nastale nemške veteranske organizacije, ki so se v 30. združile v "*Združeno zvezo podporniških veteranskih organizacij Češkoslovaške*" (*Vereinigte Landesbünde der Unterstützungs-Vereine gedienter Soldaten in der Tschechoslowakei*), poleg tega pa so obstajale veteranske zveze, ki so temeljile na regimentskih osnovah. Tudi češki veterani so se združevali po politični orientaciji ali na polkovnih temeljih. Državna strpnost je bila omejena na socialno dejavnost veteranskih zvez, prepovedana pa je bila vsakršna paravojaška "parada", politična dejavnost ali nošnja starih uniform in dekoracij, niso pa načeloma prepovedali veteranskih uniform. Kljub temu so imele veteranske organizacije vpliv na politiko spominjanja, predvsem na lokalni ravni, kjer so se udeleževali procesij ob vseh svetih in na t. i. srečanjih veteranov. Podobno kot slovenski *bojevniki* so spodbujali postavljanje spomenikov ter tako vzdrževali spomin na vojno pri življenju. Toda njihovo vodilo, njihova skrb za tovarišstvo ni šla vstric z uradno politično vizijo, čeprav ni bilo mogoče povsem zanikati vpliva dejavnosti veteranov na interpretacije vojne. Zaradi vpetosti Češkoslovaške republike v habsburško preteklost, ki je bila še vedno močno prisotna v dvajsetih letih 20. stoletja, je bilo potrebno izbrisati in umakniti znake stare c. kr. dinastične tradicije s spomenikov padlim. Zaradi velikega števila udeležencev shodov in srečanj veteranov, jih je notranje ministrstvo celo prepovedovalo, ker se je zavedalo moči in morebitnega vpliva na javno mnenje, ugotavljali so celo, da so nemški pripadniki veteranskih organizacij še vedno povezani z Nemčijo in Avstrijo, kar so pojmovali kot neposredno grožnjo novi republiki, obenem pa so podobne sentimentalne vezi na nekdanjo monarhijo pirišovali tudi češkim veteranskim organizacijam, kar je ponovno predstavljalo oviro pri izgradnji nove tradicije. Vendar pa je bila češkim organizacijam, v nasprotju z nemškimi, ki so bile skrbno nadzirane, dana možnost, da znotraj svojih idej poiščejo "državotvorne elemente" v novooblikovanem prepričanju, da bo spomin na nekdanjo vojsko, ki je bila češkemu narodu tuja, prešel v pozabo, ter bo vzniknila nova tradicija češkoslovaške vojske, ki je bila propagirana med pripadniki nekdanje vojske in prve generacije čeških rezervistov. S preimenovanjem srečanj nekdanjih polkov v praznovanja odpora nekdanjih polkov proti Avstriji so mogli poudariti povezavo veteranov z ustanovitvijo nove države in navzven pretrgati vezi z avstrijsko polkovno tradicijo. Na takšen način, ugotavlja Zückert, je bila veteranom avstro-ogrske vojske omogočena oddaljitev od nekdanje vojske in mentalni prehod v novo državo.³⁴ S takšno interpretacijo je tudi sicer večina Čehov svojo avstro-ogrsko preteklost vpela v novo državno resničnost. T. i. povojni konsenz je temeljil na predpostavki, da je bila češka družba leta 1914 v večini proti vojni in trdovratna nasprotnica habsburške monarhije, to pa je bila tudi vsebina, na katero so se mogle sklicevati veteranske organizacije. Prav povojni konsenz, ki se je oblikoval dobro desetletje, je pokazal pripravljenost češke družbe in države, da integrira v kolektivni spomin vse dejavnike Velike vojne. Slovenska *Zveza bojevnikov* je svoje

³⁴ Prav tam.

mesto vendarle našla v vztrajnem promoviranju slovenske narodne samobitnosti in jugoslovanske državne skupnosti obenem, vendar pod nikakršnim pogojem stapljanja v neko novo jugoslovansko narodno skupnost. Samodejen in iskren odmik od avstro-ogrske tradicije ji je omogočil obstoj in strpnost države, ne pa tudi njene brezpogojne podpore. Toda burna druga polovica tridesetih let 20. stoletja je od Zveze zahtevala bolj dejavno politično izražanje, kar je pospešilo njeno vključevanje v *Združenje borcev Jugoslavije* oziroma *Boj*, časopis pa je izhajal vse do leta 1936. Skupina okoli *Bojevnika* se je spomladi 1935 odcepila od *Boja*, ker se je del poistovetil z ljotičevskim gibanjem, kar je sprožilo tudi njegov razpust.³⁵ Demokratska skupina pa se je pridružila ljudskofrontnemu gibanju ter s tem stopila na novo pot, še vedno pa je ohranjala svoje temeljno spominsko poslanstvo. Njen dokončen zaton sta prinesli druga svetovna vojna in okupacija Slovenije.

Petra Svoljšak

SOME ASPECTS OF THE OPERATION OF THE LEAGUE OF COMBATANTS OF WAR
 "THE ORGANISATION OF COMBATANTS IS STEADY AND STRONG. IT IS A UNION
 OF HEARTS AND SOULS. IT IS A FOUNDATION OF FRIENDSHIP AND LOVE
 BETWEEN NATIONS"

S u m m a r y

The League of Combatants was composed of the veterans from the First World War, most of whom were former soldiers of the Austro-Hungarian army. The League was a non-political and non-partisan organisation whose activities focused on the preservation of the memory of the Great War. This took expression mainly in campaigning for the erection of monuments to the fallen First World War soldiers. On its initiative, some 150 monuments were erected in the Slovene part of the Kingdom of Yugoslavia. It also strove for the arranging of two memorial parks at the religious shrine in Brezje and the Ljubljana Cemetery of Žale. In 1939, a mausoleum for the fallen First World War soldiers was erected at Žale, although not according to the original plans of the architect Jože Plečnik. The League was also active in the social field through the so-called self-help and the concern to secure social assistance for the war-disabled.

In the paper, the issue of the war-disabled is presented mainly from the viewpoint of the state's attitude towards the regulation of the war-disabled status and social assistance. Until 1925, the criteria and the pension levels for the war-disabled were also politically influenced and were determined according to one's appurtenance to the former Austro-Hungarian army, on the one hand, or the armies of the Kingdoms of Serbia and Montenegro and the volunteer movement, on the other.

It can be concluded, also from the state's shaping of the collective memory of the First World War period, that the former soldiers of the Austro-Hungarian army were considered second class veterans whose remembrance, for historic reasons, could not be included in the official commemoration of the Great War in Yugoslavia. By comparing their status with that of the Czechoslovak war veterans, the paper shows that, in contrast, when building their post-war tradition, the successor states to Austria-Hungary, as well as the newly founded ones, attempted to incorporate the manifold aspects of the Great War into their collective memory.

³⁵ Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978, str. 63.

1.01
Prejeto 1. 3. 2006

UDK 323(497.4-11)"1929/1941"

Anka Vidovič-Miklavčič*

Segmenti iz preteklosti okraja Slovenske Konjice v letih 1929-1941

IZVLEČEK

Na osnovi arhivskega, predvsem pa časopisnega gradiva ter literature predstavlja avtorica pomembnejše dogodke v okraju Slovenske Konjice v letih 1929-1941. Oriše upravno ureditev in prikaže številčno stanje prebivalstva ter gospodarske razmere, glavni poudarek pa je na predstavitvi političnega življenja; predstavlja strankarske, kmečko-stanovske, kulturno-prosvetne, mladinske organizacije in društva obeh političnih taborov, liberalnega in katoliškega. Posebej obravnava volilne kampanje in izide skupščinskih (1931, 1935, 1938) in občinskih volitev (1933), ob katerih so se posebej razkrivala ostra politična in idejna nasprotja ter se kazale politične strasti enega in drugega idejno-političnega tabora.

Ključne besede: Slovenija, Dravska banovina, upravna ureditev, okraj Slovenske Konjice, politika, volitve, gospodarstvo

ABSTRACT

SEGMENTS FROM THE PAST OF THE SLOVENSKE KONJICE DISTRICT BETWEEN 1929 AND 1941

On the basis of archive and, especially, newspaper material and literature, the author presents important events which took place in the Slovenske Konjice district between 1929 and 1941. Its administrative arrangement is outlined, and the population figures and economic situation shown. The main focus is on the presentation of political life: party, farmers', cultural, educational and youth organisations and associations pertaining to both political camps, liberal and Catholic. Particular attention is given to the electoral campaigns and results of the 1931, 1935 and 1938 parliamentary elections and the 1933 municipal elections, all of which revealed sharp political and ideological differences and passions in both camps.

Key words: Slovenia, Dravska banovina, administrative arrangement, Slovenske Konjice District, politics, elections, economy

* Dr., znanstvena svetnica v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Brilejeva 16

Okraj (srez) Slovenske Konjice (od 1939 znova Konjice) je sodil med najmanjše okraje v Dravski banovini. Do leta 1929 je srez spadal v Mariborsko oblast in z ustanovitvijo banovin oktobra istega leta v Dravsko banovino; sresko poglavarstvo Konjice se je leta 1929 preimenovalo v Sresko načelstvo Konjice.¹ Do zlaganja-komasacij občin, ki se je začelo na podlagi Zakona o občinah z dne 14. marca 1933, veljati pa je začel 13. junija,² je imel okraj petindvajset, zatem pa sedem občin.³ Tudi sredi leta 1937, ko so se nekatere občine v Dravski banovini v času vladavine JRZ znova razdruževale, je ostalo v konjiškem okraju sedem občin: Loče, Oplotnica, Slovenske Konjice okolica, Slovenske Konjice trg, Tepanje, Vitanje in Zreče.⁴ Leta 1939 pa je bilo šest občin ker sta se občini Konjice okolica in Konjice trg združili 11. oktobra 1937 v eno občino Slovenske Konjice.⁵ Okraj je leta 1939 meril 320,53 km², po popisu prebivalstva leta 1931 je živelo 21.487 prebivalcev, 10.426 moških in 11.061 žensk. K Rimskokatoliški veri se je prištevalo 21.451, k pravoslavni 21 in k evangelijski augsburški konfesiji 10 prebivalcev, za pet pa je neznano. Za slovenski materni jezik se je opredelilo 21.006, za srbohrvatski 128, češki in slovaški 28, nemški skupaj 308, a brez tujih državljanov in Judov 256 oseb, madžarski materni jezik so priznavale le 4 osebe, za 13 oseb pa je neznano. V okraju je živelo nepismenih ljudi starih nad sedem let 7,25%, po posameznih občinah pa je bilo njihovo število različno; največ nepismenih je bilo v občini Vitanje, od 3.226 prebivalcev kar 15,59%.⁶

V okraju Slovenske Konjice je delovalo okrajno načelstvo z državno postajo za kontrolo sodov, okrajno sodišče, davčna uprava in oddelek finančne kontrole. V Slovenskih Konjicah je bila državna meščanska šola, vseh ljudskih šol pa je bilo v okraju 19.⁷

V cerkveno-upravnem pogledu so bile župnije tega okraja podrejene do leta 1751 oglejskemu patriarhatu, zatem goriški nadškofiji, od leta 1787 pa lavantinskim škofom. Najstarejša organizirano delujoča krščanska postaja je bila v Konjicah.⁸ Dekanija Konjice, ki sodi v lavantinsko škofijo, je leta 1937 štela dvanajst župnij,⁹ leta 1939 pa štirinajst.¹⁰ Omeniti velja staro gospodarsko in kulturno središče - žički samostan kartuzijancev, ki je imel posestva tudi zunaj okraja Slovenske Konjice. Na dvorcih svojih posestev so imeli kar velike sodne in trgovske

¹ Milko Mikola: Razvoj uprave na Konjiškem od 18. stoletja do danes. V: Konjice z okolico : zbornik 1996, Konjice 1996 (dalje Mikola, Razvoj uprave na Konjiškem), str. 14.

² Jure Gašparič: Občinske volitve v Dravski banovini 15. 10. 1933 in nekdanja Slovenska ljudska stranka. V: Zgodovinski časopis, 2004, št. 1-2, (dalje Gašparič, Občinske volitve v Dravski banovini 1933) str. 48.

³ Prim. Jutro, 13. 9. 1933, št. 214, Nova ureditev občin v Dravski banovini.

⁴ Krajevni leksikon Dravske banovine : krajevni repertorij z uradnimi topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana 1937, (dalje Krajevni leksikon Dravske banovine) str. 558-570.

⁵ Mikola, Razvoj uprave na Konjiškem, str. 17 (glej tabelo); Splošni pregled Dravske banovine : glavni statistični podatki upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju l. 7. 1939 z dvema zemljevidoma. Priredil Državni statistični urad v Zagrebu. Ljubljana 1939, (dalje Splošni pregled Dravske banovine) str. 118-120.

⁶ Splošni pregled Dravske banovine, str. 8, 9.

⁷ Prav tam, str. 118.

⁸ Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 559.

⁹ Šematem neposredno sveti stolici podrejena lavantinska škofija za leto 1937. Maribor 1937, str. 106-110.

¹⁰ Splošni pregled Dravske banovine, str. 118.

privilegije, sicer pa so kartuzijanci močno vplivali na kulturni razvoj tamkajšnjega prebivalstva.¹¹

Prebivalstvo je živel v manjših raztresenih naseljih, nekaj v hribovskih vaseh, ki ležijo v višini od 1200 do 1300 m visoko, le osem krajev je imelo nad 500 ljudi, medtem ko je živel v Slovenskih Konjicah okrog 1095 ljudi, v Oplotnici pa 800. Prebivalstvo se je bavilo pretežno s kmetijstvom, le malo je bilo zaposlenih v trgovini, obrti in industriji.¹² Nekaj je bilo tudi uradništva zaposlenega v krajevnih hranilnicah in posojilnicah, sicer pa so v teh in v številnih različnih zadrugah opravljali poleg svojega poklicnega dela druge, še razne zadolžitve kot funkcionarji v teh ustanovah.¹³ V Slovenskih Konjicah je delovala tovarna usnja Laurich; usnjarna je delovala že od leta 1750 in Lovrenc Laurich je majhno usnjarno kupil od rodbine Pressinger leta 1894. Laurich je obrat povečal, izpopolnil in se specializiral na proizvodnjo gornjega usnja, kot surovino so uporabljali pretežno indijske kože. Sčasoma so prešli na izdelovanje vsakovrstnega usnja za proizvodnjo čevljev in najrazličnejšega tehničnega usnja. V obratu je delalo okrog 150 delavcev. Izdelki so krili ne le domače potrebe, temveč so jih prodajali tudi na tuje, saj so utrezali vsem zahtevam dobre kakovosti.¹⁴ Alfred Laurich leta 1930 svoje obrate še razširili, ko je po smrti usnjarja Ivana Baumana iz Konjic kupil njegovo usnjarsko delavnico.¹⁵ Laurich je bil jugoslovanski državljan nemške narodnosti.¹⁶ Poleg Lauricrove tovarne je delovala v Zrečah še Štajerska železo-industrijska družba z. o. z. Zreče pri Slovenskih Konjicah. Podjetje, ki je bilo ustanovljeno 1920, je izdelovalo raznovrstno poljsko, gospodarsko in rudarsko orodje in druge železne izdelke. Zasluge za razvoj podjetja je imel direktor inž. Vojteh Macha. V podjetju je bilo konec tridesetih let zaposlenih okrog 180 delavcev, ki so bili domačini in visoko kvalificirani, vodstvo je skrbelo tudi za strokovno izobrazbo "delavskega naraščaja". Podjetje je sodilo "med vodilna podjetja te stroke v naši državi", izdelki so bili narejeni iz domačih surovin in so "uživali najboljši sloves".¹⁷ Tudi obrtniki so si po svojih možnostih modernizirali in povečali svoje delavnice. Tako sta npr. lesna trgovca brata Satler iz Žič postavila v Ločah parno žago, pek Blažević je uvedel parno pekarno, mizar Višner je svoje podjetje elektrificiral, klepar Korošak pa je v delavnici namestil nove stroje, električni pogon je načrtoval tudi sodavičar Koropec.¹⁸ Nove perspektive zaposlitve in zaslужka je prinesla Kamnoseška družba Petrovsky in Herbst, ki je začela z deli v kamnolomu v Loški gori pri Zrečah in lomila marmor. Liberalni tednik Domovina je z zadovoljstvom zapisal, da se s tem širi gospodarski razvoj v Dravinjski dolini.¹⁹

¹¹ Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 559.

¹² Prav tam, str. 558, 559.

¹³ Bojan Himmelreich: Zadruga na Konjiškem od začetkov do leta 1941. V: Konjice z okolico : zbornik 1996, Konjice 1996, str. 103-117.

¹⁴ Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 679.

¹⁵ Domovina, 31. 7. 1930, št. 31, str. 4.

¹⁶ Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966 (dalje Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji), str. 28.

¹⁷ Spominski zbornik Slovenije, str. 679.

¹⁸ Domovina, 10. 4. 1930, št. 15, str. 9, Konjiške novice.

¹⁹ Domovina, 17. 7. 1930, št. 29, str. 3.

Kot zanimivost naj zapišemo, da je bilo leta 1930 v Konjicah 23 "naročnikov na radio". Poročevalec te novice pa se je hudoval, ker še ne obstajajo predpisi, da bi prepovedali motenje okolice, pomanjkljiva pa so bila tudi navodila, kako se aparati pravilno namestijo.²⁰

* * *

Uvedba diktature kralja Aleksandra v začetku januarja 1929 in polom parlamentarizma v Jugoslaviji ter prihajajoča velika svetovna gospodarska kriza so prinašali nove poglede na reševanje perečih vprašanj na gospodarsko-socialnem, strankarsko-političnem in prosvetno-kulturnem področju tako v državi kot tudi v Dravski banovini. Ob tem so se porajali novi družbeni koncepti, ki so krojili tudi organiziranost in dejavnost različnih organizacij v obeh meščanskih taborih, tako v katoliškem kot v liberalno-unitarnem.

Po sprejetju oktroirane ustave 3. septembra 1931 je v jeseni istega leta potekala volilna propaganda in volilni boj za skupščinske volitve. Pri tem se je močno postavila sicer razpuščena Slovenska ljudska stranka, ki je propagirala volilno abstinenco. Kandidati na vsedržavni listi generala Petra Živkovića so bili v okraju Slovenske Konjice Karol Gajšek, notarski kandidat v Slovenskih Konjicah, njegov namestnik dr. Ervin Mejak, odvetnik. Poleg te liste je na drugi kandidiral Maks Goričar, duhovnik in posestnik v Mozirju, njegov namestnik pa je bil Anton Košir, župan in član banskega sveta, stanujoč v Žičah.²¹ Volilnih upravičencev je bilo 5241, glasovalo je 1387 ali 26,4%; Karol Gajšek je dobil 1349 glasov, Goričar 38.²² Ugotavljamo, da je bil k "zmagi narodne sloge" v banovini kot je samozavestno zapisal Slovenski narod dan po volitvah,²³ delež v okraju Slovenske Konjice precej pičel, saj je bil okraj med zadnjimi po udeležbi volilcev. To pa kaže na veliko nasprotovanje prebivalstva utrjevanju jugoslovanske ideje in uvajanju državnega unitarizma in centralizma.

Do kakšnih hudih pritiskov in izgredev s strani privržencev nekdanje SLS je prihajalo v okraju, je opisano v "Konjiškem volilnem pismu", ki ga je objavila liberalna Domovina dober teden po volitvah. Pismo je obelodanilo, da so bili pri "tem zločinskem početju" proti državi in narodnim koristim v prvi vrsti udeleženi del duhovščine in razni občinski možje in nekateri župani, ki so s tem izgubili zaupanje prebivalstva. Okrajnemu kandidatu duhovniku Goričarju, tako govori pismo, so celo nekateri duhovniki prepovedali maševati. Častna izjema je bil priljubljeni domači župnik Medved iz občine Stranice, ki je oddal svoj glas, česar mu farani "ne bodo nikoli pozabili". Pismo tudi odkrito govori, da privržence jugoslovanske ideje v okraju boli, ker so bili po udeležbi prebivalcev na volitvah na zadnjem mestu. Za vzrok so našeli različne okoliščine, tako npr. na pohorskem delu okraja je oviralo odhod z doma deževno vreme, nekaj duhovnikov je priredilo vsednevno pobožnost v romarski cerkvi na Brinjevi gori na Ljubičnem. V pismu je opisana tudi živahna dejavnost Karla Gajška in dr. Ervina Mejaka v volilni pro-

²⁰ Domovina, 15. 5. 1930, št. 20, str. 4.

²¹ Kmetiski list, 28. 10. 1931, št. 43, Kandidature v Dravski banovini v posameznih srezih kandidirajo.

²² Domovina, 12. 11. 1931, št. 46.

²³ Slovenski narod, 9. 11. 1931, št. 255.

pagandi, saj so imeli osemintrideset volilnih sestankov, shodov in neštnevilne razgovore s posameznimi volilci v okraju. Toda ob vsej tej predvolilni propagandi je hkrati potekala "divja protiagitacija" političnih nasprotnikov, širili so se obrekovanja, laži, "grožnje z gospodarskim pritiskom", tudi s prižnice, "niskotna žaljenja" javnih delavcev v okraju, razni protivolilni letaki, žaljive slike itd. Prišlo je tudi do fizičnih napadov na govornike shodov in "najhujša drhal" je preprečila nekatere sestanke. Tako so v Skomarju na Pohorju celo valili kamenje s hriba in prihajajoče govornike obmetavali s kamenjem.²⁴ Sredi januarja 1932, torej že po volitvah, se politične strasti še niso umirile. Domovina in Jutro sta prinesla novico, da je bil v petek 15. januarja napaden dr. Ervin Mejak, starešina sokolskega društva v Konjicah in Dravinjskega sokolskega okrožja, ki je bil tudi dejaven v pravkar pretekli volilni agitaciji. Napad na dr. Mejaka je bil v času, ko se je zvečer s sokolske seje vračal domov; stanoval je v gradu Goliču, četrte ure hoda iz Konjic. V grajskem drevoredu sta napadalca oddala dva strela na Mejaka, vendar ga nista zadela. Mejak se je vrgel na tla in misleč, da je mrtev, je eden od napadalcev zavpil: "Dosti ima ta prekleti sokolski pes", drugi pa je zavpil "Zdaj pa letimo" in zbežala sta proti Konjiški vasi. Kot je kasneje izpovedal dr. Mejak, je dobil nekaj dni pred napadom grozilno pismo, da ga bodo ubili, o samem dogodku pa domneva, da so bili trije napadalci. Dogodek je sprva preiskalo konjiško orožništvo.²⁵ Jutro je še navedlo, da je "izza volilne borbe sem (je) to že peti atentat, ki se je zgodil na aktivne državnотvorne delavce v tem okraju". In da se "v okraju vrši silna subverzivna akcija." Prav te dni je "znan mož iz konjiške okolice" zagrozil, da bodo Konjičane in vse, ki so volili, v štirinajstih dneh "pobili tako, da bo govno od njih brizgalo".²⁶ To so hude in ostre besede, ki ilustrirajo politične strasti privržencev nekdanje SLS do svojih nasprotnikov v liberalno-unitarnem taboru. Seveda pa je omenjeno konjiško volilno pismo in poročilo Jutra zamolčalo ozadje in vzroke teh dogajanj, saj so bili v času volilne agitacije za skupščinske volitve še kako ostri pritiski unitarnega režima tudi na okrajnem nivoju nad zvestimi privrženci dr. Korosca.

Ko se je v začetku januarja 1932 v Ljubljani ustanovila Županska zveza, je bil iz konjiškega okraja vanjo izvoljen Pavel Konoc, posestnik iz Prelog pri Konjicah, njegov namestnik je bil Rado Jereb.²⁷

Po ustanovitvi vsedržavne Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD) in izvolitvi banovinskega vodstva v Celju 19. junija istega leta, so se tudi v okrajih Dravske banovine sprva ustanavljali okrajni odbori, zatem pa občinske oziroma krajeve organizacije. V okraju Slovenske Konjice so ustanovili okrajni odbor JRKD 19. marca 1933 ob lepem številu predstavnikov iz vseh tedaj še petindvajsetih občin. Ob prisotnosti novega okrajnega načelnika dr. Mateja Suhača je narodni poslanec Karol Gajšek razložil politični položaj v državi in orisal delo narodne skupščine, dr. Ervin Mejak pa program stranke. Zatem je bil izvoljen naslednji okrajni odbor JRKD: za predsednika Rado Jereb, za podpredsednika dr. Ervin Mejak in Jernej Kuzman, za tajnika Ciril Žagar in za blagajnika Stanko Sajovic ter drugi

²⁴ Domovina 19. 11. 1931, št. 47, str. 8.

²⁵ Domovina, 21. 1. 1932, št. 4, str. 9; Jutro, 19. 1. 1932, št. 15, str. 3, Atentat na sokolskega starešino.

²⁶ Jutro, 19. 1. 1932, št. 15, str. 3, Atentat na sokolskega starešino.

²⁷ Domovina 7. 1. 1932, št. 2, str. 1, 2.

odborniki. Izvolili so tudi dva odposlanca za državni kongres, in sicer Rada Jereba in Iva Pavliča.²⁸ Krajevne organizacije JRKD pa so se ustanovljale konec pomladi 1933, ko je narodni poslanec Gajšek imel kar številne sestanke in shode "po vsem srezu". Tako so navedene Zreče, Konjice, Skomarje, Sv. Kunigunda, Kobelj, Sv. Jernej, Vitanje, Stranice, Oplotnica in Loče.²⁹ V tej občini je potekal tudi veliki shod 7. julija, ki je po oceni poročevalca v Domovini bil dobro obiskan.³⁰ Sicer pa je poročevalec iz Konjic v Domovini pohvalil, da v okraju živahno deluje JRKD oziroma na svojem prvem kongresu 20. julija 1933 v Beogradu preimenovana v Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS). Obenem je zatrdil, da ima zasluge za to predvsem "podeželsko učiteljstvo, ki vodi naš narod in dela v korist stranke sporazumno z našim sreskim tajnikom".³¹ Tik pred občinskimi volitvami je potekal sestanek okrajne JNS 5. novembra 1933 v konjiškem Narodnem domu, na katerem so govorili o ustanovitvi Zveze slovenskih kmetov, o vlogi Kmetijske družbe in o izpopolnitvi učiteljskih mest.³²

Napeti odnosi med "liberalci" in "klerikalci" so se še bolj zaostрили v času občinskih volitev, ki so potekale 15. oktobra 1933. To je bil čas ostrega protipunktaškega gibanja in vodstvo stranke JNS, kot strankini prvaki v okrajih in občinah, so silovito agitirali, da bi dobili občinske uprave v svoje roke. Kot je zapisal Slovenski narod, je v kontekstu o pomenu občinskih volitev dr. Albert Kramer tudi izrekel takšno obsodbo političnim nasprotnikom: "Nedeljske občinske volitve naj definitivno likvidirajo punktaške špekulacije v Sloveniji in ustvarijo zdrave nacionalne temelje."³³ Toda Koroščeva SLS ni mirovala, nasprotno, posegla je v volilni boj in si z volitvami pridobila v Dravski banovini 54 občin.³⁴ V okraju Slovenske Konjice pa je JNS poleg "Koroščevih punktašev" imela tekmece tudi v tamkajšnjih Nemcih. Namreč, kot je Jutro povzelo novico, objavljeno v celjskem tedniku "Deutsche Zeitung", ki je bil oblastno prepovedan leta 1937,³⁵ naj bi Nemci skupaj s pristaši SLS nastopali na občinskih volitvah v Slovenskih Konjicah trgu.³⁶ Jutro, ki je to novico še podkrepilo, je še zapisalo, ker je "zdaj ta skupni nastop tudi izpričan v njihovi kandidatni listi, javljamo, da je na tej kandidatni listi 12 članov tukajšnjega Kulturbunda". Nadalje piše Jutro, da je pravih Nemcev samo pet in da je nosilec liste Martin Šumer, trgovec na Glavnem trgu v Slovenskih Konjicah, sicer pa doma iz Griž pri Žalcu. Šumer je bil, po pisanju Jutra, član krajevne organizacije Kulturbunda pa tudi član Jadranske straže in da je pri ljudskem štetju 1931 navedel "jugoslovansko narodnost". Ob vsem tem je poročevalec zapisal, da je objavilo Jutro te podatke v razmišljanje "naši javnosti in volilcem za 15. t. m."³⁷ Tudi Pohod je prinesel to novico, le da je poimensko navedel štiri "vidne nemške može" na kandidatni listi in sicer že omenjenega trgovca iz Konjic Summerja (Šumerja), Hrastnigga, lesnega trgovca iz Zgornje Polskave,

²⁸ Domovina, 14. 4. 1932, št. 16, str. 5.

²⁹ Domovina, 8. 6. 1933, št. 23, str. 9, 10.

³⁰ Domovina, 13. 7. 1933, št. 28, str. 9.

³¹ Domovina, 8. 6. 1933, št. 23, str. 10.

³² Domovina, 16. 11. 1933, št. 46, str. 2, 3.

³³ Slovenski narod, 13. 10. 1933, št. 234.

³⁴ Gašparič, Občinske volitve v Dravski banovini 1933, str. 56.

³⁵ Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 125.

³⁶ Jutro, 7. 10. 1933, št. 235.

³⁷ Prav tam.

gostilničarja Sutterja in tovarnarja Lauricha, oba iz Konjic.³⁸ Agitatorji te liste tudi poudarjajo, je še zapisalo Jutro, da je to "čisto gospodarska lista". Seveda ob vsem tem Jutro ni bilo ravnodušno, temveč je zagrozilo, da mora Kulturbund čimprej "izginiti iz Konjic", in nadaljuje "nam nacionalistom je prav, da je prišlo do tega, ker imamo zdaj vendar enkrat proste roke nasproti nacionalnim nasprotnikom, mislimo, da se razumemo".³⁹ To je bilo gotovo mišljeno proti privržencem Koroškeve SLS in Nemcem.

Kar sta zapisala Jutro in Pohod kaže na razpoloženje konjiških nacionalistov ne le do "slovenskih separatistov", temveč tudi do Nemcev, ki so po prihodu Hitlerja na oblast vse bolj dvigali glave. Krajevna skupina Kulturbund v Konjicah je bila med prvimi oblastno razpuščena in to že leta 1934.⁴⁰ Toda, kot je poročal Slovenski dom leta 1941 je bil konec leta 1940 v Konjicah Kulturbund znova ustanovljen in je imel 28. januarja 1941 dobro obiskan sestanek pri Filipiču. Na sestanku so govorili tudi o gradnji doma in pridobitvi zemljišča. Predsednik društva Kulturbund je bil frizer iz Konjic Avgust Radič,⁴¹ ki pa je bil med leti 1941-1945 kot Avgust Raditsch v Konjicah župan.⁴² Dejansko je bila marca 1941 omenjena krajevna skupina Slovenske Konjice v seznamu delujočih v okraju (Kreis) Celje.⁴³

Rezultati občinskih volitev so bili takšni: v Slovenskih Konjicah trgu je bilo 374 volilnih upravičencev, volilo jih je 309, za JNS (Rado Jereb) je bilo oddanih 212 glasov (16 odbornikov), kompromisna lista (Martin Šumer) je dobila 97 glasov in (2 odbornika). V občini Slovenske Konjice okolica je bilo volilnih upravičencev 1027, oddanih glasov 470, za JNS (Pavel Konoc) 315 (22 odbornikov) in za kompromisno (Ivan Šelih) 155 (2 odbornika). V Ločah je bilo 949 volilnih upravičencev, ki so oddali 352 glasov, za JNS (Josip Čuček) 331 (21 odbornikov), kompromisna (Franc Zdolšek) 21 glasov (3 odborniki). V Oplotnici je bilo volilnih upravičencev 960, glasovalo je 634, za JNS (Ivan Jerman) 325 glasov (20 odbornikov), kompromisna lista (Blaž Jelen) pa 309 glasov (4 odborniki). V Tepanju je zmagala lista SLS, volilnih upravičencev je bilo 496, volilo jih je 345, za JNS (Gabriel Kumer) so oddali 139 glasov (2 odbornika), Anton Polegek iz vrst SLS pa je dobil 206 glasov (16 odbornikov). Slaba volilna udeležba je bila v Vitanju, pa tudi v Zrečah. V Vitanju je bilo volilnih udeležencev 895, glasovalo jih je nekaj več kot polovica — 487; za JNS (Marko Kranjc) je bilo oddanih 258 glasov (20 odbornikov) za listo SLS (Ivan Žitaner) pa 229 glasov (4 odborniki). V Zrečah je bilo volilnih upravičencev 770, volilo je 409, volilne glasove za JNS (Davorin Kračun) je oddalo 261 (16 odbornikov) in lista SLS (Ivan Kovač) je dobila 148 (2 odbornika).⁴⁴

Nekdanji privrženci Orjune, v dvajsetih letih je živahno delovala krajevna organizacija tudi v Slovenskih Konjicah,⁴⁵ so ostali zvesti jugoslovanski nacionalni ideji in z uvedbo diktature 1929 začeli podpirati in sodelovati v raznih nacionalnih organizacijah. Z uvedbo državnega Sokola Kraljevine Jugoslavije (SKJ) so v tem

³⁸ Pohod, 30. 9. 1933, št. 39, str. 3.

³⁹ Jutro, 7. 10. 1933, št. 235.

⁴⁰ Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 56.

⁴¹ Slovenski dom, 6. 2. 1941, št. 30.

⁴² Mikola, Razvoj uprave na Konjiškem, str. 16 (slika), 18.

⁴³ Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 219.

⁴⁴ Jutro, 17. 10. 1933, št. 243, str. 7.

⁴⁵ Jutro, 17. 10. 1933, št. 243, str. 7.

okraju kaj kmalu nastale sokolske organizacije v okviru državnega Sokola. Dne 4. oktobra 1930 je konjiško sokolsko društvo priredilo Slovanski večer. Dr. Ervin Mejak, prosvetar celjske sokolske župe, je predaval o narodni manjšini na Koroškem, obširno je orisal z nadrobnimi podatki njihov nezavidljivi položaj. Društveni orkester pa je popestril zanimivo predavanje.⁴⁶

Katoliško usmerjeno prebivalstvo je v nekaterih krajih, kjer so se ustanovljale sokolske organizacije, zlasti podeželske sokolske čete, odklanjalo članstvo in bilo nestrpno tudi do njihovega članstva. Še več, skalili so se odnosi tudi z nacionalno usmerjenim učiteljstvom, ki je bilo večinoma tudi organizator državnega Sokola z novimi smernicami in poslanstvom. Ob tem omenjamo Špitalič, kjer je upravitelj tamkajšnje osnovne šole Alojz Berce 1. februarja 1931 ustanovil sokolsko četo in v šolski kroniki potožil o hudem odporu nekaterih prebivalcev; izgubil je celo nekatere prijatelje. Toda z vztrajnostjo in podporo brata Antona Berceta in članov sokolske čete so uspeli, da je Dravinjsko sokolsko okrožje priredilo 3. maja istega leta prvi izlet v Špitalič. Berce je še zapisal v šolsko kroniko: "Naši so se dobro odrezali. Jeziki se polagoma umirjajo. Le neka kuharica pada v omedlevico, ako vidi Sokola".⁴⁷ Tamkajšnja Sokolska četa je uspela zgraditi tudi oder, bil je v šolski stavbi, "ki se ga je posluževalo učiteljstvo z uspehom za širjenje prosvete". Toda kot je zapisal naslednji šolski upravitelj Jošt, so leta 1937, torej že v vladavini Jugoslovenske radikalne zajednice morali oder iz šole odstraniti "in je ostal last samo Sokolov. Kdo ve, kdaj bo prišla šola zopet do odra?", se je spraševal šolski kronist.⁴⁸ Zveza kulturnih društev v Mariboru je pod okriljem Sokola ustanovila v Zrečah javno ljudsko knjižnico, ki je v nedeljah poslovala v šolski zgradbi.⁴⁹ Spomladi 1931 naj bi delovalo v Konjiškem okraju že deset sokolskih društev oziroma sokolskih čet.⁵⁰ Nasploh je Sokol, kot poroča liberalni tisk, precej živahno deloval tudi v naslednjih letih. Tako so npr. 29. junija 1932 slavnostno razvili sokolski prapor za Dravinjsko okrožje, kumoval mu je ban dr. Drago Marušič. V govoru o zgodovini konjiškega sokolstva je Rado Jereb poudaril zasluge in požrtvovalnost pomembnih mož in tudi rodbin tako Ogorevčeve, Prusove in Prorazilove.⁵¹ Poleg odmevnega delovanja sokolskih društev in čet se je okraj pohvalil tudi z uspešno izvedenimi občnimi zbori občinskih oziroma krajevnih organizacij JNS, na katerih so prisostvovali člani okrajne JNS. Po tedniku Domovina naj bi organizacije beležile kar "velik porast članstva", saj so ljudje sprevideli, da edino vsedržavna stranka vodi k izboljšanju stanja "vsemu jugoslovanskemu narodu".⁵²

Živahno so delovali tudi privrženci gibanja okrog glasila Pohod (1932-1937) v okviru Narodne odbrane (Narodne obrambe-NO), ki je bila vsedržavna organizacija. V okviru tega gibanja so ustanovljali tudi strelske družine; v Slovenskih Konjicah je bila ustanovljena 17. septembra 1932. Ustanovni občni zbor je bil v Narodnem domu, v uvodnih besedah je Rado Jereb razložil pomen strelskih družin, dr. Ervin Mejak pa je poročal o pripravi na ustanovitev, ob tem je pri-

⁴⁶ Domovina, 16. 10. 1930, št. 42, str. 9.

⁴⁷ Vinko Zdevc: Šola in prebivalci v Špitaliču. V: Konjice z okolico : zbornik 1996. Konjice 1996, (dalje Zdevc, Šola in prebivalci v Špitaliču) str. 155, 156; Domovina, 14. 5. 1931, št. 20, str. 8.

⁴⁸ Zdevc, Šola in prebivalci v Špitaliču, str. 159.

⁴⁹ Domovina, 15. 1. 1931, št. 3, str. 5.

⁵⁰ Domovina 14. 5. 1931, št. 20, str. 8.

⁵¹ Domovina, 14. 7. 1932, št. 29, str. 7.

⁵² Domovina, 15. 2. 1934, št. 7.

pravljalni odbor priskrbel tudi strelišče. K strelski družini je pristopilo 55 članov in članic. Soglasno so izvolili upravo, ki je bila takole sestavljena: predsednik Alojzij Schmid, sodnik, prvi podpredsednik Rado Jereb, notar in drugi dr. Ervin Mejak, advokat, tajnik Srečko Vališer, hranilniški uradnik, blagajnik Franjo Lorber, davkar. V podporo so jim bili številni odborniki in nadzorni odbor. Poročevalec v Pohodu je še zapisal, da je strelsko družino "naša javnost z veseljem pozdravila", saj obstaja veliko zanimanje, kar je porok, da bo družina bržkone uspešno delovala.⁵³ Avgusta 1933 pa so ustanovili še Poverjeništvo Narodne odbrane za Konjice in okolico, ki je sodilo v Oblastni odbor NO s sedežem v Mariboru.⁵⁴

Pohod je kar veliko pozornosti namenjal okraju Slovenske Konjice. V prispevkih in krajših noticah zasledimo graje in ostre kritike o slabi jugoslovanski nacionalni zavesti prebivalcev tega okraja. Tako npr. kritizira 1932 potek proslave rojstnega dne kralja Aleksandra z uvodnim cerkvenim obredom, ko so otroci na koncu zapeli državno himno Bože pravde, ki sta jo cerkveni pevski zbor in tudi mašnik s predčasnim odhodom ignorirala.⁵⁵

Največkrat so v Pohodu omenjeni tudi oholi odnosi tamkajšnjih Nemcev do Slovencev, pa tudi pretirana naklonjenost Slovencev do vsega, kar je nemškega. Veljala je tudi sodba da kar nekaj Slovencev kaže svoj hlapčevski odnos v druženju s tamkajšnjimi Nemci, saj so tedaj radi govorili tudi v nemškem jeziku, s čimer so se nekateri še posebej postavljali. Kritično je Pohod pisal tudi o nekaterih prebivalcih, ki so bili simpatizerji nacistične ideologije in uvajanja "novega reda". Kot primer navajamo notico, da je narodno zavedne prebivalce okraja precej vznemirjalo, da so iz nekega stanovanja morali "skoraj dnevno poslušati prepevanje in igranje nemških šlagerjev". Poje pa jih neka gospodična "o kateri dvomimo, da se je učila na državnem učiteljišču igranja in prepevanja takih šlagerjev".⁵⁶ Zanimiva je tudi notica, ki pravi, da se v Slovenskih Konjicah v neki gostilni, kjer natakaraica "noče govoriti slovensko", zbira takšna družba, ki posluša Hitlerjeve govore. Zato je prav, da "konjiški nacionalisti razgalimo vse, kar je slabega, da bodo Konjice res slovenske, ne nemčurske, kot so sedaj. Metlo v roke". Predlagajo, da naj bi glasilo Pohod viselo na vidnem mestu v kraju, ki bi bil "kot pranger, na katerem bomo razkrili grehe ljudi, ki se sramujejo slovenskega jezika".⁵⁷

Uspelim gospodarskim in prosvetnim prireditvam v Konjicah marca 1933⁵⁸ so sledile takšne tudi v naslednjem letu. Dne 15. aprila 1934 so potekali v Konjicah gospodarski dnevi, ki so jih priredile liberalne gospodarske in prosvetne organizacije v okraju. Udeleženci prireditve so trumoma prihajali peš in na vozovih, zastave v mestu in slavolok pred okrajno hranilnico pa so pričali o slovesnem vzdušju v teh dneh. V okraju se je po pripravi ta dan ustanovila po kmečkem zborovanju nova postojanka kmečkostanovske organizacije - pododbor Zveze slovenskih kmetov (ZSK) za konjiški okraj.⁵⁹ Ivan Nemec, okrajni kmetijski referent,

⁵³ Pohod, 8. 10. 1932, I, št. 5, rubrika Strelske družine.

⁵⁴ Pohod, 12. 8. 1933, II, št. 32, str. 3.

⁵⁵ Pohod, 31. 12. 1932, I, št. 17, str. 5.

⁵⁶ Pohod, 2. 9. 1933, II, št. 35, str. 3.

⁵⁷ Pohod, 3. 6. 1933, I, št. 22, str. 8.

⁵⁸ Domovina, 30. 3. 1933, št. 13, str. 9.

⁵⁹ Kmeti list 18. 4. 1934, št. 16; več o Zvezi slovenskih kmetov glej Anka Vidovič-Miklavčič: Zveza slovenskih kmetov v letih 1932-1935. V: Zgodovinski časopis, 1989, št. 4, str. 55-569, za konjiški okraj str. 564.

kasneje eden vidnejših članov krovne Zveze kmetskih fantov in deklet, je prebral listo predlaganega pododbora, ki so jo soglasno sprejeli. Člani pododbora ZSK so bili župani in javni delavci iz okraja. Kmečko zborovanje je z govorom zaključil narodni poslanec okraja Karol Gajšek. Sledilo je mladinsko zborovanje Društev kmetskih fantov in deklet iz okraja in po pozdravnih govorih strankinih veljakov ter predsednika krovne Zveze kmetskih fantov in deklet Ivana Kronovška so izvolili pododbor za konjiški okraj. V okviru razprave pa so sprejeli načrt za delo mladinske organizacije v prihodnje. Po zborovanju so vsi odšli na konjiško vinsko razstavo. Kot je Kmetški list ambiciozno zapisal, so bili konjiški dnevi "v znamenju kmetске misli, državnega edinstva in narodne sloge".⁶⁰

Po razpustu narodne skupščine 6. februarja 1935 je tekla volilna agitacija za skupščinske volitve 5. maja istega leta tudi v obravnavanem okraju. Sprva so se nameravali privrženci dr. Korošca pridružiti Združeni opoziciji na listi dr. Vladka Mačka proti Jevtičevi politiki. To je v Sloveniji podpirala Pucelj-Marušičeva frakcija JNS. Vendar je slednjič bila v vodstvu SLS sprejeta direktiva, naj privrženci nekdanje SLS abstinirajo skupščinske volitve. Dr. Korošec se je namreč že pripravljaj za vstop, po predvidenem padcu režima JNS, v novo beograjsko vlado. V okraju Slovenske Konjice sta bila na Jevtičevi listi predlagana Karol Gajšek in Franjo Seručar, posestnik v Hebenštrajtu (tudi Gojka ali Planje, občina Slovenske Konjice). V okraju je od 5485 volilnih upravičencev volilo le 2825 volilcev, kar kaže zopet na močno volilno abstinenco nasprotnikov režima JNS. Karol Gajšek, tedaj notar iz Marenberka, je dobil na Jevtičevi listi 2442 glasov in Franjo Seručar 207 glasov. Na opozicijski listi dr. Vladka Mačka je Ivan Život dobil 165 glasov, Maksimovičeva lista nič in Ljotičeva lista 11 glasov.⁶¹ Po padcu Jevtičeve vlade je izvoljeni konjiški narodni poslanec Karol Gajšek, potem ko se je ustanovila vsedržavna Jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ), prešel, kot še nekateri slovenski poslanci, izvoljeni na Jevtičevi listi, v Klub slovenskih poslancev JRZ.⁶²

Kmalu po petomajskih volitvah je padla Jevtičeva vlada in junija 1935 se je oblikovala nova Stojadinovičeva vlada, v kateri je postal notranji minister dr. Anton Korošec. Novi minister je nemudoma poskrbel za razveljavitev odloka bana Draga Marušiča iz februarja 1933 o razpustu katoliške Prosvetne zveze tako v ljubljanski kot v mariborski škofiji. Poleti in jeseni 1935 so privrženci katoliškega tabora v svojih župnijah oživljali prosvetne orgnizacije in sklicevali občne zборе, na katerih so sprejemali delovni program in idejne smernice v luči sklepov II. evharističnega kongresa za Jugoslavijo, ki je bil konec junija 1935 v Ljubljani. Prosvetne organizacije v okviru župnij so z novimi pravili Katoliške akcije jeseni 1936 postale njene pomožne sile in sprejele nalogo kulturnega apostolata. V konjiškem okrožju, to je organizacijski enoti Prosvetne zveze, so obnovili prosvetna društva v Čadramu, Keblju, Konjicah, Ločah, Prihovi, Skomarjah, pri Sv. Jerneju, Sv. Kunigundi, Špitaliču, Vitanju, Zrečah, Žičah in Stranicah.⁶³

Z ustanovnim občnim zborom krovne Zveze fantovskih odsekov (ZFO) oktobra 1937 v Ljubljani in s sprejetjem pravil je ta postala samostojna organizacija, ki je v naslednjih letih poleg glasila Kres izdajala tudi svoje publikacije. ZFO, ki je

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Jutro (ponedeljsko), 6. 5. 1935, št. 15; Jutro, 7. 5. 1935, št. 104 a; Slovenec, 7. 5. 1935, št. 103 a, Uradni izidi nedeljskih volitev.

⁶² Domoljub, 20. 10. 1937, št. 42, O naših slovenskih poslancih.

⁶³ Koledar Prosvetne zveze 1938. Ljubljana 1939, str. 92.

bila ena osrednjih telesnovzgojnih organizacij v Dravski banovini, je leta 1938 postala enakopravna s Sokolom.⁶⁴ Naloge in cilji ZFO so bili opredeljeni v knjižici dr. Jožeta Jeraja Vzori slovenskih fantov (Ljubljana 1937). Vodstvo ZFO je posebej, poleg telesne vzgoje skrbelo za versko-nravno in socialno vzgojo na podlagi papeških okrožnic, pri čemer je bil vključen tudi boj proti komunizmu. Tudi v župnijah obravnavanega okraja so se ustanavljali Fantovski odseki, člani so se udeleževali priljubljenih sestankov "fantovskih večerov" in pa fantovskih taborov, kjer so pokazali telesnovzgojne veščine, pa tudi na prosvetnih tekmovanjih svoje znanje iz socialnega nauka Rimskokatoliške cerkve.

Katoliškim prosvetnim taborom, posebej mladinskim, ki so se dogajali v okviru dekanij ali v prosvetnih okrožjih, so se zlasti z letom 1938 pridružili še narodnoobrambni. V Slovenskih Konjicah se je namreč že leta 1936 ustanovila podružnica katoliške narodnoobrambne organizacije Slovenska straža.⁶⁵ Tako je imel npr. mladinski tabor, ki je potekal 25. septembra 1938 v Oplotnici, tudi narodnoobrambni značaj. Po blagoslovitvi velikega župnega zvona v Čadramu je sledilo mladinsko zborovanje v Oplotnici pod "staro vaško lipo", katerega se je udeležilo v krajih 200 članov Fantovskih odsekov in Dekliških krožkov. Osrednji govor je imel ravnatelj Jakob Richtar iz Maribora, ki je razvijal misli o ljudski izobrazbi in katoliški vzgoji slovenske mladine.⁶⁶

Poleg oživljanja katoliških prosvetnih organizacij so v Dravski banovini potekali tudi tabori mož in fantov, na katerih so govorili tudi o ustanovitvi in vlogi nove vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice. Eden večjih ljudskih taborov je bil 22. septembra 1935 v Slovenskih Konjicah na vrtu Katoliškega doma. Osrednji govor je imel dr. Miha Krek, ki so ga 1. septembra kot ministra brez listnice pritegnili v beograjsko vladu. Po poročilu Slovenca so se "zgrinjali možje in fantje od Poljčan in izpod Pohorja" in "tisoči in tisoči" napolnili zbornu mesto.⁶⁷ Predsednik pravkar ustanovljene okrajne JRZ Slovenske Konjice odvetnik dr. Franjo Macarol je pozdravil goste in govornike shoda. Tabor je odprl Janez Šelih, dr. Miha Krek pa je pojasnjeval notranjepolitični položaj v državi, pri čemer se ni izognil ostri kritiki prejšnje oblasti JNS. V govoru je navedel konkretne primere nasilja v okraju nad privrženci tedaj opozicijske, sicer pa razpuščene Koroščeve SLS. Med drugim tudi naslednje: "V tistih letih je prišla politična strast tako daleč, da je razdiralno, strašno in uničujoče gospodarila" in privedla do osiromašenja prebivalstva. Bili so primeri ko niste kot "zatirani in preganjani ugledni in močni posestniki nič veljali ne v hranilnici, ne v občini, ne v okraju in ne pri banovini". Toda "vse to ste prenašali, ker ste bili in ostali zvesti našemu voditelju dr. Korošču."⁶⁸ V nadaljevanju govora je dr. Krek zatrdil, da je zdajšnja vlada "trdna in stabilna" in jih posredno vabil v novo vsedržavno stranko. Za njim so govorili še odvetnik dr. Macarol, bivši narodni poslanec Franjo Žebot, strankin tajnik nekdanje SLS klerik Marko Kranjc iz Maribora, dr. Ševšek pa je orisal razmere zadnjih

⁶⁴ Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Ljubljana 1994, str. 88, 100, 101.

⁶⁵ Slovenska straža, 5. 7. 1936, št. 1. Več o Slovenski straži Anka Vidovič-Miklavčič: Društvo Slovenska straža (1910-1941). V: *Studia Historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije. Humanities and Social Studies Review* (Hartmanov zbornik), 2004, št. 2-3, str. 439-476.

⁶⁶ Slovenec, 27. 9. 1927, št. 222, str. 3.

⁶⁷ Slovenec (ponedeljski) 23. 9. 1935, št. 38, Sijajen ljudski tabor v Konjicah.

⁶⁸ Prav tam.

let v okraju.⁶⁹ Krajevne organizacije JRZ za konjiški okraj so nastajale jeseni 1935. V Tepanju se je ustanovila bržkone v začetku novembra, njen predsednik je postal Ivan Pavlič, trgovski poslovođa v Prihovem, podpredsednik Matija Napotnik, posestnik s Tepanjskega vrha, tajnik Franko Skrbinšek, posestnik iz Sevec, blagajnik Albin Pušnik, posestnik iz Dobrave in še osem odbornikov.⁷⁰ Na seji poslanskega kluba JRZ v Beogradu novembra istega leta je bil od slovenskih poslancev Karol Gajšek določen za člana verifikacijskega odbora in tudi za namestnika imunitetnega odbora.⁷¹ Ko je z odlokom z dne 7. decembra notranji minister Korošec razrešil stare in imenoval nove banske svetnike, je bil za konjiški okraj razrešen dotedanji Rado Jereb, notar iz Konjic, na novo pa imenovan Janez Šelih, posestnik v Bezini.⁷²

Ob prvi obletnici smrti kralja Aleksandra so 9. oktobra v Slovenskih Konjicah priredili komemoracijo v dvorani Okrajne hranilnice. Konjiški trg je bil odet v žalne zastave, žalne svečanosti so se udeležili okrajni načelnik dr. Matija Maležič, vladni svetnik Davorin Trstenjak, arhidiakon Franc Tovornik ter zastopniki raznih korporacij, društev in organizacij. Zbranim je govoril predsednik trške občine, tedaj še Rado Jereb.⁷³

Po ustanovnem občnem zboru 22. decembra 1935 v Ljubljani, ki je pomenil obnovitev kmečke stanovske organizacije krovne Kmečke zveze (KZ), si je ta namenila poglavitno nalogo reševanje kompleksnega kmečkega vprašanja v luči "obnove našega kmečkega gospodarstva".⁷⁴ Sprejela je smernice o tedaj aktualnem "gospodarstvu po načrtu", uresničevanje tega pa je videla v posodabljanju agrarne proizvodnje in v pospešeni širitvi zadružne misli in zadružnih organizacij. Uveljavljanje zlasti konzumnega zadružništva naj bi v prihodnje prevzelo "vodilno vlogo v vsej borbi za novi, boljši družabno-gospodarski red na krščanskih temeljih".⁷⁵ Sprejetjem programa in statuta Kmečke zveze so se krajevne organizacije širile zlasti v letih 1936-1939 v vse okraje. V okraju Slovenske Konjice so se že leta 1936 ustanovile krajevne Kmečke zveze, prva je imela ustanovni občni zbor 16. avgusta 1936 v Žičah v občini Loče.⁷⁶ V isti občini se je ustanovila še pri Sv. Jerneju 30. avgusta,⁷⁷ v Zrečah pa 11. septembra istega leta.⁷⁸ V letu 1937 sta bili ustanovljeni dve in sicer v Vitanju 31. januarja,⁷⁹ v naslednjih letih so se ustanovile še druge krajevne KZ. Okrajna Kmečka zveza je imela svoj sedež v Slovenskih Konjicah, krajevne KZ pa so leta 1941 delovale v Keblju, Ločah, Oplotnici, Konjicah, Prihovi, pri Sv. Jerneju, v Sv. Kunigundi, v Vitanju, Zrečah in Žičah. Okrajna KZ je imela svojega zastopnika Antona Kuka v Glavnem odboru KZ.⁸⁰ V Kmetijski zbornici, ustanovljeni 26. julija 1937 v Ljubljani, ki je bila v pretežni večini v rokah

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Slovenec, 13. 11. 1935, št. 261 a, str. 2.

⁷¹ Slovenec, 12. 11. 1935, št. 260, str. 2.

⁷² Slovenec, 11. 12. 1935, št. 285 a, str. 3.

⁷³ Slovenec, 13. 10. 1935, str. 236 a, str. 6.

⁷⁴ Domoljub, 2. 7. 1936, št. 27, 405.

⁷⁵ Orač, februar 1939, št. 2, Zadružništvo in država.

⁷⁶ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 68 Kraljeva banska uprava upravni oddelek, Ban 16-2, fasc. 14001-15500/1937.

⁷⁷ AS, 68, fasc. 19401-21800/1937.

⁷⁸ AS 68, fasc. 5001-7000/1941.

⁷⁹ AS 68, fasc. 30001-0/1939; Domoljub, 14. 10. 1936, št. 42.

⁸⁰ Koledar Kmečke zveze 1939, Ljubljana 1940, str. 79.

strankinih članov JRZ in hkrati članov Kmečke zveze,⁸¹ sta bila na prvih volitvah 27. junija 1937 izvoljena med drugimi svetnik Anton Kuk in njegov namestnik Jurij Orož iz Zreč.⁸² Na kasnejših volitvah pa je Oroža zamenjal Karel Zidanšek.⁸³ Na drugi skupščini Kmetijske zbornice 28. oktobra 1937 je bil že omenjeni Kuk izvoljen tudi v odsek za vinarstvo in sadjarstvo.⁸⁴ Stanovska organizacija kmeta v okviru Kmečke zveze in pa delavstva v okviru Zveze združenih delavcev sta bili med poglavitnimi katoliškimi organizacijami, ki sta utirali miselnost o stanovski družbi in državi. Vsaka organizacija je v letih pred aprilskim zlomom 1941 na raznih tečajih in predavanjih vse bolj posvečala skrb stanovski vzgoji kmeta in delavca, na shodih pa so voditelji obeh organizacij navduševali udeležence za stanovsko vzajemnost in poudarjali zahtevo po čimprejšnji ustanovitvi banovine Slovenije.⁸⁵

Tudi krovna Zveza združenih delavcev, ki se je ustanovila novembra 1935 v Ljubljani, je imela v obravnavanem okraju svoje organizacije. V nedeljo 16. oktobra 1938 je potekalo zborovanje delavcev, ki so se ga udeležili člani krajeвне ZZZD v Oplotnici. V to organizacijo so bili vključeni kamnolomni in cestni delavci.⁸⁶ Oktobra 1938 so železarski delavci v podjetju Štajerska železo-industrijska družba z. o. z. ustanovili krajevno organizacijo ZZZD v Zrečah. Po pisanju Slovenskega delavca so delavci zahtevali, da naj bi delodajalci z njimi postopali po veljavnih predpisih zakona o zaščiti delavcev in obrtnega zakona. Še posebej so se delavci zavzemali za plačilo pribitka za nadurno delo, bolniških tednov in izplačilo mezd za orožne vaje, kot so to predvidevale določbe obrtnega zakona. Kmalu je štela omenjena organizacija 60 članov, simpatizerjev pa 70, ki so se nameravali včlaniti.⁸⁷ Več ovir so imeli organizatorji pri ustanavljanju ZZZD v tovarni usnja Laurich v Konjicah. Na sestanku ZZZD 10. oktobra 1937 je bodril delavce med drugim tudi član vodva ZZZD v Ljubljani Franc Luzar. Tudi v Konjicah je številnim delavcem "v daljšem govoru polagal na srce delavsko zavednost in skupnost".⁸⁸ Tamkajšnjim članom ZZZD so glasilo Slovenski delavec razpečevali v Katoliškem društvenem domu,⁸⁹ sicer pa je omenjeno glasilo pogostokrat prinašalo vesti o delovanju ZZZD v Konjicah. Dne 7. novembra 1937 je na sestanku članstva ZZZD v tovarni Laurich spet govoril član centrale iz Ljubljane. "Ob lepem številu zbranega delavstva" je orisal temeljna načela ZZZD, pri čemer je poudaril pomen slovenske katoliške skupnosti. Dogovorili so se tudi o bližnji prireditvi socialnega tečaja, ki naj bi dvignil "delavsko zavest in borbenost med članstvom". Poleg tega pa bi se seznanili s svojimi pravicami, ki jih v prihodnje morajo izbojevati.⁹⁰ Kot zanimivost navajamo, da je okrajno načelstvo v času stavke sredi maja omenjenega leta na podlagi odredbe kraljeve banske uprave izgnalo ne le iz Konjic temveč tudi iz države nastavljenca tuje narodnosti, ki so bili zaposleni v tovarni Laurich in trdki

⁸¹ Več o ustanovitvi Kmetijske zbornice Anka Vidovič-Miklavčič: Prispevek k zgodovini ustanovitve in dejavnosti Kmetijske zbornice v Sloveniji. V: Zgodovinski časopis, 1997, št. 2, str. 221-233.

⁸² Domoljub, 1. 7. 1937, št. 26. Prvi člani naše Kmetijske zbornice.

⁸³ Koledar KZ za leto 1940. Ljubljana 1941, str. 107.

⁸⁴ Domoljub, 4. 11. 1937, št. 44, Kmetijska zbornica je zborovala.

⁸⁵ Primerjaj Slovenski delavec, 1. 3. 1940, št. 9.

⁸⁶ Slovenec, 19. 10. 1938, št. 241 a, str. 9.

⁸⁷ Prav tam; prim. Slovenski delavec, 1. 1. 1939, št. 1; Slovenski delavec, 28. 1. 1939, št. 5.

⁸⁸ Slovenski delavec, 23. 10. 1937, št. 2.

⁸⁹ Slovenski delavec, 30. 10. 1937, št. 3.

⁹⁰ Slovenski delavec, 13. 11. 1937, št. 5, Konjice.

Alfa. Po vesteh Jutra je okrajni načelnik določil čas odhoda - "v teku treh ur" - in tudi iz petih mož sestavljeno "orožniško patruljo, ki je izgnance z nasajenimi bajoneti spremila do meje". Dnevnik Jutro je ob tej vesti izgnane osebe tudi poimensko navedel. Hkrati je potekala akcija poravnave na okrajnem načelstvu med delavstvom in vodstvom tovarne Laurich, toda brez uspeha. Tudi tvrdka Alfa je uresničila redukcijo in odpustila sredi maja 80 delavcev.⁹¹ Grožnja z nadaljnjo redukcijo delavstva je bila ves čas prisotna, zato je ZZZD odločno posegla v pogajanja, da se redukcije ne uresničijo. Lastniku podjetja Laurichu so tudi očitali, da je nasproten ZZZD in njenemu delovanju, medtem ko podpira unitarno Narodno strokovno zvezo (NSZ).⁹² Slovenski delavec je tudi spraševal, ali je "NSZ v Konjicah prišla razbijat delavsko enotnost?" in "Kje je bila za enoten in solidaren nastop ob času stavke?".⁹³ Hud boj med njima se je razvnel v času priprav na volitve obratnih zaupnikov, tudi za glasove še neorganiziranega delavstva. Politika podjetja pa je stremela za tem, da bi čimbolj oslabil konjiško ZZZD. To se je pokazalo tudi "pri zadnjih odpustih", s katerimi so bili najbolj prizadeti prav delavci, organizirani v ZZZD.⁹⁴ Dne 30. januarja 1938 so bile volitve obratnih zaupnikov, volilnih upravičencev je bilo 120, volilo jih je 114, 78 jih je glasovalo za NSZ in 36 za ZZZD, ki je dobila dva in NSZ tri zaupnike.⁹⁵ Tudi neorganizirani so, kot je zapisalo glasilo ZZZD Slovenski delavec, dali glasove NSZ, članstvo ZZZD pa je bilo zmanjšano po redukciji delavstva decembra preteklega leta. Zmago NSZ je podjetnik proslavil "z likofom". Katoliški Slovenski delavec je v komentarju zapisal da Laurich "pač pozna metode nemškutarskega kapitala, ki uspeh vina visoko ceni pri uničenju delavske zavesti".⁹⁶ Seveda se je s komentarjem v Novi pravdi branila konjiška podružnica NSZ.⁹⁷ Tudi ob sprejetju novih delavcev, mimo odpuščenih, se hujuje Slovenski delavec, je sramotno za NSZ, da se "nemčurskemu podjetniku obeša na rep." Ko poročevalec pripisuje Laurichu breznačelnost, še pribija, da so tamkajšni delavci, med njimi tudi odpuščeni, "s svojimi žulji veliko pripomogli Laurichu do premoženja".⁹⁸ Med zadnjimi se je ustanovila 26. marca 1939 krajevna organizacija ZZZD na žagi grofa Thurna na Rakovcu v Vitanju. Četudi so se delavci bali delodajalcev, se je sestanka udeležilo "lepo število članov", navdušujoč govor pa je imel tajnik krovne ZZZD Peter Rozman iz Maribora.⁹⁹ Ta je po 15 letih opravljanja funkcije strokovnega tajnika pri krščanskosocialistični Jugoslovanski strokovni zvezi (JSZ), 1. decembra 1938 prešel k ZZZD.¹⁰⁰ Na omenjenem sestanku so sklenili, da si bodo prizadevali uveljaviti kolektivno pogodbo, ki naj bi uredila delovne razmere, zlasti pa "mezde po pravičnejši odmeritvi, kakor je danes".¹⁰¹

⁹¹ Jutro, 15. 5. 1937, št. 112, Stavka v tovarni usnja v Konjicah. Vsi inozemski nameščenci tovarne izgnani - pogajanja dosedaj brezuspešna.

⁹² Slovenski delavec, 18. 12. 1937, št. 10, Slovenski delavec, 24. 12. 1937, št. 11.

⁹³ Slovenski delavec, 24. 12. 1937, št. 11.

⁹⁴ Slovenski delavec, 22. 1. 1938, št. 3.

⁹⁵ Nova pravda, 3. 2. 1938, št. 5; Slovenski delavec, 5. 2. 1938, št. 5.

⁹⁶ Slovenski delavec, 5. 2. 1938, št. 5.

⁹⁷ Nova pravda, 10. 2. 1938, št. 6, str. 4.

⁹⁸ Slovenski delavec, 19. 2. 1938, št. 7.

⁹⁹ Slovenski delavec, 18. 3. 1939, št. 12, Vitanje.

¹⁰⁰ Slovenec, 4. 12. 1938, št. 279 a, str. 7.

¹⁰¹ Slovenski delavec 1. 4. 1939, št. 14.

Po padcu Jevtičevega režima so prešle JNS in nacionalne organizacije v opozicijo. Organizacije JNS so po pohorski deklaraciji, (kasneje imenovani tudi "pohorski akciji") porojeni avgusta 1935 in po njeni potrditvi septembra na Hvaru in v Sarajevu,¹⁰² začele znova živahno delovati. Deklaracija je med drugim agitirala zbiranje "v enotno jugoslovansko nacionalno fronto", kar je dalo novega netiva tudi v nacionalnih organizacijah v tedanjih občinah obravnavanega okraja.

Dne 29. oktobra 1939 je sklicala okrajna JNS zborovanje v Narodnem domu v Konjicah, kjer so bile zastopane vse občinske organizacije. Na zborovanju, ki ga je vodil Ciril Žagar, je govoril narodni poslanec Milan Mravlje. Razlagal je notranji in zunanji politični položaj in se pomudil posebej pri sporazumu Cvetković-Maček. Posebej je opisal težak položaj kmečkega ljudstva. Ob zaključku govora je pozval vse člane stranke in "napredno podeželje", naj vztrajno delujejo za združitev "vseh naprednih sil v Konjicah" in se pripravljajo na prihodnje skupščinske volitve, ko "bodo mogli tajno in svobodno dati izraza svojemu razpoloženju".¹⁰³ Vlada JRZ je namreč že nekaj časa obljubljala nov volilni zakon, ki naj bi utiral pot demokratizmu v državi, o čemer je pisal tudi politični tisk na Slovenskem. Na zborovanju so sprejeli sklep "o požitvi dela v vseh občinskih organizacijah". Ugotavljamo, da je bila dokaj dejavna tudi mladina iz unitarnega tabora. Po ustanovitvi akcijskega odbora mladine JNS (MJNS) septembra 1936 v Ljubljani so se na podlagi sprejetega statuta začeli snovati okrajni odbori MJNS. V okraju Slovenske Konjice se je 4. aprila 1937 zbralo okrog 60 mladeničev in so ustanovili okrajni odbor MJNS s sedežem v Konjicah. Po začasnem "organizacijskem pravilniku" je bila namreč osnovna organizacijska enota okrajna organizacija. Član MJNS je bil hkrati tudi član senjorske JNS, s čimer je bil zadolžen izpolnjevati vse dolžnosti, ki so bile določene v omenjenem poslovniku. Na ustanovnem občnem zboru je bil prisoten tudi član banovinskega akcijskega odbora MJNS Andrej Uršič iz Ljubljane, ki je orisal naloge in cilje nacionalne mladine. Za predsednika konjiške okrajne organizacije MJNS je bil izvoljen Franjo Brtoncelj, za podpredsednika Gustav Sorman, za tajnika Jože Vidernik (kasneje Ciril Žagar) in za blagajnika Anton Kevlič. Izvoljeni odborniki so bili iz Konjic, Loč, Spitalič, Oplotnice, Skomarij, Stranic in Zreč.¹⁰⁴ Nacionalna mladina v tem okraju je sodeč po liberalno unitarnem tisku kar živahno delovala. Prirejali so sestanke, občne zборе in shode, večinoma skupaj s starešinsko JNS. V letu 1938 se je organizacijska mreža MJNS dopolnjevala še z občinskimi organizacijami. Po zborovanju krajeвне MJNS v gostilni Sorman v Konjicah 16. julija 1938, kjer se je zbralo po pisanju Jutra nad 80 mladincev, predvsem iz "nižjih slojev",¹⁰⁵ so se naslednji dan ustanovile še v Zrečah in Stranicah, 31. julija istega leta pa še v Ločah.¹⁰⁶ Teh ustanovnih občnih zborov, pa tudi shodov so se udeleževali člani banovinskega odbora MJNS iz Ljubljane, med njimi omenjamo delegate banovinskega odbora MJNS predsednika ing. Jožeta Rusa in pa Vekoslava Bučarja, ki si je tudi ogledal kraje Brezen, Prihovo in Žreče. V organizacijah MJNS je bila vključena pretežno kmečka, delavska in obrtna mladina,

¹⁰² Prim. Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, str. 439-440.

¹⁰³ Jutro, 31. 10. 1939, št. 254, Zborovanje v Konjicah.

¹⁰⁴ Jutro, 8. 4. 1937, št. 81.

¹⁰⁵ Jutro 24. 7. 1938, št. 170, str. 2.

¹⁰⁶ Prav tam.

poročevalec prispevka pa obžaluje, da je bilo "inteligence mladine prav malo". Na vseh teh sestankih je bil navzoč kot zastopnik oblasti okrajni načelnik Bavdek.¹⁰⁷ Okrajna MJNS je načrtovala tudi veliko mladinsko zborovanje in proslavo 20-letnice Jugoslavije 7. avgusta istega leta. Toda ker je imel prvotno načrtovan vsenarodni tabor - proslava 20 letnice Jugoslavije - v Mariboru julija tega leta namero pokazati premoč režima JRZ nad opozicijo, se je demokratični del Sokola temu uprl in udeležbo odpovedal.¹⁰⁸ Da ne bi prišlo do nemirov, je bil načrtovani vsenarodni tabor v Mariboru oblastno prepovedan. Posledično niso občinske oblasti tudi v konjiškem okraju nacionalnim organizacijam dovolile proslave na prostem, ki je bila načrtovana ob Žagarjevem ribniku, temveč so dobili zadnji hip dovoljenje, da se odvija proslava v dvorani Narodnega doma v Konjicah.¹⁰⁹ Na proslavi sta govorila funkcionar MJNS Milan Gorišek ml. iz Sv. Lenarta v Slovenskih goricah in narodni poslanec Ivan Prekoršek iz Celja. Oba sta navduševala nacionalno mladino za zastavljene cilje.¹¹⁰

V Konjicah je delovala tudi podružnica že omenjene sindikalne organizacije Narodne strokovne zveze. Kot je napovedalo zvezino glasilo Nova pravda (1937-1941), se je ustanovitev pripravljala dlje časa.¹¹¹ Medtem pa so nastajale napetosti med akterji že omenjene Zveze združenih delavcev (ZZD), ki je želela širiti svoj vpliv tudi v Konjicah in to prav v času, ko je tam potekala stavka delavcev v usnjarni Laurich. Bilo je kar precej hujskanja proti ustanovitvi NSZ, ki pa je dobila odobritev pravil šele jeseni 1937. Toda pripravljalni odbor NSZ Konjice je uspel po končani stavki in po sprejeti kolektivni pogodbi 3. avgusta istega leta¹¹² ustanoviti konjiško podružnico. Njen ustanovni občni zbor je potekal 24. oktobra 1937 v gostilni Sorman v Konjicah. Glasilo NSZ je poročalo, da je bilo prisotnih okrog 100 delavcev, po poročilu vodstva pripravljalnega odbora je v enournem govoru član osrednjega vodstva NSZ iz Ljubljane Rudolf Juvan seznanil navzoče z dogodki, ki so se dogajali okrog ustanavljanja NSZ. Za predsednika je bil izvoljen Valter Kolarič. Obenem so sklenili, da bo v okviru te podružnice ustanovljen poseben odsek za delavstvo v tovarni Alfa.¹¹³ Konjiška podružnica NSZ se je redko oglašala v svojem glasilu Nova pravda. Toda v notici izvemo, da je na občnem zboru 31. januarja 1939 tožila, da ima ves čas finančne težave in vabila delavstvo, naj pomnoži članstvo podružnice, s čimer bi se omilile omenjene zagate.¹¹⁴

V času priprav in volilne propagande za občinske volitve v drugi polovici tridesetih let so se vladna in opozicijske stranke ter razna gibanja soočali v boju za prevlado enih ali drugih v občinski upravi. Glasila JRZ so hudo napadala vse, ki bi rušili slovensko narodno (katoliško) skupnost. Tedanji volilni boj za občine je bil sodeč po člankih in geslih v tisku JRZ, letakih, volilnih shodih in govorih političnih prvakov precej oster.

¹⁰⁷ Jutro, 23. 7. 1938, št. 169; Jutro, 24. 7. 1938, št. 170.

¹⁰⁸ France Lubej-Drežec: Odločitve : boj za demokratizacijo sokolstva na Slovenskem. Ljubljana 1980, str. 117-126; Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935-1941. Ljubljana 1978, str. 107, 108.

¹⁰⁹ Jutro, 14. 8. 1938, št. 188, str. 2.

¹¹⁰ Prav tam.

¹¹¹ Nova pravda 24. 6. 1937, št. 13.

¹¹² Nova pravda, 13. 8. 1937, št. 16, Konjice.

¹¹³ Nova pravda 5. 11. 1937, št. 21.

¹¹⁴ Nova pravda, 11. 2. 1939, št. 7. (v dopisu je naveden občni zbor 31. 2., kar pa je pomota).

Tako je npr. Domoljub priobčil med drugimi gesli tudi naslednje, ki so kazali na nepravilnosti v nekaterih občinah v času priprav na občinske volitve 15. oktobra 1933, ko so zlorabili volilne liste in vanje vpisali tudi že pokojne občane. Domoljub je zapisal: "Mrliči so leta 1933 volili v mnogih občinah protiljudske župane JNS. Sedanje občinske volitve morajo stranko JNS poslati med mrliče".¹¹⁵ Če so politični nasprotniki iz vrst JNS govorili o značaju novih občinskih uprav, ki naj bi imele predvsem gospodarsko vlogo, je vladna JRZ izrazito poudarila, da bodo imele odločujočo politično vlogo, saj imajo občine kot osnovne uprave enote pomembno poslanstvo v državnem življenju. Glasila JRZ so zlasti napadala t. i. "gospodarske" ali "nevtralne" liste, za katerimi so se skrivali kandidati iz vrst opozicijske JNS.¹¹⁶ Pa ne le vladni tisk tudi kmečko-delavsko gibanje okrog Slovenske zemlje (1935-1936) je razkrivalo bralcem, kdo stoji za tem listami. Med drugim je pisala, da izvira težnja po nevtralnih listah "od tistih ljudi, ki so vsa leta teptali pravičnost v blato, demokracijo pa smešili s ponaredki". Zato naj se volilci pod nobenim pogojem ne vežejo z njimi.¹¹⁷ In v drugem prispevku znova opozarja privrženec kmečko-delavskega gibanja, naj ne nasedajo "agentom ljubljanske Kazine in JNS, ki bodo prihajali do vas".¹¹⁸ Jutro je v začetku oktobra 1936 poročalo, da je v okraju Slovenske Konjice volilni boj živahen, četudi so volitve razpisane samo za nekatere občine. Bilo je že veliko sestankov, na katerih so nosilci kandidatnih list poročali o svojih programih "za gospodarsko delo v občinah". Jutro tudi naznanja, da je okrajno načelstvo prepovedalo nekatere takšne sestanke in tudi preklicalo že izdano dovoljenje npr. za občino Zreče. Dne 25. oktobra 1936 so potekale volitve v petih občinah. V Slovenskih Konjicah okolica je od 1187 volilnih upravičencev glasovalo 749 volilcev, ki so vsi oddali glas za listo JRZ in dobili 24 odbornikov. Tudi v Tepanju je od 560 volilnih upravičencev volilo 419, ki so vsi glasovali za listo JRZ. V Ločah, Zrečah in Oplotnici je z večino glasov zmagala JRZ, četudi je bila volilna udeležba v Zrečah in Oplotnici nekaj nad 60%, v Tepanju pa nad 74%. Najbolj močna je bila kompromisna lista v Zrečah, kjer je bilo 885 volilnih upravičencev, glasovalo je 572 volilcev, od teh je 170 glasov oddalo kompromisni listi.¹¹⁹ Dne 6. decembra 1936 so bile volitve v liberalni trdnjavi - občini Slovenske Konjice trg, kjer je od 379 volilnih upravičencev glasovalo 343, JRZ je dobila 166, opozicijska JNS pa je zmagala s 177 glasovi.¹²⁰

Že na ustanovni seji banovinskega odbora JRZ za Dravsko banovino novembra 1935 v Ljubljani je dr. Korošec govoril o političnih zakonih, zlasti o volilnem, ki naj bi odprla vrata v novo dobo demokracije. V tem kontekstu je tudi pojasnjeval aktualno vprašanje kdaj bodo ugodne razmere za nove skupščinske volitve.¹²¹

V času volilnih priprav je Slovenec objavil za okraj Slovenske Konjice kandidatno listo narodnih poslancev na Stojadinovičevi listi za skupščinske volitve 11. decembra 1938. Predlagan je bil dr. Maksim Sevšek, promoviran 1932 v Gradcu, od leta 1936 je kot okrožni zdravnik delal v Št. Ilju v Slovenskih goricah, kjer je bil

¹¹⁵ Domoljub, 21. 10. 1936, št. 43, str. 665.

¹¹⁶ Primerjaj Domoljub, 21. 10. 1936, št. 43, JNS o "gospodarskih listah".

¹¹⁷ Slovenska zemlja, 27. 8. 1936, št. 28, str. 6.

¹¹⁸ Prav tam.

¹¹⁹ Jutro (ponedeljsko) 26. 10. 1936, št. 43 a.

¹²⁰ Jutro (ponedeljsko), 7. 12. 1936, št. 49.

¹²¹ Slovenec (ponedeljski), 25. 11. 1935, št. 47, str. 1; primerjaj Jutro, 26. 11. 1935, št. 274.

tudi predsednik Fantovskih odsekov in podpredsednik krajevne JRZ. V času režima JNS je bil preganjan. Njegov namestnik je bil kmet Matija Napotnik, sorodnik nekdanjega lavantinskega škofa dr. Mihaela Napotnika. Matija Napotnik je bil odbornik Kmetijske zveze, razpuščene v času diktature in zdaj obnovljene kot Kmečke zveze. Bil je tudi vsa leta občinski odbornik v Tepanju. V tem času je bil odbornik konjiške občine in predsednik okrajnega kmetijskega odbora.¹²² V okraju je bilo v tedanjih šestih občinah 5516 volilnih upravičencev, glasove je oddalo 3744. Dr. Sevšek na listi Stojadinović-Korošca (JRZ) je dobil 3402 glasov, lista Mačka-skupne opozicije (Omerza, Bruderman in Žagar) 321 in Ljotičeva lista (Hmeljak) 27 glasov.¹²³

Po sporazumu Cvetković-Maček avgusta 1939 o ustanovitvi Banovine Hrvaške so strankini voditelji JRZ tudi v Dravski banovini na številnih zborovanjih razlagali njegov velik pomen in kakšna bo preureditev države v prihodnje. Na slovenskem narodnem taboru v Konjicah konec avgusta 1939 je, kot je poročal Slovenski dom, govoril minister dr. Miha Krek pet tisočim zborovalcem. Sprva je spregovoril o položaju v Evropi in bližnji grozeči vojni nevarnosti. V govoru o notranjepolitičnem položaju pa je poudaril, da je stranka JRZ tudi po padcu dr. Milana Stojadinovića v novi vladi nosilka politike narodnega sporazuma in da ima s svojo dejavnostjo prav dr. Korošec velik delež pri uveljavitvi narodnega sporazuma. Krek je na koncu govora tudi pozival, naj Slovenci podpirajo politiko narodnega sporazuma in naj bodo pripravljeni sodelovati pri pomembnih odločitvah.¹²⁴

Sicer pa so vsakdanje življenje prebivalcev kdaj pa kdaj pretresale različne vesti, vesele pa tudi žalostne. Tako kot v drugih okrajih so tudi prebivalce obravnavanega okraja pestili požari, vremenske ujme, razni pretepi po vaseh in uboji. Poleg novic o smrti znanih kmečkih veljakov pa tudi vaških revežev, je konjiški okraj morda najbolj pretresla novica o drobni, osemnajstletni pestunji Ani Višner, doma s Planine pri Zrečah. Hodila je od hiše do hiše in se udinjala za pestunjo kmečkim družinam, njeni nekajmesečni varovanci na kmetijah pa so kar nenadoma umrli. Po aretaciji osumljene Višnerjeve v Konjicah in po zaslišanju je dekle priznalo šest umorov. Od teh dva umora nezakonskih otrok svoje sestre. "Angela smrti", kot jo je Slovenec imenoval, so predali začasno v celjske zapore in roki pravice.¹²⁵

Z začetkom druge svetovne vojne septembra 1939 so ljudi vznemirjali vojaški vpoklici, kar je vplivalo ne le na pomanjkanje delovne sile na kmetijah, temveč je trpela ob odsotnosti društvenih članov tudi društvena dejavnost, še posebej delo v vodstvenih organih. Prebivalce je prizadelo in vznemirjalo tudi uvajanje vojnega gospodarstva z racionalizacijo prehrane in vse bolj rastoča draginja ter pešanje nekaterih vej industrije. Vojni vihar se je vse bolj približeval tudi Jugoslaviji, ki je doživela aprilski zlom 1941.

Z zasedbo nemške vojske in nemško okupacijsko civilno upravo je konjiški okraj sodil v t. i. Spodnjo Štajersko, okupatorjevim upravnim spremembam so sledili raznarodovalni ukrepi in nasilje. Prebivalstvo se je vse bolj soočalo z vojnimi grozotami v svetu in tudi na domačih tleh.

¹²² Slovenec, 27. 11. 1938, št. 274, str. 3.

¹²³ Slovenec, 13. 12. 1938, št. 285, str. 3.

¹²⁴ Slovenski dom, 28. 8. 1939, št. 195, "Danes proslavljamo zmago sporazuma."

¹²⁵ Slovenec, 4. 10. 1938, št. 228, str. 2; 5. 10. 1938, št. 229, str. 5.

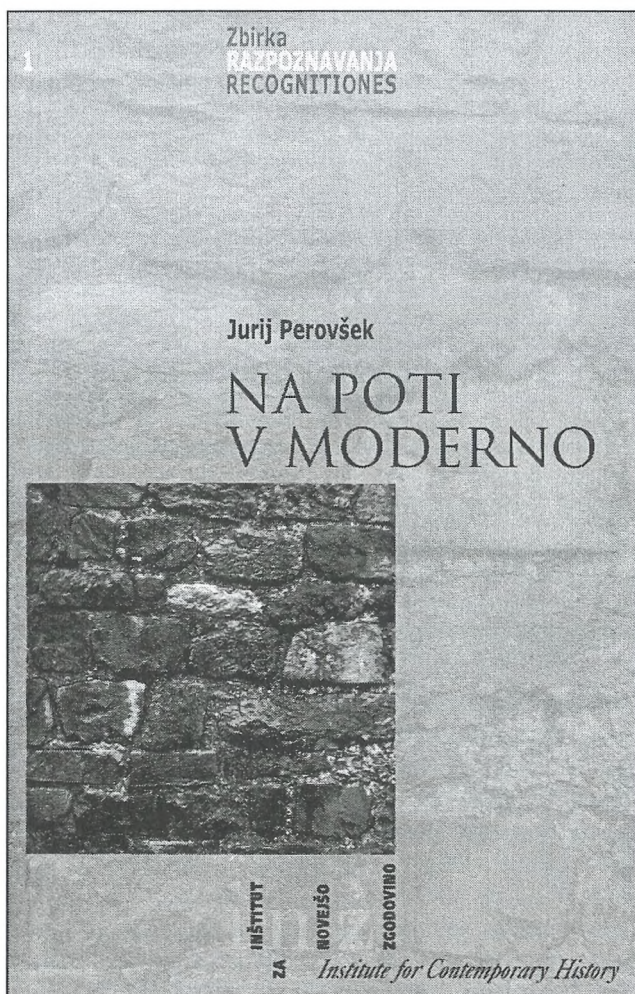
Anka Vidovič Miklavčič

SEGMENTS FROM THE PAST OF THE SLOVENSKE KONJICE DISTRICT BETWEEN 1929
AND 1941

S u m m a r y

The paper briefly presents the political and ecclesial administrative arrangement of the Slovenske Konjice District. The twenty-five municipalities which had been originally incorporated in the district were merged into seven in 1933, and into six in 1937. The introduction of King Alexander's dictatorship at the beginning of 1929 caused programme and organisational changes in the district's political, rural, educational and cultural organisations and associations. After abolishing political parties, the royal unitarianist regime increasingly paralysed the associations and organisations of Catholic orientation by founding the Yugoslav Radical Peasant Democracy (YRPD) and the Yugoslav National Party (YNP). During the YRPS-YNP regime, sharp contrasts between the followers of the liberal-unitarianist and the Catholic camps emerged. The latter followed the policy of Dr Anton Korošec who was in the Opposition at the time. This political struggle became most apparent during the elections to the National Assembly (in Belgrade) in 1931 and 1935, and the municipal elections in 1933.

During the rule of the Yugoslav Radical Union (YRU) between 1935 and 1941, the Slovene faction of the YRU, the Slovene People's Party, soon formed its own district and municipal organisations. At the same time, educational societies and youth organisations of Catholic derivation became operational again. Between 1936 and 1939, the reformed Farmers' Union founded a series of local organisations in municipalities and parishes, and the newly founded Cooperative Workers Union (CWU) successfully entered some enterprises in the district. Anyway, the YNP organisations, especially the YNP Youth in the Slovenske Konjice district, were quite active even during the rule of the YRU. The YNP Youth rallies were particularly resounding. Less incisive was the National Professional Union (NPU), a trade union organisation which was supported by the leadership of a leather factory owned by Alfred Laurich, a Yugoslav citizen of German nationality. Daily life was also marked by fires, natural disasters and social deprivation resulting from the introduction of a war economy, as well as great precariousness arising from the onset of the Second World War.

1.01
Prejeto 10. 2. 2006

UDK 323.1(497.4)"1941/1945"

Bojan Godeša *

Možnosti za Zedinjeno Slovenijo med drugo svetovno vojno: med pričakovanji in stvarnostjo

IZVLEČEK

Razprava govori o velikih pričakovanjih za uresničitev programskih ciljev Zedinjene Slovenije med drugo svetovno vojno, kar sta imela v svojih nacionalnih programih zapisano oba sicer med seboj sovražna slovenska tabora. Po koncu vojne, kljub priključitvi Primorske, ni prišlo do uresničitve stoletnega slovenskega nacionalnega ideala. Temeljni razlog zato je bil v tem, da splet mednarodnih okoliščin ni bil tako ugoden kot so sprva predvidevali slovenski politični dejavniki, tako da tudi med drugo svetovno vojno ideal Zedinjene Slovenije dejansko ni bil uresničljiv.

Ključne besede: Slovenija, druga svetovna vojna, mejno vprašanje, nacionalno vprašanje, Zedinjena Slovenija

ABSTRACT

POSSIBILITIES FOR UNIFIED SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR: BETWEEN EXPECTATIONS AND REALITY

The paper deals with the high expectations regarding the implementation of the programme objectives of Unified Slovenia during the Second World War, which was included in the national programmes of both, otherwise mutually hostile, political camps. After the end of the war, despite the annexation of Primorska, the centennial Slovene ideal failed to materialise. The main reason for this was that the turn of international events was not so favourable as initially hoped for by the Slovene politicians, rendering the ideal of Unified Slovenia unattainable, even during the Second World War.

Key words: Slovenia, Second World War, border question, national question, Unified Slovenia

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: bojan.godesa@inz.si

I

Ideja Zedinjene Slovenije, ki je nastala v revolucionarnem letu 1848, je kot temeljno nacionalno vodilo predstavljala neprešežen vzor za slovensko narodno politiko, ne glede kateremu nazoru ali političnemu taboru so posamezniki pripadali še stoletje potem, ko se je rodila. Če se je zdelo ideja Zedinjene Slovenije v času pomladi narodov 1848 še kar uresničljiva, je bila v rednih razmerah ustavnega parlamentarnega življenja povsem neuresničljiva.¹ Izkazalo se je, da je dejansko v ozemelskem pogledu program Zedinjene Slovenije kot optimalna rešitev narodnega vprašanja uresničljiv le ob spletu izjemno ugodnih okoliščin. Po prvi svetovni vojni ne le, da ni prišlo do ugodnega razpleta, temveč je bil slovenski narod razkosan med štiri države in je le v jugoslovanskem (matičnem) imel možnosti za nadaljnji narodnostni razvoj. Rapalska meja in koroški plebiscit sta pomenila pravo nacionalno katastrofo, posebej še ker je bila predvsem za položaj na Koroškem precej odgovorna tudi slovenska politika sama. Obogateni s to izkušnjo so slovenski politiki ob okupaciji leta 1941, kljub temu da je ta pomenila trenutno najtežjo preizkušnjo za slovenski narod, kar kaže na protislovnost celotnega dogajanja na Slovenskem med drugo svetovno vojno, znova obudili upanje, da je sedaj priložnost za uresničitev stoletnega sna, to je za udejanjenje Zedinjene Slovenije in s tem za popravo zgodovinskih krivic, ki jih je utrpel razkosani in zatirani slovenski narod po prvi svetovni vojni. Tako naj bi Anton Korošec na zadnjem narodno-obrambnem tečaju v Begunjah izjavil "da možnost zedinjenja vsega slovenskega ozemlja pride šele tedaj, ko bomo Slovenci stali naenkrat na fronti zoper Italijane in Nemce".² Prepričanje, da se ponuja enkratna priložnost, je bilo splošno. Tako je npr. Lojze Ude v referatu Aktualna poglavja iz mednarodnega prava konec leta 1943 zapisal: "Mislim na naše najsmiselnejše zgodovinske politične težnje za ciljem Združene svobodne Slovenije. Danes ali nikdar več! Ni verjetno namreč, da se more še kdaj pojaviti tako sijajna razporeditev političnih sil, ki v borbi za svoje tira končni vojni rezultat med drugim tudi k našemu cilju Združene svobodne Slovenije, kakor je današnja razporeditev političnih sil."³ Optimizem, da bo sedaj pravičnosti zadoščeno, že zaradi trpljenja Slovencev pod okupatorji, pa tudi upravičenosti narodnih zahtev, še zlasti po objavi atlantske listine (podobno vlogo so imele v prvi svetovni vojni Wilsonove točke), je bil precejšen in kar nekako samoumeven med vsemi političnimi subjekti na Slovenskem. Kljub temu da se je v Sloveniji v času zasedbe razvnel tudi notranji spopad med dvema taboroma (Osvobodilno fronto (OF) pod vodstvom komunistov in protirevolucijo) in je med njima vladala nespravljivost, pa se je med okupacijo na obeh straneh razvil zelo podoben narodnopolitični program. Ta je vseboval tudi uresničitev programa Zedinjene Slovenije. Tabora pa sta se razlikovala v tem, kako doseči ta cilj, torej v načinu reševanja in kaj sploh zajema pojem Zedinjene Slovenije, ki je bil povezan z vprašanjem meja. To vprašanje je bilo obravnavano zaradi različne strategije in različnih izhodišč pri obeh medvojno sprtih subjektih na specifičen način.

¹ Vasilij Melik: *Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991*. V: *Slovenija 1848-1998* : iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 17.

² Peter Levičnik [France Dolinar]: *Slovenska državna misel. Ob stoletnici njenega oživljenja*. Špital ob Dravi 1948, str. 54-55 (dalje Levičnik, Slovenska državna misel).

³ Lojze Ude: *Moje mnenje o položaju : članki in pisma 1941-1944*. Ljubljana 1994 (dalje Ude, *Moje mnenje*), str. 116.

II

Istočasno z oklicem "Vsem Slovencem" (20. april 1941) so slovenski politiki v emigraciji tudi sprožili prve konkretne ukrepe glede vprašanja meja. Celotna akcija slovenskih politikov na področju združitve slovenskega naroda v emigraciji v prvih mesecih po okupaciji je poleg elaboratov, ki so bili pripravljeni že za mirovno konferenco po prvi svetovni vojni, temeljila predvsem na gradivu, ki je govorilo o trpljenju Slovencev pod okupacijo in še pred tem na Primorskem in Koroškem, tako da je zgodovinar in sodelavec SOE Seaton Watson po pogovoru z Miho Krekom in Alojzijem Kuharjem v poročilu podčrtal, da gre za izredno nasilje največjega nad najmanjšim evropskim narodom.⁴

Za hitro reakcijo slovenskih politikov v emigraciji pa niso nič zaostajali in ne oklevali tudi nekateri znanstveniki v zasužnjeni domovini, čeprav je bila njihova dejavnost vzpodbujena neodvisno od ukrepov v emigraciji.

Ugotovimo lahko, da je bilo že kmalu po okupaciji delo na mejni problematiki uspešno zastavljeno v smeri seznanjanja mednarodne skupnosti in izdelave konkretnih študij, s katerimi bi lahko dokazovali upravičenost ozemeljskih zahtev. A to je bil vendarle šele prvi korak, potrebno je bilo nadaljnje sistematično delo, ki je kazalo, da bo šlo v "boju za meje" za bolj dolgotrajen in protisloven proces, kot se je sprva morda zdelo. Posebej še, ker so se kmalu pojavile tudi različne ovire. Na Simovičev govor na BBC, kjer se je zavzel za priključitev Trsta, Istre, Gorice in Zadra k Jugoslaviji, se je namreč silovito odzvala italijanska protifašistična emigracija, ki je bila zlasti v ZDA medijsko precej vplivna. Tako se je v New York Timesu razvnela polemika glede državne pripadnosti Primorske med grofom Carlom Sforzo in Krekom. Ta pa je bila le začetek v nizu drugih (npr. z govornikom na BBC dr. Umberto Calosso, z Ricardom Luzzatom), ki so nato takorekoč potekale ves čas vojne. Odmevna je bila zlasti polemika poleti 1943 (ponovno) v New York Timesu med Francem Gabrovškom in Luigiem Sturzom.⁵ Nekoliko manj je bilo polemik z avstrijsko emigracijo glede severne meje, morda najbolj odmevna je bila razprava avgusta 1942 v časniku Daily Telegraph med Krekom in med predstavniki Austrian Free Movementa.⁶ Pri tem je treba omeniti, da so slovenski zastopniki, zlasti Gabrovšek, ki se je največ ukvarjal z mejnimi vprašanji, imeli vsaj stik s predstavniki avstrijskega protifašističnega gibanja, medtem ko z italijanskimi protifašisti niso sodelovali. Vzrok za sodelovanje v teh precej žolčnih polemikah je bila poleg izboljšanja podobe slovenskih zahtev v zahodnih občilih predvsem bojazen slovenskih zastopnikov, da bo prišlo do separatnega miru med zavezniki in Italijo, seveda (znova) na škodo slovenskega naroda. Tako je Krek celo predlagal, da bi od britanskega zunanjega ministra Anthonyja Edena zahtevali, da

⁴ Boris Mlakar: Problem zahodne meje pri Slovencih 1941-1945 (protirevolucionarni tabor). *Acta Histriae* VI : prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Koper 1998(dalje Mlakar, Problem zahodne meje), str. 313.

⁵ Janez A. Arnez: Gabrovškov dnevnik. Ljubljana-Washington, D. C. 1997 (dalje Gabrovškov dnevnik), str. 45.

⁶ Gabrovškov dnevnik, str. 42-43. O dejavnosti avstrijskega odpornišstva in odnosu do Jugoslavije glej Dušan Nečak: Avstrijska emigracija 1941-1945 in jugoslovansko vprašanje. V: *Zgodovinski časopis*, 1981, št. 4.

obsodi londonski pakt iz leta 1915.⁷ To deloma zgodovinsko pogojeno (londonski pakt!) slovensko občutljivost, ki pa je imela tudi realno podlago v precejšnji vplivnosti predvsem italijanske protifašistične skupnosti v mednarodnem zavezniškem okolju (zlasti v ZDA), so zahodni zavezniki zavračali kot neutemeljeno in so se kmalu naveličali stalnega Krekovega opozarjanja.⁸

Naslednja težava, navidez morda celo presenetljiva, pa je bil odnos jugoslovanske begunske vlade do vprašanja zahodne in severne meje, ki ni bil vedno takšen, kot bi si slovenski zastopniki želeli. Vzroka sta bila predvsem dva. Prvi je bil ta, da vlada, ki so jo vodili srbski politiki, ni kazala vedno potrebnega zanimanja za to vprašanje, ker si ji je zdelo manj pomembno, oziroma so slovenski politiki menili, da zaradi srbsko-italijanskega zavezništva iz prve svetovne vojne celo nekateri srbski politiki (npr. zunanjega ministra Ninčiča so sumili, da je v boljših odnosih s Sforzo kot pa Slovenci v vladi!⁹) nočejo načenjati tega vprašanja. Kljub temu je jugoslovanska vlada predvsem na pritisk slovenskih politikov (podpredsednika v vladi Kreka¹⁰) delovala na diplomatskem polju tudi na vprašanju revizije poveljnih meja jugoslovanske države. Torej ne bi mogli trditi, da Slovenci (Krek) v vladi niso imeli načelne podpore glede mejnih zahtev. Po padcu fašizma v Italiji je jugoslovanska vlada tudi predala noto vladam treh zavezniških sil o ozemeljskih zahtevah napram Italiji. Vendar je vse bolj postajala težava, da so notranje razprtije v vladi hromile njeno delo in ji jemale verodostojnost ter ugled pred zavezniki, tako da je bila njena (ne)učinkovitost v precejšnji meri odvisna tudi od omenjenih dejstev.

Po začetnem obdobju, ko še ni bilo rednih zvez z domovino, so se vezi med emigrantskimi politiki in domovino sčasoma ustalile in je prišlo do usklajenega sodelovanja. To pa je pomenilo poenotenje gledanja na vprašanje meja med politiki v emigraciji in domovini. Krek je svoje prvotne maksimalistične zahteve (Visoke Ture, Tilment) omilil in menil "več zahtevati, da dobimo minimum, se ne izplača. Pri pogajanjih mi se moramo postaviti čisto na realno stališče, ki ga moremo 100% braniti in ne odstopati."¹¹ Tako je bilo stališče osrednjih predstavnikov protirevolucije, kar pa ne pomeni, da se niso pojavljala tudi drugačna stališča posameznih skupin (npr. Straža), ki pa so imela, zlasti po Ehrlichovi smrti le marginalen vpliv. Bistveno je bilo, da so se ozemeljske zahteve, v skladu s samoodločbo narodov in s sklicevanjem na Atlantsko listino, utemeljevale z etničnim načelom, pri čemer je bilo vanj zajeto tudi ozemlje, ki je bilo nasilno potujčeno v zadnjih 100 letih. Mejne spremembe pa so bile še dodatno podkrepjene z zahtevo po odpravi zgodovinskih krivic, ki so se zgodile razkosanemu slovenskemu narodu po prvi svetovni vojni, ko je bil podvržen narodnemu zatiranju v Italiji in Avstriji. Slovenski politiki v emigraciji so se zavedali tudi pomena aktualnega medvojnega dogajanja, zato so tudi posebej poudarjali okupatorsko nasilje nad Slovenci, sprva so celo poudarjali upornišтво Slovencev,¹² pri čemer niso vedno posebej omenjali,

7 Milan Grol: Londonski dnevnik 1941-1945. Beograd 1990, str. 198.

8 Mlakar, Problem zahodne meje, str. 314.

9 Prav tam, str. 313.

10 Kako je Krek pogosto načenjal mejno problematiko, je razvidno iz Zapisnici sa sednica ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945. Beograd 2004.

11 Mlakar, Problem zahodne meje, str. 314.

12 To je bilo celo posebej omenjeno v Slovenskem poročevalcu (22. 11. 1941, št. 26) v članku Kaj pravi londonski radio o slovenskih partizanih (16. XI., London).

da gre za partizanske akcije (npr. Krek je govoril o "gverilcih").¹³ Razmišljali so celo, da bi kar v vojnem času izvedli na Primorskem in Koroškem nekakšen plebiscit, ki bi potrjeval slovenske ozemeljske zahteve. Dejansko se je izkazalo, da je to neizvedljivo.¹⁴ Po drugi strani pa se je pokazalo, da je plebiscit v nasprotju s pričakovani rešitve ozemeljskega vprašanja in da ga politiki v domovini odločno odklanjajo z besedami: "Noben plebiscit, niti sedaj, niti po vojni ni za nas. Vzpostaviti je treba stanje pred pričetkom nasilnega potujčevanja, ki je starejše od sto let."¹⁵

III

Če je bilo za pretežni del slovenske protirevolucije značilno, da so bili programi in cilji vezani na zmago zahodnih zaveznikov, s katerimi so bili posredno ali neposredno povezani, pa je slovenske komuniste preveval drugačen način razmišljanja. Strategija, ki jim je v pogojih splošnoevropskega protihitlerjevskega boja omogočila prihod na oblast, se je namreč oblikovala postopoma in je bila vse prej kot premočrtna. OF oz. slovenski komunisti, ki so jo vodili, so imeli jasno načelno stališče do Zedinjene Slovenije, medtem ko so vprašanje meja, pa tudi državnega okvira kar nekaj časa puščali odprto. Za razliko od protirevolucije so slovenski komunisti sprva tem vprašanjem posvečali manj pozornosti, oziroma so jih celo namenoma zapostavljali s trditvijo "da je danes čas osvobodilne akcije, ne pa čas za "načrte o bodočnosti".¹⁶

Kljub boju proti načrtovanju je bil oktobra 1941 ustanovljen "odsek za študij meja" pri IOOF, ki je imel bolj položaj nekakšnega internega študijskega krožka, vendar pa je imel ključno vlogo pri razčiščevanju temeljnih izhodišč, na podlagi katerih so kasneje slovenski komunisti opredeljevali stališča do mejnih vprašanj. Tako je centralni komite KPS v izjavi o slovenskih mejah 1. maja 1942 v Delu (št. 2, maj 1942) prvič javno izrazil načelno stališče, ki je bilo očitno plod razgovorov o mejni problematiki na prelomu 1941-1942: "V osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen."¹⁷ Glede konkretizacije mejnega vprašanja pa tudi ta izjava stoji še vedno na "protinačrtniških" stališčih. Poseben proglas, ki ga je centralni komite KPS izdal za 1. maj 1942, torej istega dne kot glede vprašanja meja, celo izrecno trdi, da si slovenski narod svoje svobode ne bo izbojeval za zeleno mizo s "prekupčevanjem" v Londonu.¹⁸ "Končna rešitev slovenskega narodnega vprašanja kljub mejam, ki jih je podal CK v zadnjem času, pa

¹³ Dušan Biber: Okupacija in razkosanje Slovenije - londonski odmevi 1941-42. V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja : zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana 1991 (dalje Biber, Okupacija in razkosanje Slovenije), str. 194.

¹⁴ "Vprašanje glede ponovnega plebiscita že sedaj na Koroškem in v Juliji, kakor je bil med prvo vojno, kaže na nerazumevanje dejanske situacije. Dočim se je mogla majniška deklaracija z ozirom na habsburški okvir javno in na široko propagirati, je sedaj z ozirom na krutost sovražnika vsaka plebiscitna akcija nemogoča. Vse naše ljudi, ki ne morejo v šumo, bi postavil pred puške." Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994 (dalje Vodušek Starič, "Dosje" Mačkovšek), str. 130.

¹⁵ Vodušek Starič, "Dosje" Mačkovšek, str. 130.

¹⁶ Slovenski poročevalec, 1. 11. 1941, št. 23, Danes ni časa za "načrte".

¹⁷ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2 (dalje DLRS), dok. 21, str. 57.

¹⁸ DLRS, 2, dok. 18, str. 47. Proglas centralnega komiteja KPS za 1. maj 1942.

ni v mejah, ampak v vprašanju rešitve nacionalnega vprašanja v vsej Evropi,¹⁹ je poleti 1942 dejal Boris Kidrič. Ta izjava je povsem v skladu s tedanjim pričakovanji komunistov glede revolucionarnega razpleta vojne.

Toda le nekaj mesecev zatem (decembra 1942) je Centralni komite KPS, v nasprotju s prejšnjimi izjavami, sprejel svoje stališče do vprašanja meja. Tedanja konkretizacija ozemeljskih zahtev pa je bila le del širšega procesa, ki je bil posledica nenadne spremembe v usmeritvi iz "protinačrtnišтва" v pospešeno oblikovanje stališč o "vojnih ciljih". Sredi novembra 1942 je namreč, po opozorilu kominterne,²⁰ v jugoslovanskem partijskem vodstvu dokončno dozorelo spoznanje, da v času vojne, to je do zloma osnih sil, ni pričakovati razraščanja spopada v revolucionarno vojno in s tem povezanega morebitnega predčasnega razpada protihitlerjevske koalicije, kar je bilo v nasprotju z dotedaj znanimi predstavami (zgled je bila oktobrska revolucija in prva svetovna vojna!) o možnosti revolucionarnega prihoda na oblast. Jasno je postalo, da ob koncu vojne ne gre pričakovati "prevrata", kot so do tedaj pričakovali, temveč da se bo, predvsem zaradi mednarodnih vidikov (obstoj protifašistične koalicije!), treba prilagoditi novim razmeram. To spoznanje predstavlja eno ključnih prelomnic v oblikovanju strategije, ki je slovenskemu in jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju v pogojih splošnoevropskega protiakupatorskega in protifašističnega boja omogočila prevzem oblasti. Postopoma se je izoblikovala nova strategija, prirejena mednarodnim razmerjem v protihitlerjevski koaliciji. Čeprav slovenski komunisti še niso vedeli za vsebino kominternine brzojavke, jih je novica o ustanovitvi AVNOJ konec novembra 1942 v Bihaću privedla do spoznanja, da dobiva razvoj dogodkov razsežnosti, ki jih sprva niso predvideli in da se bo treba novim razmeram prilagoditi. Kar naenkrat so postala pričakovanja, ki jih je še na partijski konferenci na Cinku poleti 1942 izrazil Boris Kidrič, da, če bodo strpni, bodo dočakali tudi trenutek, ko bo Sovjetska zveza napovedala boj za sovjetizacijo sveta, vprašljiva tudi za slovenske komuniste. Pokazalo se je, da bo pot do prevzema oblasti precej bolj zapletena, kot so sprva predvidevali in da bodo morali še marsikaj postoriti za lastno uveljavitev.

To spoznanje je v veliki meri obrnilo na glavo dotedanje trditve slovenskih komunistov, da končna rešitev slovenskega narodnega vprašanja ni v mejah in v "prekupčevanju" za zeleno mizo itn., ter jih je postavilo med drugim tudi pred odločitev glede konkretizacije mejnega vprašanja. To je bilo še posebej pomembno, ker upanja na revolucionaren razvoj v Evropi med vojno in zlasti v sosesčini (Italija in Avstrija), kjer so ga tudi vzpodbujali, slovenski komunisti vendarle še niso povsem opustili. Tako je Kardelj 3. januarja 1943 ob navodilih za zbiranje gradiva za mejno problematiko dodal: "Čas je, da imamo na karti narisano, kar bomo zahtevali pod pogojem, da bodo okoli nas ostale imperialistične države."²¹

Po načelni opredelitvi je Kardelj dal takoj navodila za zbiranje gradiva za mejno

¹⁹ DLRS, 2, dok. 98, str. 228-229. Zapisnik partijske konference na Kočevskem Rogu od 5. do 8. julija 1942.

²⁰ Opozorilo izvršnega komiteja Kominterne 13. novembra 1942 ob (ponovnem) poizkusu vodstva jugoslovanskega gibanja, da bi oblikovalo vlado, se glasi: "Nemojte ga (misli na AVNOJ - op. B. G.) suprotstavljati jugoslovenskoj vladi u Londonu. U datoj etapi ne pokrećite pitanje o ukidanju monarhije. Ne isticite parolu republike. Pitanje režima u Jugoslaviji, kako sami shvatate, rešavaće se posle poraza italijansko-nemačke koalicije i posle oslobođenja od okupatora." (Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941-1945, knjiga VII, dok. 143 (dalje Izvori).

²¹ DLRS, 5, dok. 9, str. 29-30. Pismo Edvarda Kardelja 3. 1. 1943 Lidiji Šentjunc.

problematiko ter za izdelavo karte z ozemeljskimi zahtevami. Pri tem je računal predvsem s Prežihovim Vorancem, ki pa je bil ravno v tistem času (8. januarja 1943) aretiran.²² Poleg tega je bila tedaj večina strokovnjakov, primernih za izdelavo takih elaboratov, v internaciji oziroma v zaporih ali pa v nasprotnem taboru.²³ Zato so si v času do kapitulacije Italije pomagali kar z razširjanjem (sprva) prepovedane Vorančeve brošure (pod imenom Pavle Vilhar), ki je izšla pod različnimi naslovi (Naše meje, O slovenskih mejah) v letu 1943 v več izdajah.²⁴

Po kapitulaciji Italije je vrhovni plenum OF sprejel 16. septembra 1943 proglas o priključitvi Slovenskega primorja k Združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji. Sklep je bil nato potrjen na drugem zasedanju AVNOJ v Jajcu. Čeprav sklep ni imel nikakršne mednarodnopravne veljave, je imel po eni strani s svojo odmevnostjo velik mobilizacijski učinek, po drugi plati pa je obremenjeval odnose z Italijani, pa tudi s širšo zavezniško srenjo, zlasti maja 1945, v času vrhunca zaostritve tržaške krize, ko je Kardelj sporočal slovenskemu CK: "Kočevskega odloka o priključitvi²⁵ ne omenjajte in ravnajte se, kot da ne velja. Ta odlok nam je mnogo škodoval."²⁶ Bolj načrtno delo pa se je (znova) začelo šele po prihodu Zwitterja na osvobodeno ozemlje oktobra 1943, ko je spoznal, da lahko s strokovnim delom pri vprašanju meja največ koristi. V tem ga je podprl tudi Kardelj, ki mu je dejal, da naj študira to vprašanje kot znanstveno.²⁷ Kljub temu pa so se pri nekaterih še vedno pojavljali pomisleki, da je za to prezgodaj,²⁸ oziroma kasneje celo kot se je izrazil Zwitter po vojni: "Takrat ni nihče mislil, da vprašanja meja niso važna; precej je pa bilo iluzij, da bomo dobili vse, kar bomo hoteli, ali pa da bomo dobili vse, kar bo zasedla naša vojska, in da je zato strokovno delo nepotrebno, naivnih iluzij, ki jih v Znanstvenem inštitutu ves čas nismo nikdar imeli."²⁹ Težava je bila tudi v tem, da sprva v Zwitterja partijsko vodstvo ni imelo prevelikega zaupanja, ki pa si ga je pridobil, tako da je Kidrič v pismu Kardelju zapisal: "Za direktorja Znanstvenega inštituta pri IO smo postavili univ. prof. Zwitterja, ki se je v ofenzivi zelo dobro pokazal - prenašal ranjence itd. - in je sedaj sploh na liniji."³⁰ Prelomnico pa je pomenila šele ustanovitev Znanstvenega in-

²² Drago Druškovič: Prežihov Voranc : pisatelj in politik. Celovec-Ljubljana 2005, str. 420.

²³ Tone Ferenc: Problem zahodne meje pri Slovencih 1941-1945. V: Acta Histriae VI : prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Koper 1998, str. 302.

²⁴ Bila je tudi predmet apokrifnega ponatisa (Fran Zwitter: Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. V: Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 261 (dalje Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta), in različnih zlonamernih interpretacij (npr. v Črnih bukvah) s strani protirevolucije (Ferenc, Problem zahodne meje, str. 302). Zanimivo, da se je Vorančeve brošure še nekaj časa po vojni držal pridih skrivnostnosti, saj je bil na nekaterih njenih izdajah pritisnjen pečat z opozorilom: "Na vpogled samo v uradne namene. Širjenje vsebine na kakršenkoli način najstrožje zabranjeno."

²⁵ V nasprotju s precej razširjenim mnenjem, da je bil omenjeni odlok sprejet na zboru poslancev slovenskega naroda v Kočevju, je potrebno dodati, da na zboru o tem dejansko niso sprejeli nikakršnega odloka.

²⁶ Dušan Biber: Trst, Triest ali Trieste : geneza in dileme o tržaški krizi. V: Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Ljubljana 1986, (dalje Biber, Trst) str. 679-680.

²⁷ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 262.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Fran Zwitter: O slovenskem narodnem vprašanju. Ljubljana 1990, str. 494-495. Tak način razmišljanja o nepotrebnosti strokovnega dela je bil po Zwitterovih besedah precej razširjen med partizani in se je izrazil tudi v karikaturah Franceta Miheliča.

³⁰ Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam : slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995, str. 304. Nezaupanje komunistov do

štituta pri SNOS (sprva pri IOOF). Dejansko je z nalogo pripravljati znanstveno gradivo za tedanje potrebe kmalu postal zelo pomembna ustanova. Čeprav so se sodelavci Znanstvenega inštituta ukvarjali z različnimi temami, pa je bilo v ospredju predvsem mejno vprašanje. Nastalo je več elaboratov, ključen pa je bil Zwitterov Problem bodočih slovenskih meja. Vsi so bili prediskutirani na seji marca 1944 in so imeli interni značaj, tako da še niso bili namenjeni javni uporabi. Takšno je bilo stanje do poletja 1944, ko je Kardelj v pismu centralnemu komiteju KPS pisal: "Pošljite nam takoj izčrpne in temeljite referate o mejah na teritoriju Slovenije in kolikor imate materiala, eventualno tudi za Istro. Ti referati naj ne bodo enostranski, kakor je bil Cvitrov, ampak naj imajo vse potrebne podatke o jezikovnem, gospodarskem, prometnem in strateškem položaju posameznih pokrajin, ki jih bomo zahtevali. Tudi se v teh referatih ni treba omejiti samo na minimum, ampak naznačite tudi one zahteve, na katerih bomo lahko popuščali. Referati naj bodo pisani resno, realistično in to ne kot mnenje poedincev, ampak v končni obliki kot vaše skupno mnenje. Referati naj bodo obenem že prevedeni tudi v ruščino in angleščino ter eventualno tudi francoščino. Dodajte jim vse potrebne karte in grafikone."³¹ Skoraj istočasno, ko je Tito na Visu podal izjavo, da je treba spregovoriti tudi o mejah, so v Kočevskem Rogu na seji sklenili, da Zwitter napiše elaborat Meje Jugoslavije A. Meje slovenskega ozemlja, ki so ga oktobra 1944 v slovenskem izvirniku in angleškem in ruskem prevodu poslali vodstvu jugoslovanskega partizanskega gibanja. Na podlagi tega referata utemeljene zahteve so nato jugoslovanski predstavniki zastopali tudi na mirovni konferenci.

IV

Čeprav je s prisotnostjo slovenskih (jugoslovanskih) partizanskih sil v Trstu in na Koroškem nekaj majskih dni leta 1945 Zedinjena Slovenija na nek način obstajala, pa povojne ozemeljske pridobitve vendarle niso izpolnile vseh pričakovanj in program ni bil v celoti uresničen. Vprašati se je treba, kaj je bil vzrok, da se pričakovanja niso uresničila. Ob dejstvu, da sta imela nasprotna tabora, ki sta oba trdila, da sta edina legitimna predstavnika slovenskega naroda, enak nacionalni cilj Zedinjeno Slovenijo, je med njima potekalo prestižno tekmovanje tudi na tem področju. Glede na to, da cilj ni bil v celoti dosežen, so se kmalu pojavile tudi obtožbe, ki so bile tedaj predvsem propagandnega značaja kdo je bil odgovoren za neuresničitev stoletnega cilja. Partizanska stran je obtoževala protirevolucionarno, da ni storila ničesar na mednarodnem področju,³² predvsem pa, da zaradi kola-

Zwitter se lahko nanaša le na njegovo delovanje v času pred odhodom v internacijo februarja 1942. Morda je bilo povezano z njegovim delom v odboru za meje ali pa s tedanjim splošnim političnim položajem (spor z Nagodetom).

³¹ Izvori XVIII, dok. 69.

³² Značilno je npr. pismo Engelberta Besednjaka 31. 12. 1944 Virgilu Ščeku, kjer je zapisal: "Naše ljudstvo je razen tega pričakovalo, da si bo Jugoslavija, preden stopi v vojno, izgovorila od zaveznikov Julijsko krajino in Koroško, sploh nove, pravičnejše meje. Zato se je ponudila prilika 27. marca 1941, ko so zavezniki pritiskali, da stopimo na njih stran. Tedaj, ko so nas potrebovali, bi nam bili obljubili in podpisali vse, kar bi bili zahtevali. Ko se je pozneje v borih 12 dneh zrušil odpor naše države, ko smo pred Nemci kapitulirali in je vlada s kraljem pribežala v London, Jugoslavija ni bila več važna in zanimiva za Angleže. Velika zgodovinska prilika je bila dokončno zamujena." (Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha: Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947. Ljubljana, str. 97). Podobno oceno podaja tudi France Škerl: Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. V: Zgodovinski časopis, 1967, str. 183.

boracije nima niti moralnih temeljev, s katerimi bi lahko nastopila na mirovni konferenci in utemeljevala ozemelske zahteve.³³ Obstaja sicer vprašanje, koliko so bile te obtožbe utemeljene, vendar pa je za našo razpravo to lahko le hipotetično ugibanje, saj protirevolucija zaradi znanega razpleta dogodkov sploh ni imela možnosti, da bi ob koncu vojne, ko so se ozemelska vprašanja začela reševati, kakorkoli lahko vplivala na potek dogodkov. Ta vloga je v Sloveniji pripadla OF pod vodstvom komunistov, zato se je za neuresničitev Zedinjene Slovenije kot glavni krivec pojavil boljševizem. Dejansko so se prve tovrstne bojazni pojavljale že od jeseni 1944, ko je druga svetovna vojna prešla v zaključno obdobje in so se v protihitlerjevski koaliciji že bolj jasno kazali različni pogledi na povojno ureditev sveta.³⁴

Po vojni se je v zdmskih protikomunističnih krogih prepričanje o boljševizmu kot krivicu za neuresničitev Zedinjene Slovenije še utrdilo in postalo sestavni del v mnogih pogledih stereotipne podobe na celotni medvojni razvoj v Sloveniji. Izražanje takih pogledov je v Sloveniji dobilo domovinsko pravico šele v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja, v času ko je bilo (zlasti) v krogu Nove revije zelo aktualno podiranje tabujev v zvezi z boljševizmom in nacionalnim vprašanjem.³⁵ Po sprostitvi v devetdesetih letih so se te teze močno razširile in jih v najrazličnejših oblikah lahko zasledimo tako v dnevnem časopisu kot tudi v nekaterih publikacijah, ki temeljijo na znanstvenem pristopu.

V skladu z velikimi pričakovanji o zgodovinski in enkratni priložnosti za doseg Združene Slovenije med drugo svetovno vojno so politiki sicer ves čas vztrajali pri optimističnih izjavah (npr. Miha Krek v Združeno Slovenijo pridejo vsi slovenski kraji itd.), vendar se je med bolj seznanjenimi z mednarodnimi okoliščinami že zelo zgodaj pojavil tudi dvom, da bodo narodne želje zares lahko uresničene. Tako je Franc Snoj iz Clevelanda 23. oktobra 1941 pisal: "Združena Slovenija - izgledalo bi, da bo to lahko doseči sedaj, ko so vsi naši dedni nasprotniki v sovražnem taboru. Toda London je poln Italijanov, dr. Krek ne sme na radiju ničesar povedati proti Italijanom, Madjarom in niti proti event. Avstriji. Vse to mu cenzurirajo. Pravi, da lahko na prste ene roke seštejete Angleže, ki bi sploh hoteli govoriti o Trstu, ki ga smatrajo vsi kot italijansko mesto. Akcija dr. Sforze Vam je verjetno

³³ Tako je Ude v pismu Albinu Šmajdu 21. 4. 1943 zapisal: "da iz nekega posebno važnega razloga ni v interesu slovenskega naroda, da bi nas zastopala na mirovni konferenci vlada, kakor si jo zamišljate vi. Ta razlog se glasi: Verjetno je, da bo tudi na bodoči mirovni konferenci zastopana Italija po vladi, ki ne bo komunistična in bo torej imela za umestno, da bo poskušala razbremeniti postopanje okupatorskih oblasti v Sloveniji. V dokaz neodgovornosti bo predložila dokazni material, ki ga ji nudi danes zlasti strašno pisanje "Slovenca" in "Slovenskega doma" ter "Jutra", čeprav tega v dosti manjši meri. Vi boste na to molčali. Še več. Ako boste hoteli biti dosledni - in to boste hoteli biti - boste proglasili za blazno in zločinsko sodrgo vse, ki so šli v gozdove, vse Slovence, ki so se s čisto mislijo, boriti se za svobodno Slovenijo, pridružili OF, ki so v tej borbi prelili svojo kri z zadnjo najlepšo mislijo, s poslednjim, uporno vernim vzkrikom "Živela Svobodna Slovenija!" (Ude, Moje mnenje, str. 73-74).

³⁴ Izidor Cankar je v svoj dnevnik 15. oktobra 1944 zapisal: "Časopisi prinašajo članke, da se v Moskvi pač odloča tudi o ustvarjanju dveh "blokov": zahodni in Grčija pod vodstvom Anglije in vzhodni pod vodstvom Rusije. V tega bi spadale Poljska, Čehoslov., Romunija, Ogrska, Bolgarija in "najbrže deloma tudi Jugoslavija" (Še pred kratkim je bilo prepovedano govoriti o "interesnih sferah", danes se ista reč drugače imenuje). Tu je velika nevarnost za naše Primorje; Anglija bo skušala odrivati vzhodni blok od Sredozem. morja." (Izidor Cankar: Londonski dnevnik 1944-1945. Ljubljana-Koper 1985(dalje Cankar, Londonski dnevnik), str. 33).

³⁵ To tezo lahko zasledimo tudi v 57. številki Nove revije, februar 1987.

poznana. Glede nas in naših zahtev tudi antifašisti niso boljši od fašistov. Torej glede Italije bodo velike težave, posebno še, če bo ob primerni priliki šla v separaten mir, kar ni izključeno. Glede Koroške so težave v tem, da nimamo pravnega naslova, ker smo plebiscit, ki ga je vodil angleški delegat, izgubili."³⁶ Tako so torej ocenjevali položaj v začetni fazi vojne, ki pa se je z razvojem dogodkov z vidika slovenskega razmerja do sosednjih držav spreminjal še manj v korist slovenskih nacionalnih zahtev. V odnosu do mednarodnega položaja Italije so slovenski politiki že od začetka opažali nekakšno naklonjenost do Italije³⁷ in je med njimi vseskozi obstajala bojazen pred sklenitvijo separatnega premirja na škodo slovenskih nacionalnih interesov. Kot precejšen udarec slovenskim zahtevam pa so slovenski politiki razumeli prehod Italije v zavezniški tabor, kamor je bila sicer sprejeta le kot sobojevnica (*cobelligerante*).³⁸ Tudi "poseben" odnos zaveznikov do Avstrije³⁹ ni bil povsem v skladu s pričakovanji slovenskih politikov.⁴⁰ Med njimi so bili tudi taki, ki bi najraje videli, da do obnove Avstrije v nobeni obliki sploh ne bi prišlo. Moskovska konferenca oktobra 1943 je sprejela sklep o obnovitvi Avstrije in ji obenem dodelila status prve napadene države, torej žrtve nacistične agresije. To je bila odločilna prelomnica, katere pomena so se bolj ali manj zavedali tudi slovenski politiki, ne glede kateremu taboru so pripadali. Čeprav so bile ocene slovenskih politikov marsikdaj pretirane, pa vsekakor drži, da so bila opažanja, ki niso bila v skladu z njihovimi prvotnimi predstavami, posledica dejstva, da so zlasti zahodni zavezniki že od vsega začetka odmerjali pomembno vlogo Italiji in Avstriji v povojnih načrtih in ju temu primerno tudi obravnavali. Tako je Lojze Ude spomladi 1944 v koreferatu zapisal, da se mu zdi najlažji problem meje z Madžarsko, težji z Italijo zaradi stališč, ki jih moremo pričakovati pri zahodnih zaveznikih, najtežji pa pri Nemcih, zaradi težnje po obnovitvi Avstrije. V celoti gledano, pa je Ude že tedaj menil, da boj za meje ne bo lahek.⁴¹

Kljub temu, da je bil boj za meje usklajen, sta bila vendarle tako boj za severno mejo kot tudi zahodno precej specifična.

Čeprav je bil na moskovski konferenci oktobra 1943 v deklaraciji razglašen kot cilj obnovitev neodvisne avstrijske države, pa vendar sama deklaracija ne govori o mejah bodoče Avstrije. Tako je jugoslovansko-avstrijska meja ostajala odprto vprašanje in s tem tudi predmet mednarodnih konferenc in povojnih pogajanj. Velike sile so se sporazumele, da bodo samo one sodelovale pri okupaciji Avstrije. Kljub temu pa je že določitev operacijskih con, ki so se ujemale z jugoslovansko-avstrijsko mejo iz leta 1937, v resnici že v veliki meri vplivala na odločitev o do-

³⁶ Arhiv Republike Slovenije, fond AS, 1660, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, (dalje AS 1660), f. 6.

³⁷ Tako je npr. na podlagi dopisovanja med Wickhamom Steedom (urednikom Timesa) in grofom Sforzo Gabrovšek zapisal v svoj dnevnik (str. 47): "To smo dosegli pri teh starih Angležih, da smemo upati na milost Italije. Nikakor ne na združitev. Kako težko bo proti Italiji, v katero so vsi zaljubljeni."

³⁸ France Gabrovšek si je v svoj dnevnik zapisal (str. 50): "Danes je 13. (oktober 1943) in je res nesrečen dan. Italija je napovedala Nemčiji vojno in je postala s pristankom Anglije, Amerike in Rusije *cobelligerant* (sbojevnica). Pravijo, da ne zaveznik in da ostajajo pogoji udaje, toda to bo kmalu zabisano. Zaveznik Jugoslavija bo pri pogajanjih imela opraviti z zaveznikom Italijo. To je gotovo eden največjih udarcev za nas v zadnjem času."

³⁹ Robert H. Keyserlingk: *Austria in World War II : an Anglo-American Dilemma*. Kingston-Montreal 1988.

⁴⁰ AS 1660, f. 6. Krek je 4. 10. 1942 v pismu zapisal: "Hujše je s Koroško. Tu nesrečna Avstrija hodi mnogim po glavi."

⁴¹ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 265.

končni meji.⁴² Že v letu 1942 je nastalo za potrebe britanskega zunanjega ministrstva nekaj znanstvenih elaboratov za interno uporabo, ki so obravnavali tudi problem jugoslovansko-avstrijske meje. Vsi so bili nenaklonjeni kakršnemukoli spreminjanju mej v korist Jugoslavije. Navajali so poleg narodnostnih razlogov (merilo naj bi bil plebiscit) tudi ekonomske in strateške razloge in kasneje 1944 v memorandumu celo navajali kot možno spremembo meje na Muri v korist Avstrije.⁴³ Tudi angleški častniki, ki so prišli v Slovenijo v letu 1944 in so kot merilo etničnih mej jemali razširjenost partizanskega gibanja, so bili le delno naklonjeni slovenskim ozemeljskim zahtevam.⁴⁴ Tem ugotovitvam glede jugoslovansko-avstrijske meje primerno so se odzivali tudi britanski diplomati v razgovorih s slovenskimi politiki. Vtis slovenskih politikov je bil glede britanske podpore za spremembo severne meje zelo slab že od vsega začetka. Tako da so se ta britanska stališča, kot ugotavlja Zwitter, oblikovala že v času, ko njeni avtorji še niso mogli predvideti, kakšna bo bodoča Jugoslavija in je zaključil z ugotovitvijo, da je "nova družbena ureditev in zunanje-politična orientacija Jugoslavije imela svoj pomen, vendar pa to ni prvoten motiv, ker so ta britanska stališča obstajala že prej".⁴⁵ Nenaklonjenost spremembi jugoslovansko-avstrijske meje, pa je kljub neugodni britanski oceni, podkrepljeni z etničnimi razlogi in plebiscitom, ki so ga šteli za demokratičnega,⁴⁶ v veliki meri temeljila tudi na predvideni vlogi Avstrije v po-vojni ureditvi Evrope. V britanskih (pa tudi ameriških) očeh je predstavljala pomemben element stabilnosti in protiutež nemški prevladi v srednji Evropi, ki je deloma slonel tudi na primerjavi z vlogo podonavske monarhije pred prvo svetovno vojno. Stališču o obnovitvi Avstrije v njenih mejah je v bistvu bila naklonjena tudi Sovjetska zveza, ki je sicer formalno sprva podpirala jugoslovanske ozemeljske zahteve.⁴⁷ Za preroške so se izkazale besede Antona Melika, izražene po prvi svetovni vojni, da za Primorsko še obstaja upanje, da se združi z matično Slovenijo, medtem ko je na Koroškem s plebiscitom stvar za vekomaj izgubljena.

Primorska je za slovenske komuniste s svojo geografsko lego kot stičišče balkanskega polotoka, srednje Evrope in Italije, ki je omogočalo najlažji prehod z obal sredozemskega morja v osrčje Evrope, predstavljala izjemno pomemben geopolitičen in vojno-strateški prostor. Zato so slovenski komunisti že od vsega začetka tej pokrajini posvečali izjemno pozornost in jo povezovali tudi z mednarodnopolitičnimi razmerami in ne le z nacionalnimi razlogi. Tako je Kardelj že 22. maja 1942 pisal Titu: "Nasproti Italiji se moramo torej pripravljati kot proti angleški imperialistični bazi, iz katere bodo Angleži nedvomno poskušali na silo in

⁴² Fran Zwitter: Diplomatski problem jugoslovansko-avstrijske meje v dobi druge svetovne vojne. V: Zgodovinski časopis, 1979, št. 1 (dalje Zwitter, Jugoslovansko-avstrijska meja), str. 147.

⁴³ Dušan Biber: Britansko-jugoslovanski nesporazum okrog Koroške 1941-1945. V: Zgodovinski časopis, 1978, št. 4, str. 488.

⁴⁴ Dušan Biber: Britanske misije o slovenskih etničnih mejah. V: Borec, 1984, št. 10, str. 578-580.

⁴⁵ Zwitter, Jugoslovansko-avstrijska meja, str. 157-159.

⁴⁶ William Deakin: Britanci, Jugoslovani in Avstrija. V: Zgodovinski časopis, 1979, št. 1 (dalje Deakin, Britanci, Jugoslovani in Avstrija), str. 124; Deakin v prilogi Avstrijske meje (Študija raziskovalnega oddelka Foreign Officea, 17. februar 1944) piše: "Karavanški odsek. Ni verjetno, da bi predlagali spremembo tega odseka v jugoslovansko škodo. Edini problem je usoda celovške kotline. Strateško in ekonomsko te meje sploh ne gre spreminjati. Visoke Karavanke ustvarjajo najboljše možno strateško mejo in vse gospodarske vezi te kotline vodijo do ozemlja, ki je nedvomno avstrijsko. Jugoslovanskim etničnim zahtevam, ki jih je ovrgel plebiscit 1920. leta, nikakor ni v prid, da se je od tedaj število slovensko govorečega prebivalstva še zmanjšalo."

⁴⁷ Zwitter, Jugoslovansko-avstrijska meja, str. 152-153.

proti enotni volji naroda Jugoslavije spraviti k nam tudi našo "ljubljeno" londonsko vlado. Mislim, da je zaradi tega to ozemlje izredno važno, ne samo iz gledišča slovenskih interesov, temveč jugoslovanskih in celo evropskih. Ne očitaj mi domišljavosti, toda sodim, da bodo naši partizani in naša vojska vnesli v Italijo tisto, kar je treba tja vnesti."⁴⁸ Celotno nadaljnje delovanje na Primorskem je izhajalo (tudi) iz teh predpostavk. V svoji strategiji so slovenski komunisti osrednje mesto pripisovali Trstu, za katerega je Kardelj v omenjenem pismu Titu predvideval, da ga bo "bogme, morda treba braniti tudi pred - Angleži".⁴⁹

Druga stalnica pa je bila neomajno zaupanje slovenskih komunistov v vsemogočni vpliv Sovjetske zveze. Tak način razmišljanja slovenskih komunistov je razviden iz Kardeljevega razgovora z Izidorjem Cankarjem avgusta 1944, ko je druga vojna dejansko prešla v svojo zaključno fazo in so v ospredje vse bolj začela prihajati tudi vprašanja povojne ureditve med katere je sodil tudi problem razmejitve med Italijo in Jugoslavijo. Kardelj je tedaj že nakazal način bodočega razreševanja z jugoslovanske strani in strategijo ter scenarij, ko je Cankar zapisal: "Govorila (s Kardeljem - op. B. G.) zlasti o Primorski. Trdi, da bodo partizani vsaj pol ure pred zavezniki zavzeli Trst in da ne pojdejo ven. Govoril mu o težavah, ki jih priznava, in da brez vse teže Rusije ne bomo obdržali Trsta; on pravi, da je ta pomoč gotova, da je Stalin pripravljen na to."⁵⁰

Na podlagi teh dveh stalnic so imeli slovenski komunisti že spomladi 1944 izoblikovan pogled glede razvoja dogodkov. Tako je Kardelj predvideval: "Izredna važnost delov Slov.[enije], ki meje na druge države. Če bi ostala po vojni Nemčija imperialistična - to je možno samo pod zaščito angl.(leških) imper.(ialistov) in nujno protisovjetsko! Neodvisna Avstrija bo predstraža nem.[škega], angl.[eškega], am.[eriškega] imperializma. Ako ostane Italija imperial.[istična], bo to le v rokah angl.[eškega] in drugih imperializmov in zato stalna grožnja nam. V tem slučaju nam bodo skušali škodovati tudi teritorialno, pri tem bo silno važen Trst. Naš Trst - sovjetski Trst!"⁵¹ Iz takega načina razmišljanja je jasno, da je slovenska stran stavila vse na enostransko rešitev (izvršeno dejstvo), ni pa posebej računala na soglasje med zavezniki v koaliciji in ugoden razplet na mirovni konferenci. Jeseni 1944 je v skladu s takimi pogledi Kardelj zapisal: "V Italiji gredo stvari naprej v oni smeri, kakršno smo ugotovili že tedaj, ko sem bil jaz pri vas. Reakcija se je konsolidirala in okrepila in prehaja v zelo ostro ofenzivo proti komunistom in onim strankam, ki so s komunisti v zvezi. V vseh vprašanjih ima ta reakcija podporo nekaterih reakcionarnih grup v zavezniških deželah. Posebno je v zadnjih dneh postala močna kampanja za Trst in Primorje ter Istro. Med tem ko so nekaj časa omahovali, so zdaj italijanski imperialisti prišli na enotno linijo: zahtevajo kratko malo, da ostanejo stare italijanske meje nedotaknjene. Pri tem so se postavili na zanimivo stališče. Oni pravijo, da te meje niso samo med dvema narodoma, ampak med dvema svetovoma in da oni branijo na teh mejah zapadno kulturo. Očitno je torej, da se italijanski imperialisti ponujajo za antisovjetsko avantgardo in da na ta način računajo na podporo zapadnega sveta v vprašanju naših meja. Problem teh meja

⁴⁸ DLRS, 2, dok. 47, str. 102-103.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Cankar, Londonski dnevnik, str. 15.

⁵¹ Arhiv Republike Slovenije, fond CK KPS 1941-1945, (AS 1487), f. 1, a. e. 12, Zapisnik seje CK KPS 27. 2. 1944.

torej vse bolj postaja splošноеvropsko politično vprašanje in ga bo treba pač reševati tako, da ne bo mogoča večja diskusija okrog tega vprašanja. Skratka, treba je Italijane postaviti pred gotovo dejstvo. (...) Ni dvoma, da bodo nekateri Angleži in Amerikanci podpirali italijanske imperialistične tendence. Vendar so v tem oziru v precej težkem položaju. (...) Mi smo danes dovolj močni, da morajo računati z našimi zahtevami in predvsem, da računajo z nami kot z zavezniško vojsko. Po dosedanji praksi lahko rečemo, da bo ostalo naše tisto, kar bo v rokah naše vojske. Stremite za tem, da bo osvobojen čim večji teritorij."⁵² V skladu z opisano logiko so jugoslovanske enote 1. maja 1945 tudi osvobodile Trst in ozemlje do Soče. Še v času, ko je prišlo do mednarodne zaostritve tržaškega vprašanja, ki po ugotovitvah Giampaola Valdevita sicer še ne pomeni začetka hladne vojne,⁵³ je na ustanovnem kongresu KP Srbije 12. maja 1945 Tito odločno zatrdil: "Danas mi vodimo borbu i na diplomatskom polju, što je, bogami, mnogo teže nego na frontu. Imamo uspeha, ali jedno nas boli: naime, osim Sovjetskog saveza, drugi saveznici osporavaju nam prava koja imamo, ne smatraju nas ravnopravnom ratnom silom, neće da nam ostave ono što smo stekli u ratu. (...) Htjeli su da se povučemo. Mi smo, međutim, došli na Soču i na Soči ćemo ostati! (...) Trst je danas naš i spada pod našu vojnu i civilnu upravu. Saveznici nam to osporavaju, ali ima jedan ratni paragraf, a to je da ono tko je šta uzeo, tome i ostaje."⁵⁴ Šele, ko je postalo jasno, da se bodo jugoslovanske enote morale pod pritiskom zahodnih zaveznikov iz Trsta umakniti, je Tito v znamenitem govoru, potem ko ga je general Alexander obtožil, da uporablja enake metode kot Hitler in Mussolini, v Ljubljani pretrgal rdečo nit dotedanjih razlag in je dejal: "Htjelo se nama nametnuti kao da mi hoćemo ovdje da stavimo naše Saveznike pred gotov čin. Ne, nismo mi stavili saveznike pred gotov čin, mi smo stavili pred gotov čin samo Nijemce, koje smo tako tukli i pobijedili. Mi smo tamo izvršili svoju savezničku dužnost."⁵⁵ Ko so jugoslovanske enote pod pritiskom morale zapustiti Trst, so bili jugoslovanski voditelji, ne da bi čakali na začetek mirovne konference, kaj šele na njen razplet, prepričani, da je bitka za Trst, če ne bo prišlo do korenitih sprememb v mednarodnih odnosih, dejansko dokončno izgubljena. Kardelj je v referatu na seji IOOF 20. junija 1945 dejal: "Zaostreni odnosi med zmagovalci. Kdo bo močnejši, kdo bo imel več vpliva. Dva svetova (...) V tem okviru je treba gledati na problem Trsta. Trst je ekonomsko in politično pomemben za tistega, ki ga ima v rokah. To je odskočna deska za širjenje vpliva v Srednji Evropi. V naših rokah pomeni osamosvojitve srednje Evrope od zapadnega imperialističnega sveta. To oni dobro vedo in jim to ne gre v račun. Prepričan sem, da bodo vse napravili, da bomo mi Trst izgubili. Pri današnjem položaju ni izgledov, da bi mi Trst dobili na mirovni konferenci."⁵⁶ Kardeljeva predvidevanja so se, kot je znano, uresničila.

⁵² Izvori XX, dok. 21. Pismo Edvarda Kardelja 1. 10. 1944 CK KPS.

⁵³ Giampaolo Valdevit: *La questione di Trieste 1941-1954 : politica internazionale e contesto locale*. Milano 1986.

⁵⁴ Josip Broz Tito: *Sabrana djela*, knjiga 28 (dalje Tito, *Sabrana djela*), str. 34-35.

⁵⁵ Tito, *Sabrana djela*, 28, str. 77. Že pred tem, 15. 5. 1945 je dal Kardelj navodila, ki so pomenila spremembo jugoslovanskega stališča v primerjavi s Titovim govorom na ustanovnem kongresu KP Srbije, ko je naročal: "Držite se linije moje izjave o Trstu, to je ne naglašati priključitve, a pravico do okupacije. Med Italijani sami aktivno delajte za priključitev. (...) Končna rešitev na mirovni konferenci." (Bjber, Trst, str. 679-680).

⁵⁶ Makso Šnuderl: *Dnevnik : v partizanih*. Maribor 1995 (dalje Šnuderl, *Dnevnik*), str. 415-419.

Ob tem se postavlja cela vrsta vprašanj. Na eni strani so trditve, da je šlo pri tej enostranski akciji (vse ali nič), računajoč na neomajno sovjetsko podporo, za poskus, da pridobijo ozemlje (zlasti Trst), ki ga sicer ne bi dobili. Nasprotno stališče pa pravi, da zato, ker se ob koncu vojne niso bolj oprli na zahodne zaveznike, Jugoslavija na mirovni konferenci tega ozemlja ni dobila. Odgovor na to dilemo vsekakor ni enostaven in enoznačen.

Glede jugoslovanskih pričakovanj o podpori SZ ob mejnih vprašanjih lahko rečemo, da so bila zagotovo prevelika. Svoje nestrinjanje zaradi spoznanja, da se bodo jugoslovanske enote morale umakniti iz Trsta, je izrazil Tito v znamenitem govoru v Ljubljani, ki so ga Sovjeti, po mojem mnenju upravičeno razumeli, da je bil naperjen tudi proti njim.⁵⁷ Razočaranje je bilo posledica ravnanja v majske krizi, ko je sovjetska stran, zaradi nevarnosti, da bi zaradi nepopustljivosti zahodnih zaveznikov prišlo do spopada širših razsežnosti, odtegnila brezrezervno podporo Jugoslaviji.⁵⁸ V aprilskih pogovorih v Moskvi med Stalinom in Titom naj bi sovjetski voditelj privolil, da jugoslovanska vojska zasede Trst. Čeprav neposredni viri še niso dostopni (pogovori med Stalinom in Titom aprila 1945), tako sklepanje omogoča Titov pogovor za časnik *Krasnaja zvezda* (tako so ga razumeli tudi zahodni zavezniki) in zapiski seje politbiroja CK KPJ 23. aprila 1945.⁵⁹ Še dodatno pa utrjuje tako oceno dejstvo, da je bilo slovenskim komunistom že marca 1945 jasno, da bodo Trst zasedli zahodni zavezniki, čeprav so javno še vedno poudarjali linijo za priključitev Trsta k Jugoslaviji. Vprašanje, ki se je postavljalo za slovenske komuniste, je bilo le še, ali ga bodo "zasedli Angleži sami od sebe ali (bo) od nas odstopljen".⁶⁰ Tako moremo trditi, da je aprilski optimizem glede tržaškega vprašanja zares lahko izviral le iz zagotovil ob Titovem obisku v Moskvi, ki so jih jugoslovanski komunisti očitno razumeli kot neomajno podporo pri zasedbi Trsta. Ker so bila pričakovanja jugoslovanskih komunistov o podpori SZ glede mejnih vprašanj, kot je že bilo zapisano, vseskozi prevelika, je bilo zato tudi kasnejše razočaranje toliko večje, čeprav jih je kominterna že jeseni 1940 opozarjala, naj ne gradijo revolucionarne akcije v upanju, da jim bo pri tem SZ priskočila na pomoč.⁶¹

⁵⁷ Ruski zgodovinar Leonid Gibianskii opozarja, da so protisovjetsko ost začeli jugoslovanski komunisti poudarjati šele po sporu z Informbirojem (Sovjetska zveza in Jugoslavija. V: Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. Ljubljana 1996, str. 70 (dalje Gibianskii, SZ in Jugoslavija)), vendar se zdi, glede na hierarhičnost tedanjih sovjetsko-jugoslovanskih odnosov razumljivo, da si v času majske krize na izrecno sovjetsko zahtevo po pojasnilu govora jugoslovanski komunisti niso upali neposredno obtožiti tudi sovjetske strani.

⁵⁸ To pa ni pomenilo, da SZ sploh ni podpirala jugoslovanskih zahtev, temveč le, da je bila podpora omejena v skladu s tedanjimi sovjetskimi interesi. SZ v tržaškem primeru, ki je bil zanjo postranskega pomena, ni hotela preiti v odkrit spopad z zahodnimi zavezniki (Gibianskii, SZ in Jugoslavija, str. 66-67).

⁵⁹ Izvori XXIII, dok. 146.

⁶⁰ AS 1487, f. 1. a. e. 19, Zapisnik seje CK KPS 29. marca 1945. Na tej seji so tudi razmišljali, da bi v Trstu ustanovili slovensko vladno, kar se kasneje sicer ni zgodilo. Pomembnost Trsta so na tej seji obravnavali tudi z vidika razmer v Grčiji, vendar ni povsem jasno v kakšnem kontekstu, ker je del besedila neberljiv. Na enak način kot na omenjeni seji, je Tito novembra 1945 pojasnil novinarju Timesa Stojanu Pribičeviću zasedbo Trsta s tem, da je izpolnil obljube Slovencem, ker so se ti prvič v svoji zgodovini dvignili in borili. Sicer pa so vedeli, da Trsta ne bodo uspeli zadržati (Jera Vodušek Starič: Mesto želja : skica političnega ozadja. V: Svobodna misel, 10. 9. 1993).

⁶¹ Bojan Godeša: Predvojno delovanje odborov delavske enotnosti. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1990, št. 1-2, str. 94; Jože Pirjavec: Sklep sekretariata Izvršnega komiteja Komunistične internacionale št. 688, z dne 15. septembra 1940. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 117-122.

Morda je iluzije slovenskih komunistov najbolje ocenil Lojze Ude, ko je skoraj natančno dve leti pred tržaško krizo povsem točno ocenil pričakovanja slovenskih komunistov in predvidel sovjetsko ravnanje v njej, ko je v pismu Albinu Šmajdu 21. aprila 1943 zapisal: "O. F., kakršna že je, more pričakovati politično podporo S. Z., katere položaj na mirovni konferenci bo brez dvoma zelo močan. Usodna zmota njenega vodstva je le, ko očitvidno misli, da je Sovjetska zveza na našem ozemlju tako zainteresirana, da je pripravljena tvegati, proti sklenjenemu sporazumu z Anglosaksonci, mimo nacionalnih ozemelj, ki leže med Slovenijo in mejami Sovjetske zveze, morda celo vojni spor z Angleži... Ta zmota, ki bi jo vodstvo O. F. v tej formulaciji zavrnilo kot absurdno, živi v vodstvu O. F. podzavestno kot pričakovanje, da lahko dela, kar hoče, revolucionira pač, ker bo S. Z. po tej vojni vsemogočna in bo lahko vse tako uredila, kakor bo sama hotela ali prav za prav - to je točneje - kakor to želijo njeni nekritični verniki."⁶²

Četudi je slovenska stran skušala lastne cilje povsem poistovetiti s sovjetskimi oz. jih predstaviti kot take (npr. značilna je Kardeljeva trditev Naš Trst = Sovjetski Trst) in kljub temu da je SZ načelno vseskozi v precejšnji meri podpirala slovenske ozemeljske zahteve na Primorskem, pa je prihajalo tudi do nekaterih razlik v gledanju na njeno reševanje že kmalu, ko je to vprašanje postalo aktualno. Tako kominterni poleti 1942, ko je razmejila pristojnost delovanja KP na Primorskem po narodnostnem načelu, ni v celoti izpolnila pričakovanj slovenskih komunistov. Spomladi 1944, ko je odmev o sporu med slovenskimi in italijanskimi komunisti (zlasti) glede Trsta prišel do takrat sicer že formalno ukinjene Kominterne, pa je Dimitrov v svojem odgovoru, v nasprotju z dotedanjim delovanjem slovenskih komunistov, zapisal, da je za načenjanje ozemeljskih vprašanj še prezgodaj in je njihovo javno obravnavanje v tem trenutku povsem zgrešeno in nepravilno, ker se bo reševalo po uničenju sovražnika. Januarja 1945 je Hebrang med svojim obiskom v Moskvi načel tudi vprašanje jugoslovanskih ozemeljskih zahtev, na katere so Sovjeti (vsaj tiste, ki so se dotikale držav zunaj nastajajočega sovjetskega bloka, torej tudi Primorske) načeloma sicer gledali z naklonjenostjo, vendar so bili do njih tudi precej zadržani, saj so v njih videli tudi nevarnost zapletov z zahodnimi zavezniki. Poleg tega, da so Sovjete motile, po njihovem mnenju, pretirane jugoslovanske ozemeljske zahteve, pa se tudi niso povsem strinjali s tem, da bi z zasedbo ozemlja postavili zaveznike pred izvršeno dejstvo, temveč so dajali prednost razrešitve sporov v dogovoru z zahodnimi zavezniki na mirovni konferenci. Tako stališče pa je predvsem izviralo iz dejstva, da je bilo tržaško vprašanje za sovjetsko strategijo ob koncu vojne le obrobne pomena.⁶³ Različno gledanje na mejna vprašanja je bilo le eden primerov, ki je kazal na globlje razlike in nesporazume med sovjetskimi in jugoslovanskimi pogledi na celoten kompleks vprašanj povezanih z drugo svetovno vojno, ki so bili deloma posledica njunih položajev, pa tudi celotnega dojemanja značaja druge svetovne vojne.⁶⁴ Medtem ko je SZ komu-

⁶² Ude, *Moje mnenje*, str. 73.

⁶³ Gibianskii, *SZ in Jugoslavija*, str. 62-65; isti, *L'Unione Sovietica, la Jugoslavia e Trieste. La crisi di Trieste. Maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica*. V: *Quaderni*, 1995, str. 39-78.

⁶⁴ Sprva SZ sploh ni podpirala dejavnosti jugoslovanskih komunistov, ki je bila usmerjena k revolucionarnem prevzemu oblasti. Različno ocenjevanje razmer je tudi v veliki meri prispevalo k informbirojevskemu sporu (glej v Bojan Godeša: *Spreminjanje pogledov na jugoslovansko revolucijo po informbirojevskem sporu*. V: *Jugoslavija v hladni vojni*. Ljubljana-Toronto 2004, str. 487-490).

nistična ideologija v mednarodnih odnosih služila predvsem kot sredstvo za uresničevanje sovjetskih državnih interesov, je bilo med slovenskimi komunisti še vedno zelo prisotno prepričanje v revolucionarni naboj, zlasti v Nemčiji in Italiji, ki bo omogočil prehod iz protifašističnega boja v svetovno revolucijo. Tudi svojo medvojno dejavnost, ki so jo slovenski komunisti videli predvsem kot podporo SZ, so v veliki meri snovali prav na teh izhodiščih.⁶⁵ Iz takega pogleda slovenskih komunistov je tudi izhajala iluzija, ki jo je Lojze Ude prepoznal in predvidel že v času sovjetsko-nemškega pakta (kasneje tudi ob ukinitvi Kominterne)⁶⁶ in jim jo je tudi predočil. Vendar slovenski komunisti teh, sicer dobronamernih opozoril, kot še mnogih drugih, tedaj niso upoštevali.

Odnos slovenskih komunistov do drugega zaveznika v protihitlerjevski koaliciji, Velike Britanije, je bil zrcalna podoba odnosa do SZ. Kolikor je bilo zaupanje v SZ pretirano, toliko je ideološko pogojeno nezaupanje slovenskih komunistov do britanske politike presegalo nekatere njune dejanske razlike, ki so seveda obstajale. To ni pomenilo, da se ni razvilo med vojno tudi uspešno zavezniško sodelovanje med partizanskim gibanjem in Veliko Britanijo, ki ga slovenski komunisti niso zanikali niti v času najbolj zaostrenih odnosov z Britanci. Vendarle je vseskozi obstajalo, enkrat bolj, drugič manj poudarjeno nezaupanje do zahodnih zaveznikov, ki mu lahko sledimo vse od začetkov, ko sta po 22. juniju 1941 postala Britanija in SZ zaveznika.⁶⁷ Vse to napeljuje k oceni, da medvojni razvoj in zlasti obstoj protihitlerjevske koalicije vendarle ni bistveno spremenil temeljnih političnih ideološko pogojenih opredelitev, ki so si jih slovenski komunisti izoblikovali že pred okupacijo.

Britansko odklonilno stališče do jugoslovanske vojaške zasedbe je bilo nedvomno povsem jasno razvidno že pred izbruhom tržaške krize. Čeprav je Velika Britanija že spomladi 1941, ko je bila sama že v vojni s silami osi, torej tudi z Italijo, Jugoslavija pa na vrhuncu dileme o pristopu ali ne pristopu k trojnemu paktu, pooblastila poslanika v Beogradu Ronalda Campbella za izjavo knezu Pavlu, da

⁶⁵ Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB? V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana 1991, str. 83-84.

⁶⁶ Ude je v polemiki z Dušanom Kermavnerjem oktobra 1939, torej po sklenitvi sovjetsko-nemškega pakta, zapisal, "da tudi v Sovjetski Rusiji ne gre več za svetovno revolucijo, temveč da gre za zaokroženje in zavarovanje ruskega 'življenjskega prostora', gre za novi imperializem Rusije, v katerem je komunistična ideja samo še sredstvo, ne pa več smiselno bistvo njene eksistence." (Bojan Godeša: Polemika med Dušanom Kermavnerjem in Lojzeto Udetom v letih 1939-1941 : med politiko in zgodovino. V: Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903-1975). Ljubljana 2005, str. 135). Kasneje, po ukinitvi Kominterne spomladi 1943 je Ude zapisal tudi: "Negativen in nevaren pa more postati ta čustveni nastroj (rusofilstvo - op. B. G.), ker utegne biti slep za dejstvo nekega ruskega imperializma (Bolgarija, vprašanje Velike ali Male Jugoslavije), ker utegne biti uslužnejši nasproti težnjam tega imperializma, kakor pa je to za Balkan in slovenski narod posebej prav. V službi bodočega miru na Balkanu in slovenskega naroda v njem, je kljub vsem toplim čustvom, ki jih čutimo do S. Z., na mestu vendar čim bolj samostojna in močna organizacija Balkana. Izločiti se je treba iz raznih interesnih sfer. Niti z Londonom proti Moskvi, niti z Moskvo proti Londonu!" (Ude, Moje mnenje, str. 83, članek Moč narodnega principa ali umiranje tretje internacionale).

⁶⁷ Kardelj je v pismu Titu 2. 8. 1941 zapisal: "Komaj sem odšel, že so mi poslali (slovensko partijsko vodstvo - op. B. G.) osnutek prog[asa] Osvob[odilne] fronte s preveč poudarjeno pohvalo Anglije. Besedilo sem popravil. Ker pa je tam ustanovljena Osvob[odilna] f[ronta], se napake lahko ponovijo." (Izvori I, dok. 46). Značilna so tudi Kardeljeva navodila v pismu CK KPS 1. 1. 1942, kjer zahteva popularizacijo SZ, ki da je napaka izenačena kot zaveznica Anglije, kar "ni bila niti v začetku naša linija, kaj šele danes" (Izvori III, dok. 1).

Britanija s simpatijo preučuje vprašanje spremembe jugoslovanske meje z Italijo v Istri in na otokih vse do Gorice in da bi bila pripravljena postaviti in zagovarjati to vprašanje na mirovni konferenci. Po Simovičevem govoru na BBC konec junija 1941, ko je omenil jugoslovanske ozemeljske zahteve, je sledila reakcija italijanskih protifašističnih emigrantov v ZDA, ki jih je ameriška vlada podprla. Kot rezultat je bila sprejeta odločitev, da se o mejnih vprašanjih javno ne razpravlja, čeprav britanska vlada ni preklicala svoje izjave. Ta je imela splošen značaj in v njej tudi ni bilo natančnejše določeno ozemlje, ki naj bi po vojni pripadlo Jugoslaviji. Tako stališče je britanska vlada nato ponavljala ves čas vojne. Poleti 1944, ko je vojna prehajala v zaključno fazo in se je začelo tudi javno razpravljati o povojnih vprašanjih, je postajalo vse bolj jasno, da obstajajo pomembna razhajanja med zavezniki glede povojne ureditve Evrope. Že poleti 1944 je Stanko Kociper uporabil v govoru v Rovtah izraz "železni zastor" in tako napovedal nadaljnji razvoj med tedanjimi zavezniki in bodočimi sovražniki.⁶⁸ Jeseni 1944 sta se Roosevelt in Churchill na konferenci v Quebecu dogovorila, da ne bosta dopustila komunistične vladavine v Italiji. Zavezniški poveljniki pa so konec leta 1944 načrtovali postavitev zavezniške vojne uprave na ozemlju celotne Julijske krajine. Medtem je prišlo tudi do znanih dogodkov v Grčiji, kar je verjetno še pospešilo zavezniško odločitev glede zasedbe Trsta. Znani in vedno dobro obveščeni ameriški novinar Leo Cyrus Sulzberger pa je 1. januarja 1945 v New York Timesu objavil ameriški načrt o povojni ureditvi Evrope, kjer je Jugoslaviji sicer prisodil Istro, Reko, Zadar in nekatere jadranske otoke, ne pa tudi Trsta in Gorice.⁶⁹ Marca 1945 je Churchill razvil misel, da velja podpreti Italijo in na Titovih zahtevah razbiti KPI. To misel je ponovil tudi 18. aprila 1945 in menil, da bo novi predsednik ZDA Truman, zainteresiran za glasove volilcev italijanskega porekla, vsekakor podprl tako politiko: "V našem interesu je, da kolikor le mogoče preprečimo rusko poplavo Srednje in Zahodne Evrope".⁷⁰

Povsem jasno je, da so imeli protagonisti, vmešani v tržaško vprašanje, pri njegovem reševanju pred očmi predvsem interese, povezane s povojnim razmerjem moči med zmagovalci. Vprašanje pa je, koliko so nastajajoči antagonizmi med vojaškimi zavezniki in bodoča delitev sfer vplivali na povojno ozemeljsko pripadnost Trsta.

Znanstvene analize, ki so jih februarja 1941 opravili pri Balliol Collegu v Oxfordu za interne namene, so pri razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo svetovale v bistvu Wilsonovo črto s spremembo v korist Jugoslavije za severno Goriško. Italija naj bi torej ohranila Gorico, Trst in zahodno obalo Istre od Trsta do Pulja. Potreba po spremembi meje je bila prvenstveno utemeljena z etnografskimi razlogi, sklicujoč se na avstrijsko štetje iz leta 1910, deloma pa tudi z gospodarskimi in strateškimi razlogi.⁷¹ Pri teh študijah so Britanci tudi izhajali iz načelnega stališča, da državnih meja vendarle ne gre preveč spreminjati, saj je to le eden od

⁶⁸ Stanko Kociper: *Kar sem živel*. Ljubljana 1996, str. 532.

⁶⁹ Cankar, *Londonški dnevnik*, str. 54-55; Samo Kristen: *Ameriški tisk in Trst spomladi 1945 - konec nekega zavezništva*. V: *Zgodovinski časopis*, 1990, št. 1, str. 190.

⁷⁰ Dušan Biber: *Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni*. V: *Zgodovinski časopis*, 1980, št. 4, str. 439.

⁷¹ Dragovan Šepić: *Velika Britanija i pitanje revizije jugoslovensko-talijanske granice 1941*. V: *Zgodovinski časopis*, 1976, št. 4, str. 47-77.

dejavnikov, ki pa vendarle ne more v celoti zagotoviti etničnega ravnovesja. To naj bi bilo vzpostavljeno tudi ali predvsem s preseljevanjem tujerodnega prebivalstva (po možnosti izmenjava!) v matične države. S tem bi karseda zmanjšali delež etničnih manjšin in okrepili notranjo trdnost nacionalnih držav.⁷²

Kot že rečeno, pa britanska vlada ves čas vojne, razen načelnega soglasja oziroma jamstva, da podpira spremembo meje na bodoči mirovni konferenci, ni dajala nikakršnih konkretnih izjav glede obsega ozemlja. Slovenski politiki, poleg tega da so za obstoj britanskega predloga Jugoslovanom izvedle šele konec leta 1941,⁷³ v svojih prizadevanjih pri Britancih nikoli niso dobili zagotovila, da bo Trst pripadel Jugoslaviji. Celo nasprotno, njihov občutek v pogovorih z Britanci je bil, da na splošno za Primorsko dobro kaže, vendar pa, da Trsta zagotovo ne bodo dobili.⁷⁴ Dejstvo torej je, da slovenski predstavniki, ki so bili v begunski kraljevski vladi, dokler so sploh imeli možnost biti merodajni sogovornik britanski vladi, niso imeli Trsta zagotovljenega, česar pa v svojih povojnih obtožbah na račun komunistov, češ, da so Trst zapravili, seveda niso posebej poudarjali.

To so preverljiva dejstva, medtem ko lahko zaradi načelnega britanskega stališča, da med vojno ne bodo javno naglašali sprememb meja, lahko o tem, ali so kdaj sploh imeli namen Trst dati Jugoslaviji, po dosedanjih virih le sklepamo in domnevamo.⁷⁵

Politično delovanje partizanskega gibanja v zaključnem obdobju vojne v nekatere vidike vendarle dopušča domnevo o ne vedno najbolj ustreznih ukrepih glede reševanja ozemeljskih zahtev. V skladu z že opisano splošno politično usmeritvijo (ideološko pogojen neenakomeren odnos do zaveznikov v protihitlerjevski koaliciji), v katero je bil umeščen tudi odnos do mejnih vprašanj (prednost politiki izvršenih dejstev in podrejenost idejnemu vidiku), bi lahko izpostavili dva vidika. Jeseni 1944, ko je Tito skrivoma odletel z Visa k Sovjetom, je pri Britancih in celo osebno pri Churchillu, vse bolj izgubljal zaupanje, kar je bilo seveda še posebej pomembno, ker so se Britancem s tem izjalovili njihovi načrti v Jugoslaviji, ki so si jih zastavili, da jih uresničijo tudi s Titovo pomočjo. Morda je bilo tudi zaradi tega britansko stališče še (dodatno) odklonilno do jugoslovanskih zahtev po Trstu.

Drugi vidik pa je povojno delovanje jugoslovanske politike v času, ko se je na mirovni konferenci v Parizu odločalo o usodi jugoslovanskih ozemeljskih zahtev. Ta je predstavljala v bistvu v veliki meri le logično nadaljevanje medvojne dejavnosti, ki je izvirala iz predvojnih idejnih shem, le da se je po vojni še bolj zaostрила in hkrati izkristalizirala. To je pomenilo izjemno zaostritev politike do zahodnih zaveznikov, kjer je bil po Kidričevih besedah glavni cilj boja za meje, "da svetu pokažemo Američane in Angleže kot podpornike fašizma."⁷⁶ Glede Trsta je bilo

⁷² V memorandumu *Minority transfers in South Eastern Europe* (8. 3. 1944), ki ga je podpisal znani zgodovinar Arnold Joseph Toynbee, je tako priporočena tudi izmenjava Slovencev in Nemcev med Avstrijo in Jugoslavijo, kot tudi Italijanov in Slovencev med Italijo in Jugoslavijo (Gerhard Seewann: *Proces izгона med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov*. V: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955 : zbornik. Ljubljana 1998, str. 335.

⁷³ Gabrovškov dnevnik, str. 35-36.

⁷⁴ Mlakar, *Problem zahodne meje*, str. 315.

⁷⁵ Samo Kristen v doktorski disertaciji (*Proces jugoslovanske razmejitve z Italijo v luči diplomatske korespondence jugoslovanskih ambasad v Londonu, Washingtonu, Rimu, Parizu in Moskvi* : medvojna zavezniška zagotovila Jugoslaviji in problem njihove recepcije in percepcije na jugoslovanski strani) se je najbolj poglobljeno ukvarjal s to tematiko, vendar povsem enoznačnega odgovora na to vprašanje ni mogel podati.

⁷⁶ Jera Vodusek Starič: Poskus orisa učinkov jugoslovanske politike na diplomatsko dogajanje v

slovenskim komunistom že takoj, ko so se morali iz njega umakniti, jasno, da ga ne bodo dobili in zato tudi takšno propagandno izrabljanje tega problema za očrnitev Zahoda. Tako mnenje o jugoslovanski politiki glede mejnih vprašanj so si ustvarili Britanci, pa tudi mnogi v domovini niso bili zadovoljni s tako usmeritvijo jugoslovanskega partijskega vrha.⁷⁷ Vprašanje pa ostaja, koliko je taka politika škodovala na drugih mejnih področjih (npr. vprašanje Gorice).⁷⁸

V

Čeprav vprašanje zahodne meje v nekaterih pogledih pušča še nekaj odprtih dilem, je tudi na Primorskem povsem jasno, da tudi tu Zedinjena Slovenija dejansko ni bila v celoti uresničljiva, posebej še, ker meja iz 1866, ki je kraljevini Italiji prinesla Beneško Slovenijo, za mednarodno javnost sploh ni bila nikoli vprašljiva. Ob dejstvu, da v nasprotju s slovenskimi pričakovanji, da za slovenske ozemelske zahteve na severu mednarodni dejavniki (vključno s SZ) dejansko niso imeli pravega razumevanja, je jasno, da Združena Slovenija tudi med drugo svetovno vojno ni bila uresničljiva, ne glede na to katera stran bi ob koncu vojne zastopala slovenske interese pred mednarodno javnostjo. Splet mednarodnih okoliščin, kljub temu da so bili vsi sosedje v nasprotnem taboru, vendarle ni bil tako ugoden za uresničitev nacionalnih zahtev, kot so očitno preoptimistično predvidevali slovenski politiki, saj sta tako Italija kot Avstrija imeli v zavezniških načrtih že od vsega začetka pomembno vlogo pri preureditvi povojne Evrope. Po drugi strani pa lahko ugotovimo, da so mnogi sicer Slovencem načeloma naklonjeni dejavniki dojemali slovenske ozemelske zahteve drugače, kot so upali slovenski politiki. Kot je iz britanskih študij o teh vprašanjih razvidno, je bil temeljni nesporazum v tem, da so ti za merilo razmejitve po etničnih načelih upoštevali avstrijsko štetje iz leta 1910, medtem ko je slovenska stran vztrajala pri tem, da se popravijo tudi zgodovinske krivice iz prejšnjih obdobij in se torej obnovi narodnostno stanje vsaj iz srede prejšnjega stoletja. Iz tako različnega zornega kota obravnavanja slovenskih ozemelskih zahtev so tudi izvirale razlike, ki so lahko privedle tudi do takih ocen, kot jo je podal P. L. Rose, ko je dejal, da so slovenske zahteve "divje in politično pretirane".⁷⁹ Čeprav lahko zapišemo, da dejavnost slovenskega osvobodilnega gibanja, ki so ga vodili komunisti, morda v nekaterih pogledih še ni dokončno ovrednotena, pa vsekakor ne moremo mimo ugotovitve, da je prav temu gibanju uspelo združiti pretežen del Primorske z matičnim narodom in zagotoviti Slovencem izhod na morje, ne sicer tam, kjer si je večina najbolj goreče želela (v Trstu), temveč v Kopru, ki je tako postal slovensko okno v svet.

obdobju 1945-1947. V: *Acta Histriae* VI. : prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji, str. 92.

⁷⁷ Tako sta Kocbek in Ude v razgovoru 4. 9. 1945 ugotavljala usodne napake nove Jugoslavije in mednje na prvem mestu štela prehitro in nerodno zunanjepolitično opredelitev, ki je prispevala k neuspehu glede tržaškega vprašanja (Edvard Kocbek: *Dnevnik* 1945. Ljubljana 1991, str. 26).

⁷⁸ Kardelj je bil v omenjenem govoru na seji IO OF 20. 6. 1945, sicer kot je že bilo zapisano, povsem prepričan, da Trsta na mirovni konferenci ne bomo dobili, medtem, ko je imel vprašanje Gorice še za odprto (Šnuderl, *Dnevnik*, str. 420).

⁷⁹ Dušan Biber: *Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju*. V: *Zgodovinski časopis*, 1979, št. 1, str. 133.

Ideal, za katerega pa je bilo že kmalu jasno, da bo le stežka izvedljiv, čeprav tega nihče od politikov (v obeh nasprotnih taborih!) razumljivo ni hotel javno povedati in so med okupacijo vsi tudi dajali optimistične izjave, je tako doživel podobno usodo kot mnogi drugi maksimalistični programi drugih narodov. S tega vidika v evropskem kontekstu Slovenci ne predstavljajo nobene izjemno tragične posebnosti.

Bojan Godeša

POSSIBILITIES FOR UNIFIED SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR: BETWEEN
EXPECTATIONS AND REALITY

S u m m a r y

The idea of Unified Slovenia, which had arisen in the revolutionary year 1848 as a fundamental national ideal, remained an unsurpassed paradigm for national politics, regardless of political orientation or party even a century after its birth. While still seemingly attainable in the spring of the nations in 1848, it became absolutely unrealistic under the constitutional parliamentary system of Austria-Hungary. It became apparent that, territorially, the programme of Unified Slovenia as a perfect solution could only be realised with an exceptionally favourable turn of events. However, the end of the First World War brought no such outcome, and the Slovene people were parcelled out between four states, with only Yugoslavia offering any prospects for its further development. Although the occupation and parcelling out in 1941 presented the hardest of trials for Slovenia, its politicians, enriched by this experience, rekindled the hope that the war was an opportunity to implement Unified Slovenia and thus right the wrongs suffered by their oppressed nation. There was a general conviction that the Second World War was a unique opportunity, especially as all the neighbouring nations belonged to the enemy side. The national programmes of both political camps (the Liberation Front and the anti-revolution), mutually hostile during the war, included the demand for Unified Slovenia.

After the Second World War, Primorska was annexed to Yugoslavia, but without its largest cities of Trieste and Gorizia, and so the idea of Unified Slovenia failed to materialise. There was also no modification made to its northern frontier in Carinthia. In the final stage of the war and after, when decisions on border issues were being made by the international allied community, the representation of Slovene interests by the communist led liberation movement brought its opponents to conclude that it was Bolshevism which prevented the implementation of Unified Slovenia. Activities of the liberation movement, which mainly relied on the policy of completed facts in dealing with border questions and the support of the Soviet Union in the implementation of its projects, was not entirely successful, leaving certain questions, such as that of Gorizia, open. Considering the whole, the actual course of events showed that international factors (the attitude of the Allies towards Austria and Italy) did not favour the implementation of Unified Slovenia, a point which leading Slovene politicians in both camps soon became aware of, even if without publicly acknowledging it. The failure to implement the maximalist programme of Unified Slovenia represents no tragic peculiarity when compared with the similarly fated programmes of other European nations.

1.01
Prejeto 28. 2. 2006

UDK 355.40:94(497.1)"1943/1945"

Dušan Biber^{*}

Poveljnik ameriške obveščevalne misije ALUM o Sloveniji 1943-1944

IZVLEČEK

Ameriški poročnik, nato kapetan George Wuchinich je bil prvi oficir ameriške tajne obveščevalne službe v Jugoslaviji na ozemlju pod Titovim nadzorom. Od 27. novembra 1943 do 25. julija 1944 je poveljeval ameriški obveščevalni misiji ALUM Urada strateških služb (Office of Strategic Services - OSS) v Sloveniji. V misiji 14 članov so bili trije ameriški častniki in štirje naredniki, ostali pa so bili Slovenci prostovoljci, ujeti v Afriki kot pripadniki italijanske ali nemške vojske. Misija je poslala več kot 1600 depeš, prejela pa več kot 300.

George Wuchinich, je po vrnitvi iz Slovenije napisal vrsto zanimivih poročil o gospodarskem, političnem in vojaškem položaju v Sloveniji v letih 1943-44. Ni skrival svojega navdušenja nad slovenskimi partizani. Njegova poročila so bila ocenjena kot zanimiva, poučna in dokončna. Razprava povzema tudi nekatere manj znane podrobnosti.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Slovenija, zavezniki, ameriška tajna obveščevalna služba OSS, slovenski partizani

COMMANDING OFFICIER OF THE AMERICAN INTELLIGENCE MISSION ALUM ON SLOVENIA 1943-1944

The American Lieutenant later Captain George S. Wuchinich was the first officer of the American military secret service on the territory under Tito's control. Between 27 November and 25 July 1944 he commanded the Independent American Intelligence Service (ALUM) of the Office of Strategic Services (OSS) in Slovenia. Among the fourteen member in the mission, there were three American officers and four sergeants, while the second half was composed of Slovene volunteers who had been captured in Africa as members of the Italian and German armies. The mission sent over 1,600 dispatches and received more than 300.

After his return from Slovenia, Lieutenant, later Captain Wuchinich wrote a series of interesting reports on the economic, political and military situation in Slovenia in 1943 and 1944. He did not try to conceal his enthusiasm for the Slovene Partisans. His reports were considered interesting, instructive and definitive. The paper deals with his views and assessments of the Slovene liberation movement, as well as some less known details.

Key words: Second World War, Slovenia, Allies, Office of Strategic Services, OSS, Slovene Partisans

^{*} Dr., znanstveni svetnik v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 263

Ameriški Urad strateških služb (OSS - Office of Strategic Services) v Kairu je v začetku poletja 1943, še pred kapitulacijo Italije, nameraval sestaviti in poslati v Jugoslavijo obveščevalne skupine, tudi v Slovenijo. Prva skupina treh Slovencev, misija AMAZON, je bila po raznih zapletih pripravljena šele konec oktobra 1943. Odhod se je zavlekel zaradi nemške ofenzive, slabega vremena in nasprotovanja Britancev. General William Donovan, direktor OSS, je zato uspešno posredoval pri vrhovnem zavezniškem poveljniku za Sredozemlje, britanskem generalu Haroldu Wilsonu. Drugi skupini z imenom ALUM je poveljeval poročnik, kasneje kapetan, George S. Wuchinich.

George S. Wuchinich je bil rekrutiran za OSS v ZDA in je maja 1943 prišel v Kairo. "Zdi se, da je pod vtisom, da je določen, da gre tja prodajat ameriško demokracijo tamkajšnjemu ljudstvu", so o njem pisali v Washingtonu že 10. aprila 1943.¹

"Šel sem v Evropo kot popoln tujec. Nikdar nisem bil tam in nikoli nisem spoznal nobenega Evropejca na njegovih domačih tleh. Lotil sem se problemov, s katerimi sem se soočal, in se seznanil z dejstvi. S pozicije objektivnega opazovalca sem slednjič prišel v položaj, ko sem moral sprejeti sklep. Po šestih mesecih v deželi sem se prepričal, da so partizani OK in postavil sem se na njihovo stran, tako kot sem se postavil na stran naše dežele proti Nemčiji in se prostovoljno prijavil za borbo", je zapisal Wuchinich.

Poročnik George S. Wuchinich je opravljal službo vodje misije v Sloveniji od 27. novembra 1943 do 25. julija 1944. Obširno je poročal o dejavnosti misije ALUM, o gospodarskem, političnem in vojaškem položaju, napisal nekaj beležk o italijanskem in avstrijskem partizanskem gibanju, končal pa s poročilom o psihološko-političnem vojskovanju in partizanski kulturi v Sloveniji; skupaj je napisal 139 gosto tipkanih strani.

Ameriški Urad strateških služb se je novembra 1943 odločil, da pošlje v Slovenijo svojo misijo. V nasprotju z načrtom je prva v Slovenijo odletela skupina treh Slovencev v ameriških uniformah s kodo AMAZON. Namesto na Štajerskem je v noči 26. novembra 1943 pristala kar v domobranski postojanki v Velikih Laščah, padla v ujetništvo, izgubila opremo, vendar so v zmedu ob alarmu, češ da se je začela ameriška invazija, uspeli pobegniti.

Naslednjo noč, 27. novembra, je skupina ALUM srečno doskočila v Glavni štab NOV in POS. Misija ALUM je kasneje štela 14 članov; sedem je bilo pripadnikov ameriške vojske, trije ameriški častniki in štirje ameriški naredniki, sedem pa je bilo Slovencev rekrutiranih v Afriki. Ti kot bivši nemški ali italijanski vojaki pri slovenskih partizanih niso bili posebno priljubljeni.

Poročnik Wuchinich, prvi in edini ameriški obveščevalni oficir tajne službe na ozemlju "pod Titovo kontrolo", je opozarjal, da so partizani nasprotovali uporabi informatorjev jugoslovanskega porekla, bivših vojnih ujetnikov. Ponudili so, da priskrbijo svoje lastno osebje v te namene.²

¹ The National Archives and Records Administration (dalje NARA), Washington, D.C., Record Group (dalje RG) 226, Entry (dalje E) 99, Box (dalje B), 43, File (dalje F) 214, CAIRO-OSS-OP-3, History of SI Branch.

² NARA, RG 226, E 190, B 72, F 15, CAIRO-SI-OP-2. Podpolkovnik LADA-MOCARSKI 22. 1. 1944 direktorju tajne službe OSS Whitney Shepardsonu, Washington.

Že decembra 1943 je ALUM poslal 233, do 2. junija 1944 pa kar 1312 depeš. To je rekord po obsegu, če že ne po kakovosti. Mnoga poročila so bila namreč sestavljena iz napaberkovanih zapažanj o deželi, osebnih izkušenj in nepreverjenih govoric. Tako beremo v osnutku uradne zgodovine OSS Kairo.

Misija ALUM pa je vendarle zbrala nekaj odličnih obveščevalnih podatkov o političnem razvoju v Sloveniji, partizanski morali, bojnem razporedu in tarčah za letalsko bombardiranje. Misija je pomagala evakuirati rešene letalce in pri organizaciji pobegov vojnih ujetnikov; od februarja do aprila 1944 je bilo evakuiranih več kot sto ameriških letalcev.³

"Skoraj pet mesecev sem bil Amerikanec najbližji Hitlerju, ne kot ujetnik, po zaslugi partizanov. Zame je bilo sleherno letalo del Amerike in doma", je zapisal poročnik Wuchinich. Njegovo poročilo o reševanju ameriških letalcev in pomoči partizanov se bere kot napeto čtivo in privlačna reportaža. Direktor OSS general Donovan je te dosežke misije ALUM še posebej populariziral znotraj svoje organizacije in povezanih vladnih agencij.

Kapetan Wuchinich je v zaključnem poročilu navedel, da je od novembra 1943 do julija 1944 misija poslala več kot 1600 depeš, prejela pa 300. Glavni radijski sprejemnik in oddajnik je bil pri misiji, drugi pri skupini, ki je zbirala podatke o vremenu, tretji pa pri Litiji, kjer so nadzorovali železniški promet. Glavna obveščevalna naloga misije ALUM je bilo nadzorovanje in vsakodnevno poročanje o železniškem prometu na progah Maribor-Ljubljana-Trst in Maribor-Zagreb-Beograd. Avgusta 1944 je opazovalnica pri Litiji prenehala z delom, ker je bil Vinko Stamol ubit.

Misija skoraj šest mesecev ni dobila nobenih pošiljk z oskrbo, zato so morali prosjačiti Britance. "Živel sem nekako prav tako kot partizani", je zapisal poveljnik misije ALUM. "Štiri mesece smo bili brez soli, šest mesecev so bile cigarete in sladkor prava redkost. Slabo vreme, sovražnikove akcije in odmeti v roke sovražnika so bili glavni razlogi." Wuchinich je krivdo pripisoval tudi slabi koordinaciji med ameriški in britanskimi ustanovami. Naročene pošiljke ameriške oskrbe so bile napak usmerjene, dostavljala pa so jih britanska letala. Mnogo večje težave so bile, ker misija kljub ponovljenim zahtevam ni dobivala potrebne radijske in vojaške opreme.

Misija je skrbno zbirala podatke o sovražnih letalih in letališčih v bližini, o razporeditvi protiletalskega topništva, zlasti na Obirju. Nemški obveščevalni oficir protiletalskega bataljona na Dunaju je maja 1944 dezertiral k partizanom in predal podatke o obrambnem sistemu med Vidmom (Udinami) in Dunajem, radarskih postajah, žarometih itd. Misija je zbirala in sporočala podatke o rezultatih zavezniškega bombardiranja, evakuaciji in morali prebivalstva bombardiranih mest. Prva je poročala o razvoju letečih bomb V-1, lokaciji ene od tovarn. Poročali so o rezultatih zavezniškega bombardiranja ciljev v Sloveniji. Prvo bombardiranje letalske tovarne v Teznu pri Mariboru ni uspelo, ker so bili obrati tovarne v glavnem pod zemljo. Med bombardiranjem letališča pri Brežicah je bilo ubitih 220 Nemcev. Meteorološka postaja, ki je bila sestavni del misije, je vsakih šest ur oddajala poročila o vremenu. Po nemškem letalskem napadu aprila 1944 se je umaknila v hribe in oddajala naprej brez prekinitve.

3 NARA, RG 226, E) 99, B, 43, F 214, CAIRO-OSS-OP-3, History of SI Branch.

Po poročanju nemškega tiska naj bi bil poročnik Wuchinich ubit med vdorom nemških in hrvaških enot pri Metliki med 5. in 9. julijem 1944, njegovo truplo pa preoblečeno v oblačila ameriškega letalca, ki so ga ubili partizani. Sploh pa naj ne bi bil Američan, pač pa Hrvat. "Poročanje o lastni smrti je eno, vendar bi le s težavo sprejel, da me proglašajo za ponaredek, čeprav je to kompliment s strani Nemcev," je sarkastično zapisal poročnik George S. Wuchinich.⁴

* * *

George S. Wuchinich se je seznanil z organizacijo, urjenjem in vojaškimi akcijami slovenskih partizanov. Obiskal je oficirsko šolo, navezal stike s člani britanske vojaške misije. Obveščevalni zvezni oficir v britanski misiji John Leonard (Zdravko Lenščak) ni užival zaupanja partizanov,⁵ saj je bil skoraj dve leti tajnik pri ministru dr. Mihi Kreku v Londonu, njegov brat, kapetan pri beli gardi, pa je menda padel v borbi s partizani.

Na ameriškega častnika sta velik vtis naredila komandant Glavnega štaba NOV in PO Slovenije general Franc Rozman - Stane in politkomisar Boris Kraigher - Janez. "Oba sta majhne postave in izredno mirna. General je veteran španske vojne. Poveljeval je bataljonu Abraham Lincoln v mednarodni brigadi in bil nato premeščen v balkanski bataljon. Živel je v vseh evropskih državah in bil v nekaterih od teh držav v zaporu. Šestintridesetletnik. Nekateri opazovalci sprva ocenjujejo njegovo osebnost kot negativno ali preprosto, vendar hitro spoznajo, da poveljuje. On je samski in uživa največje spoštovanje od najnižjega do najvišjega partizana. To sem opazil zlasti v naslednjih mesecih. Leta 1941 se je boril proti Nemcem na Štajerskem, ko je bilo še manj kot 100 partizanov. Njegov ugled je takšen, da pojejo o njem pesmi in legende. Komunist z dolgoletnim partijskim stažem, razvidnim iz njegove preteklosti. Politično ni vodja. Po naravi je borec in misli samo v vojaških terminih. Po nekaj obiskih sem dobil vtis, da je vojska v dobrih rokah in v raznih priložnostih sem se prepričal, kako dober gverilski voditelj je.

Ni vzgojen v smislu visokih šol. Ima običajno slovensko kmečko izobrazbo in v njegovi preteklosti je polno belih lis, katerih skupna značilnost je, da se je mož, ki je svoje življenje posvetil stvari, spričo težavnega življenja in preganjanja naučil, da drži jezik za zobmi in odgovarja s kratkimi stavki. Zelo je sumničav in neprestano na preži. Bolj je vajen sklepati o političnih postopkih zahodnih demokracij v skladu s komunistično linijo. To je povsem razumljivo spričo naših odnosov z reakcijami v njihovi deželi. Španija in predvojne zveze, o katerih je izredno dobro obveščen, niso zbrisale njegovih večnih dvomov."

Nekoliko krajše je opisal osebnost političnega komisarja Borisa Kraigherja, ki zaradi vpletenosti v politiko in preganjanj ni dokončal študija gradbeništva. "Tudi on je izredno, nenormalno miren in posluša ure in ure, svoja mnenja pa prihrani za svoje sodelavce. Videl sem ga več kot stokrat in včasih je z izrazom lica pokazal svoja čustva, nikdar in nikoli pa z besedo. [...]. Komisar se odlično ujema z gene-

⁴ NARA, RG 226, E 146, B 205, F 2870, WASH-SECT-OP 76. Wuchinich direktorju OSS Donovanu, 28. 11. 1944.

⁵ O Lenščaku glej v Jože Vidic: Angleški obveščevalci - vohuni ali junaki. Ljubljana 1989, str. 193-212. Ljuba Dornik Šubelj: Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo. Ljubljana 1999, str. 27, 109, 115, 116. John Earle, *The Price of Patriotism*, Lewes, East Sussex 2005, str. 88-94.

ralom, ves zavzet s političnimi tolmačenji, drugi pa z vojaškimi.", je menil poročnik Wuchinich. Izredno je bil impresioniran z borbeno moralo, vzdržljivostjo in idealizmom partizanskih enot, njihovo samodisciplino. Večina slovenskih partizanov je bila mladeničev od 18 do 22 let, bili pa so tudi še mlajši med 12 in 16 leti.

General Rozman mu je pojasnil razlike med bojevanjem v Španiji in Jugoslaviji. Borci v Španiji so se lahko odpočili v varnih območjih, v Jugoslaviji pa nobeno območje ni bilo varno pred Nemci. "Noben ameriški vojak se ne bi mogel boriti ali živeti v njihovih pogojih, razen če se spomnimo svoje lastne revolucije in če bi morali trpeti v enaki meri. Takšni vojaki niso izvežbani niti disciplinirani iz zunanjega izvora, marveč so samodisciplinirani spričo grenkih spominov in želje, da na nek način udarijo nazaj," je menil Wuchinich. Decembra 1943 si je ogledal napad na Kočevje. Poročal je, da so do tja jahali več kot dvajset ur in se na zadnje znašli med Nemci in partizani. Partizani so z italijanskimi topovi vselej streljali iz neposredne bližine.

* * *

V prvem široko distribuiranem poročilu GB-1195 je poročnik Wuchinich opisal gospodarski in splošni položaj v Sloveniji, točneje na ozemlju nekdanje Ljubljanske province pod italijansko okupacijo. To poročilo in vsa druga v tej seriji so označili z oceno B-2, kar je pomenilo "običajno zanesljivo, verjetno resnično poročilo".

Uvodoma so opisane zdravstvene razmere. V celoti vzeto je bilo splošno zdravstveno stanje prebivalstva dobro. Po njegovem poročilu so bili zobje partizanov skoraj brez izjeme v slabem stanju, kar je pripisal triletni vojni in slabi prehrani. Med ženami je bila razširjena bolezen ščitnice, revmatizem in artritis pa pri borcih, prav tako prehlad, pomanjkanje vitaminov. Mnoge žene, zlasti partizanke, so izgubile menstruacijo in dobile moške poteze. Morala je bila na visoki ravni, le malo ali pa sploh nič ni bilo seksualne promiskuitete.

Obsežno je pisal o partizanskem zdravstvu. Samo na območju 7. korpusa je bilo devetnajst vojaških bolnišnic. Pet ranjenih ameriških letalcev je visoko ocenilo zdravljenje v teh bolnišnicah. Poročal je, da imajo civilisti v dveh civilnih bolnišnicah enak tretman kot borci, vojska pa ima prednost pri anestetikih in zdravilih, ter da zobozdravniki praviloma izdirajo zobe, ker ni materiala za plombe in proteze. Kljub pomanjkanju mila je bila po njegovem mnenju osebna higiena na presenetljivo visoki ravni. Njegova opažanja so bila tudi, da so bile kmetije dobro vzdrževane. Vaščani so zjutraj takoj postlali postelje, počistili mize in pomili posodo. Na Dolenjskem so zbirali deževnico.

Zapisal je, da se je partizanska vojska prehranjevala s krompirjem in mesom za kosilo in večerjo, za zajtrk pa je prevladovala prežganka. Hlebčki kruha so bili tako trdi, da bi jih lahko uporabljali namesto ročnih bomb, je bila njegova opazka. Omenil je pomanjkanje soli in zlasti sladkorja in da "čaj in kava nista na voljo".

V zimi 1943-44 so se ljudje bali lakote in se spraševali ali bo dovolj pridelkov do žetve. Rekonvalescenti in borci v zaledju so priskočili na pomoč kmetom pri delu na poljih. Vsa kmečka dela so opravljali z rokami. Jeklen plug velja kot moderno orodje. Kjer ni bilo živine, so ženske same vlekale plug. Najboljši konji so v vojaških enotah. Povprečen kmet ima dva vola, enega konja, deset piščancev, eno kravo, le redke družine pa še ovce in svinje. Vsak član družine dela šest dni od

jutra do mraka.

Predstavil je tudi način preskrbe partizanov. Intendanti so odkupovali živino z denarjem in partizanskimi boni ali pa so dajali potrdila z zagotovilom o vračanju v naturi. Kmetje so dan ali dva na teden dajali na posodo konje in vozove, potrebne za prevoz ranjencev, streliva itd. Gospodarstvo v deželi, razen kmetijstva, ne deluje, pač pa so v pogonu številni mlini. Plakati so pozivali kmete, naj skrijejo letino in preprečijo, da bi sovražnik dobil pšenico. Na pomlad 1944 leta je grozila lakota in vsak košček zemlje je moral biti obdelan. Kmetje dajejo vojski vse, kar morejo in ni govora o kolektivizaciji. Še pomnijo strahote italijanske okupacije, zapiranja, požige in nemško ofenzivo oktobra 1943, ko so okupatorji požigali ter plenili živino in hrano.

Poročal je tudi o odnosu do lastnine. Privatna lastnina je spoštovana in ni nameravana nacionalizacija industrije, kmetij itd. Veleposestvo barona Auersperga bo prevzela država. V kmečkih družinah so ostali doma zgolj ženske, otroci in starci.

Bolnišnice se oskrbujejo z nakupi na črnem trgu. Otroci in dekleta od marca dalje hodijo bos, večinoma pa nosijo doma izdelane opanke, čevlje pa le ob nedeljah in praznikih. Borci so dobro obuti in vsak bataljon ima svojega čevljarja. Partizani so bili oblečeni v glavnem v ponošene italijanske uniforme, ki so jih zamenjali z nemškimi, niso pa nosili spodnjega perila mrtvih Nemcev. Borci so imeli običajno italijanske odeje. Če bi imeli dežne plašče, bi verjetno pozdravili kašelj in revmatizem.

Vse tekstilne tovarne so v rokah sovražnika. Mlini in žage so glavna lokalna industrija, mehanične delavnice so številne. Radijske in telefonske zveze med štabi delujejo, tudi med glavnima štaboma Slovenije in Hrvaške. Tehnične službe vojske so dobro organizirane.

Na ozemlju pod nemško okupacijo kmetje s hrano in drugo oskrbo podpirajo partizanske enote. Nemci so rekrutirali 60-70 tisoč mož, tisoče pa poslali v delovna taborišča v Avstrijo in Nemčijo. Računa se, da so Italijani internirali 35.000 Slovencev v Italijo. Poročal je o preselitvi Kočevarjev na Štajersko in Krško polje. Italijanski okupatorji so požgali in razrušili stotine vasi. Partizani so uničili železniško infrastrukturo na Dolenjskem, prav tako tudi pomembne mostove.

Tehniki in inženirji med partizani so menili, da bo obnova trajala 10-20 let. Na južnem Štajerskem in Gorenjskem so partizani razrušili rudnike, tovarne in mline, kjerkoli so le mogli. Rudnik živega srebra v Idriji so poplavalili. Severna Slovenija pod nemško okupacijo ni bila prizadeta ter bo lahko služila kot osnova za obnovo. "Slovenci svoje dežele ne bodo mogli obnoviti sami, brez zunanje pomoči po končani vojni", je menil. Za začetek bodo potrebovali obilo dobre hrane in mila.

V daljšem poročilu na 24 gosto tipkanih straneh je poročnik Wuchinich opisal in komentiral politični razvoj v Sloveniji, za katero prej sploh ni nikdar slišal. Svoje poročilo je zasnoval na opažanjih in ocenil enotnost, demokracijo, cerkev, kolektivizem in komunizem. "Situacija je presenetljivo podobna naši ameriški revoluciji", je menil avtor.

Poudaril je, da je Zedinjena Slovenija v federativni Jugoslaviji eden od vojnih ciljev osvobodilnega gibanja. Beograjske vlade so interese Slovenije podredile srbskim. Slovenski politiki so bili bolj zainteresirani za osebno bogatenje kot za blaginjo ljudstva.

O sodelovanju z okupatorjem je zapisal, da so glavni kvizlingi bela garda ali

domobranci, kot se sedaj imenujejo, da jih podpira prebivalstvo v Suhi Krajini in v delu Notranjske. Partizansko gibanje je pritegnilo v svoje vrste rekrute iz kmečkih družin, ki so bile žrtve italijanske okupacije. Škof Rožman ni mogel zaustaviti tega rekrutiranja, "v njegovi škofiji pa so se belogardistični elementi obdržali in tvorijo glavnino domobrancev", [...] "On je tudi duhovni vodja za Slovenijo. Vzdržuje stalni tok protipartizanske propagande in žalitev h kmetom prek župnikov. Da pri tem ni uspešen, je jasno, ker so se mnogi duhovniki pridružili partizanskim vrstam in svobodno opravljajo verske obrede znotraj partizanske organizacije", je zatrjeval poročnik Wuchinich.

Posebno poglavje poročila je bilo posvečeno rimskokatoliški cerkvi. Ameriški oficir je videl vsaj 50 cerkva s strelnimi linami in bunkerji. Klerikalci so neprestano obtoževali partizane, da so antikristi in da rušijo cerkve. Partizani so odgovarjali, da zgolj čistijo cerkve, ki niso več božje hiše, ker so postale trdnjave. Nemška letala so maja 1944 napadla Dragatuš in prva tarča je bila prav cerkev. Partizani so stalno poudarjali, da nimajo namena uničiti vero, vztrajajo pa na ločitvi cerkve od države. Katoliško prebivalstvo je za svoje cerkve vzorno skrbelo. Ob nedeljskih mašah je Wuchinich videl mnogo partizanov, nekatere s svetinjcami okrog vratu. Metod Mikuž, nekdanj arhivist in škofov tajnik, ni nikdar nosil orožja. "Božji služabnik ne potrebuje puške", je često govoril Wuchinichu.

Poročal je tudi, da so kvislinški časopisi, zlasti Slovenski dom in Jutro, stalno grmeli proti "partizanskemu komunizmu" in Judom, od marca 1944 dalje pa napadali tudi zaveznike Britance, Američane in Ruse. In še, da so belogardisti pod vplivom klerikalnih voditeljev zatrjevali ljudem, da so zavezniki na njihovi strani, prisotnost zavezniških misij pri partizanih in obstreljevanje belogardističnih postojank iz zavezniških letal pa so bili prepričljiv demanti.

O Osvobodilni fronti je zapisal, da je skrbno ukrepala proti izpadom svojih članov v vojni proti domačim izdajalcem. Stotine ujetih kmetov v akcijah proti beli gardi so se lahko pridružile partizanom ali pa so se vrnile k svojim družinam. Zagrozili so jim s smrtno kaznijo, če jih drugač spet ujamejo. Dezerterji iz partizanskih vrst so bili maloštevilni, vendar so napadali kurirje, člane zavezniških misij ali manjše skupine. Res pa so mnogi stari partizani nižjega ranga bili preveč agresivni pri ravnanju s kmeti.

Predstavil je tudi partizansko sodstvo. Sodišča in preiskovalni organi so od februarja 1944 začeli ukrepati proti tem pojavom. Partizani so vzpostavili razvejano civilno upravo in od 19. februarja 1944 (zasedanje SNOS - D. B.) so osnovne demokratične pravice zajamčene vsakemu slovenskemu državljanu. Brezobzirni kršitelji so bili klicani na odgovornost in bili obsojeni na smrt ne glede na junaštva v preteklosti, lojalnost in dolgoletni vojaški staž.

Skoraj vsi voditelji Osvobodilne fronte so prišli iz Ljubljane. Mnogi vodilni intelektualci in umetniki, kot so Ravnihar, Jakac, Vidmar, Pirnat, dr. Lunaček, so se pridružili partizanom. Izobraženci govorijo vsaj tri tuje jezike, francoščino, italijanščino in nemščino. Slovenci so bili v svoji zgodovini podložniki tujih sil in so sprva težko razumeli, kaj pomeni politična svoboda. Poročal je tudi, da je Tito v Slovenijo poslal 28 srbskih in črnogorskih oficirjev in da so preživeli na vodilnih mestih v vojski. Zapisal je še, da je bil VOS - Varnostna obveščevalna služba februarja 1944 ukinjena in jo je nadomestila VDV - vojska državne varnosti. Omenil je tudi komisijo za zbiranje podatkov o vojnih zločinih.

Poročnik Wuchinich je poročal tudi o svojih izkušnjah in spoznanjih, ko je obiskal svoje sorodnike Srbe v Gorskem kotarju. Za Slovensko primorje je zapisal, da je bilo enotno v podpori partizanom. Po Wuchinichevih ocenah je junija in julija 1944 iz Štajerske prišlo na Dolenjsko štiri do šest tisoč mož in proizvodnja v zasavskih rudnikih premoga je bila povsem onesposobljena. Z izjemo Suhe krajine in delov Notranjske med civilisti ni opaziti protipartizanskih čustev. "Brez pretiravanja lahko rečem, da je v Sloveniji dosežena enotnost na trdni, stabilni in široki osnovi", je menil Wuchinich.

O demokraciji v Sloveniji je Wuchinich lahko kot Amerikanec sodil po lastnih izkušnjah. Le v Črnomlju, Metliki in Semiču je zaznal sledi civilnega nadzora.

Poročal je tudi o zboru odposlancev v Kočevju, kjer je 572 delegatov izvolilo 120 članov Narodnoosvobodilnega odbora in 40 delegatov za zasedanje Avnoja v Jajcu. Vasi s 500 prebivalci so imele po enega delegata in še enega za nadaljnjih 500. Vojska je poslala po enega delegata iz vsakega bataljona. "To je bil prvi poskus Slovencev z demokracijo. Prisotnost okupatorja je onemogočila, da bi kočevski kongres dobil resnično demokratični značaj, saj so mnogi delegati prišli iz krajev, ki so bili v nemških rokah in očitno tam ni bilo nobenih volitev. Vendar lahko rečemo, ne da bi se spuščali v podrobnosti, da je to bilo resnično predstavništvo vseh slovenskih sil odpora, ki so se zbrali v Kočevju in se lotili posla na demokratični način", je menil poročnik Wuchinich. Zasedanje SNOS v Črnomlju februarja 1944 je ocenil kot prvi tovrstni nacionalni parlament v Hitlerjevi Evropi. Navedel je vsebino sprejete deklaracije o pravicah, resolucijo o Sloveniji kot federalni enoti v federativni Jugoslaviji in še celo vrsto drugih resolucij.

"Dosežki tega parlamenta in njegovi osnovni zakoni v Hitlerjevi Evropi so bili vse, kar bi si kak Amerikanec želel ali pričakoval. Navdušenje ljudi ob tem parlamentu je bilo brezmejno. Vendar pa je eno postaviti takšno vlado na papir, drugo pa doseči njeno delovanje v praksi", je pribil avtor poročila. Podrobneje je opisal svoje vtise o lokalnih volitvah na osvobojenem ozemlju. "Prepričan sem, da bodo Slovenci vedeli, kaj naj počno z demokracijo, ker so plačali dovolj visoko ceno v krvi, da ji bodo dali resnično vrednost." Wuchinich ni pri volitvah, ki jih je opazoval, srečal niti enega vojaka ali oficirja. Volilno pravico so imeli le prebivalci. Wuchinich ni skrival svojega občudovanja in zanj je vse to bilo dokaz, da je demokracija cilj in praksa partizanskega gibanja.

Vztrajno je raziskoval, kako je s komunistično ideologijo med ljudmi v Sloveniji. Na zidovih je videl rdeče zvezde, parole "Živel maršal Stalin", "Živela Sovjetska zveza" in "Živela Rdeča armada", več pa je bilo parol o Titu, Osvobodilni fronti in novi federativni Jugoslaviji. "Ne smemo pozabiti, da je komunistična partija jedro partizanskega gibanja", je zapisal in da je večina "vodilnih političnih elementov" izobražencev iz Ljubljane. Ugotovil je, da komunisti svojih idej ne skušajo vsiljevati in da je komunistična partija sledila liniji nacionalizma, ki jo slovensko ljudstvo razume. "Govoril sem z mnogimi komunisti in oni nočejo nobenega vmešavanja v svoje notranje zadeve, tudi sovjetske Rusije ne", je poudaril poročnik Wuchinich. "Komunistom gre priznanje za njihovo vodenje in pomoč pri izgradnji gibanja v narodu s konservativnimi kmeti, zelo pobožnimi in primitivnimi v političnem razmišljanju. [...] Komunisti v Sloveniji ne vzbujajo strahu, ki običajno prevladuje v zahodnih deželah. [...] Ljudje razumejo klic po svobodi in ne vprašujejo, kdo je komunist in kdo ni. Vprašujejo pa, kdo se bojuje za svobodo in kdo

ne. Na tej osnovi komunisti uživajo priljubljenost in zaupanje, ki ga nima nobena druga politična stranka." Opozoril je, da bo povojna Slovenija vključevala Primorsko in Koroško in da se često omenja tudi tržaško vprašanje.

Poročal je, da se je po uspešni invaziji v Evropo in ob vedno številčnejših preletih zavezniških letal, ki so bombardirala Avstrijo in Nemčijo, ugled zaveznikov v očeh partizanov zelo povečal ter da so partizani z navdušenjem sprejeli rusko misijo. Opazil je, da so se zelo začudili, ker so morali sovjetske oficirje naslavljati z gospodi ter da je ruski polkovnik Patrahalec večkrat odkritosrčno kritiziral določene vojaške pomanjkljivosti slovenskih partizanov.

"Slovenci ne bodo sledili Rusiji niti ne Ameriki. Našli bodo pot med obema, ki bo zagotovila zasebno podjetništvo, celovit razvoj, hkrati pa ne bodo dovolili pretirane brezposelnosti. Ne bodo sledili državnemu planu Rusije [...] Popolnoma zaupam, da bo nova Slovenija demokracija, v kateri komunisti ne bodo skrajneži, pač pa trezni in realistični. Tudi njih so izučile težke izkušnje", je zaključil svoje poročanje o političnih razmerah v Sloveniji poročnik Wuchinich.

V posebnem poročilu na petnajstih straneh je Wuchinich opisal in analiziral vojaško situacijo v Sloveniji. Dotaknil se je mobilizacije Slovencev v nemško vojsko in ocenil število okupatorskih vojakov na slovenskem ozemlju. Zapisal je, da so Nemci v svoje oborožene sile mobilizirali šestdeset do sedemdeset tisoč Slovencev, okupacijske sile so štejele 70.000 mož z vseh vetrov; le vsak peti oziroma kasneje vsak deseti okupatorski vojak je bil po njegovih podatkih Nemec. Glede stanja na "fronti" je poročal, da drže Nemci linije komunikacij in so v glavnem v defenzivi, dobro oboroženi, oblečeni, izurjeni in motorizirani, z dobrimi radijskimi zvezami ter da so nemški vojaki še vedno dobri borci. V Sloveniji ni nobene obrambne linije za primer zavezniške invazije, ki bi usklajena s partizanskimi silami vsekakor uspela. O železniškem prometu pa da na glavnih linijah teče samo podnevi. Glede ujetih sovražnikovih vojakov je zapisal, da partizani praviloma streljajo vse ujetnike.

Wuchinich je ocenjeval, da je v Sloveniji 18.000 borcev partizanov in 13.000 miličnikov, kot je imenoval pripadnike Narodne zaščite. Če bi imeli dovolj orožja, je menil, bi lahko brez težav zbrali 80-100.000 borcev.

O partizanskem načinu bojevanja je poročal, da se partizani rajši borijo ponoči in da večje prikrivajo položaje strojnic in topništva. Poznajo deželo in ne potrebujejo zemljevidov. Partizani načrtujejo dve diviziji, ki bi izključno napadale nemške linije komunikacij. Nemci bolje nadzorujejo Primorsko kot Dolenjsko, zelo dobro pa Štajersko, Gorenjsko in Koroško. Sporočil je, da bi partizani nujno potrebovali protitankovsko orožje, eksploziv, posebna pa zdravila. Menil je, da je partizansko vojsko nemogoče oskrbovati po zraku ter da bi v ta namen potrebovali varno mostišče ob obali. Omenil je tudi partizansko vojaško šolstvo in da je bila največja partizanska vojaška šola v Metliki, kjer je bil pouk po osem ur dnevno, tečaji so trajali šest do osem tednov, radijski pa tri mesece in da te šole ne zagotavljajo vojaškega čina, kajti ta se dobi samo na bojišču.

Poročal je tudi o pogajanjih Nemcev s partizani in omenil, da so se Nemci s partizani poskušali sporazumeti dvakrat, a neuspešno; prvič januarja 1944 v Mokronogu in konec februarja 1944 s pomočjo profesorja iz Ljubljane.

Partizanska obveščevalna služba januarja 1944 ni mogla pozitivno identificirati niti ene nemške divizije in sleherni nemški tank je bil zanje Tiger. Ščasoma so se vojaški obveščevalni podatki tako kopičili, da jih je bilo zelo težko spremljati.

V svojem zadnjem poročilu pa je poročnik Wuchinich pisal o načinu političnega vojskovanja, letakih, časopisih, radiu in belogardistični propagandi. "Belogardistični časopisi nimajo nobene vojaške vrednosti, razen družinskih vesti", je zapisal. Wuchinich je videl le en partizanski letak, namenjen nemškemu vojaku. "Za partizanske pojme je najboljša propaganda proti Nemcem krogla", je zapisal. Poročal je o partizanski obveščevalni službi, za katero je menil, da je odlična, saj je zbrala mnogo osebnih podatkov o nemških poveljnikih garnizij. Navedel je primer, da je nemški major na Jančah 2. julija 1944 dobil paket svoje žene, vendar je bil ta dejansko partizanska pošiljka z razstrelivom, ki je ubila njega in še šest njegovih oficirjev.

O odnosih do zaveznikov oziroma njihovih "medijev" je poročal, da uživa britanski BBC največji ugled, "Glas Amerike" pa ne, kajti prvi poroča o partizanih, drugi le o patriotih. Zavezniki bi morali posvetiti več pozornosti vsebini svojih propagandnih letakov, odvrženih iz letal, je opozoril. Zelo uspešen pa je bil večbarvni plakat z napisom "Zedinjeni", prav tako filmske novice in filmi, zavezniški časopis v slovenščini Zmaga itd.

Wuchinich je poročal tudi o partizanski propagandi in posebej poudaril, da ni nikoli slišal partizanov prepevati Internacionalo. Sam pa je bil v zadregi, ker je znal zgolj začetne verze ameriške himne. Partizani na pohodu vselej prepevajo. Imajo tudi uradno vojaško muziko, se veselijo mitingov in plesa, ko se za zvoki harmonike slišijo regljanje strojnic in ogenj minometov.

Posebno pozornost je v poročilu posvetil tudi likovnim umetnikom in zborovanju kulturnikov v Semiču januarja 1944, slovenskim in partizanskim pesnikom in pisateljem, prvi novinarski konferenci v Metliki maja 1944, partizanskemu tisku, skritim tiskarnam. Priloženi so bili prevodi nemških propagandnih letakov in pamfletov "Z boljše vizmom v smrt ali z Nemčijo do zmage". Nekaj beležk je napisal tudi o italijanskih in avstrijskih partizanih.⁶

Poročnik Desich je junija 1944 prinesel Wuchinichu pismo predpostavljenih, polno hvale o pomenu, široki distribuciji njegovih poročil, zlasti o rudarstvu, industriji, letališčih, nemški protiletalski obrambi. Prvi je opozoril službo, da bodo Nemci okupirali Madžarsko. Glede Wuchinichevih poročil pa so menili, da jih je treba številčno omejiti in jih pisati bolj zgoščeno.⁷

* * *

Poročnik George Wuchinich je po skoraj osmih mesecih službovanja v Sloveniji 25. julija 1944 odletel s partizanskega letališča pri Nadlesku na Notranjskem v južno Italijo. Bil je odpoklican. V Uradu strateških služb je prišlo do notranje čistke, ki je bila najbrž povezana z različnimi pogledi na situacijo v Jugoslaviji.⁸

* * *

Urad strateških služb je v Kairu in nato v Bariju imel jugoslovansko sekcijo, ki ji je načeloval major Francis N. Arnoldy. Povsem nepričakovano je bil Arnoldy 4.

⁶ NARA, RG 226, E 108, B 73, F YUG, WASH-REG-INT-19.

⁷ NARA, RG 226, E 154, B 22, F 301, BARI-SI-PRO-12 Alum team.

⁸ Centralna OZNA za Jugoslavijo je razpolagala s podatkom, da urad OSS v Bariju podpira četniške elemente. Wuchinich naj bi bil odpoklican, ker je v svojih poročilih zanikal, da je v Sloveniji državljanska vojna. Dornik Šubelj, n.d., str. 112-113.

julija 1944, torej na ameriški državni praznik neodvisnosti, razrešen dolžnosti. 7. julija je dobil potni nalog svojega naslednika poročnika Holta Greena za odhod v Alžir. Major Arnoldy nikakor ni mogel zvedeti, zakaj je bil pravzaprav razrešen dolžnosti in kasneje odpuščen iz tajne službe. Šef te službe za Balkan Robert Joyce mu je zgolj dejal, da ni sledil politiki State Departmenta, ne da bi to kakorkoli že obrazložil. Major Arnoldy je prispel v Washington D.C. 3. avgusta 1944 in poslal podrobno poročilo šefu tajne službe Whitneyju Shepardonu. Slednjič se je konec avgusta pritožil še direktorju OSS, generalu Williamu Donovanu.⁹

Robert Joyce in Holt Green sta že julija in avgusta na kratko obvestila Urad strateških služb v Washingtonu o razlogih za odpoklic majorja Arnoldyja in to ponovila v začetku septembra. V jugoslovanski sekciji OSS da je vladal kaos, neučinkovitost, morala je bila nizka, varnost nikakršna itd. "On je bil dejansko tukajšnji predstavnik partizanov, bil je bolj partizan kot Tito", sta zapisala o majorju Arnoldyju.¹⁰

Franklin Lindsay, poveljnik zavezniške misije CUCKOLD na Štajerskem, pred koncem vojne pa ameriške misije pri štabu maršala Tita, je v svojih spominih, prevedenih tudi v slovenščino,¹¹ kritično primerjal kvaliteto Wuchinichevih poročil s poročili britanskega obveščevalca podpolkovnika Petra Wilkinsona. Zapisal je, da je Wuchinich gojil velike simpatije za partizane in nekritično sprejemal in posredoval njihove propagandne povzetke informacij.

Sir Peter Wilkinson, poveljnik britanske misije CLOWDER je v svojih spominih Wuchinicha označil kot "zagrizenega komunista, slovenskega Amerikanca, ki je delil kolonialne predsodke majorja Jonesa o britanskih oficirjih". Njegovo vedenje je opisal kot neotesano. V opombi pod črto je dodal, da ni čutil nobene simpatije zanj, ko je ta postal žrtev ene od protikomunističnih čistk senatorja McCarthyja.¹² Vendar v doslej znanih ameriških virih iz vojnega časa ni takšnih političnih oznak o v ZDA rojenemu ameriškemu oficirju srbskega porekla.

"Kapetan Wuchinich je zelo energičen, prizadeven in odkritosrčen oficir, ki priznava svojo privrženost partizanski stvari v Jugoslaviji. Kapetan Wuchinich se ponosno opredeljuje, ko je, kot misli, dobil ustrezen dokaz o pravičnosti in vrednotah Titovega boja. V taki vlogi avtor seveda ne more objektivno gledati na zamotano jugoslovansko prizorišče", je v oceni, namenjeni šefu tajne obveščevalne službe, zapisal D. DeBardeleben. Ker je ocenil Wuchinichevo poročilo kot "zanimivo, poučno in dokončnega značaja", je bilo zaželeno to posredovati brez uredniških posegov, potrebnih v primeru širše distribucije.¹³

Kapetan Wuchinich se je v pismu direktorju OSS generalu Donovanu odločno opredelil proti prihodu uniformirane ameriške obveščevalne misije podpolkovnika Roberta McDowella v štab Draže Mihailovića, flirtanju s četniki in ustvarjanju pogojev za državljansko vojno. "Rdeče zvezde partizanstva se ne razlikuje jo od naših trinajstih zvezd in trakov osvobodilnega gibanja leta 1776, ko smo vzpostavili prvo

⁹ NARA, RG 226, E 165, B 8, F 80, BARI-SI-AD-1; E 154, B 19, F 256, BARI-S-OP-36, Major Arnoldy 28. 8. 1944 direktorju OSS Donovanu.

¹⁰ NARA, RG 226, E 136, B 29, F 309.

¹¹ Franklin Lindsay: Ognji v noči. Z OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji. Ljubljana 1998, str. 58-60.

¹² Peter Wilkinson: Foreign Fields. London, New York 1997, str. 156.

¹³ Kot op. 4; D., Debardeleben 30. 11. 1944 šefu SI.

svetovno demokracijo in to storili v času, ko je preostali svet bil monarhistični in so kralji še vedno bili modre krvi in svetniška bitja, je potrjeval Wuchinich."¹⁴

Dušan Biber

COMMANDING OFFICIER OF THE AMERICAN INTELLIGENCE MISSION ALUM ON
SLOVENIA 1043-1944

Summary

The first American officer of the secret intelligence service on the territory "under Tito's control" was Lieutenant, later Captain, George S. Wuchinich who commanded the Independent American Intelligence Mission 'ALUM' between 27 November 1943 and 25 July 1944. The fourteen member mission was composed of three American officers, four sergeants and seven Slovene volunteers who had been captured in Africa as soldiers serving in the Italian and German armies. During his stay in Slovenia, the mission sent more than 1,600 dispatches, several of which were lengthy, and received over 300. Final reports by Wuchinich comprise a total of 75.000 words.

The reports by the ALUM mission on the rescued American pilots shot down over Slovenia attracted much attention. The mission was the first to warn about German plans for the occupation of Hungary and forward data on German air-raid defences and results of the Allied bombing campaign. It gathered important meteorological, rail and road traffic data, as well as that on the political, military and economic situation in occupied Slovenia and on the liberated Partisan controlled territory. The paper highlights some of Wuchinich's assessments and experiences from his stay among the Slovene Partisans.

The extensive reports written by Captain Wuchinich after his return from Slovenia were evaluated as B-2, "usually reliable, probably true as to factual statements". OSS Head Office in Washington D.C. assessed them as "interesting, instructive and possessed of a definite character".

"Captain Wuchinich proudly takes sides after what he considers adequate proof of the justice and virtue of Tito's struggle. In such a role it is quite impossible for the author objectively to view the complex Yugoslav scene".

¹⁴ Prav tam, George Wuchinich direktorju OSS generalu Donovanu, 28. 11. 1944.

1.01

UDK 355.40SOE:94(497.1)"1943/1944"

Prejeto 11. 4. 2006

Gorazd Bajc*

Načrti Special Operations Executive za sabotaže proti nemškim železniškim komunikacijam na Slovenskem od pomladi 1943 do poletja 1944

IZVLEČEK

Avtor opisuje, kako je britanska Uprava za posebne operacije (Special Operations Executive - SOE) med vojno načrtovala sabotaže proti nemškim železniškim komunikacijam v Jugoslaviji, zlasti na slovenskem ozemlju. V prispevku so omenjeni glavni cilji sabotaž od pomladi 1943 do poletja 1944: železniško vozlišče pri Zidanem Mostu in bližnji most ter proge na Primorskem, ki so povezovale Balkan in Italijo. Spomladi 1944 je vprašanje postalo najpomembnejše, ko so Anglo-Američani pripravljali izkrcanje v Normandiji (6. junija 1944). Tedaj je bilo tudi najbolj pomembno, da bi preusmerili pozornost nemške vojske drugam po Evropi.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Slovenija, SOE, sabotaže, nemške železnice, Zidani Most, Primorska

ABSTRACT

PLANS BY THE SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE FOR SABOTAGING GERMAN RAILWAY COMMUNICATIONS IN SLOVENIA BETWEEN SPRING 1943 AND SUMMER 1944

The author describes the sabotage planning against German railway communications in Yugoslavia, and Slovenia in particular, by the British Special Operations Executive - SOE. The paper specifies the main targets of sabotage between Spring 1943 and Summer 1944, namely the Zidani Most railway junction with the adjacent bridge, and the rails in Primorska linking Italy with the Balkans. This issue gained importance in Spring 1944, with preparations for the Anglo-American landings under way (6 June 1944) and the need to shift German attention elsewhere in Europe.

Key words: Second World War, Slovenia, SOE, sabotage, German railways, Zidani Most, Julian March

* Dr., znanstveni sodelavec, docent, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška ulica 8, e-mail: gorazd.bajc@zrs-kp.si

Uvod

"Zažgite Evropo!" ("*Set Europe Ablaze!*"), je bil znameniti stavek Winstona Churchilla, ko je dal leta 1940 zamisel o britanski upravi za posebne operacije, Special Operations Executive (SOE). Bilo je to programsko geslo nove obveščevalne oziroma tajne službe (v nadaljevanju bom uporabljal le pojem obveščevalne službe) poleti 1940, ko se je Velika Britanija znašla takorekoč sama v boju zoper nacistično Nemčijo. Zažgati Evropo je med drugim pomenilo škodovati silam Osi s sabotažami in subverzivnim delovanjem proti njihovim komunikacijam.

Že dobro leto pred začetkom druge svetovne vojne, potem ko si je Nemčija 12. marca 1938 z anšlusom priključila Avstrijo, so Britanci začeli z delovanjem dveh agencij za posebne operacije, ki sta bili predhodnici SOE. Prvi so pravili sekcija D in je spadala pod najbolj elitno britansko obveščevalno službo Military Intelligence 6 - Secret (tudi Special) Intelligence Service (MI6-SIS) in je preiskovala vsako možnost napadov na potencialne sovražnike brez uporabe vojaških sil. Druga je bila maloštevilna sekcija General Staff (Research) GS(R) britanskega Vojnega ministrstva (War Office - WO), ki se je preimenovala ter razvila v sekcijo Military Intelligence Research Branch in jo poznamo kot MI(R). Imela je nalogo, da raziskuje nove tehnike nerednega vojskovanja. Naj omenimo še posebno organizacijo, ki so jo ustanovili takoj po anšlusu in so ji pravili Electra House (EH). Ukvarjala se je s tajno, t. j. s "čisto in umazano" propagando in je odgovarjala britanskemu Zunanjemu ministrstvu (Foreign Office - FO). Po izbruhu vojne v začetku septembra 1939 in z nadaljnjim bliskovitim prodorom Nemčije, ki je že ogrožala britanski otok, je moralo priti do reorganizacije oziroma do novega vetra v britanskih obveščevalnih službah. Kot povedano, je sam Churchill dal pobudo za ustanovitev nove organizacije, ki jo poznamo pod znamenito siglo SOE. Dne 19. julija 1940 je prišlo do konkretnega predloga o reorganizaciji britanskih posebnih služb in 22. istega meseca je Vojni kabinet to dokončno sprejel. SOE se je do 4. septembra 1941 imenovala Special Operations 2 (SO2), propagandno sekcijo EH so medtem preimenovali v Special Operations 1 (SO1), po hudih sporih med vodstvom

SOE in britanskim Ministrstvom za informiranje (Ministry of Information - MOI) pa so avgusta 1941 sekcijo SO1 preusmerili v organizacijo Political Warfare Executive (PWE), ki je odgovarjala Zunanjemu ministrstvu. Tretjo sekcijo, Special Operations 3 (SO3), ki naj bi prevzela nadzor nad načrtovanjem, so kmalu ukinili. SOE je delovala oziroma je poskušala delovati po vsem svetu, kjer koli bi lahko škodovala silam Osi. Ukvarjala se je predvsem s pomočjo uporniškim skupinam, s subverzivnim delovanjem proti silam Osi in koordinacijo gverilskega delovanja v sozvočju z zavezniškimi vojaško-strateškimi načrti, obenem pa je tudi spremljala politično situacijo na terenu.

Vzporedno s SOE je delovala organizacija Inter-Services Liaison Department (ISLD). Bila je kritje za delovanje MI6-SIS in je imela podobne načine delovanja kot SOE, tako da sta obe organizaciji tudi sodelovali, med njima pa je večkrat prihajalo do nezaupanja in slabi odnosi niso bili nobena redkost. Prvotni nameni ISLD so bili namreč vsekakor bolj politične narave in vezani neposredno na dolgoročne cilje FO in samega Churchilla, medtem ko je SOE, kot rečeno, spadala pod MEW in je imela vsaj načelno cilje, vezane na vojaške (večkrat kratkoročne) interese.

Za vsako obveščevalno službo je značilno, da pripravlja različne scenarije ter načrte in za SOE je bilo povsem umevno, da je med drugim sestavila več načrtov za sabotaže proti gospodarskim objektom sil Osi. Med njenimi cilji so bile zlasti sabotaže komunikacij, da bi preprečila prenos vojakov in najrazličnejšega materiala, ki bi služil vojski in oskrbi ter nemški industriji in tako je bilo tudi na Slovenskem. SOE je imela nekaj zelo pomembnih uspehov proti nemškim komunikacijam in ob tej priliki se lahko spomnimo vsaj enega izmed njenih največjih posameznih uspehov - novembra 1942 razstrelitev železniškega viadukta Goropotamos v Grčiji, ki je bil ena izmed ključnih povezav za oskrbo čet nemškega generala Erwina Rommla v severni Afriki.¹

* * *

Razprava govori o načrtih SOE na slovenskem ozemlju, in sicer od pomladi leta 1943 do poletja 1944, ko je bilo pripravljenih največ načrtov. Namen ni opisati, v kolikšni meri so se nato ti načrti uresničili - to bo podrobneje obdelano ob drugi priliki - temveč prikazati, kateri so bili za SOE glavni cilji sabotaž proti komunikacijam. Prek analize njenih arhivskih dokumentov lahko namreč ugotovimo eno izmed najpomembnejših gospodarskih panog nacistične Nemčije v Sloveniji - njihove komunikacije, večinoma železnice, na splošno pa tudi kaj so v SOE vedeli o gospodarskem potencialu Slovenije/Jugoslavije pred vojno in koliko so ga zasedbene oblasti izkoriščale. Skratka, viri britanske Uprave za posebne operacije, kot sicer nekaterih ostalih obveščevalnih služb,² predstavljajo dodatni vir za preučevanje gospodarske zgodovine. Seveda so bili taki dokumenti prvotno napisani v funkciji obveščevalno in strateško-vojaških interesov, so pa lahko s pravilnim pristopom zanimivi pri raziskovanju ostalih zgodovinopisnih panog (poleg gospodarske zgodovine, tudi socialno idr.).

SOE med Slovenci

Med Slovenci so predhodnice SOE začele s svojim delovanjem že konec tridesetih let 20. stoletja, ko se je razvilo zelo plodno sodelovanje s slovenskimi liberalni krogi, tako v Ljubljani, kot tudi v Mariboru, Celju in na Primorskem. Britanci so pridobivali simpatizerje in sodelavce, zbirali so se in prenašali obveščevalni in zaupni podatki ne le o Jugoslaviji in obmejnem pasu, pripravljale so se sabotaže, pripravljala in razdeljevala se je lažna (proti)propaganda, organizirani so bili tajni kanali za pobeg čez Jugoslavijo, postavljeni so bili skrivni radijskih sprejemniki-oddajniki, ki bi služili ob zasedbi Jugoslavije ipd. Na predvečer druge svetovne vojne so se številni obveščevalni centri aktivirali in uspešno nadaljevali

¹ Osnovna literatura o SOE v Gorazd Bajc: Misije Special Operations Executive med italijanskimi partizani v Furlaniji in Karniji (1944-1945) ter njihova percepcija problema jugoslovansko-italijanske razmejitve. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2005, št. 1, str. 116-117, op. 1, 5. O sabotažah posebej Ian Dear: Sabotage and Subversion: the SOE and OSS at War. London 2002.

² Analize gospodarskega stanja v Jugoslaviji pred in med drugo svetovno vojno in načrte za povojno obdobje dobimo v zelo bogati dokumentaciji medvojne ameriške obveščevalne službe Office of Strategic Services - OSS, npr.: National Archives and Records Administration, Washington D.C., Record Group 226 (dalje OSS), Entry (dalje E) 92, Box (dalje B) 139, Folder (dalje F) 51: Industries in Yugoslavia, Prepared by S.E.E. S., S.E.E.G.I., 17. 10. 1942; E 106, B 11, F 57 in B 12, F 58: Jugoslav Postwar Reconstruction Papers, leto 1943 (kopije v Pokrajinskem arhivu Koper, signatura fonda 647, fasc. 1 in 13).

podtalni boj proti silam osi. Od poletja 1940 so se v SOE in MI6-SIS sicer izogibali akcijam, ki bi izzvale nemški napad na Jugoslavijo. Za Britance in širše geopolitične cilje v srednji Evropi sta bili tedaj najpomembnejši oviranje dobave nafte v Nemčijo in sabotaže na Donavi; večjih uspehov pa tu ni bilo.

Takoj ob napadu na Jugoslavijo so jugoslovanski/slovenski sodelavci Britancev doživljali različne usode. Nekaterim je uspelo zbežati, nekatere so ujeli, drugi pa so začeli izvajati sabotaže na komunikacijah, tako na primer v Mariboru. Ob zasedbi so Britanci želeli tudi postaviti varne komunikacijske kanale z Jugoslavijo, prek katerih bi spremljali dogajanje na terenu.

Britanski obveščevalni in vojaški krogi sicer niso želeli takojšnjega množičnega upora, ker niso verjeli v njegov uspeh, ampak ustvariti učinkovite predpogoje za to: peto kolono in obveščevalno omrežje. S pravim odporom bi čakali na ugoden trenutek. Sprva so menili, da bi bilo za takšno taktiko še posebno primerno četništvo Draže Mihailovića, na Slovenskem pa liberalni krogi, s katerimi so sodelovali med vojno (in slednji se večinoma niso pridružili Osvobodilni fronti slovenskega naroda - OF), kot vemo pa so se zadeve v Jugoslaviji drugače zasukale. Narodnoosvobodilno gibanje se je odločilo za takojšen oborožen odpor proti okupatorju, torej za osvoboditev, a tudi za revolucijo, strmoglavljenje monarhije in prevzem oblasti. Prišlo je do spopada med partizani in četniki in nekatere četniške skupine so začele sodelovati z okupatorji. Britanske obveščevalne službe so, kot tudi britansko vodstvo, najprej podpirale Mihailovića, nato obe gibanji, nazadnje pa so se spomladi 1944 odločile, da podprejo le Tita in njegove partizane.³

Nameni in načrti SOE o sabotažah nemških železnic na Slovenskem

Če so bile SOE oziroma njene predhodnice in MI6-SIS oziroma ISLD v Jugoslaviji aktivne že pred drugo svetovno vojno in pred zasedbo Jugoslavije, pa so uspele razviti svoje delovanje med odporiškimimi gibanji relativno pozno. Vsaj od prve polovice leta 1942 dalje so Britanci sicer poskušali poslati svoje misije tudi na Slovensko (vsaj tako zanimiva je bila seveda tudi severovzhodna Italija, kot so večkrat imenovali Primorsko), vendar je moralo miniti približno leto dni, preden je sem dospela prva misija. Pravo delovanje misij MI6-SIS med slovenskimi partizani na Primorskem - to sovпада z začetkom delovanja britanskih misij v Sloveniji - se je začelo spomladi 1943, ko je pristala dvojna misija ISLD "Equinox", (trojka padalcev k slovenskim četnikom in trojka k slovenskim partizanom), za SOE pa julija istega leta (k partizanom, misiji SOE "Livingstone I" in ISLD "Moth").⁴

³ O delovanju SOE, ostalih britanskih obveščevalnih službah in sabotažah v začetku druge svetovne vojne na Slovenskem v Jerca Vodušek Starič: Slovenski špijoni in SOE. Ljubljana 2002; John Earle: The price of Patriotism: SOE and MI6 in the Italian-Slovene Borderlands During World War II. Sussex 2005; Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940. Ljubljana 1977; Gorazd Bajc: Iz nevidnega na plan: slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Koper 2002 (dalje Bajc, Iz nevidnega na plan). Glede Jugoslavije Sebastian Ritchie: Our man in Yugoslavia: the story of a Secret Service Operative. London 2004; Heather Williams: Parachutes, Patriots and Partisans: the Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941-1945. London 2003 (dalje Williams, Parachutes, Patriots and Partisans).

⁴ Gorazd Bajc: Pregled britanskih obveščevalnih služb ter njihovih misij, podmisij in operacij med partizani na Primorskem, v Furlaniji in v Karniji (1943-1945). V: Vojna in mir na Primorskem, Koper 2005, str. 152-155.

V Londonu so že pred tem, konec marca 1942, želeli, da bi prišlo do napada na nemške komunikacije v Jugoslaviji. V Kairo je prišlo navodilo, naj SOE naredi, kar je v njeni moči, da pride do sabotaž, saj Britanci pričakujejo nemško ofenzivo na Bližnjem vzhodu. Najvažnejši cilji sabotaž sta bili železniški progi Zidani Most - Zagreb in Beograd - Niš. Ker so bile tedaj komunikacije z Mihailovićem začasno prekinjene (vsaj glede komunikacij SOE, MI6-SIS pa je z njim najbrž še vedno vzdrževala zveze), so nameravali poslati posebno misijo, za sabotaže pri Zidanem Mostu pa bi Kairo prosil Slovence. SOE je tudi poudarila, da so sabotaže proti tem objektom važnejše od gverilskega vojskovanja.⁵ Naj tu dodamo, da se v dokumentaciji SOE večkrat srečamo s tem leitmotivom, se pravi interes Britancev ni bil množični upor, temveč zlasti sabotaže oziroma subverzivno delovanje proti točno določenim strateškim ciljem in to v sozvočju s širšim scenarijem vojnih operacij.

Po prihodu prve misije na slovensko ozemlje so se nato začeli konkretni načrti o sabotažah na gospodarskih objektih v Sloveniji. Tako so maja 1943 v ministrstvu MEW, odgovornem za SOE, pripravili načrt za sabotaže na gospodarske objekte v Jugoslaviji. Z njim so želeli prispevati k načrtovanju planov za napad nanje s strani raznih vojaških skupin. Načrt vsebuje tri dele. Prvi predstavlja pregled gospodarskih virov Jugoslavije pred zasedbo in ocene o pomenu, ki jih ima njihovo izkoriščanje za sovražnika v luči dotedaj poznanega sovražnikovega splošnega gospodarskega potenciala. Podatke dobimo o poljedelstvu, gozdovih, kovinah, mineralih, industriji, naftnih napeljavah, električni energiji in prevozi. Drugi del prikazuje, katere izmed navedenih gospodarskih panog so pomembne za sovražnika in jih analizira v luči selekcije potencialnih objektov/ciljev. Navedene so tudi dosegljive informacije o njihovi lokaciji, opremi in dodane so lokacije rudnikov in naravne posaditve. Tretji del je zaupen seznam objektov/ciljev in je razvrščen po regijah. Načrtu je dodana priloga - zemljevid, ki prikazuje približno lokacijo objektov, ki so ocenjeni kot pomembni za sovražnika.

Zaključki so bili naslednji: ni vredno truda izbirati objekte/cilje glede sabotiranja produkcije živil, ker Jugoslavija ni zmožna veliko prispevati za preskrbo hrane sovražniku: eventualno bi sabotirali zaloge; kaže, da les nima za sovražnika večjega pomena; največ koristi imajo sovražniki z izvozom kovin in mineralov in glede tega je ministrstvo MEW predlagalo ukrepe, ki bi zmanjšali njihovo proizvodnjo, uskladiščenje in prevoz; izkoriščanje soli silicijeve kisline predstavlja določeno pomembnost, vendar kaže, da ni veliko možnosti posredovati, razen spodbujanja delavcev, naj slabo delajo; industrijski razvoj je zanemarljiv in ima svoj pomen le na lokalni ravni: sovražniku je pomemben le glede popravila letal in pri proizvodnji posameznih delov letal; ni vredno truda izbirati objekte/cilje glede sabotiranja produkcije električne energije; glede naftnih napeljav sta pomembni samo tisti prek Romunije in Italije. Nazadnje je sovražniku življenjsko pomemben sistem komunikacij, ker z njim ohranja notranjo distribucijo oskrbe s hrano, prevaža izdelke in nafto iz Romunije v Nemčijo in Italijo ter za prevoz čet in njih oskrbo v Grčijo in iz nje; glavne komunikacije so: Donava, železnice južno od Beograda in zlasti na sektorju Skopje-Niš, železnice v smeri dalmatinske obale in pomorske poti v Trst.⁶

⁵ The National Archives, London (nekdanji Public Record Office-PRO) (dalje TNA), fond SOE (dalje HS) 5/904, za Kairo (SOE/664, ciph. t. No. 4709), 31. 3. 1942. Za most pri Zidanem Mostu v letu 1942 prim. TNA HS 7/267, War Diary, Middle East and Balkans, Sept.-Dec. 1942, str. 238.

⁶ TNA HS 5/933, MEW/I.E.2.: Yugoslavia: Economic Objectives, May 1943.

Najpomembnejši železniški progi sta bili že omenjeni Zidani Most in tamkajšnji most ter viadukt pri Borovnici. SOE je večkrat omenjala te strateške točke kot cilje svojih misij, še posebno Zidani Most. Ko je na začetku junija 1943 SOE načrtovala podporo odporniškim skupinam v Jugoslaviji, je glede Slovenije zapisala, da je situacija v Sloveniji še vedno nejasna: od tu ima namreč premalo zadovoljivih informacij o politični situaciji. Upati pa je, da bo poslala skupino, ki bo sabotirala pomembno železniško križišče pri Zidanem Mostu.⁷ Vodstvo SOE je tedaj res načrtovalo poslati v bližino Zidanega Mostu misijo "Ballinclair", ki bi jo sestavljali dva Hrvata in en britanski radijski operater. Iz periodičnega pregleda delovanja SOE, ki nosi datum 19. julij, vidimo, da je bila misija sicer uspešno poslana na to območje,⁸ a so jo nato preusmerili v Drvar, kjer je delovala pri partizanih.⁹

V drugi polovici junija 1943 se je tudi začela izmenjava mnenj med vodstvi SOE v Londonu in Kairu o pomembnosti Zidanega Mostu. Misija "Fungus" je namreč s terena priporočala, kako je treba nemudoma sabotirati progo in most pri Zidanem Mostu, kjer se Savinja izliva v Savo. V Kairu so zato poudarjali, da je to železniško vozlišče verjetno najpomembnejši cilj proti sovražnikovim komunikacijam v jugovzhodni Evropi, saj bi uspešno sabotiranje popolnoma prekinilo povezave iz Trsta in Italije in na severu ter iz Nemčije na Balkan. SOE bi za to potrebovala letalsko pomoč, te pa v Londonu niso mogli oziroma niso želeli dati na razpolago, kar je sekcijo v Kairu spravljalo v bes.¹⁰ Bil je to eden izmed številnih primerov pomanjkanja posluha s strani vodilnih v Londonu in pa tudi podcenjevanje s strani ostalih britanskih resorjev (npr. FO) glede delovanja SOE. Obenem analiza dokumentacije SOE pokaže, da je tedaj Britancem res primanjkovalo zadostnih zlasti pa primernih letal, ki bi jih uporabili pri operacijah v Sloveniji. Na splošno so SOE in njene predhodnice še posebno leta 1941 in 1942 imele veliko tehničnih težav, zlasti zaradi pomanjkanja vojaških prevoznih sredstev (letal pa tudi podmornic). Situacijo so uredili šele ob koncu poletja 1943,¹¹ ko je postalo tudi najvišjim predstavnikom vojske jasno, da je pozicija Slovenije pomembna. Na seji Vojnega kabineta 17. avgusta 1943 se je namreč govorilo tudi o zelo pomembni strateški poziciji Slovenije, zlasti Primorske - o Trstu in polotoku Istri. To pa zaradi komunikacij med Nemčijo in Balkanom. Britanci so namreč te komunikacije ocenjevali kot vitalne za sile Osi, še bolj strateško pomembne pa bi postale, če bi se nemška vojska odločila postaviti obrambno črto v severni Italiji.¹² Očitno je bil med Britanci prisoten tudi scenarij, kako bi se Nemci ob pričakovanem zlomu Italije zavarovali.

Kljub nezadostnemu posluhu s strani odločujočih resorjev je bila junija 1943 centrala SOE informirana s strani misije na terenu, da so bili opravljeni nekateri

⁷ TNA HS 5/909, Support to Resistance Groups in Yugoslavia, najverjetneje začetek junija 1943.

⁸ TNA HS 8/224, SOE Progress report for period ending 7. 6. 1943, str. 32; HS 8/225, SOE Progress report for period ending 19. 7. 1943, str. 33.

⁹ TNA HS 8/225, SOE Progress report for period ending 19. 7. 1943, str. 37. Da je misija delovala med partizani pri Drvarju in okolici prim. SOE Progress report for period ending 2. 8. 1943, str. 32, 35, 36; 16. 8. 1943, str. 36; HS 7/272, War Diary, Middle East and Balkans, Jan.-March 1944, str. 1177; HS 7/273, War Diary, Middle East and Balkans, April-December 1944, str. 1329; Williams, Parachutes, Patriots and Partisans, str. 166.

¹⁰ TNA HS 7/270, War Diary, Middle East and Balkans, July-Sept. 1943, str. 769-770.

¹¹ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 160-165.

¹² TNA, fond War Office (dalje WO) 193/636A, War Cabinet, COS Committee, Note on COS (43) 466 (O): Yugoslavia - SOE Activities, 17. 8. 1943.

napadi na progi Ljubljana - Ogulin - Reka in na glavni progi Ljubljana - Zidani Most, kjer je iztiril vlak in je bila neka postaja uničena. Pripravljali se je tudi večji napad na to železniško križišče, poslano je bilo zadosti sabotažnega materiala in operacija je imela prednost pred vsemi ostalimi na tem območju.¹³ Očitno pa še nekaj časa ni bilo pravih pogojev za večji napad na Zidani Most. S terena je namreč septembra agent D/H549 poročal, da so partizani na območju Gorjancev izvedli 26 uspešnih akcij proti železnicam, še vedno pa se načrtuje napad na most pri Zidanem Mostu. Sabotažo bodo izvedli takoj, ko bodo dobili primerni sabotažni material.¹⁴ Konec meseca je centrala SOE prejela podatke, da so se stopnjevali napadi slovenskih partizanov proti železnicam Ljubljana - Trst, Ljubljana - Trbiž (Tarvisio), Videm (Udine) - Beljak, Trst - Videm in Trst - Sušak, ni pa omenjen Zidani Most.¹⁵ Oktobra je D/H549 poročal, da so slovenski partizani uspešno napadli železnico Zidani Most - Maribor, obenem pa tudi Trst - Ljubljana, Gorica - Nabrežina, Ljubljana - Jesenice, Ljubljana - Kočevje, Rodici - Rovinj, Trst - Sušak in da je v pripravi velik napad na železnico Ljubljana - Zagreb. Vsekakor se ponovno ne govori o najpomembnejšem cilju, mostu pri Zidanem Mostu.¹⁶

V britanskih sektorjih analize obveščevalne in strateške dejavnosti so se zavedali, da je bila do kapitulacije Italije (8. septembra 1943) moč partizanov omejena. Šele po razsulu italijanske vojske jim je namreč uspelo pridobiti zadostno količino orožja. Med drugim so Britanci prejeli informacije, da je slovenskim partizanom uspelo dobiti začasni nadzor nad deli prog Trst - Beljak, Trst - Ljubljana, Trst - Zagreb, medtem ko je bil v Istri nekaj časa prekinjen ves železniški promet. Nemška vojska je kmalu sprožila svojo ofenzivo, da bi "počistila" ozemlje Istre, Slovenije in severne Hrvaške, a je kljub temu še konec oktobra 1943 partizanom uspelo obdržati določen nadzor. Britanci so predvidevali, da bodo morali Nemci uporabiti precej svojih sil, če bodo želeli pridobiti nadzor nad progami.¹⁷ V istem času je direktor vojaške obveščevalne službe, (Director of Military Intelligence - DMI), predložil oceno svoje službe o tem, katere so metode in poti, ki ji Nemci uporabljajo v Jugoslaviji, Albaniji in Grčiji. Prioriteto številka ena so imele poti Ljubljana - Beograd - Solun - Atene. V svojem zaključku je izpostavil, da bi sovražnikova oskrba v Jugoslaviji, Albaniji in Grčiji še najbolj trpela z oviranjem železniškega prometa. Beograd je tu ključnega pomena, nato Solun, znatno pomembnost pa imajo proge na območju Maribor - Zagreb - Ogulin - Ljubljana, ki so stalno prekinjene. Gverilski napadi ne pojenjajo in še večji učinek proti sovražniku bi imela bombardiranja, ki bi jih vodili iz italijanske strani, koordinirana z aktivnostmi gverilcev.¹⁸ Ponovno torej poudarek, da so akcije partizanov najbolj učinkovite, kadar so v sozvočju s skupnimi zavezniškim operacijami. Tako filozofijo je SOE narekovala tudi na drugih bojiščih, na primer med italijanskimi partizani, kjer so opozarjali, naj ne pride do prenapljenih akcij.¹⁹

¹³ TNA HS 8/224, SOE Progress report for period ending 21. 6. 1943, str. 26.

¹⁴ TNA HS 8/225, SOE Progress report for period ending 13. 9. 1943, str. 32.

¹⁵ TNA HS 8/225, SOE Progress report for period ending 27. 9. 1943, str. 34.

¹⁶ TNA HS 8/225, SOE Progress report for period ending 11. 10. 1943, str. 33.

¹⁷ TNA HS 5/925, MI3b (Appn/710/43/MI3b): Note on Situation in Yugoslavia, 27. 10. 1943.

¹⁸ TNA HS 5/925, DMI za Duty Officer Hut 3, 28. 10. 1943.

¹⁹ Npr. TNA HS 6/782, za Berne (ciph.tel. No. 4231), 22. 4. 1944.

V načrtih SOE glede sabotaž proti nemškim komunikacijam je za nas zanimivo tudi poročilo/sinteza za obdobje september - oktober 1943, in sicer tam, kjer se govori o tehničnih karakteristikah železnic v Jugoslaviji. V dokumentu so ločene proge, ki imajo široko razdaljo med tračnicama (to so bile proge, po katerih so vozili pomembnejši konvoji) in pa ozkotirnimi progami (lokalne proge). V prvo skupino so na Slovenskem spadale proge: Beljak - Jesenice, Jesenice - Gorica, Jesenice - Ljubljana, Jesenice - Trbiž (Tarvisio), Trst - Pulj in odsek do Rovinja, Ljubljana - Rakek, Ljubljana - Kočevje in Maribor - Zidani Most. V drugi skupini pa je na Slovenskem omenjena le proga Trst - Poreč.²⁰

Po kapitulaciji Italije je vodstvo SOE naročilo svojim misijam na Primorskem, ki so delovale pri IX. korpusu NOVJ, da so glavni strateški cilji za zaveznike železniške proge Videm - Tablja (Pontebba) - Beljak in Ljubljana - Jesenice - Trbiž.²¹

Sabotaže proti železnicam na Slovenskem so se nadaljevale, tako da v zadnjem tedenskem poročilu o Jugoslaviji za leto 1943 med drugim beremo, da so vse proge iz Italije v Jugoslavijo presekane, razen tiste na severu. Mišljeno je bilo očitno vozlišče pri Zidanem Mostu. V obrambo železnic na liniji Ljubljana - Kočevje - Novo Mesto pa med tem Nemci koncentrirajo vedno več svojih čet in Slovenske domobrance in pričakovati je novo sovražnikovo ofenzivo.²² Decembra 1943 je tudi najpomembnejši center SOE za Italijo, ki je bil v švicarskem mestu Bern, pisal, kako so bili pripravljeni načrti sabotaž na nemške komunikacije, ki so povezovale Italijo in Balkan, širše pa, da bi prekinili proge od Francije do Balkana.²³

Leta 1944 je slovensko ozemlje pridobilo na geopolitičnem pomenu, zlasti spomladi, ko so Anglo-Američani pripravljali veliko izkrcaje v Normandiji (kar se je zgodilo 6. junija 1944, t. i. D-Day oziroma operacija "Overlord"). Tedaj je bilo tudi najbolj aktualno, da se preusmeri pozornost Nemcev drugam po Evropi in to zlasti s povečevanjem števila sabotaž proti nemškim železnicam. V obsežnem marčnem načrtu o strateških ciljih, ki bi jih bilo treba uničiti, sta Zidani Most in pa povezava med Ljubljano in Hrvaško ponovno med prioritetami.²⁴

Konec maja 1944 je SOE poslala misiji "Crayon", ki je delovala na Primorskem, navodila, v katerih med drugim beremo, da na območju partizanskega IX. korpusa tečejo naslednje pomembne železniške proge: Ljubljana - Trst - Benetke, najpomembnejša vez med Italijo in Jugoslavijo; Celovec - Jesenice - Podbrdo - Gorica, to je neposredna linija iz smeri Dunaja proti Italiji; Ljubljana - Jesenice - Beljak, del t. i. linije "Orient Express"; Gorica - Videm - Benetke; Rosenbach - Tablja - Videm, alternativna zveza med Dunajem in Italijo.²⁵ Le nekaj dni pred zavezniškim izkrcajem v Franciji, naj bi se torej še povečal pritisk na nemške komunikacije.

²⁰ TNA HS 5/925, Yugoslavia, Sections of Railway denied to the Germans as reported in Sept. & Oct. 1943.

²¹ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 306; TNA HS 5/885, Appendix A to B1 O.O. No.1: Livingstone 2, 29. 7. 1943.

²² TNA WO 106/5692, Yugoslav Situation Report, Week Ending 31. 12. 194. Prim. glede sabotaž prog med Gorico, Trbižem in Postojno HS 6/781, Bern (ciph.tel. No. 2510), 4. 11. 1943.

²³ TNA HS 6/781, Bern (ciph.tel. No. 2665), 1. 12. 1943; Berne za FO (No. 5837; M.A.'s No. 103), 4. 12. 1943.

²⁴ TNA HS 5/921, Major G.S. - HQ Force 133: Plan of Draft Appreciation of Possibilities of Strategic Demolitions in Yugoslavia, 12. 3. 1944; prim. HS 5/922, Lt. Col. GS Birts - COMD Force 133: Operations in Yugoslavia - Outline Plan (Ref. G/CS/1b/525), 19. 3. 1944; HS 7/272, War Diary, Middle East and Balkans, Jan.-March 1944, str. 1168-1169.

²⁵ TNA HS 5/885, G.S. - B1 Force 266: Operational Order No. 27, 27. 5. 1944.

Gorazd Bajc

PLANS BY THE SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE FOR SABOTAGING GERMAN RAILWAY
COMMUNICATIONS IN SLOVENIA BETWEEN SPRING 1943 AND SUMMER 1944

S u m m a r y

The Slovene territory was very important geopolitically during the Second World War. Although the Special Operations Executive (SOE) leadership had ordered attacks on German communications in Yugoslavia as early as 1942, its real field operation, in coordination with the Slovene Partisan movement, only began in March 1943, when the first missions of the British intelligence services started operating. The most important railways in Slovenia for the Axis powers were the Zidani Most junction, the nearby viaduct, and the railways in Primorska linking Italy with the Balkans. These strategic points, especially in Zidani Most, were frequently mentioned in the SOE plans as mission targets. This issue became extremely important in Spring 1944, during the Anglo-American preparation for the invasion of Normandy (6 June 1944), when the need arose to shift German attention elsewhere in Europe.

Rather than describing the extent to which these plans materialised, the author seeks to indicate which German communications in Slovenia were the main sabotage targets for the SOE. He uses SOE intelligence sources, which can also serve as additional material for the study of economic history.

ekonomska
knjižnica

Jasna Fischer

**DRUŽBA,
GOSPODARSTVO,
PREBIVALSTVO**

*družbena in poklicna struktura prebivalstva
na slovenskem ozemlju
od druge polovice 19. stoletja do
razpada habsburške monarhije*

1.01
Prejeto 28. 2. 2006

UDK 355.24(453.3:163.6)"1940/1945"

Nevenka Troha*

Slovinci in Hrvati v "slovanskih četah" na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji (1944-1945)

IZVLEČEK

Članek obravnava vprašanje vrnitve več tisoč Slovencev in Hrvatov, italijanskih državljanov, ki so bili vpoklicani v italijansko vojsko in poslani v t.i. posebne bataljone na Sardinijo. Po njeni osvoboditvi pa so jih zavezniki uvrstili v t.i. delovne čete na Korziko in nato v južno Francijo. Njihova usoda je bila tesno povezana z razmerami na bojiščih, hkrati pa tudi s političnim položajem v okviru zaveznikov. Ti ljudje, ki so podpirali priključitev celotne Julijske krajine Jugoslaviji, bi namreč pomembno okrepili t.i. projugoslovanski blok, zahodne sile pa so vse bolj odkrito podpirale Italijo, ki je iz sovražnika postajala mejnik zahodnega sveta proti komunističnemu vzhodu.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Italija, zavezniki, posebni bataljoni, partizani, prostovoljci, Julijska krajina/Primorska

ABSTRACT

SLOVENES AND CROATS IN SLAV COMPANIES IN SARDINIA, CORSICA AND SOUTHERN FRANCE (1944-1945)

The paper deals with the question of the return of several thousand Slovenes and Croats with Italian citizenship, who had been recruited to the Italian army and subsequently sent to the so-called special battalions in Sardinia. After its liberation the Allies redirected them to the so-called working detachments in Corsica and, from there, to southern France. Their fate largely depended on the situation on the battlefields as well as the political relations between the Allies. These people supported the annexation to Yugoslavia of the entire Julian March and could significantly strengthen the so-called pro-Yugoslav bloc, whereas western powers ever more openly supported Italy which had turned from an enemy into a bulwark of the western world against the Communist east.

Key words: Second World War, Italy, Allies, Special Sav Companies, Partisans, volunteers, Julian March

Ob kapitulaciji Italije septembra 1943 je bilo v raznih italijanskih deželah veliko Slovencev in Hrvatov. Bili so italijanski, pa tudi jugoslovanski državljani. Tja so iz različnih vzrokov prišli že v času fašizma, večinoma pa med vojno. Bili so premeščeni državni uslužbenci, največ učitelji in železničarji, konfiniranci, interniranci, zaporniki iz Slovenskega primorja, Istre in iz okupiranih delov Jugoslavije, jugoslo-

* Dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: nevenka.troha@inz.si

vanski vojni ujetniki, ki so bili zajeti ob kapitulaciji jugoslovanske vojske aprila 1941, italijanski mobiliziranci, večinoma pripadniki t. i. posebnih bataljonov in tudi nemški vojaki. Vsi ti so ob zavezniškem osvobajanju in zasedbi Italije prehajali pod pristojnost ameriške, britanske in tudi italijanske vojske, ki je dobila položaj sobojevnice. Bili so pod poveljstvom Vrhovnega štaba zavezniških sil za Sredozemlje.¹ Po koncu druge svetovne vojne pa je bilo na ozemlju Italije v zavezniških taboriščih ali zunaj njih več deset tisoč jugoslovanskih beguncev, največ četnikov, ustašev in domobrancev, pa tudi civilnih političnih beguncev.²

Jugoslovanske vojne misije, ki so delovale v raznih državah, so med drugim skrbale tudi za vrnitev Jugoslovancev, tako vojakov kot civilistov. Po prihodu jugoslovanske misije v južno Italijo oktobra 1943 so tam s pomočjo zavezniških sil oblikovali t.i. baze Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (NOV in POJ). Kot prva je bila ustanovljena baza v mestu Bari, ki so ji sledile tiste v mestih Monopoli, Manfredonia, Barletta, Molfetta, Mola di Bari in Gravina di Puglia. Junija 1944 so oblikovali štab baze, ki je bil podrejen Vrhovnemu štabu NOV in POJ. V teh bazah so poleg zbiranja ljudi, ki so se nato priključili jugoslovanskim partizanom, organizirali tudi zdravljenje in nego 12.000 ranjencev in bolnikov iz Jugoslavije.³

V Italiji so ob koncu vojne delovali Predstavništvo štaba baze Jugoslovanske armade v Rimu (30 oseb), Jugoslovanska delegacija pri Posvetovalnem svetu za Italijo v Rimu (50 oseb), Oddelek za zvezo Jugoslovanske armade v Neaplju (15 oseb), Štab baze Jugoslovanske armade v Bariju (1100 oseb). Za njihovo varovanje je skrbela Četrta prekomorska brigada (1350 oseb), ki je bila stacionirana v Monopoliju. 3. julija 1945 je veleposlaništvo ZDA v Beogradu v imenu zveznikov zahtevalo, da se morajo vse te institucije do 25. julija ukiniti in njihovo osebje vrniti v Jugoslavijo. V Italiji so do nadaljnjega lahko ostali Jugoslovanska delegacija pri Posvetovalnem svetu za Italijo in po en komisar za vsako od sedmih bolnic v Bariju ter največ 477 oseb za administrativna in ostala dela v teh bolnicah.⁴

Po kapitulaciji Italije so se pripadniki jugoslovanskih narodov, tako jugoslovanski kot italijanski državljani, začeli zbirati v jugoslovanskih bazah v južni Italiji in formirati t.i. prekomorske enote. Skupaj se je zbralo 35.000 Jugoslovancev, med njimi 27.000 Slovencev, od teh 22.000 italijanskih državljanov, 5000 istrskih

¹ Vrhovni poveljnik Zavezniških sil general Dwight D. Eisenhower je 8. 9. 1943 po radiu sporočil, da se je italijanska vlada brezpogojno vdala. Že 12. 9. je bila Italija razdeljena na dva dela, na t.i. Južno kraljestvo s kraljem in Badoglijevo vlado pod nadzorom zveznikov in okupirano Italijo, na delu katere je bila 23. 9. 1943 ustanovljena Italijanska socialna republika. Zavezniki so Badoglijevi vladi priznavali status sobojevnice. 13. 10. 1943 je napovedala vojno Nemčiji. Šele po osvoboditvi Rima je bila 18. 6. 1944 imenovana prva antifašistična vlada na čelu z Ivanoem Bonomijem.

² Ministero per gli affari esteri. Archivio storico-diplomatico (dalje MAEASD), Affari politici (dalje AP) 1946-1950, Jugoslavia, busta (dalje b.) 12, dopis italijanske ambasade pri Svetem sedežu italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 17. 9. 1946. V njem navajajo, da je bilo teh beguncev celo 130.000, medtem ko je bilo po drugih podatkih iz 28. 3. 1947 skupaj v Italiji še okrog 18.000 jugoslovanskih beguncev. Prav tam, poročilo italijanskega zunanjega ministrstva Politična jugoslovanska emigracija v Italiji, 27. 3. 1947. Po podatkih jugoslovanske strani je bilo 30. 9. 1945 v vseh taboriščih v Italiji 28.076 Jugoslovancev. Arhiv Ministrstva za zunanje zadeve Srbije in Črne Gore (dalje AMZZ SCG), 1946, mapa (m) 10, dopis Jugoslovanske delegacije v Posvetovalnem svetu za Italijo ministrstvu za zunanje zadeve Delo UNRRA v Italiji glede na neitalijanske begunce, 20. 12. 1945.

³ Enciklopedija Slovenije, 1, A-Ca. Ljubljana 1987, str. 208.

⁴ AMZZ SCG, 1945, m. 12, dopis št. 81 ambasade ZDA jugoslovanskemu ministrstvu za zunanje zadeve, 3. 7. 1945; dopis načelnika Generalštaba Jugoslovanske armade ministrstvu za zunanje zadeve, 10. 7. 1945. Številke osebja so podatki iz dopisa z dne 3. 7. 1945.

Hrvatov, ostalo pa so bili Dalmatinci in Črnogorci. Prva prekomorska brigada, v kateri je bilo 2058 borcev, je bila ustanovljena že 20. oktobra 1943 v Carbonari in je odšla v Jugoslavijo med 25. novembrom in 7. decembrom 1943. Po prihodu na srednje dalmatinske otoke so iz nje ustanovili še Drugo prekomorsko brigado.⁵ Decembra 1943 je bila v Gravini ustanovljena Tretja prekomorska brigada, septembra 1944 v bariju Četrta, decembra 1944 v Splitu Peta. Ustanovljenih je bilo tudi več drugih specialnih enot.⁶ Veliko tistih Slovencev in Hrvatov, ki so tudi po kapitulaciji ostali v okviru italijanske vojske, je dezertiralo, saj so jim italijanske vojaške oblasti poskušale preprečiti, da bi se priključili jugoslovanskim partizanom. Po italijanskih virih jih je do aprila 1944 dezertiralo 1094, nato do marca 1945 še 721.⁷

* * *

Po vstopu Italije v vojno junija 1940 pa so začeli Slovence in Hrvate v italijanski vojski, t.i. drugojezične vojake (militari alloglotti), razoroževati, jim odvzemati oznake ter jih vključevati v posebne delovne bataljone (battaglioni speciali), ki so bili nastanjeni večinoma na Siciliji in Sardiniji. Pred napadom na Jugoslavijo so iz italijanskih enot ob rapalski meji odstranili vojake, ki so bili Slovenci ali Hrvatje, in tudi te poslali večinoma na Sardinijo in Sicilijo. Prav pripadniki posebnih bataljonov so sestavljali največjo skupino Slovencev in Hrvatov, italijanskih državljanov, na teh dveh otokih.⁸

Zlasti v času priprav na napad na Jugoslavijo v začetku leta 1941 je bilo veliko politično sumljivih primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov poslanih v konfinacijo, največ na jug Italije in na Sicilijo ter Sardinijo. Kot je razvidno iz osebnih kartotek interniranih, ki jih hrani Centralni državni arhiv v Rimu, je bilo spomladi 1941 več tisoč civilistov iz vzhodnih italijanskih pokrajin poslanih v internacijo. Sledilo jim je več tisoč tistih, ki so bili ali italijanski ali jugoslovanski državljani iz okupiranih pokrajin, ki so bili osumljeni, da sodelujejo z uporniki.⁹

Italijansko vojno ministrstvo je z okrožnico 28. oktobra 1941 odredilo, da se vojaki iz slovanskih družin ob vpoklicu razvrstijo med posamezne rodove in odrede v skladu z nekaterimi posebnimi predpisi.¹⁰ Izvedli so tudi popis že mobiliziranih. Razdelili so jih v dve skupini in sicer skupino A, v kateri so bili tujerodci protitalijanskih čustev, in skupino B, v kateri so bili tisti, ki so bili samo slovanskega izvora. Oznake pa niso imele posebne praktične vrednosti, saj je izraz tujerodec postal sinonim za človeka, ki ga je bilo treba izločiti. Te vojake so postopoma preselili, jim odvzeli orožje in jih ožigosali kot najnevarnejše kriminalce.¹¹ Status pripadnikov posebnih bataljonov je urejala okrožnica vrhovnega poveljstva italijanske kraljeve vojske z dne 6. julija 1942, s katero so določili, da se morajo iz vajakov slovanskega porekla oblikovati posebni bataljoni, ki jih bodo zaposlili kot delavce ali kot nekvalificirano delovno silo in bodo brez osebnega orožja in brez

⁵ Enciklopedija Slovenije, 9, str. 397.

⁶ Enciklopedija Slovenije, 9, str. 284, 285.

⁷ MAEASD, AP 1931-1945, Jugoslavija, b. 141, Opomnik italijanskega zunanega ministrstva, 30. 10. 1945. Sara Perini: Battaglioni speciali = Slav Company = Posebni bataljoni : 1940-1945. Opčine, Trst 2004 (dalje Perini, Posebni bataljoni), str. 210, 212.

⁸ Perini, Posebni bataljoni, str. 79, 80; Albert Klun, Srečko Vilhar: Po potek Sardincev. Koper 1973 (dalje Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev), str. 7, 8.

⁹ Perini, Posebni bataljoni, str. 82, 84, 94.

¹⁰ Prav tam, str. 98, 100.

¹¹ Prav tam, str. 102.

oborožitve vojaškega oddelka.¹² Število posebnih bataljonov se je v skladu s temi navodili zato povečalo zlasti jeseni 1942.

Pozimi 1942/1943 pa so na Primorskem preventivno odstranili potencialne in dejanske sodelavce osvobodilnega gibanja. Tako so 5. februarja 1943 izvedli prisilno predčasno mobilizacijo več kot tri tisoč mladoletnikov, šestnajst in sedemnajst let starih fantov, jih zbrali v zbirnem centru v Gradišču ob Soči in jih 10. februarja poslali v posebne bataljone. S prisilno mobilizacijo letnikov 1924, 1925, 1926, pa tudi letnikov od 1901 do 1906 so nadaljevali marca 1943.¹³

Največ pripadnikov posebnih bataljonov je bilo na Sardiniji, kamor so prve skupine prišle že avgusta 1940, nato spomladi 1941 in jeseni 1942 ter pozimi in spomladi 1943. Živel so v zelo težkih razmerah, zlasti tisti, ki so na otok prišli jeseni 1942 in kasneje ter so jih namestili v šotorih na najbolj nezdravih krajih, saj je bil otok že poln vojaštva in obenem izpostavljen zavezniškemu bombardiranju. V teh enotah je za malarijo zbolelo med 70 in 90 odstotkov moštva, veliko obolelih pa je bilo tudi med tistimi, ki so na otok prišli prej in so sicer bivali v vojašnicah. Okrog štiristo pripadnikov posebnih bataljonov je zaradi malarije umrlo. Obenem je fašistična policija uvedla najstrožjo cenzuro. Veliko je bilo aretiranih in zaprtih, saj je med njimi delovala tudi organizacija Osvobodilne fronte in so pri njih odkrili propagandno gradivo.¹⁴

Angloameriške sile so Sardinijo osvobodile 21. septembra 1943. Slovenski in hrvaški vojaki pa so vse do pomladi 1944 ostali v okviru italijanske vojske, ki ji je uspelo obdržati poveljstvo na otoku. Šele okrožnica z dne 22. maja 1944 priča o njihovem prehodu pod zavezniško komando.¹⁵ Slovenski in hrvaški vojaki so se takoj po kapitulaciji Italije začeli upirati in niso več sprejemali ukazov od tistih, ki so bili do včeraj oficirji italijanske fašistične vojske. Posledica so bile številne aretacije. Na otoku je obenem zavladalo veliko pomanjkanje, saj so potem, ko je bila prve dni oktobra 1943 osvojenjena Korzika, na Sardinijo prišle tri italijanske divizije, skupaj 40.000 mož.¹⁶

V začetku novembra 1943 se je italijanska divizija Sabauda začela pripravljati na premestitev na Sicilijo, od koder naj bi se pridružila zaveznikom na italijanski fronti. Ker so izločili starejše letnike, so jo hoteli popolniti s prostovoljci. Na poziv se je javilo veliko Slovencev in Hrvatov, ker bi se po premestitvi na Sicilijo lažje priključili jugoslovanskim partizanom. Dejansko so se do konca leta skoraj vsi prebili v jugoslovansko bazo v Gravini pri Bariju in se nato priključili prekomorskim enotam.¹⁷

Na Sardiniji je bilo tudi veliko bivših zapornikov in ujetnikov, ki so bili jugoslovanski državljani. Ti so ustanovili svoj bataljon, ki se je nastanil v neki vojašnici v mestu Sassari. Zaradi njihove repatriacije je vodstvo jugoslovanske baze januarja 1944 tja poslalo posebno delegacijo, ki je po prihodu zvedela, da je na otoku tudi več tisoč primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov v t.i. posebnih bataljonih oziroma delovnih četah. Člani delegacije so obiskali posamezne čete in ker njihova repatriacija kljub izraženim željam, da bi se priključili jugoslovanskim partizanom,

¹² Prav tam, str. 114.

¹³ Prav tam, str. 128, 142, 154.

¹⁴ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 8, 48, 53.

¹⁵ Perini, Posebni bataljoni, 218, 224. Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 56.

¹⁶ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 58.

¹⁷ Prav tam, str. 64.

formalno zaradi njihovega italijanskega državljanstva ni bila mogoča, so tem ljudem priporočili, naj napišejo izjave, da se želijo prostovoljno vključiti v jugoslovanske partizanske enote. Te vloge je jugoslovanska delegacija vzela s seboj, potem ko se je februarja 1944 skupaj z jugoslovanskim bataljonom vrnila v Bari in so bile poslane Vrhovnemu štabu NOV in POJ.¹⁸ Izjava 228. posebne delovne čete je bila objavljena v časopisu Nova Jugoslavija, skupaj s pozivom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije zaveznikom, naj tem Slovencem in Hrvatov na Sardiniji, da se priključijo jugoslovanskim partizanom, je pisal Ferdo Kozak 3. aprila 1944 v Dnevni vesteh, ki so izhajale v Bariju.²⁰

O vprašanju vračanja primorskih Slovencev je v začetku junija 1944 razpravljala Izvršilni odbor Osvobodilne fronte, ki je nato 4. junija 1944 z okrožnico vsem pokrajinskim in okrožnim odborom OF le-te obvestil, da je na Sardiniji, Siciliji in v severni Afriki okrog 30.000 Slovencev in Hrvatov iz Primorske, Benečije in Istre, ki so tja prišli kot vojaki italijanske fašistične vojske, ob kapitulaciji Italije prešli v sestav italijanske Badoglijeve vojske in ki hočejo v veliki večini stopiti v vrste NOVJ. Njihove zahteve naj bi podprli tako, da bi vse organizacije OF, zlasti tiste na Primorskem, organizirale seje, zborovanja, mitinge, na katerih bi sprejemale resolucije in protestna pisma z zahtevo, da se jim dovoli vključitev v vrste jugoslovanskih partizanov. Resolucije naj bi naslavljali na italijansko vladno, na zaveznike in na italijanske antifašiste.²¹ Na Primorskem so po tem pozivu napisali več sto resolucij. Navajam le dve; tisto, ki jo je sprejela okrajna mladinska konferenca v Rižani 9. julija 1944, sta podpisala 102 delegata, resolucijo vaščanov Sv. Križa in Nabrežine pri Trstu pa je podpisalo 514 vaščanov.²²

O vprašanju vračanja Slovencev in Hrvatov, italijanskih državljanov, so govorili tudi na pogovorih Tita z generalom H. M. Wilsonom in nato na sestanku Tita z Winstonom Churchillom 12. in 13. avgusta 1944. Churchill se je sicer načelno strinjal, da se Primorci in Istrani vključijo v NOVJ, toda iz operativnih razlogov naj ne bi bilo mogoče razrešiti obveznosti tistih, ki so bili takrat s Sardinije že premeščeni na Korziko.²³

Zavezniki so namreč februarja 1944 odbrali skoraj 6000 pripadnikov posebnih delovnih čet in jih v naslednji treh mesecih premestili na Korziko, na Sardiniji pa jih je ostalo okrog 2000. Prva je 14. februarja 1944 na Korziko odšla 354. četa, sledilo pa jih je še 26. Čete so imele med 111 in 225 mož. Ohranjen je podatek iz 1. februarja 1945, ko je bilo na Korziki 4741 slovenskih in hrvaških pripadnikov posebnih delovnih čet.²⁴ Pobudniki selitve so bili verjetno Italijani, saj je po prihodu jugoslovanske delegacije, od katere so zvedeli za jugoslovansko bazo v

¹⁸ Prav tam, str. 66-70.

¹⁹ Nova Jugoslavija, 1. 4. 1944, Istrani su naša neodeljiva braća; Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 100.

²⁰ Dnevne vesti, 1. 4. 1944, Ferdo Kozak: Problem primorskih Slovencev. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 100.

²¹ Okrožnica IO OF vsem pokrajinskim in okrožnim odborom OF, št. 90/40, 4. 6. 1944. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 99 (faksimile); Perini, Posebni bataljoni, str. 246, 248.

²² Italijanski vladi. Resolucija mladine iz okraja Rižana, 9. 7. 1944. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 102.

²³ Dušan Biber: Otvorena tajna arhiva. V: Vijesnik u srijedu, 4. 8. in 27. 9. 1972. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 102, 103.

²⁴ Perini, Posebni bataljoni, str. 252.

Bariju, zbiranje enot in odhode prekomorskih brigad v Jugoslavijo, disciplina v četah popustila in četna komanda ni imela več moči, da bi vse kršilce kaznovala. Obenem pa je bila selitev tudi v okviru zavezniških priprav na izkrcaje v južni Franciji. Selitev je bila tako politično in vojaško dejanje. Skupaj z njimi so odšli tudi italijanski oficirji, a so jim Slovenci in Hrvati na Korziki odpovedali poslušnost, prihajalo je tudi do fizičnega obračunavanja z njimi, zato so jih zavezniki poslali nazaj na Sardinijo.²⁵

Po preselitvi na Korziko so bili pripadniki posebnih bataljonov vključeni v VII. ameriško armado, Sekcija severne baze (Northern Base Section, NORBS), komandant je bil general J. P. Ratay, in sicer najprej v 2615., nato pa v 2698. tehnični nadzorstveni polk (Technical Supervisor Regiment). NORBS je bila zadolžena za popravilo cest, pristanišč, letališč, skladišč, vojašnic, telekomunikacij in za prevoze. Čete so preoblekli v ameriške uniforme, jih formirali po sistemu ameriške armade in jim dodelili svoje oficirje in podoficirje. Ti so se do Slovencev in Hrvatov večkrat vedli žaljivo in naj bi med seboj kar tekmovali, kdo bo "bolj preganjal Jugote".²⁶ Poleti 1944 so jim dovolili, da iz svojih čet izberejo sposobne ljudi, ki so jih v okviru slovenskega oficirskega tečaja, ki je bil od 7. do 13. avgusta 1944, usposobili za oficirje. Izboljšale so se tudi življenjske razmere. Za delo, ki so ga opravljali, so prejeli plačo. Glede hrane so bili sprva izenačeni z Američani, kasneje pa je bila hrana omejena. Oficirji so imeli osebno orožje in so nosili posebne oznake. Dve četi sta bili stražarski, imeli sta orožje in stražili skladišča, taborišča vojnih ujetnikov in delno nadzorovali promet.²⁷

Sprva so bile čete označene kot jugoslovanske (Jugoslav Company), nato pa kot slovanske (Slav Company), saj naj bi s tem, da bi jim dovolili naziv "jugoslovanski" avtomatično pomenilo, da zavezniki pristajajo na spremembo meje in priključitev Julijske krajine, od koder so ti italijanski državljani izhajali, k Jugoslaviji. Ostali so sestavni del italijanskih delovnih čet, v katerih so bili italijanski vojni ujetniki ali pa prostovoljni delavci, le na kapi so nosili oznako S.²⁸ Ameriško poveljstvo jim je sprva tudi dovolilo nositi značke z jugoslovansko zastavo z zvezdo in izobešati jugoslovansko zastavo z zvezdo, konec maja 1944 pa so tudi to prepovedali.²⁹ Ime jugoslovansko pa se je ohranilo na pokopališču v Ajacciu, kjer je pokopanih 45 pripadnikov slovanskih čet, ki so se večinoma ponesrečili pri delu z razstrelivom.³⁰

Če jim Američani niso dovolili, da se opredelijo za Jugoslavijo kot svojo državo, pa so jim priznavali njihovo narodnostno pripadnost, ki so jim jo Italijani zanimali ves čas, ko so bili pod njihovim poveljstvom, torej tudi po kapitulaciji Italije. Od 2. novembra 1944 pa do 1. avgusta 1945 je kot polmesečnik izhajala revija Naša zvezda, ki sta jo urejala Rafael Nemec in Zorko Škrk. Dovoljenje za njeno izdajanje so dobili z nekaterimi omejitvami: imeti je morala nizko naklado, morala je skozi cenzuro in vsebovati je morala rubriko za učenje angleščine. Revija je poskušala seznanjati vojake z delovanjem slovenske Osvobodilne fronte, dajala je možnost, da

²⁵ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 74-78; Perini, Posebni bataljoni, str. 232.

²⁶ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celotnega gradiva o Korzikancih, 1945.

²⁷ Perini, Posebni bataljoni, str. 224, 232-236, 252.

²⁸ AMZZ SCG, 1945, m. XII. Rezimirani važni podatki iz celotnega gradiva o Korzikancih, 1945, Izjava generala Rataya jugoslovanski vojni misiji v Franciji, nedat.; Perini, Posebni bataljoni, str. 224.

²⁹ Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), fond 44, Okrožnica poveljstva na Korziki poveljujočemu oficirju NORBS, 25. 5. 1944.

³⁰ Perini, Posebni bataljoni, str. 224; Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 83.

so pisali v maternem jeziku, kar je bil zanje posebno doživetje, saj je bila slovenska pisana beseda v času fašizma prepovedana. V Naši zvezdi so se zavzemali tudi za nove meje Primorske po koncu 2. svetovne vojne. Ko so jih prestavili v južno Francijo, so izdali tudi 135 številčk Vojnega poročevalca. Ustanovili so pevski zbor, ki je imel več uspešnih nastopov, smeli so poslušati radio Svobodna Jugoslavija, zbirali so material in denarna sredstva za jugoslovanski Rdeči križ.³¹ Bili so tudi politično organizirani v okviru Jugoslovanske narodnoosvobodilne fronte, organizacije Slovencev in Hrvatov na Korziki. Vsaka četa je imela svoj narodnoosvobodilni odbor, ki je bil povezan s centralnim odborom. Osnovna programska izhodišča so bila: bratska enotnost vseh Jugoslovancev, ne glede na politične ideje, izključena je bila le fašistična, medsebojno zbliževanje in kulturno delovanje.³²

Obenem pa so bili še naprej izpostavljeni zapostavljanju, saj ob sporih Američani nikoli niso pozabili poudariti, da so italijanski ujetniki in naj kot taki ne zahtevajo preveč. Domov so morali pisati na obrazcih za italijanske vojne ujetnike, kazensko so jih pošiljali na Sardinijo, jim oteževali kulturno delo, niso jim dovolili vrniti v pravilno obliko italijaniziranih imen itd. Zaradi takega ravnanja jih je več pobegnilo in so se skrivali na Korziki.³³

Naloga enot na Korziki, tudi posebnih delovnih čet, je bila priprava na invazijo v južno Francijo. V njej je v zavezniških enotah sodelovalo 450.000 mož, ki se jim je pridružilo 80.000 pripadnikov francoskega osvobodilnega gibanja. Intenzivne priprave so se začele že konec aprila 1944, ko so zavezniški bombniki napadli Toulon, same vojne operacije ob francoski obali pa 15. avgusta. Pomemben delež so prispevale tudi slovenske in hrvaške delovne čete, ki jih je komandant 2698. tehnično-nadzorstvenega polka podpolkovnik William F. Britten posebej pohvalil.³⁴

Po uspešno izvedeni invaziji so pripadniki posebnih delovnih čet ponovno začeli s političnimi akcijami za vrnitev v domovino. Vloge za vrnitev so posamezne čete pošiljale zavezniški vojaški komandi na Korziki in jugoslovanskemu konzulatu v Marseillesu. V Pokrajinskem arhivu v Kopru so se ohranili izvirniki vlog petnajstih slovanskih čet.³⁵ Njihove prošnje za premestitev v NOVJ so bile odbite 10. novembra 1944 z okrožnico poveljnika 2698. tehnično-nadzorstvenega polka podpolkovnika Brittna z obrazložitvijo, da mora biti vsak, ne glede na njegove želje, tam, kjer je za skupno zmago najbolj potreben.³⁶

Komandant NORBS general Ratay je oktobra 1944 odredil, da se ena četa premesti s Korzike v Marseilles. Tam so jih uporabljali kot pristaniške delavce, kot pomožno delovno silo v rafineriji itd. V začetku marca 1945 so bile tja premeščene še štiri čete, skupaj 906 oseb, do začetka maja pa naj bi bili premeščeni vsi ostali.³⁷ Tudi v južni Franciji so se Primorci in Istrani v javnosti predstavljali kot Jugoslovani. Izdelali so tudi značke s trobojnico z rdečo zvezdo. General Ratay je

³¹ Perini, Posebni bataljoni, str. 234; Naša zvezda (revija). V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 115-472.

³² Jugoslovanska narodna osvobodilna fronta. Organizacija Slovencev in Hrvatov na Korziki. Navodila sestavljal Pavel Gorkič. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 479, 480.

³³ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celega gradiva o Korzikancih, 1945.

³⁴ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 80-82.

³⁵ PAK, Vloge 224, 225, 229, 230, 234, 254, 321, 327a, 327b, 329, 330, 332, 340, 1229 in 1331 čete.

³⁶ PAK, Okrožnica podpolkovnika Williama F. Brittena slovanskemu moštvu, 10. 11. 1944; Perini, Posebni bataljoni, str. 248; Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 84, 86.

³⁷ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celega gradiva o Korzikancih, 1945.

poskušal s pobudniki te akcije obračunati in je tiste, ki so se mu zdeli sumljivi, dal zapreti v kazensko taborišče nemških ujetnikov št. 404. Poleti 1945 je bilo tako v tem taborišču 48 pripadnikov slovanskih čet.³⁸

Predstavniki Jugoslovanske vojne misije v Franciji Vladimir Pertot se je tajno sestal najprej z Goranom Stigličem, komandirjem 1242. čete, ki je bila največ časa v Marseillesu, in nato še z oficirji iz ostalih štirih čet. Vsem je poudaril, da je njihova prva dolžnost, da držijo svoje ljudi skupaj, da jim dvigujejo zavest, da pripadajo jugoslovanski skupnosti in da se pripravljajo na vrnitev v domovino.³⁹ O tem, da je bila velika večina res opredeljena za novo Jugoslavijo, priča tudi anketa, ki so jo Američani izvedli med tistimi 906, ki so bili konec marca 1945 v južni Franciji. Le štirinajst jih je izjavilo, da se nočejo javiti v novo jugoslovansko vojsko. Zaradi takšnega rezultata ankete med tistimi na Korziki sploh niso izvedli.⁴⁰

Jugoslovanska vojna misija v Franciji je večkrat posredovala pri zavezniški komandi in generalu Ratayu, naj se ti ljudje dajo na razpolago jugoslovanski osvobodilni vojski. Ratay je odgovoril, da so še vedno italijanski državljani in da bi s tem, ko bi jim dovolil, da se priključijo jugoslovanski vojski, priznal kasnejšo jugoslovansko aneksijo Julijske krajine. Kljub temu je obljubil, da jim bo dovolili oditi domov, ko bo Trst osvobojen.⁴¹ Na te njegove navedbe je nepodpisani predstavnik misije v posebnem pismu poudaril, da je vprašanje osvoboditve Julijske krajine, iz katere je prihajala večina teh delavcev, stopilo v zaključno fazo. Jugoslovanski vojski so bili zato nepogrešljivo potrebni zlasti prav domačini, ki naj bi se "najbolj fanatično borili za osvoboditev svojih domov in ker kraški karakter zahteva poseben tip bojevanja in tudi vojakov." Pri tem v južni Franciji niso bili več nepogrešljivi, saj je bilo tam vse več nemških vojnih ujetnikov, ki so lahko opravljali njihova dela. "Glede argumenta, da bi to prejeduciralo priključitev, naj povem dvoje - to se dogaja tudi drugje, pa se ne govori o mejah. Če pa bi bila ta udeležba kasneje argument, pa je nepravilno, da se jim to ne dovoli, če se to dovoljuje drugim narodom in skupinam, ki še zdaleč niso doprinesli toliko, kot Jugoslovani. Naj navedem primer Italije kot sobojevnice, medtem ko se Jugoslovanom, ki so prav od teh Italijanov toliko trpeli in bili internirani na Sardiniji, tega ne dovoli. /.../ Lahko damo garancije, da jih ne bomo opredelili kot skupine iz Julijske krajine, obenem pa jih lahko ameriška vlada pusti, da se prostovoljno javijo."⁴² Poleg političnih razlogov je bil vzrok zadrževanja teh enot tudi v tem, da so bili Američani zelo zadovoljni z njimi kot delavci in so jim celo ponujali, naj emigrirajo v ZDA.⁴³

Dogovor, da se Slovencem in Hrvatom s Korzike, Sardinije in južne Francije dovoli odhod domov in vključitev v enote NOVJ, je nova jugoslovanska vlada poskušala doseči tudi prek Jugoslovanske delegacije v Posvetovalnem svetu za Italijo. Menili so, da bi zanje moral veljati enak status kot za Jugoslovane, ki so bili mobilizirani v nemško vojsko in so jih izpustili iz vojnega ujetništva.⁴⁴ Namestnik vodje Jugoslovanske delegacije dr. Slaven Smodlaka je o tem vprašanju govoril z

³⁸ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 92.

³⁹ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis Vladimirja Pertota šefu Vojne misije jugoslovanske vojske v Franciji generalu Iljiću Prestavljanje Jugoslovanov s Korzike, 4. 3. 1945

⁴⁰ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celega gradiva o Korzikancih, 1945.

⁴¹ Prav tam.

⁴² AMZZ SCG, 1945, m. XII, Priloga 4, Gospod general, nepodpisano, Pismo v imenu Jugoslovanske vojne misije v Franciji, nedat. (pred koncem vojne).

⁴³ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celega gradiva o Korzikancih, 1945.

⁴⁴ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Priloga 1, Zanimiva dejstva v zvezi s Korzikanci, nedat.

britanskim in francoskim veleposlanikom v Rimu, medtem ko do ameriškega ni uspel priti. Oba sta bila mnenja, da bi izpustitev teh italijanskih državljanov prejudicirala ozemeljsko vprašanje, ki ga mora razrešiti mirovna konferenca, in da se morajo tudi posvetovati z Vrhovnim poveljstvom zavezniških sil za Sredozemlje. Le če bi oni odobrili, da so ti ljudje potrebni kot borci v Jugoslaviji, in če bo obstajala možnost njihovega prevoza, bo lahko Posvetovalni svet podal mnenje. Zavezala sta tudi stališče, da Posvetovalni svet ne bo reševal tega političnega vprašanja.⁴⁵ Jugoslovanski predstavnik je vseeno zahteval, da Posvetovalni svet za Italijo o tem vprašanju razpravlja. Na seji 16. marca 1945 je jugoslovansko zahtevo podprl le sovjetski predstavnik, ostali pa so se vzdržali, ker so bili ti ljudje italijanski državljani. Kasneje so zapisnik seje sicer popravili in sprejeli sklep, da se o tem vprašanju obvesti vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje feldmaršal Harold Alexander. Kljub sklepu, da svet ponovno razpravlja o tem vprašanju na seji 20. marca, do te razprave ni prišlo.⁴⁶ Konec marca 1945 se je na Alexandra s telegramom obrnil tudi Tito in ga prosil, naj posreduje za Slovence in Hrvate, ki so še vedno bili na Sardiniji, Korziki in v južni Italiji.⁴⁷

Kljub obljubi generala Rataya, da bodo pripadniki posebnih delovnih čet po osvoboditvi Julijske krajine lahko odšli domov, se to ni zgodilo. Tudi od feldmaršala Alexandra do srede maja 1945 ni bilo odgovora. Obenem se je v začetku maja 1945 začelo premeščanje ostalih enot s Korzike v južno Francijo, ki je bilo zaključeno do konca meseca.⁴⁸ Jugoslovansko ministrstvo za zunanje zadeve je zato menilo, da je nujno podvzeti diplomatske korake, ker je Trst osvobojen, vojna končana, delo pripadnikov posebnih delovnih čet pa bi lahko opravljali številni nemški ujetniki.⁴⁹

Zadrževanje več tisoč Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine je podobno kot oviranje vračanja civilistov, ki so bili internirani ali premeščeni v času fašizma ali med vojno in so bili razsejani po vsej Italiji, v času priprav na mirovna pogajanja in med njimi nedvomno v funkciji slabitve jugoslovanskih pozicij. Ti ljudje, ki so podpirali priključitev celotne Julijske krajine k Jugoslaviji, bi namreč pomembno okrepili t.i. projugoslovanski blok.⁵⁰

⁴⁵ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis Jugoslovanske delegacije v Posvetovalnem svetu za Italijo jugoslovanskemu ministrstvu za zunanje zadeve, 14. 3. 1945, Jugoslovani iz Istre in Slovenskega primorja na Korziki in Sardiniji.

⁴⁶ AMZZ SCG, 1945, m. XII, poročilo delegacije o razpravi na Svetu o tem, da se spustijo naši ljudje iz Korzike in Sardinije, 16. 3. 1945; Jugoslovanska delegacija v Posvetovalnem svetu za Italijo Poverjeništvu za zunanje zadeve, Jugoslovani iz Istre, Slovenskega primorja in Dalmacije na Korziki in Sardiniji 7. 4. 1945.

⁴⁷ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis Jugoslovanske delegacije v Posvetovalnem svetu za Italijo ministrstvu za zunanje zadeve, 2. 4. 1945.

⁴⁸ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis Jugoslovanske delegacije v Posvetovalnem svetu za Italijo ministrstvu za zunanje zadeve Jugoslovani iz Istre, Slovenskega Primorja in Dalmacije na Korziki in Sardiniji, 8. 5. 1945,

⁴⁹ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celega gradiva o Korzikanecih, 1945.

⁵⁰ Po raznih krajih Italije je bilo ob koncu vojne 5550 državnih uslužbencev, ki so bili Slovenci ali Hrvati. Angloameriška Zavezniška vojaška uprava je zavrnila jugoslovansko zahtevo, da se te ljudi zamenja z italijanskimi regnicoli, t.j. Italijani, ki so se po letu 1918 priselili v Julijsko krajino. Hotela je obravnavati vsak posamezen primer in je bila proti skupinski rešitvi, saj je zastopala stališče, da vse preselitve niso bile politične. Posamezniki so tako vlagali prošnje za vrnitev pri pristojnih organih v Italiji, nekateri že pred majem 1945, vendar niso dobili pozitivnega odgovora. Do decembra 1945 se jih je vrnilo le okrog sto. Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1584, Zbirka gradiva organov in organizacij za boj proti fašizmu v coni A Julijske krajine, (dalje AS 1584) AIS, ae 391, Elaborat o narodnostnem in političnem preganjanju v Julijski krajini 1918-1946 z ozirom na državne uslužbence, 28. 5. 1946.

Ker je pripadnike posebnih delovnih čet ameriško poveljstvo tudi po koncu vojne še vedno zadrževalo v južni Franciji, so nekateri na svojo roko zapustili čete in se na razne načine prebijali v domovino. 7. junija 1945 so se zbrali poveljniki slovanskih čet, med katerimi je bilo 20 Slovencev in 4 Hrvatje, in poslali posebno spomenico Zavezniškemu vrhovnemu poveljstvu in Vrhovnemu štabu Jugoslovanske armade z zahtevo, da ameriška komanda takoj pošlje domov vse pripadnike slovanskih čet.⁵¹

Skupaj s to spomenico je oficir inšpektor Jugoslovanske vojne misije v Franciji dr. Ivo Ambrožič poslal generalu Ratayu tudi pismo, v katerem je med drugim poudaril, da so ti ljudje predano delali tudi zaradi obljube, da se bodo vrnil domov, ko bo vojna končana oziroma že prej, če bo njihovo ozemlje osvobojeno. Ko je bilo s strani ameriškega poveljstva Ambrožiču naročeno, naj častnikom v teh četah poroča, da je vrnitev preložena, so bili vsi soglasni, da ne bo več mogoče vzdrževati discipline. Prepoved izobešanja jugoslovanske zastave z zvezdo in jugoslovanskih znakov, ravnanje z njimi enako ali celo slabše kot z italijanskimi vojnimi ujetniki, pomanjkanje obljubljenega dopisovanja s svojci je še povečalo nezadovoljstvo pripadnikov teh enot in začela so se prva ubežništva. Ambrožič nadaljuje: "Izrekam vam rotečo prošnjo. Pozabite, da imate pod svojim poveljstvom vojake, ampak očete, ki so bili odvzeti svojim otrokom, ter otroke, ki so bili odtrgani materam."⁵²

Na te zahteve ni bilo odgovora. Je pa general Ratay z odlokom 6. julija 1945 dopustil, da bi lahko izobesili zastavo Kraljevine Jugoslavije, kar je sprožilo ponoven protest. Centralni odbor Slovanskih čet je v spomenici, ki so jo poslali Ratayu 14. julija 1945, poudaril, da so Slovenci in Hrvati po rodu iz Istre in Slovenskega Primorja in da so se že davno opredelili za Jugoslovane. Zahtevali so pravico do samoopredelitve, do svobodnega izražanje narodnih čustev, do svobode vesti, torej pravico do načel, ki so bila sprejeta v Atlantski listini in nato potrjena na konferencah v Teheranu, na Jalti in v San Franciscu. Kot Jugoslovani so smeli pred časom nositi na levem rokavu zastavo Demokratične federativne Jugoslavije, lahko so izobešali jugoslovansko zastavo z zvezdo. Kmalu so jim to prepovedali, ker naj ne bi bilo jasno, ali so Jugoslovani ali Italijani in naj bi to določila mirovna konferenca. Z odlokom, ki pa je dopustil nošnjo zastave stare Jugoslavije, pa so jim vsilili zastavo, "pod katero so se borili izdajalci narodov Jugoslavije. Naj nam dopustijo, da si sami izbiramo značke, ker smo si to pravico prislužili z našimi napori".⁵³

Julija 1945 je Centralni odbor Slovanskih čet sprejel tudi posebno izjavo, s katero so zahtevali priključitev Slovenskega primorja s Trstom in Istre k Jugoslaviji ter takojšno vrnitev v domovino. V njej so poudarili, da poskuša italijanski fašizem "pod masko lažne demokracije zadušiti narodne pravice za samoopredelitev naroda vključno z odcepitvijo, zagotovljene v Atlantski listini in na konferenci na Jalti". Poudarili so, da se nikoli niso čutili državljane Italije in da priznavajo "novo Demokratično federativno Jugoslavijo in narodnoosvobodilne odbore na Primorskem kot svoje edine zastopnike".⁵⁴

⁵¹ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 94.

⁵² Pismo dr. Iva Ambrožiča, oficirja inšpektorja generalu Ratayu, Marseille, 7. 6. 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 491; glej tudi Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 90.

⁵³ Memorandum o nošenju značk Centralnega odbora Slovanskih čet, 14. 7. 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 496, 497.

⁵⁴ Centralni odbor Slovanskih čet. Izjava, s katero zahtevamo priključitev naših krajev Jugoslaviji in naš takojšen povratak v domovino, julij 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, 495, 496.

Predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst književnik France Bevk je verjetno avgusta 1945 poslal pripadnikom slovenskih čet posebno poslanico, v kateri je med drugim zapisal, da se zahodni zavezniki večkrat vedejo sovražno do predstavnikov jugoslovanskih organizacij in da podpirajo "italijanske imperialiste, ki bi hoteli, da pride Slovensko primorje spet pod Italijo".⁵⁵ O razpoloženju med njimi in tudi med ostalimi primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati po Italiji je avgusta 1945 poročal nepodpisani sodelavec Ozne, ki ugotavlja, da je velika večina teh ljudi naklonjena novi Jugoslaviji in da "reakcija" med njimi nima večjega vpliva.⁵⁶

Konec avgusta je predstavnik Jugoslovanske vojne misije v Franciji Jože Zemljak posredoval pri generalu Ratayu in polkovniku Whitu zaradi trditev slednjega v pogovoru z jugoslovanskim zveznim oficirjem kapetanom Kosmačem, da je edini razlog, ki zadržuje te Jugoslovane, ki so na delu pri Američanih v okolici Marseilla, ta, da jih Jugoslavija noče sprejeti in jim ne dovoli vrnitve domov. Jugoslovanska vojna misija v Parizu je zato izjavila: "Jugoslovanska vlada dovoljuje vsakemu povratek v domovino, zlasti z veseljem pričakuje povratek delavcev Jugoslovanov iz okolice Marseilla. Celo več, jugoslovanska vlada je večkrat preko svojega predstavnika generala Iljića in preko vojne misije v Parizu intervenirala, da se jih čim prej odpošlje v domovino". Čudili so se dejstvu, da se zadržuje te ljudi, "ko vendar vsi vemo, da delajo ti Jugoslovani že leta za zaveznike in so se borili ramo ob rami z njimi, po drugi strani pa pošiljajo domov Italijane in Nemce. Upamo, da bo krivica čim prej odstranjena in se bo začela repatriacija Jugoslovanov takoj".⁵⁷

Šele 30. oktobra 1945 je jugoslovansko zunanje ministrstvo dobilo depešo iz Londona, da so bile za njihov odpust in vrnitev domov izvršene vse potrebne priprave in da bodo vsi spuščeni domov. Tisti, ki so imeli stalno bivališče vzhodno od demarkacijske črte in so sodili v cono B Julijske krajine, ki je bila pod upravo Vojne uprave Jugoslovanske armade, naj bi najprej odšli na zbirno mesto v coni A, ki je bila pod angloameriško Zavezniško vojaško upravo, ostali pa naravnost domov.⁵⁸

Vrnili so se novembra 1945 in sicer prek Grenobla, Švice in Milana v Videm in od tam domov. Ob vrnitvi so izročili Pokrajinskemu narodnoosvobodilnemu odboru za Slovensko primorje in Trst 260.000 francoskih frankov za spomenik bazoviškim junakom. 23. decembra so organizirali v Postojni veliko poslovilno zborovanje vseh bivših vojnih ujetnikov v Franciji.⁵⁹

Kot zapiše Sara Perini, ki je zbrala pričevanja teh povratnikov, pa vrnitev ni bila tako srečna, kot so si jo zamišljali. Vaščani in znanci so jih gledali kot ljudi, ki so preživeli najhujši vojni čas v zavezniški vojski, ne da bi se izpostavili trpljenju in žrtvam onih, ki so se bojevali kot partizani. Minilo naj bi veliko let, preden so ljudje začeli spoznavati, da življenje v internacijskih taboriščih posebnih bataljonov ni bilo lahko.⁶⁰

⁵⁵ France Bevk. *Tovariši sinovi primorske zemlje*. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 94, 95.

⁵⁶ AS 1584, AIS, ae 282. Poročilo o položaju primorskih Slovencev. Marseilles, 16. 8. 1945.

⁵⁷ Prepis pisma polkovnika J. Zemljaka generalu Ratayu in polkovniku Whiteju, 31. 8. 1945. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 508.

⁵⁸ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis jugoslovanskega zunanjega ministrstva Predsedstvu Narodne vlade Hrvaške, 1. 11. 1945.

⁵⁹ Perini, *Posebni bataljoni*, str. 254, 256; Poročilo o poslovilnem zborovanju vseh bivših vojnih ujetnikov v Franciji dne 23. 12. 1945 v Postojni. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 508-510.

⁶⁰ Perini, *Posebni bataljoni*, str. 256.

Ker je pripadnike posebnih delovnih čet ameriško poveljstvo tudi po koncu vojne še vedno zadrževalo v južni Franciji, so nekateri na svojo roko zapustili čete in se na razne načine prebijali v domovino. 7. junija 1945 so se zbrali poveljniki slovanskih čet, med katerimi je bilo 20 Slovencev in 4 Hrvatje, in poslali posebno spomenico Zavezniškemu vrhovnemu poveljstvu in Vrhovnemu štabu Jugoslovanske armade z zahtevo, da ameriška komanda takoj pošlje domov vse pripadnike slovanskih čet.⁵¹

Skupaj s to spomenico je oficir inšpektor Jugoslovanske vojne misije v Franciji dr. Ivo Ambrožič poslal generalu Ratayu tudi pismo, v katerem je med drugim poudaril, da so ti ljudje predano delali tudi zaradi obljube, da se bodo vrnili domov, ko bo vojna končana oziroma že prej, če bo njihovo ozemlje osvobojeno. Ko je bilo s strani ameriškega poveljstva Ambrožiču naročeno, naj častnikom v teh četah poroča, da je vrnitev preložena, so bili vsi soglasni, da ne bo več mogoče vzdrževati discipline. Prepoved izobešanja jugoslovanske zastave z zvezdo in jugoslovanskih znakov, ravnanje z njimi enako ali celo slabše kot z italijanskimi vojnimi ujetniki, pomanjkanje obljubljenega dopisovanja s svojci je še povečalo nezadovoljstvo pripadnikov teh enot in začela so se prva ubežništva. Ambrožič nadaljuje: "Izrekam vam rotečo prošnjo. Pozabite, da imate pod svojim poveljstvom vojake, ampak očete, ki so bili odvzeti svojim otrokom, ter otroke, ki so bili odtrgani materam."⁵²

Na te zahteve ni bilo odgovora. Je pa general Ratay z odlokom 6. julija 1945 dopustil, da bi lahko izobesili zastavo Kraljevine Jugoslavije, kar je sprožilo ponoven protest. Centralni odbor Slovanskih čet je v spomenici, ki so jo poslali Ratayu 14. julija 1945, poudaril, da so Slovenci in Hrvati po rodu iz Istre in Slovenskega Primorja in da so se že davno opredelili za Jugoslovane. Zahtevali so pravico do samoopredelitve, do svobodnega izražanja narodnih čustev, do svobode vesti, torej pravico do načel, ki so bila sprejeta v Atlantski listini in nato potrjena na konferencah v Teheranu, na Jalti in v San Franciscu. Kot Jugoslovani so smeli pred časom nositi na levem rokavu zastavo Demokratične federativne Jugoslavije, lahko so izobešali jugoslovansko zastavo z zvezdo. Kmalu so jim to prepovedali, ker naj ne bi bilo jasno, ali so Jugoslovani ali Italijani in naj bi to določila mirovna konferenca. Z odlokom, ki pa je dopustil nošnjo zastave stare Jugoslavije, pa so jim vsilili zastavo, "pod katero so se borili izdajalci narodov Jugoslavije. Naj nam dopustijo, da si sami izbiramo značke, ker smo si to pravico prislužili z našimi naporimi."⁵³

Julija 1945 je Centralni odbor Slovanskih čet sprejel tudi posebno izjavo, s katero so zahtevali priključitev Slovenskega primorja s Trstom in Istre k Jugoslaviji ter takojšno vrnitev v domovino. V njej so poudarili, da poskuša italijanski fašizem "pod masko lažne demokracije zadušiti narodne pravice za samoopredelitev naroda vključno z odcepitvijo, zagotovljene v Atlantski listini in na konferenci na Jalti". Poudarili so, da se nikoli niso čutili državljane Italije in da priznavajo "novo Demokratično federativno Jugoslavijo in narodnoosvobodilne odbore na Primorskem kot svoje edine zastopnike".⁵⁴

⁵¹ Klun, Vilhar, Po poteh Sardinicev, str. 94.

⁵² Pismo dr. Iva Ambrožiča, oficirja inšpektorja generalu Ratayu, Marseille, 7. 6. 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardinicev, str. 491; glej tudi Klun, Vilhar, Po poteh Sardinicev, str. 90.

⁵³ Memorandum o nošenju značk Centralnega odbora Slovanskih čet, 14. 7. 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardinicev, str. 496, 497.

⁵⁴ Centralni odbor Slovanskih čet. Izjava, s katero zahtevamo priključitev naših krajev Jugoslaviji in naš takojšen povratak v domovino, julij 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardinicev, 495, 496.

Predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst književnik France Bevk je verjetno avgusta 1945 poslal pripadnikom slovanskih čet posebno poslanico, v kateri je med drugim zapisal, da se zahodni zavezniki večkrat vedejo sovražno do predstavnikov jugoslovanskih organizacij in da podpirajo "italijanske imperialiste, ki bi hoteli, da pride Slovensko primorje spet pod Italijo".⁵⁵ O razporejenosti med njimi in tudi med ostalimi primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati po Italiji je avgusta 1945 poročal nepodpisani sodelavec Ozne, ki ugotavlja, da je velika večina teh ljudi naklonjena novi Jugoslaviji in da "reakcija" med njimi nima večjega vpliva.⁵⁶

Konec avgusta je predstavnik Jugoslovanske vojne misije v Franciji Jože Zemljak posredoval pri generalu Ratayu in polkovniku Whitu zaradi trditve slednjega v pogovoru z jugoslovanskim zveznim oficirjem kapetanom Kosmačem, da je edini razlog, ki zadržuje te Jugoslovane, ki so na delu pri Američanih v okolici Marseilla, ta, da jih Jugoslavija noče sprejeti in jim ne dovoli vrnitve domov. Jugoslovanska vojna misija v Parizu je zato izjavila: "Jugoslovanska vlada dovoljuje vsakemu povratek v domovino, zlasti z veseljem pričakuje povratek delavcev Jugoslovanov iz okolice Marseilla. Celo več, jugoslovanska vlada je večkrat preko svojega predstavnika generala Iljića in preko vojne misije v Parizu intervenirala, da se jih čim prej odpošlje v domovino". Čudili so se dejstvu, da se zadržuje te ljudi, "ko vendar vsi vemo, da delajo ti Jugoslovani že leta za zaveznike in so se borili ramo ob ramo z njimi, po drugi strani pa pošiljajo domov Italijane in Nemce. Upamo, da bo krivica čim prej odstranjena in se bo začela repatriacija Jugoslovanov takoj."⁵⁷

Šele 30. oktobra 1945 je jugoslovansko zunanje ministrstvo dobilo depešo iz Londona, da so bile za njihov odpust in vrnitev domov izvršene vse potrebne priprave in da bodo vsi spuščeni domov. Tisti, ki so imeli stalno bivališče vzhodno od demarkacijske črte in so sodili v cono B Julijske krajine, ki je bila pod upravo Vojne uprave Jugoslovanske armade, naj bi najprej odšli na zbirno mesto v cono A, ki je bila pod angloameriško Zavezniško vojaško upravo, ostali pa naravnost domov.⁵⁸

Vrnili so se novembra 1945 in sicer prek Grenobla, Švice in Milana v Videm in od tam domov. Ob vrnitvi so izročili Pokrajinskemu narodnoosvobodilnemu odboru za Slovensko primorje in Trst 260.000 francoskih frankov za spomenik bazoziškim junakom. 23. decembra so organizirali v Postojni veliko poslovilno zborovanje vseh bivših vojnih ujetnikov v Franciji.⁵⁹

Kot zapiše Sara Perini, ki je zbrala pričevanja teh povratnikov, pa vrnitev ni bila tako srečna, kot so si jo zamišljali. Vaščani in znanci so jih gledali kot ljudi, ki so preživeli najhujši vojni čas v zavezniški vojski, ne da bi se izpostavili trpljenju in žrtvam onih, ki so se bojevali kot partizani. Minilo naj bi veliko let, preden so ljudje začeli spoznavati, da življenje v internacijskih taboriščih posebnih bataljonov ni bilo lahko.⁶⁰

⁵⁵ France Bevk. *Tovariši sinovi primorske zemlje*. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 94, 95.

⁵⁶ AS 1584, AIS, ae 282. Poročilo o položaju primorskih Slovencev. Marseilles, 16. 8. 1945.

⁵⁷ Prepis pisma polkovnika J. Zemljaka generalu Ratayu in polkovniku Whiteju, 31. 8. 1945. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 508.

⁵⁸ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis jugoslovanskega zunanjega ministrstva Predsedstvu Narodne vlade Hrvaške, 1. 11. 1945.

⁵⁹ Perini, *Posebni bataljoni*, str. 254, 256; Poročilo o poslovilnem zborovanju vseh bivših vojnih ujetnikov v Franciji dne 23. 12. 1945 v Postojni. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 508-510.

⁶⁰ Perini, *Posebni bataljoni*, str. 256.

Usoda pripadnikov posebnih bataljonov je bila tesno povezana z razmerami na bojiščih v Italiji, Franciji in Jugoslaviji, obenem pa tudi s političnim položajem v okviru Zaveznikov. Če so ti po kapitulaciji Italije sprva dovoljevali vključevanje Slovencev in Hrvatov, ki pa so bili italijanski državljani, v enote jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, pa so potem, ko so priprave na konec vojne prehajale v zaključno fazo in ko so se vse bolj kazali obrisi nove politične razdelitve sveta, to odhajanje preprečili. Vse bolj odkrito so podpirali italijansko stran, ki je iz sovražnika postajala mejnik zahodnega sveta proti komunističnemu vzhodu.

Nevenka Troha

SLOVENES AND CROATS IN SLAV COMPANIES IN SARDINIA, CORSICA AND SOUTHERN FRANCE (1944-1945)

S u m m a r y

After Italy entered the war in June 1940, its army started disarming Slovenes and Croats, its so-called other language soldiers. They were assigned to special working battalions (*battaglioni speciali*) which were mainly located in Sicily and Sardinia. In Winter 1942/1943, potential and actual collaborators of the Slovene liberation movement were removed from Primorska by means of early recruitment. Most members of the special battalions were located in Sardinia where they lived under very difficult circumstances, with around four hundred of them dying from malaria.

After the liberation of Sardinia in September 1943, they remained in the Italian army until May 1944, when they were placed under the Allied command. The Allies did not allow them, officially because of their Italian citizenship, to join the Yugoslav overseas units which had been leaving for Yugoslavia since October 1943, via the so-called bases in southern Italy. Their return was also discussed at the talks between Tito and Winston Churchill in August 1944. While, in principle, Churchill was not opposed to their joining the Yugoslav national liberation war, he deemed it operationally impossible for those who had already been transferred to Corsica to be relieved from their duties.

Also in Corsica they remained part of the Italian working units, however branded »Slavic«. Americans did not allow them to state Yugoslavia as their country of origin, however, unlike the Italians, they acknowledged their nationality. In November 1944, the first edition of their fortnightly paper, *Naša Zvezda* (Our Star), was published. They were also politically organised within the Yugoslav National Liberation Front, the organisation of Slovenes and Croats in Corsica.

After the invasion of southern France, the members of the special working units renewed a political campaign for their return to the homeland, but their applications were turned down in November 1944. In October 1944, the first unit was transferred to Marseilles, with the intention of transferring the remainder by May 1945. Although the Yugoslav military mission in France had intervened several times with the Allied command to make these people available to the Yugoslav Liberation Army, the request was rejected with the explanation that doing so would be a tacit recognition of the annexation of the Julian March. In March 1945, the new Yugoslav government failed to secure their return home through the Yugoslav delegation to the Advisory Council for Italy. In spite of promises, they were not allowed to return even after the liberation of the Julian March, but only in November 1945.

The fate of several thousand Slovenes and Croats, members of special battalions, largely depended on the situation on the battlefields as well as the political relations between the Allies. They supported the annexation to Yugoslavia of the entire Julian March and could significantly strengthen the so-called pro-Yugoslav bloc, whereas western powers ever more openly supported Italy which had turned from an enemy into a bulwark of the western world against the Communist east.

1.01

Prejeto 31. 3. 2006

UDK 355.72(497.4)"1944/1945"

Boris Mlakar*

Sanitetna služba in zdravniki v okviru Slovenskega domobranstva

IZVLEČEK

Autor poskuša čim bolj natančno rekonstruirati bistvene značilnosti sistema zdravstvene oskrbe za ranjene in bolne pripadnike kolaboracionistične in protirevolucionarne formacije Slovenskega domobranstva, ki je v času nemške okupacije delovala v Ljubljanski pokrajini. Formalno je celotno domobransko sanitetno službo organiziral in nadzoroval sanitetni odsek organizacijskega štaba, o važnejših kadrovskih potezah pa je odločal tudi nadrejeni nemški štab. Ker je arhivsko gradivo sanitetnega odseka ohranjeno le v drobcih, je autor svojo rekonstrukcijo gradil posredno, na podlagi ostalega domobranskega gradiva, pritegnil pa je tudi nekaj ustnih virov, ob upoštevanju celotne razpoložljive literature. Ker je znano, da se je zdravniški stan množično angažiral na strani partizanskega gibanja, je autor nekoliko več pozornosti namenil tudi zdravnikom, ki so delovali znotraj Slovenskega domobranstva.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, kolaboracija, domobranstvo, zdravstvo, sanitetna služba

ABSTRACT

MEDICAL SERVICES AND DOCTORS IN THE SLOVENE HOME GUARD

In this paper, the author attempts to reconstruct, as precisely as possible, the basic features of medical care for the wounded and sick members of the Slovene Home Guard (Domobranci), the anti-revolutionary and collaborationist formation which operated in the Ljubljana Province during the German occupation. The entire medical service of the Home Guard was formally organised and supervised by the medical section of its headquarters, although the more important decisions on staffing were taken by the superior German headquarters. As only fragments of the archive material on the medical section are preserved, the author has built his reconstruction on secondary sources, using the surviving Home Guard related material, oral sources and the available literature. Given that many doctors were engaged in the Partisan movement, the author has also given attention to those who worked within the Slovene Home Guard.

Key words: Second World War, Slovenia, collaboration, Home Guard, medical service, sanitary corps

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: boris.mlakar@inz.si

Vsaka oborožena sila oziroma vojaška formacija ima tudi posebno strokovno zdravstveno (sanitetno) organizacijo, katere osnovna naloga je ohranjanje zdravja oziroma zdravljenje vojaških oseb, v tem okviru pa predvsem ponovno usposabljanje ranjencev in obolelih za vojaško službo. V to delovanje spada - odvisno od značaja in velikosti formacije - cel sklop različnih preventivnih in aktivnih ukrepov, ki jih izvajajo strokovno usposobljeni posamezniki ali skupine in tudi ustanove. V mirnem času, oziroma pred vstopom v vojsko, omenjena sanitetna služba npr. ugotavlja sposobnost rekrutov za služenje vojske. V vojni, to omenjamo kot pomembno zanimivost, pa je vsaj v novejšem času zadolžena tudi za zdravstveno oskrbo vojnih ujetnikov. Skozi zgodovino se je sanitetna služba le počasi uveljavljala kot organiziran in samoumeven del vsake oborožene sile, vsekakor pa je postala neobhodna od začetka 19. stoletja, ko se začne obdobje dolgotrajnih vojn, ki so se vodile z zelo številnimi vojskami in ko je bilo vse težje množične izgube nadomeščati z novimi mobilizacijami. Zato je vojaška saniteta s svojo vlogo pri ohranjanju zdravja vojakov in pri ozdravljanju ranjenih in obolelih postala takorekoč strateško pomemben vir človeških sil, ki so potrebne za vodenje vojne.¹

V zvezi s Slovenskim domobranstvom je seveda težko uporabljati pojme, kot je npr. strateška pomembnost, saj je kot protirevolucionarna in hkrati kolaboracionistična formacija delovala le na območju medvojne Ljubljanske pokrajine in še to le med septembrom 1943 in majem 1945, se pravi v obdobju nemške okupacije t.i. Operacijske cone Jadransko primorje. Kljub temu je vsaj na tem območju, v določenem pogledu pa tudi širše, igrala važno, tako vojaško kot tudi politično vlogo, poleg, seveda, slovenskega partizanskega gibanja in nemškega okupatorja. Tudi njegova številčna moč v teh razmerah nikakor ni bila zanemarljiva, saj je dosegla število okrog 13 do 14.000 vojakov, kar je nekako ustrezalo številu vojakov ene divizije. Domobranci pa niso nastopali kot divizija, temveč predvsem kot posadke številnih podeželskih postojank, v obliki čet in vodov, od pozne pomladi 1944 dalje pa tudi v okviru premičnih, t.i. udarnih bataljonov.²

Omenjena številčnost Slovenskega domobranstva kot tudi dejstvo, da je bilo le-to zapleteno v boje z domačim, partizanskim nasprotnikom, kar je pomenilo tudi svojevrstno obliko državljanske vojne, ki je, kot je znano, običajno zelo krvava, nas navaja k sklepu, da je bila tudi pri domobranstvu sanitetna služba njegov logičen in hkrati nujno potreben del. Kjer so boji, so seveda tudi mrtvi in ranjeni. Slovensko domobranstvo je bilo v funkcionalnem in idejnem smislu nadaljevanje t.i. vaških straž, ki so delovale v Ljubljanski pokrajini v zadnjem letu italijanske okupacije. V pogledu sanitetne oskrbe so bile le-te navezane na sistem italijanskega vojaškega zdravstva, deloma tudi na civilno zdravstvo. V tem smislu se je tedaj kot sodelavka slovenskega protirevolucionarnega tabora posebej izpostavila dr. Bernarda Rihar-Kranjc, medtem ko je med slovenskimi četniki deloval dr. Ivan Lavrič. Vaške straže so imele svoje slovenske bolničarje, med katerimi se je izkazala Ivanka Primožič - Irena, ki je sodelovala že s t.i. Štajerskim bataljonom.³ Po kapitulaciji Italije sta med septembrskimi in oktobrskimi dogodki življenje izgubila dr. Ludvik

¹ Vojni leksikon. Beograd 1981, str. 542; Vojna enciklopedija, 8. Beograd 1966, str. 476-477.

² Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo 1943-1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana 2003 (dalje Mlakar, Slovensko domobranstvo 1943-1945), str. 163.

³ Nace Frančič: Ivanki Primožič - Ireni v spomin. V: Tabor, 1994, št. 5-6, str. 126-127.

Kožuh in dr. Ludvik Arko.⁴ Nekateri zdravniki so bili pred septembrom 1943 sodelavci oziroma sanitetni referenti ilegalne Slovenske legije ali pa Jugoslovanske vojske v domovini, npr. dr. Stanislav Grapar že od leta 1941, podobno tudi dr. Janez Janež in dr. Milan Varšek.⁵

Slovensko domobranstvo je bilo sicer formalno ustanovljeno konec septembra 1943, vendar je zaradi različnih težav in vprašanj v zvezi s poveljevanjem in pristojnostmi prava organizacija zaživela šele mesec dni kasneje, ko je poveljstvo njegovega Organizacijskega štaba prevzel podpolkovnik Franc Krener. V okviru tega štaba je bila organizacija in skrb za zdravstveno službo poverjena sanitetnemu odseku, pri čemer so načelnika odseka pogosto imenovali kar sanitetni referent štaba. Sprva je v štabu, ki ga je skušal najprej vzpostaviti polkovnik Anton Kokalj, sanitetno področje pokrival poročnik Alojz Baraga, vendar sta nato oba, tako Kokalj kot Baraga, ker se nista obnesla in izpolnila pričakovanj nadrejenih slovenskih in nemških oblasti, morala odstopiti in sta tudi oba kasneje odšla na Primorsko, kjer je Kokalj postal celo poveljnik primorskih domobrancev. Zatem pa je podpolkovnik Ernest Peterlin, načelnik štaba, za prevzem sanitetnega odseka pregovoril dr. Staneta Graparja, sicer zdravnika pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev, ki je bil seveda, kot večina zdravnikov, pred vojno hkrati tudi rezervni častnik. 1. novembra 1943 je Grapar dobil od predsednika pokrajinske uprave generala Leona Rupnika dekret, da je postavljen na mesto zdravstvenega referenta pri Organizacijskem štabu Slovenskega domobranstva oziroma šefa zdravstvenega odseka. Nato je Grapar sam pridobil še nekaj zdravnikov, ki so pristopili k domobranstvu in ki so sprva spadali v ta odsek, zatem, ko se je formacija domobranstva vse bolj razvejila, pa so bili razporejeni v posamezne večje enote oziroma postojanke na deželi ter tudi ambulate po Ljubljani. Med temi prvimi zdravniki, ki so pristopili k domobranstvu, gre omeniti predvsem dr. Maksa Igliča, ki je bil prej v bolnici v Celju, dr. Iva Lavriča, ki je tedaj od četnikov prišel v Ljubljano, dr. Oskarja Končana, zdravnika v splošni bolnici v Ljubljani ter dr. Franca Zorca, zobozdravnika. Kasneje pa je bilo nekaj zdravnikov tudi mobiliziranih in sicer na ta način, da ko je Grapar izrazil potrebo po večjem številu zdravnikov, se je najprej obrnil na sanitetnega referenta pri nemškem Aufbaustabu, ki je imel nekakšno nadzorno vlogo nad slovenskim domobranskim štabom. Ta referent je imel od Zdravniške zbornice seznam vseh zdravnikov po letnikih in je določil, kateri zdravniki bi bili primerni za to službo.⁶ Nato so sledili še ustrezni dekreti prezidenta Rupnika.

V sanitetnem odseku so bili poleg Graparja še stotnik Ludvik Trošt, ki je vodil administracijo, nato sprva stotnik Rihard Pirc, za njim pa stotnik Dušan Šlegel in dr. Franc Zorec, ob njih pa še višji narednik Jože Božič ter trije domobranci. Za domobransko lekarno je bil sprva odgovoren stotnik mag. Ciril Maver.⁷ Nekakšno izpostavo je odsek imel v Novem mestu, ki je bilo pač od Ljubljane prometno

⁴ Tone Ferenc: *Dies irae* : četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943. Ljubljana 2002, (dalje Ferenc, *Dies irae*) str. 348, 600.

⁵ Franček Saje: *Belogardizem*. Ljubljana 1952, str. 165, 550; Ferenc, *Dies irae*, str. 51.

⁶ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1931, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (dalje AS 1931), Grapar dr. Stane. Zaslisanje, 21. 5. 1945.

⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1877, Slovensko domobranstvo (dalje AS 1877), fasc. 21/II; fasc. 274/III, Seznam častnikov ljubljanskih edinic in njihovih stanovanj.

oddaljeno in izolirano. Tu sta za sanitetno službo skrbela nadporočnik (sanitetni pomočnik 3. razreda) Svetozar Nečak in višji narednik Češarek.

Kar se tiče nalog in pristojnosti tega odseka, gre omeniti predvsem organizacijo zdravstvene oskrbe po načelu od zgoraj navzdol. To je pomenilo razporejanje in nameščanje oziroma premeščanje zdravstvenega osebja, t.j. zdravnikov, medicincev in tudi bolničarjev. Ustrezne naredbe je na predloge Graparja izdajal poveljnik Organizacijskega štaba Franc Krener. V zvezi s tem je predlagal tudi povišanja in napredovanja, a to je moral prej odobriti nemški nadrejeni štab. Odločal je tudi o bolniških dopustih za častnike, s tem da je o tem dajal mnenja, končna odločitev pa je bila v rokah Krenerja. Nadalje je bilo v njegovi domeni oskrbovanje in naročanje sanitetnega materiala in opreme, in sicer na podlagi naročilnic ali t.i. "trebovanj", ki jih je prejemal od enot in posadk in ta material je nato dvigoval na poljanski gimnaziji, kjer je bila nemška lekarna oziroma skladišče. Grapar je potoval tudi v Trst, kjer je nakupoval medicinske instrumente. Krenerju je posredoval tudi poročila in predloge z vidika zdravstvenega stanja in oskrbe, ki so zadevali domobranstvo kot celoto in jih je nato Krener upošteval pri svojih naredbah in okrožnicah oziroma posredovanjih pri nemškem štabu. Med bolj zanimivimi ukrepi oziroma predlogi omenimo navodila za vzdrževanje higiene v enotah, odredbo o zdravljenju garij na "antiskabičnem ambulatoriju" v Delavskem domu, odločitev, da se izvrši preventivno cepljenje proti trebušnemu tifusu celotnega moštva enot Skupine za zavarovanje okraja Novo mesto itd. Nevarnejši pa je bil pojav pegastega tifusa v Logatcu spomladi 1945, ko je moštvo 45. čete prišlo v stik s srbskimi enotami. Zato je Krener do 24. aprila prepovedal vse dopuste za Logatec.⁸ Logična in koristna je bila tudi odločitev, da se pri vseh domobrancih ugotovi krvna skupina, ki se nato vpiše v domobranske izkaznice. Bolj ozko vojaškega značaja pa so bila opozorila za preprečitev nesreč zaradi neprevidnega ravnanja z orožjem, še bolj pa navodila za postopek z ranjenci s trebušnimi poškodbami itd. Tudi odločitve t.i. nadpregledne komisije, o kateri sledi nekaj več besed v nadaljevanju, je potrjeval Grapar na odseku, dokončno pa seveda spet Krener prek svojih naredb. Arhivsko gradivo samega odseka, razen drobcev, sicer ni ohranjeno, saj ga je Grapar v skladu z navodili ob odhodu iz Ljubljane maja 1945 dal zažgati, vendar se v grobih potezih njegova aktivnost, kot smo nakazali, da rekonstruirati. Med zanimivimi akti velja opozoriti npr. še na sezname vseh mladoletnih domobrancev (rojenih v letu 1927 in kasneje), ki jih je odsek poslal Krenerju sredi februarja 1945.⁹

Najštevilčnejša kategorija in prvo zdravstveno osebje, s katero se srečajo vojaki, so bili seveda bolničarji. Za njihovo usposabljanje so odsek ali pa tudi posamezne večje enote na terenu organizirale več tečajev, v kolikor jim je primanjkovalo usposobljenih, "izprašanih" bolničarjev še iz prejšnje vojske ali vaških straž.¹⁰ Decembra 1943 so organizirali tudi t.i. bolničarski tečaj za nosilce ranjencev, zatem celo "šofersko-bolničarski tečaj", leto dni kasneje pa npr. izvemo iz dokumentov, da so iz Dopolnilne čete v Ljubljani odredili 20 rekrutov za "bolniško službo". Za znak razpoznavanja so bolničarji na zgornjem delu levega rokava nosili trak z

⁸ AS 1877, fasc. 16/III, Naredba št. 15, 22. 3. 1945.

⁹ AS 1877, fasc. 19/II, Gradivo zdravstvenega odseka Organizacijskega štaba.

¹⁰ O absolventih bolničarskih tečajev in njihovih razporedih glej v AS 1877, fasc. 16/II, Naredba št. 25, 7. 7. 1944; št. 49, 29. 9. 1944; fasc. 16/III, Naredba št. 7, 7. 2. 1945.

rdečim križem. Sicer pa so se domobranski ranjenci in bolniki lahko napotili k zdravniku le prek vpisa sprva v vodno, kasneje v četno bolniško knjigo, kar je opravljal dežurni podčastnik. Znotraj domobranstva je obstajal tudi t.i. podporni fond za ranjence, v katerega so v sorazmerju s svojimi prihodki (od 1% do 3%) obvezno vplačevali vsi častniki in podčastniki Slovenskega domobranstva.¹¹ Njegovemu upravnemu odboru je predsedoval kurat dr. Ignacij Lenček. V bivšem Primorskem domu v Ljubljani pa so malo pred koncem vojne za domobranske invalide uredili Domobranski invalidski dom.¹²

Veliko vlogo, pogosto so namreč tudi nadomeščali zdravnike, so v domobranstvu igrali t.i. medicinci, to so bili študenti medicine, v dokumentih jih pogosto imenujejo tudi "dijak medicine", kar je sicer lahko samo vpliv srbohrvaškega izrazoslovja pri nekdanjih poklicnih častnikih. Vseh teh medicincev je bilo v okviru Slovenskega domobranstva okrog 70. Po pričevanju Graparja so bili povečini, vsaj po kriteriju bivanja, Ljubljanci in so se prostovoljno javljali v domobranstvo. Kot rečeno, razporejala sta jih po enotah, podobno kot zdravnike, Grapar oziroma Krener. Med omenjenimi 70 medicinci jih je bilo približno deset v ambulantah v Ljubljani, izmed ostalih pa po dva do trije v bataljonih, na manjših postojankah in v četah pa je bil praviloma en medicinec, izjemoma tudi dva. Med njimi je bil tudi vsaj en bivši partizan, ki se je predal domobrancem (Jurman). Dodelili so jim podčastniške čine. Na naramkah uniform so, tako kot zdravniki, nosili t.i. Eskulapov znak.¹³

Posebna kategorija so bili t.i. sanitetni pomočniki od 1. do 4. stopnje ("klase"), kategorija znana iz prejšnje kraljeve vojske. Nekaj se jih je prijavilo tudi v domobranstvo in so dobili nižje častniške čine. Poleg že omenjenih še Jože Božič, Vladimir Koman in Alaf Salomon.

Glede samih zdravnikov znotraj Slovenskega domobranstva smo nekaj že rekli. Ko je po vojni pričeval o svojem zadevnem delu, se je dr. Grapar spominjal 18 imen zdravnikov, ki jih je tako ali drugače angažiral, od tega imena štirih honorarnih zdravnikov. Iz dokumentov, ki jih imamo na razpolago, pa lahko ugotovimo imena 24 takih zdravnikov, od katerih sta kasneje dva, dr. Cvetko Vuga in dr. Emil Zdravič odšla na Primorsko in se vključila v v tamkajšnje domobranstvo, t. i. Slovenski narodni varnostni zbor. Večina zdravnikov je bila sprejeta v domobranstvo v činu poročnika, razen nekaj izjem, ki so bili sprejeti kot nadporočniki. Kar nekaj od teh je promoviralo šele med vojno, in sicer predvsem na zagrebški medicinski fakulteti. Kasneje pa je v višji čin napredovalo še nekaj zdravnikov.¹⁴ Med njimi je bilo nekaj vojaških zdravnikov, ki so delovali še v vojski Kraljevine Jugoslavije, npr. že upokojeni dr. Milan Kessler z Vrhnik, medtem ko se v dokumentih za dr. Milana Varška navaja, da je bil pred vojno artirijski podporočnik!

Poleg že omenjenih naj na kratko predstavimo še ostale zdravnike, ki so delovali znotraj Slovenskega domobranstva, pri čemer v oklepaju navajamo njihove najpomembnejše kraje delovanja, oziroma funkcije:

¹¹ AS 1877, fasc. 16/III, Naredba št. 71, 28. 12. 1944.

¹² Slovensko domobranstvo, 1945, št. 17, Stojan Savinjc: V domu naših prvih borcev.

¹³ AS 1877, fasc. 19/II, Razpored dijakov medicine, 2. 5. 1944; AS 1931, Grapar dr. Stane. Zaslivanje, 21. 5. 1945.

¹⁴ AS 1877, fasc. 21/III, Predlog za povišanja osebjia pri zdravstvenem odseku Slovenskega domobranstva, brez datuma.

Dr. Dušan Bajželj (Štab Skupine za varovanje proge, 3. bataljon, 64. četa Grosuplje)

Dr. Alojzij Grebenc (Centralna ambulanta v Ljubljani, 4. bataljon)

Dr. Marjan Gspan (61. četa Kočevje, 29. četa Velike Lašče)

Dr. Vladimir Juvan (Garnizija v Ljubljani, 3. šolska četa, 63. četa Ribnica)

Dr. Jože Kambič (114. četa Velike Lašče, 29. četa Velike Lašče, 5. bataljon)

Dr. Julij Kokelj (27. četa Grosuplje, 64. četa Grosuplje, Zaščita okraja Novo mesto)

Dr. Milorad Kosin (4. bataljon, Garnizija v Ljubljani)

Dr. Stane Oblak (Honorarni zdravnik, Skupina za zavarovanje železniške proge)

Dr. Stane Pajk (1. bataljon Stična)

Dr. Jože Podobnik (Zaščita okraja Novo mesto)

Dr. Gabrijel Sluga (Zaščita okraja Novo mesto)

Dr. Janez Vrtnik (Bataljon "M" Višnja Gora)

Dr. Vladimir Žakelj (61. četa Kočevje, bolnica v Novem mestu)¹⁵

V Ljubljani je na tehniški šoli delovala centralna ambulanta Slovenskega domobranstva, ambulanta pa je bila tudi na realki. Poleg tega je imela svojo ambulanto tudi vsaka bojna skupina oziroma poznejši udarni bataljoni, kot tudi druge važnejše postojanke. V Ljubljani je za domobrance deloval tudi poseben zobni ambulatorij, ki ga je vodil dr. Milan Varšek. Na Šolski polikliniki je domobrancem popravljaj zobe dr. Franc Zorec; zobna tehnika sta bila narednik Albin Šega in Franc Radovan.¹⁶

Glavna bolnišnična destinacija, da tako rečemo, za domobrance je bila vojna bolnica v Mostah, pri čemer je hotel Grapar oziroma Organizacijski štab v njenem okviru oblikovati tudi poseben domobranski oddelek. Pogajanja o tem so potekala že sredi oktobra 1943 in videti je bilo, da so domobranci uspeli s svojimi zahtevami, saj so jim Nemci dali na razpolago dve sobi s po 15 posteljami. Razpisali naj bi tudi več honorarnih mest za zdravnike specialiste, ki bi prihajali ob določenih urah na ta oddelek. Podobno naj bi zaposlili tudi nekaj zdravnikov stažistov in domobranskih bolničarjev. Predsedniku pokrajinske uprave so v ta namen predlagali nekaj imen specialistov in tako je Rupnik novembra 1943 dr. Ivana Peršiča imenoval za zdravnika - kirurga Slovenskega domobranstva, poleg njegove redne službe. Podobno je za kirurga imenoval še dr. Zvonka Šušteršiča, za internista pa dr. Jožeta Flajsa, predlagana pa so bila sicer še druga imena.¹⁷ Iz razpoložljivega gradiva pa ni razvidno, da bi ta samostojni oddelek vojne bolnice v resnici živel. V njej pa so bili zagotovo zaposleni domobranski bolničarji in nekateri drugi slovenski "zdravstveni delavci"; vodstvo in pretežni del strokovnega osebja sta bila slej ko prej nemška. Domobranski štab si je za omenjeni status prizadeval tudi zaradi slabih začetnih izkušenj z vojno bolnico. V jeseni 1943, ko so to bolnico še nekaj časa vsaj kadrovsko obvladovali Italijani, so namreč imeli domobranci težave s sprejemom in tretmajem v njej ("zaradi nemilih slučajev", kot

¹⁵ Vsi razporedi in delovna mesta domobranskih zdravnikov so razvidni iz rednih in zaupnih naredb poveljnika Organizacijskega štaba podpolkovnika (polkovnika) Franca Krenerja. AS 1877, fasc. 16, 284, 293.

¹⁶ AS 1877, fasc. 16/II, Naredba št. 9, 5. 2. 1944.

¹⁷ AS 1877, fasc. 279/I, Sanitetno poročilo štaba Slovenskega domobranstva, 25. 10. 1943.

se je izrazil stotnik Emil Cof), zato so začasno domobranske ranjence in bolnike pošiljali v nemško bolnico v Šentvid.¹⁸ Kasneje so Nemci seveda prevzeli popolno kontrolo nad vojno bolnico, poleg tega pa so vzpostavili še poseben "SS Lazarett" v umobolnici na Studencu in, sodeč po virih, še enega za Bežigradom. Vsaj za tistega na Studencu je gotovo, da so tja na zdravljenje pošiljali tudi ranjene domobrince in to do konca vojne. V ljubljanskih bolnicah je bilo tako februarja 1945 262 domobrancev.¹⁹ V vojni bolnici je kurat Janez Jenko vodil knjigo - spisec vseh padlih in umrlih domobrancev na terenu in v bolnici kot tudi partizanov, ki so umrli v bolnici. Sicer pa so imeli domobranci in njihovi častniki že od začetka po pravilnikih in statutarjih določbah pravico do brezplačnih pregledov in zdravljenja v splošni bolnici in njenih ambulantah. V splošno bolnico so nato pošiljali predvsem obolele domobrince, ranjene pa v vojno bolnico, čeprav so bile npr. ob koncu vojne manjše skupine ranjencev tudi na oddelkih splošne bolnice in celo po drugih ljubljanskih zdravstvenih ustanovah.²⁰ Na novomeškem območju so se domobranci ranjenci zdravili v bolnici v Kandiji, bolni domobranci pa v ambulanti v t.i. Pavčičevi vili. V obeh ustanovah je delalo tudi nekaj bolniških sester, poleg njih pa kot pomožno zdravstveno osebje še nekaj dijakinjskih višjih razredov novomeške gimnazije. Ambulanto je vodil dr. Jože Podobnik, prej zdravnik v Šentjerneju, asistiral pa so mu trije medicinci.²¹ V nekaterih primerih so ranjene domobrince zdravili v nemški bolnici v Brežicah. Ob tem velja dodati, da so v ljubljansko vojno bolnico pošiljali tudi ranjene domobrince iz bližnjih postojank Gorenjskega domobranstva.²²

Kot že omenjeno, je Slovensko domobranstvo v Ljubljani organiziralo tudi svojo lekarno, ki je zaposlovala nekaj vojaških farmacevtov in laborantov. Poleg že znanega magistra Cirila Mavra omenimo še študenta farmacije Milana Ferkolja in Franca Lipovška. Iz italijanske vojaške zapuščine si je sanitetni odsek oziroma lekarna pridobila izredno mnogo materiala in zdravil in ker se je to ilegalno kopičenje nadaljevalo, so Nemci konec oktobra 1944 ukazali lekarno ukiniti, kar pa omenjenega početa ni odpravilo in so važnejša zdravila spravljali tudi po važnejših postojankah zunaj Ljubljane. Uradno pa je bil sanitetni odsek glede materiala in zdravil, kot rečeno, navezan zgolj na nemško lekarno oziroma na "Zentralsanitätslager der Waffen SS".²³

Nadpregledna komisija ali v žargonu imenovana tudi super komisija je vsako soboto pregledovala bolnike in rekonvalescente ter odločala, ali so obravnavani že sposobni za vojaško službo.²⁴ Popolnoma nezmožne je predlagala za odpust iz Slovenskega domobranstva. Nezmožne za vojaško službo, a sposobne za delo, so odredili v delovni odred v Šentjakobski šoli. Če so jih razglasili za neborce, so bili poslani v isti odred, začasno nesposobne pa so začasno odpustili, pri čemer je bilo v njihovi "objavi" (odpustnici) določeno, kdaj se morajo spet javiti v enoti in nato

¹⁸ AS 1877, fasc. 43/IV, Naredba poveljnika 1. slovenskega domobranskega bataljona št. 15, 10. 1943.

¹⁹ AS 1877, fasc. 16/III, Naredba št. 13, 7. 3. 1945.

²⁰ AS 1877, fasc. 16/II, Naredba št. 1, 5. 1. 1944; fasc. 288/III, Pravila službe. II. del.

²¹ Lojzka Frančič-Berden, pisna izjava 6. 10. 2005; Pavla Škrbec: Še o ranjenih. V: Slovenec, 16. 1. 1996; Lojzka Frančič-Berden: Odhajali so s smrtjo v očeh. V: Zaveza, 2001, št. 40, str. 70.

²² Janko Maček: Zvestoba izročilu prednikov. V: Zaveza, marec 2006, št. 60, str. 27-28.

²³ AS 1877, fasc. 16/III, Naredba št. 52, 12. 10. 1944.

²⁴ AS 1877, fasc. 43/IV, Naredba št. 61 poveljnika 1. bataljona, 7. 12. 1943.

spet pojaviti pred komisijo. Omenjeno komisijo so sestavljali kot predsedujoči podpolkovnik Milko Vizjak (sprva podpolkovnik Dragutin Masek), člani pa nam že znani dr. Grapar, dr. Varšek in Trošt, včasih pa še dr. Kosin ali dr. Zorec. Po Vizjakovi izjavi so pregledovali tiste, ki so jih sem na pregled poslali "trupni" zdravniki - na "nadpregled"! V svojem povojnem pričevanju tudi pravi, da ni bilo incidentov v zvezi s simulanti, kar je nenavadno. Spominjal se je 20 primerov, ko so domobranci dali bolniški dopust zato, da so lahko ilegalno odšli k domobrancem na Gorenjsko. Verjetno pa je po njegovem Grapar to še bolj izrabljalo.²⁵ Dejansko je Grapar v pritožbi na sodbo po vojni govoril o nekaj sto potencialnih mobiliziranih, ki jih je odtegnil Slovenskemu domobranstvu in da so mu zato grozili. To naj bi delal na pobudo stotnika Andreja Hojana, ki je bil tudi zato aretiran.²⁶

V takih specifičnih vojnih razmerah, ki so vladale v Sloveniji med drugo svetovno vojno in ki so vsaj v osrednji Sloveniji spominjale na državljansko vojno, je poseben problem predstavljal odnos ene slovenske vojujoče se strani do druge, in sicer tudi ali predvsem glede odnosa do ujetnikov ali ranjencev. Za državljansko vojno ponavadi rečemo, da je bolj kruta od "običajne" vojne in da pravil bojevanja tedaj skoraj ni in da se mednarodno humanitarno pravo s takim načinom bojevanja pred drugo svetovno vojno še ni resno ukvarjalo. To se je odražalo tudi na Slovenskem, ko se je dejansko dogajalo marsikaj, s čimer hočemo povedati, da so se dogajale - in to na obeh straneh - krutosti in kršenja tedaj obstoječega vojnega prava. Imamo torej poročila o maltretiranju in celo pobijanju ranjencev, ob tem pa tudi poročila o sprejemanju, oskrbovanju in odvedbi partizanskih ranjencev v bolnice s strani domobranskih poveljstev. Tako so bili v novomeški bolnici v Kandiji oskrbovani tudi partizanski ranjenci, pri čemer pa je seveda veljalo, da so domobranska poveljstva, ko so pošiljala partizanske ujetnike ali druge sumljive osebe na zdravljenje v bolnice, morala označiti, ali zanje velja "pripor", ali ne, da so lahko v bolnicah zanje organizirali ustrezen režim.²⁷ To je veljalo za civilne bolnice, v vojnih pa se je to razumevalo samo po sebi. Domobranci pa so morali vse ujetnike izročati nemški policiji in o njih kot tudi o nadaljnji usodi omenjenih ranjencev je odločalo nemško policijsko poveljstvo. Bili pa so tudi primeri, ko so domobranska poveljstva ta navodila obšla, kar je lahko imelo za prizadete tako pozitivne kot tudi negativne posledice. Na povojnem božičnem procesu leta 1945 so sicer v obtožnici proti dr. Graparju navedli tudi izjavo priče, da je ob priliki zajetja enega domobranskega podčastnika le-ta izjavil, "da so imeli domobranski zdravniki posebne metode za zdravljenje partizanov", kar sta tožilstvo in sodišče interpretirala v najslabšem smislu besede, t.j. "da se niti v zdravstvu partizanov domobranstvo ni odpovedalo svojih zločinskih navad".²⁸ Ob tem dodajmo, da so bili po nalogu visokega komisarja Friedricha Rainerja vsi zdravniki in lekarnarji v pokrajini dolžni prijaviti oblastem vsako sumljivo poškodbo v primeru možnosti, da je poškodovanec partizan.²⁹

²⁵ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnosvobodilnega sveta (dalje AS 1827), fasc. 925/IV, Milko Vizjak, str. 27.

²⁶ Arhiv okrožnega sodišča v Ljubljani, Ko 526/45, Pritožba, 22. 1. 1946.

²⁷ AS 1877, fasc. 43/IV, Povelje št. 92 poveljnika 3. bataljona, 9. 11. 1943.

²⁸ Arhiv Okrožnega sodišča v Ljubljani, Ko 526/45, Sodba, 23. 12. 1945, str. 70.

²⁹ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1897, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Sekretariat (dalje

Ob vprašanju, kako praktično in čim bolj življenjsko prikazati proces in načine zdravstvene oskrbe znotraj domobranstva in ob že omenjenem umanjkanju arhivskega gradiva, se morebiti zdi pravšnja metoda za zadevno ponazoritev predstavitev zgodbe oziroma pričevanja bivšega domobranca, ki se je med vojno znašel tudi v "vlogi" ranjenca oziroma bolnika.

Vincenc Udovč je bil doma z Dolenjske in je k domobrancem pristopil marca 1944. Bil je v novomeškem bataljonu, nato pa je bila poleti 1944 njegova četa premeščena na Rakek, v 2. udarni bataljon, ki mu je poveljeval stotnik (kasneje major) Vuk Rupnik. Tamkajšnji bataljonski zdravnik je bil dr. Emil Zdravič, ki ga je januarja 1945 zamenjal dr. Janez Janež. Njegov tesni sodelavec in desna roka (asistent) je bil študent medicine Pavle Pavlič. Oba sta bila del bataljonskega štaba. Ko je njihova četa prišla na Rakek, je poveljstvo odbralo nekaj vojakov za bolničarski tečaj, ki je potekal kar na Rakeku. Vsak vod je imel po enega bolničarja, v četah so bili tako po trije, izjemoma po štirje (če je četa štel štiri vode). Njegov bolničar je bil Igor Ozimek. Ob vsakem pohodu na teren je bil v vođu en vojak, ki je nosil nosila (ta je bil tako po njegovem mnenju delno bojno onesposobljen). Bolničar je ranjence obvezal na terenu za bojno črto, kolikor toliko v zavetju, pri čemer pomagajo drugi borci; zatem ranjence odnesejo na zbirno točko in jih nato s civilnimi, kmečkimi vozovi (le-ti so z vozniki vred lahko tudi mobilizirani) odpeljejo na Rakek. Ta bolničar je imel nalogo enako obvezati tudi partizanske ranjence. Sam se spominja dveh takih primerov, prvič po spopadu z 2. bataljonom Notranjskega odreda pri Dolenji vasi 12. avgusta 1944, ko je ranjenega partizana bolničar Ozimek obvezal in je bil odpeljan na Rakek; drugič pa so pri Ravniku na Blokah ujeli eno partizanko in težko ranjenega partizana. Njega so peljali z vozom na Rakek, ona je hodila ob njem...

Bolničar je imel polno torbo sanitetnih potrebščin, od tega so bile v glavnem obveze. Vsak domobranec je sicer imel pri sebi tudi svoj prvi zavoj. Če je bolničar zahteval pomoč, mu je moral najbližji pomagati spraviti ranjenca v zaledje ali celo na Rakek. Lažji ranjenci so obvezani v četah in zatem jih je bataljonski zdravnik pregledal in izročil v nadaljnjo oskrbo četnemu bolničarju. Bolničarji so bili samo moški, nikoli ni videl nobene ženske.

On sam je bil prvič lažje ranjen v bojih v Suhi krajini in bolničar mu je tedaj kar sam z nožem izbrskal izstrelek iz noge. Drugič je bil huje ranjen in sicer v začetku decembra 1944 v bojih na Slivnici nad Cerknico. S Slivnice so ga skupaj z dvema drugima prinesli v Cerknico, od tam pa z vozom na Rakek, pri čemer so morali hiteti, da ne bi zamudili vlaka Trst-Ljubljana. Vse težje ranjence so pošiljali v Ljubljano v vojno bolnico, težje obolele pa v Splošno (civilno) bolnico. Na železniški postaji v Ljubljani se je znašel ob 1. uri zjutraj 10. decembra 1944, druga dva sta bila že v nezavesti. Čakali so rešilca, ki jih je odpeljal v vojno bolnico v Moste.³⁰ Tam ga je najprej pregledal nemški zdravnik primarij dr. Hausschild; nato se je moral okopati in bolniška sestra Beti, sicer Norvežanka, ga je odpeljala pred

AS 1897), fasc. 93/II, 97/II, Pokrajinska uprava Zdravniški zbornici in okrajnim glavarjem, brez datuma.

³⁰ Domobranski štab je imel v Ljubljani na razpolago en "sanitetni avtomobil", ki so ga klicali za prevoze ranjencev in bolnikov tudi z bližnjih postojank, vendar le v nujnih primerih. Enotam je štab svetoval, da uporabljajo za prevoze predvsem železnico in šele na postaji v Ljubljani kličejo omenjeni avtomobil. AS 1877, fasc. 16/II, naredba št. 20, 6. 6. 1944.

operacijsko sobo, kjer je nekaj časa čakal.³¹ Na mizi so tedaj ravno enemu nemškemu vojaku "šivali čreva", kot se je izrazil. Zatem so njemu s kleščami pod kolenom potegnili iz mesa izstrelek, ga obvezali ipd. in ga nato odpeljali v sobo v posteljo. Med svežimi rjuhami je v hipu zaspal, zjutraj je sledil zajtrk. Zraven njega v sobi je ležal nemški vojak z italijanske fronte (porazdeljevali so jih po razpoložljivih bolnicah). Nato se pojavi še ena sestra, tudi Norvežanka, Mili. Slovenskega osebja v bolnici ni srečal ali slišal. V vojni bolnici je ostal tri tedne, odpuščen je bil prav za novo leto 1945.

Dobil je "Passierschein" in povelje, da se javi na "super komisiji"; od tam se spomni dveh podpolkovnikov in enega majorja ter doktorja in dali so mu še štiri tedne bolniškega staleža. Toda kje to preživeti? Po pravilih bi to moral prestati na svoji postelji na postojanki, ki je bila v Cerknici, saj se je Rupnikov bataljon preselil tja in če bi bil bolj bolan, bi mu morali nositi hrano iz četne kuhinje, skratka moral bi ležati do končnega okrevanja. To mu ni bilo všeč, zato je prosil poveljnika svoje, tj. 48. čete, stotnika Jana Grandovca, ali bi lahko odšel in ta čas prebil na ravnokar vzpostavljeni postojanki Občine v Suhi krajini, ki je bila le 6 km od njegove rojstne vasi. Dobil je dovoljenje s pristavkom, da se mora domeniti s tamkajšnjim sanitejcem, da ga bo prevažal. Tako je uradno bolniški dopust preživel na Občinah. Ko je 2. januarja prišel tja, je ravno potekal hud partizanski napad na postojanko in se je komaj rešil iz zasede. Hotel je že takoj oditi v rodno Knežjo vas, a je prišel še drugi del ofenzive, tako da je moral najprej spremljati voz z ubitimi in ranjenimi domobranci v Ljubljano, kjer je prespal v kasarni 20. čete ter 7. januarja prišel nazaj na Občine in zatem šel domov k očetu, kjer je v razmerah zelo visokega snega v glavnem ležal na peči. Neko noč sta v hišo prišla dva partizanska obveščevalca in ga je oče napotil iz hiše ter je potem zjutraj ponovno prišel na postojanko na Občinah. Zatem se je spet za nekaj dni vrnil domov, do 28. januarja, ko se je javil svoji četi v Cerknici.³²

Omenjeni izčrpn opis lahko dopolnimo še z nekoliko drugačno izkušnjo bivšega domobranca Janeza Zdešarja. Le-ta je bil novembra 1943 ranjen v Šentjoštu in so ga poslali v vojno bolnico v Mostah, kjer so bili zdravniki še zmeraj Italijani. Bolničarji so bili Nemci, tudi on pa se spomni sestre Norvežanke; slovenskega osebja pa tudi on ni videl. Čez poldrugo leto, aprila 1945, je v Suhi krajini zbolel za pljučnico, dobil je napotnico za v bolnico na Studencu, ki so jo vodili Nemci, za tamkajšnje bolničarje pa se spomni, da so bili Ukrajinci. Ob koncu vojne je bil še zmeraj v bolnici in ko so nekateri že odhajali, je tudi sam na lastno pobudo šel ven in se javil v realki, kjer je bila domobranska ambulanta in kjer je imela sedež t.i. 110. bolniška četa. V njenem sklopu se je še bolan nato na vozu pripeljal vse do Vetrinja. Zanje so skrbeli bolničarji, zdravnikov se ne spominja.³³

Ob tem pa nekaj posebnega predstavlja še ena zgodba, in sicer doživljaji tedanjega domobranskega medicina Jožeta Andlovica, ki se deloma navezuje tudi na vprašanje domobranskega ravnanja s partizanskimi ranjenci, kar smo že prej na

³¹ O Norvežankah, sestrah prostovoljkah pri nemškem Rdečem križu glej Fritz Petrick: *Die norwegische Kollaboration 1940-1945. V: Okkupation und Kollaboration (1938-1945)*. Berlin-Heidelberg 1994, str. 120; Klaus-Dietmar Henke, Hans Woller (ur.), *Politische Säuberung in Europa*. München 1991, str. 268.

³² Vincenc Udovč, ustna izjava 6. 11. 2002.

³³ Janez Zdešar, ustna izjava 12. 11. 2002.

kratko omenili. Kot študent medicine je sredi decembra 1943 pristopil k domobranstvu, tudi pod vtisom šikaniranja njegove družine s strani partizanov. Po enomesečnem usposabljanju v ambulanti Šolske skupine v Ljubljani je odšel kot "medicinec" na postojanko, in sicer po vrsti v Grosuplje, Škofljico ter končno v ambulanto 22. čete v Pijavi Gorici. Znan je bil po tem, da se je zelo posvečal ranjencem in to ne le domobranskim, ampak tudi ujetim partizanskim, čeprav mu je menda prvi poveljnik to odsvetoval. Sredi julija 1944 je bil pri Velikem Ločniku blizu Turjaka v spopadu s partizani ranjen v obe nogi in ujet. Na Golem ga je partizanski poveljnik hotel ustreliti, a so se nekateri potegnili zanj.³⁴ Prek Mokra so ga odvedli v Loško dolino in pri tem skoraj 14 dni zasliševali ter na koncu pred neke vrste sodiščem odločili, da mu prizanesejo in ga uvrstili v 12. partizansko brigado. V tej brigadi je bil mitraljezec, po opravljenem sanitetnem tečaju pa je postal sanitetni referent v jurišnem bataljonu 15. divizije. Toda februarja 1945 je bil v spopadu z Nemci hudo ranjen v obraz, tako da je konec vojne dočakal v britanski vojni bolnici v Bariju.³⁵

Toda pred tem, takoj po njegovem zajetju s strani partizanov, so se dogajale druge zanimive stvari, ki so verjetno tudi pripomogle k temu, da ga partizani niso ustrelili. Na domobranski strani je novica, da je ujetnik partizanov, vzbudila precejšnje vznemirjenje. Nekateri so predvidevali, da bo poskušal prebegniti nazaj k domobrancem, drugi pa so bili menda "razočarani", da ga partizani niso takoj ustrelili, saj naj bi to bilo slabo za domobransko stvar, seveda v propagandnem smislu. Toda poveljnik postojanke Pijava Gorica stotnik Leopold Šparhakelj je poklical k sebi eno od poznanih terenkov in ji dal pismo za partizansko poveljstvo. V njem je navedel, da je Andlovic "samo vršil medicinsko službo in je pri tem, ko je zdravil tudi terence, prišel v roke partizanom. Kot medicinec se po mednarodnem pravu ne smatra za vojaka, ampak se z njim postopa kakor z ujetnikom". Po poročilih domobranske obveščevalne službe so partizani na to odgovorili s pismom: "Kom. SD na Pijavi gorici! Sprejememo na znanje Vaše pismo in zagotavljamo, da se Andlovicu ne bo zgodilo nič žalega in ga bomo smatrali kot vojnega ujetnika." Nato je domobranski poveljnik dovolil najprej njegovi materi, da je odšla k partizanom, da je poizvedela, ali je sin še živ, kasneje pa tudi njegovemu očetu, da ga je obiskal v Podgori pri Ložu.³⁶

Ob koncu vojne je bila glavna zadolžitev domobranske sanitete, kako spraviti na varno ranjence. Za to je bil zadolžen dr. Grapar. Formiran je bil sanitetni vlak (v vojni bolnici v Ljubljani je bilo spomladi 1945 prek 200 domobranskih ranjencev), ki je 7. maja odrinil na Gorenjsko in prek Kranja prišel do postaje Lesce, kjer se je ob novici, da od Jesenic prihajajo partizani, ustavil. Premični ranjenci so

³⁴ AS 1877, fasc.25/I, Poročilo poveljnika 23. čete o patroli v Veliki Ločnik 18. 7. 1944; fasc. 29/IV, šef obveščevalnega odseka Albert Ilovár poveljniku 65. čete 22. 8. 1944; Marko Vrhunec: Srečna mlada generacija : zapisi za zgodovino 1941-1945. Maribor 1989, str. 186-188.

³⁵ Jože Andlovic: Težko prehojena pot. V: Zdravstveni vestnik, 1995, str. 35-36; Anton Prijatelj: Dr. Jože Andlovic : zdravnikova življenjska potovanja in vzpenjanja. V: Primorska srečanja, 1992, št. 136, str. 514-518; Lado Ambrožič-Novljan: Petnajsta divizija. Ljubljana 1983, str. 329.

³⁶ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1912, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Informacijski oddelek (dalje AS 1912), fasc. 111b/II, Vesti 5. 8. 1944, 11. 8. 1944; Anton Prijatelj, n.d., str. 515. Andlovic je po vojni dokončal medicino in kot zdravnik služboval na Tolminkem, zatem pa kot kirurg v bolnišnici v Šempetru pri Gorici. Zaslovel je kot zdravnik slovenskih himalajskih odprav. O svojih medvojnih doživljajih je napisal spomine, ki pa še čakajo na objavo.

se pridružili glavni umikajoči se koloni prek Ljubelja, medtem ko so bili ostali z delom spremljajočega osebja zajeti. Povečini so bili pobiti v Brezarjevem breznu nad Ljubljano, a tudi drugod.³⁷ Novomeške ranjence so najprej s kamioni prepeljali do Celja, jih tam naložili na nemški bolniški vlak, ki je odpeljal proti Mariboru in od tam do Dravograda. Že v Pragerskem so nadzor nad njim prevzeli partizani, vendar so se domobranski ranjenci med številčnejšimi nemškimi prikrili. Na koncu so morali vlak ročno pririniti čez avstrijsko mejo.³⁸

Težko je ugotoviti, kakšno usodo je doživelo zdravstveno osebje Slovenskega domobranstva v vojni in po koncu vojne. Domnevamo sicer lahko, da je večina bolničarjev in tudi medicincev izginila v okolici Teharij in v Kočevskem rogu. Glede zdravnikov sta dva padla že v bojih med vojno; komaj promovirani dr. Janez Vrtnik je padel v začetku julija 1944.³⁹ Drugače je bilo z dr. Marjanom Gspanom. V začetku marca 1945 je Krener za njim razpisal tiralico, saj je prebegnil k partizanom. Padel je na Cerkljanskem med nemško ofenzivo.⁴⁰

Emigrirala je približno tretjina t.i. domobranskih zdravnikov, pri čemer nimamo na razpolago podatkov, da bi lahko z gotovostjo sklepali o usodi vseh.⁴¹ Vemo za vlogo dr. Valentina Meršola, ki sicer ni bil pri domobrancih, v taborišču v Vetrinju ob vprašanju vračanja civilnih beguncev v Jugoslavijo. Dr. Stane Grapar, ki je iz omenjenega taborišča v Celovec spremil enega bolnika, je bil 13. maja tam aretiran od partizanske patrulje in odveden v Ljubljano. Na že omenjenem procesu je bil obsojen na 10 let zapor, a je bil že novembra 1946 izpuščen ter je po raznih premestitvah po Jugoslaviji delal v Ljubljani. Dr. Dušan Bajželj je bil obsojen na smrt, zatem bil pomiloščen na 20 let zapor, a je v zaporu napravil samomor.⁴² Dr. Alojzij Grebenc je izginil v Teharijih, za Ludvikom Troštom je izginila vsaka sled v taborišču v Šentvidu itd.⁴³ Med emigranti je zanimiva usoda dr. Janeza Janeža, ki je tudi znan v zvezi z dramatičnimi dogodki konec maja 1945 na Koroškem in ki je končal kot misijonar na Kitajskem oziroma Formozi. Dr. Maks Iglič je umrl na Floridi in je bil leta 2002 pokopan v Celju, leto kasneje pa je v Veliki Britaniji umrl dr. Ivo Lavrič. Že omenjeni dr. Meršol je nadaljeval svoj poklic v ZDA, umrl je v Clevelandu leta 1981.⁴⁴

³⁷ O povojni usodi domobranskih ranjencev glej obširno v Lovro Šturm (ur.): *Brez milosti : ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*. Ljubljana 2000.

³⁸ Srečko Šivic: *Zadnji vlak*. V: *Tabor*, 1985, št. 11-12, str. 210; Mlakar, Slovensko domobranstvo 1943-1945, str. 485.

³⁹ *Slovenec*, 7. 7. 1944, Zdravnik-domobranec padel za domovino.

⁴⁰ AS 1877, fasc. 294/I, Naredba št. 13, 7. 3. 1945; Arhiv Okrožnega sodišča v Ljubljani, Ko 526/45, št. 224.

⁴¹ Pavla Jerina-Lah, Božena Grosman (ur.): *Gradivo o slovenski partizanski saniteti*. Ljubljana 1979, str. 48.

⁴² Arhiv Srbije i Crne gore, fond Predsedstvo vlade FLRJ, fasc. 7, dok. 11, Ministrstvo za notranje zadeve vlade LRS zveznemu ministru 15. 11. 1946; Ljubo Sirc: *Nesmisel in smisel*. London 1968, str. 91.

⁴³ Slava Trošt-Korenčan: *Po sledih za očetom*. V: *Zaveza*, 2000, št. 39, str. 45-49.

⁴⁴ Janko Moder: *Dr. Valentin Meršol in slovenski veliki teden*. Celje 2005, str. 341-367.

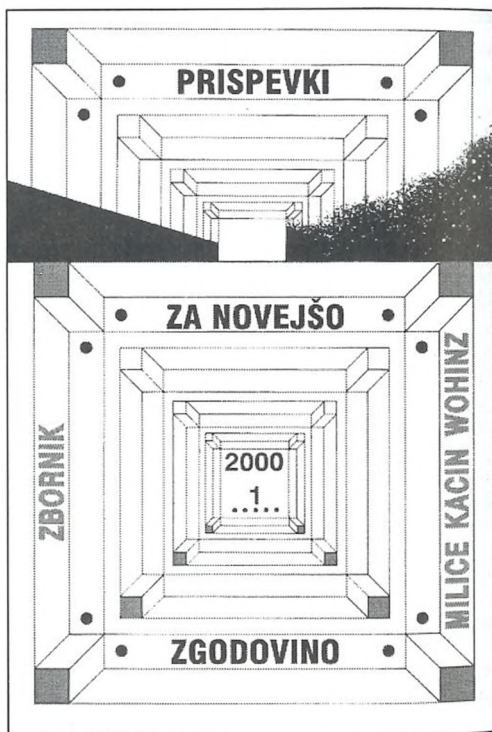
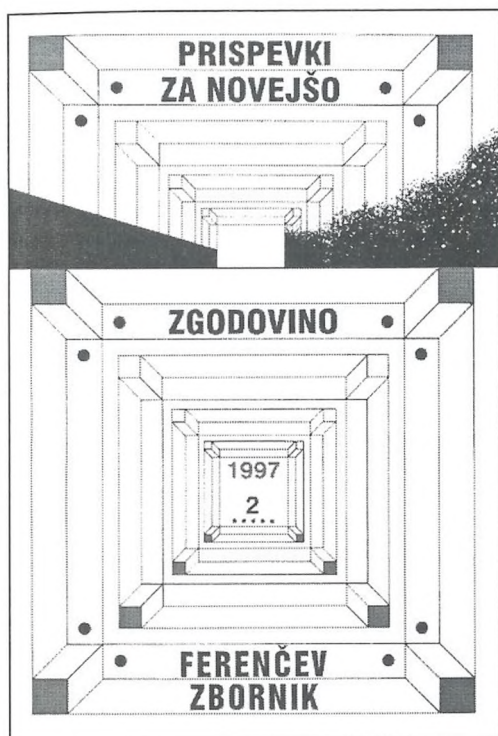
Boris Mlakar

MEDICAL SERVICES AND DOCTORS IN THE SLOVENE HOME GUARD

S u m m a r y

Some units of the Slovene Home Guard, which had developed from the former village guards in September 1943, had an already established network of medical care. Most of the new hierarchically organised units, however, needed to set up such networks as they formed new detachments and battalions. From the outset, the medical section of the Slovene Home Guard headquarters was responsible for standardising their organisation, and for liaison with the superior German headquarters which determined important supply and staffing matters. The medical section was headed by Dr Stane Grapar who - like other Home Guard doctors - was appointed to the post with a decree from Leon Rupnik, Chief of the Provincial Administration. The new doctors, some of whom were only honorary, were assigned to the Home Guard units and battalions and larger military bases. An important link in the chain of the Home Guard's medical care were the so-called medics, i.e. medical students. Several of these were distributed between field hospitals, with each detachment or minor base having its own medic. The first to provide aid to the wounded and sick combatants were medical orderlies who also engaged in combat and marches. To recruit this kind of personnel, the Home Guard education section organised a number of nursing courses.

Initially, the Home Guard headquarters operated its own pharmacy in Ljubljana, until it was closed by the German authorities due to the illegal accumulation of material. The wounded and sick, after being administered first aid by orderlies and medics in field hospitals, were directed for further treatment, mainly to the military hospital in Ljubljana and also to the so-called German SS Lazarett and general hospitals in Ljubljana, Novo mesto and Krško. The original plan by the Home Guard to organise its own military hospital never materialised. Every Saturday in Ljubljana, its patients and convalescents were examined by a special medical committee which decided whether an individual was fit for further combat or only working service, determined the duration of sick leave and, for those temporarily incapacitated, determined when they were supposed to report to their units and reappear before the committee. Particular care was dedicated to the disabled, a special fund for the wounded created and a home for the disabled founded.

1.01
Prejeto 24. 4. 2006

UDK 339.743(497.4)"1944"

Damijan Guštin^{*}

Dr. Milan Lemež, Denarni zavod Slovenije in koncepti valutne reforme nove države leta 1944

IZVLEČEK

Razprava o bodočem denarnem sistemu kot tudi ureditvi finančnih problemov, ki jo je začelo slovensko odporniško gibanje pod vtisom bližajoče se zmage zavezniške koalicije Združenih narodov v letu 1944, je odprla mnoga vprašanja, od katerih so bila najpomembnejša tista, kako vzpostaviti finančni sistem glede na načrtovano federativno ureditev, prav tako pa je to bilo odprto vprašanje njegova vloga in oblika glede na bodočo družbeno ureditev. Izhajajoč iz teh vprašanj so slovenski finančni strokovnjaki v okviru narodnoosvobodilnega gibanja (Študijska komisija Predsedstva SNOS) zasnovali izhodišča za finančno reformo po osvoboditvi države, pri čemer se je pojavilo več različnih konceptov. Razprava prikazuje strokovne predloge dr. Milana Lemeža in razlike do ostalih predlogov v točkah odnosa do emitiranja plačilnega bona in vloge Denarnega zavoda Slovenije v valutni reformi.

Ključne besede: Slovenija, denar, plačilni bon, valutna reforma, Denarni zavod Slovenije, zamenjava denarja, 2. svetovna vojna

ABSTRACT

DR MILAN LEMEŽ, THE MONETARY INSTITUTE OF SLOVENIA, AND THE CONCEPTS OF CURRENCY REFORM IN THE NEW STATE IN 1944

The debate on the future monetary system and the burning financial issues, started by the euphoric Slovene resistance movement after the victory of the allied coalition of the United Nations in 1944, raised many questions. The most significant ones were how to establish a financial system that would fit the planned federal system as well as its shape and role in the future social system. In an attempt to address these issues, Slovene financial experts within the National Liberation Movement (the Study Committee of the SNOS Presidency) devised the platform for a financial reform to be executed after the liberation of the country, whereby several different concepts emerged. The paper examines the proposals by Dr Milan Lemež and their differences with other proposals concerning the attitude towards the issue of payment notes and the role of the Monetary Institute of Slovenia in the currency reform.

Key words: Slovenia, money, payment note, currency reform, Monetary Institute of Slovenia, currency replacement, Second World War

^{*} Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1;
e-mail: damijan.gustin@inz.si

Med snovanjem slovenske nacionalne države v okviru federalizirane Jugoslavije, ki ga je začelo odporniško gibanje po II. zasedanju AVNOJ, je bilo ena od pomembnih tem vprašanje nacionalne finančne ureditve in njene valute. Odločilni prelom v tem pogledu je bil opravljen v pripravah na prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki so ga pripravljali februarja 1944 v Črnomlju.¹ Med sklepi zborovanja sta bila tudi ustanovitev posebne finančne ustanove in pooblastilo za izdajo plačilnega bona kot zakonitega plačilnega sredstva na osvobojenem območju.² Ker glede ureditve na jugoslovanski ravni še ni bilo veliko znanega, niti se tovrstno snovanje tam še ni začelo, so bile rešitve, do katerih je prihajala slovenska osvobodilna oblast, v nekem oziru testne; pa hkrati potencialno določujoče za bodočo ureditev, dokler je to bodoči centralni oblasti, ki je sredi leta 1944 začela izraziti proces v smeri centralizacije, tudi ustrezalo.³

Predsedstvo SNOS je na podlagi danega mu pooblastila na ustanovnem zasedanju SNOS sprejelo 12. marca 1944 sklep o ustanovitvi Denarnega zavoda Slovenije (s kratico DEZAS, tudi DZS).⁴ Med drugimi nalogami, ki so izhajale predvsem iz zmede vojnega časa, predvsem soobstoja več (okupacijskih) valut na slovenskem ozemlju, je DEZAS dobil pooblastilo, da "ureja plačilni promet in izdaja denar".⁵ To je pomenilo napoved soočenja z okupacijskimi denarnimi sistemi na slovenskem ozemlju, kjer je pomenila ustanovitev Operacijske cone Jadransko primorje jeseni 1943 nadaljnjo problematizacijo kompleksnosti valutnega položaja. Nemški okupator je namreč ohranil področje nemške marke na svojem okupacijskem območju (na Gorenjskem, Štajerskem in Koroškem), na ozemlju Operacijske cone Jadransko primorje, približno na polovici slovenskega etničnega ozemlja, pa je ohranil območje italijanske lire; s tem da je v Italiji kot okupacijska sila lahko še dlje časa nadzoroval promet z liro oziroma spuščanje lire v obtok, saj je nadzoroval tudi italijansko osrednjo emisijsko ustanovo. Šele proti koncu leta 1944 naj bi se ustavil dotok svežih lirskih bankovcev iz Italije, ker naj bi bili stroji za tiskanje denarja uničeni. Zavezniki so v Italiji na svojem okupacijskem območju itak ustvarili lastno zavezniško (metropolitansko, *metro*) liro.⁶

Denarni zavod Slovenije ni imel v začetku delovanja nobene primerljive ustano-

¹ Prim. Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem : 1941-1945*, 3 : mi volimo. Ljubljana 1991, str. 7-28, posebej str. 24-26.

² Problem plačilnega sredstva odporniškega gibanja so obravnavali že mnogi avtorji. Prim.: Lavoslav Dolinšek - Anton Ogrin: *Denarni zavod Slovenije pri Predsedstvu SNOS*. Ljubljana 1954; Metod Mikuž: *Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov*. Ljubljana 1969; Slovenska partizanska plačilna sredstva. Ljubljana 1977; Damijan Guštin: *Finančni viri in denarništvo narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem 1941-1945*. V: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem : posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije*. Ljubljana 1987 (dalje Guštin, *Finančni viri in denarništvo*), str. 81-104; Žarko Lazarevič, Jože Princič: *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana 2000, (dalje Lazarevič, Princič, *Zgodovina slovenskega bančništva*) str. 174-188, posebej str. 177-182, 185-188. Glej tudi Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992, 1. zv. Ljubljana 2005, (dalje Slovenska novejša zgodovina, 1) str. 725-727.

³ Prim. Tone Ferenc: *Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasedanju AVNOJ*. V: *Zgodovinski časopis*, 1990, št. 1, str. 91-110; Jerca Vodušek Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992, str. 53, 73-83, 92-104.

⁴ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1643, fond Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (dalje AS 1643), fasc. 447/III, Prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta : sklepi in odloki, 1944.

⁵ Prav tam.

⁶ AS 1643, fasc. 480/III, Dr. Milan Lemež: *Prispevek k našim valutnim problemom*, str. 27. Študija izvira iz jeseni 1944 (dalje Lemež, *Prispevek k našim valutnim problemom*).

ve v jugoslovanskem odporniškem gibanju. Konkretna federalna struktura, dogovorjena v načelu na II. zasedanju AVNOJ konec novembra 1943, je bila še neizdelana, enako delitev pristojnosti in predmet precej idealnih zamisli, zlasti na slovenski strani. Poslovanje DEZAS je bilo močno določeno z realnimi možnostmi, tako glede uravnavanja plačilnega prometa kot tudi izdajanja nadomestne valute, lirskega bona, ki je temeljil na lirski podlagi, vendar je dejansko ohranil le tradicijsko lirsko poimenovanje in, kar je bilo mnogo pomembnejše, valutno pariteto z liro.⁷

Spomladi 1944 so, podobno Denarnemu zavodu Slovenije, začeli reševati vprašanja, kako zagotoviti osnovno gospodarsko-finančno funkcioniranje na obširnih območjih, ki jih je obvladovalo odporniško gibanje, tudi v osrednjem jugoslovanskem upravno-finančnem organu. Pomočnik poverjenika za finance v NKOJ Ivan Milutinović je namreč na konferenci finančnih strokovnjakov 4. maja 1944 načel vprašanje, ali bi izdali lasten denar. Glede take zamisli naj bi se zelo zadržal, češ da je tveganje preveliko glede na to, kar bi ljudje pričakovali ("projekt je gospodarsko in politično prezgoden") in navedel temeljne pomisleke: ni mogoče oceniti, koliko okupacijskih valut kroži in v kakšni vrednosti, ni mogoče natisniti dovoljšnje količine bonov oziroma bankovcev, da je inflacija splošna in močna, da ne bi mogli zato določiti vzdržne paritete, da pa bi "reakcionarni krogi utegnili v zvezi z okupatorjem pokreniti proti našemu novemu denarju ostro borbo".⁸ Pač pa se je zavzel za izdajo bonov kot denarnih nadomestkov. Izdali naj bi jih v vsaki od pokrajin, ter jih vezali na lokalno prevladujočo valuto. Boni ne bi imeli jamstva izdajatelja, pač pa bi bili le vezani na valuto in ob menjavi tudi na njeno pariteto. Bi pa zagotovili, da bodo boni izplačani po tej pariteti v trenutku menjave v pravi državni denar. To bi s podpisoma na bonu jamčila tako poverjenik za finance NKOJ kot poverjenik za finance pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora.⁹ Predvidevati je mogoče, da je poznal zelo podoben predlog organizacije pokrajinskih finančnih ustanov, ki ga je izdelal konec marca 1944 njegov formalno predpostavljeni ing. Dušan Sernec.¹⁰ Anticipacija takšnega načrta nam pokaže, da bi nastal nekakšen zvezni bon, ki pa bi imel po federalnih enotah prepoznavno obremenitev. Takšna zamisel je značilna za prvo, precej odprto snovanje federalne strukture sploh. Njegova šibka točka pa bi bila nujna nominacija v vrsti valut, vsaj štirih.¹¹ Kakor lahko sledimo, se zamisel ni razvila in Denarni zavod Slovenije je ostal edina tovrstna institucija. Ko pa je z osvojitvijo Beograda osrednje jugoslovansko vodstvo po 20. oktobru 1944 prišlo v posest Narodne banke Srbije (prejšnje Narodne banke Kraljevine Jugoslavije), se je odnos do samostojnega Denarnega zavoda (federalnih enot) spremenil. Težnja prestiža že uveljavljene denarne ustanove in DEZASa, novega organa 'federalne enote' (ene od dveh, ki sta kazali tedaj tendenco preveč samostojnega nastopanja - vsaj po mnenju osrednjega vodstva) je sovpadel s težnjo centralizacije, tako da je konec oktobra 1944 prišlo celo do razprav, ali ne bi DEZAS ukinili oziroma ga omejili v pravici izdajanja

⁷ Guštin, Finančni viri in denarništvo, str. 81-103.

⁸ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 28.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Zdenko Čepič: Prispevek k proučevanju valutne reforme leta 1945. V: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem : posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana 1987, str. 110.

¹¹ Prim. Tone Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem, 3, str. 33-40.

denarja.¹² Seveda pa je to že sovpadlo z novo prevzeto vlogo Narodne banke DFJ, predvsem konceptualnimi vprašanji, kako priti do menjave denarja oziroma uvedbe enotne državne valute.¹³

Vprašanje jamstev za emitiran lirski bon

Vsekakor pa je zelo ambiciozen projekt ustvariti še v vojnih razmerah in ob še nevzpostavljeni suverenosti oblasti in valutnih mejah federalno ali - v drugem pogledu - nacionalno emisijsko ustanovo, odprl tudi strokovnopolitična vprašanja, kako problem emisije denarja sploh začeti in kako vzpostaviti razmerja med posameznimi subjekti - zlasti med emisijsko ustanovo, njenimi pooblastili in samo državno oblastjo.

Denarni zavod Slovenije je bil zasnovan in ustanovljen kot samostojen organ Predsedstva SNOS, torej pri začasnem izvršnem oblastnem organu. Njegovo predsedstvo je upoštevalo namen ustanoviteljev in v svoj delovni plan uvrstilo tudi izdajo in evidenco lirskega plačilnega bona.¹⁴ V njem se je zbralo nekaj sposobnih finančnih strokovnjakov, ki so takšen sklep tudi uresničili, izhajajoč iz svojih strokovnih znanj. Med njimi je omeniti predvsem predsednika Zavoda Lavoslava Dolinška, dr. Jožeta Pokorna, dr. Miho Kambiča, poverjenika za finance SNOS Viktorja Repiča, dr. Vinka Vrhunca in nenazadnje dr. Milana Lemeža. Ti so do zime 1944/45 izdelali vsaj 17 študij različnega obsega o posameznih vprašanjih finančne in denarne politike.¹⁵

Dejanski položaj DEZAS je bil daleč od tega, da bi imel položaj emisijske banke, tako sistemsko kot v omejeni praksi vojnih razmer. Prvo omejitev kaže že striktna (uradna) omejitev na delovanje na osvobojenem ozemlju. Denarni zavod torej ni bil institucija s pristojnostmi na vsem slovenskem ozemlju. Šele oktobra 1944 so sklenili, da se delovanje DEZAS raztegne na vse slovensko ozemlje.¹⁶ Druga omejitev je bila ureditev garancije za lirske bone. Najvišji oblastni organ gibanja, Slovenski narodnoosvobodilni svet, je odobril izdajo denarja v dogovorjeni višini. Predsedstvo SNOS, ki je bilo zavezano sklep realizirati, je ustanovilo Denarni zavod Slovenije in ga pooblastilo za izdajo nadomestnega denarja. Takšna ureditev je finančnim strokovnjakom, ki so imeli pred seboj razmerja med državno oblastjo in emisijsko banko kot so pred vojno veljala v Evropi, odprla vrsto vprašanj in dr. Milan Lemež je najostreje opazil zev.

"Iz besedila natisnjenega na bonu pa je razvidno, da je Predsedstvo SNOS-a z izdajo teh bonov prevzelo nase odgovornost, da plača po denarnem zavodu Slovenije donositelju tega bona vsoto natisnjenih lir ob izdaji enotnega državnega denarja v takratni državni valuti. Po svojem bistvu lirski bon Predsedstva SNOS-a ni papirnati denar, marveč predstavlja neke vrste državne obveznice, s katero se Predsedstvo SNOS-a obveže, izplačati ob izdaji enotnega državnega denarja za vso

¹² Guštin, Finančni viri in denarništvo, str. 99.

¹³ Obren Blagojević: Naše finansije u periodu narodnooslobodilačke borbe 1941-1945. V: Istorija XX. veka, XIII. 1975.

¹⁴ L. Dolinšek, A. Ogrin: Denarni zavod Slovenije pri predsedstvu SNOS, str. 9.

¹⁵ Prim. Guštin, Finančni viri in denarništvo, str. 102; O načrtovanju gospodarskega in v tem okviru finančnega sistema v Zdenko Čepič: Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju. Ljubljana 1998, (dalje Čepič, Zamisli) str. 5-24.

¹⁶ Prim. Čepič, Prispevek k proučevanju valutarne reforme leta 1945, str. 106.

Jugoslavijo donositelju toliko v takratni državni valuti, kolikor lir predstavlja odnosni bon. Lirski bon kroži tedaj kot državna obveznica in nadomešča prehodno denarno sredstvo na osvobojenem ozemlju Slovenije, kakor to izhaja iz odnosnega odloka in iz besedila natisnjenega na bonu; zato je že po svojem bistvu lirska bonska obveznica pripravno sredstvo interimistično nadomestiti inflacijske valute okupacijskih držav do končne izmenjave za enotno državno valuto.

Kar se tiče relacije lirske bonske obveznice napram valutam okupacijskih držav, je pripomniti, da je bila dana v obtok al pari z italijansko okupacijsko liro. S tem pa je podana tudi podlaga za ugotovitev relacije med lirsko bonsko obveznico in ostalimi valutami okupacijskih držav ob priliki izmenjave. Lirska bonska obveznica se izmenja al pari z italijanskimi lirami in v relaciji dejanskega vrednotenja marke in pengoeja v gospodarskem življenju napram liri, odnosno pengöja napram marki.

Z izmenjavo nastopi nov pravni položaj. Brezvredne inflacijske valute okupacijskih držav nadomesti lirska bonska obveznica, s katero prevzame Predsedstvo SNOS-a obveznost, da se ob izdaji enotnega državnega denarja za vso Jugoslavijo lirska bonska obveznica honorira z novo državno valuto. Poleg tega bo z zamenjavo dokončno fiksirana množina inflacijskih valut okupacijskih držav na ozemlju Združene Slovenije, zlasti pa na ozemlju jugoslovanske predvojne Slovenije ter bo na ta način mogoče ugotoviti odškodninski zahtevek napram okupacijskim državam z vidika njihovih valutnih ukrepov na slovenskem ozemlju predvojne Jugoslavije za časa okupacije zlasti prisilne izmenjave jugoslovanskih dinarjev.¹⁷

V svojem spisu se je še enkrat vrnil k istemu problemu in ga podrobno razložil: "SNOS je z odlokom z dne 20. februarja 1944 naložil Predsedstvu SNOS-a da izda po potrebi kot zakonito plačilno sredstvo na osvobojenem ozemlju Slovenije plačilne bone v lirski veljavi. Z izdajo teh bonov je bil pooblaščen Denarni zavod Slovenije pri Predsedstvu SNOS-a z odlokom tega Predsedstva z dne 12. marca 1944. Na podstavi tega pooblastila je izdal Denarni zavod Slovenije plačilne bone z naslednjim natisnjenim besedilom. "Denarni zavod Slovenije pri Predsedstvu SNOS-a plača ob izdaji enotnega državnega denarja donositelju tega bona (imenovana je vsota) lir v takratni državni valuti." To obvezo sta podpisala predsednik in blagajnik Denarnega zavoda Slovenije.

V bistvu plačilnega bona leži, da prevzame država obveznost in jamstvo, da bodo boni ob izdaji enotnega državnega denarja honorirani z novo državno valuto. Iz besedila navedenih odlokov to sicer ni razvidno, izhaja pa to iz gospodarske funkcije bona samega in tudi iz navedenega besedila, ki je natisnjeno na slovenskem bonu, češ da bo bon izplačan v državni valuti.

To obveznost in jamstvo pa lahko prevzame predvsem osrednja državna oblast, t.j. Predsedstvo AVNOJ ali pa NKOJ. Poleg nje bi lahko prevzela to obveznost in jamstvo tudi samostojno oblast posamezne federalne edinice, tedaj Predsedstvo SNOS-a, kot oblastni organ Slovenije.

V navedenem besedilu pa to ne pride do izraza. Plačilno obljubo prevzema po tem besedilu Denarni zavod Slovenije, ne pa Predsedstvo SNOS-a, vsled česar manjka slovenskemu bonu bistveni znak državne obveznice.

Plačilna obljuba Denarnega zavoda Slovenije ne more nadomestiti prevzema obveznosti in jamstva države. Po besedilu in duhu odnosnega ustanovnega odloka je namreč Denarni zavod Slovenije samo neke vrste finančno upravno tehnični

¹⁷ AS 1643, fasc. 480/III, Lemž, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 21.

organ Predsedstva SNOS-a, ki radi tega sploh ni v stanju prevzeti nase kake učinkovite obveze za državo, še manj pa seveda sam zase. Ni prezreti, da Denarni zavod tudi nima značaja državne emisijske banke, kakor to izhaja iz ustanovnega odloka. Poleg tega tudi izdaja plačilnih bonov ne bi spadala v delokrog emisijske banke. Zavod tudi ne razpolaga s kakim kapitalom, ki bi tvoril podlago. Skratka plačilni obljudi Denarnega zavoda Slovenije manjka vsaka materialna podlaga. Če je Predsedstvo SNOS-a pooblastilo Denarni zavod Slovenije k izdaji bonov, mu je s tem preneslo goli finančno upravni tehnični posel, ki je v zvezi s to izdajo. Ni mu pa moglo prenesti prevzema obveznosti in jamstva za državo glede honoriranja teh bonov z bodočo državno valuto. Spričo tega je besedilo na bonu dejansko in pravno zgrešeno. K takemu besedilu in taki plačilni obljudi ni legitimiran Denarni zavod Slovenije po svojih predstavnikih, marveč kvečjemu predsedstvo SNOS-a. Seveda bi bolj odgovarjalo stvari, če priznamo to legitimacijo NKOJ-u po njegovem načelniku Odseka za finance. Z ozirom na vojne razmere in prometne ovire pa je tudi legitimacija Predsedstva SNOS-a zadostna. Pravilno bi se tedaj moralo glasiti besedilo na bonu: "Predsedstvo SNOS-a se obvezuje in jamči, da bo Denarni zavod Slovenije pri Predsedstvu SNOS-a ob izdaji enotnega državnega denarja plačal donositelju tega bona (navedba vsote) lir v takratni državni valuti."

Da ne nastanejo težkoče v obtoku slovenskega lirskega bona, ki ga po pooblastilu Predsedstva SNOS-a izdaja Denarni zavod Slovenije v prehodni dobi do njegove izmenjave z vsedržavnim bonom, zlasti glede njegove plačilne sposobnosti po vsej državi, bo potreben poseben odlok Predsedstva AVNOJ-a, ki bo priznal slovenskemu bonu prehodni značaj zakonitega plačilnega sredstva po vsej državi do njegove izmenjave z enotnim državnim denarjem, konkretno z državnim lirskim bonom.

Zamenjava lirskega bona z enotnim državnim dinarskim bonom ne bo ustvarila nasprotstva s plačilno obljudo lirskega bona. Čeprav dinarski bon ne bo predstavljal naše bodoče definitivne državne valute, pa bo vendar zakonito prehodno vsedrjavno plačilno sredstvo, ki bo zamenjal tudi lirski bon. V bistvu se to sklada s plačilno obljudo lirskega bona."¹⁸

Tako torej je zapisal dr. Milan Lemež, ki je bil med finančnimi strokovnjaki po svoji politični nagnjenosti še najbližje KPS.¹⁹ Bistvo njegove kritike vzpostavljenih razmerij je sledilo nujnosti, da se denar, njegova vrednost utemlji na neki določeni podlagi, torej jamstvu take ali drugačne države. Slovenska država v nastajanju pa je prevzela le garancijo, da bo poskrbela - bolj ali manj naklonjeno - da bodo plačilni boni res tudi zamenjani ob menjavi v državno valuto. Druga točka kritike pa je zadevala naslovnik izrecnega jamstva za poznejše "izplačilo v takratni državni valuti". Po Lemeževem mnenju bi takšno jamstvo lahko prevzela le državna oblast sama, torej v konkretnem primeru Predsedstvo SNOS oziroma SNOS sam.

Vprašanje oblike valutne reforme in vloge DEZAS

Večina razprav v strokovnem organu vodstva osvobodilnega gibanja o gospo-

¹⁸ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 30-31.

¹⁹ Dr. Lemež je sicer pripadal prvi generaciji KPJ, ki je delovala v začetku dvajsetih let 20. stoletja. Prim. Franc Rozman: Lemež, Milan. Enciklopedija Slovenije, 6 Krek-Marij. Ljubljana 1992, str. 125.

darskih in finančnih problemih se je osredotočila na zimske mesece 1944/45, ko je na eni strani potekalo hitro oblikovanje sistemskih rešitev v osvobojenem Beogradu, na drugi strani pa tudi pod vtisom bližajočega se konca vojne, ki je sicer v Sloveniji postajala vedno ostrejša in za osvobodilno gibanje, zdaj že del nove državne oblasti, vedno težja.²⁰

Decembra 1944 je situacija glede bodoče državne finančne in valutarne ureditve, pa tudi glede pristojnosti med federalnimi enotami in zvezo bila jasnejša. Sredi decembra je Študijska komisija v štirih zaporednih sejah, na katerih je predebatirala osnovne konture svojih pogledov na vrsto zadev bodoče državne uprave in vodenja gospodarstva, med drugim razpravljala tudi o valutarnih problemih. Problem same izdaje lastnega denarja se je že umaknil v ozadje, saj je Študijska komisija že vedela, da bo državni denar enoten v jugoslovanskem okviru, kar je bilo zanje tudi samoumevno. V ospredje so prišli predvsem problemi, kako ta enotni denar urediti.

Za moto teh razprav lahko vzamemo naziranje dr. Milana Lemeža, ki je, izhajajoč iz težke izkušnje, ki jo je doživel tudi osebno takoj po koncu svetovne vojne, zapisal: *"Tokrat se ne sme zgoditi, da bi se obotavljali takoj poseči s primernimi ukrepi v valutne probleme in jih zajeti kot celoto. Novi valutni problemi nas ne smejo najti v oni nepripravljenosti kakor so nas zalotili po prvi svetovni vojni. Tokrat tudi ne smemo opustiti seči po valorizacijskih ukrepih glede predvojnih dobroimetij in obveznosti. Pri ponovnem reševanju valutnih problemov ne smemo dopustiti, da bi bilo ponovno težko prizadeto naše celokupno narodno gospodarstvo, naše socijalne institucije in da bi zopet tenka plast prebivalstva obogatela na škodo širokih ljudskih delovnih plasti. V ozki zvezi z reševanjem sedanjih valutnih problemov pa zlasti ne smemo dopustiti, da bi ponovno obvladalo celokupno naše gospodarstvo z valutnimi problemi vred kvarno načelo *laissez faire, laisser passer*."*²¹

Dr. Lemež se je torej opredelil kot gospodarski intervencionist, proti liberalnemu načelu prostega gospodarjenja, kar je bilo značilno za trideseta leta, saj je velika gospodarska kriza močno poudarila pomen državne intervencije v uravnavanje gospodarskega in tudi finančnega delovanja.²² Vendar je zanimivo, da je dr. Lemež edini prepoznaval podobnost finančnih problemov obeh slovenskih prelomnih obdobj - čeprav je svojo študijo zgradil na kritiki ravnanja v letih po novembru 1918. Nič čudnega, saj je bil med strokovnjaki osvobodilnega gibanja najbrž edini, ki je bil po položaju, ki ga je zasedal leta 1919-1920 (komisar za socialno skrbstvo v pokrajinski vladi za Slovenijo), najbližje vpogledu v tedanje probleme.²³

Diskusija Študijske komisije o valutarnih vprašanjih se je odvila 13. decembra 1944.²⁴ Uvodni referat je podal dr. Lavoslav Dolinšek, tedaj predsednik DEZAS. V svojem referatu se je pečal predvsem z vprašanjem obilice vzporednih valut, ki

²⁰ Zdenko Čepič: Obravnava ključnih vprašanj povojnega gospodarskega ustroja v delu znanstveno-strokovnih ustanov Predsedstva SNOS. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1986, št. 1-2, str. 133-134.

²¹ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 14.

²² Prim. Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 479-481.

²³ Glej op. 19.

²⁴ Čepič, Zamisli, Zapisnik diskusijskega sestanka, ki ga je sklicala Študijska komisija pri Predsedstvu SNOS-a z gospodarskimi strokovnjaki, ki se je vršil dne 13. 12. 1944, str. 86-92.

so bile, kot posledica različnih okupacijskih sistemov, v obtoku v posameznih pokrajinah. Zavzel se je za uvedbo enega plačilnega sredstva v vsaki od postopoma osvobojenih pokrajinah, tako naj bi za osvobojeni vzhodni del države bil to Nedičev dinar, za območje NDH, ko bi bilo osvobojeno, pa kuna. Glede Slovenije je ugotovil: *"V Sloveniji je položaj povsem drugačen kakor v ostalih pokrajinah, ker tu ni lastnega plačilnega sredstva, razen majhnega števila slovenskih lirskih bonov, ki pa zdaleč ne zadostujejo za kritje potreb. S predlagano rešitvijo za ostale dele Jugoslavije ter izdajo večjega števila lirskih bonov in z registracijo lir, mark in peng, ki bi se na ta način odtegnili prometu, bi imeli na osvobojenem teritoriju Jugoslavije troje plačilnih sredstev in to: Nedičeve dinarje, kuno in slovenske lirske bone. S tako rešitvijo preprečimo intervencijo in vpliv s strani inozemstva na naš poslovni trg. Čim bodo urejene razmere z ozirom na mednarodno situacijo, ki jo bo treba budno zasledovati zlasti v pogledu delavnosti Mednarodne sanacijske banke in fonda, in z ureditvijo vprašanja naše Narodne banke ter njene zaloge zlata, bi lahko pristopili k definitivni zamenjavi omenjenih treh valut za enoten državni denar. Razmerje relacij med tremi valutami se bo določilo na podlagi sporazuma med vsemi prizadetimi federacijami."*²⁵ Dolinškov referat je torej povzel obstoječe stanje in se z vprašanjem slovenskega emisijskega zavoda ni več pečal. Priporočil pa je, da se prav glede na njegovo izvajanje treh prehodnih valut poveča količina lirskih bonov v obtoku, da bi realizirali proglašeno ločitev lirskega bona od lire.²⁶ Za kakšna razmerja je šlo, dobro vidimo, če primerjamo tedanjih okoli 1,780.000 lir lirskih bonov v obtoku in oceno o 6-7 milijardah lir (v vseh treh okupacijskih valutah) v obtoku v Sloveniji.²⁷

V diskusiji pa se je odprlo predvsem vprašanje, ali je takšen scenarij dvojne menjave denarja najbolj primeren. Tržaški kapitan Mario (Gino) Marović se je zavzel za enojno menjavo denarja (za vso državo) vendar tako pozno po osvoboditvi, da bi se medtem razmere normalizirale, kar je ocenil za "nekaj mesecev, leto ali še več ako bi bilo potrebno".²⁸ Njegov koncept je torej izhajal iz prepričanja, da bi okupacijske valute z medsebojnim trenjem vzpostavile notranja menjalna razmerja, s čimer bi do določene mere odpravili arbitrarnost in možne škodljive posledice, če bi bil tečaj tak, da bi favoriziral določeno valuto. Zavzel se je za zlato podlago denarja in povsem prosto kroženje vseh valut, torej presenetljivo liberalno stališče, vendar hkrati tudi za prepustitev valut njihovem kroženju, predvsem pa inflaciji, nato pa izdaji lastnega denarja.²⁹ Liberalnemu stališču do menjave denarja pa so v bistvu nasprotovali vsi ostali sodelujoči. Dr. Miha Kambič se je zavzel za čimbolj urejene finančne razmere: "Registracija in zamenjava okupatorskih valut s slovenskim lirskim bonom je v Sloveniji z ozirom na že obrav-

²⁵ Prav tam, str. 86.

²⁶ Prav tam, str. 86.

²⁷ Prav tam, str. 86; Guštin, Finančni viri in denarništvo, str. 102.

²⁸ Čepič, Zamisli, str. 88. Nasprotno pa je dr. Lemež opozoril: "Obveznost države, ki nastopi z izročitvijo bonske obveznice, zahteva izvesne omejitve pri izmenjavi. Čim večja množina bonskih obveznic bo namreč izdana, tem večja bo obveznost države glede zamenjave bonskih obveznic za primerno krito novo državno valuto. Spričo tega bo izključiti od zamenjave vse one osebe, ki so se za časa okupacije naselili na ozemlje jugoslovanske Slovenije, kakor tudi vse one, ki ki so se med sedanjo vojno naselili na ozemlju, ki ki bo priključeno Združeni Sloveniji. Izključeni od zamenjave pa bodo tudi vse one osebe, ki bodo sicer morale zapustiti ozemlje Združene Slovenije." (AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom.

²⁹ Čepič, Zamisli, str. 88-89.

navano stanje nujno potrebna.³⁰ Enako je nasprotoval Marovičevim zamislim tudi dr. Pokorn, ki je poudaril, da bo vsekakor treba uvesti državni denar, vendar to še ne bo tako kmalu.³¹ Pridružil se mu je dr. Vavpetič, ki je opozoril predvsem na vidik lirskega ekvivalenta v bonu in priznanih ter obveznicah, s čimer bi bil popolnoma razvrednoten prispevek ljudi, ki so med vojno podprli odporniško gibanje.³² Takšnemu Marovičevemu stališču je močno ugovarjal tudi dr. Milan Lemež. Skliceval se je predvsem na nujno potrebo uvesti enoten državni denar čimprej, da se prekine zmeda, ki jo povzroča v obtoku 12 valut. Posebej je opozoril na politični vidik predlagane inflacije, ki bi odvrnila predvsem malega človeka.³³ Lemež je že v svoji študiji predlagal, da DEZAS prevzame najpomembnejšo vlogo v zamenjavi denarja. *"V kolikor je zamenjava v zvezi z denarjem in denarnim poslovanjem samim, se poveri s tem poslom Denarni zavod za Slovenijo in podrejeno davčne uprave. Denarni zavod za Slovenijo ima poskrbeti za potrebno množino lirskih bonških obveznic. Razdeliti jih ima davčnim upravam, kjer jih potem dvignejo za svoje potrebe posamezne terenske valutne komisije. (...) Denarni zavod za Slovenijo ima poskrbeti tudi za razdelitev uradnih tiskovin, on prevzame od terenskih valutnih komisij zamenjane valute, jih prevzame v hrambo do končne odreditve Predsedstva SNOS-a, obračuna s posameznimi terenskimi valutnimi komisijami in prevzame od njih zapisnike, obračune in preglede o uspehu registracije in zamenjave."*³⁴

Z obliko in hitrostjo menjave denarja v enoten državni denar pa je bila povezana tudi bodoča vloga Denarnega zavoda Slovenije, oziroma celo njegova vloga v bodočem finančnem sistemu Jugoslavije. Vsi so se strinjali, da bo kakršnokoli vlogo v emisiji izgubil. Dr. Lemež se je zavzel za ohranitev DEZAS in njegovo novo vlogo: *"DZS s svojimi podružnicami bodi privilegiran denarni zavod v Sloveniji, ki naj vrši vse bančne posle razen onih, ki bodo izrecno pridržani državnim bankam. DZS pa mora prilagoditi denarno politiko splošnemu načrtnemu gospodarstvu. [...] DZS naj vrši poslovno kontrolo nad vsem denarništvom v Sloveniji, ker bo na ta način možno načrtno kreditno gospodarstvo."*³⁵

Kakor je razvidno iz Lemeževega izvajanja v pogledu valutne reforme, je njegova zamisel bila izdaja enotnega plačilnega bona, ki bi celo prevzel vlogo nadomestnega državnega denarja, ki bi še nekaj časa po koncu vojne krožil na celotnem državnem ozemlju "kot začasen zavarovalni ukrep, da odpravimo vlada-joči valutni kaos".³⁶ Vendar opozarja: *"Tudi vsedržavni dinarski bon ima značaj državne obveznice, ker se ž njim država obveže izplačati njegovemu donosilcu ob izdaji federalnega denarja toliko v novi valuti, kolikor bo znašala ustanovljena relacija med bonom in federalno valuto. Spričo tega pravnega odnosa je k izdaji bona legitimirana država, odnosno v njenem zastopstvu poverjenik za finance."*³⁷

³⁰ Čepič, Zamisli, str. 90.

³¹ Prav tam, str. 90.

³² Prav tam, str. 90.

³³ Prav tam, str. 90-91.

³⁴ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 24.

³⁵ Čepič, Zamisli, Zapisnik diskusijskega sestanka Študijske komisije pri Predsedstvu SNOS z gos-podarskimi strokovnjaki, ki se je vršil dne 15. decembra 1944, str. 92.

³⁶ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 29.

³⁷ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 29.

Dr. Milan Lemež, čeprav ne bančnik ali finančni strokovnjak, je s svojo študijo o valutnem vprašanju nove Jugoslavije odprl vrsto zelo relevantnih vprašanj, tako glede tistega, kar je bilo že narejeno kot glede samih vprašanj valutne reforme, ki je bila izvedena res šele tik pred koncem vojne, med 20. in 30. aprilom 1945 za že pol leta osvobojena vzhodna območja države, med 30. junijem in 9. julijem 1945 pa še za Hrvaško, Bosno in Hercegovino in Slovenijo.³⁸ Zamisli o dvostopenjski zamenjavi so se torej v nekem smislu uresničile, vendar so okupacijske in druge valute prešle naravnost v novi državni denar. Zakon o Denarnem zavodu Slovenije je junija 1945 uredil za poldrugo leto njegovo delovanje, s katerim je postal osrednja denarna institucija federalne Slovenije.³⁹ Njegovo delovanje pa je bilo pomembno zlasti na območju zasedene Primorske, kjer še nekaj časa Narodna banka Jugoslavije ni mogla delovati.⁴⁰

Damijan Guštin

DR MILAN LEMEŽ, THE MONETARY INSTITUTE OF SLOVENIA, AND THE CONCEPTS OF
CURRENCY REFORM IN THE NEW STATE IN 1944

S u m m a r y

After the parcelling out of Yugoslavia between several occupiers in Spring 1941, three occupying regimes (German, Italian and Hungarian) emerged in Slovenia. As a result, three different currencies were used on the Slovene territory. The already difficult financial situation, due to wartime conditions, was further complicated in Autumn 1943 with the German occupation of the areas hitherto occupied by Italy or belonging to Yugoslavia before the war.

Even during the war, the Slovene national liberation movement had been obliged to address financial problems on the large areas under its control. Among other things, it introduced temporary substitutes for money in the form of receipts and payment notes to stimulate its circulation. In 1944 it introduced its own payment note which was bound to the Italian lira. The intention of the resistance movement to separate its payment note from the inflation prone lira failed, as the volume of the issued payment notes was insufficient to make it the dominant currency even on the territory controlled by the Partisans, let alone that of entire Slovenia.

This situation triggered a wide debate over what financial measures should be introduced after the war had ended. In Autumn 1944, a group of financial experts in the resistance movement began discussing the future financial system in Yugoslavia, and Slovenia as its federal unit, as well as the problems concerning the substitution of the currencies. In Yugoslavia at the time, there were at least twelve currencies in circulation, and no less than five in Slovenia.

The paper focuses on the views by one of these experts, Dr Milan Lemež, who advocated a simultaneous and consistent financial reform, referring to the negative financial situation after the First World War, when the newly founded Kingdom of the SHS had to accept the circulation of the Austrian krone in the country, after failing to introduce its own payment note on time. He was best known for his criticism of the insufficient guarantees for the issued payment note. He wanted a clear guarantee to be given by the highest governing body of the resistance movement, so much more as his plan envisaged a post-war currency replacement in two stages, during which the payment note issued by the Monetary Institute of Slovenia would remain as one of three temporary currencies in Yugoslavia. The currency reform in Yugoslavia was indeed executed in two stages. The first stage, between 20 and 30 April, was implemented in the eastern part of the country, and the second, between 30 June and 9 July 1945 in the western.

³⁸ Prim. Zdenko Čepič, *Prispevek k proučevanju valutne reforme leta 1945*, str. 115-116.

³⁹ Lazarevič, Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 228-231.

⁴⁰ Metka Gombač: *Denarni zavod Slovenije - podružnica za Slovensko Primorje* (1945). V: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem : posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije*, Ljubljana 1987, str. 119-123.

1.01
Prejeto 3. 3. 2006

UDK 354.86:662.6(497.4 Ljubljana)"1941/1945"

Mojca Šorn*

Preskrba Ljubljane s plinom, elektriko, petrolejem, vodo in bencinom v času druge svetovne vojne

IZVLEČEK

V času druge svetovne vojne je prebivalce Ljubljane poleg motene preskrbe s hrano, obleko in obutvijo, pestilo tudi pomanjkanje ostalih najnujnejših življenjskih potrebščin. Ljubljančani so varčevali tako s kurjavo kakor tudi z razsvetljavo in celo vodo. K temu jih je silila vrsta ukrepov, ki so jih nanizali organi oblasti, predvsem pa kazni, ki so jih obljubljali kršiteljem. Pomanjkanje osnovnih potrebščin in varčevanje z njimi je močno otežilo življenje posameznikov, spremenilo pa je tudi zunanji izgled mesta.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Ljubljana, gospodarstvo, preskrba, razsvetljava, kurjava, voda, bencin

ABSTRACT

THE SUPPLYING OF LJUBLJANA WITH GAS, ELECTRICITY, KEROSENE, WATER AND PETROL DURING THE SECOND WORLD WAR

During the Second World War, the residents of Ljubljana suffered irregular food supplies as well as a shortage of other basic commodities. A series of measures introduced by local authorities, with penalties for non-compliance, compelled them to economise on heating, lighting and even water consumption. Shortages and rationing of basic commodities made people's lives very difficult, and changed the external appearance of the city. On the basis of archive sources and newspapers, the author examines the supplying of Ljubljana with gas, electricity, kerosene, water and petrol during the Second World War.

Key words: Second World War, Ljubljana, economy, supply, lighting, heating, water, petrol

* Dipl. zgodovinarica, strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: mojca.sorn@inz.si

V času druge svetovne vojne je Ljubljančane poleg motene oskrbe z živili, oblačili ter obutvijo, prizadela tudi omejena dobava ostalih najnujnejših življenjskih potrebščin - kurjave,¹ razsvetljave in vode. Redki lastniki oziroma uporabniki motornih vozil so bili soočeni tudi s pomanjkanjem bencina.

V času druge svetovne vojne za kuhanje in ogrevanje svojih domov niso vsi Ljubljančani uporabljali premoga in drv, saj je bilo že 1030 gospodinjstev priključenih na plinsko napeljavo, dolžina omrežja pa je znašala 52 km.² Mestna plinarna, ki je skrbela za Ljubljanske porabnike, je imela prostore blizu železniške postaje ob Resljevi cesti. "Vsak, kdor se pripelje z vlakom v mesto vidi, na velikem "plinovniku" napis: "Kuhajte s plinom"! Ta napis skoraj vsakega opominja na plinarno in na nje glavni produkt, t.j. "svetilni plin", ki je vsestransko uporabljev v gospodinjstvu, industriji in obrti".³

Ljubljanska plinarna je nemoteno obratovala do maja 1944. Takrat je začela izboljšavami in popraviljem peči za proizvodnjo plina, zato je plin pod normalnim pritiskom plinarna oddajala le od 6.30 do 7.30 zjutraj, od 9.30 do 12.30 dopoldne in od 18.30 do 20.30 zvečer.⁴ V preostalem času uporaba plina ni bila mogoča, saj je bil njegov pritisk minimalen. Prepovedana je bila uporaba boilerjev in plinskih peči za ogrevanje. Osebe, ki so imele poleg plinskega štedilnika še štedilnik na drva in premog, so odgovorni pozivali, naj uporabljajo raje slednjega. To je pri porabnikih plina izzvalo burno reakcijo: "Zaradi raznih popravil v naši plinarni je ta omejila dobavo plina za gospodinjstva. To je čisto razumljivo in nikomur niti na misel ne pride, da bi temu ugovarjal. Odločno pa moramo odjemalci mestne plinarne ugovarjati, ko nam ta svetuje, naj s plinom varčujemo in kuhamo rajši na navadnih štedilnikih. Vsa Ljubljana ve, da imetniki plinskih štedilnikov prejemo dosti manj drv in premoga kakor ostali meščani, ki nimajo plinskih napeljav v stanovanju. [...]. Če mestna plinarna želi, da njeni odjemalci varčujejo s plinom, naj pri pristojnih gospodarskih ustanovah najprej poskrbi, da bodo njeni odjemalci v času, ko bo trajala omejena dobava plina, dobili posebne dodatne količine kuriva za navadne štedilnike. Dokler se to ne bo zgodilo, so neumestni nasveti o kurjenju z drvami ter štednji s plinom."⁵

Prošnje plinarne po manjši porabi plina v gospodinjstvih očitno niso bile uslišane, zato je odredila omejitev porabe plina. Lastniki plinskega štedilnika so smeli doseči le 60% porabo plina iz leta 1943.

Z redukcijami je plinarna začela šele februarja 1945, ko je začela veljati omejitev večerne dobave plina. Uporabnike je omejitev očitno zelo motila, saj so plinarno naprošali, da bi v večernih urah plin oddajala vsaj pol ure. Večina izmed njih je menila, da bi ta čas ravno zadostoval za gretje opoldne skuhane večerje.⁶ Do maja ti predlogi niso bili uslišani.

¹ O preskrbi Ljubljane s premogom in drvami glej v Mojca Šorn: Preskrba Ljubljane s kurivom v času druge svetovne vojne. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2005, št. 2, str. 75-84.

² Leta 1939 so ljubljanska gospodinjstva porabila 986.000 m³ plina, industrijski obrati pa 398.000 m³. V: Statistični letopis LRS, 1953, str. 170, tabela št. 206.

³ Slovenčev koledar 1944. Ljubljana 1943, str. 200, Reklama Ljubljanske mestne plinarne.

⁴ Slovenec, 6. 5. 1944, št. 104, str. 3, Omejitev porabe plina za poldrugi mesec.

⁵ Slovenski dom, 27. 5. 1944, št. 21, str. 3, Pisma nam in vam (Pisma bralcev).

⁶ Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL), fond LJU 118, Mestna elektrarna Ljubljana (dalje LJU 118), 4-14/2, VI, Zapisniki 8. seje upravnega odbora Združenih podjetij, 29. 3. 1945.

V letu, ko se je začela druga svetovna vojna, je bila Dravska banovina najbolj elektrificiran del države.⁷ Električni tok so ji posredovale Kranjske deželne elektrarne, Elektrarna Fala in še nekatere druge. Večine teh, sploh najpomembnejših, pa aprila 1941 ni bilo na ozemlju, ki ga je zasedel italijanski okupator.⁸ Postalo je jasno, da sta Ljubljanska pokrajina in Ljubljana brez lastne elektrike. Pokrajina je morala okoli 92% elektrike uvažati iz NDH in območij, zasedenih od Nemcev.⁹

Ljubljanska mestna elektrarna, katere direktor je bil ing. Stanislav Sonc, je dobivala električni tok iz Tacna, Velenja in preko transformacijske postaje v Črnučah.¹⁰ Obratovala pa je tudi ljubljanska kalorična centrala v Slomškovi ulici.¹¹

Ljubljana je bila glede preskrbe z elektriko odvisna od nemške uprave še v letu 1943. Združena mestna podjetja za elektriko, plin, vodo in tramvaj¹² so začela razmišljati o gradnji daljnovoda iz Vevč v Ljubljano, pri čemer bi uporabili električno centralo Vevških papirnic.¹³ Marca 1943 je Visoki komisar Ljubljanske pokrajine odobril zaustavitev obrata papirnice Vevče in ves tok tamkajšnje centrale zaukazal preusmeriti v Ljubljano za njene najnujnejše potrebe.¹⁴ Papirnica je mestni elektrarni dajala približno 300 KWh električne energije.¹⁵ V sklopu Združenih papirnic sta bili še izpostavi v Goričanah in Medvodah s svojima električnima centralama. Tudi z njima je bil konec novembra 1944 sklenjen dogovor o dobavi električnega toka, tako je Ljubljana dnevno prejela 1000 KWh električne energije. Pomoč pa je prihajala tudi iz elektrarne Česenj v Tacnu.¹⁶

Kljub trudu je bilo pomanjkanje električnega toka še naprej pereče, zato je januarja 1944 prezident pokrajinske uprave Leon Rupnik z odredbo omejil njegovo porabo. V podjetjih, izjema so bila tista, ki so proizvajala predmete, pomembne za vojno proizvodnjo, in v zasebnih gospodinjstvih niso smeli porabiti električnega toka več kot 90% porabe leta 1943, če je poraba znašala več kot 10 KWh. Odredba je prepovedala obratovanje motorjev na električni pogon, omejila je uporabo takrat najmodernejših električnih likalnikov in porabo električnega toka v frizerskih salonih. V primeru kršitve je bila določena ukinitve toka, denarne in celo zaporne kazni.¹⁷ Tudi javna občila so pozivala Ljubljančane k varčevanju z elek-

⁷ Podatki iz decembra 1945 kažejo, da je bilo v Ljubljani na električno napeljavo priključenih 6855 zgradb. V: Statistični letopis LRS 1955, str. 358.

⁸ Arhiv Republike Slovenije, fond Banski svet Dravske banovine 1930-1941 (dalje AS 77), f. 13, 1. seja X. rednega zasedanja banskega sveta dravske banovine v Ljubljani, 13. 2. 1939, str. 21.

⁹ Tone Ferenc: Fašisti brez krinke: dokumenti 1941-1942. Maribor 1987, str. 36.

¹⁰ ZAL, LJU 118, 4-14/2, IV, Zapisnik 3. seje upravnega odbora mestne elektrarne, 19. 5. 1941.

¹¹ ZAL, LJU 118, 4-14/2, IV, Zapisnik 4. seje upravnega odbora mestne elektrarne, 14. 7. 1941.

¹² V letu 1943 je prišlo do ustanovitve Združenih (mestnih) podjetij za elektriko, plin, vodovod in tramvaj. Prva seja je potekala 8. 1. 1943. To podjetje je bilo ločeno od uprave mestne občine, vodilo je svoje knjigovodstvo in imelo poseben proračun. Podjetje naj bi po sklepih mestne občine skrbelo za dobavo električne energije in plina, gradilo in vzdrževalo vodovodne naprave in nadzorovalo obratovanje tramvajskih prog. ZAL, LJU 118, 42-45/12, 43/1542.

¹³ ZAL, LJU 118, 4-14/2, V, Zapisniki iz združenih mestnih podjetij: 1. seja upravnega odbora Združenih mestnih podjetij, 10. 2. 1943.

¹⁴ ZAL, LJU 118, 4-14/2, V, Zapisniki iz Združenih mestnih podjetij: 10. seja upravnega odbora Združenih podjetij, 5. 7. 1943.

¹⁵ ZAL, LJU 118, 4-14/2, VI, Zapisniki iz Združenih mestnih podjetij: 18. seja upravnega odbora Združenih podjetij, 10. 7. 1944.

¹⁶ ZAL, LJU 118, 4-14/2, VI, Zapisniki iz Združenih mestnih podjetij: 30. seja upravnega odbora Združenih podjetij, 24. 10. 1944.

¹⁷ Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani (dalje SLL), št. 6, 19. 1. 1944, str. 19 in 20. Naredba o omejitvi potrošnje električne energije.

triko pri razsvetljavi prostorov, pri gospodinjskih opravilih in pri poslušanju radijskih aparatov.¹⁸

Ta ukrep je bil kljub predvidenim kaznim očitno nezadosten, saj je poleti 1944 Rupnik predpisal nove omejitve. Zahteval je dnevno nekajurno izklapljanje električnih motorjev v industrijskih in obrtnih podjetjih. Ob kritičnih dnevih pa je elektrarna smela ustaviti celo tramvajski promet med 8 in 12 uro.¹⁹

Ljubljana z okolico je kljub omejitvam še vedno porabila preveč električnega toka, zato ga je jeseni leta 1944 začela mestna elektrarna izklapljati. Kasneje, v začetku leta 1945, pa je uvedla razpored redukcij za posamezne predele mesta.²⁰ Porabniki so se zato pritoževali: "Najhujša je štednja z elektriko, po več večerov smo bili sedaj že brez luči, sedaj bo pa menda tako urejeno, da bo tri dni v tednu luč [...] naj bo kakor že, samo da se ve računati točno, kdaj imaš svetlo ali ne."²¹ Ljubljančanov ni motila in jezila le tema sama, temveč tudi nezgode, ki so se dogajale zaradi nje. Na cestah in ulicah je prihajalo do neljubih trkov in padcev. Nekaj poškodovancev je potrebovalo celo bolniško pomoč. Marsikoga pa je enostavno žalostilo to, da "prijazne ulice postanejo naenkrat puste in temne, da je vsa Ljubljana zopet ena sama dolga vas."²²

Številni posamezniki so javno predlagali, da bi bilo bolje, če bi elektrarna varčevala s tokom najprej čez dan. Nič pretresljivega se jim ni zdelo, če bi bila brez toka cela Ljubljana, v zameno pa so si želeli elektriko med 18. in 22. uro in zjutraj med 5. in 8. uro. Elektrarna te želje ni mogla izpolniti, saj ob teh konicah ne bi bila sposobna proizvesti tako velike količine električnega toka kot bi jo porabniki želeli. Vodna centrala v Vevčah v večernih urah pač ni mogla dati nič več toka kot čez dan. Šef pokrajinske uprave Leon Rupnik je 10. januarja 1945 starim omejitvam dodal nove. Točno je določil mejo porabe električnega toka v privatnih stanovanjih. Določena je bila mesečna poraba po stanovanjih glede na število stanovalcev v njem. V stanovanjih, kjer sta bivali največ dve osebi, se je smelo mesečno porabiti 60 KWh (na dan 2 KWh), v stanovanjih, kjer so bivale tri ali štiri osebe 90 Kwh (na dan 3 KWh), v stanovanjih, v katerih so bivale več kot štiri osebe, 120 Kwh (na dan 4 KWh).²³ Uporabljati je bilo dovoljeno le žarnice z največ 40 W.

Občila so redno pozivala Ljubljančane, naj ugašajo luči, pa čeprav prostor zapustijo le za "kratek moment", saj več takih trenutkov konec meseca lahko obračunajo v urah. S svetilk naj bi odstranili barvna stekla, ki so v "času vojne nepotrebno razkošje", s svetilk in žarnic naj bi redno brisali prah. Dela, ki zahtevajo močno luč, naj bi opravili čez dan, zvečer pa kramljali v temi ali pa ob šibki luči. Prepovedana je bila tudi uporaba ostalih električnih aparatov z izjemo kuhalnikov in likalnikov. Prepovedano je bilo električno ogrevanje prostorov. Ukinjena je bila celo prodaja električnih peči.²⁴ Kljub temu so občila gospodinjam polagala na srce, da bi pri kuhanju uporabljale lonce s povsem ravnim dnom, njihov premer pa naj ne bi bil manjši od premera električne plošče. V loncih, ki niso "v prazno" spuščali

¹⁸ Slovenec, 14. 3. 1944, št. 60, str. 3, Varčuj z elektriko v gospodinjstvu.

¹⁹ Jutro, 9. 8. 1944, št. 181, str. 3, Omejitev uporabe električnega toka.

²⁰ Slovenec, 12. 1. 1945, št. 8, str. 3, Oddaja električnega toka v Ljubljani.

²¹ Pismo, naslovljeno na gospo Martino Pogačar, hrani avtorica.

²² Trgovski list, 28. 3. 1941, št. 36, str. 6, Slabo razsvetljena Ljubljana.

²³ Jutro, 13. 1. 1945, št. 9, str. 2, Izvršilne določbe o omejitvi potrošnje električnega toka.

²⁴ Prav tam.

nič odvečne toplote, naj bi hrano kuhale le v dveh prstih vode. Nasvete so ženske prejemale tudi v zvezi z likanjem z električnimi likalniki. Najbolj ekonomičen se je zdel nasvet, da likanje perila v glavnem sploh ni potrebno češ, saj ni nič hudega, če brisače in posteljne garniture ostanejo malo zmečkane.

Zaradi varčevanja z elektriko je bil določen nov urnik obratovanja trgovin.²⁵ Gostinski lokali, z izjemo okrepčevalnic, so morali biti med 16. in 19. uro zaprti. Okrnjen je bil tudi obratovalni čas frizerskih salonov in brivnic. V šolskih objektih je smela biti razsvetljava prižgana do 17. ure. Javna cestna razsvetljava je bila dovoljena le na prometnih križiščih in ob javnih zgradbah ter vojaških objektih.²⁶ Tramvaj je vozil od 6. do 9.30. in od 12.30. do 16. ter od 19. do 20. Voziti je smel le s polovično brzino.²⁷ Tramvajski promet je bil 12. januarja 1945 "začasno ustavljen zaradi občutnega pomanjkanja električne energije."²⁸ Tramvaj je ponovno zaropotal šele 2. februarja 1945.

V ljubljanskih gospodinjstvih so kot vir razsvetljave uporabljali tudi petrolej. V Sloveniji je te vnetljive tekočine občutno primanjkovalo že leta 1939.²⁹ Uprava državnih monopolov v Beogradu, ki je bdela nad vsemi t. i. državnimi monopoli, zato tudi nad petrolejem in bencinom, je javila, da je pomanjkanje posledica oviranega uvoza. Petrolej so namreč dovažali po vodi, tak transport pa je bil pozimi večkrat moten. Še večja ovira je bil način plačevanja. Petrolej je bilo treba plačevati z devizami, ki jih je Jugoslaviji primanjkovalo.³⁰ Po začetku vojne se je izkazalo, da domačim uvoznikom pri nakupu ne bi pomagalo niti več deviz, saj petroleja enostavno tudi v tujini ni bilo na zalogi.³¹ Kljub temu je Uprava državnih monopolov računala, da bo ta problem kmalu vsaj delno rešen, ker je čakala na uvoz večjih, že obljubljenih, količin petroleja.³² V začetku leta 1940 je pošiljka petroleja res prispela, vendar se načelnik Oddelka za trgovino, obrt in industrijo ni znebil črnih misli, saj prispele količine niso zadoščale niti za kritje osnovnih potreb prebivalcev takratne Dravske banovine.³³

Oblasti so ugotavljale, da je pomanjkanje petroleja sprožilo neenakomerno porazdelitev med uporabnike: "Po sedanjem stanju predpisov bi bilo treba preprečiti zgolj neenakomerno porazdelitev petroleja od trgovcev grosistov v srezkih mestih na detajliste konzumente. Poroča se, da se nekateri trgovci okoriščajo slučajnega prvenstva in deloma neenakomerno oddajajo blago detajlistom, deloma pa celo silijo na nakup drugega blaga, da ustrezajo kupcu tudi s petrolejem. Ker te razmere povzročajo poleg neugodnosti, da petroleja primanjkuje, še nevšečnosti pri razdelitvi, je poskrbeti z vsemi zakonitimi sredstvi, da se bo petrolej enakomerno oddajal prebivalstvu."³⁴

²⁵ Ljubljana v letu 1945 : ob štiridesetletnici svobode in petdesetletnici Mestnega muzeja Ljubljana. Ljubljana 1985, (dalje Ljubljana v letu 1945), str. 71, 72.

²⁶ SLL, 17. 1. 1945, št. 5, str. 27-29, Izvršilne določbe o omejitvi potrošnje električnega toka.

²⁷ ZAL, fond LJU 489, Mesto Ljubljana, Splošna mestna registratura, Reg. I, f. 2402, III, str. 2.

²⁸ Ljubljana v letu 1945, str. 69.

²⁹ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 448 Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani 1850-1948 (dalje AS 448), f. 240, št. 674/40.

³⁰ AS 448, f. 240, št. 24475/40.

³¹ AS 448, f. 240, št. 1337, str. 2.

³² AS 448, f. 240, št. 1236/1940.

³³ AS 448, f. 240, št. 1644/38.

³⁴ Prav tam.

Dne 13. novembra 1940 je ministrstvo za trgovino in industrijo naročilo omejitve uporabe petroleja za razsvetljavo. Priporočilo je, da se petrolej zamenja s sredstvi za razsvetljavo domače proizvodnje. Z dodatnim razpisom z dne 14. decembra 1940 pa je odredilo, da naj občine za razsvetljavo namesto petrolejskih uporabljajo acetilenske luči:³⁵ "Kot sredstvo za razsvetljavo domačega izvora pride v prvi vrsti v poštev acilen, ki se pridobiva v znanih acetilenskih svetilkah iz karbida. Karbida imamo zadostne količine v tuzemstvu na razpolago, a acetilenske svetilke izdelujejo industrijska podjetja in obrtniške delavnice v dovoljenih količinah po sorazmerno nizkih cenah. Acetilenska razsvetljava daje boljšo luč, a kar se cene tiče, ni dražja kot petrolejka."³⁶

Nakaznice za petrolej so bile uvedene 1. decembra 1940. Z racionirano prodajo so odgovorni po eni strani želeli zagotovi redno preskrbo prebivalstva s petrolejem, po drugi pa preprečiti nepotrebni konzum in preveliko porabo te dragocene tekočine ter tako doseči čim večji prihranek.³⁷ Nakaznice za petrolej so se delile na: družinske za 1-2 člana (nakaznica A), družinske za 3-6 članov (nakaznica B), družinske za nad 6 članov (nakaznica C). Na družinsko nakaznico A so proti plačilu delili pol litra petroleja, na družinsko nakaznico B en liter in na nakaznico C pol-druhi liter mesečno.

Poleg občinskega potrdila, da posameznik res biva na področju ljubljanske mestne občine, so si morali upravičenci priskrbeti tudi potrdila mestne elektrarne, ki so zagotavljala, da prosilci v stanovanjih ne razpolagajo z električno razsvetljavo. Na podlagi teh dveh izkazov je trgovec smel stranki prodati točno določeno količino petroleja.³⁸ Trgovcem je petrolej posredovalo mesto, ki ga je dobilo od države.

Mestni moške so vseskozi opozarjali: "Tema grozi tistim, ki nimajo v domovih električne razsvetljave. Ker je potrošnja petroleja omejena in je nakup tega goriva možen le s posebnimi nakaznicami, svetuje mestno poglavarstvo vsem prebivalcem, ki razsvetlujejo domove oziroma obrtne lokale s petrolejkami, da si nabavijo acetilenske luči. Ta nasvet narekuje previdnost, ker se lahko zgodi, da bo petroleja še manj na razpolago kot te dni."³⁹

Marsikdo je svarilo vzel resno, še posebej zato, ker je v Ljubljani že od leta 1940 primanjkovalo tudi sveč.⁴⁰

Posebna pozornost je veljala tudi preskrbi z vodo. Leta 1940 je bilo v Ljubljani na Mestni vodovod priključenih 5946 hiš.⁴¹ Mestna vodarna je imela 5 črpalnih vodnjakov v Klečah. Dolžina razvodnih cevi je bila 163 km in 129 m. Na omrežje mestnega vodovoda, ki je bilo v dobrem stanju, je bilo priključenih 16 javnih vodnjakov. V Ljubljani je bilo poleg teh še okrog 1500 privatnih vodnjakov,

³⁵ AS 448, f. 240, št. 10524/4.

³⁶ AS 448, f. 240, št. 24457/40.

³⁷ AS 448, f. 240, št. 312/1-40.

³⁸ AS 448, f. 240, št. 1793/1940.

³⁹ Miran Pavlin: Ljubljana 1941 : pričevanje fotoreporterja. Ljubljana 2004, str. 17.

⁴⁰ AS 448, f. 240, št. 79/1940.

⁴¹ Leta 1939 je bilo na vodovodno omrežje priključenih 5514 hiš. Gospodinjstva so porabila 3,013.000 m³ vode, obrati industrije in obrti 401.000 m³, za t. i. javni namen pa je bilo porabljenih 30.000 m³ vode. V: Statistični letopis LRS, 1953, str. 170, tabela št. 205.

vendar je bila voda polovice od teh oporečna.⁴² Da mora voda iz vodovoda ostati neoporečna, so se zavedale tudi oblasti: "Mestna vodarna v Klečah je bila do predkratkim zastražena po vojaški straži, ki jo je dala policijska uprava [...]. Vsled izrednih razmer, kakor tudi vsled dejstva, da poteka državna meja par 100 m za mestno vodarno v Klečah, je mestno poglavarstvo v Ljubljani mišljenja, da bi bilo potrebno še nadalje zastražiti mestno vodarno s stalno oboroženo stražo. Mestni vodovod je izključno navezan na dobavo vode iz mestne vodarne. Zdrava pitna voda pa je gotovo vitalne važnosti za vse mestno prebivalstvo."⁴³

Varčevanje z vodo je bilo potrebno že jeseni 1943. Mestno županstvo je Ljubljančane opozarjalo, naj varčujejo z vodo, naj je ne rabijo brez potrebe in naj ne puščajo odprtih pip: "V njih lastnem interesu jim znova svetujemo, naj sami pregledajo vse pipe, posebno pa straniščne rezervoarje, ki so večji del pokvarjeni tako, da se prav lahko opazi neprestano odtekajoča voda v straniščnih školjkah. [...]. Pri preskrbi s pitno vodo doslej meščani še niso bili prizadeti kot so pri elektriki in plinu, zato pa morajo tudi sami paziti ter se ravnati po teh navodilih, da do tega ne pride."⁴⁴

Avgust 1944 pa je prinesel prve varčevalne ukrepe. Industrijski objekti niso smeli menjavati vode v požarnih bazenih, zasebnih kopalnih bazenov niso smeli polniti z vodo iz mestnega vodovoda, prepovedano je bilo uporabljati kadi v javnih kopališčih, dovoljeno je bilo samo tuširanje. Prepovedano je bilo škropljenje cest, zalivanje vrtov pa omejeno na minimum.

V Ljubljani in njeni okolici je leta 1944 obstajalo 1738 virov vode, ki je bila v povprečju neoporečna: "Mestni zdravstveni urad ugotavlja v svojem letnem poročilu, da je voda mestnega vodovoda v kemičnem, bakteriološkem in fizikalnem pogledu neoporečna. [...]. Povprečna poraba vode na dan je znašala 22.059 m³. Na dan in osebo se je porabilo povprečno 227 litrov vode. [...]. Po zadnji statistiki je v Ljubljani na razpolago še 1738 drugih bolj ali manj dobrih virov pitne vode. V uporabljivem stanju jih je 1219. Dobrih vodnjakov je v Ljubljani skupno 920 [...]. Studencev je 35, kapnic pa 66."⁴⁵ V istem letu je dolžina vodovodnega omrežja znašala 184 km in 111 m, prišteto je tudi vodovodno omrežje, ki je segalo v občine Ježica, Rudnik in Šentvid. Na vodovodno omrežje je bilo takrat priključenih 89 % vseh ljubljanskih stanovanjskih hiš.⁴⁶

Nekaj mesecev pred koncem vojne je izšla zadnja odredba o omejitvi porabe vode. Od 13. januarja 1945 dalje so bili stanovalci hiš, ki so bile priključene na mestni vodovod, dolžni vsak večer ob 22. uri zapreti glavni vodovodni pretočni ventil in izpustiti iz vseh cevi vodo. Ventile so lahko odprli šele ob 5. uri zjutraj. Ta odredba ni veljala za industrijska podjetja in bolnišnice.⁴⁷

⁴² ZAL, fond LJU 501 Zaščitni urad, šk. 18, ovoj: Mestni vodovod - vojno podjetje - I, XI. št. 15-4332/40.

⁴³ ZAL, LJU 501, šk. 18, ovoj: Mestni vodovod - vojno podjetje, III.

⁴⁴ Slovenec, 15. 10. 1944, št. 237, str. 5, Varčujte z vodo!

⁴⁵ Jutro, 7. 5. 1944, št. 105, str. 3, Ljubljana ima prvovrstno pitno vodo.

⁴⁶ ZAL, fond LJU 489 (dalje LJU 489), Reg. I, f. 2402, II/B, str. 421 in 422, Poročilo oddelka za socialno politiko in narodno zdravje, marec 1944. Glej tudi: Slovenec, 29. 4. 1944, št. 98, str. 3, Vince izpod skalce.

⁴⁷ ZAL, LJU 489, Splošna mestna registratura, Reg. I, f. 2404, II A/16, str. 562.

Že v času pred začetkom druge svetovne vojne je bila zaskrbljujoča tudi preskrba z bencinom kot pogonskim sredstvom. V začetku druge svetovne vojne so bile jugoslovanske potrebe po nafti pokrite z uvozom iz Romunije. Proti koncu leta 1939 pa je v uvozu nastal zastoj. Kriva ni bila le vojna vihra, temveč tudi varčevanje z devizami. V času vojne sta namreč nafta in bencin postala zelo iskana, zato ju je bilo treba plačevati s svobodnimi devizami. Te pa so bile v stiski potrebne za še pomembnejše stvari, npr. za petrolej.

Varčevanje z bencinom je na neki način pomenilo varčevanje z devizami. Tako sta konec novembra 1939 trgovinski minister in minister za finance podpisala uredbi o omejitvi prometa z motornimi vozili. Najbolj ustrezno varčevanje z bencinom tako z gospodarskega kot tudi s socialnega vidika je bila omejitev nedeljskega in prazničnega prometa potniških vozil. Omejitve so bile predpisane za vse zasebne potniške avtomobile od sobote od 14. ure do ponedeljka do 8. ure.⁴⁸ Avtomobiliste so opozarjali tudi, da naj z bencinom varčujejo tudi čez teden: "Ko puščamo avtomobilistom svoboden promet v delavnikih, moramo nanje apelirati, da sami čim bolj omeje potrošnjo bencina. To je v sedanjih časih njihova dolžnost do države in naroda."⁴⁹

Omejitve niso veljale za avtobuse in "taxi-avtomobile", za zdravnike, veterinarje in sanitetno službo na službenih poteh, za gasilce in tuje diplomatske zastopnike. "Avtomobili državnih in samoupravnih oblasti" pa so se smeli uporabljati samo še v službene namene. Prepovedan je bil tovorni promet na cestah, ki so tekale paralelno z železnico, saj so menili, da je treba predvsem izkoristiti možnost prevoza po železnici.

Kljub omejitvam je v Ljubljani bencina primanjkovalo. Mnogi so se spraševali, zakaj. Bencinski kartel je bil namreč zavezan, da bo priskrbel dovolj zalog in te bi morale skupno s potrebami za vojsko znašati najmanj 5500 vagonov! Po Ljubljani se je šušljalo, da je bencina dovolj, ni pa dovoljen za prodajo: "Tako se trdi, da je samo v javnih skladiščih več polnih cistern bencina oz. tekočega goriva."⁵⁰ Ljubljanska policija je sprožila preiskavo in ugotovila, da so zaloge bencina in drugih tekočih goriv znašale vsaj 20 cistern. Policija je zato zastopnike kartela strogo opomnila, da ne smejo omejevati prodaje bencina. S tem se je strinjala tudi banska uprava in naročila, da se mora bencin nemoteno prodajati taksistom in vsem osebam, katerih zaslužek je odvisen od motornega prometa.

Decembra 1939 je bila prepovedana tudi uporaba zasebnih potniških avtomobilov in motociklov v medkrajevnem prometu, ki je potekal vzporedno z železniško ali avtobusno progo. Pri tem so bili taksiji spet izvzeti. Hkrati pa je bila prepovedana tudi uporaba zasebnih avtomobilov in motociklov v krajevnem prometu od 21. ure do 7. ure. Uporaba potniških vozil ljubljanskih podjetij se je smela začeti ob 6. uri in je lahko trajala do 21.30. ure. Prepovedana je bila uporaba potniških avtomobilov in motociklov na prvi in drugi dan katoliškega in pravoslavnega božiča, prav tako pa uporaba potniških avtomobilov in avtobusov za prirejanje iz-

⁴⁸ Poudariti je treba, da se je prepoved nanašala le na vozila, ki so imela pogon na tekoča goriva, se pravi nafto in njene derivate. Za vozila s pogonom na domača goriva (plin, oglje) omejitev ni veljala.

⁴⁹ Trgovski list, 27. 11. 1939, št. 133, str. 1, Trgovinski minister o omejitvah motornega prometa.

⁵⁰ Trgovski list, 17. 11. 1939, št. 129, str. 1, V Ljubljani ni bencina.

letniških voženj. Taksisti, zdravniško, veterinarsko in sanitetno osebje tej zapovedi niso bili odgovorni.

V začetku leta 1940 je izšla uredba, ki je omejevala prodajo bencina in nafte. Prodaja bencina in nafte je bila mogoča le na osnovi izkaznic, ki jih je izdajala uprava ljubljanske policije. Izdala je začasne izkaznice za dobavo bencina ali nafte na pisno prošnjo interesentov in po izkazani potrebi, upoštevajoč pedvsem interese, ki so potrebovali tekoča goriva za izvrševanje svoje obrti.

Poraba bencina je od leta 1940 do leta 1941 znatno usahnila. Leta 1940 je bilo porabljenega še 1,14 milijonov kg bencina, leta 1941 pa le še 510.587 kg.⁵¹ Kljub temu je bilo omejitev motornega prometa vse več. Marca 1942 je izšla uredba, ki je prepovedovala promet "avtonajemščkov", promet "avtoizvoščkov" pa je bil dovoljen le v mejah občinskega ozemlja. Slednji so smeli izvajati nujne prevoze jetnikov, ranjencev, fizično in psihično bolnih oseb, a le v primeru, če na razpolago ni bilo drugih ustreznih prevoznih sredstev, npr. reševalnega avtomobila. Bencina se je voznikom smelo dodeliti le toliko, kolikor je bilo neizogibno potrebno za točno določeno in odobreno vožnjo.⁵²

Leta 1945 je sledil še poslednji odlok, ki je prepovedal uporabo vseh "potniških avtomobilov" na bencinski pogon na območju Ljubljane. Ustavili so se celo reševalni avtomobili. Zdravstvene pomoči potrebne Ljubljančane so v bolnišnice prevažali kar na konjskih vpregah.⁵³ V izjemnih primerih je vožnjo smel dovoliti le nemški svetovalec za Ljubljansko pokrajino.⁵⁴

V upanju, da bodo ljudje bencin uporabljali samo v koristne namene, so bile po koncu vojne za vsako vozilo uvedene kontrolne knjižice. Vpisi so pričali, kam je bil posameznik namenjen in zakaj je vožnjo opravil. Šoferjem se je dalo jasno vedeti, da bencin ni osnovna življenjska potrebščina: "Bencin je blago, ki ga moramo uvažati in plačevati z devizami. Za vsak kilogram bencina bi lahko uvozili 2 kg moke ali pa ¼ kg sladkorja ali masti."⁵⁵

⁵¹ Trgovski list, 10. 1. 1942, št. 6, str. 2, Prehrana Ljubljane v luči trošarinske politike.

⁵² SLL, 18. 3. 1942, št. 22, str. 139 in 140, Prometna omejitev za avtonajemške in avtoizvoške.

⁵³ ZAL, LJU 489, Reg. I, f. 2402, II/b, str. 421-422, Poročilo oddelka za socialno politiko in narodno zdravje, marec 1944.

⁵⁴ SLL, 31. 3. 1945, št. 26, str. 126, Odredba o utesnitvi uporabe potniških avtomobilov na bencinski pogon.

⁵⁵ Trgovina in preskrba : o delu Ministrstva za trgovino in preskrbo Narodne vlade Slovenije od osvoboditve do danes. Ljubljana 1945, str. 18.

Mojca Šorn

THE SUPPLYING OF LJUBLJANA WITH GAS, ELECTRICITY, KEROSENE, WATER AND
PETROL DURING THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

During the Second World War, the residents of Ljubljana suffered irregular supplies of food, clothing and footwear, and shortages of energy for heating and lighting, petrol and even water. Even before the war engulfed Yugoslavia, it had an impact on oil imports. At the end of 1939, motor vehicle traffic was restricted and, soon after, the sale of petrol. From one year to another there followed new restrictions on the sale of petrol, and vehicle utilisation. The shortage of kerosene was also keenly felt. At the end of 1940, kerosene vouchers were introduced by the authorities in order to ensure as regular a supply as possible and, at the same time, prevent the stockpiling of this precious, inflammable liquid.

The years 1944 and 1945 brought restrictions on gas and electricity supply to Ljubljana residents. These restrictions, as well as dealing a hard blow on households and businesses, affected the external appearance of the city, as did at least to some extent water rationing.

1.01

UDK 32:330.59(497.1)"1945/1955"

Prejeto 16. 3. 2006

Zdenko Čepič*

Politika življenjske ravni v prvem desetletju socializma v Jugoslaviji

IZVLEČEK

Eno ključnih vprašanj za zgodovinarje je, kako so ljudje v nekem obdobju živeli, kje in kako so bivali, koliko so zaslužili, koliko so imeli, kaj so jedli, koliko so porabili itd. Gre za vprašanje življenjskega stila oziroma načina življenja, kar pa je odvisno od življenjske ravni in kakovosti življenja posameznika in družbe v posameznem zgodovinskem obdobju. Avtor predstavlja okoliščine življenjske ravni v Jugoslaviji/Sloveniji v prvem obdobju po koncu 2. svetovne vojne, za katero je bila značilna industrializacija. Življenjska raven je bila izraz gospodarske politike in njen del. Bila je odvisna od političnih in gospodarskih razmer. Na to so mnogokrat bolj kot gospodarske vplivale politične razmere in odločitve. Politične in gospodarske razmere prvega desetletja po koncu 2. svetovne vojne rasti življenjske ravni niso bile naklonjene. Razlogi so bili ideološki in politični, predvsem pa stvarni. Izvirali so iz predvojne gospodarske stanja, iz posledic vojne in iz povojne gospodarske politike. Poleg teh razlogov je bistveno vplival in je opredeljeval življenjski nivo tega obdobja spor z Informbirojem oziroma gospodarske posledice le-tega. Do spremembe v pogledih na življenjsko raven je pri oblasteh prišlo sredi petdesetih let, ko je bila sprejeta politična odločitev, da je treba kakovosti življenja v Jugoslaviji dati večji poudarek.

Ključne besede: življenjska raven, življenjski standard, Jugoslavija, Slovenija, gospodarstvo, socializem

ABSTRACT

POLICY OF THE STANDARD OF LIVING IN THE FIRST DECADE OF SOCIALISM IN YUGOSLAVIA

One of the key questions of historiography is how people in a certain period lived, where they dwelt, how much they earned and spent etc. The question concerns the standard of living and the quality of life of individuals and society in a specific historical period. The author examines the standard of living in Yugoslavia/Slovenia in the first period after the Second World War, which was marked by industrialisation. The standard of living reflected the current economic policy, and was part of it. The political and economic conditions in the first post-war decade did not favour any improvement in the standard of living. The reasons for this were ideological, political and, above all, practical. They derived from the pre-war economic situation, the consequences of the war and the post-war economic policy. Apart from these, the standard of living in that period was considerably affected and determined by the rift with the Cominform and the economic consequences thereof. A change in the

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: zdenko.cepic@inz.si

government's attitude towards the standard of living came in the mid 1950's, with the political decision to put a greater emphasis on the quality of life in Yugoslavia.

Key words: standard of living, quality of life, Yugoslavia, Slovenia, economy, socialism

I

Zgodovinopisje preučuje in predstavlja preteklost oziroma življenje v njej. "Rdeča nit" pri tem je običajno t. i. politična zgodovina, vendar človek ne živi le od politike in ideologije ter sporov in spopadov na tej ravni, ampak živi od "kruha", zato se ukvarja z vsem, kar predstavlja zgodovino. Eno ključnih vprašanj je, kako so ljudje živeli v nekem obdobju, kakšen je bil način njihovega življenja, kje in kako so bivali, koliko so zaslužili, kako premožni so bili, kaj so jedli, koliko so porabili itd. Gre za vprašanje življenjskega stila oziroma načina življenja, pa tudi življenjske ravni in kakovosti življenja posameznika in družbe v posameznem zgodovinskem obdobju. Gre za vprašanje blaginje, ki jo družba in zlasti posameznik dosega glede zadovoljevanja materialnih in drugih potreb. To pa je odvisno od mnogih dejavnikov, političnih in gospodarskih. Življenjska raven, torej doseganje stopnje zadovoljevanja materialnih in tudi drugih potreb, je odvisna od političnih razmer, spoštovanja in možnosti uveljavljanja političnih svoboščin in političnega delovanja in od pripravljenosti oziroma potrebe politične oblasti, da vidi v tem svojo vlogo in korist. Materialni vidik kakovosti življenja pa je odvisen od razvoja gospodarstva in njegovega delovanja, od gospodarske razvitosti in storilnosti. Dosežena življenjska raven je tudi aktivni dejavnik gospodarskega razvoja, ker prek porabe, oziroma povpraševanja, vpliva na gospodarski razvoj in na gospodarsko strukturo. Življenjska raven se kaže v osebni porabi, pa tudi v skupni oziroma v izdatkih za izobraževanje, kulturo, zdravstveno in socialno varstvo, šport itd. Na življenjsko raven poleg doseženih materialnih razmer posameznika vpliva tudi raven oziroma učinkovitost zadovoljevanja t. i. skupnih potreb, delovnih pogojev, npr. dolžine delovnega časa, možnosti počitka in dopusta, višine zaslužka. Življenjska raven je tako odvisna od zaposlenosti, plač, cen, kupne moči, življenjskih stroškov, stanovanjskih razmer, razvitosti trgovskih storitev in od razvitosti storitev, ki opredeljujejo skupni standard in so izraz t. i. socialne politike države, kot so socialno varstvo in skrbstvo, zdravstveno, otroško varstvo, izobraževanje itd. Vendar, ko posameznik govori o svoji življenjski ravni, ima pred očmi predvsem svoj osebni standard. Ta je zanj pokazatelj kakovosti njegovega življenja v določenem trenutku in obdobju.

Življenjska raven je izraz gospodarske politike in njen del, pri čemer se je nanjo gledalo v času druge Jugoslavije, za katero je značilen socialistični sistem na političnem in gospodarskem področju, bolj kot na del gospodarstva kot na del socialne politike. Življenjska raven je namreč izhajala iz gospodarstva, predvsem iz proizvodnje oziroma iz dela. Delo in t. i. rezultati dela so bili v tem sistemu ključni dejavnik življenjske ravni. Bila je odvisna od družbenih razmer, od političnega in z njim povezanega gospodarskega sistema, oziroma od uspešnosti gospodarstva, od stopnje gospodarske razvitosti. Na to so mnogokrat bolj kot gospodarske vplivale politične razmere in odločitve.

Kot je šel razvoj jugoslovanske države in njenega političnega sistema, s katerim je ozko povezano gospodarstvo, skozi več obdobj, velja to tudi za kakovost življenja glede na gmotni položaj posameznika. Za kakovost življenjske ravni je bilo najtežje prvo desetletje po koncu druge svetovne vojne. Zaradi gospodarske usmeritve "prve petletke", ko so bile vse gospodarske in delovne sile vložene v rast proizvodnje, se ni gledalo na hkratni dvig življenjske ravni prebivalstva. Značilna je bila slaba, nezadostna preskrba, pomanjkanje blaga, ki je bilo slabe kakovosti. V drugi polovici petdesetih let se je začela spreminjati gospodarska politika. Opuščali so gradnjo "ključnih objektov" in bolj poudarjali dvigovanje življenjske ravni. Razmere za dvig osebnega standarda in osebne porabe so se izboljšale v začetku šestdesetih let. V tem času so družine (gospodinjstva) začele kupovati gospodinjske aparate, hladilnike, pralne stroje, televizorje, pa tudi stanovanjsko opremo. Spreminjati se je začel način bivanja in stanovanjska kultura. To je tudi čas začetkov kupovanja avtomobilov, večinoma t. i. fičota kot so ljudje imenovali avtomobile Zastava 600 oziroma 750, ki so jih po licenci Fiata (zato fičo/fičko) izdelovali v Kragujevcu v Srbiji. Za sedemdeseta leta je mogoče upravičeno reči, da so bila to v Jugoslaviji leta "debelih krav", kar se je poznalo tudi na življenjski ravni in pravemu porabništvu v vseh pogledih, osemdeseta pa so bila čas gospodarske krize, ki se je v porabi kazala v omejevanju prodaje vrste izdelkov, potrebnih v vsakdanjem življenju, pa tudi bencina in naftnih derivatov. Ocenjevano je bilo, da se je življenjska raven vrnila na stopnjo iz začetka šestdesetih let. Kljub splošnemu gospodarskemu nazadovanju v osemdesetih letih in padanju realnih osebnih dohodkov pa je najmanj nazadovala osebna poraba, in to predvsem zaradi pretakanja privarčevanih sredstev v porabo in povečevanja deleža prejemkov, zlasti pokojnin, ki so izvirale iz skupne porabe.¹

II

Z uvedbo nove oblasti, kar je bila posledica revolucije, se je po vojni politična vloga in družbeni položaj takrat imenovanega delavskega razreda, delavstva oziroma zaposlenih, spremenila. Na oblasti je bila komunistična stranka, ki je nastopala v njegovem imenu. Delavski razred je bil deklarativno vladajoči in glede na to se je njegov politični in družbeni položaj izboljšal, gledano skozi življenjsko raven pa se dejansko v povprečju ni bistveno izboljšal glede na predvojno stanje. V posameznih skupinah je celo krepko padel.

Politične in gospodarske razmere prvega desetletja po koncu 2. svetovne vojne rasti življenjske ravni niso bile naklonjene. V t. i. administrativnem socializmu, za katerega je bilo značilno administrativno, načrtovano in centralistično obvladovanje vsega življenja, zlasti še v gospodarstvu od proizvodnje do porabe, je bila življenjska raven v vsem odvisna od volje in odločitev politične oblasti. Ta pa, čeprav je nastopala v imenu delavskega razreda, ni zanj glede njegove življenjske ravni mnogo storila. Iz subjektivnih in objektivnih razlogov.

¹ Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992, 2. Ljubljana 2005, (dalje Slovenska novejša zgodovina, 2), str. 1215.

Oblast je bila v tem času do kakovosti življenja svojih državljanov precej brezbrizna. Bolj jo je zanimalo, kaj državljani mislijo in kaj počnejo, kot pa kako živijo. Socializem kot sistem, ki poudarja skupnost, ni bil naklonjen osebni blaginji. Vrlina je bilo samoodpovedovanje in žrtvovanje delovne energije in časa za skupnost. Ideologija, na kateri je temeljila oblast, je poudarjala socialno enakost in odpravljanje socialnih oziroma premoženjskih razlik ter da mora vse, kar nekdo ima, zaslužiti, in mora izhajati iz njegovega dela in rezultatov le-tega. Vodilo je bila misel, da brez dela ni jela. Delo in njegovi rezultati so bili nizko ovrednoteni in plačevani brez večjih razlik glede na izobrazbo in delovno mesto. Poglavitno merilo je bila fizična težavnost dela, ki ga je nekdo opravljal. Rudar je bil tako bolj cenjen kot inženir v rudniku.

Razlogov za nizko življenjsko raven v tem obdobju je bilo več. Poleg ideoloških in političnih so bili tudi povsem stvarni in so izvirali iz predvojnega gospodarskega stanja, iz posledic vojne in iz povojne gospodarske politike. Poleg teh razlogov je imel bistven vpliv, ki je opredeljeval življenjsko raven tega obdobja, spor z Informbirojem oziroma gospodarske posledice le-tega.²

Prvo desetletje po koncu druge svetovne vojne je bilo zato glede življenjske ravni in povprečnega življenjskega standarda obdobje stagnacije. V prvih letih po koncu druge svetovne vojne je bila življenjska raven v mnogih pogledih celo nižja kot pred njo. Rast osebne porabe je v povprečju predvojno raven minimalno presegla v letu 1948, vendar je stagnirala in nato začela upadati zaradi gospodarskih težav, v katere je prišla Jugoslavija pri izvajanju načrtovane industrializacije po odpovedi gospodarskega sodelovanja s Sovjetsko zvezo in njenimi satelitskimi državami. Iz strahu pred vojaškim posegom teh držav v Jugoslaviji pa je imelo tudi večjo veljavo oboroževanje. Za obrambo je bilo od leta 1948 do sredine leta 1952 namenjenih 1.407.500.000 dolarjev,³ leta 1952 pa 23% narodnega dohodka. Leta 1952 je bil zato obseg osebne porabe za okoli 10% nižji, kot je bil leta 1948.⁴

Na življenjsko raven v prvem desetletju po vojni so najbolj odločilno vplivale gospodarske razmere, kakršne so bile po koncu vojne, od vojne škode do strukture gospodarstva, tako predvojnega kot tistega, kakršno je bilo posledica takratne gospodarske politike. Neposredno po koncu vojne je bila življenjska raven zelo nizka zaradi vojne škode in odpravljanja le-te. V Sloveniji je vojna škoda v veliki meri prizadela prav posameznike zlasti glede stanovanjskih razmer. Poleg industrijskih objektov in prometnih poti so bile namreč porušene številne stanovanjske stavbe, večina na podeželju, okoli 8500 pa v mestih. Med najbolj prizadetimi je bil Maribor, ki je poleg škode na tovarnah izgubil kar petino stanovanjskih zgradb.⁵ Drugi in bolj odločilni razlog za nizko življenjsko raven v prvem povojnem obdobju pa je bilo predvojno stanje gospodarstva, predvsem gospodarska struktura. Prevladovalo je namreč agrarno gospodarstvo, ki je bilo zaostalo. Zemlja je bila obdelovana še pretežno ročno. Tudi posestna sestava ni bila ugodna, saj so prevladovala majhna posestva, katerih pridelek je večinoma komaj zadoščal za preživljanje članov njihovega gospodinjstva.

² Slovenska novejša zgodovina, 2, str. 936-937.

³ Borba komunistov za socialistično demokracijo : VI. kongres Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije). Ljubljana 1952, (dalje VI. Kongres ZKJ), str. 55.

⁴ Berislav Šefer: Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije. Zagreb 1965, str. 59-60.

⁵ Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 797.

Bistven vpliv na življenjsko raven pa je imela politična odločitev glede usmeritve gospodarstva v industrializacijo s poudarjanjem t. i. kapitalne graditve oziroma ključne kapitalne graditve.⁶ Celotni gospodarski razvoj je bil usmerjen v graditev t. i. težke, bazične industrije. V tem so videli temelj gospodarskega razvoja in gospodarske "osvoboditve" in osamosvojitve od gospodarskih in političnih vplivov zahodnih držav. Enostranska vlaganja v industrijo, za katera so bila sredstva zagotavljana tudi z omejevanjem življenjske ravni in osebne porabe in usmeritev v proizvodnjo, ki ni bila usmerjena v izdelavo tistega, kar so ljudje potrebovali za svoje vsakdanje življenje, npr. oblačila in obutev, so v prvem povojnem desetletju v Jugoslaviji vplivali na nizko življenjsko raven.

Velik vpliv na življenjsko raven prebivalstva, predvsem na osebno porabo, je poleg usmeritve industrije v t. i. bazično industrijo, ne pa v predelovalno, imela tudi raven proizvodnje. Industrijska proizvodnja je sicer rasla, leta 1955 je bila dvakrat večja kot ob začetku petletke, kar pa ni veljalo za predelovalno industrijo. Proizvodnja te je stagnirala ali celo padala, kar je vplivalo na življenjsko raven. Industrijskega blaga za široko porabo je primanjkovalo. Zastajala je in ni dosegala večje rasti niti proizvodnja v kmetijstvu, ki ni zadoščala povpraševanju. V letih 1950, 1952, 1954, ko je Jugoslavijo prizadela huda suša, je celo močno padla. V jugoslovanskem merilu se je v času največjega zagona petletke kmetijska proizvodnja znižala in je bila presežena šele leta 1954,⁷ v slovenskem merilu pa je za posamezne poljščine dosegla predvojno stopnjo tudi šele tedaj.

Poleg gospodarskih razmer in gospodarske politike so na življenjsko raven vplivale tudi spremembe socialne in poklicne strukture prebivalstva. Te so bile dejansko posledica gospodarske politike. Od leta 1947 pa do sredine petdesetih let 20. stoletja se je število zaposlenih v neagrarnih dejavnostih domala podvojilo; indeks leta 1947 100, leta 1955 182.

V prvem desetletju po koncu druge svetovne vojne je bila življenjska raven v ozki povezavi in od spreminjanja socialne in poklicne sestave prebivalstva. Šlo je za deagrarnizacijo in proletarizacijo, pa tudi urbanizacijo, kar vse se je kazalo v življenjski ravni. Pod vplivom industrializacije se je zaradi zaposlovanja kmečkega prebivalstva zunaj kmetijske dejavnosti število kmečkega prebivalstva zmanjševalo, povečalo pa se je število proletarcev. In to proletarcev v pravem pomenu tega pojma; ljudi brez lastnine, ki so prodajali svojo delovno silo in so živeli od svojega dela oziroma zaslužka zanj. V Sloveniji je bil padec deleža kmetijskega prebivalstva v času petletke velik, petkrat večji kot je bil v jugoslovanskem merilu. Od popisa prebivalstva leta 1948 do popisa 1953 je delež kmetijskega prebivalstva padel za 14%.⁸ Zaposlovanje v nekmetijskih dejavnostih, zlasti v industriji pa je bilo veliko večje, kot je bilo zapuščanje vasi in naseljevanje v mestih. Svojo poklicno dejavnost in vir zaslužka je spremenilo 110.500 oseb, iz vasi v mesta se je v Sloveniji

⁶ Jože Prinčič: Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji : 1945-1956 : slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Novo mesto 1992, (dalje Prinčič, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu). Gre za industrializacijo izvajano v okviru prve petletke, ki je glede na obdobja imela tri različna poimenovanja: kapitalna graditev (1947-1949), ključna kapitalna graditev (1950-1952), temeljna investicijska graditev (1953-1956). Razlike so bile zlasti v političnem razumevanju oziroma političnem besednjaku takratnega časa.

⁷ France Černe: Ekonomika SFRJ. Ljubljana 1963, str. 66-67.

⁸ Živo Šifrer: Demografski razvoj kmečkega prebivalstva v Sloveniji. V: Prikazi in študije, 1962, str. 10-11.

preselilo 54.000 oseb.⁹ Tisti, ki so se zaposlovali v neagrarnih dejavnostih, so namreč v veliki večini še vedno živeli na svojih kmetijskih posestvih in se po službi ukvarjali z obdelavo zemlje za svoje potrebe. To jim je pomenilo možnost "samooskrbe" in zato boljših življenjskih razmer, vsaj glede prehrane, kot tistim, ki so bili v celoti vezani na zagotovljeno preskrbo.

Tisti, ki so živeli od svoje plače in so bili odvisni od administrativno urejene preskrbe, so bili glede svojega življenjskega standarda celo na slabšem kot kmetje, ki so hrano pridelovali sami in so kljub obveznim oddajam in odkupom lahko ohranili nekaj za svoje potrebe. Vendar je bila prav zagotovitev preskrbe na drugi strani velik motiv zaposlovanja v neagrarnih dejavnostih. Zmanjševanje števila tistih, ki so pridelovali hrano, in hitro povečevanje števila tistih, ki so jih morali ti prehraniti, je vplivalo na življenjsko raven prebivalcev mest in naselij z mestnim značajem. Povpraševanje po kmetijskih pridelkih in prehrabnih izdelkih je bilo v mestih in novo nastajajočih industrijskih središčih večje od ponudbe.

Poleg premajhne pridelave v kmetijstvu, da bi nahranili čedalje večje število tistih, ki so bili odvisni od te pridelave, pa je na življenjsko raven zaposlenih v neagrarni proizvodnji vplivala tudi nizka stopnja proizvodnje v neagrarnem gospodarstvu. Zaposlovanje v neagrarnem gospodarstvu je bilo namreč dvakrat večje, kot je bila njegova proizvodnja; leta 1949 se je npr. število zaposlenih v Jugoslaviji povečalo za 87%, proizvodnja pa za 39%.¹⁰

III

Ob podedovani gospodarski strukturi, vojni škodi in gospodarski usmeritvi, za kakršno se je odločila komunistična oblast, ter ob posledicah te politike na spreminjanje poklicne sestave prebivalstva, je bila življenjska raven v Jugoslaviji tudi žrtev političnih odnosov med Jugoslavijo in "bratskimi" državami ljudske demokracije. Posledice t. i. spora z Informbirojem in prekinitev gospodarskega sodelovanja z državami sovjetskega tabora¹¹ so bile namreč hitro opazne zlasti v preskrbi in v življenjski ravni. Glede hrane in preskrbe z industrijskimi izdelki, potrebnimi za vsakodnevno življenje, je ostala Jugoslavija bolj ali manj sama. Dobivala je sicer še pomoč v hrani, ki jo ji je zagotavljala organizacija Združenih narodov UNRRA (razpuščena 30. junija 1947) in ameriška organizacija za pomoč in razvoj CARE,¹² vendar so bile glede na povečane potrebe zaradi velike deagrarizacije in proletarizacije to sorazmerno majhne količine, zato je bil potreben uvoz žita z Zahoda. Ta se je začel sicer šele v letu 1952, potem ko je bil v začetku tega leta podpisan sporazum o ekonomskem sodelovanju med Jugoslavijo in ZDA.¹³ Leta 1953, potem ko je Jugoslavijo leta 1952 prizadela suša, je bilo iz

⁹ Dolfe Vogelnik: Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ. Beograd 1961, str. 76, tab. 16.

¹⁰ Vasilije Špero: Razvitak industrije FNRJ. Beograd 1955, str. 40.

¹¹ Jože Prinčič: Sovjetizacija slovenske industrije v letih 1945-1950. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2005, št. 2, str. 129-131.

¹² Cooperative for American relief everywhere, pred tem Cooperative for American Remittances to Europe, ki je delovala od leta 1945 za pomoč ZDA in Kanade zahodni Evropi. Pomoč v hrani je nudila okoli 35 državam po svetu.

¹³ Dragan Bogetić: Ekonomska i vojna pomoč Zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom. V: Jugoslavija v hladni vojni : Yugoslavia in the Cold War. Ljubljana, Toronto 2004, str. 273-274.

ZDA uvoženih 758.000 ton pšenice, kar je bila le nekaj manj kot polovica pridelka v Jugoslaviji v letu 1952. Tri četrtine uvožene pšenice je bilo iz ZDA.¹⁴

Težave v preskrbi s hrano so bile opazne že mnogo prej, preden je politični spor v komunističnem taboru dobil gospodarske razsežnosti, prevzaprav od začetka petletke. Razlogi so bili v (pre)hitri deagrarizaciji, proletarizaciji in tudi urbanizaciji, ki je sicer vsaj v Sloveniji zaostajala za obsegom deagrarizacije. Število porabnikov v mestih in industrijskih središčih se je namreč zaradi zaposlovanja v neagrarnih dejavnostih zelo povečalo, kar je ob skoraj nepovečani kmetijski pridelavi glede na predvojno stanje imelo za posledico pomanjkanje hrane za mestno prebivalstvo. Število zaposlenih v neagrarnem gospodarstvu se je v Jugoslaviji od leta 1946 do konca maja 1948 povečalo za slabih 50%, v istem času pa je količina žita, namenjena preskrbi mest, ki jo je država odkupila z obveznim odkupom in prosto prodajo, narasla le za dobrega pol odstotka.¹⁵

Da kmetijstvo ni dohajalo povpraševanja po pridelkih, potrebnih za preskrbo mestnega prebivalstva, je bil vzrok v posestnih razmerah in v zastarelem načinu pridelave. Posestva so bila majhna in razdrobljena. V povprečju so v Jugoslaviji merila 4,6 ha, v Sloveniji pa 2,4 ha. Večina kmetijskih posestev v Jugoslaviji v zasebni lasti, 70%, v Sloveniji pa 48%, je merila do 5 ha skupne površine. Bila so tudi razdrobljena in na njih so pridelovali na tradicionalen način, ročno s pomočjo živine.¹⁶ Število državnih posestev, kjer je bila obdelava zemlje nekoliko bolj mehanizirana, je bilo majhno; povprečna velikost teh posestev je bila 153 ha (v Sloveniji 161 ha), pri čemer je bila večina tovrstnih posestev ekonomij podjetij in ustanov, kjer so pridelovali za potrebe preskrbe svojih zaposlenih. Ekonomije podjetij, na katerih so za potrebe zaposlenih v podjetjih pridelovali hrano, kar je močno olajšalo njihovo preskrbo, so v jugoslovanskem merilu merile v povprečju 74 ha, v slovenskem pa je 84 ha. Posestva v t. i. zadružni lasti, dejansko pa so bila zasebna, le da so zemljo obdelovali organizirano skupaj in to običajno ročno, pa so obsegala 6 ha, v Sloveniji 9 ha. Kmečke delovne zadruge so imele v povprečju 361 ha, v Sloveniji 131 ha, vendar je bila zemlja v njih glede na posest zadružnikov zelo razdrobljena in na njej je bila strojna obdelava nefunkcionalna. Ohišnice članov Kmečkih delovnih zadrug pa so merile v povprečju 0,7 ha v jugoslovanskem merilu, v slovenskem pa 1 ha.¹⁷ Na njih so zadružniki resnično lahko pridelali le za svoje potrebe, tako da pridelava ni imela nobenega pomena za oskrbo neagrarnega prebivalstva.

Razmere v kmetijstvu so bile vsaj glede preskrbe eden poglavitnih zaviralcev rasti življenjske ravni. Tega se je jugoslovansko partijsko-državno vodstvo zavedalo in je zato želelo s povečanjem kmetijske pridelave izboljšati preskrbo. Poleg povečanega pritiska na kmete, da bi več svojih pridelkov oddajali za potrebe preskrbe pod določenimi pogoji, ki jih je postavljala državna oblast, so želeli spremeniti tudi način kmetijske "proizvodnje", da bi bil bolj učinkovit, zlasti pa za oblast bolj obvladljiv in lažje nadzorovan. Oblasti so v začetku leta 1949 sprejele politično odločitev za organiziranje skupne obdelave zemlje v kmečkih obdelovalnih za-

¹⁴ Statistički godišnjak FNRJ 1954. Beograd 1954, str. 226, tab. 186, str. 121, tab. 79.

¹⁵ Boris Kidrič: Zbrano delo, knjiga III. Ljubljana 1978, str. 438.

¹⁶ Po mnenju, ki je temeljilo na izkušnjah in izračunih, je bilo pred vojno v Sloveniji potrebna velikost kmetije, da se je dalo od nje živeti (pridelati za lastne potrebe in tudi prodajo) 5 ha. Glede na dejansko nespremenjene pogoje in način obdelave zemlje, je to veljalo tudi za povojni čas.

¹⁷ Podatki so za stanje v začetku leta 1953. Statistički godišnjak FNRJ 1954, str. 116, tab. 74.

drugah, jugoslovanski obliki sovjetskih kolhozov.¹⁸ Vodilo jih je predvsem prepričanje, da bo tak način kmetijske proizvodnje bolj učinkovit in zato pridelek večji, kar bo olajšalo težave v preskrbi.¹⁹ Poleg večje pridelave so želeli vzpostaviti tudi bolj učinkovit sistem menjave industrijskih izdelkov in kmetijskih pridelkov. S sistemom vezanih cen kot delom preskrbnega sistema zagotovljene preskrbe²⁰ so želeli spodbuditi pri kmetih večjo prodajo pridelkov v zameno za industrijske izdelke po ugodnejših cenah. Zaradi slabe ponudbe le-teh t. i. vezana trgovina pravega učinka ni imela. Zaradi zanemarjanja predelovalne industrije ta ni bila sposobna zagotavljati zadostnih količin industrijskih izdelkov, ki so jih kmetje in vsi ostali potrebovali za normalno življenje. Sistem zagotovljene preskrbe s potrošniškimi kartami in točkami in načinom menjave med mestom in vasjo kljub pričakovanjem ni bistveno izboljšal preskrbe, pa tudi ponudbe ne in ni vplival na višanje življenjske ravni.

Zaradi obveznih odkupov in oddaj določenih količin kmetijskih pridelkov, večkrat v takšnem obsegu, da kmetje sami niso imeli več od česa živeti, so se kljub možnosti samooskrbe življenjske razmere kmetov slabšale. Kljub temu da so kmetje s prodajo in plačilom za obvezno oddajo pridelkov nekaj zaslužili, niso mogli zaradi neustrezne ponudbe denarja porabiti. Oblasti so zato ugotovljale, da se pri kmetih "nabira" denar, kar pa glede na to, da so bili zasebniki, ni bilo preveč zaželeno.

Gospodarski učinek kolektivizacije kmetijstva, natančneje kmetijske pridelave, ni bil takšen, kot so ga pričakovali v partijsko-državnem vrhu, zato so se precej lahko v letu 1952 poslovili od "kolhozništva".²¹ V istem času pa je bil odpravljen tudi sistem zagotovljene preskrbe.

Da bi zagotavljala izvedbo načrtovane petletke, je oblast zaostila tudi delovne odnose zaposlenih v državnih tovarnah in podjetjih. Pri tem je za sredstvo uporabila tudi način preskrbe. Tisti, ki so delali več, t. i. udarniki, so imeli v preskrbi z najosnovnejšimi živili prednost, dobili so večje količine. Zagotovljena preskrba pa je bila tudi "magnet" za odhajanje v službo in zapuščanje vasi in obdelovanje zemlje, kajti zaposlitev je zagotavljala preskrbo. Kmetje so bili namreč samooskrbovanci in razen "bonitet", ki naj bi jim jih nudila vezana trgovina po nižjih enotnih cenah, niso imeli veliko od zagotovljene preskrbe, razen obveznega odkupa oziroma oddaje kmetijskih pridelkov, kar pa je bilo zanje negativni učinek tovrstne preskrbe in veliko breme. Zaposlitev v neagrarnem gospodarstvu, kar je bil pogoj za zagotovljeno preskrbo, jim je zato pomenila vsaj zagotovitev preskrbe.

Na življenjsko raven je poleg splošne ponudbe, ki je bila povezana s proizvodnjo in usmeritvijo gospodarstva, vplivala glede porabe tudi trgovina, tako njena ponudba kot njena organiziranost. Glede ponudbe trgovina ni mogla zagotav-

¹⁸ Zdenko Čepič: Spor z Informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika V: Jugoslavija v hladni vojni : Yugoslavia in the Cold War. Ljubljana, Toronto 2004, (dalje Čepič, Spor z IB in jugoslovanska kmetijska politika) str. 330-333.

¹⁹ Bolj kot dokazovanje Stalinu, da so s kolektivizacijo uvedeno leta 1949 jugoslovanski komunisti na "pravi poti" pri graditvi socializma, se je jugoslovansko vodstvo za takšno kmetijsko politiko odločilo zaradi potrebe najti način, kako zagotoviti več kmetijskih pridelkov. Prav tako ni podžrvitev trgovine na drobno povezana z informbirojskim sporom, kajti o tem so govorili že jeseni 1947 in jo zakonsko pripravili v začetku leta 1948, še preden je spor izbruhnil in postal javen.

²⁰ Zdenko Čepič: Oris načel zagotovljene preskrbe v Jugoslaviji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 157-168.

²¹ Čepič, Spor z IB in jugoslovanska kmetijska politika, str. 335-336.

ljati zadostnih količin blaga, tako ne živil kot tudi ne industrijskih izdelkov široke porabe. Primanjkovali so predvsem industrijski izdelki, ki so bili mnogokrat slabe kakovosti in neustreznosti in zelo dragi. Trgovski lokali so bili odvisni od dobavitelja, to je od države. Ta pa je mnogokrat poslala v trgovine tudi blago, ki ga nihče ni potreboval oziroma ga ni želel. V Slovenijo so tako glede na vnaprej pripravljeno razdelitev po republikah, ki so jo naredili v Beogradu, poslali pošiljko gumijastih opankov, ki jih v Sloveniji ni nihče uporabljal.

Nezadostna je bila tudi trgovska mreža, zlasti pa se je učinkovitost trgovine na drobno spremenila po odpravi zasebnih trgovskih lokalov maja 1948.²² Število prodajaln je iz leta v leto padalo, čeprav se je število porabnikov večalo. Trgovine niso imele dovolj prevoznih sredstev, da bi dovažale blago, težave pa so bile tudi s skladišči. V Sloveniji (brez Primorske) je bilo leta 1939 10.385 prodajaln, leta 1946 6223, leta 1948 4692 in 1954 4685;²³ število živilskih prodajaln je šele 1954 preseglo število iz leta 1948. Enako je bilo "gibanje" števila trgovin s t. i. mešanim blagom. Večalo se je število porabnikov na prodajalno; leta 1947 je v Sloveniji prišlo na eno prodajalno 210 oseb, leta 1952 348.²⁴ To je vplivalo na življenjsko raven, kajti porabniki so ob že tako nezadostni ponudbi porabili več časa (pa tudi energije in živcev) za vsakodnevni nakup. Večje tovarne so zato imele svoje delavske - industrijske magazine, v katerih so kupovali tam zaposleni.

IV

Državno-partijsko vodstvo, ki je vodilo politično in gospodarsko življenje, življenjski ravni in osebnemu standardu ni posvečalo pretirane pozornosti. Vse je bilo podrejeno geslu, da ni počitka, dokler traja obnova oziroma graditev domovine. Zanimala jih je predvsem proizvodnja oziroma večanje le-te, pri čemer jim za razmere, v katerih so to dosegali, skoraj ni bilo mar. Posledica je bila tudi nizka življenjska raven.

Čeprav so najvišji partijski in državni organi mnogo razpravljali o preskrbi, jih je ta zanimala bolj kot sredstvo za urejanje delovnih odnosov in s tem večje proizvodnje, kot pa sredstvo za višanje življenjske ravni. Gospodarsko politiko in njeno izvajanje je vodil Gospodarski svet (Privredni svet) kot koordinator državnih organov na področju gospodarskega življenja. Sestajal se je domala vsakodnevno in na njem so o standardu oziroma življenjski ravni govorili bolj posredno, predvsem v zvezi s preskrbo prebivalstva.²⁵ Na porabo oziroma preskrbo so gledali kot sestavni del gospodarstva. Preskrba je bila zanje del in sredstvo gospodarske politike. Pred očmi so imeli cilj, torej izvedbo plana in zato niso posvečali posebne pozornosti rasti kakovosti življenja zaposlenih in drugih državljanov. Bolj jih je zanimalo, kako zagotavljati, da bo celoten gospodarski sistem od proizvodnje do porabe deloval.

²² Jože Prinčič: Načrtna likvidacija zasebne trgovine : 1945-1948. V: Borec, 1994, št. 529/531, str. 375-383.

²³ Statistični letopis LR Slovenije 1953. Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije. Ljubljana 1953 (dalje Letopis 1953), str. 143, tab. 175.

²⁴ Jugoslavija 1945-1964 : statistični pregled. Beograd 1965, str. 219, tab. 12-16.

²⁵ Privredna politika vlade FNRJ : zapisnici Prirednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953, knjiga 1-4, Beograd 1995.

Prek ureditve preskrbe so vplivali na zaposlovanje, na migracijo iz vasi v mesta oziroma v industrijske centre. Tako je konec januarja 1948 Politbiro Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, ki je dejansko vodil državo in njeno politiko, namenil pozornost vprašanju življenjskega standarda, vendar v povezavi s pripravo novega sistema preskrbe, t. i. zagotovljene preskrbe, uzakonjene v začetku februarja tistega leta. S tem načinom preskrbe naj bi postala bolj učinkovita predvsem preskrba mest in industrijskih centrov, večja naj bi bila tudi ponudba, kajti urejala naj bi menjavo med mestom in vasjo, med industrijskimi izdelki in kmetijskimi pridelki. Boris Kidrič, ki je kot predsednik Gospodarskega sveta vlade FLRJ načrtoval in vodil celotno gospodarsko politiko, je menil, da se bo s tem sistemom preskrba izboljšala.²⁶ To pa naj bi pomenilo izboljšanje življenjske ravni. Do bistvenega izboljšanja preskrbe glede na prejšnji preskrbni sistem racionirane preskrbe,²⁷ ki je bil v veljavi iz čas pred vojno, ves čas vojne in po vojni, pa v praksi ni prišlo.

S temi vprašanji se je mnogo ukvarjalo tudi slovensko partijsko vodstvo. Na mnogih sestankih je obravnavalo vprašanja preskrbe in z njo ozko povezane odkupe oziroma obvezne oddaje, politiko na vasi oziroma do kmetov in vprašanje zaposlovanja v neagrarnih dejavnostih.²⁸

S preskrbo in z njo povezano življenjsko ravni se niso pretirano ukvarjali niti sindikati,²⁹ ki naj bi za zaposlene opravljali vlogo zaščitnika zlasti glede njihovih delovnih in življenjskih pogojev. Imeli so bolj politično vlogo in vzgojno funkcijo, da bi zaposleni čim več delali. Bili so "podaljšana roka države"³⁰ in so skrbeli za delovno disciplino in za udarništvo, organizirali so različna delovna tekmovanja, da bi se čim bolj izpolnjeval plan proizvodnje. Na življenjske pogoje zaposlenih so gledali kot na njihovo nujno "žrtev" in so na "drobne ekonomske stvari", kot so razumeli prehrano, preskrbo, stanovanja, enostavno pozabljali. "Kar se tiče prehrane, so se sindikati zanj zelo malo zanimali in so prepustili to vprašanje distribucijski mreži. Zato so delavci često dobivali zadnji in se je kršila prioriteta", je bila takrat izrečena ugotovitev o delu sindikatov.³¹

V

Z vprašanjem življenjske ravni ali vsaj z načinom, kako vplivati nanjo prek delitve "rezultatov dela", ustvarjenih v proizvodnji, je bila povezana uvedba delavskega samoupravljanja. To je bilo uvedeno predvsem zaradi političnih vzrokov kot nasprotje dotedanjim pogledom in praksi o vlogi in delovanju države in njene oblasti v socialističnem sistemu, kjer je bila država oziroma njena oblast s komunistično partijo na vrhu vsemogočna.

²⁶ Zapisnici sa sednica politbiroa Centralnog komiteta KPJ : (11. jun 1945 - 7. jul 1948). Beograd 1995, str. 227-232.

²⁷ Zdenko Čepič: Zakonske osnove racionirane preskrbe v Jugoslaviji 1945-1948. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2, str. 451-461.

²⁸ Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954 (zbrala in uvodno besedilo napisala Darinka Drnovšek). Ljubljana 2000 (dalje Zapisniki CK KPS/ZKS).

²⁹ Mateja Jeraj: Slovenski sindikati in socialna politika : 1945-1950. Ljubljana 1995.

³⁰ Rudi Kyovsky, Vanek Šiftar: Delovno pravo. Maribor 1974, str. 51.

³¹ Zapisniki CK KPS/ZKS, dok. 56, str. 139

Jugoslovanski partijsko-državni voditelji so zato želeli najti drugačen način razmerja med državno oblastjo in državljani. Naslonili so se na marksistično teoretično misel o odmiranju države kot sredstvu prisile. To teoretično misel so snovalci jugoslovanske inacije socializma želeli uveljaviti najprej v odnosu med državo in delavci, med delodajalcem in delojemalcem. Vloga države oziroma njene oblasti naj bi se tako zmanjšala predvsem v vodenju gospodarstva, kjer naj bi zaposleni imeli možnost sodelovati v nekaterih odločitvah glede gospodarjenja. Pod geslom "tovarne delavcem" so uveljavili idejo o "asociaciji svobodnih proizvajalcev". Poleg ideje o odmiranju države s prenašanjem njenih funkcij v gospodarstvu na zaposlene je bila namreč druga misel pri uvajanju samoupravljanja v bistvu marksistične ekonomske misli o razpolaganju s t. i. presežnim delom. To je bilo ključno vprašanje delavskega samoupravljanja. Šlo je za področje delitve, kar vpliva na porabo in posledično na življenjsko raven. Sredi leta 1950 je bilo ustanovljeno delavsko samoupravljanje, ki je omogočalo sodelovanje izvoljenih predstavnikov zaposlenih v državnih gospodarskih podjetjih pri določenih odločitvah glede vodenja podjetja.³² Ni pa jim bilo še omogočeno vplivati na delitev ustvarjenega dobička, kar je bila dejanska vsebina delavskega samoupravljanja. Delavsko samoupravljanje je dobilo pomen, ko so se zavedli, da se "vse gospodarsko življenje pravzaprav suče okrog tega, kolikšen je presežek dela, od tega, kako se troši ta presežek dela in v kakšne namene".³³ Dve leti po uzakonitvi delavskega samoupravljanja so bile izvedene spremembe, ki so postopoma vplivale na življenjsko raven zaposlenih. Možnost vsaj formalno vplivati na delitev je bila tako "sredstvo" za pridobivanje zaposlenih v gospodarstvu, ki je bilo kljub uzakonitvi in uvajanju samoupravljanja še povsem v državnih rokah.

Poleg zunanjepolitičnega namena, pokazati Stalinu in tudi svetu, da je mogoč tudi drugačen socializem, kot je bil sovjetski, je uvedba samoupravljanja imela tudi notranjepolitične razloge. Ti so bili celo odločilni. Zaradi gospodarskih težav, ki jih je povzročila v Jugoslaviji informbirojevska gospodarska blokada, kar je bistveno vplivalo na življenjsko raven, je učinek poudarjanega patriotizma, ki se je pokazal pri večini državljanov zaradi Stalinovih obtožb in dejavnosti Informbiroja, slabel, zato je imela ideja o delavskem samoupravljanju močan politično "mobilizacijski" namen. Samoupravljanje je bilo bolj sredstvo kot namen. Z delavskim samoupravljanjem naj bi oblast delavskemu razredu, zaposlenim v državnih gospodarskih podjetjih, dala korenček in skrila palico. To naj bi imelo pozitivne učinke predvsem za oblast. Z delavskim samoupravljanjem naj bi delavstvo, katerega je smatrala za svoje oblasti in v imenu katerega je vladala, nagradila za vse napore in odpovedovanja pri izvajanju petletke.

VI

Možnosti za usmeritev tudi v večjo porabo, tudi osebno, so se pokazale po Stalinovi smrti marca 1953, ko je začel prijem, ki ga je Jugoslavija čutila s strani sovjetskega tabora, popuščati. Takrat je bila jugoslovanska petletka dejansko zaključena, čeprav ne s takšnimi rezultati, kot so bili načrtovani. Poleg tega so

³² Jerca Vodušek Starič: Začetki samoupravljanja v Sloveniji : 1949-1953. Maribor 1983.

³³ Boris Kidrič: Zbrano delo, knjiga IV. Ljubljana 1978, str. 272.

videli možnost preraščanja delavskega samoupravljanja v celovit politični sistem. Načelo samoupravljanja se je iz okvira delavskega soupravljanja državnih gospodarskih podjetij preneslo na celotno upravljanje države in družbe. Leta 1952 je bil uveden tudi t. i. nov gospodarski sistem, v katerem so bile delno upoštevane zakonitosti tržnega gospodarstva, sproščena sta bila notranja trgovina in devizno poslovanje, dinar je bil devalviran in uveden je bil nov način nagrajevanja,³⁴ s katerim se je spremenil plačni sistem. To je vplivalo na življenjsko raven. Plače so bile določane s tarifnimi pravilniki, ki je bil v veljavi do leta 1961 oziroma v gospodarstvu do leta 1958. Vsako delovno mesto je bilo ovrednoteno s tarifno postavko po delovnih mestih, oziroma kakšna izobrazbena stopnja je bila za posamezno delovno mesto predvideno. Višina plače posameznika je bila odvisna od doseženega delovnega učinka zaposlenega v določenem času dela. Plače pa so se povečale tudi z ukinitvijo potrošniških kart, bonov in točk, ki so predstavljali del plače, zato se je povečalo izplačevanje v denarju.

Bistven vpliv nanjo pa so imele spremembe v preskrbi. Z začetkom leta 1953 je bila povsem odpravljena od države načrtovana, administrativno vodena, centralizirana in kontrolirana preskrba. Zaživel je t. i. svobodni trg, vendar je zaradi omejenih možnosti ponudbe v trgovinah le malo in postopoma vplival na življenjsko raven. Ta je bila do sredine petdesetih let kljub opaznim izboljšavam predvsem zaradi premajhne ponudbe nizka.

Za večjo ponudbo blaga široke porabe pa ni bilo pogojev, kajti predelovalna industrija je bila v petletki postavljena na drugi tir in ni mogla zadovoljevati povpraševanja. Da bi se to spremenilo, je bil potreben preobrat v "glavah" državnega in partijskega vodstva. Spremeniti se je moral njihov pogled na industrializacijo, namreč da ta ne pomeni le graditev težke industrije, ampak tudi tiste, ki proizvaja neposredno za porabo. To je pomenilo dati večji poudarek predelovalni industriji in kmetijstvu. Med vsemi jugoslovanskimi državno-partijskimi voditelji se je Tito najbrž najbolj zavedal pomena in vloge življenjskega standarda. Bil je dejanski pobudnik za večanje življenjske ravni državljanov, s čimer je želel doseči večjo podporo oblasti. Vedel je, najbrž iz lastnih izkušenj, ko je bil pred prvo svetovno vojno delavec, da ima stiskanje pasu zaradi izvajanja petletke in ogroženost zaradi vojne nevarnosti s strani Sovjetske zveze in njenih satelitskih držav, svojo mejo. Z umiritvijo vojne nevarnosti je namreč mobilizacijski dejavnik za podporo oblasti s strani državljanov izgubljal pomen. Tito je zato vedel, da mora oblast posvetiti življenjskemu standardu državljanov večjo pozornost. Skrb oblasti za življenjsko raven naj bi postala njeno pomembno politično sredstvo.

V državno-političnem vodstvu so o spremembah gospodarske politike razpravljali precej časa. Tako rekoč od smrti Borisa Kidriča aprila 1953. Jedro problema je bilo kako in kdaj končati petletko, ki je trajala že sedmo leto. Glede "usode" kapitalne graditve oziroma petletke sta se oblikovali dve mnenji. Eni so zagovarjali takojšnje končanje petletke in konec vlaganj v industrijske obrate, za katerih graditev so šle nenehno velike vsote denarja, drugi pa so želeli, ne glede na stroške, te objekte končati.³⁵ Gospodarski razvoj z večjim poudarkom na predelovalni

³⁴ Slovenska novejša zgodovina, 2, str. 963-964.

³⁵ Jože Prinčič: V začaranem krogu : slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1960. Ljubljana 1999, str. 19-20.

industriji je bil načrtan že v resoluciji VI. kongresa jugoslovanskih komunistov novembra 1952,³⁶ vendar je razpravljanje o tem v letu 1954 odločil Tito, najbrž zaradi izražanja nezadovoljstva zaposlenih v neagrarnih dejavnostih, živčih v mestih in industrijskih centrih, z njihovim standardom. Življenjski standard je postal politični problem, ki ga je bilo treba razrešiti s političnimi metodami.

Tito je zato o nujnosti sprememb v gospodarski strukturi spregovoril novembra 1954 ob obisku Kopra. Na javnem zborovanju je povedal, da resno razmišljajo o ukrepih, ki naj bi izboljšali standard državljanov. Povedal je, da je prišel čas, ko imajo delovni ljudje pravico reči "delajmo nekoliko počasneje, oddahnimo si malo" in da "ne bomo ničesar izgubili, če bomo graditev kake tovarne ali česa drugega podaljšali za leto ali več".³⁷ Še bolj jasen je bil 27. julija 1955 na zborovanju v Karlovcu, ko je povedal, da "moramo za zdaj forsirati tista podjetja, ki bodo čim prej dajala proizvode, da bomo otipljivo videli sadove dosedanjega dela, da nam bodo njihovi proizvodi pomagali dvigniti življenjski standard, na drugi strani pa, da bomo dosegli tudi ravnotežje v naši zunanji plačilni bilanci". Na ta način je dal vedeti, da je treba bolj poudariti predelovalno industrijo, do katere je bil v času kapitalne graditve mačehovski odnos. "Razvijati je treba tista podjetja, ki nam bodo takoj dajala proizvode", je še povedal Tito ter napovedal zvišanje standarda in to utemeljil kot nujnost.³⁸

Do politične odločitve jugoslovanskega državno-partijskega vodstva za vlaganje v življenjski standard je prišlo konec septembra 1955. O tej tematiki so govorili na razširjeni seji Izvršnega komiteja CK ZKJ 29. septembra 1955. Tito in Kardelj sta na seji ocenila politično situacijo v Jugoslaviji, predvsem v mestih in industrijskih središčih, za tako slabo, kot še ni bila. Menila sta, da so negodovanja glede življenjskega standarda, ki so jih izražali zlasti prebivalci mest in industrijskih centrov, kar je Udba najbrž zaznavala in poročala, resen politični problem. Sredstvo za doseg političnega miru pa je bil dvig življenjskega standarda, za kar je bila potrebna boljša ponudba industrijskih izdelkov vsakodnevne porabe.

"Žrtve" dotedanje gospodarske politike, njene usmeritve v t. i. kapitalno graditev, katere konca ni bilo videti in je "požirala" velika sredstva, so bile zaposlene v neagrarnih dejavnostih. Predvsem so bili to tisti, ki so živeli v mestih in so bili v resnici proletarci v pravem pomenu tega pojma. Po političnem pojmovanju pa so bili ti dejanski "nosilci" političnega in gospodarskega sistema v Jugoslaviji, zato je bilo padanje njihove življenjske ravni resen politični problem. Tito je poleg takšnega razmišljanja o nujnosti rasti življenjske ravni delavskega razreda gledal na to tudi v mednarodnem oziroma meddržavnem kontekstu. Razlog za njegovo zavzemanje za rast življenjske ravni je bilo namreč tudi v njegovi nečimrnosti, da se mora sistem samoupravljanja pokazati bolj učinkovit, kot je bil sovjetski model socializma tudi glede višje življenjske ravni. Menil je, da bo v primeru, če vprašanja rasti življenjske ravni v Jugoslaviji ne bodo uspešno rešili, vloga in ugled Jugoslavije in njega samega v razvoju socializma v svetu ogrožena.³⁹ Življenjska raven

³⁶ VI. Kongres ZKJ, str. 290.

³⁷ Ljudska pravica, 22. 11. 1954, št. 279, str. 1-2.

³⁸ Ljudska pravica, 28. 7. 1955, št. 175, str. 2.

³⁹ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, 1945-1990 (dalje AS 1589), šk. 7; Titove misli izrečene na razširjeni seji IK CK ZKJ 28. 9. 1955 je na seji IK CK ZKS 5. 10. 1955 predstavil Boris Kraigher, predsednik slovenskega izvršnega sveta.

je bila torej sredstvo, s katerim bi se svetu, predvsem pa vzhodnemu bloku, pokazala uspešnost in učinkovitost jugoslovanskega samoupravnega sistema.

Sklepi te seje, na kateri so politično ocenili dotedanjo gospodarsko politiko in usmeritve v gradnjo težke industrije kot tisto, ki je imela tudi negativne pojave zlasti glede življenjskega standarda, so pomenili začetek večjega razvoja tovarn, ki so izdelovale izdelke za vsakodnevno rabo in osebno porabo in večjo pozornost do kmetijstva. Sprejeto je bilo načelo "investirati tam, kjer dosežemo najhitrejši učinek v stabilnem naraščanju narodnega dohodka".⁴⁰

O nujnosti prestrukturiranja gospodarstva v Sloveniji so govorili na razširjeni seji Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije 5. oktobra 1955 in se strinjali, da ni važna t. i. bazična industrija, ki osvobaja uvoz, ampak tista, ki povečuje izvoz in izboljšuje izbiro potrošnega blaga na notranjem trgu. Glede življenjskega standarda v Sloveniji pa so menili, da se je ta slabšal predvsem zaposlenim v neagrarnih dejavnostih, ki so živeli v mestih in bili s "prodajo" svoje delovne sile dejanski proletariat in da najbolje živi t. i. polproletarec, ker dobiva vse ugodnosti, ki jih daje družba delavcem, obenem pa uživa tudi ugodnosti, ki jih ima "privatni kmečki proizvajalec".⁴¹

Novo usmeritev gospodarske politike so najvišji predstavniki državne oblasti začeli hitro propagirati v različnih predavanjih, govorih in člankih in na političnih sestankih. Odločitev za bolj uravnotežen gospodarski razvoj jugoslovanske industrije z večjim poudarkom na predelovalni industriji in na večanju življenjske ravni je bila sprejeta konec novembra 1955 na seji Zveznega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije. Na tem srečanju vodstva najširše politične organizacije jugoslovanskih državljanov je Tito rekel, da "ko trpimo pomanjkanje materialnih sredstev, niso več potrebne tovarne, ki bodo spomenik epohe, ampak zgradbe, ki bodo čim cenejše in bodo dale čim hitreje proizvode".⁴² Da je bila odločitev⁴³ za prestrukturiranje jugoslovanske industrije z namenom omogočiti večjo življenjsko raven prebivalstva vsaj glede ponudbe proizvodov, značilnih za izražanje življenjskega standarda, sprejeta na tem političnem organu jugoslovanskega političnega sistema, je imelo simbolni pomen. S tem naj bi bila namreč izražena najširša podpora novi gospodarski politiki in njeni usmeritvi. Politično teži pa je temu sestanku SZDLJ oziroma tematiki, ki so jo na njej obravnavali, dajalo predvsem dejstvo, da je bil le dan pred deseto obletnico razglasitve jugoslovanske republike, kar je bil v drugi, t. i. avnojski Jugoslaviji največji državni praznik. Simbolno je s temo sestanka dobilo gospodarstvo, še posebej pa življenjska raven, v pogledih jugoslovanskega državno-partijskega vodstva tako vlogo, kot jo je imela deset let pred tem razglasitev republike. Jugoslovanski socializem naj bi namreč dobil tudi drugačen izraz z višjo življenjsko ravni, torej na najbolj topljiv način.

Politični pogoji za rast življenjske ravni so bili s tem postavljeni. Gmotne razmere pa je bilo treba ustvariti. Z delom in dobrim gospodarjenjem.

⁴⁰ Ljudska pravica, 2. 10. 1955, Sklepi posvetovanja o gospodarskih vprašanjih.

⁴¹ AS 1589, IK CK ZKS III, šk. 7.

⁴² Tito: Govori i članci, X. Zagreb 1959, str. 306-307.

⁴³ Ljudska pravica, 1. 12. 1955, str. 1, Resolucija IV. plenuma SZDLJ o nalogah gospodarske politike v prihodnjem obdobju.

Zdenko Čepič

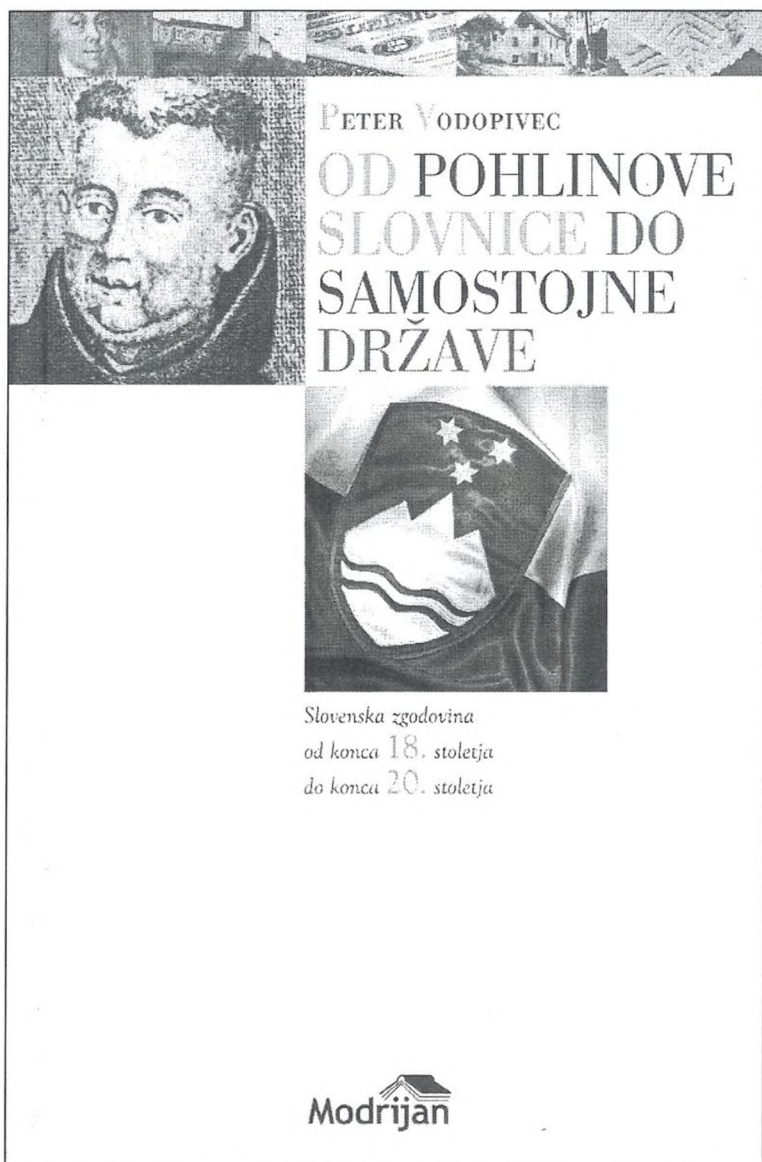
POLICY OF THE STANDARD OF LIVING IN THE FIRST DECADE OF SOCIALISM IN
YUGOSLAVIA

S u m m a r y

Questions as to how people lived in a specific period, their lifestyle, where and how they resided, how much they earned and spent, pertain to the standard of living. The standard of living has always depended on current social situation, political and economic systems, as well as on economic efficiency and the level of economic development. Political conditions and decisions have often exerted more influence than the economic. In addition to the material situation of an individual, the standard of living is influenced by the level of satisfaction in meeting common needs, the sort of working conditions (including working hours, weekly rest and annual leave as well as salary level) which are aimed at, and the efficiency with which those levels are delivered. The standard of living is further reflected in personal and public spending on education, culture, health and social care, sport etc.

The development of the second Yugoslav state went through several stages, and these were reflected in the standard of living. The most difficult period in terms of the quality of life, and material welfare, of its citizens was the first post-war decade. The political and economic conditions in the first decade after the Second World War were not conducive to any improvement in the standard of living. The low standard of living was a result of ideological and political factors, as well as the pre-war economic standing, the material consequences of the war and post-war politics. Furthermore, the standard of living in this period was considerably affected and determined by the rift with the Cominform and the economic consequences thereof. In the first years after the Second World War, the standard of living was in many ways even lower than before it. Although the average growth of personal spending in 1948 exceeded pre-war levels, it subsequently levelled off and started to decline due to the economic consequences of the rift with the Cominform. Hence, the volume of personal spending in 1952 was some 10 percent lower than in 1948. The entire period was marked by an insufficient supply and shortage of goods which were of inferior quality.

Under so-called administrative socialism, the standard of living totally depended on the will and decisions of political authorities. These started changing economic policy in the second half of the 1950's, gradually abandoning industrialisation and putting emphasis on heavy industry. In order to improve the supply of general consumer goods, a greater priority was given to the processing industry and to agriculture.

1.01

Prejeto 9. 1. 2006

UDK 339.9(497.:436:450:439)"1945/1991"

Jože Princič*

Obmejno gospodarsko sodelovanje Slovenije z Avstrijo, Italijo in Madžarsko (1945-1991)

IZVLEČEK

Avtor obravnava obmejno gospodarsko sodelovanje kot posebno obliko gospodarskega sodelovanja republike Slovenije v obdobju socialistične Jugoslavije. Slovenija je bila med vsemi jugoslovanskimi republikami najtesneje povezana in vključena v evropski prostor. Poleg skrbi za manjšino v zamejstvu je bilo gospodarsko sodelovanje tisto, ki je opredelilo njena prizadevanja za povezovanje preko državnih meja. Njeno gospodarsko napredovanje je bilo v marsičem odvisno od uspešnega trgovanja in sodelovanja s sosedomi, zlasti z Avstrijo in Italijo. Razne dvostranske oblike obmejnega gospodarskega sodelovanja so postopoma prerasle v večstransko regionalno sodelovanje. Najpomembnejša in najuspešnejša oblika regionalnega sodelovanja Slovenije je bila Delovna skupnost Alpe-Jadran, ki je bila ustanovljena leta 1978.

Ključne besede: obmejno gospodarsko sodelovanje, mednarodna trgovina, narodna manjšina, gospodarstvo, Slovenija, Delovna skupnost Alpe-Jadran

ABSTRACT

TRANSBOUNDARY ECONOMIC COOPERATION OF SLOVENIA WITH AUSTRIA, ITALY AND HUNGARY (1945-1991)

The author deals with the transboundary economic cooperation as a special kind of economic cooperation of the Republic of Slovenia during the Yugoslav socialist period. Among all Yugoslav republics, Slovenia was the one most closely connected and integrated with the European economic area. Apart from the care of its minority, it was economic cooperation that most characterised Slovenia's efforts for association beyond its national borders. In many ways, Slovenia's economic progress depended on successful trade and cooperation with its neighbours, notably Austria and Italy. Various forms of bilateral transborder economic cooperation gradually developed into multilateral cooperation at the regional level. The most significant and successful form of Slovenia's regional cooperation proved to be the Alps-Adriatic Working Community, founded in 1978.

Key words: transboundary economic cooperation, international trade, ethnic minority, economy, Slovenia, Italia, Austria, Hungary, Alps-Adriatic Working Community

* Dr. , znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: joze.princic@inz.si

Trgovinsko menjavo Jugoslavije z Avstrijo, Italijo in Madžarsko so urejali meddržavni blagovni sporazumi. Z Madžarsko je bil sklenjen takoj po koncu druge svetovne vojne in bil potem sredi petdesetih let znova obnovljen. Sporazum o vzajemni menjavi blaga z Avstrijo je Jugoslavija sklenila avgusta 1948. Postal je pravni temelj, na podlagi katerega je potem skupna mešana komisija v naslednjih letih sprejemala protokole o obsegu blagovne menjave. Temelj za gospodarsko sodelovanje in izmenjavo med Jugoslavijo in Italijo je bil Sporazum o gospodarskem, industrijskem in tehničnem sodelovanju med SFRJ in Republiko Italijo iz leta 1963, ki ga je omogočilo članstvo obeh držav v GATT. Temu sporazumu je potem sledilo medsebojno priznavanje klavzule "najugodnejše obravnavane države" ter nato prvi (1970) in drugi (1980) sporazum med EGS in Jugoslavijo.¹

Avstrija in Italija sta bili za Jugoslavijo pomemben trgovinski partner. Po pomenu je bil za Jugoslavijo italijanski izvoz na prvem, avstrijski pa na drugem mestu. Problem pa je bil v tem, da je Avstrija v Jugoslaviji videla le tržišče za prodajo svojih izdelkov visoke obdelave in cenovne vrednosti, ni pa hotela pristati na večji nakup jugoslovanskega blaga. Podoben odnos je imela tudi Italija z razliko, da je na ozemlje bivše cone B gledala kot na svoje trenutno "izgubljeno" ozemlje in da je hotela ohraniti stik z njim. Logična posledica take gospodarske naravnosti sta bila rastoči trgovinski in zunanje plačilni primanjkljaj Jugoslavije s severno in z zahodno sosedo. Gospodarsko sodelovanje z Madžarsko je bilo za Jugoslavijo manj pomembno, saj ni prineslo niti konvertibilnih deviz niti visoko specializirane tehnologije ali tako iskanih izdelkov za široko porabo.

Obmejno gospodarsko sodelovanje z Avstrijo

Od jugoslovanskih republik je imela najtesnejše stike z avstrijskim gospodarstvom Slovenija. Njen delež v jugoslovanskem izvozu v Avstrijo je z leti naraščal. V osemdesetih letih se je delež slovenskega izvoza v jugoslovanskem merilu gibal med 33% in 39%, delež uvoza pa med 24% in 41%.

Slovenska blagovna menjava z Avstrijo v osemdesetih letih²

Leto	v mio dolarjev	
	Izvoz	Uvoz
1982	66,9	126,5
1984	102,3	134,6
1986	82,2	148,2
1988	169,1	250,1
1990	223,0	426,0
1991	222,0	379,0

V obravnavanem obdobju sta imeli avstrijsko in slovensko gospodarstvo kar nekaj skupnih točk. Dobro sta sodelovali na elektroenergetskem, turističnem, bančnem in prometnem področju. Na začetku osemdesetih let so začela slovenska in avstrijska podjetja skupaj nastopati na trgih socialističnih držav in držav tretjega sveta.

Brez uspeha pa so bila prizadevanja, da bi državi sklenili sporazum o obmejnem

¹ Aleš Lokar: Gospodarsko sodelovanje obmejnih področij Italije in Jugoslavije in možnosti vključevanja slovenske narodne skupnosti v Italiji. V: Razprave in gradivo, 1982, št.15, str. 99.

² Jože Prinčič: Slovensko-avstrijski gospodarski odnosi 1945-1991. V: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Ljubljana 2004, str. 519.

gospodarskem sodelovanju. Gibalo teh prizadevanj je bilo v Sloveniji. Slovenska politika ni videla ovir za sklenitev tega sporazuma. Prvič zato, ker so bili taki sporazumi v mednarodni praksi že uveljavljena oblika, in drugič zato, ker je Avstrija že sklenila sporazum o blagovni menjavi z Italijo, ki je veljal za območje Južne Tirolske. Končno naj bi bil tak sporazum za Avstrijo ugoden, saj bi ji omogočil, da bi se z obmejnim sodelovanjem izognila nekaterim omejitvam, ki jih je zahtevalo njeno članstvo v EFTI. Slovenija je začela pripravljati "teren" že jeseni 1967, ko je jugoslovanska delegacija na trgovinskih pogovorih z Avstrijo postavila tudi vprašanje sklenitve sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju. Naslednje leto so to vprašanje slovenski predstavniki postavili vodilnim koroškim politikom. Bili so presenečeni, ker so naleteli na negativen odziv. Tako koroški deželni glavar, kot predsednik Deželne zbornice za Koroško sta menila, da za tak sporazum razmere še niso zrele. Kljub temu pa Slovenija ni bila pripravljena opustiti svoje namere, temveč je maja 1969 koroški deželni vladi predstavila predlog blagovnega sporazuma. Septembra 1970 sta se jugoslovanska in avstrijska stran v Splitu že dogovorili o ustanovitvi komisije za pripravo predloga o industrijskem sodelovanju v obmejnem pasu, ki naj bi bil deležen carinskih olajšav. Naslednje leto je Jugoslavija predlagala Avstriji, da podpišeta sporazum o maloobmejnem gospodarskem sodelovanju. Sporazum naj bi temeljil na posebnem carinskem sistemu ter na ugodnostih, nujnih za pospešitev industrijske kooperacije in drugih oblik gospodarskega povezovanja. V pogovorih na najvišji ravni, ki so bili aprila 1972 na Dunaju, je bil sporazum deležen velike pozornosti. To je bil signal za slovensko skupščino, da znova prevzame pobudo.

Decembra 1973 je sprejela Resolucijo o ekonomskih stikih s tujino, januarja 1975 pa Sklepe in stališča o obmejnem gospodarskem sodelovanju Socialistične republike Slovenije s sosednjimi državami. V obeh dokumentih je obmejnemu gospodarskemu sodelovanju z Avstrijo namenila posebno mesto. Napovedala je, da bo ta oblika gospodarskega sodelovanja pospešila razvoj t. i. višjih oblik sodelovanja na področju industrijske proizvodnje ter t. i. širših oblik kooperacije v kmetijstvu in turizmu, povečala število skupnih vlaganj slovenskih in avstrijskih podjetij, pospešila sodelovanje na področju energetike, železniškega prometa in tehnologije. Blagovni sporazum s severno sosedo naj bi rešil tudi problem zaposlovanja slovenskih delavcev in nekaterih mejnih prehodov.³

Novembra 1978 se je jugoslovanski zvezni sekretar za trgovino Metod Rotar na uradnem obisku na Dunaju že dogovoril o ustanovitvi mešane delovne skupine ekspertov, ki naj bi preučila pogoje za obmejno gospodarsko sodelovanje ter pripravila osnutek sporazuma. Naloge komisije so določili oktobra naslednjega leta ob obisku avstrijskega ministra za industrijo, trgovino in obrt v Jugoslaviji. Eksperti so imeli prvo sejo od 10. do 12. marca 1980 na Dunaju. Strinjali so se, da mora sporazum zagotoviti, da obmejni pas postane liberalnejši gospodarski prostor, v katerem bosta obe gospodarstvi našli interes za sodelovanje na področju prometa, energetike, turističnega gospodarstva, bančništva in sejmskih prireditev. Odprti sta ostali le dve vprašanji. Prvo je bila velikost obmejnega pasu. Jugoslovanski strokovnjaki so predlagali širše območje, in sicer celotno ozemlje občin Jesenice, Radovljice, Tržiča, Kranja, Kamnika, Mozirja, Raven, Dravograda, Slovenj Gradca, Radelj, Maribora, Lenarta, Ormoža, Ptuja, Murske Sobote. Drugo vprašanje so bili nosilci obmejnega sodelovanja. Jugoslovanska delegacija je menila, da morajo to

³ Prav tam, str. 510-511.

biti podjetja, avstrijski delegaciji pa se je zdelo najpomembneje, da imajo nosilci sodelovanja svoj sedež v obmejnem območju. Avstrijska delegacija je ob koncu sporočila, da se bo postopek lahko nadaljeval šele potem, ko bodo dobili pristanek deželnih oblasti na Koroškem, Štajerskem in Gradiščanskem.

Sestanku je sledila živahna diplomatska dejavnost slovenske politike. Sredi junija je prišlo tudi do srečanja predsednika slovenskega izvršnega sveta s koroškim deželnim glavarjem. Ta in še drugi pogovori so pokazali, da ima Koroška velike koristi od gospodarskega sodelovanja s Slovenijo in z drugimi jugoslovanskimi republikami. Jugoslovanski turisti so že četrto leto popravljali koroško povprečje turističnega prometa, ki je stagniralo, koroške trgovine so že tretje leto opravile največ prometa z jugoslovanskimi kupci, banke in turistične agencije pa so kovale velike dobičke z menjavo dinarjev, saj je bila razlika med nakupnim in prodajnim tečajem precej večja, kot drugje na Zahodu. Kljub temu pa koroška politika ni bila naklonjena večjemu gospodarskemu sodelovanju in podpisu sporazuma o obmejnem sodelovanju. Po besedah koroškega deželnega glavarja Leopolda Wagnerja predvsem zato, ker "nihče na Koroškem nima predstave, kaj bi obmejno sodelovanje prineslo in kako naj bi bil sporazum sestavljen."⁴ Po polletnem omahovanju je Avstrija septembra 1980 poslala uradno sporočilo, da "zaenkrat" sporazuma ne bo podpisala. Dopustila je le možnost, da se državi dogovorita o "konkretnih" oblikah pospeševanja gospodarskega življenja ob meji.

Leta 1982 je novi predsednik slovenskega izvršnega sveta Janez Zemljarič obnovil prizadevanja za sklenitev sporazuma. Sprva je dobro kazalo, saj je koroška deželna vlada konec leta 1983 pristala na ustanovitev mešane komisije, ki naj bi podrobneje proučila možnosti za pripravo sporazuma. Slovensko upanje, da bo Avstrija morda še spremenila svoje stališče, je živelo do konca leta 1984. Takrat je avstrijski kancler na obisku v Jugoslaviji izjavil, da njegova država obmejnega sporazuma ne bo sklenila, ker ima preveč slabo izkušnjo s podobnim sporazumom, sklenjenim z Italijo. Predlagal je, da gospodarske povezave med obmejnimi občinami in podjetji krepijo po "že uveljavljenih oblikah in brez razmišljanja o sporazumu". Desetega aprila 1985, na drugi in zadnji seji mešane komisije, je tudi koroški predstavnik ponovil že znano uradno avstrijsko stališče, to je, da ne vidijo niti potrebe niti prednosti v sklenitvi obmejnega sporazuma in da so pripravljeni podpirati in pospeševati le konkretne oblike sodelovanja med samimi podjetji.

Ker z Avstrijo ni bil sklenjen sporazum o obmejni blagovni menjavi, je GZS sklenila z deželnimi zbornicami Tirolske, Koroške, Štajerske, Gradiščanske in Dunaja sejemske sporazume. Ti so postali nosilec obmejne menjave. Na jugoslovanski strani je kvote za izvozno-blagovne liste vsako leto določil ZIS. Bile so izhodišče za usklajevanje s pooblaščenimi predstavniki avstrijskih deželnih zbornic. V petdesetih in šestdesetih letih preteklega stoletja je sejemska menjava dosegla že precejšen obseg, v sedemdesetih letih pa je zastala. To je bila posledica ukrepov ZIS pa tudi zastarelega sejemskega ustroja. V letih 1980 do 1984 so sejmi v Celovcu, Gradcu, Innsbrucku, Železnem, na Dunaju in v Ljubljani (Alpe-Adria) zopet dobili nekaj svojega nekdanjega sijaja. Povečal se je obseg kompenzacij kot tudi število udeležencev. Zlasti pri uvozu se je spremenila sestava menjave. Blago za široko porabo je moralo odstopiti svoje mesto reprodukcijskemu materialu in surovinam. Leta 1984 je zanimanje za sejme znova upadlo. Najprej se je to zgodilo na avstrijski

⁴ Prav tam, str. 509.

strani. Leta 1988 se je interes za sejme zmanjšal tudi v Sloveniji, ker so postali dražji od normalnega uvoza in ker se je oblikoval domači devizni trg.

V sedemdesetih letih je prišlo do večjega sodelovanja med avstrijskimi in slovenskimi podjetji na področju dolgoročne proizvodne kooperacije in na področju industrijsko-tehničnega sodelovanja. Večina skupnih naložb je bila osredotočena na obmejnem, narodnostno mešanem območju avstrijske Koroške in Štajerske. Spodbujala jih je slovenska stran, potem ko je spremenila odnos do narodne skupnosti v Avstriji. Marca 1978 je slovenska skupščina sprejela dokument z naslovom Politika krepitve materialne osnove slovenske narodne skupnosti v zamejstvu. Njegova temeljna podmena je bila, da se slovenska manjšina lahko upira procesom nasilne asimilacije le, če je sposobna okrepiti lasten socialnoekonomski položaj in eksistenco na območju, kjer avtohtono prebiva. Po sprejemu tega dokumenta je postala pomoč mešanim podjetjem v Avstriji, katerih lastniki so bili pripadniki slovenske skupnosti ali slovenska podjetja, pomembna politična naloga. Zaradi zaostrenih gospodarskih razmer so se na začetku osemdesetih let zmanjšale možnosti za ustanovitev lastnih ali mešanih podjetij na obmejnem območju sosednje države. Nekatera podjetja so odstopila od začelih projektov. Do konca leta 1987 so slovenska podjetja na avstrijskem Koroškem in Štajerskem ustanovila petnajst proizvodno-trgovskih in dve trgovski podjetji z mešanim slovensko-avstrijskim kapitalom. Do leta 1989 je bilo skupaj dvajset podjetij z mešanim ali slovenskim kapitalom. To so bila majhna in srednje velika podjetja s povprečno 40 zaposlenimi. Polovico od njih so ustanovili s finančno podporo slovenske narodne skupnosti.

Obmejno gospodarsko sodelovanje z Italijo

Gospodarsko sodelovanje med državama je potekalo na več ravneh. Odvijalo se je na podlagi obmejnih sporazumov po eni strani ter Sporazuma o gospodarskem, industrijskem in tehničnem sodelovanju med SFRJ in Republiko Italijo iz leta 1964, ki ga je omogočilo članstvo obeh držav v GATT, sledilo mu je medsebojno priznanje klavzule "najugodnejše obravnavane države" ter nato prvi (1970) in drugi (1980) sporazum EGS-Jugoslavija.⁵

Tržaški in goriški sporazum sta bila sklenjena še v času posebne ureditve Slovenskega Primorja in Istre. Novo obliko sta dobila marca 1955 kot dela novega globalnega pravilnika o gospodarskih odnosih med obema jadranskima državama.⁶ Sporazuma sta si bila po strukturi zelo podobna. Urejala sta lokalno menjavo med obmejnimi območji na Goriškem in Tržaškem na obeh straneh meje. Določala sta blagovne kontingente, podjetja, ki so trgovala po njunih določilih, pa so morala imeti sedež na obmejnem območju. Plačila so se opravljala na t.i. "avtonomnih računih" pri italijanski banki v Trstu oziroma v Gorici. Blagovni promet se je obračunaval v nekonvertibilnih lirah in zanje ni bila predvidena možnost manipulativnih kreditov, zato jih je bilo treba letno uravnovešati. V okviru tržaškega sporazuma je bil sklenjen tudi sporazum o recipročnem brezcarinskem uvozu do višine 570 milijonov Lit. Italija je dovoljevala brezcarinski uvoz po listi C tržaškega sporazuma v okviru kontingentov in vrednosti, navedenih v tej listi. S tema sporazumoma sta obe vladi skušali olajšati in poživiti trgovinsko menjavo obmejnih mest, ki se je razvila v

⁵ Lokar, n.d., str. 109.

⁶ Prav tam.

specifične oblike blagovne menjave. Ker sta bila sklenjena še pred vključitvijo Italije v EGS in sta ostala v veljavi tudi potem, sta državi z njima zaobšli določene ovire v industrijskem in poslovnem sodelovanju, ki so jih postavljali dogovori v okviru EGS.⁷ Prvotni namen obeh sporazumov je bil kmalu presežen, predvsem z jugoslovanske strani. Sporazuma naj bi v prvi vrsti reševala gospodarske probleme obmejnih območij, ki so nastali zaradi nenaravne meje. Zato je bila blagovna menjava prilagojena potrebam lokalnega gospodarstva na obmejnem območju in ustvarjena devizna sredstva so uporabili za obnovo in hitrejši gospodarski razvoj obmejnih območij. Že v petdesetih letih pa je država s tema sporazumoma ustvarjene devize preusmerila v centralni devizni sklad in odtlej so služile potrebam jugoslovanskega gospodarstva. Obmejna območja niso imela od teh sporazumov neposredno nikarkršnih koristi več, razen v toliko, v kolikor se je zaradi obveze, zapisane v sporazumih, moral ves promet vršiti prek izvozno - uvoznih podjetij, ki so imela sedež na obmejnem območju. Interes lokalnih organov se je moral omejiti na dohodek obmejnih izvoznikov, ki je pri uvoznih storitvah predstavljal samo minimalne provizije. S tem sta Tržaški in Goriški sporazum gospodarsko koristila predvsem Jugoslaviji kot celoti, obmejnim območjem pa le v minimalni meri in to tem bolj, ker je Jugoslavija oba sporazuma uporabljala za dodatni izvoz tistega blaga v Italijo, ki ga po rednem sporazumu zaradi omejenih kontingentov ni mogla izvažati. Oba sporazuma sta bila torej za jugoslovansko stran dejansko jugoslovanski državni sporazum, ki je le formalnopravno imel lokalni značaj. Kljub taki naravnosti pa sta oba sporazuma ugodno vplivala na hitrejši gospodarski razvoj obmejnih območij.

V desetletjih svoje veljavnosti sta sporazuma ohranila ista določila, zaradi spremenjenih gospodarskih potreb so se menjale le blagovne liste. Menjavanje list je zahtevalo dolgotrajno, večletno usklajevanje, kar je bila ena od večjih pomanjkljivosti obeh sporazumov.

Na obseg blagovne menjave so vplivali različni dejavniki, tako družbenopolitični, kot je podpis Osimskih sporazumov leta 1975, restrikcije na področju deviznega poslovanja, uvozne omejitve zaradi vračanja deviznih dolgov. Z letom 1987 so začela veljati določila, po katerih je bil dovoljen obseg obmejne blagovne menjave v višini 20% od celotne menjave s posamezno državo. Pri tem je s spremembo zakona o deviznem poslovanju za uvoz po obmejnih sporazumih prenehalo veljati določilo o zagotavljanju družbeno priznanih reprodukcijskih potreb, kar je bil v letih 1986 bistveni razlog za 28% padec obsega obmejne menjave z Italijo. Po letu 1980 je obmejna menjava z Italijo postala nemalokrat edini kanal za oskrbovanje z reprodukcijskim materialom. Na ta način se je spremenila tudi funkcija delovnih organizacij - nosilk te menjave, ki so iz enostavne vloge trgovca s potrošniškim blagom prerasle v kreativno vlogo posredovalcev pri oskrbovanju jugoslovanskega trga s potrebnimi reprodukcijskimi materiali. Nemalokrat so odigrali pomembno vlogo pri reševanju energetske težave (naftni derivati), pri oskrbovanju enotnega jugoslovanskega trga (limone), pri oskrbi z materialom za potrebe zdravstva.

Ekonomski pomen obmejne menjave je bil z jugoslovanskega vidika tudi v funkciji učinkovitega pospeševalca menjave z Italijo oziroma EGS, saj je bila ta menjava izvzeta iz večine omejevalnih ukrepov, ki so sicer omejevali redno menjavo. Zato sta obmejna sporazuma, posebno pa še brezcarinski izvoz po blagovni

⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 223, Vlada Republike Slovenije (dalje AS 223), š. 4309, Zapisnik 154. seje Izvršnega sveta SRS, 19. 1. 1978.

listi C Tržaškega sporazuma, predstavljala izjemno možnost za jugoslovanski izvoz v EGS in to prav pri tistih blagovnih skupinah (agroživilski kompleks), ki so v sporazumu med Jugoslavijo in EGS ostale najbolj zaščitene. Obmejna sporazuma sta na ta način, čeprav v omejenem obsegu, omogočala jugoslovanskemu gospodarstvu realizirati dodatni konvertibilni izvoz tudi na najbolj zaščitene blagovnih sektorjih. Kar zadeva pomen obmejne blagovne menjave z vidika celotne menjave z Italijo, je treba poudariti, da je pomembno prispevala k povečanju stopnje pokritosti uvoza z izvozom z Italijo.⁸

Leta 1962 je bil, kot dopolnilo sporazumom o obmejni blagovni menjavi z Italijo in obstoječim avstrijskim sejamskim sporazumom ter kot začetek tripartitnega gospodarskega sodelovanja Slovenije z obmejnimi pokrajinami v Avstriji in Italiji, sklenjen sejamski sporazum Alpe-Adria, ki je bil vezan na prireditve Alpe-Adria v Ljubljani. Prvotno je bilo zamišljeno, da bi sejem postal središče trgovine za blago široke potrošnje. Na podlagi kompenzacije naj bi omogočil dodatni izvoz proizvodov, ki so se v okviru redne menjave težko prodajali. Kasneje pa se je želela v večji meri poudariti vloga sejma v obmejnem gospodarskem sodelovanju. Za to sejamsko menjavo so se določali kontingenti in blagovne liste za vsako leto posebej. V to menjavo so bila vključena le podjetja, ki so sodelovala na letnem sejmu Alpe-Adria v Ljubljani, pozneje pa le tista, ki so v prejšnjem letu izpolnila svojo kvoto izvoza in uvoza. To so bile predvsem velike trgovinske organizacije z obeh strani meje, ki so imele z redkimi izjemami sedež zunaj obmejnega območja. Zaradi načina menjave proizvodna podjetja v realizacijo sejamskih sporazumov niso bila vključena. Sejem Alpe-Adria ni pospešil in razširil trgovanja v obeh smereh do te mere, kot so v Sloveniji pričakovali. Ovira sta bili notranji gospodarski položaj, ki je onemogočal širše devizno razpolaganje in brezcarinsko uvažanje blaga iz tujine ter dejstvo, da sta bili izvozna in uvozna kvota strogo usklajeni.⁹

Pomemben dejavnik obmejnega gospodarskega sodelovanja je bil tudi Videmski sporazum oziroma Sporazum med SFRJ in Republiko Italijo o ureditvi osebnega prometa ter suhozemnega in pomorskega prevoza in prometa med obmejnimi območji, ki je bil ratificiran leta 1962. Ugodnosti Videmskega sporazuma so uživali na italijanski strani prebivalci Tržaške in deloma Goriške ter Videmske pokrajine, v Jugoslaviji pa prebivalci občin Novi grad, Buje, Umag, Piran, Izola, Koper, Sežana, Nova Gorica, dela občin Tolmin in Jesenice. Glavni namen Videmskega sporazuma je bil ureditev problemov, ki so bili povezani z dvolastniškim in maloobmejnim osebnim prometom. Gledano z gospodarskega vidika je bila njegova vrednost v tem, da je imetnikom prepustnic omogočil, da so lahko poleg določene vsote denarja prinesli v drugo državo tudi omejene količine proizvodov, ki so jih sami izdelali oziroma pridelali. Zaradi razlik v cenah za posamezno potrošno blago med jugoslovanskim in italijanskim obmejnim območjem ter delne deficitarnosti nekaterega blaga na jugoslovanski strani se je razvila v obmejnem prometu drobna individualna menjava, ki je koristno vplivala na dvig standarda obmejnega prebivalstva. Videmski sporazum ni prinesel gospodarske koristi le posameznikom, koristen je bil tudi za širšo družbeno skupnost, saj je povečal turistični, gostinski in trgovinski promet.

Videmski sporazum, ki je bistveno pripomogel k uresničitvi politike odprte meje in k hitrejšemu razvoju vseh oblik medsebojnega sodelovanja med Jugoslavijo in

⁸ AS 223, š. 4840, Zapisnik 147. seje Izvršnega sveta SRS, 12. 1. 1989.

⁹ Lokar, n.d., str. 102.

Italijo, je bil dopolnjen maja 1982. Območje veljavnosti je bilo razširjeno na obeh straneh tako, da je na italijanski strani zajel celotno narodnostno mešano ozemlje. Uveljavil je poenostavitev dokumentov in postopkov za njihovo izdajo, razširil ugodnosti za lastnike prepustnic glede časa bivanja na sosednjem ozemlju ter razširil pooblastila stalne mešane komisije pri dopolnjevanju liste blaga in olajšav.

Osimski sporazumi, podpisani so bili leta 1975, so bili širšega pomena za nadaljnji razvoj sodelovanja med Jugoslavijo in Italijo. Odprli so možnost večjega medsebojnega gospodarskega povezovanja ne samo z Italijo, ampak tudi z EGS. Državi sta se tako v pogodbi o ureditvi mejnih in drugih vprašanj kot tudi v sporazumu o pospeševanju gospodarskega in tehničnega sodelovanja dogovorili, da bosta pospeševali medsebojno gospodarsko in tehnično sodelovanje in s tem zlasti izboljšali življenjske razmere obmejnega prebivalstva, ki ima velik interes skupno urejati vrsto problemov s področja komunalne dejavnosti, prometnih povezav, vodnega gospodarstva, energetike in zaščite okolja. V ta namen je bila dogovorjena skupna izdelava potrebnih študij.

Jugoslavija in Italija sta se s sporazumom o pospeševanju gospodarskega sodelovanja med obema državama dogovorili, da bosta na meji pri Sežani skupno ustanovili prosto cono, ki naj bi med drugim prispevala tudi k industrijskemu razvoju Trsta in obmejnih območij obeh držav in povečala možnosti za zaposlovanje prebivalcev na teh območjih.

Prav tako sta se obe državi s tem sporazumom dogovorili, da bosta prek stalne mešane komisije za vodno gospodarstvo preučevali vse hidrološke probleme skupnega pomena in predlagali ustrezne rešitve za izboljšanje oskrbe z vodo. Poseben pomen sta pripisali ureditvi voda porečja Soče, Idrijce in Timave in njihovi uporabi za pridobivanje električne energije, namakanje in druge potrebe.

Italijanska podjetja naj bi sodelovala na podlagi skupnih vlaganj pri izgradnji in uporabi hidroenergetskih objektov. V okviru tega sodelovanja naj bi zgradili zapornice na Soči in hidroenergetske naprave pri Solkanu ali vodni bazen na jugoslovanski strani, s katerim bi izboljšali režim Soče in namakanje zemljišč na italijanski strani. Državi sta se sporazumeli, da bosta preučili možnost gradnje plovne poti Tržič - Gorica - Ljubljana in njene povezave z omrežjem plovnih poti srednje Evrope in s Črnim morjem.

Dogovorjeno je bilo široko sodelovanje na področju prometnih povezav. Da bi olajšali cestni promet, naj bi Jugoslavija in Italija povezali nekatere avtomobilske ceste. Za obmejno prebivalstvo na Goriškem je bil pomemben dogovor o izgradnji asfaltirane ceste med jugoslovanskimi območji Brd in Solkanom, cestne povezave vasi Ravne in Kambreško ter odprtje mednarodnega prehoda pri Vrtojbi s priljučkom na cesto Nova Gorica - Razdrto.

V sporazumu sta se obe državi domenili, da bosta spodbujali stalno in tesno sodelovanje med pristanišči severnega Jadrana, da bi se na racionalen in koordiniran način s specializacijo in drugimi oblikami sodelovanja povečala njihova zmogljivost in konkurenčnost za oskrbovanje tretjih držav.

Velikega pomena za hitrejši razvoj medsebojnih ekonomskih odnosov je bil dogovor o uresničevanju dolgoročne industrijske kooperacije v vseh oblikah, v številni skupna vlaganja, sodelovanje na področju izmenjave tehnologije, skupnih raziskovanj in uporabe energetskih virov. Vse to naj bi prišlo do izraza zlasti na področju kmetijstva, energetike in lesne industrije.

Sporazumu je bil priložen tudi dokument, v katerem sta obe državi potrdili nadaljnjo veljavnost Tržaškega, Goriškega in Videmskega sporazuma, prav tako pa sta potrdili svoj namen, da bosta te sporazume po potrebi izboljšali. V 41. členu sporazuma o sodelovanju med SFRJ in EGS je bila dana vsa podpora dogovorjenim akcijam v okviru Osimskih sporazumov. V 42. členu tega sporazuma pa dogovorjen prost pretok blaga proizvedenega v italijansko - jugoslovanski mešani coni, predvideni po Osimskih sporazumih, na tržišče EGS in Jugoslavijo. S tem sporazumom so obmejna območja postala vrata Slovenije in Jugoslavije v EGS. Slovenija si je zelo prizadevala, da je ta vrata, ki so vodila v Evropo zadržala, tudi potem, ko se je osamosvojila.¹⁰

Jugoslavija je zelo zamujala pri uresničevanju Osimskih sporazumov. Najbolj na področju proste carinske cone in izgradnje cest.

Višje oblike gospodarskega sodelovanja z Italijo na obmejnem območju so se razvijale v okviru redne blagovne menjave med obema državama. Vključevale so dolgoročno industrijsko kooperacijo, industrijsko tehnično sodelovanje in skupna vlaganja slovenskih ter italijanskih podjetij. To sodelovanje ni doseglo večjega razmaha. Po ugotovitvah slovenskega izvršnega sveta je do tega prišlo zaradi pomanjkanja ustreznih programov, neugodnih gospodarskih gibanj v obeh državah, premajhni konkurenčni sposobnosti slovenskih podjetij, zaradi neustrezne strukture brezcarinskih list in italijanske zakonodaje, ki je omejevala investicijska vlaganja na Tržaškem, ter premalo izrabljenih možnosti za sodelovanje bank z obeh strani meje.¹¹

Na obmejnem območju je bilo do konca leta 1978 sklenjenih 36 pogodb o dolgoročni proizvodni kooperaciji. Po obsegu so bile največje kooperacije na področju železarstva, električnih naprav, usnja in športne opreme, igrač, pohištva in gradbenega lesa.

Na obmejnem območju je bilo do konca leta 1987 ustanovljenih deset mešanih podjetij (Globtrade, Goimpex, Veplas, Simek, Hobles, Meblo Italiana, Evropaper, Tomos Italiana, IFAPI, Adler). Uspešno je teklo gospodarsko sodelovanje s podjetji v lasti slovenske narodne skupnosti v Italiji. Posebni vlogi v blagovni menjavi Slovenije z zahodno sosedo sta imela terminala v Sežani in Gorici, kjer je potekalo razdeljevanje blaga v vstopu in izstopu iz Jugoslavije. Velike možnosti za skupna vlaganja je prinesla prosta industrijska cona v Luki Koper.

Blagovna menjava na podlagi obravnavanih sporazumov je do leta 1969 padala in dosegla manj kot polovico začetne vrednosti. V prvi polovici sedemdesetih let se je ustalila približno pri 80% začetne izmenjave, nato pa je začela naraščati.¹² Imela je pomemben delež v celotni blagovni menjavi med obema državama; na začetku osemdesetih let je predstavljala 5% celotnega jugoslovanskega izvoza v Italijo oziroma 28% izvoza Slovenije v Italijo.¹³ Ta menjava je pomembno prispevala k povečanju pokritosti uvoza z izvozom v Italijo in sicer od 56,4% v obdobju 1970-1981 na 115% v letu 1987.¹⁴ Obmejna in globalna menjava med Jugoslavijo in

¹⁰ AS 223, š. 4840, Zapisnik 147. seje Izvršnega sveta SRS, 12. 1. 1989, Obmejno gospodarsko sodelovanje.

¹¹ AS 223, š. 4309, Zapisnik 154. seje Izvršnega sveta SRS, 19. 1. 1978.

¹² Lokar, n.d., str. 103.

¹³ AS 223, š. 4680, Zapisnik 31. seje Izvršnega sveta SRS, Odnosi SRS s sosednjimi državami, 28. 1. 1981.

¹⁴ AS 223, š. 4840, Zapisnik 147. seje Izvršnega sveta SRS, 12. 1. 1989, Obmejno gospodarsko sodelovanje.

Italijo sta se dopolnjevali. Ko je promet po obmejnih sporazumih naraščal, je globalna menjava padala in obratno.¹⁵

Struktura blagovne menjave se je postopno izboljševala, vendar je leta 1980 še vedno pri uvozu prevladoval repromaterial, pri izvozu pa živina, meso in les. Izvoz industrijskih izdelkov se je sicer povečal, a ni predstavljal pomembnejšega deleža. Na uvozni strani se je zmanjševal delež blaga široke porabe, povečeval pa delež repromateriala in opreme, v okviru te predvsem rezervnih delov za investicijsko vzdrževanje.

Obmejno gospodarsko sodelovanje z Madžarsko

Gospodarska menjava med Slovenijo in Madžarsko je bila omejena in je ves čas zaostajala za predvideno. Madžarska si je, zlasti v sedemdesetih, želela večjega gospodarskega sodelovanja s Slovenijo, posebno še z usnjarsko in obutveno industrijo.¹⁶ Slovenija pa vse do začetka osemdesetih let ni kazala pripravljenosti za povečanje blagovne menjave z vzhodno sosedo. V prvi vrsti zato, ker je Madžarska prepočasi sledila njenim predlogom za povečanje drugih, t.i. višjih oblik gospodarskega sodelovanja, ki naj bi nadomestile prevladujoče konvencionalno kratkoročno trgovanje, to je trgovanje na podlagi večletnih blagovnih sporazumov. Te oblike so bile: skupne naložbe, dolgoročno poslovno-tehnično sodelovanje, industrijska kooperacija, sejemske prireditve in obmejno gospodarsko sodelovanje. Do konca sedemdesetih let je bila vrednost slovenske blagovne menjave z Madžarsko majhna. Leta 1979 je bil delež slovenske menjave v strukturi jugoslovanskega izvoza na Madžarsko le 16,2%. Struktura blagovne menjave je v glavnem ostala nespremenjena. Slovenija je v pretežni meri izvažala repromaterial in končne industrijske izdelke (kozmetiko, konfekcijo, pivo, žgane pijače), uvažala pa kmetijske pridelke (ajdo, proso, sladkorno peso), umetno usnje, žarnice, PVC in tkanine. Delež izdelkov visoke stopnje obdelave je bil v bilateralni menjavi majhen.

Na rednih srečanjih slovenskih in madžarskih predstavnikov so slovenski na prvo mesto vedno postavili izboljšanje obmejnega gospodarskega sodelovanja. Sporazum o maloobmejnem blagovnem prometu sta Jugoslavija in Madžarska podpisali leta 1957. Veljal je za obmejne kraje na slovenski strani ter Železno županijo in Županijo Zala na madžarski strani. Na podlagi tega sporazuma sta narodni banki obeh držav podpisali dogovor o uravnavanju plačevanja v obmejni blagovni menjavi med obema državama. Plačevanje je teklo prek posebnega računa v obračunskih dolarjih. Sporazum ni bil omejen z obsegom obmejne menjave, temveč s količino določenih izdelkov. V maloobmejnem prometu so lahko sodelovala le posebej za to registrirana podjetja. V Sloveniji so bila to KIK Pomurka Murska Sobot, Potrošnik Lendava in Univerzal Lendava.

Leta 1965 sta Jugoslavija in Madžarska podpisali sporazum o obmejni blagovni menjavi. Vseboval je blagovni listi C in D, ki sta bili priključeni blagovnim listoma A in B redne blagovne menjave med obema državama.

Leta 1971 sta državi podpisali nov petletni blagovni sporazum, ki je predvidel

¹⁵ Lokar, n.d., str. 103.

¹⁶ Gospodarski vestnik, 30. 6. 1972, Gospodarska delegacija SR Slovenije septembra spet na Madžarskem, str. 4; Gospodarski vestnik, 13. 6. 1975, Širjenje gospodarskega sodelovanja med Jugoslavijo in Madžarsko, str. 5.

70% povečanje blagovnega prometa med sosedama. Menjava je temeljila na surovinah. Leta 1973 je prišlo do zamenjave klirinškega s konvertibilnim načinom plačevanja. V prvi polovici sedemdesetih let sta državi ratificirali protokol o potniškem in tovrnem prometu. Odprtih je bilo 26 novih avtobusnih prog, med katerimi so tri vodile tudi v Slovenijo.

Novi blagovni sporazum je bil ratificiran marca 1976, veljati pa je začel 1. januarja 1977. Ta sporazum je omogočal blagovno menjavo in razvoj višjih oblik gospodarskega sodelovanja. Blagovna menjava je bila uravnotežena v razmerju 1:1 in se je uresničevala na podlagi blagovnih list, ki sta jih vsako leto potrjevala ZIS in pristojno madžarsko ministrstvo. Sporazum je predvidel skromen obseg blagovne menjave, od 5 milijonov dolarjev, kolikor je znašala leta 1976, naj bi se do leta 1979 povečala na 8 milijonov dolarjev.

Leta 1978 sta bila v okviru tega sporazuma kot aneks priključeni blagovni listi, vezani na blagovno menjavo prek veleblagovnice v Szombathelyu. Podjetje Konsumex iz Budimpešte in konzorcij slovenskih podjetij, ki jih je predstavljala ABC Pomurka, sta sklenila sporazum o oskrbovanju blagovnice Bőrostyankő v Szombathelyu, ki jo je zgradilo slovensko gradbeno podjetje. Ta sporazum je poživil medsebojne gospodarske stike. Na začetku osemdesetih let je prek tega sporazuma teklo 60% vse slovenske obmejne menjave z Madžarsko.

Leta 1979 se je Madžarska vključila v tripartitni sporazum Alpe-Adria in aprila sodelovala na sejmu v Ljubljani. Vendar večjega zanimanja za sejmsko menjavo ni bilo na nobeni strani. Petega junija 1986 je bil podpisan sporazum o spremembi in dopolnitvi sporazuma iz leta 1977. Ta je določil, da bodo vsa plačila med državama v obmejnem prometu tekla prek posebnih brezobrestnih računov v konvertibilni valuti. S 1. januarjem 1987 je začel veljati medbančni sporazum o uvedbi posebnih računov v obmejnem blagovnem prometu. Poseben račun, ki je bil odprt maja 1987, je v glavnem odpravil težave s plačevanjem v obmejnem blagovnem prometu.¹⁷

Delež slovenskih podjetij v vsem obmejnem gospodarskem sodelovanju Jugoslavije z Madžarsko je bil skromen. Sredi sedemdesetih se je gibal pod 6% in ni znašal niti milijon dolarjev.¹⁸ Leta 1980 je prišlo do zastoja. Na madžarski strani ni bilo pripravljenosti za prodajo tistega reprodukcijskega materiala, po katerem so slovenska podjetja povpraševala. Na slovenski strani pa so imela podjetja velike težave pri plačevanju uvoženega blaga, ker se je tudi plačilni promet v obmejni menjavi odvijal v okviru rednega plačilnega prometa z Madžarsko. V drugi polovici osemdesetih let je menjava upadala zaradi gospodarskih težav v obeh državah, ki sta dajali prednost izvozu na konvertibilni trg. Vzroki za tako nizko udeležbo so bili v tem, da so se slovenske delovne organizacije tako pozno vključile v obmejno gospodarsko sodelovanje in ker sta bili na madžarski strani za obmejno gospodarsko sodelovanje pooblaščen samo dve zunanjetrgovinski organizaciji (Conzumex in Hungarocoop), ki sta sodelovali v glavnem le z OZD Export-import iz Osijeka. Po slovenskih ugotovitvah je bila za omejeno blagovno menjavo kriva Madžarska. Kakovost njenih izdelkov je bila slaba, saj so ponudili le blago, ki ga niso mogli prodati drugje. Cene madžarskih izdelkov so bile visoke. Poleg tega je Madžarska vztrajala na vezanih pogodbah. Ovira je bilo tudi omejeno število prehodov mad-

¹⁷ Nada Vilhar: Vloga in položaj slovenske narodne skupnosti v zamejstvu v ekonomskih procesih in vključevanju v obmejno gospodarsko sodelovanje. Ljubljana 1989, str. 32.

¹⁸ AS 223, š. 4309, Zapisnik 154. seje Izvršnega sveta SRS, 19. 1. 1978.

žarskih državljanov. Razen liste blaga za osebno porabo ni obstajala posebna blagovna lista za brezcarinski prenos blaga za imetnike obmejnih prepustnic po sporazumu o obmejnem osebnem prometu iz leta 1975.

Na začetku osemdesetih je republiški izvršni svet izdelal ambiciozen načrt za okrepitev obmejnega gospodarskega sodelovanja. Menjava naj bi se do leta 1985 povečala z 10 na 20% letno, delež slovenskega gospodarstva v celotni jugoslovanski menjavi z Madžarsko pa bi narasel na 30%. Okrepilo naj bi se sodelovanje na kmetijskem, bančnem, turističnem in prometnem področju ter bolj odprl prostor za razvijanje višjih oblik gospodarskega sodelovanja. Med temi zadnjimi je Izvršni svet najbolj računal na večje skupne naložbe.¹⁹

Tega načrta niso uresničili. Najmanj napredka je bilo pri skupnih naložbah. Slovenska podjetja se kljub pozivom niso odzivala. Madžarska podjetja so se sicer zanimala za sodelovanje pri graditvi in vzdrževanju avtocest, proizvodnji kontejnerjev, pletilstvu in avtoprevozništvu v privatnem sektorju. Toda po ugotovitvah slovenskih podjetij (Unis Rog Ljubljana, Kompas Ljubljana, Pivovarna Laško, Marles Maribor) so postavila nesprejemljive pogoje za ustanovitev skupnih naložb in za proizvodno sodelovanje. Ovira pri višjih oblikah gospodarskega sodelovanja je bilo dolgotrajno pridobivanje soglasij in prepočasno dogovarjanje med podjetji. Do sredine osemdesetih je seznam višjega gospodarskega sodelovanja obsegal le tri pogodbe: pogodbo o oskrbovanju veleblagovnice v Szombathelyu, pogodbo o dolgoročni proizvodni kooperaciji med delovno organizacijo Planika Kranj in tovarno obutve Sabaria iz Szombathelya in med obrtnim podjetjem Sobota iz Murške Sobote in obrtno zadrugo iz Körmeda.

Jože Prinčič

TRANSBOUNDARY ECONOMIC COOPERATION OF SLOVENIA WITH AUSTRIA, ITALY AND HUNGARY (1945-1991)

S u m m a r y

Between 1945 and 1991 Slovenia strove hard to strengthen its presence on the markets in the neighbouring countries. Although the Austrian, Italian and Hungarian economies in many ways complemented the Slovene and benefited from the mutual exchange, close economic links were never established between them. The transborder economic cooperation which began in the 1950's and peaked in the 1970's was, however, an exception. Realising how important transborder economic cooperation was for its rapid development, Slovenia made consistent efforts to increase its volume and, apart from trade, developed other more sophisticated forms of economic exchange, such as joint investments and commercial, industrial, technical and scientific cooperation.

Various forms of bilateral transborder economic cooperation (from trade-fairs, joint investments, industrial, technical and business cooperation, through to permanent mixed contact commissions) gradually grew into multilateral regional cooperation. The Alps-Adriatic Working Community, with Slovenia as a co-founder, proved to be the most significant and successful form of its regional cooperation. The task of this working community, founded in 1978, was to achieve what politics was unable or unwilling to. It was supposed to find and implement modern forms of economic cooperation, shortcutting the avenues towards solving mutual problems. The attitude of the Yugoslav federal government towards regional cooperation was negative. It was more inclined towards Slovenia's endeavours for strengthening transborder goods exchange. Although limited in scope, this exchange secured foreign currency and allowed for an additional hard currency export to the most protected commodity sectors. After 1980, the transborder exchange with Italy became essential, as it was often the only source for supplying the Slovene economy with reproduction material.

¹⁹ AS 223, š. 5620, Program ukrepov in aktivnosti za pospeševanje obmejnega gospodarskega sodelovanja za obdobje 1981-1985, 18. 6. 1982.

1.02

Prejeto 16. 2. 2006

UDK 327(497.4:497.2)"1991/2001"

Franc Rozman*

Slovensko-bolgarski odnosi od samostojnosti Slovenije do leta 2001

IZVLEČEK

Avtor v članku opisuje odnose med Slovenijo in Bolgarijo od leta 1991 do 2001, v uvodnem delu se omeji tudi na stike v 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Obravnava zajema tako politične, kot tudi gospodarske in kulturne odnose.

Ključne besede: Slovenija, Bolgarija, 19. stoletje, 20. stoletje, mednarodni odnosi, gospodarstvo

ABSTRACT

SLOVENE - BULGARIAN RELATIONS FROM SLOVENE INDEPENDENCE IN 1991 TO 2001

In the paper, the author examines political, economic and cultural relations between Slovenia and Bulgaria from 1991 to 2001. The introduction also outlines the relations in the nineteenth century and the first half of the twentieth.

Key words: Slovenia, Bulgaria, nineteenth century, twentieth century, international relations, economy

Šele z razpadom Socialistične Federativne Republike Jugoslavije lahko govorimo o meddržavnih odnosih med Slovenci in Bolgari. Dotlej so bili to namreč le odnosi med Bolgarijo in pa državo, v kateri so se Slovenci pač nahajali. Do prvih večjih stikov v modernem času je prišlo od srede 19. stoletja dalje, ko so bili Slovenci v okviru habsburške monarhije, nadaljevali so se v kasnejši Jugoslaviji z različnimi imeni in družbenoekonomskimi odnosi. Ta položaj Slovencev je tudi vplival na intenzivnost in raven odnosov. Večkrat je nanje tudi odločilno vplival in so se pri tem Slovenci morali ozirati na državo, v sklopu katere so bili. Čeprav je že Primož Trubar omenjal Bolgare in je njihove zgodnje rokopise poznal tudi Jernej Kopitar, je prvo slovensko povest o Bolgarih napisala Josipina Turnograjska. Njeno povest Boris je tri leta po njenem izidu prevedel v bolgarščino leta 1855 Kiril Petković. To je prvi prevod kakšnega slovenskega teksta v bolgarščino. Odtlej so se

* Dr., redni profesor, Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška c.

kulturni stiki stalno ponavljali. Nekaj slovenskih duhovnikov in redovnic je misijonarilo v Bolgariji in o svojem delovanju poročalo v slovenskem tisku, ob tem tudi o življenju v Bolgariji. Še predno je Bolgarija dobila neodvisnost, je Slovenska Matica navezala stike z bolgarskim književnim društvom v Braili, iz katerega se je razvila bolgarska akademija znanosti, in z njim izmenjavala knjige. Prvi pregled bolgarske zgodovine v slovenščini je v posebnem poglavju knjige Slovanstvo leta 1874 napisal Božidar Raić. Publicist Janez Pohar pa je v Bukarešti leta 1870 izdajal časnik Jugoslavija, ki je izhajal v bolgarščini in srbohrvaščini. V sedemdesetih letih 19. stoletja se je ob pogostih uporih Bolgarov in ob vstaji v Bosni in Hercegovini povečalo zanimanje tudi za Bolgare in slovenski listi so o tamkajšnjih dogajanjih veliko poročali. Miroslav Hubmajer jim je kot prostovoljec tudi odšel na pomoč. O bolgarski tematiki sta pisala pesmi Josip Stritar in Simon Gregorčič.

Ob nastanku bolgarske države 1878 je Slovenski narod v slovenščini objavil tekst berlinskega mirovnega sporazuma in statut bolgarske avtonomne kneževine ter posebne enote Vzhodne Rumelije, kar je bil eden redkih tekstov mednarodne diplomacije v slovenskem jeziku. Že 1879 je kot stenograf odšel v Bolgarijo Anton Bezenšek in tam ostal do smrti leta 1915. Bil je glavni pospeševalec stikov med Slovenci in Bolgari; napisal številne članke in prevode v različne slovenske revije in časnike, med drugim leta 1897 tudi knjigo Bolgarija in Srbija. V času po letu 1900 do druge balkanske vojne so se kulturni stiki kar živahno razvijali, prihajalo je do prevodov bolgarskih književnikov, do osebnih stikov, vrh je pomenilo zborovanje v Sofiji leta 1910. Politični obrat bolgarske politike v protisrbsko smer v času druge balkanske vojne in prve svetovne vojne je pomenil prenehanje teh stikov, ki so se v tridesetih letih spet začeli obnavljati. Nastala je jugoslovansko-bolgarska liga, ki je imela svoje podružnice v Ljubljani, Mariboru, Celju in Kranju, v Bolgariji je gostovalo nekaj slovenskih pevskih zborov, v Sloveniji pa bolgarskih. Slovenski sokoli so se udeležili vsesokolskega zleta v Sofiji. Okrepilo se je prevajanje literature. Druga svetovna vojna je te stike spet prekinila in spet so se začeli obnavljati po njej; trajali so le do spora Jugoslavije z Informbirojem leta 1948, ko so zamrli do začetka šestdesetih let. Kratek čas je na Filozofski fakulteti v Ljubljani deloval lektorat bolgarščine, edini lektor pa je bil Simeon Hesapčiev.¹

Politični odnosi so se po drugi svetovni vojni odvijali na ravni držav, Jugoslavije in Bolgarije. Omeniti velja, da je bil na Bledu poleti 1947 na obisku bolgarski ministrski predsednik Georgi Dimitrov in da sta s Titom takrat podpisala sporazum o tesnem sodelovanju obeh držav. Že junija 1948 je Bolgarija pretrgala odnose z Jugoslavijo, ki so se začeli obnavljati šele po letu 1955. Leta 1987 je Bolgarijo obiskala delegacija Izvršnega sveta slovenske skupščine, ki jo je vodil Dušan Šinigoj.

Bolgarija je bila ena tistih držav, ki je Republiko Slovenijo priznala med prvimi, in sicer že 15. januarja 1992, obe državi pa sta diplomatske odnose vzpostavili 18. avgusta 1992. Bolgarijo s slovenske strani pokriva ambasada v Budimpešti in tamkajšnji veleposlanik Bolgarije je zadolžen tudi za pokrivanje Slovenije. Nerezidenčni bolgarski vojaški ataše ima svoj sedež tudi v Budimpešti, medtem ko je sedež slovenskega na Dunaju. Omeniti je treba, da je Bolgariji veliko do tega, da bi

¹ Matej Rode: Anton Aškerc v Bolgariji. V: Celjski zbornik 1964, str. 195-250; Marja Boršnik: Aškerc, življenje in delo. Ljubljana 1939; Alojzij Bolkar: Anton Bezenšek, njega življenje in delo. Celje 1934; Enciklopedija Slovenije, zv. 1, A-Ca. Ljubljana 1987, str. 317-319.

odprla svojo ambasado v Ljubljani, vendar pa zaradi finančnih omejitev Slovenija v kratkem še ne načrtuje odprtja svoje ambasade v Bolgariji.

V slabem desetletju meddržavnih odnosov se je zvrstila vrsta obiskov, od katerih naštevam le najpomembnejše: tedanji predsednik Republike Slovenije Milan Kučan je bil na uradnem obisku 12. in 13. marca 1996, tedanji predsednik slovenske vlade dr. Janez Drnovšek pa že dvakrat, 30. junija in 1. julija 1998 ter 20. in 21. marca 2001, medtem ko je Slovenijo uradno obiskal najprej predsednik bolgarske vlade Ivan Kostov 22. in 23. januarja 1999, 17. in 28. oktobra 1999 pa predsednik Republike Bolgarije Petar Stojanov. Že septembra 1991 je Bolgarijo obiskal tedanji slovenski zunanji minister dr. Dimitrij Rupel, bolgarski zunanji minister Daskalov pa je bil na uradnem obisku v Sloveniji marca 1994. Na ministrski ali nižji ravni se je zgodilo še nekaj bilateralnih srečanj. Predsednika držav, vlad in različni ministri so se vse od leta 1993 srečevali tudi v okviru multilateralnih srečanj (Dunaj, New York, Salzburg, Ženeva, Vilnius, Varšava, Bruselj). V državnem zboru Slovenije je bila 24. septembra 1998 ustanovljena skupina slovensko-bolgarskega prijateljstva in prvi bilateralni obisk je bil 28. februarja in 1. marca 1999, ko je Slovenijo obiskal predsednik Narodnega sobranja Jordan Sokolov, ki so ga sprejeli tudi predsednik države, vlade in zunanji minister države gostiteljice.

Doslej sta državi podpisali enajst sporazumov o sodelovanju, med drugim o sodelovanju v izobraževanju, znanosti in kulturi, o gospodarskem sodelovanju, o vzajemni zaščiti in spodbujanju investicij, o mednarodnem cestnem prevozu blaga in potnikov, o sodelovanju med ministrstvi za obrambo. Nasledstvo sporazumov, sklenjenih med nekdanjo SFRJ in Bolgarijo, predstavlja temelj za ureditev pogodbenega stanja med državama. Prvi krog pogajanj o nasledstvu je bil marca 1997 v Ljubljani, drugi krog pa novembra 1997 v Sofiji. V veljavi bosta ostali samo pogodbi o vzajemni pravni pomoči in konzularna konvencija, 7 sporazumov ostane v veljavi začasno, dokler jih ne nadomestijo novi (med drugim o znanstvenotehničnem sodelovanju, o socialnem zavarovanju, o industrijskem sodelovanju, o priznanju vzajemnih spričeval, diplom in znanstvenih naslovov), 10 sporazumov pa preneha delovati in jih bodo nadomestili novi, ki so v pripravi (7 ta trenutek), za podpis pa so pripravljeni trije.

Gospodarsko sodelovanje med obema državama se sicer razvija, vendar relativno počasi, številne možnosti pa so še preslabo izkoriščene. Blagovna menjava je skromna, kljub temu da sta državi sklenili glavne gospodarske sporazume (o gospodarskem sodelovanju, o vzpodbujanju in zaščiti investicij in pa o prosti trgovini). Blagovna menjava je od leta 1992 potekla precej neuravnoteženo, značilna so bila velika nihanja. Vzrokov za takšno stanje je več, vsekakor pa velja omeniti težaven položaj bolgarskega gospodarstva, vojno na območju bivše Jugoslavije in s tem povezane transportne težave, pa tudi medsebojno slabo poznavanje obeh dežel. V zadnjih letih je videti rahel trend naraščanja izvoza iz Slovenije v Bolgarijo, zmanjšuje se tudi slovenski trgovski deficit, ki je nastal v trgovinski menjavi, zlasti zaradi slovenskih nabav orožja v Bolgariji. Obseg menjave je bil največji v letu 1999, ko je znašal 75 milijonov ameriških dolarjev, od tega slovenski izvoz 25 milijonov, uvoz pa 50 milijonov. V letu 2000 je menjava padla na 73,61 milijona dolarjev, izvoz Slovenije se je povečal na 27,9, uvoz pa zmanjšal na 45,7 milijona dolarjev. Le šest skupin proizvodov slovenskega izvoza predstavlja več kot milijon dolarjev v letu 2000. Največ je Slovenija izvozila papirja in kartona v vrednosti 3,4

milijona dolarjev, kar je predstavljalo 13,6% slovenskega izvoza v Bolgarijo, temu sledijo zdravila 2,9 milijona, hladilniki in zmrzovalniki 2,2, elektrotermični aparati za gospodinjstvo 2,1, izdelki za prevoz 1,0 in pralni stroji 1,9 milijona dolarjev. Glavni slovenski izvozniki so Gorenje iz Velenja, tovarna papirja Količevo, tovarna zdravil Krka iz Novega mesta, tovarna zdravil Lek iz Ljubljane, tovarna barv Helios iz Količevega. Slovenska podjetja so še malo prisotna v Bolgariji in tako ima samo tovarna zdravil Krka v Bolgariji svoje predstavništvo, tovarna obutve Alpina pa je 1. marca 2000 odprla prvo trgovino s slovenskim blagom v Bolgariji.

Iz Bolgarije Slovenija največ uvaža motorni bencin in lahka olja, ki predstavljajo kar 86% delež uvoza v letu 2000, kar je v dolarjih pomenilo 47,5 milijona dolarjev. Za več kot milijon dolarjev je Slovenija uvozila samo še izdelkov iz sadre, in sicer za 1,7 milijona dolarjev. Ostali proizvodi, ki jih je Slovenija uvažala, so bili kemična lesna celuloza, liti proizvodi iz jekla in železa, tobak, povrtine, oklepna vozila in drugo. Neposrednih naložb slovenskih podjetij je bilo v Bolgariji do konca leta 1999 le za 0,1 milijona dolarjev, bolgarskih pa ni bilo v Sloveniji prav nič. Večje možnosti se obetajo, odkar je s 1. januarjem 1999 postala Bolgarija polnopravna članica CEFTA. S 1. januarjem 2000 sta državi tudi v celoti ukinili carine. Za kmetijske izdelke sta se sporazumeli o selektivnih koncesijah, za nadaljnjo liberalizacijo trgovine s kemijskimi izdelki pa obe državi nista pripravljene. Slovensko gospodarstvo ocenjuje bolgarski trg za strateško pomemben, vendar se mu zdi, da je visoko rizičen, največje težave vidi pri plačilih za prodano blago. Razen tega opozarja še na slab finančni položaj bolgarskih podjetij in bolgarskega bančnega sistema, na nelikvidnost bolgarskih uvoznikov ter na probleme v zvezi z zavarovanjem plačil, omenja transportne težave, nizko kupno moč, neelastičnost bolgarskih partnerjev pri ponujanju blaga, vprašljivost kvalitete blaga ter negotovost informacij o poslovnih bonitetah bolgarskih podjetij.

Gospodarsko sodelovanje bi bilo mogoče povečati predvsem na področju energetike, črne metalurgije, elektroindustrije, kovinskopredelovalne, kemične, farmacevtske, tekstilne, obutvene in usnjarske industrije. Treba bi bilo razmišljati in tudi udejaniti skupne naložbe in kooperacije.

Da bi okrepili medsebojno sodelovanje sta obe državi že izvedli nekaj ukrepov. Septembra 1996 se je v Plovdivu predstavilo slovensko gospodarstvo, februarja 2000 je bila v Ljubljani konferenca poslovnih zvez z naslovom Kako poslovati z Bolgarijo. Ustanovljena je bila mešana slovensko-bolgarska komisija za gospodarsko sodelovanje, ki je doslej organizirala dve srečanji. Na prvem, aprila 1996 v Ljubljani, se je predstavilo 25 bolgarskih podjetij. Tudi drugo srečanje je bilo v Ljubljani, medtem ko naj bi bilo tretje v Bolgariji.

Zelo majhno je zanimanje Slovencev za turistični obisk Bolgarije. Glavna ovira je bila ves čas politična situacija v jugovzhodni Evropi, slaba prometna dostopnost, zanimanje Slovencev za druge sredozemske države in slabo poznavanje Bolgarije med Slovenci. Vse te težave so vidne tudi v prometu, saj železniški promet, ki poteka tranzitno preko Madžarske predstavlja le približno 10.000 ton letno. Zračnega prometa pa skoraj ni, saj redne povezave med državama ni. Od 1995 tudi ne obstaja več redna ladijska linija Koper-Burgas. Slovensko pristanišče Koper pa vidi svoje prednosti pri prevozu blaga iz črnomorskih pristanišč v države Srednje Evrope, zato se Slovenija zelo zanima za obnovo redne ladijske linije in za uvedbo nove linije Koper-Varna. Septembra 2000 je bil tako podpisan sporazum o

pomorskem tovornem prometu, ki ga je za bolgarsko stran ob svojem obisku podpisal oktobra 1999 predsednik Petar Stojanov.

Vladi Slovenije in Bolgarije sta že 21. marca 1993 podpisali sporazum o sodelovanju v izobraževanju, kulturi in znanosti, maja 2000 je bil potrjen izvedbeni program za obdobje 2000-2003 in obe podpisnici se nadejata, da bo zdaj prišlo do intenziviranja stikov na vseh teh področjih, ki so zdaj še skromna. Povečalo naj bi se sodelovanje med univerzami, kar pomeni izmenjavo profesorjev, študentov, štipendije za podiplomsko izobraževanje in za udeležbo na jezikovnih seminarjih. Na univerzah v Sofiji in Ljubljani pa že delujeta lektorata za slovenski in bolgarski jezik.

Na področju kulture je predvidena večja izmenjava vabil za udeležbo na mednarodnih kulturnih prireditvah v obeh državah, nadalje naj bi se povečalo sodelovanje med galerijami, muzeji, knjižnicami in arhivi. Na področju znanosti že obstaja sodelovanje Slovenske akademije znanosti in umetnosti z bolgarsko Akademijo znanosti, ki imata že podpisan sporazum. Sicer pa je zanimanje slovenskih znanstvenikov za sodelovanje z bolgarskimi zelo majhno, tudi sodelovanje v okviru programov in projektov EU je sila skromno.

Relativno ugodno je sodelovanje na področju športa, kjer se športniki obeh držav v različnih športih in v šahu stalno srečujejo, čeprav mnogo manj ali skoraj nič na področju bilaterale, pač pa na mednarodnih športnih tekmovanjih in turnirjih.²

Izid tega pregleda sodelovanja dveh držav in narodov, od katerih je manjša Slovenija šele zadnjih deset let suverena država, je, da je sodelovanje relativno skromno in to na vseh področjih, vendar pa poteka na skoraj vseh področjih družbenega in državnega življenja. Možnosti večjega sodelovanja so tako na gospodarskem, znanstvenem, kulturnem, turističnem in še kakšnem področju, čeprav nobena od obeh držav druge nima za pomembnejšega partnerja.

Franc Rozman

SLOVENE - BULGARIAN RELATIONS FROM SLOVENE INDEPENDENCE IN 1991 TO 2001

S u m m a r y

We can only speak of international relations between Slovenia and Bulgaria following the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Nevertheless, direct contacts between the Bulgarian and Slovene peoples already existed during the Yugoslav period and even before that. The first significant relations in the modern era were established in the second half of the nineteenth century. Bulgaria was among the first states to recognise the independence of the Republic of Slovenia, on 15 January 1992 and opened diplomatic relations between the two states on 18 August 1992.

During the first decade of their international relations, several high level visits took place. Among the most important were the visits to Bulgaria by Milan Kučan, President of the Republic of Slovenia, from 12 to 13 March 1996, and Dr Janez Drnovšek, the Slovene Prime Minister, from 30 June to 1 July 1998 and from 20 to 21 March 2001. The first Bulgarian state visit to Slovenia was by its Prime Minister, Ivan Kostov, from 22 to 23 January 1999, followed by that of its President Petar Stojanov, from 17 to 28 October.

² Podatke za čas po osamosvojitvi Republike Slovenije mi je ljubezljivo posredovalo Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

So far, the two countries have signed eleven cooperation agreements, including those covering education, science, culture and economy, mutual encouragement and protection of investments, international carriage of goods and passengers by road and cooperation between the two Ministries of Defence. Economic cooperation between the countries, which has been developing slowly since 1992, has been quite uneven and fluctuating with a low volume of goods exchange. The reasons for this lie in the difficulties of the Bulgarian economy, transportation problems due to the war in the former Yugoslavia, as well as insufficient mutual acquaintance. Slovene economists consider the Bulgarian market strategically important, but high risk, the greatest problem being payment for goods sold. Although relatively poor, the cooperation between the two countries has been present in almost all spheres of life (economy, culture, sports, etc.).

1.01

Prejeto 2. 3. 2006

UDK 323(497.4)"1941/1945":070(497.4)"1984/1997"

Janja Slabe*

Slovenska narodna sprava v ogledalu časopisja (1984-1997)

IZVLEČEK

Prispevek analizira značilnosti pisanja o vprašanju narodne sprave v slovenskih časopisih v letih 1984-1997. Ker se je razprava razvnela v valovih, je z analizo gibanja števila prispevkov po posameznih letih prikazano, kakšno je bilo to valovanje in kdaj je doseglo svoje vrhunce, z vsebinsko analizo pa, kakšna mnenjska klima je prevladovala v posameznih obdobjih in kako se je ta sčasoma spreminjala. Temu so dodani kratek opis pojma narodna sprava, kot si ga je zamislila leta 1984 Spomenka Hribar, ter odgovori na vprašanja, kdo je v obravnavanem obdobju o tej tematiki najpogosteje pisal, kateri časopisi so objavili največ prispevkov o narodni spravi in kolikšen odstotek prispevkov so predstavljala pisma bralcev.

Ključne besede: narodna sprava, slovenski časopisi, Krivda in greh, Spomenka Hribar

ABSTRACT

SLOVENE NATIONAL RECONCILIATION, REFLECTED IN THE MIRROR OF NEWSPAPERS (1984-1997)

The paper deals with characteristics of the articles written on the issue of national reconciliation which were published in Slovenian newspapers in the period 1984-1997. The analysis of the number of articles published each year shows in which times the discussion in newspapers was more intense than in others, the analysis of the content on the other side helps us to understand, what the opinion climate was like in different periods and how it was changing in time. Besides that the paper also defines the term of national reconciliation (according to Spomenka Hribar) and answers the questions of who the most common authors of the articles were, in which newspapers were the articles published and how many of them were readers' letters.

Key words: national reconciliation, Slovenian newspapers, Guilt and sin, Spomenka Hribar

* Univ. dipl. zgodovinarica in novinarka, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: janja.slabe@inz.si

Uvod

Pojem slovenske narodne sprave že vse od leta 1984, ko ga je Spomenka Hribar v svojem eseu Krivda in greh prvič omenila, pa do današnjih dni odmeva tako v slovenski javnosti, kot tudi v časopisju. Vročim časopisnim razpravam je mogoče slediti od prvih ogorčenih odzivov na njeno pisanje, preko prevlade mnenj, da je sprava nujna, ter vključitve tega vprašanja v procese demokratizacije in oblikovanja nacionalnega programa, vse do močnejše strankarske polarizacije pri opredeljevanju do narodne sprave in vsesplošnega prerekanja v časopisih.

Predstavljeni podatki so bili pridobljeni z analizo prispevkov, zbranih pod skupnim imenom "narodna sprava" v dokumentaciji časnika Delo, kjer zbirajo prispevke iz domala vseh slovenskih časopisov in jih nato razvrščajo glede na tematiko, s katero se ti ukvarjajo. Ker je bilo ob prebiranju očitno, da kakšen prispevek tudi manjka, je treba opozoriti, da gre številčne ponazoritve jemati zgolj ilustrativno in za ponazoritev trendov ali razmerij, ne pa kot popolnoma natančne in dokončne. Obdobje raziskovanja je zamejeno z letnicama 1984 in 1997, pri čemer prva predstavlja leto, ko se je o narodni spravi v časopisju začelo pisati, druga pa je posledica dejstva, da je bila analiza prispevkov opravljena v okviru diplomske naloge,¹ zaradi česar je bilo treba obseg dela omejiti. Leto 1997 tako predstavlja letnico, ko se je razprava (začasno) izredno skrčila, ne pa tudi vsebinske prelomnice.

Razprave so se najbolj razvnele leta 1990, ko je med drugim prišlo do pravne slovesnosti, in v letu 1995, ko so prah dvigovale priprave na proslavo ob 50-letnici konca druge svetovne vojne.

Grafikon 1: Število prispevkov o narodni spravi v obdobju 1984-1997

¹ Mentorstvo dr. Božo Repe (FF) in dr. Smilja Amon (FDV).

Krivda in greh

Za začetek je prav, da nekaj besed namenimo samemu pojmu narodne sprave, kot ga je v eseju *Krivda in greh* utemeljila Spomenka Hribar. Podlaga za njene ideje, opisane v eseju, so bile misli Edvarda Kocbeka,² ki je v svojih partizanskih dnevnikih med drugim premišljeval o blaženi krivdi. Označil jo je kot krivdo tistega, ki se nad bližnjikom pregreši v situaciji, ko je dobrobit skupnosti pomembnejša od dobrobiti posameznika, do česar pride, ko je narod življenjsko ogrožen. V takšnih okoliščinah, je razmišljal Kocbek, velja načelo, da prav ravna tisti, ki nase prevzame odgovornost za graditev boljšega sveta, četudi ob tem greši, narobe pa tisti, ki se tej odgovornosti izmika.³

Njegovim mislim o blaženi krivdi je Hribarjeva v eseju *Krivda in greh* dodala novo kategorijo - greh, ki jo je takole utemeljila: "Krivda je nujna, greh pa postane tedaj, ko se ta nujnost, ki jo sankcionira vojaško pravo, prekorači, ko se ubija zaradi ubijanja. Ali zavoljo maščevanja."⁴ Povojne poboje je na podlagi tega razlikovanja nato označila za greh in zločin ter hkrati poudarila, da si nihče ne bi smel pridržati absolutne oblasti nad resnico in zgodovino, saj je v človeški omejenosti tudi ne more posedovati. Zapisala je še, da je očiščenje možno le prek priznanja krivde za pobjo in da bi sredi Ljubljane moral stati obelisk, ki bi pričal o "tragediji malega naroda, ki je v boju za svoj obstoj po nedoumljivi človeški usodi postal obenem svoj lastni krvnik in kaznovalec".⁵ Na obelisku naj bi pisalo "Umrli za domovino", kajti "res so vsi umrli za domovino. Vsak za svojo ljubljeno, izsanjano", je razmišljala Hribarjeva.⁶ Esej je zaključila s pozivom k narodni spravi, ki jo je opredelila kot aktiviranje vseh narodnih sil s ciljem ustvariti boljšo prihodnost; kot spravo med ljudmi, ne pa ideologijami. Prvi korak na poti do nje pa ji je predstavljalo priznanje krivde za poveljne množične poboje.

Prve ostre zavrtnitve

Ko je Spomenka Hribar spisala svoj esej, njene misli še niso v celoti našle poti do slovenskih bralcev, saj je bil Kocbekov zbornik, v katerem naj bi sestavek izšel, tedaj cenzuriran in nato objavljen šele leta 1987. Kljub temu so se v časopisju že maja, v večji meri pa novembra 1984 začeli pojavljati prvi prispevki, katerih avtorji so njene ideje povečini ostro zavrnil. Pri tem so si pogosto pomagali z iztrganimi citati iz njenega eseja. Do konca leta 1984 in v naslednjem letu je bilo skupaj objavljenih 40 prispevkov, med katerimi jih je bila velika večina idejam Spomenke Hribar izrazito nenaklonjenih in do nje kritičnih.

V njih so se vrstile kritike, da gre pri njenih idejah za težnje po očrnitvi NOB, da se želi potvoriti zgodovina, izničiti dosežke revolucije, poudarjalo se je, da so bili domobranci narodni izdajalci, ki so delovali pod okriljem SS, da so po vojni

² Kocbek je že leta 1975 v intervjuju, pripravljenem za knjigo, ki sta jo o njem napisala Boris Pahor in Alojz Rebula, ter objavljenem v tržaškem *Zalivu* (in kasneje *Naših razgledih*), spregovoril o poveljnih pobojih domobrancev in pozval k priznanju krivde.

³ Spomenka Hribar: *Krivda in greh*. V: Kocbekov zbornik, Maribor 1987, str. 9-68.

⁴ Prav tam, str. 26.

⁵ Prav tam, str. 61.

⁶ Prav tam.

tudi drugod na podoben način obračunali s takšnimi skupinami ipd. Ostro so se takrat odzvale organizacije Zveze združenj borcev NOV in predstavniki zveze komunistov, največ ogorčenja pa je sprožala ideja o obelisku, ki jo je Dušan Mevlja zavrnil kar v rimani obliki:

"Na njen roteči, čustveni pritisk, / naj bi zgradili sred Ljubljane, / da poveljamo prodane, / v spomin vseh izdajalcev - obelisk! / Ker končno, kaj bi ločevali, / saj brez razlike vsi za dom so pali, / na tej ali na drugi vojni strani: / belogardisti ali partizani... / Če misel taka porodi se v glavi, / bogme, da tale glava ni pri pravi! / Ker so nas družno z Nemci vred morili, / naj bi jih zdaj za to še počastili? / Naj za ta predlog, poln čudnih stisk, / zgradimo še Spomenki obelisk...?"⁷

Poleg Hribarjeve so v nemilost časopisnih kritik prišli tudi tisti, ki so jo javno podprli. Med njimi sta bila Vlado Sruk (ki je avtorico sporne ideje, potem ko so jo maja 1985 izključili iz Zveze komunistov, povabil v Marksistični center Visoke ekonomsko-komercialne šole v Mariboru na posvet z naslovom Vrednote mladih) in Društvo slovenskih pisateljev, ki je Spomenko Hribar povabilo k branju spornega teksta v svojih prostorih in katerega večina članov je medijski napad nanjo obsodila.

Eden izmed prvih, ki so Hribarjevo odločno vzeli v bran, pa je bil France Bučar, ki je takrat zapisal: "Sprava pomeni, da sprejemam ravnanje drugega kot sprejemljivo, ker ni neposredno nasprotno ciljem in vrednotam, ki jih imam za pogoj za svoje in skupne koristi oz. ideale".⁸ Čim ožji so pri tem naši pogledi in čim bolj smo zaverovani v svoj absolutni prav, tem širše je polje tistih ravnanj, ki jih imamo za našim ciljem nasprotna. Zato pomeni za oblasti poziv k narodni spravi "v bistvu isto kot poziv za odstop od monolitne režimske oblasti," je menil Bučar.⁹ Zamisel o narodni spravi je tako povezal z zahtevo po demokraciji, brez katere "ni mogoče aktivirati vseh najrazličnejših potencialov, ki so potrebni za družbeno dinamiko".¹⁰

Hribarjeva je sama javnosti svoje ideje prvič lahko podrobneje razložila šele konec leta v Novi reviji, ko sta izšla njena Zapisnik 1 in Zapisnik 2.¹¹ V njima je poudarila pomen NOB za narodno ohranitev, hkrati pa zapisala, da je dilema proti okupatorju k sovjetizaciji ali zoper sovjetizacijo z okupatorjem obstajala predvsem od leta 1942, torej po pojavu druge faze revolucije na osvobojenem ozemlju. Ponovila je tudi, da je povojni pobjed domobrancev greh in da je treba zanj prevzeti odgovornost.¹² Glede obeliska je zapisala, da je bil mišljen kot metafora in ne kot spomenik domobranstvu: "Če bi imela kaj pragmatične pameti, bi ga res izpustila, še preden je postal javni strelovod. Poudarjam, da mi je hudo, ker sem na ta način omogočila manipulacijo, ki je prizadela prenekaterega človeka /.../".¹³

⁷ TV 15 - Naš tovariš, 24. 1. 1985, Dušan Mevlja: Težko je ne napisati epigrama.

⁸ Nova revija, november 1985, France Bučar: Narodna sprava kot prepovedana tema, str. 1229.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Že pred tem je bilo objavljenih nekaj njenih prispevkov, a večinoma je šlo le za odgovore na kritike, ne pa za podrobnejšo pojasnitev ideje.

¹² Nova revija, november 1985, Spomenka Hribar: Zapisnik 1, str. 1238-1262; Nova revija, december 1985, Spomenka Hribar: Zapisnik 2, str. 1581-1597.

¹³ Nova revija, november 1985, Spomenka Hribar: Zapisnik 1, str. 1257.

Sprava v luči družbenih in političnih sprememb druge polovice osemdesetih let

V letih 1986-89 je v pisanju o spravi sledilo relativno zatišje, saj je bilo v tem času objavljenih (le) 32 prispevkov. To je bil v Sloveniji čas velikih sprememb, ki so se sprva omejevale na zahteve po mnenjskem pluralizmu in širjenju prostora dovoljenega, kasneje pa so se razširile na zahteve po rešitvi slovenskega nacionalnega vprašanja in po večstrankarskem sistemu (ki je bil uzakonjen leta 1989). Ta velika sprememba družbene in politične klime se je odražala tudi v prispevkih o slovenski narodni spravi - razmerje med tistimi avtorji, ki so spravo zagovarjali, in tistimi, ki so jo odklanjali, se je v tem obdobju namreč obrnilo v prid prvim. In ne samo to - narodna sprava je postala del prej opisanih zahtev in procesov. O tem priča tako dejstvo, da je bil v 57. številki Nove revije, ki je vsebovala prispevke za slovenski nacionalni program, tudi sestavek Spomenke Hribar z naslovom Avantgardno sovraštvo in sprava, kot tudi intervju s Hribarjevo iz leta 1987 s pomembnim naslovom Brez sprave nista mogoča civilna družba in pravna država.

Leta 1987 je izšel Kocbekov zbornik in v njem esej Krivda in greh, že naslednje leto pa je bil nekaj dni pred dnevom mrtvih na časopisnih straneh objavljen poziv Stanislava Klepa in Spomenke Hribar vsem Slovencem, naj se 1. novembra na ljubljanskih Žalah pridružijo skupini nekdanjih borcev NOB in kulturnih delavcev ter se spomnijo tudi tistih, ki so umrli "kot žrtve stalinizma in človeških zmot".¹⁴ Februarja 1989 se je v časopisih pojavil nov poziv - tokrat upravi Žal, naj na mestu, kjer je bila prejšnje leto komemoracija, dovoli zasaditev lip. "Naj bo to Lipa Sprave, sprave med mrtvimi in živimi, ki je bila prav tu, vsaj na simbolni ravni, dosežena na Dan mrtvih," sta takrat zapisala Klep in Hribarjeva.¹⁵ Maja je skupina, zbrana okoli Hribarjeve in Klepa, lipo na zemlji, prineseni iz Kočevskega roga, Teharij in Podutika, res zasadila, junija pa je tam pripravila žalno slovesnost v spomin na po vojni pobite domobrance. Vsemu temu dogajanju je bilo mogoče ves čas slediti preko Delove rubrike, namenjene pismom bralcev.

"Spravno" leto

Najbolj so se časopisne polemike, razmišljanja in komentarji o slovenski narodni spravi razvneli tik pred osamosvojitvijo, leta 1990. Takrat je bilo objavljenih kar 200 prispevkov. To bi lahko razumeli kot izraz uvedbe demokratične ureditve v Sloveniji in svobodnejše časopisne razprave o spravi, po drugi strani pa bi bilo številčnost prispevkov možno pripisati temu, da je svoj prostor na časopisnih straneh takrat dobila tudi "domobranska"¹⁶ stran, kar je povečalo polemičnost razprave.

To je bilo leto številnih spravnih korakov¹⁷ - slovensko predsedstvo je spisalo

¹⁴ Delo, 28. 10. 1988, Stanislav Klep, Spomenka Hribar: Dan vseh mrtvih.

¹⁵ Delo, 8. 2. 1989, Stanislav Klep, Spomenka Hribar: Spominska lipa na Žalah.

¹⁶ V nadaljevanju se za ponazoritev obeh mnenjskih polov, ki sta se pri časopisnih polemikah o narodni spravi oblikovala, uporabljata označbi partizanski in domobranski. Gre seveda za poenostavljeni opredelitvi, ki ju ne gre jemati dobesedno, saj pisci niso bili zgolj nekdanji partizani in domobranci, mnenja pa ne zgolj izrazito bipolarna.

¹⁷ Pri uporabi pridevnika "spravni" tu in na naslednjih straneh ne gre za vrednostno sodbo o posameznih dejanjih, pač pa so s tem mišljena dejanja, ki so bila na kakršenkoli način povezana s spravno problematiko.

izjavo o umiritvi, svojo izjavo o spravi je objavila slovenska škofovska konferenca, dobili smo predlog deklaracije o narodni spravi, prišlo je do pravne slovesnosti v Kočevskem rogu in do ustanovitve Slovenskega svetovnega kongresa. Narodni spravi so pomen priznale takorekoč vse pomembnejše stranke, vključno z nekdanjimi komunisti (čeprav so Milan Kučan in nekateri drugi vidnejši nekdanji komunisti že kmalu začeli opozarjati, da je razpravo treba umiriti in se ob priznanju storjenih napak obrniti v prihodnost).

Za spravo se je opredelila tudi večina avtorjev prispevkov; tisti, ki so jo zgolj ostro zavračali, so bili redki. Bistveno vprašanje ni bilo več, ali je sprava potrebna, pač pa so se polemike bolj razvemale o tem, kako si jo kdo predstavlja: ali se morata za storjene krivice opravičiti obe strani ali morda le ena, ali gre pri spravi za prevrednotenje temeljnih usmeritev v 2. svetovni vojni, ali sprava zaobjema vse Slovence ali zgolj v vojni neposredno udeležene, kaj mora za spravo storiti država, kaj posameznik, ali se obdobje, zaradi katerega naj bi bila sprava potrebna, nanaša le na 2. svetovno vojno ali tudi na leta po njej, vse do slovenske ošamosvojitve itd.

Predvsem v drugi polovici leta so se v tem kontekstu na eni strani začele pojavljati vedno glasnejše zahteve po moralni rehabilitaciji domobranstva, na drugi strani pa vedno bolj ogorčeni odzivi na takšno pojmovanje sprave. Zveza združenj borcev NOB je v zvezi s tem sporočila, da se strinja s spravo, ki bi omogočila skupno sožitje in mirno življenje, nikakor pa ne s takšno, ki bi izenačila obe nasprotujoči si strani iz druge svetovne vojne. Temu mnenju so se v tem letu pridruževali tudi številni drugi - Jurij Zalokar je junija na primer zapisal: "Bilo je prav in nujno, da nam je zahteva po spravi priklicala v zavest krivdo preteklosti, kajti dokler je nismo priznali in dokler se nismo zares soočili s svojo vestjo, toliko časa smo bili notranje zastrupljeni, v svojih dejanjih pa izkrivljeni. Brez notranje sprave s samim seboj nobena druga sprava ni mogoča. S hvaležnostjo smo torej brali o njej, toda danes lahko z žalostjo ugotavljamo, da sprave pri mnogih še vedno ni, nekoč pogumna beseda o njej pa se že zlorablja za opravičevanje nečesa, kar se ne da opravičiti, in za obtoževanje tudi tistega, kar je bilo v naši zgodovini najplemenitejše."¹⁸

Kljub opisanemu zaostrovanju polemike pa bi, če spravo razumemo kot politično demokracijo in možnost, da vsakdo izrazi svoje mnenje, in temu dodamo še spravi duh, ki je spočetka vel iz časopisnih strani, ter vsesplošno opredeljevanje političnih strank za spravo, lahko rekli, da je bila tega leta sprava še najbližje svoji uresničitvi.

Kot je bilo prej omenjeno, je v tem letu prišlo do številnih pravnih korakov tako s strani države kot tudi Rimskokatoliške cerkve. Najprej, 5. marca, je bila spisana izjava predsedstva SR Slovenije o narodni in državljanski umiritvi, ki so jo v celoti objavili vsi pomembnejši časopisi. V njej so bile med drugim naslednje ugotovitve: "Narodnoosvobodilni boj, ki ga je na slovenskem organizirala Osvobodilna fronta, je povzročil, predvsem v tako imenovani Ljubljanski pokrajini, nasprotovanje dela državljanov. Ti so se iz različnih razlogov, v glavnem pa iz ideoloških in političnih, deloma pa tudi zaradi napak gibanja, obrnili proti njemu z vsemi sredstvi, vključno z orožjem, in so pri tem tvegali najtesnejše sodelovanje z okupatorjem, z njegovimi oboroženimi silami in z njegovo politično policijo, vse

¹⁸ Delo, 30. 6. 1990, Jurij Zalokar: S tako spravo se borci ne strinjajo.

do vključitve v enote, zaprisežene okupatorju in pod njegovim poveljstvom.¹⁹ Predsedstvo je v izjavi nato zavrnilo tezo o državljanski vojni, o kateri bi, kot so dejali, lahko govorili le v luči obsega spopada med Slovenci, sicer pa ne, saj je bil ta spopad neločljivo povezan z bojem za osvoboditev. Ker pa je takšen potek dogodkov, vključno s tistimi po vojni, ustvaril napetosti med Slovenci, je te treba odpraviti, je menilo predsedstvo in kot najnujnejše korake na tej poti opredelilo idejno in politično pluralizacijo, ugotovitev vseh relevantnih dejstev o dogajanju med vojno in po njej (vključno s povojnimi poboji), spremembo tistih zakonov, ki ne uzakonjajo enakih pravic za vse, ter ureditev grobov in spominskih obeležij.²⁰

Časopisni odzivi na izjavo so bili različni, številni avtorji pa so ji očitali, da bi jo lahko objavili že prej in ne šele nato, ko je to zaradi razvoja dogodkov postalo prikladno. Odzvala se je tudi Spomenka Hribar, ki je "umiritev" označila za nadomestek sprave: "Saj veste, umiriš preveč nemirne in glasne otroke, ko se postaviš nadnje in jim zakličeš: Umirite se! Dajte (mi) že enkrat mir!".²¹ Kljub takšnim očitkom pa je izjava v časopisju sprožila val prispevkov, ki so v njenem duhu pozivali k umiritvi javne razprave.

Kmalu zatem je svojo izjavo o narodni spravi javnosti posredovala tudi Slovenska pokrajinska škofovska konferenca. Slovenski škofi so v njej pozdravili storjeni korak predsedstva, vendar so menili, da lahko do pomiritve privede le sprava. Ta mora biti, je pisalo, najprej dosežena z mrtvimi, šele nato je možna z živimi. Pot do prve je spoštljivo spominjanje vseh mrtvih, njihov simbolični pogreb in ureditev grobov, drugo pa po mnenju škofov med drugim pogojujejo medsebojno spoštovanje ter pripravljenost priznati krivdo in odpuščati. V izjavi so izrazili tudi soglašanje z besedami takrat že pokojnega nekdanjega ljubljanskega nadškofa in slovenskega metropolita Jožefa Pogačnika, ki je na veliki četrtek leta 1977 "javno priznal tudi krivdo Cerkve in v imenu Cerkve prosil za odpuščanje vse, ki so jim kristjani prizadeli kaj hudega, in v imenu Cerkve odpustil vsem, ki so kristjanom in Cerkvi prizadeli kakršnokoli zlo".²²

Tretji dokument v zvezi s spravo je junija pripravila že omenjena skupina nekdanjih borcev NOB, kulturnih delavcev in drugih, ki se je kasneje tega leta poimenovala Združeni ob lipi sprave (v njihovem imenu se je v časopisju odslej najpogosteje oglasal Stanislav Klep). V predlogu deklaracije o narodni spravi je med drugim pisalo, da je bil NOB pomembno dejanje v boju za svobodo in zavezniško zmago v vojni, hkrati pa nesreča, "ker si je Komunistična partija podredila Osvobodilno fronto in jo je z boljševističnim nasiljem in s preziranjem temeljnih načel krščanske civilizacije - ne ubijaj, ne kradi, ne laži - zlorabila za uresničitev svoje leninistične ideologije ter za svojo absolutno oblast, ki jo je tudi dosegla in z njo za več desetletij zavrila narodov naravni razvoj".²³ Avtorji dokumenta so zapisali še, da so vsi, ki so umrli med vojno ali bili pobiti po njej, umrli za domovino in si zato zaslužijo spoštovanje, predsedstvu, izvršnemu svetu in skupščini pa so predlagali, naj navedene ugotovitve sprejmejo in nato izrazijo obžalovanje za žrtve na obeh straneh. Skupina, ki je predlog deklaracije sestavila,

¹⁹ Večer, 6. 3. 1990, Preteklost naj ne bremeni več medčloveških odnosov.

²⁰ Prav tam.

²¹ 7D, 14. 3. 1990, Spomenka Hribar: Izjava sprave ali njen nadomestek?.

²² Večer, 14. 3. 1990, Slovenska pokrajinska škofovska konferenca: Pot do pomiritve - sprava.

²³ Delo, 16. 6. 1990, Stanislav Klep in drugi: Predlog deklaracije o narodni spravi.

je menila tudi, da bi bilo treba ustanoviti komisijo, ki bi povojne poboje raziskala, da bi bilo glede vojnih in povojnih dejanj treba razglasiti amnestijo, moralne in materialne krivice popraviti, en dan v juniju pa v spomin na povojne poboje razglasiti za dan krivde ali dan obžalovanja. Predlog deklaracije so 15. junija prebrali pod Lipo sprave, poslali pa so ga tudi v časopisna uredništva in predstavnikom oblasti.

Že pred tem je na aprilskih volitvah zmagala v združena opozicija Demos in nova oblast je kmalu po izvolitvi začela z različnimi spravnimi dejanji. Predsednik slovenske skupščine France Bučar je ob prevzemu svoje funkcije razglasil konec državljsanske vojne, premier Alojz Peterle in zunanji minister Dimitrij Rupel sta se konec maja udeležila spominske slovesnosti na Vetrinjskem polju za po vojni pobite domobrance, avgusta je uraden sprejem doživela skupina predstavnikov slovenskih izseljencev. Hkrati so slovenski časopisi junija že pisali tudi o pogovorih predsednika Kučana s cerkvenimi in borčevskimi predstavniki o tem, kako bi spravo simbolično obeležili.

Na koncu so se odločili za pravno slovesnost v Kočevskem rogu, ki je hkrati predstavljal mesto povojnih pobojev in območje, na katerem je padlo veliko partizanov. Na slovesnosti, ki je potekala 8. julija, je slovenski metropolit Alojzij Šuštar opravil simbolni pogreb pobitih po vojni in molitev za vse žrtve vojne, predsednik Milan Kučan je imel govor, pripravljen je bil kulturni program. Kučan in Šuštar sta si na slovesnosti simbolično segla v roke. Zanimivo pa je, da, razen novinarskih poročil, odzivov na slovesnost v časopisju, vsaj v pregledanem gradivu, takorekoč ni bilo.

Po številnih simbolnih pravnih korakih predstavnikov slovenskih oblasti se je začelo zastavljati vprašanje, ali je sprava zdaj dosežena ali še vedno ne. Temu so sledili razmišljanja in polemike o tem, zakaj do nje še ni prišlo in kaj bi bilo na poti do njene uresničitve treba še storiti - nekateri so menili, da bi spravo prinesla sprememba zakonov, drugim je to predstavljala sistematična zgodovinska raziskava, tretjim vrnitev Slovencev po svetu v domovino, četrtem sojenje odgovornim za zločine, storjene med vojno in takoj po njej, petim razglasitev splošne amnestije...

Avgusta se je v Delovi rubriki, namenjeni pismom bralcev, razvnela obširna polemika o Kardeljevem ukazu slovenskemu glavnemu poveljstvu s 1. oktobra 1942, v katerem je med drugim pisalo, da je belo gardo treba neusmiljeno uničevati, ob tem pa je stalo pojasnilo: zapeljane kmete, ki se "vnaprej javijo in oddajo orožje, izpuščajte, toda tiste, ki se bodo uporno borili, postreljajte... Duhovne v četah vse postreljajte. Prav tako oficirje, intelektualce itd. ter zlasti tudi kulake in kulaške sinove."²⁴ Kurir, ki je pismo prenašal, je bil zajet, tako da ga naslovnik nikoli ni prejel, vsebina pisma pa je bila nato uporabljena za propagando nasprotni strani. Pismo in njegova vsebina sta se v časopisju v povezavi z narodno spravo občasno omenjala že prej, avgusta 1990 pa se je o njem, kot rečeno, razvila prava polemika, ki jo je sprožil Ivan Matko, ko je izrazil upe, da je bilo pismo zgolj izdelek domobranske propagande. Sicer, je zapisal Matko, bo to še en udarec za partizane, ki o teh stvareh niso vedeli ničesar.²⁵ Sledili so odzivi, v katerih so neka-

²⁴ Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 2. knjiga. Ljubljana 1961, str. 148.

²⁵ Delo, 4. 8. 1990, Ivan Matko: Kaj je Kardelj v resnici napisal?.

teri poudarjali, da pismo dokazuje, da je šlo pri likvidacijah za načrtno politiko in ne zgolj za napake, drugi so bili prepričani, da je bilo pismo ponaredek, tretji so poudarjali, naj zgodovino raziščejo zgodovinarji, četrti so kot protiargument navajali zločine domobrancev, pri mnogih pa je šlo le za povsem osebna obračunavanja, ki se niso neposredno dotikala izvirnega vprašanja.²⁶

Druga odmevna polemika je v isti rubriki časnika Delo potekala pod naslovom "Dežela grobišč?". Iztočnico zanj je dal novinar Dela Boris Jež, ki je v odgovor na oddajo o množičnih grobiščih, objavljeno na nacionalni televiziji, v Delovi Temi dneva zapisal, da ima dovolj sejanja sovraštva in brskanja po kosteh, ter menil, da bi se bilo bolje obrniti v prihodnost. V odzivih na njegov članek so se nekateri z njim strinjali in poudarjali, da je oddaja spodbujala sovraštvo, drugi so menili, da je treba stvari iz preteklosti pač razčistiti, spet tretji so se osredotočili na vprašanja, ki z oddajo in Ježevim člankom niso imela neposredne povezave.

Leto osamosvojitve

Leta 1991 se je število objavljenih prispevkov o narodni spravi močno zmanjšalo in padlo na 23, kar bi verjetno lahko pripisali pomembnosti dogodkov, ki smo jih Slovenci v tem letu doživljali in ki so pozornost začasno preusmerili drugam. Sicer pa so bile značilnosti pisanja enake kot prejšnje leto. Nekateri avtorji so poudarjali, da sprava nikakor ne more pomeniti moralne rehabilitacije domobranstva in razvrednotenja boja proti okupatorju, na drugi strani so bili tisti, ki so menili, da je bila za državljanski spopad kriva partizanska stran in da se mora ta zato opravičiti.

Takšno pojmovanje sprave je okrcala tudi Spomenka Hribar, ki je v intervjuju za TV-15 dejala, da mora vsaka stran nase vzeti svojo krivdo, česar pa domobranci, kot je poudarila, še niso storili, saj so še vedno v fazi opravičevanja sodelovanja z okupatorjem. "Kolikor manj so pripravljeni na distanco do preteklosti in na očiščenje, toliko večja je krivda, ki jo valijo na komuniste in tudi na sam narodnoosvobodilni boj; toliko bolj torej potrebujejo sovražnika," je dejala.²⁷

Združeni ob lipi sprave so tega leta prek medijev sporočili, da 15. junij razglašajo za dan krivde, odpuščanja in sprave ter na ta dan nato pod lipo sprave pripravili prireditev s kulturnim programom. Hkrati se je takrat začelo zrcaliti vedno večje približevanje Združenih ob lipi sprave domobranskemu polu in vedno večje razhajanje z borci in borčevsko organizacijo (kar se je v naslednjih letih še stopnjevalo).

V to leto spada tudi ustanovitev Svetovnega slovenskega kongresa, ki naj bi združeval Slovence različnih prepričanj iz Slovenije in iz tujine. O pripravah na kongres se je v časopisju začelo pisati že leta 1990, prvo zasedanje pa je v Cankarjevem domu v Ljubljani potekalo prav v času razglasitve slovenske države.

²⁶ Delo, 18. 8. 1990, Dušan Biber: Kaj je Kardelj v resnici napisal?.

²⁷ TV-15, 7. 11. 1991, B.Ž.J.: Proč od mitologij, sovraštva in eshatologij.

Narodna sprava kot politična kategorija

V letih 1992-1995 krivulja, ki kaže število prispevkov, spet narašča: leta 1992 jih je bilo objavljenih 45, prav tako leto kasneje, 1994 je bilo prispevkov 80, leta 1995 pa 156. To je čas, ko so slovenske politične stranke, ki so v pomembnih osamosvojitvenih dneh delovale složno, začele iskati in izgrajevati svojo identiteto, le-to pa so v veliki meri utemeljevale na svojem odnosu do zgodovinskih dogodkov med drugo svetovno vojno in v obdobju po njej ter do vprašanja narodne sprave.

Že v letu 1992 so se za tiste poglede, ki so bili blizu domobranskim, začele uporabljati besede desni, desničarski, kar kaže na močnejšo povezavo problematike narodne sprave s politično delitvijo levo/desno. Desno politično opcijo in domobranski pogled na narodno spravo je v znanem prispevku z naslovom *Zaustaviti desnico* povezala tudi Spomenka Hribar. V njem je govorila o novem enoumju, ki naj bi se vsiljevalo z desne strani, in poudarila, da je treba pretiran pohod desnice, ki med drugim ogroža tudi narodno spravo, ustaviti.

Siceršnji duh polemik v teh letih pa je ostal podoben kot prej. Na eni strani so bili tisti, ki so kot B. Fink menili: "Dokler ne bo torej spoznanja in pripoznanja, da je bilo v komunizmu leglo vse verolomnosti in izdajstva na Slovenskem, tako dolgo ne bo moralne integracije in ne pravega miru,"²⁸ na drugi strani pa tisti, ki so se strinjali s P. Žerovnikom: "Problem je v tem, da se poskuša spremeniti zgodovina (ne samo slovenska), rehabilitirati in opravičiti kolaboracija, a razvrednotiti NOB in ga izenačiti s kolaboracijo z okupatorjem".²⁹

O tem, kako zelo vsaka sebi sta si bili obe strani, priča tudi rezultat okrogle mize o narodni spravi, ki jo je aprila 1995 pripravil Svetovni slovenski kongres. Njeni udeleženci so večinoma prišli do zaključkov, da je sprava nemogoča, že na samem vabilu na razpravo pa je po poročanju Mihe Đ. Štamcarja in Janija Severja pisalo: "Predlagatelj se v polni meri zaveda politične brizantnosti predlagane teme. Zato meni, da je razprava o spravi smiselna takrat in samo takrat, če se vsak soudeleženec obveže, da se bo dosledno vzdržal slehernih žaljivih izrazov."³⁰

Vedno več avtorjev je ob tem opozarjalo, da so Slovenci še bolj sprti, kot so bili, in da se morajo sovražnosti nehati. Boris Jež je takšno prepiranje označil za nadaljevanje državljanske vojne, Spomenka Hribar pa ga je v sestavku z naslovom *Strah pred svobodo* leta 1993 pripisala strahu. Ta naj bi povzročal, da Slovenci v razmerah, ko ni izrazitega zunanega sovražnika, proti kateremu bi morali strniti vrste, ne znamo prevzeti odgovornosti za prihodnost, pač pa varno zavetje iščemo v kritiziranju.³¹

Poleg opisanih splošnih značilnosti, ki so določale pisanje v letih 1992-95, pa je imelo to obdobje, tako kot prejšnja, tudi posamezne pomembnejše teme, okoli katerih so se razvemale polemike. Na začetku leta 1992 so časopisne stolpce začeli polniti odzivi na predlog kranjskega občinskega odbora Liberalne stranke, ki je že konec leta 1991 Televiziji Slovenija predlagal organizacijo okrogle mize z

²⁸ Delo, 11. 6. 1994, Božidar Fink: Še k pomirjenju in spravi.

²⁹ Delo, 2. 4. 1994, Pavel Žerovnik: Borčevska spomenica za osvetlitev zgodovine.

³⁰ Mladina, 11. 4. 1995, Miha Đ. Štamcar, Jani Sever: Nadaljevanje vojne.

³¹ Delo, 31. 12. 1993, Spomenka Hribar: Strah pred svobodo.

naslovom Resnica ali neresnica (nanjo naj bi med drugim povabili zgodovinarje in soprodlagatelje deklaracije o narodni spravi). V prispevkih so nekateri idejo podpirali in poudarjali, da je stvari treba razčistiti, drugi so menili, da je takšna okrogla miza nepotrebna in da je njen namen zgolj žaliti partizane.

Avgusta tega leta je polemike sprožilo sporočilo notranjega ministrstva, da se nekdanji domobranec Vinko Levstik lahko svobodno vrne v domovino, in njegov dejanski prihod, ki je temu sledil.

V letih 1994 in 1995 je v časopisju odsevalo tudi parlamentarno dogajanje v zvezi s spravo. V državnozbornski obravnavi so bili ali so nanjo čakali številni zakoni - med njimi zakon o popravu krivic, zakon o veteranskih organizacijah, zakon o vojnih invalidih, zakon o žrtvah vojnega nasilja, občasno pa se je razpravljalo tudi o delu komisije za preiskovanje povojnih pobojev, dvomljivih sodnih procesov in ostalih tovrstnih nepravilnosti.

Leta 1994 je bilo veliko medijske pozornosti deležno oktobrsko zaslišanje nekdanjega pomočnika načelnika Ozne za Slovenijo Mitje Ribičiča pred omenjeno komisijo. Ribičič je tam dejal, da vrh Ozne za Slovenijo o usodi vrnjenih domobrancev ni odločal, pač pa naj bi odločitve o tem sprejemal jugoslovanski vojaški vrh. Ozna je bila pristojna le za civiliste, ki so jih sumili delovanja proti NOB, je povedal Ribičič. Kar se tiče množičnih likvidacijah, je dejal, da so zanje vedeli, ker se jih ni skrivalo, niso pa bili seznanjeni s tem, kje so se vršile in za koliko ljudi je šlo. Menil je še, da je vojaški vrh povojne poboje morda ukazal celo mimo političnega, na vprašanje, ali je za poboje vedel Ivan Maček, pa je odgovoril "morda".³²

V istem mesecu so se razhajanja glede odnosa do preteklosti znova zaostila tudi med političnimi strankami. Povod za to so bila stališča do narodne sprave in poprave krivic, ki so jih oktobra na kongresu sprejeli v SKD in za katera je ZLSD presodila, da skušajo spremeniti zgodovino, zanikati NOB in rehabilitirati izdajstvo. ZLSD je, če bi takšna stališča postala del vladnega programa, celo zagrozila z izstopom iz koalicije, njen tedanji predsednik Janez Kocijančič pa je na novinarski konferenci ob tem dejal, naj se stari gospodje iz Argentine in ZDA vrnejo domov in Slovencem prihranijo svoje travme.³³

Marca 1994 se je zdajšnji slovenski metropolit, takrat pa ljubljanski pomožni škof Alojz Uran udeležil spominske slovesnosti na Javorovici pod Gorjanci ob 50. obletnici spopada, v katerem je v boju z nemškimi in domobranskimi borci padlo več kot 100 partizanov. Naslovni škof Vekoslav Grmič, čigar mnenja so se pogosto razlikovala od uradnih pogledov Rimskokatoliške cerkve, pa je v prispevku z naslovom Maša za rodoljube istega leta med drugim zapisal: "Narodno izdajstvo ni samo nekaj podlega, temveč je greh,"³⁴ nato pa sklicujoč se na besede teologa Janžekoviča poudaril, da je bolje ostati v nacionalni domovini, kjer vero prepovedujejo, kot pa z vero, a brez domovine.³⁵ Grmič se je oglašil tudi v naslednjem letu, ko je med drugim zapisal, da je bil Hitler krščanstvu mnogo nevarnejši od komunizma.³⁶

Združeni ob lipi sprave so predstavnike oblasti v teh letih še naprej pozivali k

³² Dnevnik, 21. 10. 1994, Jože Poglajen: O likvidacijah odločili generali JA.

³³ Slovenske novice, 27. 10. 1994, Jadran Vatovec: V takšni jih ne bo; Delo, 26. 11. 1994, Jadran Butinar: "SKD želi s programom spreminjati zgodovino".

³⁴ Dnevnik, 24. 6. 1994, Vekoslav Grmič: Maša za rodoljube.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Republika, 30. 4. 1995, Vekoslav Grmič: Nemogoče je mogoče, če...

podpisu deklaracije, ki so jo pripravili, ob 15. juniju, ki so ga, kot rečeno, poimenovali dan krivde, odpuščanja in sprave, pa so redno prirejali slovesnosti ob Lipi sprave in k udeležbi prek časopisnih strani pozivali Slovence. Stanislav Klep je leta 1993 komunizem označil za strašnejšega od fašizma in nacizma, bistvo sprave pa opredelil: "Resnico moramo ugotoviti, odgovorni naj bi priznali odgovornost, nekrivi, oškodovani pa naj bi krivdo krivcem oprostili. To je smisel sprave."³⁷ Pri tem ni pustil dvoma o tem, kdo bi se moral opravičiti in kdo opravičilo sprejeti. Takšna stališča so povzročala burne polemike s predstavniki partizanske strani, ki so mu že pred tem očitali zagovarjanje domobranskih argumentov.

Leta 1995 so Združeni ob lipi sprave skupaj z Društvom za demokratizacijo javnih občil in kasneje tudi s Svetovnim slovenskim kongresom sklicali dve tiskovni konferenci, na katerih so zaradi neodzivnosti na njihove predloge oblast označili za nedržavotvorno, medije pa za pristranske.³⁸ Vsa tri prej omenjena združenja so istega leta dopolnila tudi predlog deklaracije, ki so ji dodali naslednjo trditev: "Partizanska NOV, ki jo je ustanovila KP za nasilno osvojitve oblasti in za nasilno prisvojitve javnega in zasebnega kapitala, je imela na Štajerskem, Gorenjskem in Koroškem, zlasti pa na Primorskem tudi narodnoosvobodilni značaj."³⁹

Sicer pa so obsegu razprave v časopisju leta 1995 v veliki meri botrovale priprave na slovesnost ob 50-letnici konca druge svetovne vojne, ki so razdelile slovensko levico in desnico in o čemer so časopisi redno poročali.

Združeni ob lipi sprave so ob bližanju obletnice sporočili, da se bodo slovesnosti udeležili le, če bodo nanjo povabljeni tudi govorniki iz protikomunističnega tabora in če bodo tam plapolale tudi črne zastave.⁴⁰ Februarja so s svojimi stališči seznanili metropolita Šuštarja in ga pozvali, naj za udeležbo na slovesnosti postavi enake pogoje.

Slovenska Rimskokatoliška cerkev je kasneje res predlagala, naj se v državno proslavo vključi tudi domobransko stran in naj se hkrati s spominjanjem konca vojne spomni tudi na revolucijo.⁴¹ Poleg tega je Slovenska škofovska konferenca sprejela izjavo, v kateri je poudarila, da gre za spomin na čas veselja zaradi konca vojne in okupacije, istočasno pa tudi na čas narodne razdvojenosti in bratomorne vojne. V izjavi je med drugim pisalo: "Ponovno obžalujemo tudi vse tisto, kar je bilo neprimerne ali zgrešenega v ravnanju predstavnikov katoliške Cerkve kot institucije, in se opravičujemo vsem prizadetim."⁴²

V Državni zbor sta ob približujoči se slovesnosti vsaka svoje besedilo poslali Nova slovenska zaveza in Zveza borcev NOV, Janez Jerovšek in številni drugi podpisniki pa so aprila Državnemu zboru in vladi med drugim predlagali, naj se sprejme ugotovitev, da je prejšnji sistem izvrševal zločine, nato pa razišče vsa relevantna dejstva v zvezi s tem, sprejme zakon o popravi krivic in označi vsa grobišča žrtev povojnih pobojev.⁴³ Obsodbo in obžalovanje zunajsočnih povojnih pobojev je državnemu zboru predlagal tudi predsednik Republike Slovenije Milan Kučan.

³⁷ Slovenec, 13. 3. 1993, Janez Markeš: Brez sprave smo podobni Kampučiji.

³⁸ Delo, 21. 11. 1995, Grega Repovž: Narodna sprava še vedno pereč slovenski problem.

³⁹ Slovenec, 21. 12. 1995, Stanislav Klep: Narodna sprava ... možnost za srečnejšo prihodnost.

⁴⁰ Delo, 18. 2. 1995, Stanislav Klep in drugi: Sporočilo slovenski javnosti.

⁴¹ Mladina, 11. 4. 1995, Miha Đ. Štamcar, Jani Sever: Nadaljevanje vojne.

⁴² Delo, 29. 4. 1995, Alojzij Šuštar: Izjava slovenske škofovske konference.

⁴³ Slovenec, 15. 4. 1995, Janez Jerovšek in drugi: Poziv državnemu zboru in vladi Republike Slovenije.

Že tako razgreto politično ozračje pred slovesnostjo so še podpihovale nekatere skrajne izjave. Vrhovni državni tožilec Anton Drobnič je po poročanju Mladine v televizijskem intervjuju na primer dejal: "Ne da bi imel eno samo dobro misel o nacizmu, nikoli, ne takrat, ne zdaj. Ta postavka, da je nacizem najslabša varianta, da je nekaj najslabšega, pa je, najmanj, kar je, vprašljiva."⁴⁴ Zmago Jelinčič pa je na drugi strani v imenu svoje stranke, Slovenske nacionalne stranke, izjavil, da bela garda in domobranci spadajo na smetišče zgodovine.⁴⁵

SKD je na koncu udeležbo na proslavi odpovedala z argumentom, da so jo monopolizirale stare politične sile, pri neudeležbi pa so se ji pridružili cerkveni predstavniki in SDS. Spomenka Hribar je potezi obeh strank označila za nedržavotvorni, glede cerkve pa je zapisala: "Odsotnost uradnih predstavnikov Cerkve na uradnem delu proslave zmage nad nacifašizmom in konca druge svetovne vojne ne pomeni le tega, da je Cerkev "pragmatično" popustila pritiskom zadržanih domobrancev, ampak tudi to, da pristaja oziroma je (ponovno) soudeležena pri razcepljanju slovenskega bitja".⁴⁶

Veliko pisanja v tem letu je bilo namenjenega tudi Spomenki Hribar, ki je še vedno poudarjala, da je zdaj nespravljiva domobranska stran in pogosto kritizirala tudi cerkvene oblasti. Nekateri so ji zato očitali, da se je iz zagovornice sprave sprevrgla v njeno nasprotnico, drugi so menili, da njena ideja o spravi nasploh producira le sovraštvo, tretji so poudarjali, da so njene plemenite zamisli zlorabili drugi... Martin Ivanič je pozicijo, v kateri se je znašla, takole opisal: "Od srca je na vse strani ponujala spravo kot zdravilno zel levim in desnim, toda najprej so od odpora povsem zaripli levi, medtem ko so se desni nekaj časa samo sprenevedali, da se hočejo zdraviti, kaj kmalu pa so "zdravnico" prav nemarno pobruhali. Če lahko v njeno korist rečemo kaj dobrega, potem vsekakor drži, da je precej časa pogumno skušala ujeti steklo mrcino, ki jo je v dobri veri in z obilo poguma spustila z verige."⁴⁷

Po letu 1995 je število prispevkov močno upadlo. V letu 1996 jih je bilo kljub temu, da je šlo za volilno leto, objavljenih 26, naslednje leto pa le še 5. Pri tem jih je bilo veliko na takšen ali drugačen način povezanih z Združenimi ob lipi sprave, ki so v sodelovanju z drugimi združenji še vedno poskušali doseči, da bi parlament sprejel njihov predlog deklaracije o narodni spravi.

Kdo in kje?

Pod prispevki so bili najpogosteje podpisani Stanislav Klep, Spomenka Hribar, Ivo Žajdela, Franc Blatnik in Zdenko Roter, kar lahko vidimo na grafikonu 2.

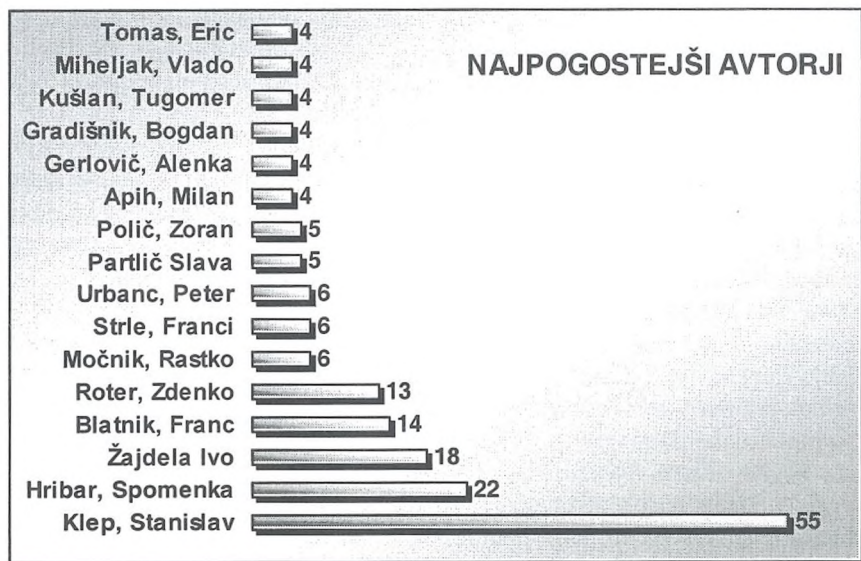
⁴⁴ Mladina, 11. 4. 1995, Miha Đ. Štamcar, Jani Sever: Nadaljevanje vojne.

⁴⁵ Delo, 5. 5. 1995, S.C.: Jelinčič proti spravi z domobranci.

⁴⁶ Delo, 3. 6. 1995, Spomenka Hribar: Kje pa je hvaležnost?.

⁴⁷ Delo, 8. 9. 1995, Martin Ivanič: Sprava Export-Import.

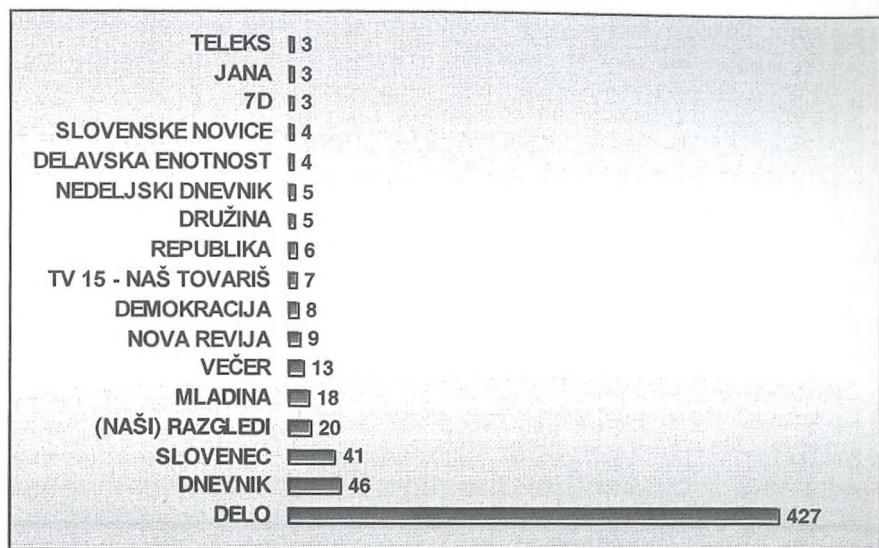
Grafikon 2: *Najpogostejši avtorji prispevkov o narodni spravi v letih 1984-1997*

O načinu pisanja in razmišljanja Klepa in Hribarjeve je bilo veliko povedanega že na prejšnjih straneh, zato se bomo kratko posvetili zgolj ostalim trem avtorjem. Ivo Žajdela se je pri pisanju jasno opredelil za domobransko stran. V svojih člankih je raziskoval komunistične zločine, odkrival, kje so grobišča povojnih pobojev, ukvarjal pa se je tudi z drugimi vprašanji, povezanimi s spravo. Njegovo pisanje je bilo vedno ostro. Domobranske argumente je v svojih prispevkih zagovarjal tudi Franc Blatnik, le da je bilo njegovo pisanje v nasprotju z Žajdelo, ki je pisal novinarske članke, objavljeno v rubrikah, namenjenih mnenjem bralcev. Zdenko Roter je stal na nasprotni strani pola domobransko/partizansko kot Blatnik in Žajdela. V prvih prispevkih je spravo še odklanjal, a hkrati menil, da je treba napake komunistov raziskati, kasneje pa se je ob odklanjanju moralne rehabilitacije domobranstva opredelil za spravo.

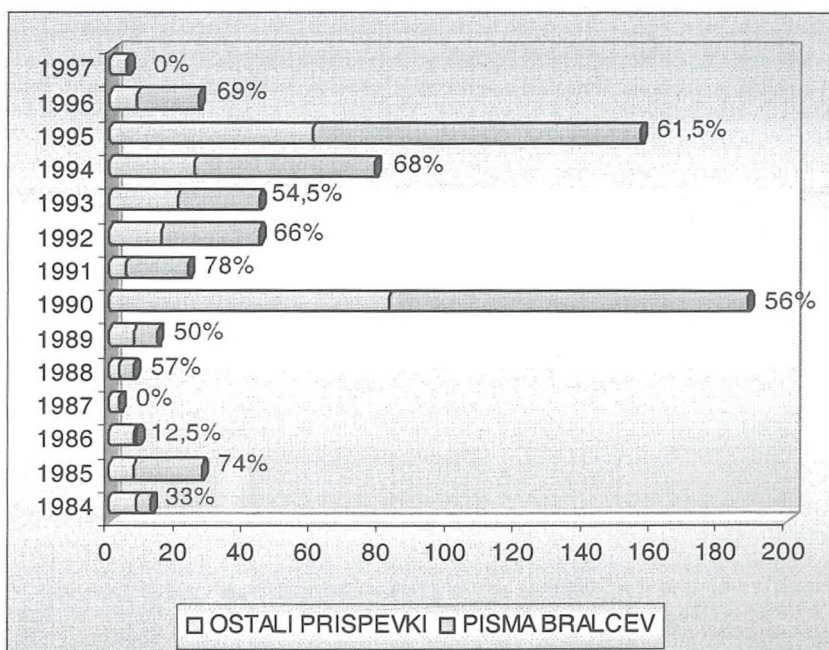
Grafikon 3 prikazuje število pregledanih prispevkov po posameznih časopisih, pri čemer so upoštevani vsi, v katerih so bili objavljeni najmanj 3 prispevki o narodni spravi. Daleč pred ostalimi je Delo, kar bi lahko bila tudi posledica tega, da so v Delovem arhivu prispevke iz domače hiše shranjevali vestneje kot druge.

Grafikon 3: Število objavljenih prispevkov o narodni spravi po časopisih v letih 1984-1997

Grafikon 4 kaže sliko o tem, kolikšen odstotek pregledanih prispevkov predstavljajo pisma bralcev. Teh je bilo v povprečju 48,5%, razmerje pa se je z leti sicer spreminjalo, vendar ne toliko, da bi lahko govorili o pomembnih spremembah.

Grafikon 4: Pisma bralcev v razmerju do vseh prispevkov o narodni spravi v letih 1984-1997

Zaključek

Vprašanje narodne sprave se je v slovenskem časopisju pojavilo leta 1984 in prvi odzivi nanj so bili močno negativni. V letih 1986-1989 se je skupaj z družbenimi in političnimi spremembami v Sloveniji spremenila tudi klima časopisnih prispevkov o narodni spravi, tako da so na koncu tega obdobja že prevladovali tisti, ki so bili ideji Hribarjeve naklonjeni. Leta 1990, ko je prišlo do nekaterih spravnih izjav, pravne slovesnosti in ustanovitve Slovenskega svetovnega kongresa, je pisanje o spravi doseglo svoj vrh. V letu osamosvojitve je bilo to vprašanje začasno potisnjeno v ozadje medijske pozornosti, od 1992 pa je bilo v prispevkih mogoče začutiti njegovo večje povezovanje z dnevno politiko. Polemike so se ponovno razplamtele leta 1995, ko se je pripravljala slovesnost ob 50-letnici konca druge svetovne vojne, v naslednjih dveh letih pa je število prispevkov močno upadlo. O narodni spravi so najpogosteje pisali Stanislav Klep, Spomenka Hribar, Ivo Žajdela, Franc Blatnik in Zdenko Roter, večina prispevkov, med katerimi je bila skoraj polovica pisem bralcev, pa je bila objavljenih v časniku Delo.

Janja Slabe

SLOVENE NATIONAL RECONCILIATION, REFLECTED IN THE MIRROR OF NEWSPAPERS
(1984-1997)

S u m m a r y

The question of national reconciliation raised newspaper polemics when it was first defined by Spomenka Hribar in 1984 and continues to do so. At first the responses to the idea were very averse. In the years 1986-89 the climate changed so that in 1989 the majority of the authors supported Spomenka Hribar's line of thought. The debate in newspapers reached its peak in 1990, when 188 articles on national reconciliation were published. This was also a year of reconciliation solemnity, the year of different reconciliation documents and the foundation of the Slovenian World congress. The question of reconciliation was widely recognized as a very important one (in the newspaper articles as well as by all important political parties) and the main question became how to achieve it. Since 1992 the tensions in this public debate were growing. The two sides - partisan and homeguard (domobranska) got a bigger support from the two political poles, who started to build their identities on the opinion about the historical events in (and immediately after) world war II and national reconciliation. The polemics again broke out on a large scale in 1995, when the main issue was the question of how to celebrate the 50th anniversary of the end of world war II. The next two years were calmer as concerns the newspaper polemics on national reconciliation. The authors, who had written about this theme in the biggest extent, are Stanislav Klep, Spomenka Hribar, Ivo Žajdela, Franc Blatnik and Zdenko Roter. Among the newspapers most of the articles were published in Delo and almost half of the articles were readers' letters.

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejših zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček in povzetek (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). Izvleček (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati ključne besede, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena uporabljena literatura in arhivski fondi.
6. Opombe morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta (primer: Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond [ime fonda] (dalje AS [št. fonda])).
7. Prispevki so recenzirani; recenzije so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor lekturo pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo korekturo prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS*.

i[•]nstitut
za
NOVEJŠO
ZGODOVINO

UDC

949.172"18/19" (05)

UDK

ISSN 0353-0329